

[illegible]

भी० प
१

श्रीगणेशाय नमः श्रीलक्ष्मणार्यगुरोरेतत्कृतं तद्वक्ष्ये ... अथ पर्वणि विस्तृते हि भागवतीपं पूर्वस्मिन्पर्वणि भग
वद्रूपः ... सर्वमस्य पालयति ... काशयति ... सोमकाः ... दर्शनमाज्ञेन दृशितं ... भगवान्हितोपदेशेनास्मदरस्मृतिं

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ जनमेजय उवाच कथं युयुधिरे वीराः कुरुपांड
वसोमकाः पार्थिवाः सुमहात्मानो नानादेशसमागताः २ वैशंपायन उवाच यथा युयुधिरे वीराः कुरुपांडवसोम
काः कुरुक्षेत्रे तपःक्षेत्रे शृणु तत्पृथिवीपते २ अवतीर्य कुरुक्षेत्रं पांडवाः सहसोमकाः कौरवाः समवर्जन्त जिगी
षंतो महाबलाः ३ वेदाध्ययनसंपन्नाः सर्वे युद्धाभिनंदिनः आशंसंतो जयं युद्धे बलेनाभिमुखा रणे ४
अभियाय च दुर्धर्षां धार्तराष्ट्रस्य वाहिनीं प्राङ्मुखाः पश्चिमे भागे न्यवसंत ससैनिकाः ५ ॥ ५

यां प्रतिज्ञां च स्वप्रतिज्ञाबाधेन ... अर्जुनउपदेशेन भीष्मवधार्थं भगवतः शस्त्रधारणाच दर्शयिष्यन् भीष्मपर्वाख्येन पर्वणा युद्धोद्योगं स्मृत्वा पृच्छति ... जनमेजय उ
वाच कथं युयुधिरे वीरा इति १ ततः क्षेत्र इति ... तीर्थामि ... नमस्तु चित्तमिति भावः २ जिगीषंतो ... ३ ४ अभियाय ... न्यविशंत पांडवा यादृनिश
वः ५

स्वा १

एम
३

वालवृद्धैः ६ ७ यावत्तपति सूर्यः इत्यनेन कृत्स्नं सप्तद्वीपात्मकं मंडलं जंबूद्वीपशब्देनोच्यते लिंगसमवायात् षष्ठीविलोपश्छांदस इति ... ८ ९ सर्वाख्यानां केवलं तेषां आदिदेशा
देशवासिनो ग्रामासत्सर्वहितानां १० भक्ष्याद्दिष्टानफलं माहूय इत्थमिति एवं वेशो विहूत इति अस्मैः पांडवेयो ज्ञात मद्रस्वेतरथ्यः ११ अभिज्ञानाति सर्वकार्यो चिह्नानि

६१

समं तपंचकं वा स्वं शिबिराणि महात्मनः कारयामास विधिवत्कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ६ शशास च पृथिवीं सर्वां बालवृद्धावशेषिता
निःस्वपुरुषवासीदृप्यकुंजरवर्जिता ७ यावत्तपति सूर्यो हि जंबूद्वीपस्य मंडलं जातवेदसमायातं तत्पार्थिवसत्तम ८ एकस्याः सर्व
वर्णास्ते मंडलं बहुयोजनं पर्याक्रमंत देशांश्च नदीः शैलान्वनानि च ९ तेषां युधिष्ठिरो राजा सर्वेषां पुरुषर्षभ आदिदेश महाबाहुर्नामभ
क्ष्मोज्ममनुत्तमं १० आप्याश्च विविधास्तात तेनाराज्ञा युधिष्ठिरः एवं वेशावेशितव्यः पांडवेयोपमिस्तुत ११ अभिजानाति सर्वेषां तज्जात्वा
भरणानि च योजयामास कौरव्यो युद्धकाल उपस्थिते १२ दृष्ट्वा ध्वजाग्रं पार्थस्य धार्तराष्ट्रो महामनाः सह सैवैर्महीपालैः प्रत्यव्यूह
त पांडवं १३ पांडुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि मध्ये नागसहस्रस्य भ्रातृभिः परिवारितः दृष्ट्वा दुर्योधनं हृष्टाः पंचालाः पुरु
नंदिनः १४ भीता महाशङ्खान्भेरीश्च मधुरस्वनाः १५ ततः प्रहृष्टां तां सेनामभ्यवीक्ष्याथ पांडवाः वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च वीर्य
वान १६

भेः

पांडवेयो पार्थ्य निहतस्यापि सेनारंध्रे १२ १३ १३ १४ १६ ॥ ॥

२६ शकुनपृष्ठं १७ व्यासीद्धतश्वसन्नमभत १८ शर्करास्थूलवालुकाः कर्षयतीति तथा विनिघ्नन् शर्करामिसर्पः २१ सागरक्षुभितोपमे क्षुभितसागरोपमे २२ २५

ततो हृष्टैस्तमागम्य वासुदेवधनंजयौ दध्मतुः पुरुषव्याघ्रौ दिव्यौ शंखौ यथाविधि १६ पांचजन्यस्य निर्घोषं देवदत्तस्य चोभयोः श्रु
त्वा निनादं योधाः शकुनस्त्वेमसुस्रुवुः १७ यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा तथासीद्वाहिनी तदा १८ उद
तिष्ठद्रजो भौमं न प्राज्ञायत किंचन अंतर्गतश्चादित्यः सैन्येन रजसावृते १९ ववर्ष तत्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमान् दिशृस
र्वाणि सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत् २० वायुस्ततः प्रादुरासीन्नीचैः शर्करकर्षणः विनिघ्नंस्तान्यनीकानि शतशोथ सहस्रशः उभे
सेने च राजेन्द्र युद्धाय मुदिते भृशं कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते सागरक्षुभितोपमे २२ तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः स समागमः युगान्ते समनु
प्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव २३ शून्यासीत् पृथिवी सर्वा वृद्धबालावशेषिता निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता २४ तेन सेनाम
हेन समानीतेन कौरवैः ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपांडवसोमकाः २५ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्षभ निवृत्ते विहि
ते युद्धे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परं २६

धर्मानप्यास्तु शरणागतोऽन्येन संयुक्तश्च न हंतव्यमिसारीन् २९ ॥ ॥ ॥

धर्मसंस्थापनमेवाह यथापरमिति यथायोगं तत्तद्योग्यतामनतिक्रम्य तां यथायेन प्रकारेण आश्वयं स्यान्तुल्यं स्यात्तथायमिसर्गः तथा न कस्यचित्तद्योगातिक्रमः स्यादिति भावः २७

ति३

यथापरं यथायोगं न च स्याद्विक्लवः पुनः वाचा युद्धप्रवृत्तानां वाचैव प्रतियोधनं निष्क्रान्ताः पृतनामध्यान्न हन्तव्याः कदाचन २७ रथी
च रथिना योध्यो गजेन गजधूर्गतः अश्वेनाश्वी पदातिश्च पदातेनैव भारत २८ यथायोगं यथाकामं यथोत्साहं यथाबलं समाभाष्य प्र
वर्तव्यं न विश्वस्ते न विक्लवे २९ एकेन सह संयुक्तः प्रपन्नो विमुखस्तथा क्षीणशस्त्रो विवर्मा च न हन्तव्यः कदाचन ३० न सूतेषु न धुर्येषु न
च शस्त्रोपनायिषु न भेरीशङ्खवादेषु प्रहर्तव्यं कथंचन ३१ एवं ते समयं कृत्वा कुरुपाण्डवसोमकाः विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षमाणाः प
रस्परं ३२ निविश्य च महात्मानस्ततस्ते पुरुषर्षभाः हृष्टरूपाः सुमनसो बभूवुः सहसैनिकाः ३३ ॥ ॥इति भीष्मपर्वणि प्रथमोऽध्या
यः १ वैशंपायन उवाच ततः पूर्वापरे संध्ये समीक्ष्य भगवानृषिः सर्ववेदविदां श्रेष्ठो व्यासः सत्यवतीसुतः २ भविष्यति र
णे घोरे भरतानां पितामहः प्रत्यक्षदर्शी भगवान्भूतभव्यभविष्यवित् २ वैचित्रवीर्यं राजानं स रहस्यं ब्रवीदिदं शोचन्तमार्तं ध्या
यन्तं पुत्राणामनयं तदा ३ व्यास उ० राजन्परीतकालास्ते पुत्राश्चान्ये च पार्थिवाः ते हिंसन्तीव संग्रामे समासाद्येतरेतरं ४

गजधूर्गतः गजस्कन्धगतः २८ ३३ प्रथमोऽध्यायः ततः १ भविष्यति भाविनी २ ३ हिंसन्ती वनाशयिष्यन्ते च ४ ॥ ॥ ॥

पर्यायं वैपरीत्यं ५ निशामय पश्य ६ न पश्ये समितिं पादे समं ७ २४ नगाग्रेषु वृक्षाग्रेषु संपतन्ति एकीभूय पतन्ति समवायान् संघान् २५ अभ्यग्रं समीपं क्रव्यादाः मांसभक्ष

टी॰१

तेषु कालपरीतेषु विनश्यत्सु च भारत कालपर्यायमेतद्धि मा स्म शोके मनः कृथाः ५ यदि चेच्छसि संग्रामे द्रष्टुमेनं विशांपते चक्षुर्ददानि ते पुत्र युद्धं तत्र निशामय ६ धृतराष्ट्र उवाच नरोचये ज्ञातिवधं द्रष्टुं ब्रह्मर्षिसत्तम युद्धमेतत्त्वशेषेण शृणुयां तव तेजसा ७ वैशं॰ एतस्मिन्नेच्छति द्रष्टुं संग्रामं श्रोतुमिच्छति वराणामीश्वरो व्यासः संजयाय वरं ददौ ८ एष ते संजयो राजन्युद्धमेतद्वदिष्यति प्रकाशं वा प्रकाशं वा दिवा वा यदि वा निशि ९ मनसा चिंतितमपि सर्वं वेत्स्यति संजयः नैनं शस्त्राणि भेत्स्यंति नैनं बाधिष्यते श्रमः १० गावल्गणिरयं जीवन्युद्धादस्माद्विमोक्ष्यति अहं च कीर्तिमेतेषां कुरूणां भरतर्षभ ११ पांडवानां च सर्वेषां प्रथयिष्यामि मा शुचः दिष्टमेतत्पुरा चैव नात्र शोचितुमर्हसि १२ न चैव शक्यं संयंतुं यतो धर्मस्ततो जयः तथैह च निमित्तानि निभ यहान्सपजानृपे १४ श्येनागृध्राश्च काकाश्च कंकाश्च सहिता बलैः संपतंति नगाग्रेषु समवायांश्च कुर्वते १५ अभ्यग्रं च प्रपश्यंति युद्धमानंदिनो द्विजाः क्रव्यादा भक्षयिष्यंति मांसानि गजवाजिनां १६

दाः सृगालकाकादयः २६ ॥

॥

वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्कुरूणां प्रपितामहः ॥ पुनरेव महाभागो धृतराष्ट्रमुवाच ह ॥ इह युद्धे महाराज भविष्यति महान्क्षयः ॥ २

वाशंतः शब्दं कुर्वंतः १७ १८ परिघाः परिवेषाः कृष्णग्रीवाः श्वेतलोहितपर्यंताश्च मध्ये कृष्णाः ततो बहिः श्वेताः ततो बहिर्लोहिता इति त्रिवर्णाः संधौ संध्यायां आवारयन् आच्छादयन् १९
निर्विशेषदिनक्षपं अहोरात्रं निःसूर्येण विगतः शेषो यस्मात् तस्य दिनस्य निशेषः क्षपायाः यस्मिन् सर्पोऽहः यद्रूपा अस्पर्शनीया क्षपा तिथिर्यस्मिन् अहोरात्रे तत् मया दृष्टं दिनक्षपं तत्र च विशिन ष्टि ज्वलि

निर्दयं चाभिवाशंतो भैरवा भयवेदिनः कंकाः प्रपांति मध्येन दृष्ट्वा तामभितो दिशं १७ उभे पूर्वापरे संध्ये नित्यं पश्यामि भारत उ
दयास्तमये सूर्यं कबंधैः परिवारितं १८ श्वेतलोहितपर्यंताः कृष्णग्रीवाः सविद्युताः त्रिवर्णाः परिघाः संधौ भानुमंतमवारयन् १९
ज्वलितार्केंदुनक्षत्रं निर्विशेषदिनक्षपं अहोरात्रं मया दृष्टं तत्क्षयाय भविष्यति २० अलक्ष्यः प्रभया हीनः पौर्णमासीं तु कार्त्ति
कीं चंद्रोऽभूदग्निवर्णश्च पद्मवर्णे नभस्तले २१ स्वप्स्यंति निहता वीरा भूमिमावृत्य पार्थिवाः राजानो राजपुत्राश्च शूराः परि
घबाहव २२ अंतरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रलक्षये २३ देवताप्रतिमाश्चैव क
पंति च हसंति च वमंति रुधिरं चास्यैः स्विद्यंति प्रपतंति च २४

तेति अर्केंदुनक्षत्रं अमावास्यायां आभ्यामाक्रांतं नक्षत्रं तत्र एव ज्वलितं पापग्रहाक्रांतं यस्मिन् दर्शे क्षयतिथि: तन्नक्षत्रे च पापग्रहदृष्ट्यं महाभयसूचकमिति सर्वः २० पद्मवर्णे न
पद्मवर्णे लोहिते नीरदैर्भवति यथा मंजिष्ठा निष्प्रभे तदिंदो रक्तत्वमशुभसूचकं २१ २२ वराहो ग्रामसूकरः वृषदंशो मार्जारः तयोर्भूचरयोरपि अंतरिक्षे उत्प्लुत्य युध्यतोः प्रणादं २३ २४

अप्रयुक्ता अश्मयो जिताश्चापि प्रवर्तन्ते चलन्ति महान्तो नागाः महारथाः २५ २६ गृहीतशस्त्राः अश्वारोहाः लोहितं इति वायवश्चर्मिणो मंगविरिंसन्ताः कृमिशलभविशेषाः तेषा
मिश्रणाश्च यानतस्केतो दृश्यते महार्थः २७ आवर्तते तद्धलक्ष्म महीतलं दृश्यते महार्थः ३० स्तनितः स्वनः गर्जितरूपः शब्दः ३१ अध्याय: स्वरः प्रजापते मिथुनीभवन्ति सन्धे

अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशांपते अप्रयुक्ताः प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः २५ कोकिलाः शतपत्राश्च चाषा भासाः शुकास्तथा
सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुञ्चन्ति दारुणाः २६ गृहीतशस्त्राः क्रोशन्ति चर्मिणो वाजिपृष्ठगाः अरुणोदये प्रदृश्यन्ते शतशः शलभव्रजाः
२७ उभे सन्ध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत २८ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रैलोक्ये साधुसंमता
अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः २९ रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजञ्शनैश्चरः आवृत्तं लक्ष्म सोमस्य भविष्यति महद्
भयं ३० अनभ्रे च महाघोरं स्तनितः श्रूयते स्वनः वाहनानां च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ३१ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि द्वि
अध्यायः २ व्यास उवाच खरा गोषु प्रजायन्ते रमन्ते मातृभिः सुताः अनार्तवं पुष्पफलं दर्शयन्ति वने द्रुमाः १ गर्भिण्यो रा
जपुत्र्यश्च जनयन्ति विभीषणान क्रव्यादाः पक्षिणश्चापि सहाश्नन्ति परस्परं २ त्रिविषाणाश्चतुर्नेत्राः पंचपादा द्विमेहनाः
द्विशीर्षाश्च द्विपुच्छाश्च दंष्ट्रिणः पशवोऽशिवाः ३

नदृतिवा १ क्रव्यादः सारमेयादयः १ २ ३ ॥ ॥ ७ ॥ श्री ॥ एलायनमः ॥ ७ ॥

श्वा १ दृ ति १

विवाशिनः स्रंगवनस्तार्थ्यश्च ४ ५ वस्त्रा स्त्रम्वौ शब्नी का भौम्मा विशेषः कथ्यः कलभो वाष्पायरे प्रोक्तो मृगांनेरो विष्वः ६ प्रजापनेजनयंति ७ प्रथग्जानपस
संबंधिनः श्रृंङ्काः श्वेणाः चेगांता द्विजाता: कौणाकुजाद्यपरसर्थः श्रृङ्गश्वगानटीस्याद्विमेद्दिनी ८ नगराणि क्षितिमाणिशिणवद्भवंति ९ पद्यानिमहानिकमलानिश्च

जापंनेविहृना स्याश्च व्याघ्रांनोशिवाशिरः विपद्राः शिविनस्तार्थ्यास्वनंईशु विवाशिनः ४ नेथ्वान्यास्वदृश्यंनेब्रह्मणोव
स्रवाद्दिनां वैनतेयानमपूर्णस्वजनयंनिजेरनव ५ गोवत्संवरवासूतेस्वाग्नगालेमहीपते कुक्कुटानकाभोस्वेवशकास्वाशु
भवाद्दिनः ६ त्रिपः काश्विज्जायंते च नस्वः पंचकास्तथा जातमात्रास्वनस्थंतिगायंतिचहसंतिच ७ पृथग्जनस्मत
वेस्यश्रृङ्काः प्रहसंतिच ८ नखंतिपरिणायंतिवेदयंतोमहद्भयं प्रतिमास्वसवलेसेनाः सशस्त्राः कालचोदिताः स्वन्यो
न्यमभिधावंतिशिशवोदंडपाणयः स्वमोन्यमभिपद्यतिनगराणियुयुत्सवः ९ पद्मोत्पलानिवृक्षेषुजायंतेकुमुदानिच
विष्वगवाताश्वचांत्युग्रारजोनाप्युपशाम्यति १० स्वभीक्ष्णं वर्ततेभूमिर्केराहुरुपेतिच श्वेतोग्रहस्तथाचित्रांसमतिक्रम्य
तिष्ठति ११

शूद्राणांनिभेरः कुमुदानिवंद्रारुपविकार्षिनिनास्येव १० वर्ततेवर्गपरिद्दिप्यनरस्यार्थः निसंस्राद्दाभवतीतिपावनस्वत्यनरतिपाठपिसम्यार्थः कार्तिकायाः पौर्णिमायामारभ्य
वतन्नास्कंधश्वकेनहूह्मपनिनदेवस्वेनोग्रहः केतः चित्रामतिंवास्यांद्दोवर्तनेनिस्यंसमयकस्थ्रौणाद्भुकेतुद्दानोस्वाशिमनोमहद्दनिष्पसूचकानिनिभावः ११ ॥ ॥

कम्प १

श्री॰ प
५

धूम्रकेतुरूपग्रहविशेषः पुष्यं क्षत्रियपनक्षत्रं चाक्रम्य तिष्ठति तथा च भूम्यमारणादी सांजेषु सेनाधिके तत्रापि पुष्याविद्धस्तथा च सनक्षत्रे क्रूराक्रान्ते क्रूराविद्धे च सति स्वस्वरूपं क्षत्रिया
णां नाशो भवतीत्यर्थः पयोनिकं कृत्तिकायां तथा पुष्ये स्वातौ च पुनर्वसौ च एव समतिक्रमाद् द्वैधावर्तो पुराल्पगाद् दृष्टिवितिनाशनाति विज्ञेयं १२ भगनक्षत्रं पूर्वाफल्गुनी श्रुतिमतेन तत्राप
ल्गुनी १३ पूर्वं प्रोष्ठपदे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रं समारुह्य परिक्रम्य परिवीक्ष्य उपग्रहस्तेन सहितेन उत्तरे उत्तराभाद्रपदानक्षत्रे उदीक्षते नक्षत्राकोटिमिच्छति १४ श्वेतः द्वितीय उपग्रहः के

स्वभावं हि विशेषेण कुरूणां तत्र पश्यति धूम्रकेतुर्महाघोरः पुष्यं चाक्रम्य तिष्ठति १२ सेनयोरशिवं घोरं करिष्यति महाग्रहः मघास्वंगा
रको वक्रं श्रवणे च बृहस्पतिः भगं नक्षत्रमाक्रम्य सूर्यपुत्रेण पीड्यते १३ शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वं समारुह्य विरोचते उत्तरे तु परिक्रम्य सहि
तः समुदीक्षते १४ श्वेतो ग्रहः प्रज्वलितः सधूम इव पावकः ऐन्द्रं तेजस्वि नक्षत्रं ज्येष्ठामाक्रम्य तिष्ठति १५ ध्रुवं प्रज्वलितो
घोरमपसव्यं प्रवर्तते रोहिणीं पीडयत्येवमुभौ च शशिभास्करौ चित्रास्वात्यन्तरे चैव विष्ठितः परुषो ग्रहः १६ ॥ ॥ ॥

तुसंज्ञः ऐन्द्रं ज्येष्ठानक्षत्रमिति शेषः १५ ध्रुवमिति पुरुषग्रहा राहुः एकनक्षत्रस्थौ शशिभास्करौ पीडयति अपसव्यं प्रवर्तते सराहुकेतौ सर्वदा वर्तते भद्रवक्रे वेधे नक्षत्रोत्थः सन
रोहिणीनक्षत्रे च पीडयतीत्यर्थः १६ ॥

रम
५

४८ ४९ मुनिः एवं तेषु सत्सु तेन संबंधः धृतराष्ट्रेणाहृतमात्रस्य तस्मिन् सर्गः ध्यानं चिंतां ५० शीघ्रं तस्मिन्निति ५१ धर्म्यधर्मादेशपन्नानां हे शोकशिक्षया ५२ अप्रियं दुर्योधनः ५२

राजानः सत्त्वधर्मेणार्यदिव्यं धान्तिसंयुगे । शीलोकं समासाद्य सत्त्वं प्राप्स्यन्ति केवलं ४८ इह कीर्तिं परां लोके दीर्घकालं महत्सुखं । प्रा-
प्स्यन्ति पुरुषव्याघ्राः शाश्वतीं स्वल्पकामहाहवे ४९ वैशंपायन एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा कवीन्द्रो राजसत्तम । धृतराष्ट्रं पुत्रशोकाद्ध्यानम-
ग्नमसौ ५० समुद्वीक्ष्य तथाप्यालापुनरेवाब्रवीद्वचः । अस्मिंश्च पार्थिवेन्द्र कालः संक्षयते जगत् । सृजते च पुनर्लोकान्नेह विद्य-
ति शाश्वतं ५१ ज्ञातिमित्रा वैकुर्वतां च संबंधिसुहृदां तथा । धर्मादेशप्रपन्नानां समर्थो ह्यसि वारणे ५२ इह दूरं ज्ञातिवधं प्राहुर्मा
कुरुष ममाप्रियं । कालोयं पुत्ररूपेण तव जातो विशांपते ५३ न वधः पूज्यते वेदे हितं नैतत्कथंचन । हन्यात्स्वं नयो ह्यस्माकु-
लधर्मं स्वकां तनुं ५४ कालेनोत्पथगन्ता त्वं शक्ये सति यथापथि । कुलस्यास्य विनाशाय तथैव च महीक्षितां ५५ अ-
नर्थो राज्यरूपेण तव जातो विशांपते । लुप्तधर्मा परानाशं धर्मं दर्शय वै सुतान् ५६ किं ते राज्येन दुर्धर्ष येन प्राप्तोसि किल्बि-
षं । यशो धर्मं च कीर्तिं च पालयन् स्वर्गमाप्स्यसि ५७ लभन्तां पांडवा राज्यं शमं गच्छन्तु कौरवाः । एवं ब्रुवति विप्रेन्द्रे धृतराष्ट्रोंबिका-
सुतः ५८ आक्षिप्य वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यं चैवाब्रवीत्पुनः ॥

धर्मः एवं धर्महंतारं ५४ शक्येनापहितसांकिमर्थं यथा परीव स्वर्गगामी भवसीत्यर्थः ५६ परेणास्मिन्निति शेषेण ५९ ५७ आक्षिप्य वाक्यं ब्रुवतीति संबंधः ५८

वेत्तात्वात्ताविति शेषः भावाभावौ उत्पत्तिविनाशौ पौरपौराणां च ५९ गतिः पापपरां दर्शयिता उपदेष्टा ६० त्वं हि धर्मे प्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः ६१ ६२ लिङ्गानि च केचिद्विह्नानि ६३ ६४ इष्टा इ

धृतराष्ट्र उवाच यथा भवान्वेत्ति तथैव वेत्ता भावाभावौ विदितौ मे यथार्थौ स्वार्थं हि सं(मु)श्रुति तात लोको मां चापि लोकात्मकमेव वि
द्धि ५९ प्रसादये त्वामतुलप्रभावं त्वं नो गतिर्दर्शयिता च धीरः न चापि ते मद्वशगा महर्षे न चाधर्मं कर्तुमर्हसि हि मेऽमतिः ६० त्वं
हि धर्मप्रवृत्तिश्च यशः कीर्तिश्च भारत कुरूणां पाण्डवानां च मान्यश्चापि पितामह ६१ व्यास उवाच वैचित्रवीर्य नृपते यत्ते मन
सि वर्तते अभिधत्स्व यथाकामं छेत्तास्मि तव संशयं ६२ धृतराष्ट्र उवाच यानि लिङ्गानि संग्रामे भवन्ति विजयिष्यतां ता
नि सर्वाणि भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ६३ प्रसन्नभाः पावकऊर्ध्वरश्मिः प्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः पुण्याश्च गन्धाश्चाहुती
नां प्रवान्ति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः गम्भीरघोषाश्च महास्वनाश्च शङ्खा मृदङ्गाश्च नदन्ति यत्र विशुद्धरश्मिस्तपनः शशी च
जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ६४ इष्टा वाचः पृष्ठतो वायसानां संप्रस्थितानां च गमिष्यतां च ये पृष्ठतस्ते त्वरयन्ति राजन्ये चाग्रत
स्ते प्रतिषेधयन्ति ६५ कल्याणवाचः शकुना राजहंसाः शुकाः क्रौञ्चाः शतपत्राश्च यत्र प्रदक्षिणाश्चैव भवन्ति संख्ये ध्रुवं जयस्त
त्र वदन्ति विप्राः ६६ त

ति पृष्ठतो वायसा गच्छताम्पश्चात्स्थिता गन्तारं त्वरयन्ति शीघ्रं चलत इत्यर्थः पृष्ठतो वायसा गच्छतामग्रे निषेधन्ति इत्यर्थः ६६ ६७ ॥ ॥

त्रिधिति त्रिधपिष्ठेत्रेषु नापति विजयप्रोक्तेषु यथाश्विमाश्विनेवति नक्षत्रे रोही अप्याश्वपेतस्छेत्रे चामरं कुलशं वीणा छत्रं दंडं पतद्ग्रहः श्रासनं कीलकं कुरुसिवपवाः कल्पंतेए
वं मघादि नवके नग्राश्वपाजपतेः तथा मूलादि नवके नरक्षिणाप्यनापतेः एवं विधेषु त्रिधपिष्ठेत्रेषु तत्रापि सर्वेषु नक्षत्रनक्षत्रेषु नास्ति भत्रये भुमिरितियोजेन नक्षत्रविरोधिषु नक्षे
षु नक्षत्राणि चत्वारि नव नक्षत्राणि मानितेषु क्रूराक्रांतत्वादिना भग्निपातावकोरेषु नक्षत्रेषु गत्ग्रहः पापग्रहः शीर्षे कुलशस्याने संपतते तेन नक्षत्रेपयपनद्रंतगतानामस्पेवां च मांडलि
कानां राज्ञां नाशः तस्मे तेन त्रैवम निमघायां कुजोस्ति तथा परा भगान क्षत्रे पूर्वाफल्गुनी नक्षत्रात तत्र सः शनैश्चरेवं पुष्पदिना गजपते मे हृदुपंकाष्टि नितणोक्ते तत्रैव कलशस्येभ

त्रिषु सर्वेषु नक्षत्रनक्षत्रेषु विशांपते गत्ग्रहः संपतते शीर्षे जनपनभयमुत्तमं ३१

वेधुद्धं रोगेण महद्भुपंघात पाता दिकं सर्वं जायते नात्र संशयः इति कलशस्छे शने स्वरे इति शेषः तथा विशाखा मेष्ठ अपि स्त्रेत्रे छत्रे क्रूरग्रहैः क्राकांते वर्तते इति स्त्रव
संगजपते स्छत्रभंगः एवं प्रथम छेत्रेपि क्रूरतिकारोहिण्याः पुष्पस्य चपी ज्ञास्ति तथांतिम छत्रे श्रवणाग्रोष्ठपद पार्श्वहस्पतिस्य क्रौवर्तते इति तथापिता वनिषु फल्गावेव एवं
पूर्वेस्पानिरन्वयो नाशः इतापोस्छत्रेपाः राजनाशोपि नक्षत्राणां छत्रमाप्नि रस्तीविशेषः तथा च मध्यमछत्रे मघाह भौमः स्वासो मर्य चंद्रग्रहवः पूर्वेस्पामुत्तास्पो काफा

खा २

न्युर्मांशो नेश्वरः विशाखायां वेधनक्षत्रहस्पतिस्यातिनेषां फलं तत्रैवोक्तं क्रूरग्रहचतुष्कं चतुष्पदं द्रोणसंयुतं पूर्वं छत्रविनाशाय कथितं पर्वतसीमिति तत्र विंध्यसागरसंगमा
तनोहावरीसागरसंगमपर्यंतं पकोऽ तदृक्षिणो नारपतितएवकर्णप्रावरणपर्यंतं हूतीपातद्रुनोगजपतिः तयोरन्तयोर्मध्ये अश्वपतिः हस्तिनापुरं तदीशानदेशस्थत्वात् गंगा
पूर्वसर्वभागस्थितिः छत्रांतर्गतमेव हरिद्वारं स्थंडेरहस्तीनादीपन्मायेनाम्य पतिगजपसोऽन्तर्गतमितितेन हस्तिनापुरस्थानां प्राच्यत्वात् संतत्रपः तथैव पांचालाईशानमपीति
एतच्च नरपतिगजपहरितिनां स्पर्श ईशानदेशाः कूर्मचक्रे प्रोक्ताः रेवती अश्विनी याम्येयाद्देशे ईशानगो चोगंगाद्वारं कुरुक्षेत्रं श्रीकंठं हस्तिनापुरं स्वमध्यचक्रे कथ्याहास्वकर्णप्रा
वरणास्तथा विनश्यंति चेत् सर्वदेशास्तीशानगो चोऽरितिदिक् ३१ श्रीरामरामरामरामरामः ॥७॥ शिवशिवशिवशिवशिव ॥ ॥ ॥

चंद्रादित्यावुभौग्रस्ताविसेतेनश्लोकेनोक्तमर्थं विशदयतिद्वाभ्यां चतुर्दशीमितित्रयोदशीत्रयोदशानामह्नांपूरणींपंचदशींअमावास्यांभूतपूर्वांनाभिजानेनेतज्ञानामित्यनुतिभ
पत्ताकालेनक्षयंदृष्टौमित्यागतइतिभावः एकमासेएकस्मिन्नेवमासेभवांपूर्वत्रयोदश्यांगत्रौपक्षसमाप्त्यामर्थग्रहणमेवोक्तंदृष्टांतोऽत्रएकस्मिन्मासेचंद्रः पूर्णमास्यांग्रहणमत्र
स्तःसोपीअमावास्यायांपरामर्षग्रस्तः शनत्तचंद्रोपिग्रस्तएवदृशीदृष्टः संहृतत्वात् ३१ अपर्वणिलोकप्रसिद्धपर्वणीतिपूर्ववन्नेयं ३२ प्रतिस्रोतस्तोमहानद्यः विपरीतप्र

चतुर्दशींपंचदशींभूतपूर्वांचषोडशीं चंद्रसूर्यावुभौग्रस्तावेकमासेत्रयोदशी ३२ अपर्वणिग्रहेणैतौप्रजाःसंक्षप
पिष्यतः शोणितंवक्त्रकैःपूर्णास्रवन्त्यास्तत्रराक्षसाः ३३ प्रतिस्रोतोमहानद्यःसरितःशोणितोदकाः फेनायमानाः
कूपाश्चकूर्दन्तिवृषभाइव ३४ पतंत्युल्काःसनिर्घाताःशक्राशनिसमप्रभाः अद्यैवचनिशांव्युष्टामनयंसमवा
सर प्स्यथ ३५ त्रिभिःसमस्तमुल्काभिस्तिमिरांसर्वतोदिशं अन्योन्यमुपतिष्ठद्भिस्तत्रोक्तंमहर्षिभिः भूमिपालस
हस्राणांभूमिःपास्यतिशोणितं कैलासमन्दराभ्यांतुतथाहिमवतोविभो ३७ सहस्रशोमहाशब्दःशिखराणिपतन्तिच ३८

वाहाविभक्तिलोपश्चार्षः विशेषणंविशेष्येणवहुलमितिसमासोवाक्रियाविशेषणंवाकूपाः जलाशयाः कूर्दन्तिक्रीडन्तिवोतैः स्फुरन्तइत्यर्थः ३४ अनयंअनीति
फलं ३५ महोल्काभिः शपाभावानशाणकाष्ठज्वालपातत्रोविभिः समग्रहाहूंहानिर्गस ३५ महाशब्दःक्षिपतइतिशेषः ३७

भी० प

८

महाभूताः वृद्धीभूताः अभूतत्तत्त्वेव महत्त्वज्ञानभवेत्तो पीडासूमर्पार्ह वृत्त्वेपिनवेतरवेमर्थः ३९ अशनीभिः अशनिह्वयोर्लिंगयोरितिकोशात्स्त्रीत्वं ३९ ४२ शिवाणां
डुमाग्राणांशिवाद्विडुमाग्रेचेतिमेदिनी ४२ पक्षापक्षेतितिविनाशाभिप्सवानांपाप्सायुद्धमितिपक्षंपरिणतेविप्सातविनाशाभिप्सवेत्रिषिविनिमेदिनीपक्षापक्षेतिपक्षि

महाभूताभूमिकंपेचत्वारः सागराः पृथक् वेलामुद्वर्तयंतीवक्षोभयंतोवसुंधरां ३८ वृक्षानुन्मथ्यवांत्युग्रावाताः शर्कराकर्षि
णः अभग्नाः समहावातैरशनीभिः समाहताः ३९ वृक्षाः पतंतिचैत्यांश्च ग्रामेषुनगरेषुच नीललोहितपीतश्च भवत्यग्नि
र्हुतोद्विजैः ४० वामार्चिर्दुष्टगंधश्च धूमप्रायः खरस्वनः स्पर्शागंधारसाश्चैवविपरीतामहीपते ४१ धूमध्वजाः प्रकंपंति
कंपमानामुहुर्मुहुः मुंचंत्यंगारवर्षंचभेर्यश्चपटहास्तथा ४२ शिवाणांसमग्राणामुपरिष्टात्समंततः वायसाश्चकु
र्वंत्युग्रगामंडलमाश्रिताः ४३ पक्षापक्षेतिमुंचंतिवाशंतेवयांसिच नीलीयंतेध्वजाग्रेषुक्षयायपृथिवीक्षितां
४४ ध्यायंतः प्रकिरंतश्च व्यालाविधुन्वंतःपृथुलोपताः दीनाःस्तुरंगमाः सर्वेवारणाः सलिलाश्रयाः ४५ एतच्छ्रुत्वाभवानत्रप्रा
प्तकालंव्यवस्यतां यथालोकः समुच्छेदं नायं गच्छतिभारत ४६ वैशंपायनउवाच पितुर्वचो निशम्यैतद्धृतराष्ट्रोब्रवीदिदं
दिष्टमेतत्पुरामन्येभविष्यतिनसंशयः ४७

हतानुकरणं वाशपंतेस्त्रतिशयेनशब्दं कुर्वंति ४४ प्रकिरंतः शकृन्मूत्रमितिशेषः व्यालाः दुष्टहस्तिनः सलिलाश्रयाः अस्रंतंप्रसवेरयुक्ताः ४५ ४६ ४७

राम०

८

वेष्टितेनैव सर्वतो भेदच्चक्रे मध्यस्थो लोहितांगोऽ काकः वक्रानुवक्रं कृत्वा पुनः पुनर्वक्रीभूय ब्रह्मराशिं समाहृत्य तिष्ठति चक्रोत्तं राशिं न भवेत् श्रवणं समाहृत्य सम्यक् पूर्वादिदृश्या वि
धास्तिष्ठति ९ परिच्छिन्नाच्छादिता पंचशीर्षी शिरशिवी सदृशानि येवांते पंचशीर्षीः १८ २० शोणितमयाश्चावर्ताः पद्मान्यभ्मसा ह्रदवतीः सर्पाः श्वेत एव ध्वजा एव उदुपानि

वक्रानुवक्रं कृत्वा च श्रवणां पापवक्रप्रभः ब्रह्मराशिं समाहृत्य लोहितांगो व्यवस्थितः १७ सर्वे सर्पा परिच्छिन्ना पृथिवी समस्मा
लिनी पंचशीर्षा य वाश्चापि शतशीर्षाश्च शालयः १८ प्रधानाः सर्व एक सर्पा लापन्न मिरं जगत् न गावः प्रसूतावत्सैः शो
णितं प्रस्रवंति ते १९ निष्ठुरा रथिवक्षा पातन् खड्गाश्च ज्वलितांबरे यत्कंपयंति शस्त्राणि संग्रामे समुपस्थिते २० श्मश्रु
वर्णो पथ्या भासः शस्त्राणां मुदकस्य च कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान् क्षयः २१ पृथिवी शोणितावर्ता ध्वजोडुपस
माकुला कुरूणां वैशसे राजन् रौद्रैः सह भाति २२ दिक्ष प्रज्वलिताः स्थाश्च व्याहरंति मृगा द्विजाः अत्याहितं दर्शयंतो वेद
यंति महद्भयं २३ एकपक्षाक्षि चरणाः शकुनिः खचरो निशि रौद्रं वदति संरब्धः शोणितं छर्दयंतिच २४ शस्त्राणि चै
व राजेंद्र प्रज्वलंतीव संस्थिता सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा २५

द्वि २

ह्रदजावर्त्तैः समाकुलो वैशसे विरोध २१ २३ छर्दयन्मोद्गाणि शकालेनाम्नकं अमनं कारयतीव २४ शस्त्राणि प्रज्वलंतीव २५

अ ३

संवत्सरेति पूर्वं श्रवणस्थो बृहस्पतिः भागनक्षत्रस्थः सूर्यपुत्रस्त्युक्तं तावुभौ विशाखासमीपवर्तिनौ पक्षे धनशतपदे च चक्रे विशाखानक्षत्रं विध्यतः स्पर्शः तथा हि तस्मिन् चक्रे बुधो इति श्रवणात्सप्तदशत्रैपाण्युक्तं मध्ये विशाखा वा घप्पादस्त्रैपाणि ततस्तेन विध्यते ततोऽपि न चतुर्थे द्वितीये न ततीये प्रथमेन द्वितीये पदनिजपादेन एकात्नुस्या श्रंसपादरूपेण पापावीदंसे नेन क्रमेणानितस्ते तत्रति विशाखा वा घप्पादस्त्रयं तत्रैव चक्रे विध्यतः तन्निकटौ चिह्नं प्रसज्येते २६ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पंचदशात्वं पंचदशे न्हि भवति एतेति विरूद्धो योगः का

सं

संवत्साः स्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ २६ चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्नाहि त्रयोदशीं। अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः २७ अशोभिता दिशः सर्वाः पांसुवर्षैः समंततः उत्पातमेघा रौद्राश्च रात्रौ वर्षंति शोणितं २८ कृत्तिकां पीडयंस्तीक्ष्णैर्नक्षत्रं पृथिवीपते अभीक्ष्णं वाता वायंते धूमकेतुमवस्थिताः विषमं जनयंत्येते आक्रंदजननं महत् ३०

दशे वा एकतिथिक्षये चतुर्दशे वा न्हि भवति तिथिद्वयक्षयस्तु लोके असंभवप्रसिद्ध इति अपर्वणीत्युक्तं ग्रहं यातौ राहुणा ग्रहणं प्राप्तौ एवं च प्रजानां संक्षयमिच्छतः तस्ववशात्त्वदृशमि साहस्येनेति २७ अशोभिता अमंगलाः २८ विशाखासंनस्थः पुरुषो ग्रहो रोहिणीं पीडयती यत्के तत्र चित्राशेषः स्त्यातां रोहिणी अश्वादृश्ये सेन सामुद्रपिक नक्षत्रं पीडयति संसशेत्स्थित्वा कृत्तिकां घोरदर्शनेन सांघातिकनक्षत्रं पीडयति सर्वतोभद्रचक्रे तथा चदर्शनात तदे तत्राहृत्य क्रान्तिका मितिसिद्धेन तीक्ष्णांकौः कर्मभिरुपलक्षितोग्राहुरित्यर्थः २९ धूमकेतुमुत्पातविशेषमनुलक्ष्यावस्थिताः विषमं वैषम्यं युद्धमिति यावत् ३०

६८ ६९ प्रविष्टस्य परसैन्यमिति शेषः दृष्टाः मारितो मारितः इति दृष्टिताः दृष्ट्वा युक्ताः हतोसि हतोसीत्याद्याः पश्चात् संधारयन्ति संप्रयोजनं जयप्रत्येसंधारयन्तीति निश्चिन्वन्तीत्यर्थः

अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च मुखप्रभाणो देहैर्हि विनेन्द्रियाणां भ्राजिष्णवो दुःप्रतिवीक्षणीया येषां च भर्त्ता विजयन्ति शत्रून् ६८
हृष्टा वाचस्तथा सत्वं योधानां यत्र भारत नम्लायन्ति स्रजश्चैव ते तरन्ति रणोदधिं ६९ इष्टा वाचः प्रविष्टस्य दक्षिणाः प्रविविक्षतः
पश्चात्संधारयन्त्यर्थमग्रे च प्रतिषेधकाः ७० शब्दरूपरसस्पर्शगन्धाश्चाविष्कृताः शुभाः सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणं
७१ अन्वग्वा वायवो यान्ति तथाभ्राणि वयांसि च अनुप्लवन्ति मेघाश्च तथैवेन्द्रधनूंषि च ७२ एतानि जयमानानां लक्षणानि वि
शांपते भवन्ति विपरीतानि मुमूर्षूणां जनाधिप ७३ अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः हर्षो योधगणस्यैको
जयलक्षणमुच्यते ७४ एको दीर्णो दारयति सेनां सुमहतीमपि तं दीर्णमनुदीर्यन्ते योधाः शूरतरा अपि ७५ दुर्निवा
रतमा चैव प्रभग्ना महती चमूः अपामिव महावेगास्त्रस्ता मृगगणा इव ७६ नैव शक्या समाधातुं सन्निपाते महाचमूः
दीर्णामित्येव दीर्यन्ते विद्वांसोपि भारत ७७ भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयोपि वर्धते प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विद्रवते चमूः ७८

अग्रे प्रतिषेधकाः मा युद्धस्व मा एवं ज्ञानोपकालास्तांश्चापि मरणोत्सेवसमयकालाश्च दुर्योधनं प्रसेनप्रवर्तितः इति भावः ७० ७१ अन्वग् अनुकूलाः ७२ ७८

उपायविजयंल्लाभपूर्वकंजयंसाम्नादानादिनयाविनाभेदेनवाशत्रूणांवाचामार्थितास्यधेनेनवासंतर्पितस्यमुख्योजयः शत्रुभेदेनयोमध्यमः निवृत्तोधर्मरित्यर्थः संनिपातःयोधा
नांसघर्षः ७९ व्यवसिताःकृतनिश्चयाःसक्ताः ८ शूराणांमहापवंपनिर्नोपेक्षितेसत्त्वदृष्टान्तमाहनैवेनतेपरीतिमहत्याअपिसेनयाअपघितप्रतिकांनाशंयाप्रकेनेवास्मना

पं ३ पं ३

नैवस्वल्पापिमहतीशक्याशूरैर्विमहाचमूः संस्मरस्वमहतीसेनांचतुरंगांमहीपतिः ७८ उपायविजयंश्रेष्ठमाहुर्भेदेनमध्यमं
जघन्यएषविजयोयोयुद्धेनविशांपते ७९ महादोषःसंनिपातस्तस्माद्यःक्षयउच्यते परस्परज्ञाःसंहृष्टाव्यवसिताःसुनिश्चि न्य स्मृतौ
ताः अपिंचाशतेशूराप्रमृद्नंतिमहतींचमूं ८० अपिंचषट्सप्तविजयंत्यनिवर्तिनः नैवेनतेपलायंतेःप्रशंसंतिमहा
जने दृष्ट्वासुपर्णोपचितिंमहत्याअपिभारत ८१ नबाहुल्येनसेनायाजयोभवतिनिश्चयः अध्रुवोविजयोनामदैवं
चात्रपरायणं जयवंतोहिसंग्रामेकृतकर्माभवंतिहि ८२ इतिश्रीभीष्मपर्वणिउत्पातवर्णनंअध्यायः ३ वैशंपायन०
एवमुक्त्वाययौव्यासोधृतराष्ट्रायधीमते धृतराष्ट्रोपितच्छ्रुत्वाध्यानमेवान्वपद्यत १ सुमुहूर्तमिवध्यात्वाविनिःश्वस्यमु
हुर्मुहुः संजयंशंसितात्मानमपृच्छद्भरतर्षभ २

कर्णेशकोदृष्ट्वाअलोक्यसुपर्णोगरुडोभवतीतिनःगरुडोनामतःवैनतेयोविनतायाःपुत्रोमहाजनेबहुजनसमूहेनप्रशंसतिनकामयतेसर्थःभवेद्रूपविनिःप्रजाअपनि
च्छतिहानिश्चितिमेरिनाशूराणांनसहायापेक्षाअस्तीतिअर्थोहितादिबहुल्यान्मत्पुत्राणांजयोवश्यंभवतीतित्वयानमंतव्यमितिभावः ॥ ८२

२ न चाशाम्यंतीति नैव शाम्यंति यमक्षयं यमलोकं ४ ५ दिव्येति यथा दीपेनांधकारे नाशिते चक्षुषा घटादि रूपं तेनैवं धीवृत्त्या सर्वविषयावरकाज्ञाने नमसि नाशिते समि
चिदात्मरूपेणाचक्षुषा सर्वं प्रकाशनरूपत्वं ८ शास्त्रचक्षुरिति यदाहेदं ब्रह्मास्मीति वाक्योत्थया धिया आत्मानं योगी पश्यतीति तद्धीपश्चिमं ध्यानं भवतीति तथा च स्मृतिः तं वा एतं सेतुं नी

संजयेमे महीपालाः शूरा युद्धाभिनंदिनः अन्योन्यमभिनिघ्नंति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ३ पार्थिवाः पृथिवीहेतोः समभित्यज्य
जीवितं न चाशाम्यंति निघ्नंतो वर्धयंति यमक्षयं ४ भौममैश्वर्यमिच्छंतो न मृष्यंते परस्परं मन्ये बहुगुणा भूमिस्तन्ममाचक्ष्व
संजय ५ बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च कोट्यश्च लोकवीराणां समेताः कुरुजांगले ६ देशानां च परीमा
णं नगराणां च संजय श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यत एते समागताः ७ दिव्यबुद्धिप्रदीपेन युक्तस्त्वं ज्ञानचक्षुषा प्रसादात्त
स्य विप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ८ संजय उवाच यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् शास्त्रचक्षुरवे
क्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ९ द्विविधानीह भूतानि त्रसानि स्थावराणि च त्रसानां त्रिविधा योनिरंडस्वेदजरायुजा १०
छामि ३

तेषु सतत नं धारयतीति सेतुं मर्यादविधारकं परमेश्वरमात्मानं प्राप्येति श्रुतिपदयोरर्थः अनेनैवाभिप्रायेणाग्रे वक्ष्यते साहं नमस्तदिति विनयः हर्षे पदे ष्ठलवाणप
आत्मैवैतत्सर्वमुपदिष्टो ऽसीति भावः ९ त्रसानां जंगमानां योनिरुत्पत्तिस्थानं अंडजाः पक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाः यूकादिप्रायाः जरायुजाः मनुष्यपश्वाद्याः १०

भी॰प॰
११

येषु चतुर्दशसु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः। ते मानवाः त्रैवर्णिकाः पशवश्च गोजाश्वाद्याः जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना १२ ग्राम्याणां च श्वमार्जाराणां पशूनां मध्ये तथारण्यवासिना
मिसचपि पुरुषश्चैव श्रेष्ठाः पशुमात्रभंतनस्मात्रेपः पशूनां हस्ताराना पुरुषो हस्ती मर्करस्तिथिश्चर्येत्ररम्भृषुपुरुषेपि पुरुष्टत्मसिंहेतिग्राम्यपशुषु पुरुषस्सिंहगणानं १३ उद्भिज्जा
भूमिमुद्भिद्यजाताः वृक्षाः आम्रपनसादयः गुल्माः कुशकाशादिस्तंबाः लताः कूष्माण्डाद्याः हरः गुडूच्यादयः वल्ल्यः भूमिप्रसाराः वर्षमात्रस्थायिन्यः कूष्माण्डाद्याः त्वक्साराः वेणवादयः
तृणजातयः नतवृक्षाः १४ तेषामिति सप्तग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः पंचोद्भिज्जा इत्येकोनविंशतिसंख्यासंख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पंचसु महाभूतेषु प्रक्षेपे

त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा राजन् जरायुजाः जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ११ नानारूपधरा राजन् तेषां
भेदाश्चतुर्दश वेदोक्ताः पृथिवीपाल येषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः १२ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनां
सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनोपजीवनं १३ उद्भिज्जाः स्थावराः प्रोक्तास्तेषां पंचैव जातयः वृक्षगुल्मलतावल्ल्य
स्त्वक्सारास्तृणजातयः १४ तेषां विंशतिरेकोना महाभूतेषु पंचसु चतुर्विंशतिरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता १५

इति चतुर्विंशत्यक्षरसंख्यासाम्यात् प्रकृतिविकृत्यात्मिका गायत्रीयं भवति श्रुचेत्येवं ज्ञानां उद्भिज्जेष्वंतर्भावः ते द्विभूमिमुद्भिद्यजाताः वेत्स्वदजास्तु जलमुद्भिज्जजायंत इति
साम्यात् तत्तन्नीयेनावरोधः संशोकजस्मेति साधावंश्चेदज्ञानामपि मेघ उत्तजत्वसाम्याज्जरायुजेष्वेवांतर्भावः जरायुजर्भिवेदनं तद्दुष्टस्तव्रम्भ्रदस्वेद तत्रसत्वादि साम्येन चतुर्विंशतिः
तदिदं कार्यकारणसमुदायात्मकं गायत्र्याः छंदोब्रह्मणा गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्युपक्रम्य सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदेतदृचाभ्यनूक्तं तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पा
दोस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति छांदोग्ये उपसंहारदर्शनात् २५

राम॰
११

२९ ३० यस्य भूमिरिति राजा हि सार्वभौमो मेरुमत्स्येनेन्द्रस्थानस्थानं साम्राज्यं प्राप्नोति अश्वमेधेनेत्यादिक्रमेण किंच्यानं प्राप्नोति । तिपस्य कृतत्वाभूमिस्तस्य सर्वं यत्तत्स्थानवशोभवति तथा
च राजसूयेन यज्ञेन भूयो वरुणो हृदयेनारायणोऽकामयतातितिष्ठेयं सर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एवं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यदिति श्रुतेः ३१ अध्यायः ४

२१

यत्तां वेदगायत्रीं पुराणो सर्वगुणान्वितां तत्तेन भरतश्रेष्ठ सल्लोके न प्रेरयति २६ भूमौ च जायते सर्वं भूमौ सर्वं विनश्यति
भूमिः प्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं २७ अरण्यवासिनः सप्त सप्तैषां ग्रामवासिनः सिंहव्याघ्रवराहाश्च महिषावा
रणास्तथा २८ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृतास्तप गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभाः २९ एते ग्राम्याः
समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः एते वै पशवो राजन्ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ३० यस्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजंगमं
ततोतिगृध्या राजानो विनिघ्नंतीतरेतरं ३१ ॥इति भीष्मपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः धृतराष्ट्र उवाच नदीनां पर्वतानां च ये चान्ये भूमिमा
श्रिताः

वक्ष्यमाणाभिप्रायं वदन्स्तौति नदीनामिति वर्षस्थानाधिकारार्थं कर्मणां मनुष्यत्वप्रकारार्थं कर्मणा मनुष्यत्वं प्रकारान्तरेणोपपाद्याधिकृतानामसन्तानमविशिष्य प्राणमपि समानत्व
गृहणापापपतामित्यर्थस्य लिंगपर्वतो स्येकृत्स्न श्रव्याणाम् केवलसंयमः कर्तव्यस्यापायेन भुवनकोशं वर्णयति नदीनां पर्वतानां चेत्यादिना तत्सर्वं श्रुतवानसौ संजेता नाध्यायाष्टकेन १

भी· प
१२

२ तत्रतावत्पंचेमानिमहाराजेत्यादिनातेषांरूपमेष्वपिसंतेनसर्वंविपद्यादिकंभगवद्रूपाराधनकल्पान्तंउत्तकनकल्पायेनभगवतोरूपमितिप्रतिपादयति महाभूता
निपृथिव्यादीनितान्येवजगतीरूपत्वेनह्ययंउरूपाणि पिंडरूपाणिचतत्स्थानिचसर्वाणिचैतत्स्वपद्क्याभिसमानितुल्यान्येवबहुत्वंउपाधिभेदाभिप्रायेणनहिकुंभद्रो

प्रमाणंचप्रमाणज्ञपृथिव्याःसमस्वमे: निखिलेनसमाचक्ष्वकाननानिचसंजय २ संजयउवाच पंचेमानिमहारा
जमहाभूतानिसंग्रहात् जगतीस्थानिसर्वाणिसमान्याहुर्मनीषिणः ३ भूमिरापस्तथावायुरग्निराकाशमेवच गुणो
त्तराणिसर्वाणितेषांभूमिःप्रधानतः ४ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचरसोगंधश्चपंचमः भूमेरेतेगुणाःप्रोक्ताऋषिभिस्तत्ववे
दिभिः ५ शब्दःस्पर्शश्चरूपंचतेजसोथगुणास्त्रयः शब्दःस्पर्शश्चवायोस्तुआकाशेशब्दएवतु ६

भ१
रूपाद्युपाधिष्वाकाशस्यैवमशकमेतागजादिशरीरेषुचैतन्यस्यस्वतोविषमत्वंदृश्यतेतस्मात्सर्वाणिजगतीस्थानिसमान्येवपश्यन्तिचोक्तवान्येदिताःसमदर्शिन
इति ३ भूमिरितिवायोरग्निरितिश्रुतेरग्निहेतव्यापुष्टेः पंचभूतस्यगुणोत्तराणिपूर्वपूर्वापेक्षयाउत्तमेकैकगुणाधिकंरहेच आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोद्भ्यः
पृथिवीतिश्रूयमाणजन्मक्रमाभिप्रायेणोक्तं ५ शब्दादयोगुणाःप्रसिद्धाः ५

एम·
१२

एतेन पंचेति महाभूतेषु पंच महाभूतात्मकेषु सर्वेषु लोकेषु भोग्यवस्तुषु शरीरादिविषयं तेषु पंच गुणाः संति एते वेषु गुणेषु भोक्तारो भूताः निसनिहताः स्वेतनापुरुषाः प्रति ष्ठिताः देहे हि यादीन भोग्यान विषयान पंचेतनाः शब्दादीनि भोग्यानि तानि भुंजते देहादीनाम पि भोगोपकरणत्वाद्भोग्यत्वमेव न तु भोक्तृत्वमित्यर्थः ७ अन्योन्यमिति समस्याभावः साम्येन स्वभावः समस्याभेति विषयान निर्दिशं हि समं स्वस्ये तिष्ठति संस्कारेण सर्वाणि समशब्दृग्दर्शनात भोक्तृभोग्ययोर्विशेषस्तु तिष्ठति समपदस्य माधिमो सेषु प्रस भावो भवतित्याते उभे

एते पंच गुणास्तेषु महाभूतेषु पंचसु । वर्तंते सर्वलोकेषु येषु भूताः प्रतिष्ठिताः ॥ ७ ॥ अन्योन्यं नाभिवर्तंते साम्यं भवति वै यदा । यदा तु विषमीभावमाविशंति परस्परं । तदा देहैर्देहवंतो व्यतिरोहंति नान्यथा ॥ ८ ॥

अन्योन्यं नाभिवर्तंते अव्यवहारतो विषमतामपि भोग्यं भोक्तारं नोपसर्पंति नापि भोक्ता भोग्यं सुखदुःखोपभोगायतनं स्वदेहे देहि द्विपादे भावाद्यौ व्यज्यमानमुपसर्पतीत्यर्थः ८ यदा स्थितिर्भोगप्रदकर्मोद्भवकाले विषमीभावं साम्यात्प्रच्युतिं स्वविशंति प्राप्नुवंति तदा तत्र व भोक्तारो भोग्यपदार्थाश्च देहैः स्वस्वरूपैः देहवंतः लब्धदेहसंबंधास्तावत्तैर्देहैः परस्परं व्यतिरोहंति भोक्तारो भोग्येषु निपतंति भोग्यार्थाश्च भोक्तारं स्वस्वरूपेण स्वस्वगामिनां जनयंतीत्यर्थः

मा२

स्वानुपूर्व्या स्वस्यादिक्रमेण विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः स्वाकाशादिक्रमेण विपर्ययेण क्रमेण उत्पद्यन्ते चेति स्मार्यते नहि सृष्टिक्रमविपरीतत्वात्संहारक्रमस्य स्वान्तरप्रवेशस्य तस्मात्तिः
नाशशीलत्वादेव सर्वाण्यपि तानि भोक्तृभोग्यान्यपरिमेयानि स्वनन्तानि मरीचिकोदकवद्दृश्यमानानि न हि मरीचिकोदकमियत्तया परिमातुं शक्यं एवमेतान्यपरिमेयानि
तत्र तस्माद्धेतोः एषां रूपं स्वरूपमैश्वरं भौतिकं न तु स्वभावतस्त्वाधिष्ठानादन्यत्रत्वमलिक्षत एव सर्वं वस्त्विदं ब्रह्मस्याऽऽत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सर्वस्य ब्रह्मभावश्रवणात्
पञ्चतेरसस्पर्शः १० अपरिमेयपदमेवाहृतत्रतत्रेति सिद्धास्वपि पत्रप्रस्तारेषु लाघवेति तत्रापि वासनामयाः धातवः अन्नमयः पञ्चभौतिका दृश्यन्ते तोऽपरिमेया एव तेष्वेव संसरन्ति

स्वानुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः । सर्वाण्यपरिमेयानि तदेषां रूपमैश्वरं ॥ १० ॥
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पञ्चभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तर्केण प्रमाणानि प्रचक्षते ॥ ११ ॥

तेषामणूनां कार्यस्य तर्केण सूर्यगत्यादिशाभेदेन दिनमानभेदं छायाभेदं छायाभेदेन चतेषां प्रमाणानि एतद्योजनपरिमाणानि आकारभेदं स्थापितवन्तो हि केचित्तं कुलाकारं के
चित्त्रिकोणं केचिच्चक्राकारं भूमिसंस्थानं कल्पयन्ति तथा प्रमाणभेदोऽपि जंबूद्वीपपरिमाणं गणकाः तथा हि कुभुजेकमाधकभ्रम इत्थं शाकेनाधिकारं इति वदन्ति पञ्च दशशतानि
काशीतियोजनानि योजनचतुर्विंशांशसहितानि तथा लक्षयोजनं तत्परिमाणमित्येषां रोचकपित्रपादशासहस्राणि षट्शतानि चेति वक्ष्यति ॥

कस्तर्हि त्वमित्युक्तं न रहस्याशंका निर्वचनीयत्वात्समर्थो न तर्केण साधयितुं पेयपर स्याह अचिंत्यारति ये भावाः अनाकृत्मोपा हानि निमित्त परिमाणाधर्माधर्मादयः पदार्थाः चिंतयितुमशक्यास्तान्न तर्केण साधयेत न हि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते तर्कोत्तरेणानवस्थावाधसंभवात्तर्काप्रतिष्ठानादिति न्यायाद्व अत एवास्य श्लोकस्योत्तरार्धमत्रप ठंति नाप्रतिष्ठितेन तर्केण गंभीरार्थस्य निश्चयः तथाहि किं दुकाकारं भुवनकोशकल्प्यमानेयेकं दृकरथेकमरथैपमे निषतितेषां किं पानपि देशो जलपशुमनुश्वाम्र यथोग्योस्तीति वक्तुं पुंके पठतन्त्रितं वेतरधश्च वसंनिनेषां गुरुत्ववतामधोनां अधस्ताहाश्च ण भावेनावष्टंपतनं भवतीति ता वा न देशान् कुर वालीति ककसंतथा चनराम्र पातकृतां ही पांतरकल्पना लोकदृष्टिविरुद्धेति पामराञ्च विप्रतीयंतीयंति न स्वपथापृथिव्यास्त्रैतारिक्षेः वद्यानशक्तिः दिगंतराक्षेपैः सर्वैर्योगिभिः कल्प्यते न यावपम

अचिंत्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् १३

पितस्मान्नस्वाकर्षणशक्तिमत्त्वं कल्प्यं यामेहूपथा सर्वैर्हि कष्ठाः प्राणिनः पृथिवीपाश्राधस्ताद्रेवमत्यंतेत्वं चोपरिस्थमिति न हि लोकदृष्टिविरुद्धकल्पनापेक्षया सर्व प्राणिमत्स्यभ्रान्त्वश्रमायेष्जालादिर्लेभ्यैतेवाप्याः कुतो न कल्प्यंते न नु स्वप्रहिर्विंदृष्ट्याः वाधेन दृष्यतः इति चेत प्राकृत्वं सात्मत्तानानमादृशी किं नस्थित्वं सुसानुसानैहेतं न विद्यते नेह नानास्ति किंचनेत्यादिकया श्रुतदर्शनेन अदृदर्शनेन सर्पोस्प प्रपंचवाधश्राम्नायतेन तथा च निष्कलंकात् श्रुतिप्रमाणात्तद्ब्रह्माद्वैतमेवार्हणं नत्तसकलं
कुतर्कानुगतो निर्वचनीयत्वमिति भावः १४

६३

भी॰ प
१४

नन्वीदृशं किमस्य प्रमाणं का वास्याकृतिरित्यत्र वाभिमतेऽस्याशंक्याह सुदर्शनमिति सुदर्शनो नाम जंबूवृक्षस्तद्विशेषणत्वं नाम्नां किं तेनोपलक्षितो द्वीपः सुदर्शनद्वीपः कृत्स्नं प्रसिद्धमित्यर्थः
तत्प्रमाणं तदाकृतिं च प्रकर्षेण वक्ष्यामीत्यर्थः पक्षान्तरव्याहृस्यार्थः परिमंडलः परमाणुमात्रपरिमाणो नेत्युक्तेऽपरस्यार्थः एषोऽणुपरिमाणो वेति तमावेशितवान्स्यात्तमवस्थितिमा
चः परिमंडलस्य सर्वतो वर्तुलरूपः कंदुकाकार इति व्याख्यानेनाशंक्य तस्य रूपततः अथ चक्राकार इत्युच्यते चेन्न चिपिटाकारोऽस्मिन्परिमंडलशब्दस्यायोगात्तच्चक्रसंस्थित
मित्येनेन चक्रवत्संस्थितं संस्थानमाकारो यस्य तेनैव सिद्धत्वाच्च अर्थान्तरं तार्किकाणां परमाणुपरिमाणे प्रसिद्धः नचानेन परिमाणेनोपेतं निरंशं वस्तु सिध्यतीत्यसंगत्य

सुदर्शनं प्रवक्ष्यामि द्वीपं ते कुरुनंदन परिमंडलो महाराज द्वीपोऽसौ चक्रसंस्थितः १३ नदीजलप्रतिच्छन्नः पर्वतैश्चाभ्रसंनि
भैः पुरैश्च विविधाकारै रम्यैर्जनपदैस्तथा १४ वृक्षैः पुष्पफलोपेतैः संपन्नधनधान्यवान् लवणेन समुद्रेण समन्तात्परिवारितः १५

अपरिमाणस्यापि कार्यत्वाद्दिगवच्छेदप्रदेशभेदवत्वेन तस्यापि निरंशत्वायोगात्तन्नाहुः परमाणोः पूर्वदिगवच्छिन्नो देशः प्रतीच्याप्यवच्छिद्यते न वेति विकल्पाशंक्यादृष्टविरोधात्तत
स्मात्परिमंडलशब्दो वर्तुलेष्वपि सद्भूतमात्रवचनः तार्किकाणां परमाणुरपि तादृश एव तत्र पारिभाषिकपरिमाणकल्पने प्रस्थानभेदपादाभ्यां शास्त्रकाराणां तानि एवमा
र्थं वेति स्त्रिकैवं सुदर्शनद्वीपस्य परिमाणमुक्त्वाऽस्याकारमाह चक्रसंस्थित इति परिदृश्यमानराष्ट्राकार इत्यर्थः चक्रेणाद्यात्वपोऽस्यपीति निम्नः १३ नदेत्यसंस्थानमाहद्वाभ्यां
नदीति १४

राम॰
१५

मा २

ननेवं विषमस्वरूपमतिसूक्ष्मत्वमुच्यते । तस्मात् यथा हीति चन्द्रमण्डले चन्द्राधिष्ठितेमन्नसी सर्थः यथेतन्नैस्वंउं महाप्रमाणं स्थान कथं न हि गिरौ हेकदेश स्थो पौगी विधेस्सि दृष्टपावकाशेकृत्वे स्वादर्शे मुखं वापश्येतन्नस्यत्वप्रमाणेन सर्वपाणां महाप्रमाणानां मेवादीनां सन्निवेशापुञ्जते प्रपंचस्य स्वप्नादिवदनीर्वचनीयत्वां गीकारं विनेति भावः दृष्ट द्विरंशदितितत्र चन्द्रमण्डले उत्तमेमनसिञ्चशे एकदेशे तृस्थाने साद्नेन तस्य मन्न स्यएकदेशें काकारण स्स्मात् निरंशस्तत्र द्विः कार्यकारणरूपेण स्थूलतस्समत्पेणाद्विरावृत्तः

ह१

यथा हि पुरुषः पश्येदादर्शे मुखमात्मनः एवं सुदर्शनद्वीपो दृश्यते चन्द्रमण्डले ॥ १९ ॥
द्विरंशे पिप्पलस्तत्र द्विरंशे च शशो महान् सर्वौषधिसमायापः सर्वतः परिवृंहितः १८

पिप्पलो गीताश्वत्थस्थानः संसाराख्योऽस्ति सर्वमेतन्मनोमात्रमित्यर्थः द्विरंशे च शशो महान् चकाराणनत्रस्मनुवर्तनेतस्मिंश्च यमनसिमहानपमोत्मा शशाङ्कवशशः सु न्नाति शीघ्रगामीमनः सोजडीपातिनट्टावतोः स्यानस्येतीतिम्रुतः अंशे एकदेशे द्विवर्तनेनिषमनियामकभावेनेत्यर्थः तथा च कार्यकारणप्रपंचोनीवर्हमन स्वपात्र सर्वोपाधिष्ठानेमनसैकस्मितस्यर्थः १७

प१

कू३ भृः ति२

अस्य शशस्य प्रसंग भेदं वक्ष्यन् प्रपंचाद्दि : एवं क्रमाहृत्याप: रसगुणलभिन्नं भूतपंचकमुच्यते आप: पुरुषव्यवसो भवंती सारिश्रुतो तथा दर्शनात् एते न कृत्स्नं भूतं भौतिकं
कार्यं ततः शशादन्यत् तन्निहि कारणं वस्तुतः भिन्नं स्यादिस्या शंक्याह शेषः संक्षेप उच्यते इति समस्त कार्य प्रपंचे सति शिष्यते ईशेषः कारणे तद्रूपं विसंक्षेपः कार्यस्येव समस्तं तदंशा
कुंचितावयवं मेतमा नेऽउच्यते तो आकृतेनेकारणामपि त्र्यापद्वानात्मैवं सर्थः ततो आकृता आकृता तद्रूपात्स्वमः शशः शशं वहयतेदेवस्त्रयं प्रसगामात्री वरूपयते वे
दितत्वमस्यहं अस्यास्मि स्वपमात्मान एव प्रसगात्मत्वमुच्यते न तत्संजीवो नाम कश्चिद्विशतीत्यर्थः एवं प्रसंगाभिन्नं पाप मे स्वांशशश कांतं सेप्ततः मया प्रोक्तमानं शृणु

आपस्ततोन्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेप उच्यते ततोन्यदुच्यते चापि मेतं संक्षेपतः शृणु १८
इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडे अध्यायः ५ धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधि
वद्बुद्धिमंस्त्वया तत्त्वज्ञश्चासि सर्वस्य विस्तरं ब्रूहि संजय १ यावान्भूम्यवकाशोयं दृश्यते
शशलक्षणे तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि ततो वक्ष्यसि पिप्पलं २

वे२

जंबूरिति जंबूद्वीपः खंडः एकोदेशो यस्य तस्य प्रसांग स्यात् निर्मितो विस्तारो र्थः १८ अध्याय: पिप्पलशशयो: स्वरूपमुक्तवतो तस्यानधिकांपष्पनस्तु त्वमेव तावत
भर्गतो रूपं प्रोक्तं मिच्छन् धृतराष्ट्र उवाच उक्तो द्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तरमिति संबंधः १ यो यो मिति शशलक्षणोपमात्मनः तापके मा पाशवले द्वादेव्रत्वमिमाया
कल्पितो भूम्यवकाशो यावान् अवग्रहस्यास्य वेला तोयमानो योगिवोदेदृश्यते तस्य प्रमाणं प्रब्रूहि तत्कारणमेव दोज्ञात्वयं तत्त्वं सार्वसंभवती तिवेदे प्रसिद्धं किं
द्वापत्ताने सा शंक्याह ततो वक्ष्यसि पिप्पलमिति शशं चवक्ष्यतीति शेषः प्राग्वकारणात्तानात तद्धि भवति कार्यमेव वक्ष्यते न तत्रास्तं तमाद्दणे भवती त्याभावः २

ति२

प्रागायताः पूर्वपश्चिमसमुद्रस्पर्शिनः अवेपंशास्त्रानुभवयोर्विरोधेन मेरुकल्पनाप्रतिमानिपथारूढमात्रस्य चतुरशीतिसहस्रचतुर्विंशत्यंगुलानि परिणाहः षण्णवत्यंगुला
नि परिधिः किं विस्तृतानि चतुर्विंशत्यंगुलानि किञ्चिदूनानि भवन्ति एवं अष्टादश सहस्राणि योजनानि चत्वारि पर्वतसंस्थितायाः भुवः प्रमाणमुक्तं तदेवात्र पीठस्थित्वेन चत्वारिंशत्सहस्रा
णि षट्शतानि चैव चाशत्योजनानि मेरोः केकोभूजरतिनिरेचनमचतरवस्यविष्कं अप्रमाणं अष्टसप्तकर्णः शतयोजनी साष्ट सहस्राणि पंचाशतानि षट् सप्तविंशति योजनानि तस्या
स्तम्भवत्यावस्य चतुर्भिः समुद्रैर्वेष्टितस्य कोणादिक्स्थवर्तिनि तेन रश्मिणा स्यां दिशि एव मे सेनोद्वीपाः समुद्रयोः संधिः एवमितरावत्परिस्थसमुद्रसंबंधो द्वीपाः यत्तत्त्वम्यो

६१

॥ ॥ एवमुक्तस्तु राज्ञा स संजयो वाक्यमब्रवीत् संजय उवाच ६ (सह)
प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः अवगाढा ह्युभयतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ

निर्विहां भूपरिधिः सहस्राणि नवसार्धयोजनानि ४९ ६० संमितो भिमतः एवास्माकं चतुरस्रविष्कंभः रवेर्यागारस्यैव देदीप्यमानः ४६ ५० तत एतयोरंतः समेरुण्याः ३६
तद्दीपजमानेनोर्ध्वबाहुना महोच्छ्रितेनाप्रमपारस्थितेन राउत्थितस्य सप्तसप्तः पंचमोंशः सहस्ररश्मि विकल्पस्य कालान्तरादिभिरूहकल्पत्वात् हस्तप्रमाणभेदकल्पनया यो
जनबहुत्वात् अल्पत्ववचनेन सम्माधेयं तथा भूमेश्च उर्ध्वं विक्षेपितस्य मध्यस्य मस्तुच्छिन्नं मेरुं प्रदक्षिणी कुर्वन्तः सर्वेष्वपि मार्गेषु मंडलाकारेणेति तिर्यग्बोधाभिमतं सप्तद्वीपं अन्यांभव
ति अमस्त्वेव पुनः विहद्भूम्यो निर्दिश्यन्ते मेवात्रानुसंधेयं पंचसप्तति पंचाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमिति सूक्तं तदपि कश्चित् सा एतदुपेक्षा वानं तोलकैः साध्यमिति

६२

भी·प
१६

स्या २ ८२

तेनैवप्रस्तुतंकस्मादवस्थितत्वात्सप्तनामनिर्वचनीयवारणवशात्स्वीकरणीयपद्मस्येवपरं यद्वा सर्वत्रपद्ममालांरूपं तद्दिशांशोभनत्वार्थंतेनपंचाशत्कोटिस्थानेसार्धको
टिहृद्विस्ताराभूमिः तन्मध्ये पंचसहस्रविस्तारोजंबूद्वीपः नवसहस्रैर्नसार्धःशतयोजनानांयामंभारतखंडं विनिर्दिश्यतस्मिन्पद्मेउर्ध्वंहृदं ॐ यमाणोवस्तवाहिवाक्येप्यानंदू
हीपद्मस्तर्हिनकमलाकारः तस्मात्तन्निधिः पर्शताधिकामधारहयोजनसहस्राणिचपंचविंशत्युत्तानिमध्यभागः तेनफलतः पंचहस्रसंख्यासतातेयाएवंसतिग
हामारापतेहिमाचलेः पूर्वमस्थिमसमुद्रोमध्यावलितः तदायंभारतवर्षस्त्रिकोणोभवतितेनपृथ्वीत्रिकोणेतिलोकप्रवादःसुभवश्चानुसतोभवतिअस्यचमध्यभागे
वर्षमध्येतुणकारलेमध्यारेखाया लंकातः सेतुमार्गेणावस्थितायाः पुरीरक्षमांद्रेवकन्याघकांचीस्थितः पर्वतः पर्यलीवत्सगुल्मपुरीचोज्जयिन्याकुमारगंगाद
कुरुक्षेत्रमेघाभुवोमध्ये रेखानिष्पर्यमाणायामध्यरेखयाकुरुक्षेत्रसमागमेसतः सन्निहितोहाटकाचहरस्यात्तद्धाटकासमीपेसतःस्वर्हरेइतिप्रसिद्धमुपलभ्यतेभारतव
र्षस्यत्रिकोणत्वमिसेसैवकल्पनासाधीयसीतिदिक् १

लप·
१६

४ ५ एवं दक्षिणां दिशमारभ्य यावदुत्तरसमाप्ति कृत्वा क्रमस्थिमायताः पर्वतास्तेषु सप्त वर्षाणि भवंति मध्ये मध्ये वासयोग्यानि स्थानानि भवंति तेषां स्थानानां वर्षाख्यानामं
तरमाह तेषामिति विष्कंभो विस्तारः सहस्रशः शतं एष शतशः शतं परः कर्तव्यः लंकाहिमालययोरंतरे कसहस्रयोजनानां नराभावात नवभ्यधिकशतचतुष्कयोजनसंमित मेवांतरमप
सिद्धेः नवोपि शतं सेतोः पारतः षष्ट्यधिकं त्रिशतयोजनानि सेतुतो हिमालयपर्यंतं प्रसिद्धं वर्षाणि वर्षनिकामैः सिंचंति पूरयंतीति वर्षाणि रम्यस्थानानि ६ वसंत्येषु तानि वर्षाणि

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्च नगोत्तमः नीलश्चैव वैडूर्यमयः श्वेतश्च शशिसंनिभः ४ सर्वधातुपिनद्धश्च शृंगवान्नाम पर्वतः एते वै पर्वता राजन्सिद्धचारणसेविताः ५ तेषामंतरविष्कंभो योजनानि सहस्रशः तत्र पुण्या जनपदास्तानि वर्षाणि भारत ६ वसंति तेषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परं हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते ७ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु प्रागायतो महाभाग माल्यवान्नाम पर्वतः ८ ॥ ॥

सत्ता २

तेषामंतरमाह वसंतीति [illegible] हिमवतो दक्षिणे भारतं वर्षं उत्तरतो हैमवतं वर्षं द्वितीयं हेमकूटनिषधयोर्मध्ये वर्षविभागमाह दक्षिणेनेति दक्षिणेन दक्षिणतः
समीपस्थः एवमुत्तरेणोत्तरस्यां तेषां नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुः तस्य प्राक् माल्यवान् पर्वतः समुद्रावधिः ८

पश्चिमसमुद्रावधिर्गन्धमादनः स्यार्थः परिमण्डलत्वात्पूर्वोक्तस्यार्थः असावस्वर्णमयो मेरुः प्रतिरूपो नवयोनवर्षस्यार्थः ९ आदिस्थितः सर्वो कालात्मिसः १० चतुराशीतिसहस्राणि
न्द्रियत्वात्मिशंकुतोऽधस्तात्योजनाः अधस्तान्भूमेर्गर्भे ११ तस्य पार्श्वेषु स्थितिर्येषां चत्वारि द्वीपानि वर्षाः द्वीपाः न तु वर्षान्तरत्वात् वर्षाणि भद्राश्वादिसाहचर्यात् जम्बूद्वीपो भारतवर्षम् परः तस्मिन्

ततः परस्तात्स्वर्णमयः पर्वतो गन्धमादनः परिमण्डलसंस्थानो मध्ये मेरुः कनकपर्वतः ९ आस्ते तत्र हिरण्याभासो विश्वसमुद्भवपावकः योजनानां
सहस्राणि चतुराशीतिमुच्छ्रितः १० अधस्ताच्चतुराशीतिर्योजनानां महीपते ऊर्ध्वमधस्तिर्यक् च लोकानावृत्य तिष्ठति ११ तस्य पा-
र्श्वेषु मी द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो भद्राश्वः केतुमालश्च जम्बूद्वीपश्च भारत १२ उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयः गिरिः सौमनसो
यस्तु सुपर्णस्यात्मजः किल संवेविधिं जयामास सौवर्णाद्धाश्वघाय मानं १३ मेरुः सर्वमध्यानामधमानां च पक्षिणां अविशेषक-
रो यस्मात्तस्मात्सुमेरुः संज्ञामहं १४ तमादित्यः सानुपर्यन्ति सततं ज्योतिषांवरः चन्द्रमाश्च सनक्षत्रो वायुश्चैव प्रदक्षिणः स पर्वतो महाराज दि-
व्यपुष्पफलान्वितः सर्वतः सर्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः तत्र देवगणाः राजन् गन्धर्वासुरराक्षसाः अप्सरोगणसंयुक्ताः शैले क्रीडन्ति सर्वदा १६

स्मारविहारवनार्थः तामेवलोनिकृत गोपेः पुण्यवद्भिः प्रतिश्रयाश्रमाः येषु ते १२ तत्र सत्तया एवनपक्षिणामेहंसः कामगपः कृतरसाविहारतिष्ठन्त्यां एवं संज्ञामिस्त
कादुत्तरकुरूनेवगच्छामीतिशेषः १३ १४ तं मेरुं आदिसानुपर्यन्ति प्रदक्षिणीकरोति १५ १७

१८ २: काव्यः कविः श्रेष्ठः शुक्रो नामतः नित्यशोभः तस्य काव्यस्य २१ तस्मात् काव्यात्ततः कुबेरात् कैलासशैलस्य भागस्यापि निवेशं २२ कर्णिकारवनान्तरक्षालेखांव

जिभर्ह २

तत्र ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्चापि महेश्वरः समेत्य विविधैर्यज्ञैर्यजन्ते नेकदक्षिणैः १८ तुंबुरुर्नारदश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहू अभिगम्या
मरश्रेष्ठस्तुवन्ति विविधैस्तवैः १९ सप्तर्षयो महात्मानः काश्यपश्च प्रजापतिः तत्रागच्छन्ते सदा पर्वणि पर्वणि २० तस्यैव मूर्ध्न्युशनाः
काव्यो दैत्यैर्महीपते हेमानि तस्य रत्नानि तस्यैते रत्नपर्वताः २१ तस्मात्कुबेरो भगवांश्चतुर्थं भागमश्नुते ततः कैलासविततममनु
छाभ्यः प्रयच्छति २२ पार्श्वे तस्योत्तरे दिव्यं सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलं कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्भवं २३ तत्र साक्षा
त्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः उमासहायो भगवान् रमते भूतभावनः २४ कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलम्बिनीं
त्रिभिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः २५ तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः पश्यन्ति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टु
महेश्वरः २६ तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा नरेश्वर विश्वरूपा परिमिता भीमनिर्घातनिःस्वना २८

वनं २३ २४ क्षीरवत्स्वनाधारास्याः सा गंगा विश्वरूपा विश्वा विसृजन्त्युत्पातथा च स्मरन्ति यो सो सर्वगतो विष्णुस्त्रिकालदर्शी निरंजनः स एव ब्रह्मरूपेण गंगा नामात्र संशयः २७

श्री·म·
१८

तथाप्रवेगेन मेरुमाकाशादवतनजनितवलेन चनं सा पूर्वस्य सहितः इति संबंधः २८ ३० सुवर्णवर्णाः गौराः ३१ निषधेति धानभावादसर्थः ३२ अपरगंडिकाः अये
गंधमादनमेवापवमताः गुडुहोपमाः शुद्धशैलाः गंगाभूषणागुहुहेरिति मेदिनी उत्पलवर्णानि अम्भांसि तेनाः उत्पलवर्णाभाः ३५ नीलोत्पलतरामिति नीलोत्पलवर्णमित्यपपाठः

पुण्यापुण्यकृतैर्जुष्टा गंगाभागीरथी शुभा प्लवंती च प्रवेगेन चूर्णे चंद्रमसः शुभे तयाह्यसाहितः पुण्यः सह्रदः सागरोपमः २८ तां
धारयामास शिरसा दुर्धरां पर्वतैरपि शतं वर्षसहस्राणां शिरसैव पिनाकधृक् २९ मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते जंबू
खंडे तु तत्रैव महाजनपदो नृप ३० आयुर्दशसहस्राणि वर्षाणां तत्र भारत सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः ३१
अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः जायंते मानवास्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः गंधमादनशृंगे तु कुबेरः सह राक्षसैः संवृतो
प्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः ३३ गंधमादनपार्श्वे तु परे त्वपरगंडिकाः एकादशसहस्राणि वर्षाणां परमायुषः ३४ तत्र
हृष्टा नरा जनन्ते तेजोयुक्ता महाबलाः स्त्रियश्चोत्पलवर्णाभाः सर्वाः सुप्रियदर्शनाः ३५ नीलोत्पलतरस्मैतं स्मैतादुत्तरतः परं
वर्षमैरावतं राजन् नानाजनपदावृतं ३६

ए१

एवं हिमवतो दक्षिणे भारतवर्षं ततो हैमवतं वर्षं हेमकूटात् ततो हरिवर्षं निषधात् ततो हि नीलाच्च दक्षिणे मेरोः पीतहल्लादृतमेकमेव च तद्वर्षं अत्रैवैकं स्थित्वा केतुमाल
पार्श्वयोर्नीलाद्भद्राश्वकेतुमालं नव वर्षाणि आचक्षते ततो नीलात् श्वेतात् उत्तरतः श्वेतं पंचमं वर्षं श्वेतात् सर्वतः उत्तरे हैरण्यवतं वर्षं ततः शृंगवत्सर्वतात् ऐरावतं सप्तमं वर्षं ३६

एम·
१८

धनुःसंस्थे धनुष्कोटीसंस्थानं धनुःसमा इति वचनः संतिष्ठते हिमवान्निषधो योगदर्शनात् तेन मिश्रितधनुःकोटिद्वयाकारसमर्थः शास्त्रे स हि धनुष्कोटीद्वयेकीकृतमध्ये किं
चित्तं त्रिकोणं भवति अतएव मेरोर्धनुष्कोटिशृङ्गेन वा न्याकारमहोदध्यादिसमुद्रपर्यन्तं भरतवर्षे शोध्यवर्त्ती यतः सम आकारे दक्षिणोत्तरवर्षत्वं तथा इलावृतं च मध्यमं पञ्चेति

धनुःसंस्थे महाराज तद्वर्षं दक्षिणोत्तरे इलावृतं मध्यमं तु पञ्चवर्षाणि चैव ह ३७ उत्तरोत्तरमेतेभ्यो वर्षमुद्रिक्तते गुणैः आयुःप्र
माणमारोग्यं धर्मतः कामतोऽर्थतः ३८ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत एवमेषा महाराज पर्वतैः पृथिवी चिता ३९ हेम
कूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः यत्र वैश्रवणो राजन् गुह्यकैः सह मोदते ४० अस्मादुत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति हिर
ण्यशृङ्गः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ४१ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभं काञ्चनवालुकं रम्यं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ४२
दृष्ट्वा भागीरथीं गङ्गामुवास बहुलाः समाः यूपा मणिमयास्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ४३ तत्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महा
यशाः स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः समावृतः ४४ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः नानारूपगणैस्तामसुरुल्लानैश्च पं
चमः तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ४५ श्रीरामरामरामराम ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥

सप्तवर्षाणि ३७ ३८ समन्वितानि मिश्रभावेन संगतानि ३९ हेमेति हेमकूट एव कैलासः तस्मादुत्तरे मैनाकः तस्मादुत्तरो हिरण्यशृङ्गः एतयोरन्तराले बिन्दुसरोऽस्तीति
गा१ श्लोकत्रयार्थः ४३ भूतपतिः हरः ४५

पावनी सरस्वतीत्येका ४७ प्रभोरीश्वरस्य एष सप्तनद्यात्मकः संविधिः सर्गादौ नन्तो लोकोपकारार्थं [illegible] विधानं ... कालत्पात्सर्व... पावनाः पर्या निर्मितार इत्यर्थः ४८ ५० श्वेतपर्वतः स्थानमिति शेषः गन्धर्वा वसन्तीति शेषः ५१ प्रतिसंचरः अवस्थानं ५२ इतीत्थं वर्षाणि तत्र भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति जङ्गमानि ध्रुवाणि स्थावराणि च ... निभक्ता ... सर्वं दृश्यं ... पंचभौतिकमेवेत्यर्थः ५३ बुभूषता भाव ... श्रद्धेया ... चोदिता

तन्त्र २

ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जंबूनदी च सीता च गङ्गा सिंधुश्च सप्तमी ॥ ४७
अचिंत्या दिव्यसंकाशा प्रभोरेषैव संविधिः उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये ४८ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दि-
व्याः सप्त गङ्गास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ४९ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे तु गुह्यकाः सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोवने ५०
देवासुराणां सर्वेषां श्वेतः पर्वत उच्यते गन्धर्वा निषधे नित्यं नीले ब्रह्मर्षयस्तथा ५१ शृङ्गवांस्तु महाराज देवानां प्रतिसंचरः
इत्येतानि महाराज सप्त वर्षाणि भागशः ५२ भूतान्युपनिविष्टानि गतिमन्ति ध्रुवाणि च तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्यते दैवमा-
नुषी । ५३ अशक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेया तु बुभूषता यां तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेतां शशाकृतिं ५४ ॥ ॥

निकर्माणि ... इत्यर्थः एवंभूतसंस्थानमुक्त्वा ... आत्मनः शरीरमिति चिन्तनीयमित्याशयेनाह यामिति ... शश ... सरस्वती ... वर्तमानवन्नि-
र्देशः त्वामहं ... मपि वक्ष्यामीति शेषः ५४

तामेवाह पार्श्वेति मन्दरस्य मेरोः संग्रहस्थानं पार्श्वद्वयं यथाएवं कर्मसंचयस्थानं भारतवर्षमेकं यामि मेरोर्दक्षिणपार्श्वेऽनेनेते पतंत्याएतावनवर्षमवियोगं संचयस्थाने उत्तर
पार्श्वेनेनतेपंतत्रहिरण्यलोकच्युतायोगभ्रष्टाः विदेहप्रकृतिलयायाएवतापंनेते चपूर्वसंस्कारान्नर्योगमभ्यस्य निभारतवर्षे तत्कर्मयोगपोद्धायोप्यनुष्ठानादपोप्यविनिद
क्षिणकुक्षिलेनाभ्याहितलमस्य पूर्वितयथालौकिकेशशाङ्का लोकस्पृशि तत्स्थानेनतत्तल्लोकपामेव्वाशरीरेनागद्वीपोक्रमेणदक्षिणोत्तरोर्ध्वगतिर्हिमार्गप्राप्यसलोकः
योगिप्राप्यःधूमादिमार्गप्राप्यदेवलोकः कर्मभिःप्राप्यसूर्यविम्बकोशेनागतसोमकेतगरस्यपक्षप्रवेशस्यादुत्तराध्यितलततिमर्वीपारस्तेष्वपेहि.....प्रयोगदर्शना

ग१

पार्श्वे शशस्य द्वे वर्षे उभे ये दक्षिणोत्तरे । कर्णौ तु नागद्वीपश्च कश्यपद्वीप एव च ५५

तस्य द्वीपवरद्वीपो लोकः इत्येरण्यश्रुतिनागद्वीपः सत्यलोकः तथा कश्यपमधमुरासोमादिरूपं भारकं कर्त्तोपपद्यतेति कश्यपाकर्षिताः तेषामयं कश्यपद्वीपः स्वर्गः एवं शश
शकुक्षिकर्णौ तु सोमापेब्रह्मांडे तुब्रप्रदेशास्ते ॐ अधोभागत्वेन वकल्पनीयः तथा च श्रुतिः अग्निमूर्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मेति अत्रापि चंद्रसूर्यपदेन कृ.स शुक्लमार्गो चेव गत्यते हि कृष्णवेन च तस्मात्प्राप्योशशकर्णस्थानीयौ दृशभेदाविति तेयं ५५

कु२

एवंशब्दस्य मा पिकं वा त्यं प्रथमं रूपं पुत्रं तहा मनोत्थं द्वितीयमांतरं स्वेति रंजनात्मकत्वात रमे रंनता म्रस्थितं तन्मथानं मनो विता स्वमेव तन्त्रया निष्टतां फलक्षिता नि गन्धा
त्रफलपुष्पाईनि शिलोपलक्षितानि हूम्यों शेनि च यत्रा सो ताम्रपर्णशिलः स्त्रतम्रश्री मान्मलयपर्वतः स्त्राणमेषु पर्वतर उच्छ्रितः स्त्रेष्ठतम स्त्राणमह स्यर्थः मलयो हेश स्त्री
णमश्तिविम्बः स्त्राणममस्य पस्पतिकस्त्रतेति रूहस्राणपकपृष्ठेस्या प्रमयचे स्त्राणमपरदृशीनानं नेमत्त्वपरूपं द्वीपस्य जंबूखंडस्य द्वितीयं वा मनामयं शशसंस्थितेशशरूपं एते नेदं
९८१

ताम्रवर्णः शिलाजालैर्दृश्यते मलयपर्वतः एतद्द्वितीयं द्वीपस्य दृश्यते शशिसंस्थितं ५८ ॥ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ६
धृतराष्ट्र उवाच मेरोरथोत्तरं पार्श्वं पूर्वं चाचक्ष्व संजय निखिलेन महाबुद्धे माल्यवंतं च पर्वतं १ संजय दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः
पार्श्वे तथोत्तरे उत्तराः कुरवो राजन्पुण्याः सिद्धनिषेविताः २ तत्र वृक्षा मधुफला नित्यपुष्पफलोपमाः पुष्पाणि च सुगंधीनि र
सवंति फलानि च ३ सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप ४ ये क्षरंति सदा क्षीरं ष
ड्रसं चामृतोपमं वस्त्राणि च प्रसूयंते फलेष्वाभरणानि च ५

वाचयमगोरूपम् देवा मूर्तं चेतिश्रुतिप्रसिद्धस्य स्तूयमानस्य मेरोः तदुपरि विंस्मेन दर्शितिते उमेध तलष्ट्राणापि चिंतनीयः इति वक्तव्याशयः ५८ अध्यायः एवमुक्ते विध्या
नमार्गे चितते द्वेषमानधिकारात कर्मप्राप्या मेवस्वर्गे युतानां स्थानानि दृश्यंति मेरोरिति १२ मधुफलाः स्वादुफलाः ३ ४ ५

शुक्लाभिजनो विस्मयकन्नरात्नसंपन्नात्तसंगिनः ८ ९ चक्रवाकैर्महचोपशोभितौ १० महतिसमभेवृक्षावविशाली स्वनन्तरसर्वः ११ १२ मूर्धाभिषेकोमूर्धाभिषि

जं १

सर्वामणिमयीभूमिः शुभ्रकांचनवालुका सर्वर्तुसुखसंस्पर्शा निष्पंकाचैनाधिप ६ देवलोकच्युताः सर्वेजायंतेतत्रमानवाः
शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वेसुप्रियदर्शनाः ७ मिथुनानिचजायंतेस्त्रियश्चाप्सरसोपमाः तेषांतेक्षीरिणांक्षीरंपिबंत्यमृतसंनिभं
८ मिथुनंजायतेकालेसमंतच्चप्रवर्धते तुल्यरूपगुणोपेतंसमवेषंतथैवच ९ एवमेवानुरूपंचचक्रवाकसमंविभो निराम
याश्चतेलोकानित्यंमुदितमानसाः १० दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच जीवंतितेमहाराजनचान्योन्यंजहत्युत ११
भारुंडानामशकुनास्तीक्ष्णातुंडामहाबलाः तान्निर्हरंतीहमृतान्दरीषुप्रक्षिपंतिहि १२ उत्तराःकुरवोराजंस्तन्माख्याता
स्तेसमासतः मेरोःपार्श्वमहंपूर्वंवक्ष्याम्यथयथातथं १३ तस्यमूर्धाभिषेकस्तुभद्राश्वस्यविशांपते भद्रशालवनंयत्रका
लाम्रश्चमहाद्रुमः १४ कालाम्रस्तुमहाराजनित्यपुष्पफलःशुभः द्रुमश्चयोजनोत्सेधःसिद्धचारणसेवितः तत्रतेपुरुषाः
श्वेतास्तेजोयुक्तामहाबलाः स्त्रियःकुमुदवर्णाश्चसुंदर्यःप्रियदर्शनाः १५ चंद्रप्रभाश्चंद्रवर्णाःपूर्णचंद्रनिभाननाः चंद्र
शीतलगात्र्यश्चनृत्यगीतविशारदाः १७

कंमुख्यमितिपावत १४ १५ १६ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१८ २० योजनानामिति स्वराभ्येकादशशतानि विशेषः पंचपंचाशत् २१ एवं तानि सार्धसहस्रहयमात्मनां तत्परिणाहः फलपरिणाहः ७

दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ कालाम्रसवर्णाभास्ते नित्यसंस्थितयौवनाः १८ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु सुदर्शनो नाम महान्जंबूवृक्षः सनातनः १९ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः तस्य नाम्ना समाख्यातो जंबूद्वीपः सनातनः २० योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभ उत्सेधो जंबुवृक्षस्य दिवस्पृगनुजेश्वर २१ अरत्नीनां सहस्रं च शतानि दशपंचच परिणाहस्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनां २२ पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वनं मुंचन्ति च रसं राजंस्तस्मिन्रजतसंनिभं २३ तस्याजं[?] फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप तस्मिन्फलरसं पीत्वा न जरा बाधते च तान् २४ तत्र जांबूनदं नाम कनकं देवभूषणं इंद्रगोपकसंकाशं जायते भास्वरं तु तत् २५ तरुणादित्यवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः तथा माल्यवतः शृंगे दृश्यते हव्यवाट् सदा २६ नाम्ना संवर्तको नाम कालाग्निर्भरतर्षभ तथा माल्यवतः शृंगे पूर्वपूर्वानुगंडिका २७ योजनानां सहस्राणि पंचषण्माल्यवान्स्थः महारजतसंकाशा जायन्ते तत्र मानवाः ब्रह्मलोकच्युताः सर्वे सर्वेषु साधवः २८

ग्ला॰४

रसेतरसभेदिनां कर्करीफलवलक्षतादशपांभेदशीलानां २२ २६ गंडिका क्षुद्रपर्वतः २७ पंच षट् पंचाधिकाः षट् एकादशेत्यर्थः महारजतं कांचनं तत्संकाशाः २८

म

ब्रह्मलोकेतिपरतः कर्षणात् ब्रह्मलोकं गताः स्वेन तस्युः संतोमात्म्यवतिपर्वते जनन्नध्यामतानां रश्मणार्थं तयत्नस्वा दिवाकरं प्रविशंति तिन सामीप्यं प्राप्नुवंति ३० ३१ तत्रापि ब्रह्मलोके नक्षत्रं विराट् पुरुषं बहुकालमुपास्य चंद्रमनसोधिष्ठितात् प्रविशंति सत्रालमभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः अध्यायः वर्षाणां १ दक्षिणेन त्विति यद्यपि श्वेतस्य दक्षिणे नीलः

तपस्तप्यंति ते तीव्रं भवंति स्म हि ते नरः। रश्मणार्थं तु भूतानां प्रविशंति दिवाकरं ३० षष्टिं चैव सहस्राणि षष्टिकोटिशतानि च अरुणस्याग्रतो यांति परिवार्य दिवाकरं ३१ षष्टिं वर्षसहस्राणि षष्टिमेव शतानि च आदित्यतापतप्तास्ते विशंति शशिमंडलं ३२ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ७ धृतराष्ट्र उवाच वर्षाणां चैव नामानि पर्वतानां च संजय आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः संजय उवाच दक्षिणेन तु श्वेतस्य निषधस्योत्तरेण तु वर्षं रमणकं नाम जायंते तत्र मानवाः २ शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायंते तत्र मानवाः ३ दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पंच च जीवंति ते महाराज नित्यं मुदितमानसाः ४ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु वर्षं हिरण्मयं नाम यत्र हैरण्वती नदी ५ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य दक्षिणे निषधस्तथापि निषधो नातिलमस्येव स्थितो वः रमणकं यस्यं नीलाद्दूरात् अतः श्वेताद्दक्षिणे निषधात्तु वर्षमिलत्तं तत्स्येव रमणकमिति संज्ञां दक्षिणेन तु नीलस्य तत्तो नीलनिषधमार्गयोः मध्य इत्यर्थः निषधस्योत्तरेण तथैव तत्पार्श्वसंधिहयेरित्यर्थः २ ५

६ ७ शृंगाणि शृंगवंतः षट्सु वर्षपर्वतस्यात्रीणि ८ ९ शृंगस्य शृंगवतः पश्चात्तस्मात्सर्वेषामाद्विविक्त्वशृंगवान्नामपर्वतोरत्नरुक्ममहिमापर्वतेनपाच्छिन्नं दूरे

यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पततां वरः पक्षानुगा महाराज धनिनः प्रियदर्शनाः ६ महाबलास्तत्र जना राजन्मुदितमानसाः एकादश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ७ आयुःप्रमाणं जीवंति शतानि दश पंच च शृंगाणि च विचित्राणि त्रीण्येव मनुजाधिप ८ एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतं सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितं ९ तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शांडिली उत्तरेण तु शृंगस्य समुद्रांते जनाधिप १० वर्षमैरावतं तस्मात्तस्माच्छृंगमतः परं न तत्र सूर्यस्तपति न जीर्यंते च मानवाः ११ चंद्रमाश्च सनक्षत्रो ज्योतिर्भूत इवावृतः पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षणाः १२ पद्मपत्रसुगंधाश्च जायंते तत्र मानवाः अनिष्पंदाः सुगंधाश्च निराहारा जितेंद्रियाः देवलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप १३ त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप आयुःप्रमाणं जीवंति नरा भरतसत्तम १४ ॥ ॥

श्रो३ ९८२

तावतास्यं वर्षं तस्मात्स्वतः पूर्वोक्ताद्वर्षगणात्परं श्रेष्ठमिदं वर्षमित्यर्थः १० एतद्देवाद्वनतत्रेत्यादिना ११ १२ अनिष्पंदाः स्वस्थदेहाः देवलोकागतत्वात्सर्वे ॥ ॥

स्यादिसतापत्ल स्यांते विंशति शशिमंडलमिति विशाखा वेस स्का सत्रा त्ममा वंगच्छती। सुक्तं स्थूलतस्मस्तं कार्यहूयं रहनैपिप्पलं तवरिख्यसी सुक्तः संजयो वसंप्राप्यपिप्पलात्मे
कारणमध्याहृष्योरिस्येति तत्राधिदेवं लवणो स्कृतानर्थिरधि भीरशुद्धोदकानां नसम समुद्राणामुपांसः भोरैः स्वध्यात्मेत्रत्रमयः कोशः आत्माप्राणमयस्तदेशिमयप्राणमयमे
देनोद्धिविवर्हितेहोयतस्तोमनोमयः पंचमो विज्ञानमयः षष्ठ आनंदमयः सर्वकारणभूतः सप्तमः शुद्धब्रह्मेति तत्रक्षीरोदस्यातो महाविस्मोत्ते गजुन्मादिहेतोः स्थानमस्तिपरिशुद्धत्वा

न:१

क्षीरोदस्य समुद्रस्य तथैवोत्तर*प्रभुः हरिर्वसति वैकुंठशकटे कनकामये २५

सुधायकैः प्राप्यतेपत्रा स्थानपस्माणीयोपत्रास्त्रणपस्माणीयो पत्रत्रमनुविमि तं हि प्राणमयं वेशमयत्राम्नस्य सोममहवनरस्मादिविन्दमुक्तं श्रुतिमसिद्धं सप्रभुरंतर्यामी हरिः सर्व
संहर्ता वैकुंठो कुंठितसामर्थ्यः शकटे शकटे रथेचतने कनकामये कनकं ज्ञानलाङ्गेनानिर्मपेन्मेष्यापदृश्यतरिनिर्गाधैः चिन्मये शरीरे वसति २५ ॥ ॥

व१

अस्मभवत्सन्ध्यापयविचिन्मयत्वं तथापि हि लोकप्रसिद्धं अष्टचक्रे अष्टाभिर्मार्गावतनुभिः उक्तत इति अष्टचक्रं यानं इह लोकपरलोकगतिसाधनं अष्टौ चक्राणि तु कर्मेन्द्रियपंचकं ज्ञा
नेन्द्रियपंचकं मनश्चारि चत्वष्ठं प्राणपंचकं तत्त्वभूतपंचकं अविद्याकामः कर्मचेति पुर्यष्टकात्मकं लिंगशरीरं चेतनमनन्तमविभक्त पुरुषं मतेन निःसाहिमं नवद्वाराणि श्रवणप्रविष्टं मन
मनोन्नवंशीघ्रगं भवति प्राणानां हि क्रियाः करोतीत्यर्थः अत एव अष्टपते को व्यवानात्मकः प्राणापानादयः पञ्चाकाशमानं होनम्याहितं अग्निवर्णो अग्निवं [illegible] नाम सम्प्रसं तेन तं तादृशः

हुताशवर्णं

अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवं । अग्निवर्णं महातेजो जांबूनदविभूषितं ॥ १६
स प्रभुः सर्वभूतानां विभुस्त्वं भरतर्षभ । संक्षेपो विस्तरश्चैव कर्ता कारयिता तथा ॥ १७
पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिव । स यज्ञः सर्वभूतानामाज्यं तस्य हुताशनः ॥ १८

अग्निवर्णः महातेजाः अनेकविधत्वात् इन्द्रियप्रधानत्वात् जाम्बूनदं हिरण्यवर्णं चेतो हार्यो मनोज्ञात्वं तेन विभूषितं तन्मयमित्यर्थः अधिदैवतमध्यात्मार्थः १६ स प्रभुरिति यो स्मि
न भरतर्षभ त्वमसि तिष्ठति एव सर्वं प्रज्ञानां प्रभुर्नियन्ता विभुर्व्यापकः संक्षेपः संहर्ता विस्तारः सम्यक् विसृष्टा कर्ता जीवरूपेण कारयिता ईश्वररूपेण १७ एवमध्यात्माधिदैवत्वमुक्त्वा
विभूतिमधियज्ञरूपत्वमपि तस्य आह पृथिवीति सर्वेषां भूतानां संबन्धी पञ्चात्मिकां निर्वर्त्यो यज्ञः तस्य आज्यं तस्य हुताशनः विशेषतः तस्मिन् यज्ञे नेव प्रयतीति भावः ॥

एवंमेतत्येनउक्तउपरिष्टोधृतराष्ट्रोमहामनाः सहृतपिप्पलादाप्यास्यविम्बरूपदर्शनयोग्यंमेने यस्मात्एवंभक्तोध्यानेनविवेकस्तमसमाविश्यन्वगमत्तस्यजपमाकाश्रवणमनुप्रा
यवान १९ नच्चयधार्ष्ट्येनविम्बरूपदर्शनकालेमाश्लिष्टवरुश्चयोहृष्टस्तद्रूपोःपिनरनारायणाद्यंक्तिरूपमात्मसर्वेश्वरेश्वरंदृष्ट्वास्वपुत्रानप्रतिविचिन्त्यपुनरेवाब्रवीत्तदेव
वचनमाहअसंशयमिति २० इहलोकेस्वपुत्रेजंबूखंडेशाश्वतंशाश्वद्वेमेर्वादिकमपिनास्तिकिंतुसर्वदृष्टनएवभावंमेकल्प्यमात्रेस्थितिकिंतर्हिशाश्वतमास्तिनरोनारायण

म १

वैशंपायनउवाच एवमुक्तःसंजयेनधृतराष्ट्रोमहामनाः ध्यानमन्वगमद्राजापुत्रान्प्रतिजनाधिप १९ सविचिंत्यमहा
तेजाःपुनरेवाब्रवीद्वचः असंशयंसूतपुत्रकालःसंक्षिपतेजगत् २० सृजतेचपुनःसर्वंनेहविद्यतिशाश्वतं नरोनाराय
णश्चैवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत् २१ देवावैकुंठमित्याहुर्नराविष्णुमितिप्रभुं ॥ इतिभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणेऽष्टमोध्यायः ८
धृतराष्ट्रउवाच यदिदंभारतंवर्षंयत्रेदंमूर्छितंबलं यत्रातिमात्रंलुब्धोयंपुत्रोदुर्योधनोमम १ यत्रगृध्राःपांडुपुत्रायत्रमे
सज्जतेमनः एतन्मेतत्वमाचक्ष्वत्वंहिमेबुद्धिमान्मतः २

कुं १

सर्वतिर्जीवस्थानेवशाश्वतोनेत्याहउभयंमिलित्वाएकएवसर्वज्ञःसर्वभूतहृत्तमेवत्वावैकुंठमाहुःऋषयः देवसप्तर्षयः उपतिष्ठन्तद्रूपसर्वःनाराजीवास्तुतमेवविष्णुं
श्रेष्ठात्मस्वंतःप्रविष्टजनानांशास्तारंसृष्टचक्रस्यशकटस्येवचालकंआहुःतथापिसंयुक्तस्यापिलेपशून्यत्वंसूचनहर्षात्मस्वविकीर्षतःप्रकृतिश्चरूपोमास्मदृष्टजनेषुइतिभावः २१
इतिश्रीमन्महाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणेष्टमोध्यायः यदिदं १ गृध्राःलोभयुक्ताःएतत्रएतत्स्मिमसंततस्वंयाथार्थ्यं २ कं २

३ ४ प्रियमितिकर्मभूमित्वादिंद्रादीनामिदंप्रियं ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ अग्रेसपार्वतीयैः १३ १४ ॥ ॥ छ

पं६२

संजयउवाच नतत्रपांडवाग्दस्वाः स्वर्गुणानन्वचोमम गंधेर्वरैर्योधनस्तत्रशकुनिस्वापिसौवलः ३ अपरेस्तत्रियास्त्वैवनाना जनैश्वराः येरत्वाभारतेवर्षेनमध्यंतिपार्थिवाः ४ अत्रतेकीर्तयिष्यामिवर्षंभारतभारतं प्रियमिंद्रस्यदेवस्यमनोर्वैवस्वतस्यच ५ पृथोस्तुराजन्वैण्यस्यतथेक्ष्वाकोर्महात्मनः ययातेरंबरीषस्यमांधातुर्नहुषस्यच तथैवमुचुकुंदस्यशिबेरौशीनरस्यच ऋषभस्यतथैलस्यनृगस्यनृपतेस्तथा ६ कुशिकस्यचदुर्धर्षगाधेश्चैवमहात्मनः सोमकस्यचदुर्धर्षदिलीपस्यतथैवच अन्येषांमहाराजक्षत्रियाणांबलीयसां ७ सर्वेषामेवराजेंद्रप्रियंभारतभारतं तत्तेवर्षंप्रवक्ष्यामियथायथमरिंदम शृणुमेगदतोराजन्यन्मांत्वंपरिपृच्छसि ८ महेंद्रोमलयःसह्यःशुक्तिमानृक्षवानपि विंध्यश्चपारियात्रश्चसप्तैतेकुलपर्वताः ९ तेषांसहस्रशोराजन्पर्वतास्तेसमीपतः अविज्ञाताःसारवंतोविपुलाश्चित्रसानवः १० अन्येततोऽपरिज्ञाताह्रस्वाह्रस्वोपजीविनः आर्याम्लेच्छाश्चकौरव्यैस्तैर्मिश्राःपुरुषाविभो ११ नदीःपिबंतिविपुलांगंगांसिंधुंसरस्वतीं गोदावरींनर्मदांचबाहुदांचमहानदीं १२ शतद्रुंचंद्रभागांचयमुनांचमहानदीं दृषद्वतींविपाशांचविपापांस्थूलवालुकां १३ नदींवेत्रवतींचैवकृष्णवेणांचनिम्नगां इरावतीं वितस्तांचपयोष्णींदेविकामपि १४ ऽपरि ३

१४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६

चित्रवहां १ वेत्रवतीं २

वेस्मृतांवेदसिनींत्रिदिवामिक्षुलांकृमिं करीषिणींचित्रसेनांचनिम्नगां १४ गोमतींधूतपापांचचंदनांचमहानदीं कौशि
कींत्रिदिवांकृत्यांनिचितांलोहितारणीं १५ रहस्यांशतकुंभांचशरयूंचतथैवच चर्मण्वतींहस्तिसोमांदिशंतथा १६ शरवतीं
पयोष्णींचवेणांभीमरथीमपि कावेरींचुलुकांचापिवापींशतबलामपि १७ नीवारांमहितांचापिसुप्रयोगांजनाधिप पवित्रांकु
ण्डलींसिंधुंराजनींपुरमालिनीं पूर्वाभिरामांवीरांचभीमामोघवतींतथा पाशाशिनींपापहरांमहेंद्रांपाटलावतीं १९ करीषिणीं
मसिक्नींचकुशचीरांमहानदीं मकरींप्रवरांमेनांहेमांधृतवतींतथा २० पुरावतीमनुष्णांशैब्यांकापींचभारत सदानीरामधृष्यां च
चकुशधारांमहानदीं सदाकांतांशिवांचैवतथावीरवतीमपि वस्त्रांसुवस्त्रांगौरींचकंपनांसहिरण्वतीं वरांवीरकरांचापिपंचमीं
चमहानदीं २१ रथचित्रांज्योतिरथांविश्वामित्रांकपिंजलां उपेंद्रांबहुलांचैवकुचरामंबुवाहिनीं २२ विनदींपिंजलांवेणांतुंग
वेणांमहानदीं विदिशांकृष्णवेणांचताम्रांचकपिलामपि २३ खलुंसुवामांवेदाश्वांहरिस्रावांमहापगां शीघ्रांचपिच्छलांचै
वभारद्वाजींचनिम्नगां कौशिकींनिम्नगांशोणांबाहुदामथचंद्रमां दुर्गांमंत्रशिलांचैवब्रह्मवेध्यांबृहद्वतीं २४ ॥ ॥

मी० ७
२७

२७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ॥

पयस्वामथोरोहीं चत्वण्यां जांबुनदीमपि सुनसां तमसां दासीं वसामन्यां वराणसीं २७ नीलां धृतिमतीं चैव पर्णाशां च महानदीं
मानवीं वृषभां चैव ब्रह्ममेध्यां बृहद्ध्वनीं २८ एताश्चान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप सदानिरामयां कृष्णां मंदगां मंदवाहिनीं २९
ब्रह्माणीं च महागौरीं दुर्गामपि च भारत चित्रोपलां चित्ररथां मंजुलां वाहिनीं तथा ३० मंदाकिनीं वैतरणीं कोशां चापि महानदीं शुक्ति
मतीमनंगां च तथैव वृषभाह्वयां ३१ लोहित्यां करतोयां च तथैव वृषकाह्वयां कुमारीमृषिकुल्यां च मारिषां च सरस्वतीं मंदाकिनीं सुपुण्यां च सर्वां गं
गां च भारत विश्वस्य मातरः सर्वाः सर्वाश्चैव महाफलाः ३३ तथा नद्यस्त्वप्रकाशाः शतशोथ सहस्रशः इत्येताः सरितो राजन् समा
ख्याता यथास्मृतिः ३४ अत ऊर्ध्वं जनपदान्निबोध गदतो मम तत्रेमे कुरुपांचालाः शाल्वा माद्रेयजांगलाः ३५ शूरसेनाः पुलिंदा
श्च बोधा मालास्तथैव च मत्स्याः कुशल्याः सौशल्याः कुंतयः कांतिकोशलाः ३६ चेदिमत्स्यकरूषाश्च भोजाः सिंधुपुलिंदकाः उत्तमा
श्च दशार्णाश्च मेकलाश्चोत्कलैः सह ३७ पांचालाः कोशलाश्चैव नैकपृष्ठा धुरंधराः बोधा मद्रकलिंगाश्च काशयोऽपरकाशयः
३८ जठराः कुकुराश्चैव सदशार्णाश्च भारत कुंतयोऽवंतयश्चैव तथैवापरकुंतयः ३९

एम
२५

४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२

गोमंतामंदकाःखंडाविदर्भारूपवाहिकाः अश्मकाःसोत्तराष्ट्रैवगोपराष्ट्राःकरीतयः ४० अधिराज्यकुशाद्याश्चमल्लराष्ट्रंचकेवलं
वारवास्यायवाहाश्चचक्राश्चक्रातयःशकाः ४१ विदेहामगधाःस्वक्षामलजाविजयास्तथा अंगावंगाकलिंगाश्चयकृल्लोमा
नएवच ४२ मल्लाःसुदेष्णाःप्रह्लादामाहिकाःशशिकास्तथा बाल्हीकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः ४३ अपरांताः
परांताश्चपंचालाश्चर्ममंडलाः अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष ४४ उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथा कु
न्दापरांतामाहेयाकक्षाःसामुद्रनिष्कुटाः ४५ अन्ध्राश्चबहवोराजन्नंतर्गिर्यास्तथैवच बहिर्गिर्यांगमलजामगधामानवर्ज
काः ४६ समंतराः प्रावृषेयाभार्गवाश्चजनाधिप पुंड्राभार्गाःकिराताश्चसुदेष्णायामुनास्तथा ४७ शकानिषादानि
षधास्तथैवानर्तनैर्ऋताः दुगूलाःप्रतिमत्स्याश्चकुंतलाःकोशलास्तथा ४८ तीरग्रहाःशूरसेनाईजिकाःकन्यकागुणाः
तिलभारामशीराश्चमधुमंताःसुकंदकाः ४९ काश्मीराःसिंधुसौवीरागांधारादर्शकास्तथा अभीसाराउलूकाश्चशैवला
बाल्हिकास्तथा ५० दर्वीचवानवादर्वावातजामरथोरगाः बहुवाद्याश्चकौरव्यसुदामानःसुमल्लिकाः ५१ वध्राः
करीषकाश्चापिकुलिंदोपत्यकास्तथा वानायवोदशापार्श्वारोमाणःकुशबिंदवः ५२

५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५

कच्छा गोपालकक्षाश्च जांगलाः कुरुवर्णकाः किराता बर्बराः सिद्धा वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः ५३ ओड्राः म्लेच्छाः सैसिरिध्राः पार्वती
याश्च मारिष अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ५४ द्रविडाः केरलाः प्राच्या मूषिका वनवासिकाः कर्णाटका माहिषिका विकल्पा
मूषकास्तथा ५५ झिल्लिकाः कुन्तलाश्चैव सौहृदा नभकाननाः कौकुट्टकास्तथा चोलाः कोंकणा मालवानराः ५६ समंगाः का
रकाश्चैव कुकुरांगारमारिषाः ध्वजिन्युत्सवसंकेतास्त्रिगर्ताः शाल्वसेनयः ५७ व्यूकाः कोकवलाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा तथैव
विंध्यचुलिकाः पुलिन्दाः वल्कलैः सह ५८ मालवा मल्लवाश्चैव तथैवापरवल्लवाः कुलिन्दाः कालवाश्चैव कुण्डलाः करटास्तथा ५९
मूषकास्तनवालाश्च नाशीयाघारसंजयाः अलिन्दाः पाशिवाटाश्च तनयाः सुनयास्तथा ६० ऋषिका विदर्भाः काकास्तंगणाः परतंग
णाः उत्तराश्चापरे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम पावनाश्चीनकांबोजा दारुणा म्लेच्छजातयः सकृद्ग्रहाः कुलत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह
६२ तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ६३ शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह
खाशीराश्चांतचाराश्च पह्लवा गिरिगह्वराः ६४ आत्रेयाः सभरद्वाजास्तथैव स्तनयोषिकाः प्रोषकाश्च कलिंगाश्च किरातानां च जातयः ६५

६६ यथागुणबलमिति यथागुणं सत्त्वादिगुणानतिक्रमतः हत्वा यथाबलं शौर्यबलानतिक्रम्य त्रिवर्गस्य धर्मार्थकामात्मकस्य महाफलं उत्कृष्टफलं हैरण्यगर्भपदप्राप्त्यन्तं सम्य
गनुष्ठिता सम्यक्कृषादिना भूमिर्दुह्येत प्रपूरयेत् धेनुरिव कामान् अस्यां गृध्यन्तीति कामधुक् ६७ गृध्यन्ति अभिकांक्षां कुर्वन्ति वसुगृद्धाः लुब्धाः ६८ देवकायानां यज्ञेन मानुषका

तो महीं गम्यमानाः तथैव कामं गताः एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ६६ उद्देशमात्रेण मया देशाः संकीर्तिता विभो
यथागुणबलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलं ६७ दुह्येद्धेनुः कामधुक् भूमिः सम्यगनुष्ठिता तस्यां गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थको
विदाः ६८ ते त्यजन्त्याहवे प्राणान् वसुगृद्धास्तरस्विनः देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणं ६९ अन्योन्यस्यावलुंप
न्ति सारमेया यथामिषं राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुकामा वसुंधरां ७० न चापि तृप्तिः कामानां विद्यते चापि कस्यचित् तस्मा
त्परिग्रहे भूमेर्यतन्ते कुरुपाण्डवाः साम्ना भेदेन दानेन दण्डेनैव च भारत ७१ पिता भ्राता च पुत्राश्च खं द्यौश्च नरपुंगव भू
मिर्भवति भूतानां सम्यगच्छिद्रदर्शिना ७२ ॥ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ९

भि १
यानां मनुष्यत्वेन भूमिः परायणं शरणं ६९ ७० तस्मात् अतृप्तत्वात् ७१ एवमधिके भूमिजयकाल मुक्तं अध्यायाध्यायेन भूमिजयफलमाह पितेति अच्छिद्रं सम्यग्दर्शी
तेयस्याः सा भूमिः योगमार्गेण साकारे मनः दृष्टा सती पित्रादिवद्धितमोपनिके भ्यः पाति वज्रकायात्वं प्रयच्छती त्यर्थः खं खस्थं स्वर्गादिलोकप्रदं चैव भवति तत्त्वज्ञानप्रापयती त्यर्थः ७२
द्यौः स्वर्गपदं १

भारतस्येति १ २ तिष्यं कलियुगं ३ ८ प्रजायन्ते प्रजास्तु तनयं ति ८ ९ वपुष्मन्तः प्रशस्तदेहाः १० ११ सर्ववर्णाः परस्परजयैषिणो जायन्त इति संबंधः १२ १३

धृतराष्ट्र उवाच भारतस्यास्य वर्षस्य तथा हैमवतस्य च प्रमाणमायुषः सूत बलं चापि शुभाशुभं १ अनागतमतिक्रान्तं वर्तमानं च संजय आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च २ संजय उवाच चत्वारि भारते वर्षे युगानि भरतर्षभ कृतं त्रेता द्वापरं च तिष्यं च कुरुवर्धन ३ पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्तते ४ चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणि कुरुसत्तम आयुःसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तम ५ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायां मनुजाधिप द्विसहस्रं द्वापरे तु भुवि तिष्ठन्ति सांप्रतं ६ न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन् भरतर्षभ गर्भस्थाश्च म्रियन्ते च तथा जाता म्रियन्ति च ७ महाबला महासत्त्वाः प्रजागुणसमन्विताः प्रजायन्ते च जाताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ८ जाताः कृतयुगे राजन् धनिनः प्रियदर्शनाः प्रजायन्ते च जाताश्च मुनयो वै तपोधनाः ९ महोत्साहा महात्मानो धार्मिकाः सत्यवादिनः प्रियदर्शना वपुष्मन्तो महावीर्या धनुर्धराः १० वरार्हा युधि जायन्ते क्षत्रियाः शूरसत्तमाः त्रेतायां क्षत्रिया राजन् सर्वे वै चक्रवर्तिनः ११ सर्ववर्णाश्च जायन्ते सदा चैव च द्वापरे महोत्साहा वीर्यवन्तः परस्परजयैषिणः १२ तेजसाल्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषा नृप लुब्धाश्चानृतकाश्चैव तिष्ये जायन्ति भारत १३

ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वं मानः स्वस्मिन्पूज्यताबुद्धिः क्रोधोऽभिज्वलनं माया कपटं असूया परगुणेषु दोषाविष्करणं रागो विषयेषु प्रीतिः लोभस्तल्लिप्सा १४ संक्षेपो गुणा

ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूये तथैव च । निष्कामवन्ति भूतानां रागो लोभस्तथा भवेत् १४ संक्षेपो वर्त्तितो राजन्द्वीपोऽस्मिन्नराधिप गुणो
त्तरं हैमवतं हरिवर्षं ततः परं १५ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणेऽध्यायः १० धृतराष्ट्र उवाच जंबूखंडस्त्वया प्रो
क्तो यथावदिह संजय विष्कंभमस्य प्रब्रूहि परिमाणं तु तत्त्वतः १ समुद्रस्य प्रमाणं च सम्यगच्छिद्रदर्शन शाकद्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वी
पं च संजय २ शाल्मलिं चैव तत्त्वेन क्रौंचद्वीपं तथैव च ब्रूहि गावल्गणे सर्वं राहोः सोमार्कयोस्तथा ३ संजय उवाच रा
जन्सुबहवो द्वीपा यैरिदं संततं जगत् सप्तद्वीपान्प्रवक्ष्यामि चंद्रादित्यौ ग्रहांस्तथा ४ अष्टादश सहस्राणि योजनानि विशां
पते षट्शतानि च पूर्णानि विष्कंभो जंबुपर्वतः ५

नामिति शेषः १५ ॥ अध्यायः जंबू १ २ ३ अष्टादश सहस्राणि षट्शतानि च योजनानि विष्कंभः चतुर्दलकमलाकारस्य जंबूद्वीपस्य पत्रांतपरिधिः तावद्वि
स्तार एवं चापि प्रमाणमंतर्भौमपर्वताकृतिस्थानं जंबूपर्वत इत्युच्यते ५

लवणाख्येति श्लोकः लवणतः पंचशतसहस्राणामत्वा जंबूद्वीपस्य तद्वदुभयतः पंचपंचभिः सहस्रसहस्रैः समुद्रस्य विष्कंभो विस्तारः द्विगुणित इति तेन समुद्रस्य द्वीपस्य पंचदश सहस्रयोजना
आयामः द्विगुणः दशसहस्रयोजनः परिमंडलः उभयतः समुद्रवेष्टनेन सहस्रचत्वारिंशत्सहस्रः चतुर्थः षष्टिसहस्राधिकं लक्षपंचमो लक्षत्रयं विंशतिसहस्राणि षष्ठः लक्षद्वयं

लवणस्य समुद्रस्य विष्कंभो द्विगुणः स्मृतः नानाजनपदाकीर्णो मणिविद्रुमचित्रितः ६ नैकधातुविचित्रैश्च पर्वतैरुपशोभितः
सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः परिमंडलः ७ शाकद्वीपं च वक्ष्यामि यथावदिह पार्थिव शृणु मे त्वं यथान्यायं ब्रुवतः कुरुनंदन ८
जंबूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः स नराधिप विष्कंभेण महाराज सागरोपि विभागशः ९ क्षीरोदो भरतश्रेष्ठ येन संपरिवारितः तत्र
पुण्या जनपदास्तत्र न म्रियते जनः १० कुत एव हि दुर्भिक्षं क्षमातेजोयुता हि ते शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावद्भरतर्षभ उक्त
एष महाराज किमन्यत्कथँमिते धृतराष्ट्र उवाच शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह संजय ११ उक्तस्त्वया महाप्राज्ञ विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः
संजय उवाच तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिपर्वताः रत्नाकरास्तथा नद्यस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ १३

पा २

चत्वारिंशत्सहस्राणि सप्तमो द्वादश लक्षाण्यशीतिसहस्राणि एतेषां संकलने पंचविंशतिलक्षाणि पंचत्रिंशत्सहस्राणि योजनानि सप्तानां द्वीपानां समुद्राणां विस्तारः ६

७ ८ ९ १० ११ १२ १३

५९

१४ १७ एवंज्योतिर्मण्डलस्योत्तरान्तादिवर्ततएवंविधिर्मर्यादापितामहेन [illegible] १७ १९ यतःशवर्णाआचेष्टतयोगिनिमित्तावर्णाः [illegible]

प ४

अतीवगुणवत्सर्वंतत्रत्वंकुरुजनाधिप देवर्षिगंधर्वयुतःप्रथमोमेरुरुच्यते १४ प्रागायतोमहाशैलोमलयोनामपर्वतः ततोमेघाःप्रवर्तन्तेप्रभवन्तिचसर्वशः १५ ततःपरेणकौरव्यजलधारोमहागिरिः ततोनित्यमुपादत्तेवासवःपरमंजलं १६ ततोवर्षंप्रभवतिवर्षकालेजनेश्वर उच्चैर्गिरीरैवतकोयत्रनित्यंप्रतिष्ठितः १७ एवमेषविधिस्तत्रपितामहकृतोविधिः उत्तरेणतुराजेन्द्रश्यामोनाममहागिरिः १८ नवमेघप्रभःप्रांशुःश्रीमानुज्ज्वलविग्रहः यतःश्यामत्वमापन्नाःप्रजाजनेश्वर १९ धृतराष्ट्रउवाच सुमहान्संशयोमेद्यप्रोक्तोयंसंजयत्वया प्रजाःकथंसूतपुत्रसंप्राप्ताःश्यामतामिह २० संजयउवाच सर्वेष्वेवमहाप्राज्ञद्वीपेषुकुरुनंदन गौरःकृष्णश्चपतगस्तयोर्वर्णान्तरेनृप २१ श्यामोयस्मात्प्रवृत्तोवैतस्माच्छ्यामोगिरिःस्मृतः ततःपरंकौरवेन्द्रदुर्गशैलोमहोदयः २२ केशरीकेशरयुतोयतोवातःप्रवर्तते तेषांयोजनविष्कंभोद्विगुणःप्रविभागशः २३ वर्षाणितेषुकौरव्यसप्तोक्तानिमनीषिभिः महामेरुर्महाकाशोजलदःकुमुदोत्तरः २४

यतोगरस्यार्थः २० कारणगुणाःकार्यगुणानारभन्तइतिन्यायेनश्यामपर्वतप्रभवःश्यामवर्णाःशाकद्वीपनिवासिनोमनुष्याअपिश्यामलेनगतास्तदर्थःयस्मात्श्यामोगिरिस्तस्मात्तत्स्थानेश्यामोवर्णःप्रवर्ततइत्यर्थः २२ २३

नी॰ पु॰
२९

२४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५

जलधेरो महाराज सुकरहितिस्थितः रैवतस्य तु कौमारः श्यामस्य मणिकाञ्चनः २४ केशरस्याथ मोदाकी पोरस्तात्त महानपुमान् प-
रिवार्यते कौमुदे ह्येष दूरस्थलमेव च २५ जंबूद्वीपेन संख्यातस्तस्य तीरे महाद्रुमः शाकोनाम महाराज प्रजातस्य महानगः २६ तत्र
पुण्या जनपदाः पूज्यन्ते तत्र शंकराः तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा दैवतानि च धार्मिकाश्च प्रजा राजन् चत्वारो तीव भारत वर्णाः स्वकर्म
निरता न च स्तेनोऽत्र दृश्यते दीर्घायुषो महाराज जरामृत्युविवर्जिताः २८ प्रजास्तत्र विवर्धन्ते वर्षास्वीव समुद्रगाः नद्यः पुण्यज-
लास्तत्र गंगा च बहुधा गता २९ सुकुमारी कुमारी च शीता शीवेत्रिका तथा महानदी च कौमुत तथा मणिजला नदी चक्षुर्वर्ध-
निका चैव नदी भरतसत्तम ३० तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह सहस्राणां शतान्येव यतो वर्षति वासवः ३१ न तासां ना-
मधेयानि परिमाणं तथैव च शक्यन्ते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ३२ तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंमताः मगाश्च मश-
काश्चैव मानसा मंदगास्तथा ३३ मंगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मनिरता नृप मशकेषु तु राजन्य धार्मिकाः सर्वकामदाः ३४ मानसा-
श्च महाराज वैश्य धर्मोपजीविनः सर्वकामसमायुक्ताः शूद्रा धर्मार्थिनिश्चिताः ३५

एम॰
२९

२६ २७ अध्यायः उत्तरेषु १ २ मानःशिलो मनःशिलामयः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ " " "

ततत्र राजा राजेन्द्र नन्दनो नववर्द्धिकाः सर्वे मेरोव वर्षमर्यादा तीरस्थिता तिथास्मयं २६ एतावदेव शाकस्तत्र द्वीपे प्रभावितं एतदेवच
श्रोतव्यं शाकद्वीपे महोजसि २८ इति श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ११ सञ्जय उवाच उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा एवं तत्र महाराज तत्र
ब्रुवतश्च निबोध मे १ घृततोयः समुद्रोत्र दधिमण्डोदकोपरः सुरोदः सागरश्चैव तथान्यो धर्मसागरः २ परस्परेण द्विगुणाः सर्वे द्वीपा
नराधिप पर्वताश्च महाराज समुद्रैः परिवारिताः ३ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानःशिलो महान् पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो
नृप ४ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः प्रसन्नश्च भवत्तत्र प्रजानां व्यदधत्सुखं ५ कुशस्तम्भः कुशद्वीपे मध्ये जनप
देः सह सम्पूज्यते शाल्मलिर्द्वीपे शाल्मलिके नृप ६ क्रौञ्चद्वीपे महाक्रौञ्चो गिरिरत्नचयाकरः सम्पूज्यते महाराज चातुर्वर्ण्येन
नित्यदा ७ गोमन्तः पर्वतो राजन्सुमहान्सर्वधातुकः यत्र नित्यं निवसति श्रीमान्कमललोचनः ८ मोक्षिभिः संगतो
नित्यं प्रभुर्नारायणो हरिः कुशद्वीपे तु राजेन्द्र पर्वतो विद्रुमैश्चितः ९ सुनामनामा दुर्धर्षो द्वितीयो हेमपर्वतः द्युतिमान्नाम
कौरव्य तृतीयः कुमुदो गिरिः १० चतुर्थः पुष्पवान्नाम पञ्चमस्तु कुशेशयः षष्ठो हरिगिरिर्नाम षडेते पर्वतोत्तमाः ११

तेषामंतरविष्कंभो द्विगुणः पूर्वभागशः क्रौंचद्वीपं प्रथमं वर्षं द्वितीयं रामणमंडलं १२ तृतीयं मरुद्याकारं चतुर्थं कंवलं स्मृतं धृतिम
त्सवमं वर्षं षष्ठं वर्षप्रभाकरं १३ सप्तमं कापिलं वर्षमेते नैव वर्षलंभकाः एतेषु देवगंधर्वाः प्रजाश्च जगतीश्वर १४ विहरंते रमंते च
न तेषु म्रियते जनः न तेषु दस्यवः संति म्लेच्छजात्योपि वा नृप गौरप्रायो जनः सर्वः सुकुमारश्च पार्थिव १५ अवशिष्टेषु सर्वे
षु वक्ष्यामि मनुजेश्वर यथाश्रुतं महाराज तदव्यग्रमनाः शृणु १६ क्रौंचद्वीपे महाराज क्रौंचो नाम महागिरिः क्रौंचात्परो वा
मनादंधकारकः १७ अंधकारात्परो राजन्मैनाकः पर्वतोत्तमः मैनाकात्परतो राजन् गोविंदो गिरिरुत्तमः १८ गोविंदात्पर
तो राजन्निविडो नाम पर्वतः परास्तु द्विगुणास्तेषां विष्कंभो वंशवर्धन १९ देशांस्तत्र प्रवक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु क्रौं
चस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोनुगः २० मनोनुगात्परश्चोष्णो देशः कुरुकुलोद्वह उष्णात्परः प्रावरकः प्रावाराद्धकारकः
२१ अंधकारकदेशात्तु मुनिदेशः परः स्मृतः मुनिदेशात्परश्चैव प्रोच्यते दुंदुभिः स्वनः २२ सिद्धचारणसंकीर्णो गौरप्रायो जना
धिप एते देशा महाराज देवगंधर्वसेविताः २३ पुष्करे पुष्करो नाम पर्वतो मणिरत्नवान् तत्र नित्यं प्रभवति स्वयं देवः प्रजापतिः २४

२५ २१ चतुरस्रं चतुर्दलकमलाकारं जंबुमंडलमिति निश्चयः तस्य सर्वेश्वराणां परिधिहृत्कः स्वच्छा दृश्या महत्त्वाणि शाश्वतानि च माले निरहृ यत्र मध्यममंडलपरिधिचत्रयस्त्रिंश
द्भुतयोजनरस्मृत्यंततत्सूर्यमहत्त्वीनो यायान्यत्राग्रभागो बहिर्हृत्युत्वा वेदत्रपरिक्षिणोग्रेयं च महत्त्वीनो गर्भेभागान्नजननहृतिसेयं २२ तत्रयत्रसंधिष्ण्यानेषु चतुर्षु तस्मान

तेपर्युपासते नित्यं देवाः सर्वे महर्षयः वाल्मिर्मनोवृकतोभिः प्रसमर्पंतो जनाधिप २५ जंबूद्वीपात्प्रवर्तंते रत्नानि विविधान्युत द्वीपे
ष्वेतेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुसत्तम २६ ब्रह्मचर्येण सत्येन प्रजानां हि दमेन च आरोग्यायुःप्रमाणाभ्यां द्विगुणं द्विगुणं ततः २७ एकोजन
परोराजन्द्वीपेष्वेतेषु भारत उक्तो जनपदो येषु धर्मश्चैकः प्रदृश्यते २८ ईश्वरो दंडमुद्यम्य स्वयमेव प्रजापतिः द्वीपानेतान्महाराज र
क्षंस्तिष्ठति नित्यदा २९ स राजा स शिवो राजन्स पिता स पितामहः गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजाः सजडपंडिताः ३० भोजनं चात्र कौरव्य
प्रजाः स्वयमुपस्थितं सिद्धमेव महाबाहो तद्धि भुंजति नित्यदा ३१ ततः परं समा नाम दृश्यते लोकसंस्थितिः चतुरस्रं महाराज त्र
यस्त्रिंशत्तु मंडलं ३२ तत्र तिष्ठंति कौरव्य चत्वारो लोकसंमताः दिग्गजा भरतश्रेष्ठ वामनैरावतादयः ३३ सुप्रतीकस्तथा
राजन्प्रभिन्नकरटामुखः तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ३४ असंख्यातः स नित्यं हि तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ॥ ॥

चतुर्ष्वपरश्चिमास्वयंभूतस्य तत्कण्वोपरिवर्तते पुष्करिणु वर्चं ते नरस्थाणामैव दिग्गजाः श्रियं नरनिभावः सजन्नकः ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

वाताद्युभिर्गजाद्युहस्तेन... ता... ३४ पुष्करैः पद्मसंकाशैः ३५ ३६ ...प्रमाणं ३७ ३९ परिणाहेन

तत्रैवचामेरोयांतिदिश्यःसर्वाभ्यएवहि ऐरावतंमहाराजतत्राश्रिगद्रुंतिनेगजाः ३४ पुष्करैःपद्मसंकाशैर्विकसद्भिर्महाप्रभैः शत
धाराःनेवयान्नितान्म्बुचंनिनिसृताः ३५ व्रमद्भिःसमनामानाद्दिग्गजेरिहमाहृताः आगच्छंतिमहाराजततस्तिष्ठंतिवैप्रजाः ३६
धृतराष्ट्रउवाच योवैविनिर्देशस्सर्वस्त्वयासंजयकीर्तितः दृष्टिंतद्वीपसंस्थानमस्त्वंब्रूहिसंजय संजयउ० उक्ताद्वीपामहाराजग्र
हान्मेशृणुतत्त्वतः स्वर्भानोःकौरवश्रेष्ठयावदेषप्रमाणतः ३७ परिमंडलोमहाराजस्वर्भानुःश्रूयतेग्रहः योजनानांसहस्राणि
विष्कंभोद्वादशास्यवै ३८ परिणाहेनषट्त्रिंशद्विपुलत्वेनचानघ षष्टिमाहुःशतान्यस्यबुधाःपौराणिकास्तथा ४० चंद्रमा
स्तुसहस्राणिराजन्नेकादशस्मृतः विष्कंभेनकुरुश्रेष्ठत्रयस्त्रिंशत्तुमंडलं ४१ एकोनषष्टिर्विष्कंभेशीतरश्मेर्महात्मनः सूर्य
स्त्वष्टौसहस्राणिद्वेचान्येकुरुनंदन ४२ विष्कंभेनततोराजन्मंडलंत्रिंशतासमं अष्टपंचशतंराजन्विपुलत्वेनचानघ ४३
श्रूयतेपरमोदारःपतगोसौविभावसुः एतत्प्रमाणमर्कस्यनिर्दिष्टमिहभारत ४४

...विष्कंभेनततो...योजनानि...सूर्यः ४० ४३ पतगः शीघ्रगः विभावसुः सूर्यः ४४

४५ ५० ॥ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे जंबूखंडनिर्माणप्रकाशः समाप्तः अथगावल्गणिः १ २ ककुदं [illegible] ककुत्स्थो ककुदो [illegible] ॥

स राहुश्छादयत्येतौ यथाकालं महाग्रहः चंद्रादित्यौ महाराज संक्षेपोयमुदाहृतः ४५ इत्येतत्ते महाराज पृष्टवानसि यत्तथा सर्वमुक्तं यथातत्त्वं तस्माच्छममवाप्नुहि ४६ यथोद्दिष्टं मया प्रोक्तं सनिर्माणमिदं जगत् तस्मादाश्वासमेकौरव्य पुत्रं दुर्योधनं प्रति ४७ श्रुत्वेदं भरतश्रेष्ठ भूमिपर्व मनोनुगः श्रीमान् भवति राजन्यः सिद्धार्थः साधुसंमतः ४८ आयुर्बलं च कीर्तिश्च तस्य तेजश्च वर्द्धते यः शृणोति महीपालः पर्वणीदं यतव्रतः ४९ प्रीयंते पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः इदं तु भारतं वर्षं यत्र वर्त्तामहे वयं पूर्वैः प्रवर्तितं पुण्यं तत्सर्वं श्रुतवानसि ५० इति श्रीभीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणं समाप्तो १२ वैशंपायन उ० अथ गावल्गणिर्विद्वान् संयुगादेत्य भारत प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभव्यभविष्यवित् १ ध्यायते धृतराष्ट्राय सहसोपेत्य दुःखितः आचष्ट निहतं भीष्मं भरतानां पितामहं २ संजय उवाच संजयोहं महाराज नमस्ते भरतर्षभ हतो भीष्मः शांतनवो भरतानां पितामहः ३ ककुदं सर्वयोधानां धाम सर्वधनुष्मतां शरतल्पगतः सोद्य शेते कुरुपितामहः ४ यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरोत् स शेते निहतो राजन् संख्ये भीष्मः शिखंडिना ५

वीरस्त्रिं चहितोयं मेतनः ४ ५ ॥ ॥ ॥

६ अपसंभ्रमो निर्भयः ७ ११ अर्बुदैः कोटिदशकं लक्षं वा पद्ममयुतमप्रसहं प्रतिज्ञानात् ११ १३ अध्यायः ॥ ॥

यः सर्वान्पृथिवीपालान्समवेतान्महामृधे जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथः ६ जामदग्न्यं रणे रामं योधयदसंभ्रमः
नहतो जामदग्न्येन सहतोऽद्य शिखंडिना ७ महेंद्रसदृशः शौर्ये स्थैर्ये च हिमवानिव समुद्र इव गांभीर्ये सहिष्णुत्वे धरासमः ८ शरदं
ष्ट्रो धनुर्वक्त्रः खड्गजिह्वो दुरासदः नरसिंहः पिता तेऽद्य पांचाल्येन निपातितः ९ पांडवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यतमाहवे प्रावेपत भयोद्वि
ग्नं सिंहं दृष्ट्वेव गोगणाः १० परिरक्ष्य स सेनां ते दशरात्रमनीकहा जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करं ११ यः स शक्र इवाक्षो
भ्यो वर्षन्बाणान्सहस्रशः जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः १२ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः तव दुर्मंत्रिते राजन्
यथा नार्हः स भारत १३ ॥ इति भीष्मपर्वणि त्रयोध्यायः १३ धृतराष्ट्र उवाच कथं कुरूणामृषभो हतो भीष्मः शिखंडिना
कथं रथात्स न्यपतत्पिता मे वासवोपमः १ कथमाचक्ष्व मे योधा हीना भीष्मेण संजय बलिना देवकल्पेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा
२ तस्मिन्हते महाप्राज्ञे महेष्वासे महाबले महासत्त्वे नरव्याघ्रे किमु आसीन्मनस्तदा ३ आर्तिः परा माविशति यतः शंससि मे ह
तं कुरूणामृषभं वीरमकंप्यं पुरुषर्षभं ४ के तं यांतमनुप्राप्ताः के वास्यासन्पुरोगमाः केऽतिष्ठन्के न्यवर्तंत केऽन्ववर्तंत संजय ५

६७ अमलवंतिकेचिद्धित्वा सर्वेरथनानमीतिशेषः ८ १० प्रचिन्वतमुच्चयहारयतां ११ समचेष्टतप्रिप्रमालपराक्रमहतस्तापार्द्विविशेषंकृतवत १२ १६ १८

केऽग्रतस्थाद्दलमनुद्गुतस्त्रिपर्षभं तथानीकमाहमानं सहसाप्रतोऽन्वयुः यत्तमोऽर्करश्माविहन्यासेन्यममित्रहा ६ सहस्ररश्मिप्रतिमः परेषां भयमादधत् अकरोदुष्करं कर्मरणे पांडुसुतेषु यः ७ ग्रसमानमनीकानि य एनं प्रत्यवारयत् कृतिनं तं दुराधर्षं संजयास्य लमंतिके ८ कथं शांतनवं युद्धे पांडवाः प्रत्यवारयन् निकृंतंतमनीकानि विशाखंस्थं मनस्विनं ९ चापव्यात्ताननं घोरमसिजिह्वं दुरासदं अनर्हं पुरुषव्याघ्रं ह्रीमंतमपराजितं १० पातयामास कौंतेयः कथं तमजितं युधि ११ उग्रधन्वानमुग्रेषु वर्तमानं रथोत्तमं परेषामुत्तमांगानि प्रचिन्वंतमिषूत्तमैः ११ पांडवानां महत्सैन्यं यं दृष्ट्वोद्यंतमाहवे कालाग्निमिव दुर्धर्षं समचेष्टत नित्यशः १२ परिकृष्य सेनां दशरात्रमनीकहा जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सुदुष्करं १३ यः शक्र इवाक्षय्यं वर्षं शरमयं सृजन् जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः १४ स शेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः मम दुर्मंत्रितेनाजौ यथा नार्हति भारत १५ कथं शांतनवं दृष्ट्वा पांडवानामनीकिनी प्रहर्तुमशकत्तत्र भीष्मं भीमपराक्रमं १६ कथं भीष्मेण संग्रामं प्राकुर्वन्पांडुनाः कथं च नाजयद्भीष्मो द्रोणे जीवति संजय १७

तं४

नं८३

१८ २२ आजहुःसत्कृतंतः २३ २५ मौर्वीघोषस्तनयित्नुर्गर्जन्मेघइवप्रवर्षकःपृषत्कोबाणविंदुः धनुर्घोषवद्ध्वाद्रूपोमहाशब्दः निघ्नन्निहतवान् २६ २७ कार्मुकोर्मिणंचापो

कृपेसंनिहितेतत्रभारद्वाजात्मजेतथा भीष्मःप्रहर्तांश्रेष्ठःकथंसनिधनंगतः १८ कथंचातिरथस्तेनपांचाल्येनशिखंडिना भीष्मो
विनिहतोयुद्धेदेवैरपिदुरासदः १९ यःस्पर्धतेरणेनित्यंजामदग्न्यंमहाबलं अजितंजामदग्न्येनशक्रतुल्यपराक्रमं २० तंहतंसमरेभीष्मं
महारथकुलोदितं संजयाचक्ष्वमेवीरंयेनशर्मनविद्महे २१ मामकाःकेमहेष्वासानाजहुःसंजयाच्युतं दुर्योधनसमादिष्टाःकेवीराः
पर्यवारयन् २२ यच्छिखंडिमुखाःसर्वेपांडवाभीष्ममभ्ययुः कच्चित्तेकुरवःसर्वेनाजहुःसंजयाच्युतं २३ अश्मसारमयंनूनंहृदयं
सुदृढंमम यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंभीष्मंनदीर्यते २४ तस्मिन्सत्यंचमेधाचनीतिश्चभरतर्षभ अप्रमेयानिदुर्धर्षकथंसनिह
तोरणे २५ मौर्वीघोषस्तनयित्नुःपृषत्कपृषतोमहान् धनुर्ह्रादमहाशब्दोमहामेघइवोन्नतः २६ योभ्यवर्षतकौंतेयान्सपांचा
लान्ससंजयान् निघ्नन्पररथान्वीरोदानवानिववज्रभृत् २७ इष्वस्त्रसागरंघोरंबाणग्राहंदुरासदं कार्मुकोर्मिणमक्षय्य
मद्वीपंसमरेप्लवं २८ गदासिमकरावर्तंहयावर्तंगजाकुलं पदातिमत्स्यकलिलंशंखदुंदुभिनिःस्वनं २९ ॥ ॥

मिनंसंतंअद्वीपंनिराश्रयंपक्षेप्लवंतरणोपायहीनं २८ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

२० २२ अपासेधन्नमवारयन् ३३ ३२ यः प्रजापतेरीश्वरः परमेष्ठी परमेपरे निषण्णो तिनप्याहिरण्यगर्भ इव नमस्येन्निशिताग्रः २८ ४१ पुत्रलक्ष्मतिपुत्रो नमेलभस्वविक्रमधाने

हयानगजपदातींश्चरथांश्चतरसावहून् निघ्नन्तंसमरेपरवीरणपहारिणं ३० निहत्यमानंकोपेनतेजसावपंतपं वेलेवमक
रवांस्केवीराः पर्यवारयन् ३१ भीष्मोयदकरोत्कर्मसमरेसंजयाहितं दुर्योधनहितार्थायकेतस्यास्यपुरोभवन् ३२ केरक्षन्
दक्षिणंचक्रंभीष्मस्यामिततेजसः पृष्ठतःकेपराञ्वीराननपासेधन्यतव्रताः ३३ केपुरस्तादवर्तन्तरक्षन्तोभीष्ममन्तिके केरक्षन्
उत्तरंचक्रंवीरावीरस्ययुध्यतः ३४ वामेचक्रेवर्तमानाःकेघ्नन्संजयसंजयान् अग्रतोऽग्रमनीकेषुकेभ्यारक्षन्दुरासदं ३५ पा
र्श्वतःकेऽभ्यरक्षन्तगच्छन्तोदुर्गमांगतिं समूहेकेपराञ्वीरान्प्रत्ययुध्यन्तसंजय ३६ रक्ष्यमाणःकथंवीरैर्गोप्यमानश्चतेनते दु
र्जयानामनीकानिनाजयत्तरसायुधि ३७ सर्वलोकेश्वरस्येवपरमेष्ठिप्रजापतेः कथंप्रहर्तुमपितेशेकुःसंजयपाण्डवाः ३८
यस्मिन्द्वीपेसमाश्वस्ययुध्यन्तेकुरवःपरैः तंनिमग्नंनरव्याघ्रंभीष्मंशंससिसंजय ३९ यस्यवीर्यंसमाश्रित्यममपुत्रोबृहद्बलः न
पाण्डवानगणयत्कथंसनिहतःपरैः ४० यःपुराविबुधैःसर्वैःसहाय्येयुद्धदुर्मदः काङ्क्षितोदानवान्घ्नद्भिःपितामममहाव्रतः
४१ यस्मिन्जातेमहावीर्येशंतनुर्लोकविश्रुतः शोकंदैन्यंचदुःखंचप्राजहत्पुत्रलक्ष्मणे ४३ म१

चेतिविम्बः ४२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रोक्तं लोके ख्याते ४२ सर्वास्त्रविनयोपेतं सर्वास्त्रशिक्षायुक्तं विनयं बलाद्यांश्च शिक्षा यां प्रणतो प्रमानितितिमेरितो ४४ ५२ यत्र सते परलोकप्रिये ५२ ५६ ५५

प्रोक्तं यथा यथा मां प्राहुस्त्वं धर्मनिरतं शुचिं वेदवेदांगतत्त्वज्ञं कथं शंससि मे हतं ४३ सर्वास्त्रविनयोपेतं शान्तं दान्तं मनस्विनं हतं
शान्तनवं श्रुत्वा मन्ये शेषं हतं बलं ४४ धर्माद्धर्मो बलवान्संप्राप्त इति मे मतिः यत्र वृद्धं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छन्ति पाण्डवाः ४५
जामदग्न्यः पुरा रामः सर्वास्त्रविदनुत्तमः अंबार्थमुद्यतः संख्ये भीष्मेण युधि निर्जितः तमिन्द्रसमकर्माणं ककुदं सर्वधन्विनां ह
हतं शंससि मे भीष्मं किं नु दुःखमितः परं ४७ असकृत्क्षत्रियव्राताः संख्ये येन विनिर्जिताः जामदग्न्येन वीरेण परवीरनिघा
तिना ४८ न हतो मे महाबुद्धिः स हतो यः शिखण्डिना तस्मान्नूनं महावीर्याच्छक्राद्वा युद्धदुर्मदात् ४९ तेजोवीर्यबलैर्भूयाच्छि
खंडी द्रुपदात्मजः यः शूरं कृतिनं युद्धे सर्वशास्त्रविशारदं ५० परमास्त्रविदं वीरं जघान भरतर्षभं के वीरास्तमभित्रघ्नमन्वयुः
शस्त्रपाणिः शंस मे तथा चासीद्युद्धं भीष्मस्य पाण्डवैः ५१ योषेव हतवीरा मे सेना पुत्रस्य संजय अगोपमिव चोद्भ्रान्तं गोकुलं तद्ब
लं मम ५२ पौरुषं सर्वलोकस्य परं यस्मिन्महाहवे परासक्ते च वस्तस्मिन्कथमासीन्मनस्तदा ५३ जीवितेऽप्यद्य सामर्थ्यं किमि
वास्माकं संजय घातयित्वा महावीर्यं पितरं लोकधार्मिकं ५४ अगाधे सलिले मग्नां दृष्ट्वेव पारगाः भीष्मे हते भृशं दुःखान्मन्ये शो

पा 3 नावं । चन्ति पुत्रकाः ५५

६५ ५७ ५८ ५९ ६० ६२ ६३ ६५ ६७ ६८

अश्मसारमयंनूनंहृदयंममसंजय यछ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंहतंश्रुत्वानदीर्यते ५६ यस्मिन्सत्यंचमेधाचनीतिश्चपुरुषर्षभे
अप्रमेयाणिदुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ५७ नचास्त्रेणनशौर्येणतपसामेधयानच नधृत्यानपुनस्त्यागान्मृत्योःकश्चिद्वि
मुच्यते ५८ कालोनूनंमहावीर्यःसर्वलोकदुरत्ययः यत्रशांतनवंभीष्मंहतंशंससिसंजय ५९ पुत्रशोकाभिसंतप्तो
महद्दुःखमचिंतयन् आशंसेहंपुरात्राणंभीष्माच्छांतनुनंदनात् ६० यदादित्यमिवापश्यत्पतितंभुविसंजयं दुर्योधनः
शांतनवंकिंतदाप्रत्यपद्यत ६१ नाहंस्वेषांपरेषांवाबुध्यासंजयचिंतयन् शेषंकिंचित्प्रपश्यामिप्रत्यनीकेमहीक्षितां ६२
दारुणःक्षत्रधर्मोयमृषिभिःसंप्रदर्शितः यत्रशांतनवंहत्वाराज्यमिच्छंतिपांडवाः ६३ वयंवाराज्यमिच्छामोघातयित्वामहाव्र
तं क्षत्रधर्मेस्थिताःपार्थानापराध्यंतिपुत्रकाः ६४ एतदार्येणकर्तव्यंकृच्छ्रास्वापत्सुसंजय पराक्रमःपरंशक्त्यातच्चतस्मिन्प्रति
ष्ठितं ६५ अनीकानिविनिघ्नंतंह्रीमंतमपराजितं कथंशांतनवंतातपांडुपुत्रान्यवारयन् ६६ यथायुक्तान्यनीकानिकथंयुद्धं
महात्मभिः कथंवानिहतोभीष्मःपितासंजयमेपरैः ६७ दुर्योधनश्चकर्णश्चशकुनिश्चापिसौबलः दुःशासनश्चकितवोहतेभी
ष्मेकिमब्रुवन् ६८ ॥

६६ ७० अध्यायः लघुकरतिस्मापरकं स्मासंजयितं १ खुनसापायेन २

यच्छूराहिपरासीनानिवारणवाजिनं शरशक्तिमहाखड्गतोमराशंमहाभयं ६९ प्राविशंकितवामंदाः सभांयुद्धदुरासदां प्राण
द्यूतप्रतिभये केत्रीवंततनरर्षभाः ७० केजीयंतेजितास्तत्रकेतत्रनिपातिताः अन्येभीष्माच्छांतनवात्तन्ममाचक्ष्वसंजय ७१
नहिमेशांतिरस्तीहश्रुत्वादेवव्रतंहतं पितरंभीमकर्माणंभीष्ममाहवशोभिनं ७२ आर्तिर्मेहृदयेरूढामहतीपुत्रहानिजा त्वंहिमेसर्पि
षेवाग्निमुद्दीपयसिसंजय ७३ महांतंभारमुद्यम्यविश्रुतंसार्वलौकिकं दृष्ट्वाविनिहतंभीष्मंमन्येशोचंतिपुत्रकाः ७४ श्रोष्यामि
तानिदुःखानिदुर्योधनकृतान्यहं तस्मान्मेसर्वमाचक्ष्वयद्वृत्तंतत्रसंजय ७५ यद्वृत्तंतत्रसंग्रामेमंदस्याबुद्धिसंभवं अपनीतंसुनी
तंयत्तन्ममाचक्ष्वसंजय ७६ यत्कृतंतत्रसंग्रामेभीष्मेणजयमिच्छता तेजोयुक्तंकृतास्त्रेणशंसतच्चाप्यशेषतः ७७ यथातदभव
द्युद्धंकुरुपांडवसेनयोः क्रमेणयेनयस्मिंश्चकालेयच्चयथाभवत् ७८॥ इतिभीष्मपर्वणि अध्यायः १४ संजयउ० उपपन्नो
यमनुप्रश्नोमहाराजयथार्हसि नतुदुर्योधनेदोष मिममासक्तुमर्हसि १ यआत्मनोदुश्चरितादशुभंप्राप्नुयान्नरः एनसातेन
नान्यंसउपाशंकितुमर्हति २

महाराजमनुष्येषु निर्दयः सर्वमाचरेत् सवधः सर्वलोकस्य निर्दिष्टानि समाचरन् ३ निकारो निकृतिश्चैते पांडवैस्त्वमतीभया
स्वनुभूतः महामोहैः शांतस्य सुखशिंवने ४ हयानां च गजानां च रथानां चामितौजसां प्रसभं यन्मया दिष्टं हृष्टो योगवलेन च ५
स्मरणं तस्य पृथिवीपालमा च शोके मनः कृथाः दिष्टमेतत्पुरानूनमिदं मेवनराधिप ६ नमस्कृत्वा पितुस्त्वहं पाराशर्याय धीम
ते पस्य प्रसादाहि दिव्यं तत्प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमं ७ दृष्टिश्चातीन्द्रियाराजन्दूराच्छ्रवणमेव च परचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य
च ८ सुस्थितोत्सति विज्ञानं स्वाकाशे च गतिः शुभा सक्तैः सङ्गो युद्धेषु वाहनानां महात्मनः ९ शृणु मे विस्तरेणेदं विचित्रं
परमाद्भुतं भरतानाममभूद्युद्धं यथा तल्लोमहर्षणं १० तेष्वनीकेषु यत्तेषु व्यूढेषु च विधानतः दुर्योधनो महाराज दुःशासनम
थाब्रवीत् ११ दुःशासन रथास्त्वूर्णं युक्तंतां भीष्मरक्षिणः अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदय १२ अयं स मामभिप्रा
प्तो वर्षपूगाभिचिंतितः पांडवानां ससैन्यानां कुरूणां च समागमः नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षणात् हन्याद्गुप्तोह्यसौ
पार्थान्सोमकांश्च ससृंजयान् १४ अब्रवीच्च विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखंडिनं श्रूयते स्त्री ह्ययं पूर्वं तस्माद्वर्ज्यो रणे मम १५

तस्माद्भीष्मोऽभिरक्षितव्यो विशेषेणेति मे मतिः शिखण्डिनो वधेयत्ताः सर्वे तिष्ठन्तु मामकाः १६ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दाक्षिणात्योत्त
रापथाः सर्वशस्त्रेषु कुशलास्ते रक्षन्तु पितामहं १७ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं बलान्वितं मा सिंहं जम्बुकेनेव घातयामः शि
खण्डिना वामं चक्रं युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं गोप्तारौ फाल्गुनस्यैतौ फाल्गुनोऽपि शिखण्डिनः १९ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भी
ष्मेण च विवर्जितः यथा न हन्याद्गाङ्गेयं दुःशासन तथा कुरु २० ॥इति श्रीभीष्मपर्वणि[illegible]ध्यायः २५ संजय उवाच ततो रजन्यां व्यु
ष्टायां शब्दः समभून्महान् क्रोशतां भूमिपालानां युज्यतां युज्यतामिति १ शङ्खदुन्दुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत हयहेषि
तनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा २ गजानां बृंहतां चैव योधानां चापि गर्जतां क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुलः सर्वतोऽभवत् ३
उदतिष्ठन्महाराज सर्वं युक्तमशेषतः सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपाण्डवसेनयोः ४ राजेन्द्र तव पुत्राणां पाण्डवानां तथैव च दुःप्रध
र्षाणि चास्त्राणि शस्त्राणि कवचानि च ५ ततः प्रकाशे सैन्यानि समदृश्यन्त भारत त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवन्ति महान्ति च
६ तत्र नागा रथाश्चैव जाम्बूनदपरिष्कृताः विभ्राजमाना दृश्यन्ते मेघा इव सविद्युतः ७ ॥

६ वाणुएकाएःपेषांवंवनार्थमिसर्थः १० १३ तलवङ्गाः स्तलंसाद्वानत्राणांवद्धेयेत्लेकलापिनः तूणावंतः १५ ॥ १६

रथानीकाम्महृश्यंतनगराणीवभूरिशः स्वनीवस्थशुभेनतत्रपितानेपू चंद्रवत ९ धनुर्भि षिभिः खड्गैर्गदाभिः शक्तितोमरैः
योधाः प्रहरणोःशुभ्रैस्तिष्ठनीके व्यवस्थिताः ८ गजाः पदाताः रथिनस्तुरगाश्चविशांपते अनिषक्त्वाग्रएकाएः शतशोथसहस्र
शः १० ध्वजावहुविधाकाएअदृश्यंतसमुच्छ्रिताः तेषांचैववपोषांचघुतिमंतः सहस्रशः ११ कांचनामणिचित्रांगाज्वलंत
कांशिणाः १२ उपेतैरपृथैश्चित्रास्तलत्रवद्धाः कपालिनः ऋषभाक्षामनुष्येंद्रश्चमूमुखगतावभुः १४ शकुनिः सौवलः
शल्यस्त्रावंसोथजयद्रथः विंदानुविंदावैकेकयाः कांबोजश्चसुदक्षिणः १५ श्रुतायुधश्चकालिंगोजयसेनश्चपार्थिवः वृह
द्वलश्चकौशल्यः कृतवर्माचसात्वतः १६ दृशेतेपुरुषव्याघ्राः शूराः परिघवाहवः अक्षौहिणीनांपतयोयज्वानो भूरिदक्षिणाः
१७ एतेचान्येचवहवोदुर्योधनवशानुगाः राजानोराजपुत्राश्चनीतिमंतोमहाबलाः १८ सन्नद्धाः समदृश्यंतस्वेष्वनीकेष्व
वस्थिताः वद्धकृष्णाजिनाः सर्वेवलिनोयुद्धशालिनः १९

२० २८ तथाविधः संप्रदृश्यतिशेषः २१ अध्यायः पद्याम १

६३

हृष्टा दुर्योधनस्यार्थे ब्रह्मलोकायदीक्षिताः समर्था दशवाहिन्यः परिगृह्यव्यवस्थिताः २० एकादशी धार्तराष्ट्री कौरवाणां महाचमूः
अग्रतः सर्वसैन्यानां यत्र शांतनवोग्रणीः २१ श्वेतोष्णीषं श्वेतहयं श्वेतवर्माणमच्युतं अपश्याम महाराज भीष्मं चंद्रमिवोदितं २२
हेमतालध्वजं भीष्मं राजते स्यंदने स्थितं श्वेताभ्र इव तीक्ष्णांशुं ददृशुः कुरुपांडवाः २३ संजयाश्च महेष्वासा धृष्टद्युम्नपुरोगमाः जृं
भमाणं महासिंहं क्षुद्राः क्षुद्रमृगा यथा २४ धृष्टद्युम्नमुखाः सर्वे समुद्विविजिरे मुहुः एकादशैताः श्रीजुष्टा वाहिन्यस्तव पार्थिव
२५ पांडवानां तथा सप्त महापुरुषपालिताः उन्मत्तमकरावर्तौ महाग्राहसमाकुलौ २६ युगांते समवेतौ तौ दृश्येते सागराविव
नैव नस्तादृशो राजन् दृष्टपूर्वो न च श्रुतः २७ अनीकानां समेतानां कौरवाणां तथाविधः ॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्व
णि अध्यायः १९ ॥ संजय उवाच यथा स भगवान्व्यासः कृष्णद्वैपायनोब्रवीत तथैव सहिताः सर्वे समाजग्मुर्महीक्षिताः १

हि ४

गाह ३

पं३ शा२

मघाविषयगः सोमस्तद्दिने प्रसवप्रयेतेति मघापित्र्यं नक्षत्रं नमस्त्रिविषयो देशः पितृलोकः तद्गतः सोमः कृष्णपक्षे वृद्धात्यं तद्दिनमुक्तं भागतः सप्तविंशांशे हि मंत्रेप्रथमेमासि शक्रपक्ष
त्रयोदशी। मघेति भारतं पुण्डं नक्षत्रेत्रयमेदेवते प्रथमेमार्गशीर्षे स्यत्रयोदश्यां देनतघृतक्षोच तद्दृश्ये वग्राल्याश्च नूने नक्षत्रोभिक्षोमाघमासे सिताष्टमी तित्रयोदश्यां तमध्यात्रि
भागह्येनिपतितनरति तेचे गपुष्यस्मरणमेचैतदेशवा न्हितनयोभीक्ष्मतुल्या योरष्टमीत्रयोदशी मेयोगदर्शनात्स्त्रत्रपुण्यविमाघशक्षेमकृपनाभिप्रायेणा नरानी तत्र भवान्
श्रुपिताष्टमी निष्ठेरः श्च्यत्यासप्तमी ह्यरष्योरवतयोर्हनने प्रधो निपतत्श्रमावाष्यायां वृत्योपथनहन नंतं त्रेयोकं तत्रापमाघामाशद्धः इष्टिदिने प्रतिपदयेवभ्रपुक्तो वेदिनकः
पम हवेतरति भागी नस्रासाकिं तपुमेदैवते मगशी षमेवाश्यासंतस्याहि पूर्वद्रलंपश्चकेस्यत्याद्याह्यं उत्तरंहैहमवे देवत्तलोदेवतेन न तत्रा मृतात्मसुपामोदेयाना मधुर्दृष्टप्रिमि प४

मघाविषयगः सोमस्तद्दिने प्रसवघृत शीप्रमानाश्च तं पेतवै विभस्तमहाग्रहाः २

अतिकिं च वल्लाविंशदृह्यामघदेवयेभिः सततम्यैवपुष्णात्संघयानो मित्रश्रवेणापुनरागतरतिपुच्छां भाद्रपदारेशेन्हि तीर्थे पात्रानश्चागतसवल्लेदेवमवचनात् श्रद्धोपुष्टसमा
क्षिदैवतेततः पञ्चीमेषादृशार्शेमगशी यत्रपुष्टोभः संभवतिनं लकविशेषाएवं श्रुष्टदशहिमध्येन त्र त्रपस्मकल्पपितेश्च पुत्रत्वात कार्तिकादृतिकायोगानुपातेन व
तदैषांमगासेव संभावनाञ्चएतेन पुष्टांभेप्रकृस्यमघाविषयगः सोमस्तद्दिने प्रसवयतेतिमीक्षपर्वणितसंजयोवाक्यादिहतुलातशृाद्धेह मघापदेनतत्सहचरापितरोलक्ष्यं
तेनपुत्रेनपत्नानांउत्तमेस्पष्टं दानार्थेचेद्रलत्पितृलोकेसंनिहितोभवति तिथौ गंगांतदिव्यदेहलाभश्रद्धाधीनइतिशास्त्रसिद्धः तथाहृद्ययात्रियुक्ते चंद्रोदयकालेत्रिभाग
ते
जिपा१

वाक्यान्मघायां प्रद्युम्नं भद्रमविनिरतं पजेदेव २

ठोवंसमनुक्रामस्थि नागमा १

मात्रशेषायां चैत्रे पुष्यमघनेनेसुक्ते तत्र त्रिभागेन सप्तत्रिंशन्मुहूर्ते शेषायामित्यर्थः तथा अष्टपंचाशते रात्रः शयानस्य घेमे गतारतिभीष्मवचनं तमौत्रेः पक्षोपेर
तिवाकृष्णशेषायामित्यर्थः तथा अष्टपंचाशते शतहीनेपथ्यायामानत्वात् अष्टपंच अष्टपंचाशतन्त्रयो अतीतारइति आलोचयं विलोमशोधनात् अष्टपंचाशत्तेन शत
तत्रपोष्णचत्वारिंशतन्त्रयो अतीतारइत्यर्थः तथाचपौषकृष्णाष्टमीतो माघशुक्लपंचम्यां तावतीदिनसंख्या पूर्यते पक्षस्य चतस्रो पोभागोगतो भवतितत्राघेकादशतिथिक्ष
यात पंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमत्वेन पंचशेषाभविष्यमर्हति सत्रकार्पशेषाद्विहसागाद्विचशेषानम्नपक्षशेषइति आलोचनेपातत्राप निष्कर्षः कार्त्तिकशुक्लेद्वादशतो रेवमा
कृष्णप्रयाणान्तेनामार्गशीर्षकृष्णपंचम्यां पुष्यनक्षत्रे निर्याणंततः पंचम्या उपरि षष्ठी मार्गाप्यमसाद्दिनानिगणयित्वा तदुपर्यक्षमेद्वे अमावास्या भविष्यतीत्येनेनत्र
योदशदिनात्मको पंचकृष्णपक्षो महोत्सातजनकइति मचितं भीष्मपर्वणि व्यासः पक्षोनोपुनर्दशाहो संख्यापूर्णाभवतीति मार्गशीर्षकृष्णपंचमीमारभ्यपौषशुक्ल
प्रतिपदं द्विचत्वारिंशत्तिथिः भवतीति वक्ष्यमाणवाक्योक्तदिनसंख्या नक्षत्रसंख्या चानुगृहीता भवति पक्षसमाद्यो द्विवमामावास्या भविष्यतीति संग्रामे योजयेप न
चतोप्याहुः शक्ते रेवती प्रयाणं वैकुरुक्षेत्रे पुष्येणेति पुनः पुनः निरुक्तिर्यो घनवाक्यं तत्र संग्राममित्यनेन संग्रामेजयसाधनं धाणवध्या स्विं तस्मापौजयेदिति शक्रेरे
वतामित्यनेन तस्यां ज्येष्ठानक्षत्रयोगउक्तेतस्य चतिथिद्वयपक्षयात्त्रासंभवेनपित्रतिथिद्वैवत नक्षत्रपाहुर्निष्पिनक्षत्रयोगएवंतयोगाद्वो त्रेपरतिसर्वसमंजसम

ग्रहाः राहुकेतोरपग्रहत्वात्सिव १

६२

३ ववाशिरे शङ्कुनवन्तः ४ १० अयोनिधनं स्वपसा सह स्वामात्यां ११ १२ १३ १४ १५

मांसशोणित

स३

विधाय मन्त्रवादिस्तु देवे प्रसह्य रूपतः ज्वलन्सा शिवया भूयो भेनुमानुदितो रविः २ ववाशिरे च दीप्तायां दिशि गोमायु
वायसाः लिप्समानाः शरीराणि नभोजनाः ४ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः भारद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय
संयतौ ५ जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणामित्यूचतुररिन्दमौ युयुधाते तवार्थाय यथा स समयः कृतः ६ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देव
व्रतस्तव समानीय महीपालानिदं वचनमब्रवीत् ७ इदं वः क्षत्रिया द्वारं स्वर्गायापावृतं महत् गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्म
णः सहलोकताम् ८ एष वः शाश्वतः पन्थाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः संभावयध्वमात्मानमव्यग्रमनसो युधि ९ नाभागोऽथ
ययातिश्च मान्धाता नहुषो नृपः संसिद्धाः परमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः १० अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे
यदाजौ निधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः ११ एवमुक्ता महीपाला भीष्मेण भरतर्षभ निर्ययुः स्वान्यनीकानि शोभ
यन्तो रथोत्तमैः १२ स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सह बन्धुभिः न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ १३ अपेतकर्णाः पु
त्रास्ते राजानश्चैव तावकाः निर्ययुः सिंहनादेन नादयन्तो दिशो दश १४ श्वेतैश्छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः तान्य
नीकान्यशोभन्त रथैरथ पदातिभिः १५

भी॰ प
३८९

२६ १७ तालेनमुजमूतेन १८ १९ गोवासनःशैब्यःपः २० २१ २२ २३ २४ २५ २६

भीष्मणावशैश्चवदुर्भीनांचनिःस्वनैः रथनेमिनिनादैश्चबभूवाकुलितामही १६ कांचनांगदकेयूरैःकार्मुकैश्चमहारथाः
भ्राजमानाव्यदृश्यन्तजंगमाःपर्वताइव १७ तालेनमहताभीष्मःपंचतारेणकेतुना विमलादित्यसंकाशस्तस्थौकुरुचमूपतिः १८
येत्वदीयामहेष्वासाराजानोभरतर्षभ आवर्तंतयथादेशंराजन्शांतनवस्यते १९ सतुगोवासनःशैब्यःसहितःसर्वराजभिः ययौमा
तंगराजेनराजार्हेणपताकिना २० पद्मवर्णस्त्वनीकानांसर्वेषामग्रतःस्थितः अश्वत्थामाययौयत्तःसिंहलांगूलकेतुना २१
श्रुतायुश्चित्रसेनःपुरुमित्रोविविंशतिः शल्योभूरिश्रवाश्चैवविकर्णश्चमहारथः एतेसप्तमहेष्वासाद्रोणपुत्रपुरोगमाः
स्यंदनैर्वरवर्माणोभीष्मस्यासन्पुरोगमाः २३ तेषामपिमहोत्सेधाःशोभयंतोरथोत्तमान् भ्राजमानाव्यरोचंतजांबून
दमयाध्वजाः २४ जांबूनदमयीवेदीकमंडलुविभूषिता केतुराचार्यमुख्यस्यद्रोणस्यधनुषासह २५ अनेकशतसा
हस्रमनीकमनुकर्षतः महान्दुर्योधनस्यासीन्नागोमणिमयोध्वजः तस्यपौरवकालिंगकांबोजाःससुदक्षिणाः २५ क्षेम
धन्वाचशल्यश्चतस्थुःप्रमुखतोरथाः स्यंदनेनमहार्हेणकेतुनावृषभेणच प्रकर्षन्निवसेनाग्रंमागधस्तुनृपोययौ २६

सी व२

एम
३८

अंगपतिना कर्णपुत्रेण वृषकेतुना २७ वाह्लीकेन केतुमुख्येन नीतिसंबंधः २८ ३२ निष्केणाकंराभरणेन १८ अध्यायः

तदंगपतिना गुप्तं रुक्मेणाच मनस्विना शास्त्राभ्रघनप्रख्यं प्राग्ज्यानां महद्बलं २७ अनीकप्रमुखे तिष्ठन्वाह्लीकानां महाय
शाः शुशुभे केतुमुख्येन राजतेन जयद्रथः २८ शतेरथसहस्राणां तस्यासन्वशवर्तिनः अष्टौ नागसहस्राणि साधिनाना
मयुतानि षट् २९ तस्मिंधुपतिना राजन्पालितं ध्वजिनीमुखं अनंतरथनागाश्वमशोभत महद्बलं ३० षष्ट्यारथ
सहस्रैस्तु नागानामयुतेन च पतिः सर्वकलिंगानां ययौ केतुमता सह ३१ तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचंत महागजाः
यंत्रतोमरतूणीरैः पताकैश्च सुशोभितैः ३२ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिंगकः श्वेतछत्रेण निष्केण चामरव्य
जनेन च ३३ केतुमानपि मातंगं विचित्रपरमांकुशं आस्थितः समरे राजन्मेघस्थ इव भानुमान् ३४ तेजसा दीप्यमा
नस्तु वारणोत्तममास्थितः भगदत्तो ययौ राजा यथा वज्रधरस्तथा गजस्कंधगतावास्तां भगदत्तेन संमितौ विंदानुविंदावा
वंत्यौ केतुमंतमनुव्रतौ ३६ स रथानीकवान्व्यूहो हस्त्यंगोत्तमशीर्षवान् वाजिपक्षः पतत्युग्रः प्राहसत्सर्वतोमुखः ३७
द्रोणेन विहितो राजन्राज्ञा शांतनवेन च तथैवाचार्यपुत्रेण वाह्लीकेन कृपेण च ३८ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः १८

ततोमुहूर्तं १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३

संजयउवाच ततोमुहूर्तात्तुमुलः शब्दोहृदयकंपनः अश्रूयतमहाराजयोधानांप्रयुयुत्सतां १ शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्वार
णानांचबृंहितैः नेमिघोषैरथानांचदीर्यतीववसुंधरा २ हयानांहेषमाणानांयोधानांचैवगर्जतां क्षणेनैवनभोभूमिः शब्दे
नापूरितंतदा ३ पुत्राणांतवदुर्धर्षपांडवानांतथैवच समकंपंतसैन्यानिपरस्परसमागमे ४ तत्रनागारथाश्चैवजां
बूनदविभूषिताः भ्राजमानाव्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ५ ध्वजाबहुविधाकारास्तावकानांनराधिप कांचनांगदिनोर
ज्वलिताइवपावकाः ६ तेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभारत महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ७ कांचनैःकवचै
र्वीराज्वलनार्कसमप्रभाः कुरुयोधवराराजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ८ उद्यतायुधैश्चित्रैस्तालवद्धाःपिनाकिनः ऋष
भाक्षामहेष्वासाश्चमूमुखगताविभुः ९ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मुखोदुःसहस्तथा
१० विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ११ रथाविंशतिसाहस्रास्तथैषाम
नुयायिनः अभीषाहाःशूरसेनाःशिवयो वसातयः १२ शाल्वामत्स्यास्तथांवष्ठास्त्रिगर्ताःकेकयास्तथा सौवीराःकैतवाः

१४ १५ शतानामयुतानिषट्१६ शतानामयुतान्यासन्निषण्णालक्षाणीतिपाठांत २१ १८ अपाहरः अक्षो १९ २ ३ संहतानितरल्पैः संहसेयद्यपि बहुभि

शूरशैलेजनपदाः सर्वे शूरास्तनुत्यजः महता रथवंशेन नतेराष्ट्रःपितामहं १४ अनीकं दशसाहस्रं कुंजराणां तरस्विनां मा
गधो येन नृपतिस्तद्रथानीकमन्वयात १५ रथानां चक्ररक्षाश्च पादरक्षाश्च दंतिनां अभवन्वाहिनीमध्ये शतानामयुतानिष
ट् १६ पदाताश्चाग्रतो गच्छन्धनुश्चर्मासिपाणयः अनेकशतसाहस्रा नखरप्रासयोधिनः १७ अक्षौहिण्यो दशैका च तव
पुत्रस्य भारत अदृश्यंत महाराज गंगेव यमुनांतरा १८ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः १९ धृतराष्ट्र उवाच अक्षौहिण्यो दशैका
च व्यूढां दृष्ट्वा युधिष्ठिरः कथमल्पेन सैन्येन प्रत्यव्यूहत पांडवः १ यो वेद मानुषं व्यूहं दैवं गांधर्वमासुरं कथं भीष्मं स कौंते
यः प्रत्यव्यूहत संजय २ संजय धार्तराष्ट्राण्यनीकानि दृष्ट्वा व्यूढानि पांडवः अभ्यभाषत धर्मात्मा धर्मराजो धनंजयं ३
महर्षेर्वचनात्तात वेदयंति बृहस्पतेः संहतान्योधयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून ४ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः
सह अस्माकं च तथा सैन्यमल्पीयः सुतरां परैः ५ एतद्वचनमाज्ञाय महर्षेर्व्यूह पांडव: एतच्छ्रुत्वा धर्मराजं प्रत्यभाष
त पांडवः ६ एष व्यूहामि ते राजन्व्यूहं परमदुर्जयं अचलं नाम वज्राख्यं विहितं वज्रपाणिना ७

[illegible]विशकल्पैते रपियोद्धुं शक्यमिसर्पः ४ ५ अहमहं कुरु ६ ७ " " " "

८ १३ संस्थानांकिंचिद्बलंतौ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० ॥ ॥ २० ॥

यः सवातरंहोद्भूतः समरे दुःसहः परैः एनः पुरोयोत्स्यतिवै भीमः प्रहरतांवरः ८ नेतास्मिन्प्रयुद्धेसेनानांमुद्धुरुषसत्तमः स्त्र
ग्रग्रणीर्योत्स्यतिनो युद्धोपायविचक्षणः ९ यंदृष्ट्वाकुरवः सर्वेदुर्योधनपुरोगमाः निवर्तिष्यंतिसंत्रस्ताः सिंहंक्षुद्रमृगा
यथा १० तंसर्वेसंश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयाः भीमंप्रहरतांश्रेष्ठंदेवराजमिवामराः ११ नहिसोस्तिपुमांल्लोके
यः संक्रुद्धंवृकोदरं द्रष्टुमत्युग्रकर्माणंविषहेतनरर्षभ १२ एवमुक्त्वामहाबाहुस्तथाचक्रेधनंजयः व्यूह्यतानिबला
न्याशुप्रययौफाल्गुनस्तथा १३ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वापांडवानांमहाचमूः गंगेवपूर्णास्तिमितास्पंदमानाव्यदृश्यत १४
भीमसेनोग्रणीस्तेषांधृष्टद्युम्नश्चवीर्यवान् नकुलः सहदेवश्चधृष्टकेतुश्चपार्थिवाः १५ विराटश्चततः पश्चाद्राजाथा
क्षौहिणीवृतः भ्रातृभिः सहपुत्रैश्चसोभ्यरक्षतपृष्ठतः १६ चक्ररक्षौतुभीमस्यमाद्रीपुत्रौमहाद्युती द्रौपदेयाः ससौभद्राः
पृष्ठगोपास्तरस्विनः १७ धृष्टद्युम्नश्चपांचाल्यस्तेषांगोप्तामहारथः सहितः पृतनाशूरैर्रथमुख्यैः प्रभद्रकैः १८ शि
खंडीतुततः पश्चादर्जुनेनाभिरक्षितः यत्तोभीष्मविनाशायप्रययौभरतर्षभ १९ पृष्ठतोप्यर्जुनस्यासीद्युयुधानोमहा
बलः चक्ररक्षौतुपांचाल्यौयुधामन्यूत्तमौजसौ २०

२१ धृतराष्ट्र महाराजाद्य सेनेन तवैवैतैर्भागशिति समरपेत २२ २९ वारणाराजानमन्वपूरिति संबंधः अचलाः निश्चलाः ३० जीमूताः पर्वताः जीमूतो ऽद्रिर्विनिमेरिति ३२

केकेयो धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान् भीमसेनो गदां बिभ्रत्कृत्स्नायसमयीं दृढां चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेत् २१
एते तिष्ठन्ति सामात्याः प्रेक्षन्तस्ते जनाधिप धृतराष्ट्र महाराजाद्य इति बिभत्सुरब्रवीत् भीमसेनं तदा राजन् दर्शयन्स महाबलं
ब्रुवाणं तं तथा पार्थं सर्वसैन्यानि भारत २३ अपूजयंस्तदा वाग्भिरनुकूलाभिराहवे राजा तु मध्यमानीके कुन्तीपुत्रो युधि
ष्ठिरः २४ बृहद्भिः कुञ्जरैर्मत्तैश्चलद्भिरचलैरिव अक्षौहिण्याथ पाञ्चाल्यो यज्ञसेनो महामनाः २५ विराटमन्वयात्
स्थासां रवार्थपराक्रमी तेषामादित्यचन्द्राभाः कनकोत्तमभूषणाः २६ नानाचिह्नधरा राजन् रथेष्वासन्महाध्वजाः
समुत्सार्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथः २७ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षद्युधिष्ठिरं त्वदीयानां परेषां च रथेषु विपुलान्
ध्वजान् २८ अभिभूयार्जुनस्यैको रथे तस्थौ महाकपिः पादातास्त्वग्रतो गच्छन्नसिशक्त्यृष्टिपाणयः अनेकश
तसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिणः वारणा दशसाहस्राः प्रभिन्नकरटामुखाः शूरा हेममयैर्जालैर्दीप्यमाना इवाचलाः
३० क्षरन्त इव जीमूता महार्हाः पद्मगन्धिनः राजानमन्वयुः पश्चाज्जीमूता इव वार्षिकाः ३१ भीमसेनो गदां भीमां प्रक
र्षन्परिघोपमां प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ३२

३५ ३६ प्रावात्प्रववौसपृषतःसबिंदुः ३७ वाताःहृ[illegible] ३८ आहत्यआस्फाल्य ४३ मज्जानइतिनोस्माकंयोधानांमज्जाःधातुविशेषान्स्यंसंतइवेतियोज्यंभीम

तमर्कमिवदुःप्रेक्ष्यंतपंतमिववाहिनीं नशेकुःसर्वयोधास्तेप्रतिवीक्षितुमंतिके ३३ वज्रोनामैषसव्यूहोनिर्भयःसर्वतोमु
खः चापविद्युध्वजोघोरोगुप्तोगांडीवधन्वना ३४ यंप्रतिव्यूह्यतिष्ठंतिपांडवास्तववाहिनीं अजेयोमानुषेलोकेपांडवैरभि
रक्षितः ३५ संध्यांतिष्ठत्सुसैन्येषुसूर्यस्योदयनंप्रति प्रावात्सपृषतोवायुर्निरभ्रेस्तनयित्नुमान् ३६ विष्वग्वातास्त्ववि
वर्वुर्नीचैःशर्करकर्षिणः रजश्चोद्धूयमानंतुतमसाच्छादयज्जगत् ३७ पपातमहतीचोल्काप्राङ्मुखीभरतर्षभ उद्यंतंसूर्य
माहत्यशीर्यमाणामहास्वना ३८ अथसज्जीयमानेषुसैन्येषुभरतर्षभ निःप्रभोभ्युदयौसूर्यःसघोषंभूश्चचाल च ३९
व्यशीर्यतसनादाचतदाभरतर्षभ निर्घाताबहवोराजन्दिक्षुसर्वासुचाभवन् ४० प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंनप्राज्ञायतकिं
चन ध्वजानांधूयमानानांसहसामातरिश्वना ४१ किंकिणीजालबद्धानांकांचनस्रग्व[illegible]ंबरैः महतांसपताकाना
मादित्यसमतेजसां ४२ सर्वं[illegible]णा[illegible]णीभूतमासीत्तालवनेष्विव एवंतेपुरुषव्याघ्राःपांडवायुद्धनंदिनः ४३ व्यवस्थि
ताःप्रतिव्यूह्यतवपुत्रस्यवाहिनीं स्रंसंतइवमज्जानोयोधानांभरतर्षभ ४४ दृष्ट्वाग्रतोभीमसेनंगदापाणिमवस्थितं ४४

इतिभीष्मपर्वणिऽध्यायः

सेनंदृष्ट्वाअवस्थिताइतिसंबंधः ४४ अध्यायः १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भीष्मो नेता निश्चितो ऽयं पक्षांते भीष्मनेत्राः १ मे तत्पुच्छतः तं यथा स्यात्तथा ब्रूहि मे समतिमिव तेषु स्थ्यर्थं सप्तविंशं गोन्यालि हृष्टा रात्र्यां कस्य यं नितरां मे तद्ब्रूहि मे तत्त्वं यथावदिति २

धृतराष्ट्र उवाच सूर्योदये संजय के नु पूर्वं युयुत्सवो हृष्यमाणा इवासन् मामका वा भीष्मनेत्राः समीपे पाण्डवा वा भीमनेत्रास्तदा-
नीं १ केषां जघन्यौ सोमसूर्यौ सवायू केषां सेनां श्वापदा व्याभषन्त केषां यूनां मुखवर्णाः प्रसन्नाः सर्वं ह्येतत्त्वं ब्रूहि मे तत्त्वं यथाव-
त् २ संजय उ० उभे सेने तुल्यमिवोपयाते उभे व्यूहे हृष्टरूपे नरेन्द्र उभे चित्रे वनराजिप्रकाशे तथैवोभे नागरथाश्वपूर्णे
३ उभे सेने बृहती भीमरूपे तथैवोभे भारत दुर्विषह्ये तथैवोभे स्वर्गजयाय सृष्टे तथैवोभे सत्पुरुषोपजुष्टे ४ पश्चा-
न्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः पश्चात्पार्थाः प्राङ्मुखा योत्स्यमानाः दैत्येन्द्रसेनेव च कौरवाणां देवेन्द्रसेनेव च पाण्डवानां ५
चक्रे वायुः पृष्ठतः पाण्डवानां धार्तराष्ट्रान् श्वापदा व्याहरन्त गजेन्द्राणां मदगन्धांश्च तीव्रान्न सेहिरे तव पुत्रस्य नागाः ६
दुर्योधनो हस्तिनं पद्मवर्णं सुवर्णकक्ष्यं जातबलं प्रभिन्नं समास्थितो मध्यगतः कुरूणां संस्तूयमानो वन्दिभिर्मागधैश्च
७ चन्द्रप्रभं श्वेतमस्यातपत्रं सौवर्णी स्रग्भ्राजते चोत्तमाङ्गे तं सर्वतः शकुनिः पार्वतीयैः सार्धं गान्धारैर्याति गान्धारराजः
८ भीष्मोऽग्रतः सर्वसैन्यस्य वृद्धः श्वेतच्छत्रः श्वेतधनुः सशङ्खः श्वेतोष्णीषः पाण्डुरेणाश्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशः ९

सूर्योदये इति शेषः ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

मूर्द्धा रुद्रस्य पर्वतस्येव अप्रकंप्यः सर्पः ११ १२ येन यत्र तेन तत्र १४ १५ अनंतरूपा ध्वजिनी त्वदीया न तु पांडवानां सेना वृद्धा तथापि तां बृहतीमेव मन्ये इति संबंधः १९ अध्यायः

तस्यैव सेना धार्त्तराष्ट्रस्य मध्ये बाल्हीकानामेकदेशः शल्यश्च ये चाप्यवंत्याः क्षत्रियाश्चैव सिंधोस्तथा सौवीराः पंचनदाश्च शूराः १० शोणैर्हयै रुक्मरथो महात्मा द्रोणो धनुःपाणिरदीनसत्वः आस्ते गुरुः प्रायशः सर्वराज्ञां पश्चाच्चमूमिंद्र इवाभियाति ११ वार्द्धक्षत्रिः सर्वसैन्यस्य मध्ये भूरिश्रवाः पुरुमित्रो जयश्च १२ शाल्वा मत्स्याः केकयाश्चैव सर्वे गजानीकैर्भ्रातरो योत्स्यमानाः शारद्वतश्चोत्तरधूर्महात्मा महेष्वासो गौतमश्चित्रयोधी शकैः किरातैर्यवनैः पल्हवैश्च सार्धं चमूमुत्तरतोभियाति १४ संसप्तकानामयुतं रथानां मृत्युर्जयो वार्जुनस्येति सृष्टाः येनार्जुनस्तेन राजन्कृतास्त्राः प्रयातारस्ते त्रिगर्ताश्च शूराः १५ साग्रं शतसहस्रं तु नागानां तव भारत नागे नागे रथशतं शतमश्वा रथे रथे अश्वेश्वे दश धानुष्का धानुष्के शत चर्मिणः एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेण तव भारत १६ संव्यूह्य मानुषं व्यूहं दैवं गांधर्वमासुरं दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवोग्रणीः १७ महारथौघविपुलः समुद्र इव घोषवान् भीष्मेण धार्त्तराष्ट्राणां व्यूहः प्रत्यङ्मुखो युधि १८ अनंतरूपा ध्वजिनी नरेंद्र भीमा त्वदीया न तु पांडवानां तां चैव मन्ये बृहतीं दुःप्रधर्षां यस्या नेता केशवश्चार्जुनश्च १९

इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥

बृहती १२ उत्थानजयः ५ ११ गुणाभतोश्रमपतः १३

संजयउवाच बृहतींधार्तराष्ट्रस्यसेनांदृष्ट्वासमुद्यतां विषादमगमद्राजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः १ व्यूहंभीष्मेणचाभेद्यंकल्पि
तंप्रेक्ष्यपांडवः अभेद्यमिवसंप्रेक्ष्यविषण्णोर्जुनमब्रवीत २ धनंजयकथंशक्यमस्माभिर्योद्धुमाहवे धार्तराष्ट्रैर्महाबाहोयेषां
योद्धापितामहः ३ अक्षोभ्योयमभेद्यश्चभीष्मेणामित्रकर्षिणा कल्पितःशास्त्रदृष्टेनविधिनाभूरिवर्चसा ४ तेवयंसंशयंप्रा
प्ताःससैन्याःशत्रुकर्षिणाः कथमस्मान्महाव्यूहादुत्थानंनोभविष्यति ५ अथार्जुनोब्रवीत्पार्थंयुधिष्ठिरममित्रहा
विषण्णमिवसंप्रेक्ष्यतवराजन्ननीकिनीं प्रज्ञयाभ्यधिकांछूरान्गुणयुक्तान्बहूनपि जयंत्यल्पतरायेनतन्निबोधविशांपते
७ तत्तेकारणंराजन्प्रवक्ष्याम्यनसूयवे नारदस्तमृषिर्वेदभीष्मद्रोणौचपांडव ८ एनमेवार्थमाश्रित्ययुद्धेदेवासुरेब्रवी
त पितामहःकिलपुरामहेंद्रादीन्दिवौकसः ९ नतथाबलवीर्याभ्यांजयंतिविजिगीषवः यथासत्यानृशंस्याभ्यांधर्मेणै
वोद्यमेनच १० त्यक्त्वाधर्मंचलोभंचमोहंचोद्यममाश्रिताः युध्यध्वमनहंकारायतोधर्मस्ततोजयः ११ एवंराजन्
विजानीहिध्रुवोस्माकंरणेजयः यथामेनारदःप्राहयतःकृष्णस्ततोजयः १२

ति १

४४ अकुण्ठसायकः अवस्फूर्जिताप्यथः १५ १७ अध्यायः ततो १ ४ प्राग्मध्ये स्थितं हटकानामान्तोत्तममिति भावः तत्रचित्रितं वा ५ ६ ७ ८ ॥

अनंततेजा गोविंदः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः १४ पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुंठोकुंठसायकः सुरासुरानवस्फूर्ज्य अब्रवीत्के जयंत्विति १५ कथं कृष्ण जयामेति यैरुक्तं तत्र तैर्जितं तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः १६ तस्य ते न व्यथां कांचिदिह पश्यामि भारत यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक्त्रिदिवेश्वरः १७ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः २१ संजय उ० ततो युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ १ यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहंत पांडवाः स्वर्गं परममिच्छंतः सुयुद्धं कुरुसत्तमाः २ मध्ये शिखंडिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ३ अनीकं दक्षिणं राजन्युयुधानेन पालितं श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ४ महेंद्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रं युधिष्ठिरः कांचनभांडयोक्त्रं समास्थितो नागपुरस्य मध्ये ५ समुच्छ्रितं दंतशलाकमस्य सुपांडुरं छत्रमतीव भाति प्रदक्षिणं चैवमुपाचरंते महर्षयः संस्तुतिभिर्महेंद्रं ६ पुरोहिताः शत्रुवधं वदंतो ब्रह्मर्षिसिद्धाः श्रुतवंत एनं जप्यैश्च मंत्रैश्च महौषधीभिः समंततः स्वस्त्ययनं ब्रुवंतः ७ ततः स वस्त्राणि तथैव गाश्च फलानि पुष्पाणि तथैव निष्कान् कुरूत्तमो ब्राह्मणसान्महात्मा कुर्वन्ययौ शक्र इवामरेभ्यः ८

सहसैवार्पयन्नस्मात् दर्शयंश्चकार गाण्डिवं विस्मितस्तु हृष्टस्त्वरः सर्वः ९ पाञ्चजन्येन वा ततः सेनयोर्भयमभ्यागात् अस्मिंस्ततः सेनयोश्चोभयोश्चैव महाराज प्रोक्तवान् १९ गृहीत्वा गाण्डिवं पार्थ इति भारत

सहस्रसर्वैः शतकिङ्किणीकः पार्थाहृतं जाम्बूनदहेमचित्रः रथोऽर्जुनस्याग्निरिवांशुमाली विभ्राजते श्वेतहयः सुचक्रः ९ तमास्थितः केशवसंगृहीतं कपिध्वजो गाण्डिवबाणपाणिः धनुर्धरो यस्य समः पृथिव्यां न विद्यते नो भविता कदाचित् १० उद्धर्तयिष्यन्तव पुत्रसेनामतीव रौद्रं सविमर्दितं हि यं अनागपृष्ठे यः सुभुजो भुजाभ्यां नराग्र्यनागाग्रवधिमस्य कुर्वत सभीमसेनः सहितो यमाभ्यां वृकोदरो वीररथस्य गोप्ता १२ तं तत्र सिंहर्षभमत्तखेलं लोके महेन्द्रप्रतिमानकल्पं समीक्ष्य सेनाग्रगतं दुरासदं संविव्यथुः पङ्कगता यथा द्विपाः १३ वृकोदरं वारणराजदर्पं योधास्त्वदीया भयविग्नसत्त्वाः अनीकमध्ये तिष्ठन्तं राजपुत्रं दुरासदं अब्रवीद् गुडाकेशं जनार्दनः १५ वासुदेव उवाच य एष गोपायति तपन्निव सैन्यानि सेनां सिंह इवाराजन् स एष भीष्मः कुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिंशतं वाजिमेधाः १६ एतान्यनीकानि महानुभावं गूहन्ति मेघा इव घर्मकाले एतानि हत्वा पुरुषप्रवीर काङ्क्षस्व युद्धं भरतर्षभेण १७ संजय उ० धार्तराष्ट्रबलं दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितं अर्जुनस्य हितार्थाय हृषीकेशोऽवचनमब्रवीत् १८

येन भीष्मेण २० एतानेतान्स्थितान्सर्वान्संशयानस्त्रलीतिर्दर्शयन्संजय उवाच धार्तराष्ट्रसमितिं हितार्थाय ततस्त्वाम् अवधीश्चेति द्विजोत्तमोऽर्जुनः पलवर्षं १८ ॥ ॥

श्री२

दुर्गायाः अष्टाभिर्हितं त्वेन सिद्धायाः स्तोत्रं उदीरय सर्वेषां शत्रूणां पराजयाय २ संख्ये संग्रामे ३ हे सिद्धसेनानि सिद्धानां योगिनां सेनानां समूहः यस्तस्य नेत्रि प्रापयित्रि प्रापिके योगसि
द्धिकारिके सर्वैः आर्येषु श्रेष्ठे अस्मात् हे आर्ये तस्माद्धे मन्दरे सर्वैः मन्दरे मन्दराचले वसती तिष्ठन्ती या कुमारी ब्रह्मचारिणी ब्रह्मचर्येण हे शिवे कालकाल शब्दे कापालिक पालस्य पतिः
कापालो हे कपिले कपिलः कृष्णपिंगलः वर्णविशेषो यस्य तत्संबुद्धौ ४ भद्रं कल्याणं कालयति भक्तानामसि तस्मात्पतिः सा भद्रकाली महती चासौ काली च कालपित्री संहर्त्री किलरूपा

प१

श्रीभगवानुवाच शुचिर्भूत्वा महाबाहो संग्रामाभिमुखे स्थितः पराजयाय शत्रूणां दुर्गास्तोत्रमुदीरय १ संजय० एवमुक्तोर्जुनः संख्ये वासुदेवेन धीमता अवतीर्य रथात्पार्थः स्तोत्रमाह कृतांजलिः २ अर्जुनउवाच ॐनमस्ते सिद्धसेनानि आर्ये मंदरवासिनि कुमारि कालि कापालि कपिले कृष्णपिंगले ३ भद्रकालि नमस्तुभ्यं महाकालि नमोस्तु ते चंडि चंडे नमस्तुभ्यं तारिणि वरवर्णिनि ४ कात्यायनि महाभागे करालि विजये जये शिखिपिच्छध्वजधरे नानाभरणभूषिते ५ अट्टशूलप्रहरणे खड्गखेटकधारिणि गोपेंद्रस्यानुजे ज्येष्ठे नंदगोपकुलोद्भवे ६

महाकाली चंडि चंडरूपकालो तत्कस्य ... चंडे ... तारिणि संकटात् जनानां ... वरवर्णिनि ... भाग्यलक्षणोपेता ५ कात्यायनि ... गोत्रोद्भवे महाभागे श्रेष्ठे
... करालि विजये विशिष्टो जयो यस्याः ... ६ ... महाश्मशानवासिन्याः ... ॥ ७ ॥ ॥

कौशिके कुशिककुलोत्पन्ने अट्टहासे प्रशस्तस्मिते कोकं चक्रवदस्त्रं नवारणीजवधे रणहननशीले त्वं वा मुखं यस्याः सा कोकमुखा ८ श्वेते महेश्वराह्वे हिरण्याक्षि पीते नेत्रे विहस्ता
क्षि विविधरूपयुक्ते नेत्रमनुष्याः सुधूम्राक्षि मार्तण्डरूपेण मार्गः स्वरूपयुक्ते भवति ९ ब्रह्मण्ये पवित्रकर्मणि विप्रादिषु साध्वी ब्रह्मण्या जातवेदसि अग्नौ तेजोरूपात्वं तिष्ठसि जंबूकटके

महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशिकी पीतवासिनि अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेऽस्तु रणप्रिये ८ उमे शाकंभरी श्वेते कृष्णे कैटभना
शिनी हिरण्याक्षि विरूपाक्षि सुधूम्राक्षि नमोऽस्तु ते ९ वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदसे जंबूकटकचैत्येषु नित्यं सं
निहितालये १० त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनां स्कंदमातर्भगवति दुर्गे कांतारवासिनि ११ स्वाहाका
र स्वधा चैव कला काष्ठा सरस्वती सावित्री वेदमाता च तथा वेदांत उच्यते १२ स्तुतासि त्वं महादेवि विशुद्धेनांतरात्मना
जयो भवतु मे नित्यं त्वत्प्रसादाद्रणाजिरे १३ कांताराभयदुर्गेषु भक्तानां पालनेषु च नित्यं वससि पाताले युद्धे जयसि
दानवान् १४

जंबूद्वीपराजधानीषु चैत्येषु देवतालयेषु नित्यं संनिहिता आलयः स्थानं यस्याः सा तथा १० महानिद्रा ब्रह्मविद्याफलभूता मुक्तिः स्कंदमाता नित्यं सर्वदेवताः रूपत्वोपलक्षणं
११ स्वाहेति हविर्दानकर्मरूपत्वं कलेति सर्वेषु कालरूपत्वं सावित्री नित्यं सर्ववाङ्मयरूपत्वं च उक्तं ते १२ रणाजिरे युद्धाङ्गणे १३ १४
उ१

जृम्भिणीत्वं मोहिनी निद्रा माया अद्भुतप्रदर्शनं ह्रीर्लज्जा श्रीः शोभा चेतोवृत्तिः एतच्चक्रकामारिभूतौ नाम पुष्पलक्षणाः श्रीः लक्ष्मीर्विद्या नमो धनादिसमृद्धिरूपा संध्या संयोगावस्था वैनेचो
मयी संध्या प्रथिप्सुलयकर्त्री सर्वार्थः प्रभावती चन्द्रसूर्यप्रभापुञ्जा द्योतरूपा सावित्री सविता सर्वप्रसवं धिनीप्रभाप्रकाशनशक्तिस्तद्रूपा जननी मातृवत्सा लयित्री १५ तुष्टिः
संतोषः पुष्टिः रूपं चयः धृतिर्धैर्यं दीप्तिर्भाति पथा कांसा चन्द्रादिर्दीप्तौ वर्धते अस्य संतत्कांतिमतो भवतः वस्पति चपरादिसगतं तेजो नगद्रूपमप्ते विदन्ते पचंद्रमसिपद्माग्रोत
तेजो विद्धि मामकं मित्तिपेन सूर्यप्रतपतितेन सेद्भूतिस्थितिस्थपरां चेन्मात्रं ब्रह्मैव सर्वार्थः । भूतिरैश्वर्यं भूतिमतां संदेहस्वाद्दीनां एषामपामासंपरिनिष्ठुतेः ब्रह्महरेषवसांख्य
ममक्वात्मनं प्रकाशनं यत्रतस्मिन स्वात्मानात्मविवेकरूपे समायोगसिद्धे । नाव नमस्के सुगोणेः आत्मानं विद्वत्स्वदी स्पसेन समात्मत्वेन ततेरेव माकारविशेषापहितं ब्रह्माभि

त्वं जृम्भिणी मोहनी च माया ह्रीः श्रीस्तथैव च । संध्या प्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ॥ १५ ॥
तुष्टिः पुष्टिर्धृतिर्दीप्तिस्त्वं चन्द्रार्काग्निविवर्धिनी । भूतिर्भूतिमतां संख्ये वीक्ष्यसे [illegible] ढुवारणैः ॥ १६ ॥

सि१

ध्यानं समस्तथामिभ्य आदर्शवीचीनाः राज्यविजयादिसिद्धिः सपक्षनीतिप्रदर्शितं तदेव वक्ष्यति भगवानपि स्वरेवताभकायजं तेभ्यद्रूपान्विताः तेषामिमां मे वेको तेषपजं सविधिपू
र्वकं देहनिजं देहं ते च ततः कामान्समेपेयं विहितान्हित्ता नरतितया महतां विमोभात्माभिसिद्धिविमर्शकारमनुपहितव्रह्म सज्ञानादेव भवतीति प्रदर्शितो योगी ताशारूपाधिस्समोन
नतत्वविश्रामोस्य सर्वार्थः प्रसपक्ष वंदेवा स्तोत्रं कुर्विति निविष्टेको ३ सुनो देवी प्रसन्नस्तनोर्दृष्ट्वा जातप्रसन्नपोषितास्य विघ्नहं वश्रीपादिस्माशयवनाभागवतापतदुक्तं मिति प्र
घटकार्थः एवमेव देवैः किर्ता यथा दीनां संघो दृष्ट्वादि फलानां कर्माणि विधानेभ्यः पार्थेषु कर्मसु अहो सास्त्वनार्थमेव नितिर्नितान्तं पूर्णार्थायैः ॥ ९७ १६

ततःपार्थस्येतिस्वंतारिक्षगतैःसम्यक्प्रदर्शनार्थंविशेषतः ॥ २७ ॥ २४ नाहत्वमितिनिश्चर्त्तिनायपूर्वंनारायणात्मकरूपंस्मापयतितेनचतस्यसेवयैवभयनिवृत्तिर्भवतीतितद्वि
रणोद्वचपरनयमिसपिदर्शितंस्वमयंगीताशास्त्रस्वस्यमाणस्योपोद्घातोदर्शितः ॥ २५ ॥ २६ कथमनुसंधत्तेतत्त्वेसाहिता ॥ ३० एतत्स्तोत्रपाठफलमाहयद्दृश्मिति

संजयउवाच ततःपार्थस्यविज्ञायभक्तिमानववत्सला अंतरिक्षगतोवाचगोविंदस्याग्रतःस्थिता ३४ देव्युवाच
स्वल्पेनैवतुकालेनशत्रूनजेष्यसिपांडव नारत्वमसिदुर्धर्षनारायणसहायवान ३५ अजेयस्त्वंरणेरीणामपिवज्र
भृतःस्वयं इत्येवमुक्त्वावरदाक्षणेनांतरधीयत ३६ लब्ध्वावरंतुकौंतेयोमेनेविजयमात्मनः आरुरोहततःपार्थो
रथंपरमसंमतं ३७ कृष्णार्जुनावेकरथौदिव्यौशंखौप्रदध्मतुः यइदंपठतेस्तोत्रंकल्यउत्थायमानवः यक्षरक्षःपि
शाचेभ्योनभयंविद्यतेसदा ३८ नचापिरिपवस्तेभ्यःसर्पाद्यायेचदंष्ट्रिणः नभयंविद्यतेतस्यसदाराजकुलादपि ३९
विवादेजयमाप्नोतिबद्धोमुच्येतबंधनात दुर्गंतरतिचावश्यंतथाचौरैर्विमुच्यते ४० संग्रामेविजयीनित्यंलक्ष्मींप्राप्नो
तिकेवलां आरोग्यबलसंपन्नोजीवेद्वर्षशतंतथा ४१ एतद्दृष्टंप्रसादात्तुमयाव्यासस्यधीमतः मोहादेतौनजानंति
नरनारायणावृषी ४२ तवपुत्रादुरात्मानःसर्वेमन्युवशानुगाः प्राप्तकालमिदंवाक्यंकालपाशेनगुंठिताः ४३

कथंभूतेभ्योनभयमितिपूर्वेणसंबंधः ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ॥ ॥

४४ यत्रेति धर्मफलं द्युतिप्रभृतयः तर्हि मम सत्येऽपि धर्मोऽस्त्येवेति मन्वानं प्रत्याह यत्र धर्मस्तत्र कृष्णः त्वसत्सेकृत्स्ना मायाहं मोपिता[illegible]लिनस्कलमूर्ताद्युसाहृदयोऽपि नमंतोस्यधः
फलितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति ४५ अध्यायः केषामित्यध्यायः स्पष्टार्थः १ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः ।

द्वैपायनो नारदश्च कण्वो रामस्तथानघः अवारयंस्तव सुतं न चासौ तद्गृहीतवान् ४४ यत्र धर्मो द्युतिः कान्तिर्यत्र ह्रीः श्रीस्तथा
मतिः यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ४५ ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः २१ धृतराष्ट्र उवाच केषां प्रहृष्टास्तत्रा-
ग्रे योधा युध्यन्ति संजय उदग्रमनसः के वा के वा दीना विचेतसः १ के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युद्धे हृदयकम्पने मामकाः पांडवेया वा तन्म-
माचक्ष्व संजय २ कस्य सेनासमुदये गंधमाल्यसमुद्भवः वाचः प्रदक्षिणाश्चैव योधानामभिगर्जतां ३ संजय उ० उभयोः
सेनयोस्तत्र योधा जहृषिरे तदा स्रजः समाः स्म गंधानामुभयत्र समुद्भवः ४ संहतानामनीकानां व्यूढानां भरतर्षभ संसर्गा-
त्समुदीर्णानां विमर्दः सुमहानभूत ५ वादित्रशब्दस्तुमुलः शंखभेरीविमिश्रितः शराणां रणशराणां गर्जतां म्विनोतां ६
उभयोः सेनयो राजन्महान्व्यतिकरोऽभवत अन्योन्यं वीक्षमाणानां योधानां भरतर्षभ कुंजराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्य-
तां ७ इति भीष्मपर्वणि जंबूखंडं समाप्तं ॥ २२

श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणपर्वणि नीलकंठीये ग्रंथार्थप्रकाशोऽध्यायः २२ ॥ ॥ ॥

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते

श्री २ पा २

त्रिदण्डि
वेदे ॥

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो गुरुभ्यः प्रणम्य भगवत्साक्षात् श्रीधरादीन् स्वमद्गुरून् संप्रदायानुसारेण गीताव्याख्यां समारभे १ भारते
सर्ववेदार्थो भारतार्थश्च कृत्स्नशः गीतायामस्ति तेनेयं सर्वशास्त्रमयी मता २ कर्मोपास्तिज्ञानभेदैः शास्त्रं कांडत्रयात्मकं कर्मोपास्ती तु कांडे ततस्तीयोनात्र नियुज्येते ३
तेष्वेवं ब्रह्मविद्धि त्वं वेदे यन्नेदमुपासते इति श्रुत्यैव वेदार्थस्तु पाठ्यमानस्मृतौ गीता ४ इत्यष्टादशाध्यायी क्रमात् षट्कत्रिकोदिता कर्मोपास्तिज्ञानकांडत्रितयात्मा निगद्यते ५
तत्र युद्धाय संनद्धो स्वकार्यं निमित्तमां तं पृष्टवान् धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदेऽपि तेषां कुरुक्षेत्रे देवयजनमासीत् इति कर्मकांडप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमस्मत्पक्ष विमतं च कुरुक्षेत्रे देवा

॥धृतराष्ट्र उवाच धर्म्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत
संजय १ संजय उवाच दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा आचार्यमुपसंगम्य राजा वचन
मब्रवीत् २ पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूं व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ३

मा १

नां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनम् अविमुक्तं विमुक्तात्मनां ब्रह्मप्राप्तिस्थानमतः कुरुक्षेत्रमत्र ब्रह्मसदनत्वं चास्य अत्र हि जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे
नासावमृतो भवतीत्यत्र तारकं ब्रह्म श्रुत्यादिप्रसिद्धं धर्मक्षेत्रमिति विशेषणं कुरुक्षेत्रेऽस्मिन् धर्मक्षेत्रमेव न तु तत्र अस्मदीया पांडवाश्च धर्मक्षेत्रत्व
मात्र श्रवणात् तत्र समवेताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छवः पांडवानां पृथग्ग्रहणं तेषु ममत्वाभावसूचनार्थं १ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढमाचार्यं द्रोणं राजा दुर्योधनः
राजा ब्रवीदिति वक्ष्यमाणं वचनं परं नमं शिष्यत्वं हर्षान्वितगुणावलंबनाकल्पमसूचितेन २ द्रुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरस्मारकत्वेन कोपोद्दीपनार्थं विशेषणं ३

महेष्वासाः महान्त इष्वासाः धनूंषि येषां ते युयुधानः सात्यकिः द्रुपदश्च महारथः एकः ४ धृष्टकेत्वादयः षट् ५ युधामन्यूत्तमौजसौ सौभद्रोऽभिमन्युः पंचद्रौपदेयाः प्रतिविंध्या
दयश्चेति सप्तैव कलानां पांडवा घटोत्कचादयश्चेति प्रसिद्धाः सर्वेऽपि महारथा एवं ते सप्तदश एको दशसहस्राणि योधयेद्धन्विनां शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स वै प्रोक्तो
महारथः अमितान्योधयेद्यस्तु स प्रोक्तोऽतिरथस्तु सः रथस्त्वेकेन यो युद्ध्यात्तन्न्यूनोऽर्धरथः स्मृतः इति ६ विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोध बुध्यस्व मे मम द्विजोत्तम इति संबोधनं द्विजो ७

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ४ धृष्टकेतुश्चेकितानः का
शिराजश्च वीर्यवान् पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ५ युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवा
न् सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ६ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम नायका मम
सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ७ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च [illegible] समितिंजयः अश्वत्थामा विकर्णश्च सौम
दत्तिस्तथैव च ८ अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ९

कृपश्च र

विशिष्टेषु संज्ञार्थं अस्मत्पक्षे विशिष्टाः के इति जिज्ञासायां संज्ञार्थं परिचयार्थं तान्ब्रवीमि ते तवोत्साहार्थं गोत्रनामभिः इत्यर्थः ७ विकर्णः स्वभ्राता सौमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथपदस्थाने त
थैवेति क्वचित्पाठः ८ अन्ये शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादीनि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि मुद्गरादीनि नाना बहुविधानि येषां ते नानाशस्त्रप्रह
रणाः ९
त्वे

नं॰ पुं अस्य द्वादशीयाद

पर्याप्तं परितुस्त्रापारि तेषां पांडवसैन्यं हि समाक्षोभ्यो हि तत् पितेनास्मत्सैन्येन वेष्टयितुं शक्यं न तु तच्छौर्येनास्मच्छौर्यमित्यर्थः एवं च पर्याप्तमित्यस्य पराजेयमित्यर्थः १० अय
नेषु अहां व्यवस्थितेषु तेषु सेनाप्रवेशमार्गेषु सेनास्थाने स्थिता यूयं मध्यस्थं भीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्य सेनापतेः चांचल्ये सर्वोऽपि सेनाव्याकुलीभवेत् तल्लेऽपि स्थिरा एव भवेत् अतः सर्व

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं १० अयनेषु च सर्वेषु यथा
भागमवस्थिताः भीष्ममेवाभिरक्षंतु भवंतः सर्व एव हि ११ तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंह
नादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यं
त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् १३ ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः
१४ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः १५ अनंतविजयं
राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

वर्द्धयन्नित्यर्थः ११ तस्य एवं वदतो दुर्योधनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहनादमिति णमुलं तं तेन विनद्येत्यस्यानुप्रयोगः कषाश्चिद्यात् समूलकाषं कषतीतिवत्
कुरुवृद्धो भीष्मः प्राग्विरुद्धवाग्रेऽपि हर्षप्रभावाभ्यां दुर्वाक्यस्य राज्ञो भयं मा भूदिति शंखं दध्मौ हर्षपुष्टो हर्षं जनयन्नित्युक्तत्वे शत्रुप्रलयः हर्षजननार्थमित्यर्थः १२ अभ्य
हन्यंत अभिहताः कर्मकर्तरि प्रयोगः १३ १६

भी० प

४९

१७-१९ व्यवस्थितानभयोस्थितानयोऽवेषसम्पातावस्थितान्कपिध्वजः पाण्डवः धनुरुद्यम्य भीष्म ध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयति २० हृषीकेशं सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवर्तकत्वेन प्रेरितत्वं वाक्यमेवाह नान्यं कंचिदर्थमितिद्योतनार्थं शक्यपदं वाक्यमेवाह सेनयोरिति २१ रथस्थापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह मया योद्धव्यं मया सह वा कैर्योद्धव्यमिति उभ

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् १८ स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् १९ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः २० हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१ यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे २२ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः २३ संजय उवाच एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् २४ भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति २५ ॥ ॥

यत्र सह शस्त्रसंबंधः केषां मां जेतुं यतंते मया वा के जेतव्या इत्यालोचनार्थमित्यर्थः २२ योत्स्यमानानन्तशांतिकामानपनोदुर्बुद्धेः प्रियं चिकीर्षंतीति तेनैतेषामपि तत्तुल्यत्वं सूचितं २३ रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबंधः २४ महीक्षितां पृथिवीस्थानां २५

एम०

४९

पितॄन्पितृव्यादीन्भूरिश्रवःप्रभृतीन्पितामहान्भीष्मादीन्मातुलान्शल्यादीन्भ्रातॄन्दुर्योधनादीन्पुत्रान्लक्ष्मणादीन्पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान्सखीनश्वत्थामादीन् २६ सुहृदः कृतवर्मादीन् २७ कृपया स्नेहेन स्वजनमिति विशेषणेन प्रदर्श्यते २८ सीदन्ति निश्चेष्टानि भवन्ति रोमहर्षो रोमाञ्चः २९ ३० निमित्तानि लोकभयकारणि

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा २६ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थितान् २७ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् अर्जुन उवाच दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं २८ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते २९ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ३० निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ३१ न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ३३ आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा

भूमिकम्पादीनि ३२ ३३ श्यालाः इति श्यालशब्दो दन्त्यादिः विज्ञामातृभ्रातृवाचकः श्यालाः इति मन्त्रवर्णात्स्याद्भार्याज्ञातावपि तौ निशाप्रंसंयस्यैनेति निपातकः ३४

भी॰ म
५९

हन्तुं नेच्छामि मम न भवति किंमुत हन्तुं त्वमित्यर्थः महीकृते पृथ्व्यर्थे ३५ आततायिनः अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः आततायिनमा यान्तं हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चनेति यद्यप्येवं तथापि एतान् हत्वा अस्मान् पापमेवाश्रयेत् आततायिवधो हि अर्थशास्त्रविहितः न हिंस्यात्सर्वभूतानीति धर्मशास्त्रं तच्च पूर्वस्मात् बलवत् [illegible] अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति अस्मान् हत्वा एतान् आततायिनः पापमेवाश्रयेत् [illegible] ३६ ३७ ननु आहूतो न निवर्तेत द्यूतादपि रणादपीति विजितं क्षत्रियस्येति

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ३५ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ३६ तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान् स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ३७ यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ३९

युद्धादनिवृत्तिः हिंसया वृत्तिः क्षत्रियस्य [illegible] युद्धं निवृत्तिमिच्छतो माशङ्क्याह कथमिति [illegible] लोभमूलिका प्रवृत्तिः कुलक्षयदोषविधिना [illegible] [illegible] विधिना [illegible] [illegible] लोभमूलत्वात् [illegible] विधिमात्रात् किंचित्कर्तव्यं नास्ति नाम धर्म [illegible] तस्मात् [illegible] [illegible] केवलं [illegible] कर्म इति कथ्यते इति [illegible] पानुबन्धित्वात् युद्धं माऽस्त्वेवेत्यर्थः ३९

तिष्ठ

ग्ग
५०

प्रणश्यंति अनुष्ठातृणां वृद्धानामभावात् अवशिष्टं बालादिकं कृत्स्नं कुलमधर्मो अभिभवति ४० हे कृष्ण अधर्माभिभवात् प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ कथं तर्हि जाम कृष्ण नामेत्याभिप्रेत्य
एवमाशंक्य एवं अस्माकं हि प्रसिद्धं यत पतिष्य हिंसक प्रत्यवाय अभिभवति शंका वा कथं तेनेति हि शत्रोरेव निर्णयं इति ... श्र
अप्रजात मतीति स्मृतिः अमात्या ... ज्ञानतो योपसंनाम्नो तितर्थः अन्यो वर्णा मनसा ... पितरमंतको मम ... पुत्र इति पाठाः ... आत्मन्यजन्मा ... इति ४२

कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ४० अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ४१ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४२ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ४३

कान्तस्य ... मातस्य पित्रादेः संशयग्रस्तत्वात् ... पितृत्वेनेति निश्चयः ... मंत्रव्यपोहमसि ... अन्नं ब्राह्मणोऽर्थवान् ... ब्राह्मणेभ्यो ... ब्राह्मणा एवेति तस्मा
द्धे ... पितरः पिंडादि ... न ... पतंति लुप्तपिंडोदकक्रियत्वात् ... पातो भवति ... इह लोके वंश ... मात्र ... पतंति ... पतेः ... काश्चिदाग
च्छिकः उपकारोऽस्ति ... स्मृति ... ... स्वयं कृतं ... वश्यमस्मान्बाधिष्यत एवेति भावः ४२ एतत्संबंधिदृशेणोर्हाम्यां द्रौति ४३

तिर ... खेर

४४ ४६ संख्ये संग्रामे ४७ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वप्रकाशे भगवद्गीतासु प्रथमोऽध्यायः॥ अर्जुनेन युद्धादुपरतेन महत्स्वज्ञानिकं रक्तराज्यं प्राप्स्यन्तीत्याशावन्तं तज्ज्ञानं प्रति
सञ्जय उवाच तं तथेति तमर्जुनं तथा स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम ममतावेशरूपप्रकारेण कृपया आविष्टं व्याप्तमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं दुःखप्रहाराकुलरूपयातत्स्याः परिदेवस्य निमग्नं ... विस्मः

शास्त्र २

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम: ४४ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यता: ४५ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणय: धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत ४६ संजय उवाच एवमुक्त्वार्जुन: संख्ये रथोपस्थ उपाविशत विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानस: ४७ ॥ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्याय: संजय उवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदन: १

अर्जुनेन यदि वा नो जयेयुरिति स्वपराजयमाशंकमानेन दुर्भरणत्वादनयोर्न च हत्वा न जिजीविषाम इति स्नेहातिशयस्य च कृपाकार्यशोकविषादस्य चाविष्कृतत्वात्संविषीदन्तं सीदन्तमिति ममता... उक्तरूपं विषादं प्राप्तवन्तं इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनीयं उवाच मधुसूदनः निरुपपदं ... तेन हेयार्जुनं निमित्तीकृत्य सर्वलोकानपि ... निश्रेयसे ... कार्यमिति भावः १ ॥

ग्रा ह २

उक्तं संशयपवानेव पृछति कार्पण्येति कार्पण्यदोषेन त्वं स्वभावः शौर्यतेजो धृतिर्हीष्यमिस्वाहिनाव ष्यमाणत्वभाणः शेषं स्पष्टं ७ ननु पृष्टं ईदृशयोर्वस्त्वं संकल्पितेष्व रंतेयतिपुत्रमेव श्रेयस्कं किंपुनः पृछसीत्यत्र नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोकोत्रयत्लोके नवाननिवर्तिष्यत इति पुत्रः स्नेकं चिंतनिवृत्तिः स्वर्गसंमोपायं न्नहीत्यत्र

कृ २

कार्पण्यदोषोपहत स्वभावः पृछामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यछ्रेयस्यां निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नं ७ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यछोकमु च्छोषणमिंद्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप नयोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः १० ॥

मै १

पः स्वत्रार्जुनविषादव्याजेन ब्रह्मविद्याधिकारिविशेषतां स्वचर्यार्हामुत्रार्थफलभोगविविधश्चरतीति नः ८ ९ तमिति मूर्छेणप्यममूर्छवहूरती निप्रहसन्निवं वक्ष्य माणं १०

भी॰प
५२

नत्वपूर्वोद्घट्टितानां गुरुहननमपि दुःखः श्रेयानित्याशंक्याह गुरूनिति यद्यपि त्वदुक्तं भ्रष्टानामेव तत्तथापि महानुभावान् गुरूनहत्वा भैक्ष्यमेव भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरं एवं तर्हि गुरू १
का दुर्योधनादीनेव गुरून् न जह्यामित्याशंक्याह अर्थकामानिति धनार्थिनो गुरवो वयं दुर्योधनमहाध्यक्षास्ते तेन तद्वधोऽपि प्रसक्त एव स्वार्थः तु शब्दः पक्षान्तरोपन्यासार्थः इहैव
न तु परलोके भुंजीयेति संबन्धः लिङ् गुरूनहत्वा भैक्ष्यं श्रेयः उत हत्वा भोगा इत्यादि न श्रेय इति संबन्धः भोगान् धनोपभोगान् रुधिरप्रदिग्धानिति ५ एवं तर्हि भैक्ष्यमेव तु श्रेय
इत्याशंक्याह न चैतदिति विषयपक्षस्त्रियपक्षे भैक्ष्यमेवेत्यं तथापि तः अस्माकं क्षत्रियाणां भैक्ष्यभोगयोर्मध्ये कतरत् गरीय इति वयं न विद्मः तन्नूनं युद्धमेव गरीय इति ज्ञात्वा ह्यहत्य ति
द्दे १

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान ५
न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ६

यद्वा वयं जयेम शत्रून् यदि वा नोऽस्मान् शत्रव एव जयेयुः इत्यपि न विद्मः अन्यपक्षे पुनर्मरणमप्रार्थितं भैक्ष्यमेव वा पद्यत इति भावः ननु यदि महायेमति न वजयएव
निश्चितं अवहत्यानेवेति इत्यनाशाह्न योऽपि पणां तथह्नपदेवसार्थः १ यत्र निश्चितेऽपि भैक्ष्यं श्रेयस्त्वे पुनर्युद्धभैक्ष्ययोः कतरत् श्रेय इति संशयो नोचितः अतोऽन अस्माकं पक्षे क
तानेव मन्यं गरीय इति औपमिति तिन रम तथर्मं संमूढचेता इति वाक्यद्वयोयादुक्त संशयस्येवोचितत्वात् भैक्ष्यं गरीय हत्यं संशये नैक ज्य पक्षे शमन्यभ्यासिद्ध मत्तासेकत्यवेप ख्याति
अतर रखे १
विशेषाप्याहारहोवाद्ध ६

ग्म॰
५२

प्रा ९२

उक्तं संशयपदानेव पृच्छति कार्पण्येति कार्पण्यदोषेणोपहतः स्वभावः शौर्यतेजोधृतिरीदृश्यमिसाहिनावश्यमाणलक्षणाः शेषं स्पष्टं ७ ननु त्वद्दृढ्यदृढ्यचोरर्वत्स्यं सत्कोत्रिषप
रंतपत्तिपुद्धमेव श्रेयस्करं किं पुनः पृच्छसीत्यत नहीति बंधुनाशनिमित्तः शोकोऽत्यल्लोकेन वा न निवर्तिष्यत इति पुनरुक्तं चित्तनिवृत्तिहंसशमोपायं ब्रूहीत्यत्र

भ्रु ९२

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां
प्रपन्नं ७ नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणां अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुरा
णामपि चाधिपत्यं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप नयोत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तू
ष्णीं बभूव ह ९ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः १०॥

मै १

पः अत्रार्जुन विषादरूपोऽनेन ब्रह्मविद्याधिकारित्वे शोचनं चर्यार्थहामुत्रार्थफलभोगविरक्तिरुक्तेति ८ ९ तमिति मूर्छामपनयन्निव हरति निग्रहस्तन्निर्दिष्ट
माणं १०

नि१

अर्जुनस्य देहनाशे आत्मनाशधीः स्वधर्मे [illegible] युद्धे चाधर्मधीरिति मोहद्वयं तन्निवारणं चाघ्न(?) विद्या सन्नभूते विशल्याश्लोके ग्रंथे नीष(?) श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते इति श्रुतेः देहाद्युपाधिनाशो व्यकालावच्छेदाद्(?) हि त्वेन अशोचनीयान् भीष्मादीन् अन्वशोचः कथमेते गुरवो मया हन्तव्याः कथं वा तैर्विनाहं जीविष्यामीति शोकं कृतवानसि त्वं भूयोपि त्वं प्रज्ञावादान् शक्नान् नारके नियतं वासः पतन्ति पितरो ह्येषामित्यादीन् भाषसे परं न तु प्रज्ञावानसि यतः हेतुः गता सूनिति गतासून् गतप्राणान् देहान् अगतासून् अनुशोचंति पण्डिताः हि सत्तेन प्राण एव बहुधा नटद्देहः तथा च श्रुतिः प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राण आचार्य इत्यादिः अतएव

श्रीभगवानुवाच अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ॥
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

व प्रमाणानेतानश्रवणायंते वा पित्रादिहंतास्यसि हि [illegible] कामिति वदंति उत्क्रांतप्राणान् अवहंतमपि नैवं वदंतीति लोकवेदप्रसिद्धिः तस्मात् आत्मा देहादन्यः चेतन त्वात् अग्निकोणाद्यवत् देहो न चेतनः दृश्यत्वात् घटवत् परिच्छिन्नत्वात् अचेतनः स्यात् न देहेपि तत्र चैतन्यमुपलभ्यते तस्माद् देहनाशे नात्मनाशं मन्वानो मूर्ख एवासीत्यर्थः प्रज्ञावतां चेष्टितानां [illegible] अयं न वक्तुमयोग्यान् भाषसे इति नाकिं [illegible] तं तत्र अर्होर्थ्य घनो दुर्लभत्वात् विशेष्याध्याहारः सोक्षत्वाचोपेक्ष्यं १२

पै१

ननु देहारम्भो ऽपि देहनाशे ऽपि न नश्यतां कोशकारस्य कोशनाशे इति नत्वाह न त्वेवाहमिति त्वमहमिमे च सर्वे ऽस्मिन् नात्र योः संनतासु ममस्तर्थः जातु कदाचित् अहं नस्म आसं इति न अपि तु
आसमेव तथा त्वमपि नासीः इति न अपि तु आसीरेव इमे जनाधिपाः एतानि रत्नपलभाणां सर्वस्य जन्तु जातस्य नाशमिति न अपि त्वासन्नेवेति यो जनाः स्वना हित्वा इत्तं नाशं साहन्नेवेति न भ
विष्याम इति नैव किं तु सर्वे भविष्याम एव न नु देहस्य नाशस्त्वकथं तत्सिद्धपायं यो ध्यानरहितचेतसां कार्येमिमानमात्रशिनि भूमः परां हि परमः पारशीविशतिनतरानतयोः इया देहप
तिर्न वीयते तस्य नरा नीरे हि भिमानाभावात् तप श्रत्वा अत्मनेः भिमानमत्वा हि तिलो के प्रसिद्धं किं च प्राचीनकर्म अतिकेनीव नैनोपपद्यते न कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगात्
इस्याहि षष्ठि प्राकृ कर्मात्तीसमुत्पं पस्त्रीवा जीविका प्राष्मपूर्विकाजीविकान्यान्तपाकादि क्रियापूर्वका समर्थादि जीविकास्तत्र अपि च क्रियाये चिन्त्यात्मा पवैचित्र्यं हृदयं प्यामो

नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः नचैव नभविष्यामः सर्वे वयमतः परं १२

इंद्र्चनादिषु तन्दृष्टिहापि सत्वरुः त्वाशिर्वैचित्र्यं प्राक्कर्म वैचित्र्याद्रूपमेयं तथा सयोजात स्यगोवत्सस्य स्तनपानादौ प्रवृत्तिः जन्तुमात्रस्य स्मरणात्रासस्त्रप्राप्यादीयानुभवजनि
तसंस्कारजन्यो भोजनादिप्रवृत्तिः साहिकर्देरसतो ऽस्मीप्राचीनकर्म अपि च लोकिकशास्त्रप्रसिद्धमतं तपश्चादृष्टवदतः सशरीरकं त्वेदेवेन सिध्यते एवं शत्रुकृतापदेवदन्त प्रतिमा
पांके रवे के नविहाय देवदत्तोमध्यते तत्र अपि हतनीनरंध्यात्वैवेषम्पनाप्रिवाह्यकं त्वकेवधाद्विकिंतु केवलं प्राक्कर्म मात्रं एवं च बीजांकुरन्यायेन कर्मतन्तुमसंस्कारप्रवाहानादिः
संसार इति देहनाश नात्मनाशो ऽस्तीति न भीष्मादयः शोचनीयाः स्व पूर्वे ऽस्मिन् श्लोके त्वात्मनो देहस्य त्वमुक्तं गतासून् देहानीति विशेषणेन स्वतत्र स्पशरीराद्विशिष्टस्यात्म
नो ऽथवहारदृष्ट्यानित्यत्वं साधितमिति भेदः १२

सु२

यद्यप्येवं तथाप्यात्मीयदेहवियोगजः शोको भवत्येवेत्याशंक्याह देहिन इति देहोस्यास्तीति देहो स्थूलः सूक्ष्मो विशेषेनेत्यप्यसंदेही । देहाभिमानस्य यथास्मिन्स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थाः सदेहभेदेऽपि एक
एवाहं बाल्यत्वामनुभूतवानहं वृद्धोस्मीत्यभेदप्रत्यभिज्ञानाद्देहं बाल्यादिशरीरेष्वात्मैकत्वं चाहं तेनाप्यनुक्तं भिन्नेषु मध्यः स एवाहमेवेति व्याप्यमान एवं देहान्तरप्राप्तिः पितृस्थूलनाच्छरीरान्तरेभ्यो
यां लिंगशरीराणां स्थूलानां स्थूलशरीरनाशात्तानां प्राप्तिः अयमर्थः यथा एकस्मिन्स्थूलशरीरे कौमाराद्यवस्थाभेदेऽपि देहैकं एवं नित्यमपि लिंगशरीरं प्राणिकर्मभेदात्तस्मादन
तिर्यगाद्यवस्थाभेदाद्देहैकं भवति न तस्मात्तनं स्थापनं स्थूलनाशिवत्स्वरूपशरीरात्माविविक्तः एवमेवं च शोकादिधर्मिणो लिंगादृष्टिविभिन्नस्य न वहनविप्रयोगजः शोकोपि न

देहिनोस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति १३

युक्तः अत एव तत्रास्मिन्विषये धीरो न मुह्यति स्थानिस्थाभिमानिकोशोकमोहौ देहद्वयाभिमानस्यागात् धीरं नबोधेनत्र तत्त्वमपि धीरो भवेदिति भावः पूर्वश्लोके योगिनामुक्ति
रिति यदमितित्वबहुवचनेनोपाधिभेदादभिप्रायेणात्र तु देहिन इत्येकवचनेनोपाधेरपि विलयमेकाभिप्रायमितिनिर्णयेन तथा च श्रुतिरेकस्यात्मनश्चोपाधिकभेदमाह यथा ह्य
यं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मेति क्षेत्रेषु वस्तुमात्रेषु स्थूलेन सूक्ष्मेण देहद्वयात्मके
पुरुषकोशेष्वेवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति च एकत्वाद्विभुत्वमप्यस्यास्ति तेन देहादीनामनित्यानामविभूनां च परिभिन्नमात्मनो नित्यप्रत्याख्यानं वेदितव्यम् १३

म१

ननुआत्मनोऽविनाशित्वेऽप्यहंदुःखी सुख्यहमित्यनुभवात् दुःखादिधर्माश्रयत्वं दुर्वारं तत्रस्य धीशाम्यादिवैधुर्यं नाशे सति दुःखसंबन्धो भवत्येवेत्याशंक्याह मात्रास्पर्शा इति मीयन्ते
विषया आभिरिति मात्रा इन्द्रियवृत्तयः पञ्चदश प्रज्ञामात्राः वागादयः दश भूतमात्राः नामादयः कौषीतकिश्रुतिप्रसिद्धा इन्द्रियविषयरूपाः आसां तासां स्पर्शा पाश्यं विषयविशेषभावेन
संबन्ध इति आलोच्य पञ्चमात्रा प्रमात्रा सह स्पर्शाः विषयेन्द्रियसंबन्धाः स्पर्शशब्दस्य च न हि नित्यं स्पर्शात्मकत्वाद्बहिर्वा [illegible] निसम्बद्धं न च स्पर्शपदे न हि केः विषयेन्द्रियपोपिला
भः तेन प्रमातुः प्रमाणस्य प्रमेयस्य च सम्बन्धाः सर्वे शीतोष्णादिवद् आगमापायिनः उत्पत्तिविनाशशीला अत एव अनित्या अस्थिरा तद्द्वैतं च सहस्व दुःखहानं च अतः तान्तितिक्षस्व सहस्व
कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेन धीरत्वमस्य सूचयति प्रमातृत्वादिरन्यो हि स्थितसमाधिर्विशदविषयभावानुभवानुसारी भावाश्च कराचित्कः न यास्वात्मनि प्रतीयमानो पि दुःखादि

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत १४

वन्मिथ्याभूतः सन्नात्मधर्मत्वं भजते नेन्द्रियत्राभेदेन कदाचिदपीति कल्पितस्य तत्त्वाभावात् न्नापि च सर्पः प्रमात्रादिस्तु प्रतीचि प्रसक्ताभेदेन कदाचिदपीति अतो मिथ्यैति निश्चितं तते
नप्रतीचि प्रमातृसंबन्ध एव नास्ति सर्वस्य मिथ्यात्वात् नो वास्तवसंबन्धापोपात् प्रमातृधर्माणां दुःखादीनां प्रतीचि संबन्धो रूपेण न एव कथं तत्त्यात्मनि दुःखित्वप्रसङ्गः न नु रूपावि
तादात्म्याध्यासादिति भ्रमः अत एव जाग्रत्तिदुःखं दुःखं स्वप्ने नानुवर्तते प्रैतत्त्विदं जाग्रत्तिनदृश्यन्ते तथा च श्रुतिः स्वप्नान्तं च पश्यति पुण्यं च पापं चाम त्वा तत्र भवस संगोऽयं पुरु
ष इति कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रुतिरित्येतत्सर्वं मन एवेति श्रुत्यभेदनिर्देशात्कामादि सर्वविकारोपादानत्वं मनस एवाह तस्मात्तद्धर्म दृष्ट्या मनि दुःखित्व प्रतीति भ्रान्ति
रेवेति दुःखवियोगजनितां तां तितिक्षस्वेति भावः १४

तितिक्षापकं त्वमसस्वमेवेत्याह यं हीति एते मात्रास्पर्शाः प्राकृत्यात्मानं शीतोष्णादिरूपा त्रिविधा अपि पंजा प्रतिलब्धे सं प्रज्ञानघन समाधौ वा न व्यथयन्ति स्वस्वरूपान्न प्रच्यावयन्ति पुरुषर्षभं पु-
रुषश्रेष्ठ समतीति पुरुषत्वं पुरुषस्य कर्मेन्द्रियाणि तत्त्वं पंच तथापराणि ज्ञानेन्द्रियाणि मनः अहंकृतिः बुद्धिः पंच प्राणादि पंचकम् अथो विपर्यादिकं च काम कर्म च तमः पुनः अष्टमी
पुरीति प्रसिद्धः पर्यास्त्वं नमस्त्वो वा धिमध्ये एवं इत्याक्षां न भावान् अत्र पुरीति तम एव यात्त्वं तेन कारणोपाधिष्वपि आत्मनो विविक्तत्वदर्शितं पुरुषर्षभेति त्वमप्येतद्

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते १५

भवितुं योग्योऽसि सर्वे पुरुषश्रेष्ठत्वादिति सूचयति उपाधित्रयसाम्ये समदुःखसुखं तेन हि समाधिस्थः सुखदुःखापवादशीतोष्णस्पर्शो भवतीति पु
रुषस्य समदुःखसुखत्वं धीरं ध्यायिनं योगिनं न व्यथयन्ति सोऽमृतत्वाय कल्पते योग्यो भवति १५

ननु क्षिप्रमप्यागमापायिनोऽसक्तो यावद्देहमनः समदुःखसुखत्वेऽपि सोपाधिकदृशा यान्तस्तापः पिंडस्य दृष्टमूलमिव तत्त्वदुःखित्वं दुर्ग्राह्यं उपाधिश्च मूलप्रकृतेर्वा पिकायामात्रा हर्षरति
तत्त्वेन निर्मूलोच्छेद्य महे त्यतः सोऽमृतत्वाय कल्पत इत्यनुपपन्नमिति आशंक्याह नासत इति असमात्रो ह्यागमापायित्वेन कदाचित्कत्वान्नाशुकादिवत् असतः भावः सत्ता कालत्रयेऽपि
नास्तीत्ययमर्थः आगमापायिनोऽनिर्मूलास्तेनेन चिद्रूपमनिकल्पितः मूलाज्ञानस्य वा त्यक्तत्वेन निवृत्तौ कारणाभावात् पुनः समावायु द्भवोऽस्तीति निष्प्रत्यूहमसतः सत्त्वं ज्ञानास्थिय
नीति [illegible] नन्वप्रतीतिमात्रात्ममात्रादेः पिंड्याः लोपाये आत्मनोऽपि तुच्छत्वापत्त्या वा प्रतीयमानत्वादि विशेषामिथ्यात्वप्रसक्तेः इत्याशंक्याह नाभावो विद्यते सत इति सद्रूपस्य न
स्वभावोऽसत्त्वं कदाचिदपि न विद्यते प्रत्यक्षानुभूतयोः सदसतोः सत्त्वमहम स्वात्मकं न किंचिदपि द्वैधमिति उत्थानिपामर्षदर्शनात्तत्त्वदर्शिभिरनयोः प

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः १६

रामर्शसंभवात् अतः सतोः सत्त्वं नास्ति श्रुतिरपि केवलमात्राय भावं दृशो नित्यत्वं च यत्र हि द्वैतमिव पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविना
शित्वात् न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येदिति हि मात्रादिः सत्यस्तादृशः सतोऽर्थस्य स्याद्वा वरदर्शनं सा निष्ठाभावाद् दृष्टृदृष्ट्योरपि ह्यावकल्पं नाद्यः आत्मनिरूपण ४
नभावस्यात्मन्न सद्भावकल्पनायोगात् तेनोऽसः उदाहृतपाशुभे वत्त्रिविधमूलत्वात् उभयोरसत्त्वेन मिथ्यात्वेन वा सामग्र्ये दुर्वचनेन तत्तत्राकाशादेः क्वचिदपि दृशेका
लेवाभावोऽयं यदपि नास्ति तथापि सत एव व्यामोहात् दृशांते भावोऽस्ति प्रागसतो विघटादेर्भावस्वरूपः तत्कथमुच्यते नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इत्याशंक्य

मी० म० वृ०
५६

गिहृहरनुभवेन निरस्यति उभयोरपीति स्थूलंतोपाद्यास्यंपद्यालवेन नभः कुंभकुंभाद्यपो निरस्यानिसत्वमसत्वादिधर्मापेततयानिश्चिता अपि प्रबोधेनाप्यन्ते तद्वृत्ता
ग्रहृष्टास्वपि तेन लयस्तास्ते नवाध्यंते तेन तु ज्ञाग्रहृष्टमनाव शानस्वप्नमप्यासेनिसत्वादि निश्चयो भ्रमइति चेत् अनादिकालप्रवृत्तप्रागभावी पसंस्कारवशात् जाग्रत्
भ्रमग्राहृत्व विभ्रममइति तत्संनतु स्वरूपमइवाजतादिकंप्राक्याहृाव ध्यस्ते तेन तत्वमतशशशृंगादिकं गगनादिकं तुल्यद्वीसास्वरूपेणाश्रमइपि कथमात्मन्यध्यस्तइ
ति चेतन्न ध्यासेहि पूर्वानुभवमात्रमहूपेपेक्षते न तत्तनुभूतस्वरूपेणसत्वमपि रर्थणाप्रतितिविद्धितेगगनेपि नैत्याध्यास दर्शनात् तनचगगनेनेत्वं स्वरूपेणासत्व
मस्तिस्वप्नचात्यत्राध्यस्तेन स्मात् भ्रमपरंपरया : तं भवान्तरप्रहृष्टमिति वास्याभिरहृष्टमपि मइसंतोर्षाध्यास्यं प्रवृत्तेहूर्ंइष्टुंशक्यमेव तथाचश्रुत यः नेहनानास्ति
किंचनस्थलीसेवोपलभ्य : श्रुतो माहृनमिस्याधाः अनात्मनोः सत्वस्यामनस्वमत्वंशतिपाद्यंतिएवंप्रतोक्तानेनासंतोवाधात्केवलं मिध्यात्वमिति भाव:

सम०
५६

यस्याभावो नास्ति स सतः। यतो विकारान् मिथ्यात्वं यथा तु अपि विनाशीति तत्त्वेषु न प्रकृतं तत्सत्यं यत्र स्वरूपं तेन सत्ता इदं सर्वं विपरीतं इति अस्य तत्वं प्राप्तं परः सन्नपरः साक्षीति सर्वस्य सदृशे
दानुभवान्तस्य पश्यादीनां सत्तया नाशनात् इति घटादीनां घटस्यैव नानुभवे मृद्घटादयः कल्पितो भ्रमे न नु स्वरूपस्य इति किं विकारकारणं वस्तु सा प्राप्तं तु अविनाशीति तत्र सत्र अविनाशि विद्धि
अस्यमर्थः पूर्वावस्थापरित्यागो ऽत्र विनाशः सद्भिर्विकारकारणं मृदादि न भवति अतः साक्षिविनाशशीलाविकारिणः अपरत्वात् अनयोः अत्र तथा किं तर्हि इदं वस्तुस्वरूपमविनश्वरं कार्य
कारणं भवति लोके पेच सत्तास्फुरणं कार्यं वर्यति अतो ऽविनाशि तद्याचष्टे तु नयः अजायमानो बहुधा विजायते जात एव न जायते को न्वेनं जनयेत् पुनः अजायमानः जन्माद्
विकारमलभमानो विजायते विपर्यासे सेनाधिभवति तथा लोकदृष्ट्या जातो घटादिकोपि परमार्थदृष्ट्या न जायते परिणामस्फुरणं सत्ता भासात् मृदादेः स्वाप्नपदार्थवत्

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततं विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति १७

घटत्वात् अतएव घटादिकोत्पत्तौ न चक्रेपि कुतर्हि सभासत इति चेत् तद्रूपाणां घटादीनां हि तदानीं तत्तत् प्रमाणावेशसंबन्धे प्रमेयं तत्स्वभावा सर्वमिदं विभाति
तत्सतः सत्त्वेन प्रकाशोपलक्षितस्य प्रपंचस्य सत्त्वं सतो भानमेव प्रपंचस्य भानमिति तथा च प्रपंचगता सत्ता स्फुर्तिः सत्त्वे प्रत्यात्मानमर्थः श्रुतिश्चात्र
तेनात्मशुङ्गेन आपो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठा इति
सतो जगद्रूपानलंकार्यलिंगेन दृष्टत्वात् सतो विनाशित्वं च विनाशहेतुभावादित्याह अविनाशमिति नाशविनाशस्य एतेन सर्वविकारशून्यस्य विनाशो
नास्तीत्यर्थः अपरस्यापि तस्मादिविकारवतः एव भवतीति सत्यात्र सर्वविकारोपलक्षणमपायोऽयः न कश्चिदित्यनेन तदन्यस्य विनाशहेतोर्भावो दर्शितः द्वितीया
भावं भवतीति श्रुतेः १७

भी॰ प
पृ ७

एवं सतस्त्वात्मनो नित्यत्वं असतो देहादेरनित्यत्वं चोक्तमुपसंहरन् एनं युद्धाभिमुखं करोति अंतवंत इति यद्यपि नासतो विद्यते भाव इति असतां देहानां कालत्रयेपि सत्वं
नास्तीति परमार्थदृष्ट्या उक्तं तथापि तां दृष्टिमप्रतिपद्यमानस्य नरकादिभयमनुरुध्यमानस्य व्यवहाराभिप्रायेणानित्यानित्यविभागमभिप्रेत्य देहानामंतवत्वमुच्यते
इति न दोषः नित्यत्वं कालापरिच्छेद्यत्वं तच्च व्यवहारेणाप्यस्तीत्यत उक्तं अनाशिन इति नाशो अदर्शनं तदपि नहि आकाशः न च आत्मा नित्यलोप इति नित्यस्यैते अपि
तु नन्वेतस्य नाशो मा भूदेवमप्रकाशमाननइत्यर्थः एतदृष्टिपरादिवदृश्यत्वेनेत्याह अप्रमेयस्येति तथा च श्रुतिरात्मनः अप्रमेयत्वमाह एतदप्रमेयं ध्रुवमिति अप्रमेयमि

अंतवंत इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत १८

त्यर्थः एतद्वात्मनि प्रमाणाप्रमाणतत्वेनैतत्तथा च श्रुतिः येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति प्रसिद्धित्वस्यास्य गात्मत्वा
दयस्मात्स्वप्रकाशोऽयमात्मा सर्वान्तर इति श्रुतेः उक्तं च प्रमाणान्यप्रमाणाभासत्वमेव च यस्य प्रकाशात्सिध्यन्ति तत्र संभावना कुत इति तस्माद्युद्धस्व भारत न मोहादि
देहानां मिथ्यात्वेनित्यत्वाच्चात्मनो युद्धस्य नच प्रापनया हन्तव्योऽस्ति त्वात् अयापात्स्वधर्मेनिनाशनीय इति भावः १८ ॥ ॥ १८

प्रमाणं व २

राम
५७

ननु नासतो विद्यते भाव इति न्यायेनासतो मात्रादेर्मिथ्यात्वेन निःस्वरूपत्वात्कर्तृत्वेन संभवतिस्त्वतः सत्यस्य कर्तृत्वं वंभ्रमो भ्रमात्कं च वाच्यमस्य यथोऽतः कालो वधस्यात्म
नश्च मोक्ष इति तत्पौर्वापर्यविकारात्पणाततत्थापेन सर्वमिदं ततमिति सतोऽस्य गुणाश्रमनन्तं च योक्तं न वाच्य हन्तेः क्रियां प्रसेकस्येयकर्तृत्वे कर्मत्वे चापततीति न च्चेद्विहन्तृत्वात्मनि
व्यापारयोगात्वतन हि च न्निं विदूरे हन्ता नित्युक्तमिमामाशंक्याह य एनमिति पञ्चतार्किका हि नमात्मानं हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं मन्यते यश्चार्वाका हि एनं मे हतं ह
ननक्रियायाः कर्मीभूतं मन्यते तावुभावपि न जानीतः अस्य सत्त्वमिति शेषः यस्मान्नायं हन्ति न हन्यते न हि यः कर्ता स आत्मा नापि देह आत्मा तेषां प्रागेवानात्मत्वावधे

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतं उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते १९

रणात् तस्यैवं भावः पर्यायः पिण्डे वह्निसंबन्धादेव दग्धृत्वं न स्वतः एवं मात्राद्युपाधिसमनियतं कर्तृत्वं मात्रादिधर्मस्य नात्मनः आत्मनि तत्कर्तृत्वप्रतीतिर्मात्रादिसं
योगेन अतो मात्रादिविशिष्टस्यैवेषां नैकैकत्वं स्पष्टो स च मात्रादिवियोगे भवति न वे धर्मो ह्ययौवैयधिकरण्यं न च मात्रादेर्निःस्वरूपत्वमस्ति सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनी
यस्य व्यवहारयोग्यस्य ग्रहणान्नैकबाध्यस्य सम्भावीं अनर्थं च नगणरिक त्यक्तत्वरूपस्याभ्युपगमात्तस्मान्न कर्तृत्वमात्मधर्मः यथोक्तं आत्मा कर्ता हि रूपश्चेन्नाकांक्षील
हि मुक्तेनां न हि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद्रवेरिति किं च कर्तृत्वं गेहादिविकारवत् एव संभवति न हि तत्सुदुःखीति आत्मनो भपमानेशाक्षित्वं व्याहन्येत यथोक्तं

३-१

गी० प
५८

नैर्नस्पृहिक्रियां दुःखीभाभिनाकांक्षिकारिताः धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतो हमविक्रिय इति न च मत्तो देहाद्युपादानेन त्वं न हन्ता न क्रियाकर्त्ता त्वं भवसि विवर्त्तवा
दाभ्युपगमात् न त्यक्ष्यते स्वधर्मो ऽधिष्ठानं विकारो हृश्यं तेन पश्चात्के भोक्ष्यपत्रपत्रपद्यस्तं मनत्वं तेन गुणो न दोषेणावाः गुणमात्रेणापि न संबध्यन इति विवृतं चैतदेहे
न हि भूमिः षष्ठ्नीमरुगरून्नक्वाहि नीमरितं समुद्रह्यति मृगवारिपूरपरिपूर्णवतीन न दीन यथा सर्वं भुवं व्याप्तानीति एतेन कर्तृत्वकर्मत्वयोरनात्मधर्मत्वात् नात्मन स्त्र
न्यकरूपलादेकत्वात्मानि तदुभयपरिहारो ज्ञानमात्रित्वं सिद्धिमाचार्यैः कृतोक्तिः मिमनोदेहात्मकर्ता त्मना ये देहं हन्ता च न मनो हंकं हतस्त्वन्मन्येते हन्तेउभौतौ
न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत इति काठकोक्तेन मंत्रेणापूर्वार्द्धपाठभेदापठितेन परिहृतं वेदितव्यं ॥ २९ ॥ ३१ ॥

राम
५८

४२ ५१

नायं हन्ति न हन्यत इत्युक्तं तत्र न हन्यत इत्येतदुपपादयति न जायत इति हेतोः सर्वेषां हि तैर्येन मंत्रेणानजायत इति अयं आत्मा कदाचित् न जायते अभिनवो नोत्पद्यते न वा म्रियते निरन्वयो न
नश्यति नाकिंचित्काभिमते एवं न तत्र क्रमेण हेतुद्वयं अजो नित्य इति अजत्वान्न जायते नित्यत्वान्न वा म्रियत इत्यर्थः अस्तु तर्हि क्षणिकविज्ञानवत्प्रागभूत्वा तस्य विज्ञान
वादिभिः अजत्वनित्यत्वाद्युपगमादित्याशंक्याह भूत्वा भविता वा न भूय इति अयं पिसमनुवर्तते अयं भूत्वा भूयो भविता न भूयोऽस्मत्कृतमत्वा भवितेति भवनक्रियाद्व
यस्यान्वयाप्रयोगात् कर्तृत्वधीरेवमाभिप्रायेण भूत्वैव तानं न भूत्वा स्थित्वा स्थित्वा स्थित्वा विनश्यतीति नाकिंचित्काणां हि विज्ञानं उत्पत्ति स्थिति नाश क्षणव्यापित्वा

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे २०

त्रिक्षणावस्थायित्वं विज्ञानवादिनोऽभ्युपगच्छन्नाशक्षणएवोत्पन्नोत्पत्तिक्षणः स एव तस्य स्थितिक्षणोऽस्तीति क्षणिकत्वान्न विज्ञानानां भवनक्रियाद्वयस्याऽवधानाद् भूत्वा
भवितेत्युक्तं नात्र शोच्यत्वं न यतः शाश्वतः शश्वदेकरूपः योऽहं बाल्ये पितरावन्वभूवं सोऽहं स्थविरे प्रणप्तॄननुभवामीति वा स्मृत्या विरोध एवमेकाश्रयाभिज्ञानान्न च यस्मादृश्य
त्वस्याभिज्ञानस्य दृश्यता हेतुः स्थिरत्वाभावात् पश्चाज्जन्ममरणाद्यो नोत्पद्यमानो विशिष्टः पूर्वमभूत्वा पुनर्धर्मान्तरविशिष्टो भविता इत्यपि न भूत्वैव भविता न त्वभूत्वेति यो
जनानाऽहं तानि हि शरीराणि मानमात्मानं अभ्युपगच्छन्तो नित्यस्ये के स्वेवात्मनः क्रमेणाद्युक्तो मरणावमशक्यमनु जनमतं गजशरीरं प्राप्तोऽपि मानामेहे मम मानाः भूतस्येवा
२१

दुः

त्मनो विशेषणी भूतपरिमाणाभवनो देहपञ्चादि कं भवनमप्युपगच्छन्ति तद्रूपिनः शाश्वतत्वाद्वेदरुपपद्यापचयवतो मध्यमपरिमाणस्य चात्मनो नित्यत्वायोगात् अनेनैव
मृतव [illegible] दुःखादिधर्मान्तरे समनोभावं कं भूत्वा भवनं प्रसाद्ध्ये पं न हि दुःखादिधर्मिणः एवं नाशमन्तरेण अस्ति किंचित् दुःखोच्छेदः संभवति यदा देहो पावद्रूपनाशः दर्शनान्
नन्वन्तत्वं नित्यत्वं शाश्वतत्वं चाकाशेऽप्यस्ति अतस्त्वाह पुराण इति पुराण विपर्हा रिमि प्रागपि सत्त्वमेव एतेन अपक्षयादि धर्मराहित्यमस्य उक्तम् अजत्वादिकं श्लोकान्तरेण विवृ
णोति अल्पमुक्तं न हि इति हार्दिकं अजत्व शरीरे हन्यमाने न हन्यते भाष्यतया शरूद्धार्थं न जायते म्रियते वे सर्वः तत्रोपपत्तिः अयं न भूत्वा अभूत्वा अनुत्पद्य न भविता दरादि
वृद्धेत्वा न जायते अथवा न जः पूर्वानुत्पत्तिलं न जायते नवा म्रियते ह्निर्यतो भूत्वा अभविता परं च हि तावि नश्वतो न म्रियते इति शाश्वतः पुराण इत्येताभ्यामपक्षयोपच
योर्निषेधोऽनेह इति न हन्यते न विपरिणमते इति व्याख्याने केचिदेवमाहुः न जायते म्रियते इति प्रतिज्ञा कदाचिदित्यादिना अस्या उपपादनं अजत्वादिरुपसंहार इति ॥ २० ॥

दे१

नोयंहन्तीत्येतदुपपादयति वेदेति विनष्टं पूर्णं नं तं तद्शीलमस्येति विनाशि तद्भूतं तस्मस्यपाधित्वपंचभूतमसूक्ष्मकारणशरीराख्यं नतेतोऽसंवविनाशिनं अतएव नित्यं नाशहीनं
नत्वहेतः अजंजन्मवान हि अनित्यः अथं तस्माज्जन्मानित्य संबंध सर्वः ननुविनाशिनः स्वकार्यापेक्षपाश्रमत्वमजत्वं नित्यत्वं च सांख्याभिमतप्रधानेनार्किकाभिमतेनम सिद्धास्ति अ
तउक्तं अव्ययमिति नविद्यते व्ययः पूर्वावस्थांशः तनोत्यव्ययं परिणामिप्रधानं सावयवत्वं गुणहेतमपिनित्यापेनगुणसम्यावस्थायामपिपरिणाममात्रमेव सर्वहृत्ती नि तेषामभ्युपगमात
व्याकाशस्यापितस्माद्वायुस्तस्मादग्निरात्मानस्त्रांश्चशः संभूतइतिश्रुतिभ्रवणादनत्वाभावादेवं तामपत्वंनाद्दशमात्मानं योवेदअपरोक्षीकरोतिसपुमानकथं केनप्रकारेणकमम्
कन्त्य

वेदाविनाशिनंनित्यं यएनमजमव्ययं कथंसपुरुषःपार्थकंघातयतिहन्तिकं २१

घातयतिहननक्रियायांप्रवर्त्तयति कंवाहन्तिनकेनचित्प्रकारेणकमपिघातयतिनवाहन्तीत्यर्थः हेत्वाभावात तथाहि भुतिविद्यावस्थायां सर्वकारकव्यापारं निषेधति
यत्रत्वस्यसर्वमात्मैवाभूत्तत्केनकंपश्येदित्यादिः अविद्यावस्थायामेव च सर्वकारकव्यवहारं दर्शयतियत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतीत्यादिना तेन सर्वकारकोपमर्दि
न्यविद्यापाः सर्वकारकसापेक्षैः कर्मभिः सहसमुच्चयोनिलः परस्परविरुद्धस्वभावत्वेनसमीनोसमयोर्विद्ययोरेककार्यकारित्वसंभवाभावात्तमन्यायेनात्मासंभवादि रहस्यत्रविलासःमा
दृशानां मुख्यानकालेविद्यालेशानुषलाधानपित्वादेः अप्रसक्तावपि विषयान स्वाधिनत्वाद्योगाभिक्रमणामत्रेषाद्वानंहोषः तथा च वक्ष्यति हत्वापिसइमांल्लोकानहं
तिननिबध्यतेइति २१

ननु यथा हस्तो पजेन नजातपत्रः कृतकेशो ग्रीनार्थीनेति स्त्रात्मानं वयोवस्थादि विशेषणानं नमेवाधिक्रस्यकर्मविषयः प्रवर्तते न नन्वित्याहु स्तत्रमिव देहाद्दम स्त्रात्मावधार पितेन शक्यत इत्याशंकाहू वासांसीति देही प्रेषणेन त्वाहे नितं दुरुपविशेषणात्वेपि नैवप्रेषानुवर्त्स्य स्वरूपांतर्गत त्वं एवं ह्यात्मणत्वादेरपि नस्तर्गकामनस्वरूपांतर्गत त्वमिति वस्त्रेदेवहनयो रपि नयु ज्ञ्येयी ईहात्मनोऽसंतविलक्षणात्वमत्तानि वस्त्रनाशो न देहहननाशं मन्वान श्येवनदेहनाशात्मनाशमन्वानस्यासंतमो ह्यामेवमिति

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णा न्यन्यानि संयाति नवानि देही २३ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः २४

भावः एतदर्थं श्लोकः कीदृशोसौ देही यत स्त्राहे नेनमिति एनं शस्त्राणि न छिंदंति न द्वेधा कुर्वंति अस्थूलत्वात् तर्हि पार्थिवपरमाणुवत्साकत्तनरूपाया अग्रेयो भविष्यतीत्याशं क्याह नैनं दहतिपावक इति अग्रनरणुत्वात् तस्मादापश्चैनं न क्लेदयंति अस्पर्शत्वात् स्पर्शवदिद्रव्यमद्भिरार्द्री कर्तव्यं न त्वस्पर्शं न शोषयति मारुतः अस्नेहत्वात् एते नस्थूलत्वम नणु त्व मस्पर्शमस्नेहमव्ययं तथा रसं नित्य मगंधवच्च यत् इति श्रुतिप्रसिद्धानाम हेतूनांशक्तेनामपि संग्रहो ज्ञेयः २३ ॥ ॥ राम ॥

कुतो हेतोरस्य शस्त्रादीनि [illegible] छेदादीन्न कुर्वन्तीत्याशंक्य तस्य छेदाद्ययोग्यत्वादित्याह अच्छेद्योऽयमिति अयं छेद्यत्वे पूर्वोक्तान्येव शस्त्रादीनि कारणानि नैनं यान्ति एवमच्छे-
द्यत्वादिना स्थूलादीन्भावान्नित्यानुत्क्वा भावरूपान्नपि गुणान्नाह नित्यः इति सर्वैर्विशेषैरयोग्यत्वेऽकार्यमेव वस्तुनो न स्यात् नित्यत्वादिभिः स्वाभाविकैरेव निएक्तिः पते
पतो नित्यस्वभावोऽपरस्तु स्याद्यः पतः सर्वगतः अतो ग्रामवत्प्राप्यः पतः स्थाणुः पूर्वरूपापरित्यागेन स्थिरस्वभावः अतः क्षीणविवृद्धिकार्यः अचलः यथारूपेण स्वतः
स्वाभ्यासस्य तेषिमलक्षणा वर्तिनश्चाव्यस्थानमात्मनेऽएवं तत्प्रत्याहारविश्वसमं योगाद्यं च अमस्त्रीडितमच्चहेतुकापकर्षपालभ्रमणसंस्कारमेव भूतेषु अयं तत्रावलत्वात्

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च नित्यः सर्वगतस्थाणुरचलोऽयं सनातनः २४

तथा एवं च तस्य सापि विकृतिसंस्कृतिरूपं च तद्विधं क्रियाफलमात्मनि न संभवतीत्युक्तं तत्र हेतुः सनातन इति सनातन इत्याह सर्वदा नैरन्तर्येण तत्त्वेन देशतः कालतो वस्तुतश्चाप-
रिच्छेद्यस्य हि स्वरूपमनेन प्रमाणेनाकालतः परिच्छेदाभावे देशपरिच्छेदोऽस्ति आकाशस्य न तु भयाभावे विवक्षितः परिच्छेदोऽस्ति सोऽपि त्रिविधः सजातीयविजातीयस्वगतभेदः
पः यथा वृक्षस्य स्वगतो भेदः पत्रपुष्पफलादिभिः वृक्षान्तरात्सजातीयो विजातीयः शिलादिभिः तत आत्मनो नैरन्तर्येण त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन भवतीत्यतो नित्यः सनातनः
खंडेकाभावस्मात्तस्मात्तनोऽस्य [illegible] अपारमार्थ्यः २५

न४

एवं तेयं व्यक्तत्वेन तत्त्वतत्त्वाध्यस्तदेहद्वयनिराशेन स्वरूपेणापरोक्षीकर्तुमशक्यत्वादाह अव्यक्तोयमिति अव्यक्तं स्थूलशरीरं प्रत्यक्षगम्यं तद्रूपोयं प्रत्यक्षगम्यात्मा न तथा अचिन्त्योयं चिन्तायोग्यं रूपादिमत्कार्यकार्यं तन्नायं पंचभूतादिसमुदायात्मकं लिंगशरीरं स्थूलप्रत्यक्षं तन्नायमयं न तथा अविकार्योयं विकारं स्थूलसूक्ष्मकार्यभावेनावस्थानमर्हतीति विकार्यं त्रिगुणात्मकं मूलाज्ञानं कारणशरीरं तद्धोस्थितं न किंचिद्वेदिषमिति यावन्मनसीदृशेनाहंत्र ज्ञानामीत्यनुभवाद्वासाक्षिकाम्यं तन्नोप्ययं उच्यते अक्षरादिनिषेधमुखे न तत्पदलक्ष्यो ग्राह्यः स्कंधपाःमेवंविधप्रतिविधिमुखेनोच्यते यस्मादेवमयमुच्यते तस्मादेनं विदित्वा नानुशोचितुमर्हसीति तरति शोकमात्मविदिति श्रुतेरात्मविद्भूत्वा बंधुवियोग जं शोकं माकार्षीरित्यर्थः उक्तं चात्मनो वस्त्वात्रयातीतत्वं स्वप्ननिद्रायुतावाप्योप्राज्ञस्तस्त्रस्वप्ननिद्रया न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिता इति २५ एवं तत्त्वदृष्ट्या शोको

म॰१

अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यते तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५ अथ चैनं नित्यजा तं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि २६ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृत स्य च तस्मादपरिहार्येर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७

नोचितस्तत्त्वमंगीकृत्य नोप्राकृतजनदृष्ट्यापि शोको नोचित इत्याह अथचेदिति नित्यसंनियमेन जातं नित्यजातमिति चार्वाकपक्षः नित्यं सर्वदा जातमिति क्षणिकविज्ञानवा दिपक्षः नित्यमृतं सोप्यपूर्वदेहेदिपसंबंधाज्जातमृतनित्यांकीकारादिपक्षः एवं नित्यं वा मन्यसे मृतमित्यपि वियोजं पक्षत्रयेपि शोको न युक्तः महाबाहो इति पुरुषार्थमुत्साहयति २६ शोचितुं नार्हसीत्युक्तं तत्र हेतुमाह जातस्य ध्रुवोपरिहार्यः मरणमित्यपरिहार्येर्थे मारणात्मके त्वद्युद्धोद्योगं विनापि अवश्यंभाविनि विषये न त्वं शोचितुमर्हसि मया स्पीतचमयैवै ते निहताः पूर्वमेवेति १७

अस्त्वात्मनो शोच्यत्वं तथापि स्थूलदेहविनाशजः शोको भवत्येवेत्याशंक्यास्य कारणस्य देहा[illegible]देर्मिथ्यात्वं दर्शयति अव्यक्तादीनीतिभूतानि वियदादीनि तत्कार्याणि भूतानि जरायुजादीनि च न व्यक्तमव्य
क्तं अज्ञानं तदेव आदिर्येषां तथाविधानि व्यक्तः स्पष्टः मध्य उत्पत्तिमारभ्य मरणात् प्रागवस्थाएषां अव्यक्तैरव निधनं लयो येषां तथाविधानि अयमर्थः रज्जुरगादिकारणमज्ञानं रज्जुवत् उरगवद्भूत्वा व्यक्तमस्तिपरीक्षमाणां व्यक्त
स्थितमवतरति अतस्तत्स्व्यक्तं ततः उत्पन्नः सर्पस्तत्रैव लीयते न शङ्कां एवं आत्मनि कल्पितानां भूतानां आदिरंतश्चाव्यक्तमेवं तेन आरावं तेचयत्रास्ति वर्त्तमाने पितत् तथैति न्यायेन मध्ये भासमानान्यपि तानि
रज्जुरगवत् असंत्येवसर्वविधेन तत्र तस्मिन्विषयेका परिदेवना को वा विलापः न हि मरुमरीचिकाजले नष्टे इति कश्चित्त्ववित्तविलपति अतएव भूतानां रज्जुरगादीनामिव प्रतीतिसमकालिकी सृष्टिरभि

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्त निधनान्येव तत्र का परिदेवना २८॥

प्रेत्यकोषीतकिब्राह्मणे स्वापप्रबोधयोर्जगल्लयोदयौ पञ्चते सयत्रास्व पितितित्तदेनं वाक्सर्वैर्नामभिः सहाप्येति चक्षुः सर्वैरूपैः सहाप्येति श्रोत्रं सर्वैः शब्दैः सहाप्येति मनः सर्वैर्ध्यानैः सहाप्येति सयदा
प्रबुध्यते यथैतस्मादात्मनः सर्वे प्राणायथायतनं विप्रतिष्ठंते प्राणेभ्यो लोका इति प्राणाः चक्षुरादीन्द्रियाणि देवास्तदनुग्राहकाः सूर्यादयः लोकाः रूपादयः न चिहान्यत्रव आत्मैव सर्वभूतानां लयोदय स्थ
नमित्युच्यते नान्यत्तत्कथमेषामव्यक्ते लयोदयस्थानमित्युच्यते सत्यं अज्ञानाश्रयत्वाद्ब्रह्मणि तथात्वव्यपदेशो न वस्तुगत्या न हि अपरिणामिनः कूटस्थस्य मह्यत्तत्कथमेषामव्यक्तं लयोदयस्थानत्वं
॥संभवतियथोक्तं अस्यैव हि तेंद्रजालसपदृपादानकारणं अज्ञानं तदुपाश्रितत्वब्रह्मकारणमुच्यतेइति २८॥

भी०
६१

का१ न२

नन्वेवं पंजरतुल्यस्य सर्वप्रमाणासिद्धस्य विपदादिप्रपंचस्य कथं रज्जुरगादिवदज्ञानप्रभवत्वेनात्यंततुच्छत्वमुच्यते कथं वा मेत्तां कांडाये क्षितमात्मनो युज्ञादिकर्त्तृत्वं वापद्ध्यत इत्याशंक्याह आश्चर्य
वदिति कश्चित्तज्ज्ञानात्मनतः एनं अतीतानंतरश्लोकोक्तं भूतग्रामं आश्चर्यवत् आश्चर्यं अद्भुतं स्वप्नमार्थ्यं इन्द्रजालादिकं तेन तुल्यं आश्चर्यवत् तथाभूतं पश्यति तथा कश्चिदेनं आश्चर्यवत् वदति सत्त्वे
न असत्त्वेन वा निर्वक्तुमशक्यमपि अनिर्वचनीयं नेव लोकप्रसिद्धेन रूपेणोपपादयति तथा हि रज्जुरगवत्प्रपंचः सत्त्वे हानानास्ति किंचनेति श्रुत्या नवाध्येत असत्त्वे न प्रतीयेत तस्मादनिर्व
चनीयोऽयमिति तदिदं सर्वव्यवहारास्पदस्यापि प्रपंचमिथ्यात्वोपपादनं मेत्याश्चर्यमित्यर्थः तथा स एनं प्रपंचं अन्य आश्चर्यवत् शृणोति इमे लोका इमे देवा इमे वेदा इदं सर्वं यदयमात्मेति प्रत्य
क्षेणानात्मतयोपलभ्यमानस्यापि प्रपंचस्य प्रत्यगात्मभिन्नत्वेन श्रवणं तदत्यंतमाश्चर्यं न हीयं श्रुतिः यजमानः प्रस्तर इत्यादिवदुपचरिता अप्रपंचस्यात्मनः एकत्वे आत्मा नो वा अरे

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९॥

६३
शेनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवतीत्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानप्रतिज्ञोपरोधापत्तेः न च प्रतिज्ञायोपचारिकी प्रदेशांतरे श्रुतस्य यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टांतस्यो
परोधापत्तेः न च प्रतिज्ञाप्यौपचारिकी प्रतिज्ञादृष्टांतनिगमनानामेकवाक्यत्वात् न प्रपंचस्यात्मान्यत्वं तत्र भेददृष्टा हि प्रत्यक्षविरोधादाश्चर्यमिव शृणोति तथा कश्चिदेनं प्रपंचं प्रत्यगतत्वेन श्रुत्वा अपि शास्त्रतु
ल्यास्वप्नादिदृष्टांतैः रूपपादितं ध्यानेन च साक्षात्कृत्वापि तत्त्वतो न वेद न जानाति तथा हि प्रामाण्यप्रज्ञातो बत विक्षेपवतः परिहीयत इति वक्ष्यति तस्मा

ब

ति१

गाम०
६२

हात्मैकात्म्यं भवत्येव प्रपंचस्याज्ञ ... रागादितुल्यत्वेन तुच्छत्वं प्रदर्शनेन आत्मानेकत्व भोक्तृत्व दुःखितत्वानित्यत्व जडत्व संसारित्व परिच्छिन्नत्वादि धर्मवत्तया प्रसिद्धोपि तत्त्वमसीत्यागमोत्थया ब्रह्माकारां
तःकरणवृत्त्या ब्रह्मविद्याख्यया अकर्त्तारमभोक्तारमानंदघनं सत्यचिद्रूपमसंगमनंतमपरोक्षीकरोतीति महदाश्चर्यं यत्पश्यतितदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणं वा अविद्यकमपि दर्शनमविद्यास्वात्मानं
चकर्त्तकरज्जो वह्निवत्तेयतीति यद्वा यः पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणं यतः स करणविहीनस्समाधिप्रत्याश्चर्यरसरविरहस्य मनोब्रह्मभावं जीवभावं च यावद्दार्ढ्य स्वकर्मरूपमनुभवतीति तत्
था वाक्यं न समातीतमप्यात्मानं यद्ब्रह्मावदतीति तदप्याश्चर्यं अगृहीतसंगतिकेनापि शब्देन यथासुप्तः प्रबोध्यते तत्त्वमस्यादिवाक्येनापि अगृहीतसंबंधमभिधानाभिधेययोः हित्वानिद्रां प्रबुध्यते सुप्तो वोधितः
परैः जागर्ति नयतः शब्दं सुषुप्तेवेतिकश्चन धत्ते अतोऽज्ञानतोऽज्ञानेब्रह्मास्मीति भवेत्फलं अविद्याध्वंसिनः शब्दाद्यहं ब्रह्मेति धीर्भवेत्तस्य त्वविद्यया सार्द्धं हत्वा रागादिबोध धर्मिति तथाऽयः शृणोति सोपिआ
श्चर्यवत् अतिदुर्लभ इत्यर्थः श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य इति श्रुतेः श्रवणेनापि बहवोयन्न विद्युरिति श्रुतिर्द्वितीययार्द्धार्थसंग्रहाति श्रुत्वाप्येनमिति आश्चर्योवक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता
कुशलेनानुशिष्ट इति ज्ञात्वा तृतीयश्लोकपूर्वार्द्धेन संगृहीत इति ज्ञेयं दुर्विज्ञेयोयमात्मातेनैतत्त्वज्ञानार्थं यत्नः कर्तव्य इति भावः २९ ॥ ॥ ॥

प्रकृतमर्थमुपसंहरति देहीति सर्वाणि भूतानि कथं मे ते हीना अल्पबलाः बलवन्तो वा मया हंतव्याः कथं मे बंधुपुत्रादयः एते विनाशी विष्यंति कथं वा अहं भीष्मादिगुरुभिर्विनाशी विष्यामीति शोचि
तुं नार्हसीत्यर्थः ३० अर्जुनस्य अनात्मनि देहे आत्मधीरूपो मोहो निवारितः इदानीं स्वधर्मे युद्धे अधर्मधीरूपं मोहं निवारयति स्वधर्ममपीत्यादिना युद्धं क्षत्रियस्य स्वो धर्मः तमवेक्ष्यापि विकंपितुं
चलितुं नार्हसि यस्मात् धर्म्यात् अनपेतात् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः प्रशस्ततरं नास्ति ३१ किंच यदृच्छया अप्रार्थितमेव उपपन्नं उपस्थितं स्वर्गद्वारं अपावृतमुद्घाटितं ये क्षत्रियाः लभंते ते सुखिनो धन्या

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ३० स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ३१ यदृच्छ
या चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ३२ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ३३ अकीर्तिं चापि
भूतानि कथयिष्यंति तेव्ययां संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ३४ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ३५ ॥ ॥

भवंतीति संबंधः ३२ युद्धत्यागे इष्टनाशो अनिष्टप्राप्तिश्च भवतीत्याह अथ चेदिति ३३ अव्ययां दीर्घकालां ३४ अकीर्तिमेवाह भयादिति त्वं बहुमतो भूत्वा स्वत एव अतिश्लाघ्यत्वं संत्
लाघवं लघुभावं कातरत्वं येषां पुरतो यास्यसि ते महारथास्त्वां भयाद्रणादुपरतं मंस्यंत इति योजना ३५ ॥ ३५ ॥ ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

किंच अवाच्यवादान्वक्तुमयोग्यान् शब्दान्बहून्वदिष्यंति तेर्जुन इत्यादीन्सामर्थ्यं निंदंतः धिगस्य शौर्यं यो भीष्मादिभ्यः पलायित इति दुःखं वचनं मरणादपि अधिकं दुःखं न ततोन्यत् दुःखतरमधिकं दुः
खं किं न किमपीत्यर्थः ३६ यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्युक्तं तत्राह हतो वेति हतोसि यदि स्वर्गो वा राज्यं वा भुवं भुंक्ष्यसीति पक्षद्वयमपि हितावहमित्यर्थः ३७ स्वधर्मस्य युद्धस्याकरणो धर्मकीर्त्यो
र्नाशः पापावाप्तिश्चाथ चेदिति श्लोकेन भवता यद्युक्तं तथापि युद्धस्य अर्जुनेनाभिमते काम्यत्वपक्षे अस्त्येव तमहत्पापं कर्तव्यं वसितावयं यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यता इति तन्न करणो
पायप्रसक्तिरस्ति तां निवारयितुं सिध्यसिध्योः समत्वलक्षणायोगस्सुखदुःखे इति समे कृत्वा सुखयोस्तद्धेत्वोः राज्यलाभालाभयोः तद्धेत्वोश्च जयपराजययोः रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः केवलं स्वधर्मो

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः निंदंतस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं ३६ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं तस्मादुत्तिष्ठ कौंते
य युद्धाय कृतनिश्चयः ३७ सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ३८ ॥ ३८

पमिति [illegible] मत्वा युद्धाय युज्यस्व घटस्व एवं कुर्वंस्त्वं पापं नावाप्स्यसि यस्तु राज्यलोभेन स्वल्पं युद्धं करोति तस्य स्यादेव पापमिति भावः कथं तर्हि स्वधर्मत्वेनानुष्ठितेपि युद्धे हतो
वा प्राप्स्यसि स्वर्गमित्यादि फलार्थनिमित्ते छायां गंध इत्यनुत्पद्यते एवं धर्मं चर्यमाणा मथो अनूत्पद्यते न धर्महानिर्भवतीति आम्रनिदर्शनेन प्रतिपादयति ३८ ॥ ३८

अस्मरणमानुषंगिकमिति भ्रमः तथा वा सत्त्वः तथ पाप्नेद्

एवमर्जुनस्यपूर्वोक्तौह्यावपिमोहावपनीतौतत्रकंघातयतिहंतिकमितिकर्तृत्वकारयितृत्वयोरात्मन्यसंभवउक्तःततोयुद्ध्यस्वयुज्यस्वेतिनियोगश्चोक्तःनत्वकर्तुरकाशवत्सर्वगतस्यनियोजसंभ
भवतीतिपरस्परव्याहत मेतदितिमामाशंकांत्र्यधिकारभेदेनउभयंव्यवस्थापयन्परिहरतिएषातेतिएषातेतुभ्यंअभिहिताअशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिनास्वध मर्मपिचावे
क्षेत्यतःप्रक्रमेनसंदर्भेणाज्ञानासांख्येसम्यक्ख्यायतेप्रकथ्यतेवस्तुतत्त्वमनयेतिसंख्याउपनिषत्तत्रविदितेतिसांख्यऔपनिषदेब्रह्मणिविषयेबुद्धिर्ज्ञानंसंसारनिवर्तकंएषात
सांख्येबुद्धिरभिहितेतिसंबंधःयोगेसिद्ध्यसिद्ध्योःसमोभूत्वासमत्वंयोगउच्यतइत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणेविषयेतुशब्दःपूर्ववैलक्षण्यद्योतनार्थःवक्ष्यतिचज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभिन्नाधि
कारित्वंलोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठापुराप्रोक्तामयानघज्ञानयोगेनसांख्यानांकर्मयोगेनयोगिनामितिएतेन तकर्मणोःसमुच्चयशंकाप्यपास्ताइमांस्वधर्ममपिचावेक्ष्येत्यादिनां
का०१

एषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृणु वुध्यायुक्तोययापार्थकर्मवंधंप्रहास्यसि ३९

तरनंथेनोक्तामपिविस्तरेणाभिधीयमानांशृणुइमामेवबुद्धिंस्तौतिसार्धेनवुध्येत्यादिनानतुकर्मवंधप्राहारणामात्मज्ञानेनैवकश्चयतेतत्सैवात्मायदंविदित्वानलिप्यतेकर्मणापापकेने
तिश्रुतेःकर्मःयोगस्तुकर्मवंधंदृष्टीकरिष्यत्येवेतिकथमुच्यतेकर्मवंधंप्रहास्यसीतिचेत्सत्यंश्रुतिवलाद्रितिब्रूमःतथाहिईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचिज्जगत्यांजगत्तेनत्यक्तेनभुंजीथा
मागृधःकस्यचिद्धनंकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाःएवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिश्रुतिरीश्वरेणोहंसर्वंवस्तुभितमस्तीतिनकश्चित्किंचित्स्वेच्छयाकर्तुंप्रभव
तिअतःसर्वत्रममताहीनःसन्भोक्तृत्वकर्तृत्वाभिमानत्यागेनैवभोगान्भुंक्ष्वकर्माणिचकुरुएवंकुर्वतित्वयिकर्मलेपोनास्तिइतोन्यदुपायांतरंचनास्तीतिवस्तिनतस्मात्कतककार्य
यसास्थिरस्केनचिद्धिशोधरूपेणायंतंकर्मैवसजातीयोच्छेदनिमित्तंभविष्यतीतियुक्तमुक्तंकर्मयोगेनापिकर्मवंधंप्रहास्यसीति ३९ ॥ ॥ ३९ ॥

एतदेवोपपादयति नेहेति इह कर्मवं धप्रणार्थे कर्मयोगेऽनुष्ठीयमाने अधिक्रियते वाप्यतइत्यभिक्रमः कर्मारंभः कर्मैव वा तस्य नाशो नास्ति अनुष्ठस्य फलं दत्वानश्यतीनात्विष्टमिष्ट कृन्तस्याजननात् तन्वेत्वत्र पिकाम्यांतःपातित्वयानित्याकरणाजनितः प्रत्यवायउत्पद्यते वसकृदनुष्ठितस्यैवं धप्रहाणाप्रत्यवायपरिहाराख्यफल द्वय हेतुत्वा योगादिमाशंक्याह प्रत्यवायो न विद्यत इति तमेवं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंतियज्ञेन दानेन तपसाऽनाशकेनेति श्रुत्या संयोगपृथक्त्वन्यायेन दृष्टं दिव्यकामस्य ज्ञहुयादित्यनेन नित्यस्यदर्श्रावीर्यार्थं नित्यानामपि कर्मणां विविदिषार्थत्वं विनियोगबलात्सिध्यति ततत्र काम्येनैव प्रयोगेणानित्यसापि सिद्धेर्नित्याकरणानिमित्तो वा काम्यत्वात्सर्वांगानुपसंहारनिमित्तो वा प्रत्यवायो विद्यते नित्यानामेव विनियोगात्तु नित्येषु च यथा शक्तुपवं धस्यानुज्ञानात् वाग्निं

नेहाभिक्रमनाशोस्तिप्रत्यवायोनविद्यते स्वल्पमप्यस्यधर्मस्यत्रायतेमहतोभयात् ४०॥

केतु काम्यानामप्यत्र विनियोगो दृष्टः यथा वेदानुवचनादीनामेकात्म्यज्ञानजन्मनेत्तमेत्तमिति वाक्येन नित्यानां वस्यनेविधिः यद्वा विविदिषार्थत्वं काम्यानामपि कर्मणां तमेतमिति वाक्येन संयोगस्यएय त्वात्त इति अस्मिन्पक्षे काम्यानामपि तुल्यफलत्वात् नित्यवद्यथाशक्तुपवं धो भविष्यतीति न सर्वांगोपसंहारज नितः प्रत्यवायो विद्यते स्वल्पमपि अस्य योग धर्मस्यानुष्ठितं अनुपष्टुतावीजकल्पं जन्मजन्मांतराभ्यस्तेदानमध्यमनं तपः तेनैवाप्यासयोगेनतीव्रवाप्य सन्तेपुनरितिस्मते तन्तरोत्तरसंस्काराधानद्वारा स्वसजातीयद्वेहेनिमित्तं संतकामादिदोषक्षपणद्वारा महतोभया ॥संसारात्त्रायते तस्मात्संख्यानधिकारिणा कर्मयोग एवानुष्ठेय इति भावः ४०॥

नन्वेवं सांख्ययोगयोः महाभयात्त्राणहेतुत्वं तुल्यं चेत्को नयो विशेषस्त्याशंक्य सांख्यानां पातशंका नास्ति योगिनां तु यावद्बुद्धिर्हृद्दैवल्यं पातशंकास्तीत्याह व्यवसायात्मिकेति व्यवसायस्तत्वनिश्च
यस्तत्स्वात्मिका तदाकारा बुद्धिरंतःकरणवृत्तिः अहं ब्रह्मास्मीति वाक्यजन्या ब्रह्माकारांतःकरणवृत्तिर्ब्रह्मविद्याभिधाना समस्तद्वैतं तद्बाधेन समस्तद्वैतारकाएकैव सत्वाद्धि भान्तोस्येष ब्रह्मलोक इति श्रुतेः
ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इत्यब्रह्मैव न हि सद्वक्तस्तज्ज्ञातव्यं कर्तव्यं वा किंचिदवशिष्यते कृतकृत्यत्वाद्ब्रह्मविदोऽतोऽस्य पातशंका नास्ति अव्यवसायिनामज्ञानिनां तु बुद्धयोऽनंताः तासु प्रत्येकं बहुशाखा इति इहमेव
मम श्रेय इति निश्चयसद्भावे लेमत्वा कदाचित् श्रेयस्यपि श्रेयोबुद्धेः सत्त्वात्पातकशंकास्तीति महांस्तयोर्विशेष इति भावः ४१ उक्तार्थमेव विवृणोति यामिमामित्यादिना अव्यवसायिनो मूढाः यां पु

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ४१
यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ४२

ष्पितां पुष्पितद्रुमवद्रमणीयां वाचं श्रवणरुच्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति अपाम सोममममृता अभूमेत्येवं रूपां प्रवदंति अविपश्चितः अव्यवसायिनो मूढाः यतो वेदवादरताः
वेदांतरगतेषु अर्थवादेषु यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोतीत्येवमादिषु रताः हे पार्थ एवा अतएव कर्मभ्योऽन्यत् आत्मज्ञानं तत्फलं मोक्षश्च नास्तीति वादिनो वदन
॥श्लोकः ४२॥

तथा भोगश्चैश्वर्यं च तयोर्गतिः प्राप्तिः तां प्रति तदर्थमित्यर्थः कामात्मानः कामग्रस्तचित्ताः अत एव स्वर्गपराः कीदृशीं भोगैश्वर्यगतिं जन्मकर्मफलप्रदां भोगैश्वर्यो हि पुरुषस्तद्वासनावासितः पुनर्भोगै
श्वर्यप्राप्तये जन्म लभते तत्र तदर्थं कर्माणि च करोति तेषां फलं च ततो भोगादिकं प्राप्नोतीति चक्रमनिशमावर्त्तते न निष्कामस्तु तो भवतीत्यर्थः किं च क्रियाविशेषेण बहुलां यथा यथा वित्त । व्यायामसाध्याधिकं
तथा तथा भोगैश्वर्यप्राप्ते र प्याधिक्यमित्यर्थः एतेन संतापासमाधेषु पि कर्मसु फललोभात्सर्जं तदसुक्तं भाष्ये भोगैश्वर्यगतिं प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषा अग्निहोत्रादयः तद्बहुलां
जन्मरूपां जन्मरूपं च कर्मफलं तत्प्रदां च वाचमेवैति व्याख्यातं ४३ भोगेति तत्पाशुष्पितया वाचा अपहृतचेतसां पुंसां बुद्धिः समाधौ समाध्यनुष्ठानकाले व्यवसायात्मिका व्यवसायो ज्ञा

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ४३

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ४४

नं तदात्मिका शुद्धचिन्मात्राकारेण विधीयते न भवति कर्मकर्त्तेरिलकारः विरक्तस्य बुद्धिः समाधौ चिन्मात्राकारा भवति न तु भोगाद्यासक्तस्येति स्पष्टमेव भाष्ये तु समाधौ अंतःकरणे व्यव
सायात्मिका बुद्धिर्न भवतीति व्याख्यातं यद्वा समाध्यनुष्ठानार्थमेव निश्चयात्मिका तेषां बुद्धिर्न भवतीति व्याख्येयं ४४ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ ४४

भी०
६६

कस्तर्हि समाधौ बुद्धिर्भवतीत्यत आह त्रैगुण्येति त्रैगुण्यं गुणत्रयं गुणत्रयकार्यं ऊर्ध्वमधोगतिरूपं संसारं तत्प्रकाशकत्वेन विषयो येषां ते तादृशाः कर्मकाण्डपरा वेदाः त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भव ऊर्ध्वगतावपि विरक्तो भवेत्यर्थः वक्ष्यति च तत्त्वगुणप्रधानं गतिर्वयं ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था इति निद्वयोपि विषयेभ्यो विरक्तः समाधावधिक्रियत इति भावः किंलक्षणो यो निस्त्रैगुण्य इत्यत आह निर्द्वन्द्व इति सुखदुःखे मानापमानौ शत्रुमित्रौ शीतोष्णे इत्यादीनि द्वन्द्वानि सप्रतिपक्षपदार्थरूपाणि तेभ्यो निर्गतो निर्द्वन्द्वः सर्वत्र समबुद्धिरित्यर्थः ननु बाधमानसुखादिकं कथं शीतादिवत् संतुं शक्यमत आह नित्यसत्त्वस्थ इति नित्यं सर्वदा सत्त्वं धैर्यं सत्त्वगुणो वा तदाश्रितो भूत्वा धीरो हि सर्वं सोढुं शक्तः सात्त्विको वा प्रारब्धकर्मोपस्थापितमिदं दुःखमपरिहार्यं किमुत्तप्तमतयेति जानन्

द्वो१

॥ त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ४५

सर्वं सोढुं शक्नोत्येव ननु अत्यन्तदुःसहं क्षुधादिदुःखं कथं निस्त्रैगुण्येन सर्वथा प्रवृत्तिशून्येन सोढुं शक्यमत आह निर्योगक्षेम इति अप्राप्तस्य प्राप्तिर्योगः प्राप्तसंरक्षणं क्षेमः एतत्तद्व्यमपि प्रारब्धकर्माधीनमिति ततोपि निर्गत इत्यर्थः तत्र हेतुरात्मवान् जितचित्तः सर्वं हि सर्वदा स्वाप्यायत्तः अनाकुलो नित्यसत्त्वतया निरुद्धमस्त्वभवतीति त्वमप्येतादृशो निस्त्रैगुण्यो भवेत्यर्थः
॥४५॥ २१

राम०
६६

ननु आत्मतत्त्वं चित्तशुद्धौ सत्यामेव भवति सा च सकलवेदोक्तकर्मानुष्ठानसाध्या अतो निस्त्रैगुण्यपरत्वं दुर्लभमित्याशंक्याह यावानिति सर्वतः संप्लुतोदके महति उदपाने जलाशये पुरुषस्य यावान् अर्थः यावत्
स्नानपानादिकं प्रयोजनं घटमात्रजलानिर्वर्त्यं भवति न तु तज्जलाशयव्ययनिर्वर्त्यं तावानेवार्थः विजानतो ब्रह्मतत्त्वं न चित्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मभूतस्य सर्वेषु वेदेषु वेदैकदेशोपनिषच्छ्रवणमात्रनिर्वर्त्यो भवति नहि
तत्त्ववेदार्थानुष्ठानं स्वसिद्ध्यर्थमपेक्षते एकेन जन्मना हि तत्त्ववेदार्थानुष्ठानासंभवात् एहिकेन जन्मान्तरीयेण वाजपेयादिना चित्तशुद्धौ सत्यामुपनिषच्छ्रवणान्निस्त्रैगुण्यपाता संभवतीति भावः दृष्टान्तस्तु संप्लुतोदकस्थानीये
संप्लुतोदकस्थानीयश्चात्मज्ञाने पुरुषस्य तावानर्थः क्रोशोपि भवति यावान् अनेककूपतडागादिस्थानीयेषु सकलवेदोक्तकर्मस्वनुष्ठितेषु भवति ब्रह्मविदः सकलानां मन्त्रभागानां तथा च श्रुतिः ज्ञानेन वे

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ४६ कर्मण्येवाधि
कारस्ते मा फलेषु कदाचन मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ४७ ॥ ४७ ॥

कर्मफलं तत्र भोक्तृत्वं दर्शयति यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदेति वक्ष्यति च सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते
इति गंगातुल्यज्ञानोदयात्त्यागेव कूपोपमानि कर्माणि कर्तव्यानीति भाव इति वाचस्पतिः अस्मिन्पक्षे पूर्वार्द्धे अनेकस्मिन् यथा तथा भवतीति पदद्वयस्याध्याहारः [illegible]
[illegible] यावान् तावानपत्ययोः अनुषंगश्च द्वार्थान्तिके द्रष्टव्यः ४६ ननु ममापि औपनिषदात्मज्ञानार्थिनः शमदमादिवेष्टस्तत्कथं मां युध्यस्वेति प्रेरयसीत्याशंक्याह कर्म
ण्येवेति कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां मा फलेषु संगोऽस्त्विति पप्रख्यते कर्मफलं स्वर्गपश्वादि हेतुः कर्मसु प्रवर्त्तकं यस्य तादृशो मा भूः अकर्मणि कर्माकरणेऽपि तव संगो मास्तु ४७ ॥

एतदेव विवृणोति योगस्थ इति योगस्थः सन् संगं फलतृष्णां कर्तृत्वाभिमानं च त्यक्त्वा कर्माणि ज्ञानार्थं कुरु हे धनंजय सिध्यसिध्योः कर्मफलस्य विविदिषायाः सिद्धौ असिद्धौ वा समो हर्षविषाद शून्यो भूत्वा कर्माणि कुर्वीति संबंधः इदमेव सिध्यसिध्ययोः समत्वं योग इत्युच्यते ४८ इममेव बुद्धियोगं स्तौति दूरेणेति कर्मफलकामेन क्रियमाणं बुद्धियोगात्पूर्वोक्तान्निष्कामात्कर्म णः दूरेणातिशयेन हि यस्मिन्नवरं अत्यंत निकृष्टं यतो वस्तीयो गम्या पापोत्पत्तफलभूतायां संसारप्रयोवात्तोविभिन्नं शरणं रक्षितारं आश्रयं वाऽऽस्पदं अन्विच्छ प्रार्थय स्वतत्वार्थ कर्माणि कुर्वीत ये फलहेतवः फलमेव हेतुः प्रवर्तकं येषां ता दृशाः फलतृष्णावंतः कृपणाः हीनाः भवंति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति ४९ किं च बुद्धी ति बुद्धि युक्तः समत्वबुद्धियुक्तः योगाय समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व योगः सिध्यसिध्योः समत्वबुद्धिः कर्मसु स्वबंधकेष्वपि कौशलं बंधनिवर्त्तकत्व संपादनं बुद्धियुक्तः कर्मभिः दुष्कृतं त्यजति

योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजयं सिध्यसिध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ४८ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फल हेतवः ४९ बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृत दुष्कृते तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ५० ॥ ५० ॥ ॥ ५० ॥ ५० ॥

सु धर्मेणापापमनुहंतीति श्रुतेः सुकृतं तु सजातीयत्वात्ते दुःपरिहरमिति कथं उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्युच्यते सत्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेति प्राचः अर्वाचस्तु दुष्कृतत्यागसुकृ तीत्यापुये त्यफलत्यागात्सुकृतत्यागोपि कर्मयोगिनो भवति दुष्कृत फलवन्मोक्षप्रतिबंधकतत्फलस्यानुत्पादात् यत्तु आपस्तंबोक्ताम्रह्रस्वनिदर्शनेन नांतरीयकं सुकृतफलं सुकृते न तत्फलत्वेनोपपद्यते नांतरीयकत्वादेव तस्मात्फलद्वारा मोक्षप्रतिबंधके क्रियमाणे एव सुकृत दुष्कृते कर्मयोगी जहाति ज्ञानी तु संचिते अपि ते जहातीति तयोर्विशेष इत्याहुः ५०॥

गी १

एतदेवाह कर्मजमिति बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ताः क्रियमाणकर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणोऽमतेति अहसमर्थो भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन युक्ताः संतोऽनामयं निरुपद्रवं पदं मोक्षाख्यं गच्छंति ५१
कदा मनीषिणो भवंतीत्यत आह यदेति तेतव मोहः इष्टानिष्टवियोगसंयोगजपरितापजं वैचित्त्यं तदेव कलि [illegible] लमिव कलिलं कालुष्यं बुद्धिगतं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति बुद्धिः
प्रसन्ना भविष्यति तदा श्रोतव्यशास्त्रभागस्य श्रुतस्य च निर्वेदं वैराग्यं गंतासि अयं भावः मलिनायां बुद्धौ असकृद्गृहीतस्यापि शास्त्रार्थस्यास्फुरणात् श्रोतव्यं श्रुतं च व्यर्थमेव तदह तथा शुद्धाया
मपि बुद्धौ सद्यः शास्त्रार्थस्फुरणात्तयोर्वैयर्थ्यमित्युभयथापि तत्र निर्वेदं उचितः प्रसन्नाच बुद्धिर्किं गृहीतं येत्तया भवती निश्चयेन हि कं तस्माध्यान निष्ठैव भवेदिति ५२ ननु बुद्धिप्रसादे

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः जन्मबंधविनिर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ५१ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरि
ष्यति तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ५२ श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला समाधावचला बुद्धि

॥स्तदा योगमवाप्स्यसि ५३॥

पि केन लिंगेन ज्ञेयइत्यत आह श्रुतीति श्रुतिभिर्नानाविधशास्त्रश्रवणैः विप्रतिपन्ना आत्मा नित्यो [illegible] अनित्यो वा नित्योपि कर्त्ता अकर्त्ता वा अकर्त्तोप्येको नेको वेत्येवमादिसंशयग्र
स्ता सतीयदा असंभावनाय विपरीतभावनानिरासपूर्वकं श्रुतितात्पर्यविषयीभूते ब्रह्मात्मैक्ये निश्चला पुनः कुतर्कैरनास्कंदनीया निर्विचिकित्सा यदा निश्चयवती भूत्वा समाधौ निर्विक
ल्पके प्रत्यगात्मनि अचला लयविक्षेपशून्या स्थास्यति स्थिरा भविष्यति तदा योगं विवेकप्रज्ञां प्राप्स्यसि निश्चलसमाधिलाभ एव बुद्धिप्रसादलिंगमिति भावः ५३ ॥

स्व १

लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुरर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्येति स्थिता प्रत्यगात्मनि प्रतिष्ठीता प्रज्ञा यस्य तस्य स्थितप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषा भा षणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यत इत्येकः प्रश्नः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अर्थाद्व्युत्थितः सन् किं प्रभाषेत कथं वदतीति कथमासीत कथं वा व्रजति विषयान् भुंक्ते इति प्रश्नत्रयं ५४ एतेषां क्रमेणोत्तराण्याह भगवान् प्रजहातीत्यादिना अत्र यान्येव कृतार्थलक्षणानि तान्येव ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यन्ते स्थितप्रज्ञलक्षणानि तेषां अकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः भवंत्ययत्नतस्तस्य न तु साधकरूपिण इति यदा यो योगी सर्वान् स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोग्यान् कामान् काम्यमानान् विषयान् प्रकर्षेण मू लं जहाति त्यजति कीदृशान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्प विकल्पात्मके स्थितान् न तु बहिः यथोक्तमक्षपादाचार्यैः दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति। तत्र स्थूलानां कामा

अर्जुन उवाच स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किं ५४ श्रीभगवानुवाच प्रजहाति यदा कामा

॥न् सर्वान् पार्थ मनोगतान् आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ५५॥

नां त्यागः एकांतसेवनमात्राद्भवतीति सूक्ष्मवीर्यानेव विलीनकरणान् मनस्य समनस्कस्य जाग्रद्ध्यासनामयः स्वप्ने ये कामाः स्फुरंति तेषामपि त्यागो ऽसंप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति ए वं त्रिविधान् कामान् यात्यक्त्वा आत्मन्येवाखंडैकरसे आत्मना स्वेनैव स्वरूपानंदेन तुष्टः वा स्वविषयनिरपेक्षोपदाभवति तदायं स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते ५५ ॥ ५५ ॥ ५५॥

भगवद्ध्यानादि रूपसद्वासनाभ्यासबले न भवति ये तु प संस्कृतकरण संप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्याः का मीः संकल्प मात्रोपनतादृदृरविद्या सुप्रसिद्धास्तेषामपि त्यागी २

५४

सकलेषु॥

दुःखेषु आध्यात्मिकादिषु दुःखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमना अचंचलमनाः वक्ष्यति च यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यत इति सुखेषु सुखसाधनेषु स्रक्चन्दनादिषु प्राप्तेष्वपि
विगतस्पृहो नित्यतृप्तिकत्वाद्भवति अत एव वीतरागभयक्रोधः यस्मात् स तथा न हि तस्याभवस्थायां रागात् भयात् दुःखाद् योवा संभवंति एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थितप्रज्ञ उच्यते ५६
स्थितधीः किं प्रभाषेत तस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति सर्वेषु धनदारजीवनादिषु अनभिस्नेहः अभिस्नेहवान् धनदारादिषु विकलेषु वाहमेव विकलः सकलोस्मीति दैन्यहर्षोपेतः पूर्वापरानु

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ५६ यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं नाभिनंद
ति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ यदा संहरते चायं कूर्मोंगानीव सर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५८ ॥ ॥ ॥

संधानरहितो जल्पति अयं तु न तथेति भावः तथा शुभं प्राप्य नाभिनंदति संतुष्टो भूत्वा शुभं प्रापयितारं न प्रशंसति तथा अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि दुःखी भूत्वा अशुभं प्रापयितारं न निंदति य
तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ५७ किमासीतेति तस्योत्तरमाह यदेति इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः प्रारब्धकर्मवशेन सुस्थितोपि योगी द्वैतदर्शनादुद्विग्नः सन् निरोधसंस्कारप्राबल्या
॥त्प्रीत्या समाधिमनुतिष्ठन्नेवास्त इत्यर्थः शेषं स्पष्टं ५८॥

योग:

ननुविषयेभ्यइंद्रियाणांनिवृत्तिश्चेत्स्थितप्रज्ञ नाहेतुस्तर्हिहस्तिमूर्छालयगत्यावेशादावपिसास्तीतिसर्वोपिस्थितप्रज्ञएवेत्याशंक्याहविषयाइतिसत्यंदेहिनोदेहाभिमानवतोमनुष्य
स्यापिहोनिराहारस्यइंद्रियैर्विषयाननाहरतोअभुंजानस्यविषयाःविनिवर्त्तंतएवतथापिरसवर्जंरसोभोगास्तहर्ज्जंनिवर्त्ततेत्वादापिसत्क्ष्मरूपेणागमोस्तीरागमूलस्यात्माज्ञानस्यादाह
त्वात्सोस्थितप्रज्ञइत्यर्थःअस्यैवपुनःपरंदृष्ट्वाआत्मानंसाक्षात्कृत्यनिराहारस्यपुरुषस्यापिविषयाननाहरतोरसवर्जंविषयाविनिवर्त्ततेतस्यैवपरंदृष्ट्वास्थितस्यरसोनिवर्त्तत इतिव्याचख्युः५९ किंचयत्नादेरिंद्रिया
तिभावःअंचस्तुरोगिणःकाष्टतपस्विनोवामूढस्यापिविषयाननाहरतोरसवर्जंविषयाविनिवर्त्ततेतस्यैवपरंदृष्ट्वास्थितस्यरसोनिवर्त्ततइतिव्याचख्युः५९ किंचयत्नादेरिंद्रिया

विषयाविनिवर्त्तंतेनिराहारस्यदेहिनः रसवर्जंरसोप्यस्यपरंदृष्ट्वानिवर्त्तते ५९ यततोह्यपिकौं ॥
तेयपुरुषस्यविपश्चितः इंद्रियाणिप्रमाथीनिहरंतिप्रसभंमनः ६० ॥ ६० ॥ ॥

णिस्त्रांत्यास्वयमेवलीयंतेसमाहितेनतुतानिक्रमेणांगानीवस्वेच्छयासंद्रियंतेएतच्चात्यंतायासमाध्यमित्याहयततइतिविपश्चितःशास्त्राचार्योपदेशवतोयततोपिसमाधि
सिध्यर्थंयतमानस्यापिपुरुषस्यइंद्रियाणिकर्तृणिमनःप्रतीचिस्थिरीक्रियमाणंकर्मीभूतंहरंतिविषयप्रवणंकुर्वंतियतःप्रमाथीनियथावहवश्चोरावनेएकंपुरुषंप्रमथ्यत
॥स्यचित्तंहरंतियतःप्रसभमतिशयेनप्रमथनशीलानि ६०॥

यद्यप्येवं तथापि तानि निर्यत्नव्यान्येवान्यथा स्थितप्रज्ञत्वस्यैवासिद्धेरित्याह तानीति संयम्य वशीकृत्य युक्तः संनद्धः मत्परः अहमेव सर्वेषां प्रत्यगात्मा परः स्यात्स्मिन्यो ब्राह्मणो मोदेहेंद्रि
यादिभ्य आंतरो यश्च उत्कृष्टः प्रियतमः यस्य स मत्परः सन्नासीत तद्धि यस्मात्वशे अग्रे यानीन्द्रियाणि स्पष्टं ६१ यदा पंचावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न वि चेष्टे ततामाहुः परमां गतिमिति श्रु
तौ इंद्रियमनोबुद्धीनां निग्रहे परमपदप्राप्तिरित्युक्तं तत्र उपसंहृतकरणस्य वा स्थानं शब्दादीन् स्मरतो मनोमात्रेण विस्थितस्य योगिनः मनसा अनिग्रहे किं स्यादित्याह ध्यायत इति हि
त्यां विषयान् शब्दादीन् ध्यायतश्चिंतयतः पुंसः पुरुषस्य तेषु शब्दादिषु संगः संबंधो जायते वा स्वार्थेभ्यो निगृहीतानपि इंद्रियाणि मनो ह्येषां पुनर्वा त्वोथगृहीतानीत्यर्थः ततः सं

६२

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ६१ ध्यायतो विषयान्पुंसः संगस्तेषूपजायते संगात्संजायते कामः
कामात्क्रोधोभिजायते ६२ क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ६३ ॥ ॥ ६२॥

गात्कामः तस्मिन्विषये अभिलाषः संजायते कामात्क तस्मिन्हेतोः प्रतिहतादभिज्वलनात्मा क्रोधोभिजायते ६२ ततः क्रोधात्संमोहः कार्याकार्यविवेकाभावो भवति ततः
स्मृतिविभ्रमः शास्त्रार्थानुसंधानस्य विभ्रंशः स्खलनं भवति स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः शास्त्रार्थस्य निश्चितस्यापि तिरोधानं भवति तस्मिंश्च शास्त्रज्ञेपरोक्षज्ञानेपि नष्टे पुरुषो नश्य
॥ति पुरुषार्थायोग्यो भवति यो हि तादृशः स नष्ट एवेति लोके वदंतीति ६३॥

ननुविषयान् अध्यायतोपियोगिनोवश्यत्यानेप्रमाणात्स्वाभाव्यादिंद्रियाणांविषयेषुसंगोदुष्परिहारस्तत्स्वोक्तरीत्यातस्यापिनाशप्रसक्तिरित्याशंक्याहरागद्वेषेतिविधेयात्मा किंकरीकृतमनास्तु आत्मवश्यैर्मनोधीनैरिंद्रियैःस्वाभिनश्चिह्नस्यकिंकरीकृतस्यकामक्रोधहीनत्वात्स्वयमपिरागद्वेषवियुक्तैःविषयान् अप्रतिषिद्धान् रागादिनिवारणेच्छयाचरन् उपभुञ्जानोपि प्रमाद् तत्रकामाद्युत्पत्तिः प्रसादंसंकल्पविकल्पपंकलेपप्रक्षालनेनमनसःस्वास्थ्यंअभिगच्छतिमनसःस्वास्थ्यमेवप्रसन्नात्मनःस्वास्थ्यंतस्यतदुपयोगस्वात् अजितमनस्कमिवजि

रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन् आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति ६४ ॥
प्रसादेसर्वदुःखानांहानिरस्योपजायते प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठति ६५ ॥

तमनस्कंविषयसंगोनबाधते अतोमनोजयेऽवश्यंकर्तव्यइत्यर्थः ६४ किंचचित्तस्यप्रसादेहिअस्यपुंसःसर्वदुःखानांकाममूलकानांकामाभावात् हानिःपरिहारोजायतेकामानुदयेहेतुमाहप्रसन्नेतिहियस्मात्प्रसन्नचेतसःपुंसोबुद्धिर्विषयेभ्योनिवृत्यआशुशीघ्रंपर्यवतिष्ठतेस्थिराभवतितस्मिंश्चसतिप्रमाणाभावात्कामोदयइत्यर्थः ६५ ॥

समनस्कानामिन्द्रियाणामनिग्रहे दोषमुक्त्वा बुद्धेरपर्यवसाने को दोष इत्यपेक्ष्य आह नास्तीति अयुक्तस्य अवशीकृतमनसोऽनात्मज्ञस्य बुद्धिः प्रज्ञात्मैक्यनिश्चयो नास्ति प्रमाणविषयासंभावना
याः प्रमेयविषयासंभावनायाश्च निरासात् तथा अयुक्तस्य असमाहितमनसः भावना ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिप्रवाहो नास्ति मनसश्चांचल्येन बुद्धेरपि चांचल्यात् अभावयतो ध्यानम्
कुर्वतः शांतिः सर्वदुःखोपरमश्च नास्ति चेतसोऽनवस्थितत्वेन दुःखावश्यंभावात् अशान्तस्य तु यस्तस्य सर्वदुःखस्य सुखं प्रत्यगद्वयानन्दात्मकं कुतः न कुतश्चिदहो विवादेव आद्ये अयुक्तस्ये
तिपदं युजिर्योगे इत्यस्य संपत्तिरिति युज समाधावित्यस्य तस्माद्बुद्धेः पर्यवसानमावश्यकं ३६ तदभावे दोषमाह इंद्रियाणां हीति हि यस्मात् इंद्रियाणां चरतां स्वस्वविषये प्रवर्तमानानां
मेलितं षष्ठी पदं रागादिकलुषं मनः तान्यनुलक्षीकृत्य विधीयते प्रवर्त्यते कर्मकर्तरि लकारः प्रवर्तते तदस्यार्थः तत् इंद्रियानुसारि मनः अस्य साधकस्य प्रज्ञां आत्मतत्त्वविषयां बुद्धिं हरति

नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायुक्तस्यभावना नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखं ६६ इंद्रियाणांहिचरतांयन्मनोनुविधीयते तदस्यहरतिप्रज्ञांवायु
र्नावमिवांभसि ६७ तस्माद्यस्यमहाबाहोनिगृहीतानिसर्वशः इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्यप्रज्ञाप्रतिष्ठिता ६८ ॥ ॥ ॥

तस्याः मनोनुसारित्वात् दृष्टान्तः स्पष्टार्थः अन्ये तु इंद्रियाणां मध्ये यदिंद्रियमनुलक्षीकृत्य मनः प्रवर्तते तदिंद्रियं अस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञां हरतीति योजयन्ति आत्मविषयां प्रज्ञां हृ
त्वा मनो विषयविषयां करोतीति भाष्ये लोचनीयं ६७ यत्ततो ह्यपीत्युपक्रान्तमर्थं बहुधा उपपाद्य उपसंहरति तस्मादिति यस्मादिंद्रियाधीनं मनो मनोनुगा च प्रज्ञा तस्मात् हे महा
बाहो यस्य यतेः इंद्रियाणि सर्वशः सर्वप्रकारेण स्वकारणेन मनसा सहितानीति यावत् इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यो निगृहीतानि भवन्ति तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति विद्धि ६८ ॥

प्पा १

प२

मां१

यसायं चावतिष्ठतह्ह्स्तुदात्सतभुतेः ता ह्यः परमांगतिमित्येवं चतुर्थेपादे व्याचष्टेयानिशेतिसर्वेषां भूतानामज्ञानांयानिशेवनिशायस्यांमध्येदिने लूकाद्वानेधाअर्थं धामवसवेप्राणिनो भवंतितस्यांतस्मिन्प्रत्यग्ज्योतिषिसंमीइंद्रियमनोबुद्धीनांनिग्रहणा शीलोयोगीजागर्तिइंद्रियादीनांहठशक्तिलोपेपिअनुपरतदृक्शक्तिस्वास्तितथाचश्रुतिः नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलो पो विद्यते ऽविनाशित्वादितियस्यामविद्यायां क्रियाकारकादिद्वैतस्वप्रवर्त्तिकायांसर्वाणिभूतानिजाग्रतितिनिशीथेउलूकादिवस्वस्वव्यापारेप्रवर्त्तंतेसाअविद्यापश्यतोमुनेः आत्मद र्शनवतोयोगिनः प्रारब्धकर्मणाविदेहकैवल्येप्रतिबंधात्लेशतोनुवर्त्तमानाव्युत्थानकालेप्यवहारतोस्त्यात्मांधकारिणीनिशेवक्लेशकारीभवतिअतिसुकुमाराह्रियोगिनः वाख्यवहा

व१

यानिशासर्वभूतानांतस्यांजागर्तिसंयमी यस्यांजाग्रतिभूतानिसानिशापश्यतोमुनेः ६९

कारे ध१

राहिजंतेनराइवगाढांधकारेसंचारात्पथोत्तंयोगभाष्ये अक्षिमात्रकल्पोहिविद्वानतस्त्वदुःखलेशेनाप्युद्विजततिअत्रवार्त्तिकानिकारकव्यवहारेहिशुद्धंवस्तुनवीक्ष्यतेशुद्धेवस्तुनिवि हेवकारकव्यावृत्तिस्तयाकाकोलूकनिशेवायंसंसारोऽज्ञात्मवेदिनोः यानिशासर्वभूतानामित्यवोचत्स्वयंहरिरितिबृहत्तस्वस्पलेकोंजडोन्मत्तपिशाचवत्तद्वत्तत्त्वोपिलोकस्यजडोन्मत्तपि शाचवत्प्रतिभातितदेवंकिमासीतेत्यस्योत्तरंयदासंहरतेचायमित्यादिनाएतदंतेनग्रंथेनस्थितप्रज्ञःसदासमाधिमनुतिष्ठंपरमांगतिंप्राप्यास्तद्युक्तं ६९ ॥ ६९ ॥

२ पं२

ननु प्रजहाति यदा कामान् इंद्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो निगृह्णीतानीत्यादिना उक्त विषयाणां प्रहाणं तेभ्यश्च इंद्रियाणीनां प्रत्याहरणमुक्तं तेषां न तेषमात्मनः पृथक् सत्त्वमस्तीति सिद्धं न च नेह नाना
स्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या तेषां बाधान्नत इस्तीति वाच्यं दृष्टेति प्रतीच्येवं तन्निषेधात् न हि दृष्टभूतलेघटो नास्तीत्युक्ते घटस्य स्वरूपं निषिध्यते किंतु तस्य भूतलसंबंधमात्रं तस्मात्कामानां पृथक् सत्त्वमस्त्यतो
नाद्वैतसिद्धिरित्याशंक्य सदृष्टांतं परिहरति आपूर्यमाणमिति प्रविशंतीभिरद्भिरापूर्यमाणमपि अचलप्रतिष्ठं अनुद्रिक्तं वृद्धिहीनत्वात् सर्वनिर्गच्छंतीभिरद्भिरिच्यमानमपि अचलप्रतिष्ठं अपूर्णं ह्रा
सहीनत्वादित्यपि बोध्यं एवंविधं समुद्रं यद्वत् आत्मप्रभवा आपः प्रविशंति तद्वत् यं पुरुषं कामैरापूर्यमाणं हीयमानं हि अचलप्रतिष्ठं निर्विकारं वृद्धिह्रासहीनत्वात् आत्मप्रभवाः सर्वे
कामाः प्रविशंति स एव शांतिं मोक्षं आ संतिकदुःखोपरमं प्राप्नोति न तु कामकामी विषयार्थी अयं भावः कूटस्थात्मनः सर्वस्य उत्पत्तिरेव चलयति इति सर्वे श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धेन
कामानां प्रहाणं तेभ्य इंद्रियाणां प्रत्याहरणं स्मर्यमाणं न तेषां परमार्थतः पृथक् सत्त्वं साधयति बहुप्रमाणविरोधात् किंतु यामरणप्रसिद्धं पृथक्त्वमभिप्रेत्य प्रहाणादिकमुक्तं प्रविला

स्मर

यत्

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्। तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न कामकामी॥ ७०॥

पनत्वेन व्याख्येयं यथा गन्ये (दि) ते घटकपालं निर्वपेदित्यादौ निर्वपतिना पागउच्यते न नु श्रोतार्थमात्रं तद्वदिहापि ज्ञेयं नेह नानास्तीत्यपि इहापरिदृश्यमाने प्रपंचे आत्मातिरिक्तं नानाकिं
मपि नास्तीत्येवं परतया व्याख्येयं तथा च आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेत्यादयः श्रुतिवादाः संगच्छंते आत्मनि कल्पितस्यास्य तत्रैव निषेधे नान्यत्र सत्त्वानुपपत्तेर्न कामानां पृ
थक् सत्त्वमस्तीति युक्त एव समुद्रदृष्टांतः यत्तु समुद्रात्स्य गंगागायाः सत्त्वमस्तीति तन्न कार्यैकारणयोः सत्त्वातिरिक्तसत्ताया अभावात् वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति कार्यस्य वाग
॥ लंबनमात्रत्वश्रवणादित्यन्यत्र विस्तरः ७०॥

हवि१

प्रासंगिकीमाशंकांपरिहृत्यव्रजेतकिमित्यस्यप्रश्नस्योत्तरमाहविहायेतिपूर्वोक्तान्विविधान्कामान्विहाययःचरतिविषयान्भुंक्तेनिस्पृहस्सन्यतोनिर्ममःममतावान्नहिदंममभूयादित्यन्यधनाद्यर्थस्पृ
हांकरोतिनिर्ममोपिकुतःयतोनिरहंकारःनत्पहंकारशून्यस्यसमाद्दोममताहृष्टात्तस्मादहंकारप्रविलयात्शांतिंमोक्षंप्राप्नोति अन्वयःसर्वत्रानभिस्नेहइतिसर्वत्रयच्छब्ददर्शनात्तस्माद्धनवि
धियरशावार्यंग्रंथः अन्यथास्थितप्रज्ञस्यप्रकृतत्वात्तद्वाक्यार्थोयच्छब्दोऽनर्थःप्राप्नोतिलोकेपिहिपरस्वभावकथनेसएवंकरोतीतितच्छब्दएवप्रयुज्यतेनतुयच्छब्दः विधौतुयएवंकरोति
सइष्टंप्राप्नोतीतिद्वयोरपिप्रयोगोदृश्यतेलक्षणाकथनार्थत्वेपितत्रतात्पर्याभावाद्विधावेवपर्यवसानमितिदिक् ७१ प्रतिपादितांकर्मयोगप्राप्यांसांख्यनिष्ठांफलेनस्तुवन्नुपसंहरति
एषेतिएषास्थितप्रज्ञलक्षणप्रसंगात्कथिताब्राह्मी ब्रह्मशब्देनात्रब्रह्मविद्युच्यतेब्रह्मविद्ब्रह्मैवभवतीतिश्रुतेःयस्यैवंब्राह्मीस्थितिः निष्कामतोनिष्ठांप्राप्यनरोनविमुह्यतिपुन

विहायकामान्यःसर्वान्पुमांश्चरतिनिस्पृहः निर्ममोनिरहंकारःसशांतिमधिगच्छति एषाब्राह्मीस्थितिःपार्थनैनांप्राप्यविमुह्यति स्थित्वास्यामंतकालेपिब्र
ह्मनिर्वाणमृच्छति ७२ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेसांख्ययोगोनामद्वितीयोध्यायः २ ॥

मोहंनप्राप्नोति [illegible] अस्यांअंतकालेपिस्थित्वेतिसकृज्ज्ञातापीयंफलवतीनतूपासनावच्चिराभ्यासमपेक्षेसुतरांब्रह्मऋच्छतिप्राप्नोतिकिंलोकांतरवत्गतिप्राप्यंब्रह्मने
त्याहनिर्वाणमितिनिर्गतंवानंगमनंयस्मिन्प्राप्येब्रह्मणितन्निर्वाणं तथाचश्रुतिःनतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतेब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिगतिमंतरेणप्राणाद्युपा
धिप्रविलयमात्रात्तुघटाकाशस्यमहाकाशत्वप्राप्तिवत् जीवस्यब्रह्मत्वप्राप्तिमाह अंतकालेपीत्यपिशब्दात्पूर्वंब्रह्मचर्यादारभ्यावतिष्ठतिसब्रह्मनिर्वाणंकैमुतिकन्यायेनप्राप्नोतीति
गम्यते अस्याध्यायस्यार्थःसंगृहीतोमधुसूदनश्रीपादैः ज्ञानंतत्साधनंकर्मसत्त्वशुद्धिश्चतत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेस्मिन्प्रकीर्तितं अ० ॥ ॥ ॥ ॥

इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोःश्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिभगवद्गीतार्थप्रकाशेद्वितीयोध्याय २ पूर्वस्मिन्न
ध्यायेएषातेभिहितासांख्येबुद्धिर्योगेत्विमांशृण्वितिबुद्धिद्वयंप्रदर्श्यव्यवसायात्मिकाबुद्धिरितिश्लोकेनसांख्यनिष्ठावतांपाताशंकानास्तिकर्मसंयोगनिष्ठावतांतुसास्तीत्युक्तायावा
नर्थउदपानेइतिसांख्यनिष्ठायांसर्वकर्मफलांतर्भावश्चवर्णितस्तामेवप्रशमात्मिकांस्वाशयानुकूलांमत्वानोर्जुनउवाचज्यायसीतिहेजनार्दनकर्मणोनिष्कामकर्मयोगा
पेक्षयाबुद्धिःसांख्यनिष्ठालक्षणंज्ञानंज्यायसीप्रशस्ततराचेत्तेतवमतातत्तर्हिमोक्षहेतुभूतायांतस्यांसत्यांघोरेबंधुवधात्मकेकर्मणिकिंनुकुतोहेतोर्नियोजयसिपुनःपुनर्युध्यस्वेतिव
दन् १ ननुतवज्ञाननिष्ठायामनधिकारात्कर्मैवकुर्वितित्वांब्रवीमीत्याशंक्याहव्यामिश्रेणेति अविविक्तेनेवशब्दोविविक्तोपिबुद्धिदोषादविविक्ततांगच्छामीतिसूचयति
[गा २]

अर्जुनउवाच ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव १ व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे
॥तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोहमाप्नुयाम् २॥

तेनवाक्येनत्रैगुण्यविषयावेदानिस्त्रैगुण्योभवार्जुनेतिक्वचिद्वेदनिष्ठांत्याजयसिकर्मण्येवाधिकारस्तेइतितामेवचग्राहयसितथानिर्द्वंद्वोनित्यसत्त्वस्थोनिर्योगक्षेमआ
त्मवान्भवेतिचनिवृत्तिमार्गमुपदिशसिधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यतइतिप्रवृत्तिमप्युपदिशसिनस्त्वेतन्मयायुगपदनुष्ठातुंशक्यमतोमे
ममबुद्धिंमोहयसीववस्तुतोममोहंनाशयितुंप्रवृत्तोसीतिइवशब्देनोच्यतेतत्तयोर्मध्येएकंप्रधानंमद्योग्यंतत्निश्चित्यवदयेनानुष्ठितेनाहंश्रेयःकल्याणंआप्नुयाम् २
[तत्र] [प २]

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्निति पुरा पूर्वाध्याये मया निष्ठा एकैव प्रोक्ता परं तु सा द्विविधा द्विप्रकारा सैकस्याएव ब्रह्मनिष्ठायाः प्रकारद्वयमुक्तं अधिकारिभेदेन न तु ब्रह्मप्राप्तये परस्परनिरपेक्षमार्गद्वयमुक्तमिति भावः हेऽनघ विशुद्धांतःकरण मद्वचनस्यार्थं सम्यगालोचयेत्यर्थः तदेव प्रकारद्वयमाह ज्ञानयोगेनेति सांख्यानां प्रकृतिपुरुषयोर्विविक्तत्वं ज्ञानतो आत्मना त्मविवेकज्ञानयोगः ज्ञानोपायो वेदांतश्रवणमननिदिध्यासनात्मकस्तेन ज्ञानयोगेन ब्रह्मणि निष्ठां परिसमाप्तिं सांख्याः प्राप्नुवंतीत्यर्थः योगिनां सिध्यसिध्योः समो

श्रीभगवानुवाच लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघः ज्ञानयोगेन सांख्या
॥नां कर्मयोगेन योगिनां ३॥

भूत्वा समत्वं योग उच्यत इति उक्तलक्षणा योगवंतां कर्मयोगेन संध्योपासनादि निर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतमिह कर्मयोगपदार्थः तेन योगिनो ब्रह्मनिष्ठां प्राप्नुवंतीत्यर्थः अयं भावः इहजन्मनि जन्मांतरे वा ईश्वरप्रीत्यर्थमनुष्ठितैः कर्मभिर्विशुद्धसत्वो विवेकवैराग्यशमादिषट्कादियेनो मुमुक्षुः प्रत्यक्श्रवणाचितः श्रवणमननाभ्यासेनैव कृतकृत्यो भवति स चेत् श्रवणादेः प्रातं समाहितचित्तस्तर्हि निदिध्यासनस्यापि अपेक्षितत्वमुक्तं सोयं सांख्यमार्गः तथा सर्वाणि कर्माणि परमगुरावर्पयन् श्रवणमननात्मकविचारमंतरेणैव केवलं
॥अनुष्ठानात्प्रतीचोनि ॥

की२

विशेषब्रह्मरूपत्वं गुरुवाक्यतो निश्चित्यासंभावनादिदोषरहित आचार्योऽग्निर्गुरणाब्रह्मोपास्तिप्रकारमधिगम्य कर्मछिद्रेषु समाध्यभ्यासं कुर्वन्ननिष्फलं प्रत्यगात्मस्वरूपं साक्षात्क
रोतीति सोऽयं योग[illegible]मार्गः तेन ऊहांको शल्यं येषामस्ति ते सांख्याः येषां तन्नास्ति मियोगिन इति अत इत्यं हि प्रकारा निष्ठा न तु द्वे निष्ठे इति भ्रमित्तव्यं यथोक्तं वशिष्ठेन द्वौ क्रमौ चित्तनाशाय
योगो ज्ञानं च राघव योगस्तु वृत्तिनिरोधो हि ज्ञानं सम्यगवेक्षणं यासाध्यः कस्यचित्तस्य निश्चयः प्रकारौ द्वौ ततो देवो जगाद परमः शिव इति चित्तादर्शनोपलक्षितस्य ब्रह्मसाक्षा
त्कारस्य द्वौ क्रमौ चित्तादेर्मिथ्यात्वपक्षे ज्ञानमेव यथा रज्जु[illegible]गादि सम्यगवेक्षणे नैव नश्यति तद्वत्तस्य सत्वपक्षे योग एव यथा सत्यजरगः मंत्रादिना निरुद्धप्रचारः
स्वयमेव नश्यति तद्वच्चित्तमपि योगेन निरुध्यमानं नश्यति तस्य निरन्वयोच्छेदस्तु प्रारब्धकर्मान्ते पक्षद्वयेऽपि तुल्य इति ३ ॥ ३ ॥ ३ ॥

६२

अनयोः प्रकारयोरंगांगिभाव माहनकर्मणामितिकर्मणा यज्ञादीनो अनारंभात् अननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां नाश्नुते न प्राप्नोति विविदिषंति यज्ञेनेतिश्रुत्या यज्ञादीनां विविदिषायोगत्वेन विधानात्
ननु संन्यस्य प्राधान्यात् कर्मणां विविदिषांगत्वमत्र गम्यते तेन विविदिषायां यज्ञादिना सिद्धायां एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छंतः प्रव्रजंतीतिश्रुतेः प्रव्रज्यारूपमेव नैष्कर्म्यमिह ज्ञाननिष्ठासाध
नं न त्वास्यं न ज्ञानं नैष्कर्म्यसिद्धिं समाधिगच्छतीतियोजनायां परमात्मिस्याहा विवात्र न तु ब्राह्मकस्य परमस्य विशेषणस्याभावात् न च कर्मयोगजनितचित्तशुध्यभावे केवलात् संन्यासात् सिद्धिं समधि
गच्छतीतियोजनायां विशेषयोर्ज्ञानकर्मणोः समुच्चया संभवस्याभी ष्टस्य सिद्धेः किमिति नैष्कर्म्यशब्देन ज्ञाननिष्ठा ग्राह्यतः इतिचेत् सत्यं गुरोः कर्मकार्यत इतिवाक्यशेषान्नैर्गुण्य हेतुकं मुख्यं
ज्ञानमेवेह नैष्कर्म्यं यथार्थः न तु प्रव्रज्या विविदिषंति यज्ञेनेत्यत्रापि जिज्ञासित्वस्येन जिज्ञासस्यसिनेत्यदविवक्षितीयांतस्य धात्वर्थे नैवान्वयात् अश्वादीनां गमनादिविषय ज्ञादीनां वेदनस्यवा
योज्ञेयः स तमेवेति श्रुतिस्तु विविदिषासंन्यासमभिप्रायेण प्रवृत्ता एतं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरंतीति ज्ञान

६३

नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते नचसंन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ४॥

६१

परिणाकार्थे सजीवन्मुक्तिसुखार्थे स्य याज्ञवल्क्यादिभिरनुष्ठितस्य विद्वत्संन्यासस्यापिशास्त्रे दर्शनात् असंन्यासिनो ज्ञानमेव नोत्पद्यत इति प्रावामगन्हो विक्षेपकर्मत्यागरूप संन्यासविष
यः न तु काषायपरिधानमात्र विषयः गर्गीव्याधवशिष्ठादीनामतथाविधानामपि ज्ञानोत्पत्यवगमादित्यास्तां तावत् कर्मभिरशोधितचित्तस्य मंदबुद्धेः रागद्वेषादिग्रस्तस्यात्मानात्म विवेक
द्वारा वा नैष्कर्म्यप्राप्तिर्नास्तीति पूर्वार्धार्थः नन्वभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा नैष्कर्म्यमाचरेदिति केवलात्कर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यसिद्धिः स्मर्यते तत्कथमुच्यते नकर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यमस्तीति तत्राह
न चेति कर्मजचित्तशुध्यभावे कृतादपि संन्यासान्न मोक्षसिद्धिः उदाहृतस्मृतिस्तु चित्तशुद्धिपूर्वकसंन्यासाभिप्रायान हिरण्यादिग्रस्तः सर्वभूतेभ्यः सर्वात्मनाभयं दातुमिष्टे तोपपन्नमुक्तं न
चसंन्यसनादेवेति ४॥ ४॥

एतदेव प्रपंचयति नहीति अवशः कर्मजशुध्यभावात् अजितचित्तः कश्चिदपि जातु कदाचित्समाधिकालेपि क्षणमपि अकर्मकृत्कर्माणि इर्मनोवाक्कायादीनि अकुर्वन् नहि प्रसिद्धं न तिष्ठति हि यस्मात्सर्वोपि लोकः प्रकृतिजैः गुणैः सत्वरजस्तमोभिः स्वभावप्रभवैः रागद्वेषादिभिः कर्म कायिकं वा चिकं मानसिकं वा कार्यते अवश्यं तत्र प्रवर्त्यते ५ ननु एवं ध्यानेनैव चित्तशुद्धि म... पि सैयादपि ध्यामीं किं कर्मभिरित्याशंक्याह कर्मेंद्रियाणीति यो विमूढात्मा गाधाक्रांतचित्तः कर्मेंद्रियाणि वागादीनि संयम्य निगृह्य आस्ते एकांते ध्यानापदेशेनोपविशति स मिथ्याचारः तस्य तदासनादिकं आचरणं मिथ्या आलीकमेव निष्फलत्वात् तत्र हेतुः इंद्रियार्थान् मनसा स्मरन् निंतियन् इंद्रियार्थान् शब्दादीन् श्रोत्रादिभिर्गृहीतुं

नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ५ कर्मेंद्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥ इंद्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ६ यस्त्विंद्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन कर्मेंद्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ७ ॥ ७ ॥

नसा च स्मरति अतो मिथ्याचारः स विषयान् चिंतयन् योगनिष्ठामात्मनो लोके अभिव्यक्तनक्ति अतः कपटीत्यर्थः तस्मात्कर्मव्यतिरिक्तः कश्चित्तु शुद्धयुपायो नास्तीति भावः ६ यस्तु पूर्वस्मान्मिथ्याचारात् विलक्षणः पुरुषधौरेयः इंद्रियाणि मनसा सह नियम्य रागद्वेषवियुक्तानि कृत्वा कर्मेंद्रियैः कर्मयोगं आरभते हे अर्जुन असक्तः कर्मफले स्वर्गादौ ऐहिके ॥ शब्दादौ असक्तः अनासक्तो विशिष्यते पर्वं स्मात् अधिको भवतीत्यर्थः ७ ॥

नियतमितियस्मादेवंतस्मात्त्वंनियतंसंध्योपासनादिकंमेवकुरुयद्वानियतंनियमेनत्वंकर्मनित्यकाम्यसाधारणंयत्पापविनिकृंतनंस्वभावंतदेवकुरुहियस्मात्ह्यकर्मणःसकाशात्क
र्मैवज्यायःप्रशस्ततरंअपिचतेतवक्षत्रियस्यअकर्मणःसत्यामपिचित्तशुद्धौसर्वकर्मत्यागिनःशरीरयात्रादेहयात्रापि नप्रसि
ध्येत्भैक्ष्यचर्यायामनधिकारात्ब्राह्मणाःपुत्रैषिणायाश्चवित्तैषिणायाश्चलोकैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतीतिसंन्यासविधायकेवाक्येराजाराजसूयेनस्वाराज्यकामोयजेतेत्यत्रराज
पदवत्ब्राह्मणपदस्यविवक्षितत्वात्अर्थवत्त्वात्चत्वारआश्रमाब्राह्मणस्यत्रयोराजन्यस्यद्वौवैश्यस्येतिस्मृतेश्चअन्यत्राप्युक्तंप्राज्यंकृत्यमुखंराज्ञांनामधर्मोदेवअवलिंगधारणं

नियतंकुरुकर्मत्वंकर्मज्यायोह्यकर्मणः शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः ८ यज्ञार्थात्क
र्मणोन्यत्रलोकोयंकर्मबंधनः तदर्थंकर्मकौंतेयमुक्त संगः समाचर ९ ॥ ॥

हिजातेराज्ञांनानांनायंधर्मोविधीयतइति ८ ननुकर्मणाबध्यतेजंतुरितिकर्मणांबंधकत्वस्मृतेःकथंमुमुक्षुंमांतत्रनियोजसीत्याशंक्याह यज्ञार्थादितियज्ञःपरमेश्वराराधनं
यज्ञोवैविष्णुरितिधात्वर्थानुगमात्तदर्थंयज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेर्विष्णुर्वातदाराधनार्थंयत्कर्मततोन्यत्रकर्मणिस्वर्गाद्यर्थेप्रवृत्तोयंलोकःकर्मबंधनःकर्मणाबध्यतेनत्वी
श्वराराधनार्थंअतस्तदर्थंईश्वराराधनार्थंकर्मवर्णाश्रमोचितंहेकौंतेयमुक्तसंगःफलाभिलाषशून्यःसन्समाचारसम्यक्कुरु ९ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ ९ ॥ ९ ॥

तः२ वि१

यत्तद्देवार्थवादेन द्रढयति सहेति यज्ञैः सहेति सहयज्ञाः वोपसर्जनस्येति पक्षे मादेशाभावः कर्माधिकृता इति यावत् प्रजा द्विवर्णिकाः अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं सवो वृद्धिस्तां लभध्वं एष यज्ञः
युष्माकं इष्टकामधुक् इष्टार्थप्रदो ऽस्तु १० इष्टार्थप्रदत्वमेवाह देवानिति भावयत तर्पयत अनेन देवतापूजात्मकेन यज्ञेन वयुष्मान् भावयन्तु इष्टवृष्ट्यादिना एवं परस्परं भावयन्तो देवा
श्च यूयं च श्रेयः परं प्राप्स्यथ ११ किंच इष्टान् पुत्रपश्वादीन् वः युष्मभ्यं यज्ञैर्देवभावितैस्तैर्दत्तानेव व्रीहियवाज्यादीन् अप्रदाय अदत्त्वा देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागात्मकं यागं नित्यनैमि
त्तिकरूपं वैश्वदेवाग्निहोत्रज्ञानेष्ठ्यादिरूपं अकृत्वेत्यर्थः अदत्त्वा यो भुङ्क्ते स स्तेन एव १२ ये तु यज्ञशिष्टाशिनः वैश्वदेवादिशिष्टान्नभोजनशीलाः सन्तः प्राणापाकारणात्ते मुच्यं

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् १० देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः प
रमवाप्स्यथ ११ इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः १२ यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः भुञ्जते ते
॥ त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् १३ ॥

ते मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः प्रमादकृतैः विहिताकरणानिमित्तैः ये त्वात्मकारणात् स्वार्थमेव पचन्ति न तु पञ्चमहायज्ञार्थं ते पापाः स्वयं पापरूपा एव सन्तः पापमेव भुञ्जते तथा च स्मृतिः
कण्डनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी पञ्च सूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विन्दति इति पञ्चसूनाकृतं पापं पञ्चयज्ञैर्व्यपोहति इति च श्रुतिश्च केवलमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिद
मद्यते स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतदिति मन्त्रवर्णोऽपि मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति
॥ केवलादीति १३ ॥

जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्मकर्तव्यमित्याह अन्नादिति अन्नात् रेतोरूपेण परिणतात् भूतानि प्राणिशरीराणि भवंति अन्नं च पर्जन्यात्तत्तु प्रसिद्धमेव यज्ञाद्भवति पर्जन्यः अ
ग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इति स्मृतेः यज्ञो देवताराधनरूपो धर्मः कर्मभ्यो यागहोमदानादिभ्यः समुद्भवतीति कर्मसमुद्भवः १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं वेदोद्भवं वेद एव धर्मे प्रमाणं न तु पाखंडादिप्रणीतागमः ब्रह्म वेदोपि अक्षरसमुद्भवं अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्यादिश्रुतेः सा क्षा

अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः १४
कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं १५॥

त्परमेश्वरादेवोत्पन्नः अतो न तत्र भ्रमविप्रलंभत्वादिदोषाक्रांतपाखंडादिवाक्यवदप्रामाण्यशंकास्तीति भावः यस्मादेवं तस्मात्सर्वस्मिन् देशे काले च वर्त्तमानं ब्रह्म वेदः स
तेन देवस्य नित्यत्वं शब्दस्य विभुत्वं च दर्शितं नित्यं नियमेन यज्ञे प्रतिष्ठितं तात्पर्येण पर्यवसन्नं १५ ॥१५॥ ॥१५॥ ॥१५॥ ॥१५॥ ॥१५॥

मवलेवं तत किं फलितमित्यत आह एवमिति भूतानामाहारो देहाभिगामस्त तत्कर्मजान्नं ततः कर्मानुष्ठानं ततो देवानां तृप्तिस्ततो वृष्टिस्ततो ऽन्नं ततो भूतानीत्येवं वेदाधिगम्यमित्येवं हेतुचक्रमिदं चक्रं विरेतस्मा वर्तमानं जगता
त्रा निर्वाहकं नानुवर्त्तयति नानुतिष्ठति सः अघायुः पापजीवनः इंद्रियारामो ऽनतु धर्माराम आत्मारामो वा मोघं व्यर्थं दशमस्य काहिकजीवति पार्थ स इदमनुवर्त्तयति स जगदुपकारको ऽधन्य इति भावः तथा च
श्रुतिः अथो अयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणामथ यत्पितृभ्यो निपृणाति यत्प्रजामिच्छति तेन पितॄणामथ यन्मनुष्यान्
वासयते यदेभ्यो ऽशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्या पिपीलिकाभ्य उपजीवंति तेन तेषां लोक इति १६ एवमीश्वरेणावेद

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः अघायुरिंद्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति १६ यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य

॥ कार्यं न विद्यते १७ ॥

पस्य पूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्त्तितमन्यैरधिकृतैरनुवर्तितव्यमित्युक्तं अस्या ननुवर्त्तने च महाननुत्पत्यवाय उक्तः स त्वन्य विदपि स्पृशेदिति संभावितामाशंकां परिहरति य इति आत्म
न्येव रतिः प्रीतिर्यस्य न तु स्त्र्यादौ स तथा न चात्मनि प्रीतिः प्राणिमात्रस्यानौपाधिकोऽस्तीत्यतस्तदर्थत्वेनैवान्यत्रापि प्रीतिर्भवतीत्यत उक्तं आत्मतृप्तश्चेति आत्मनैव परमानं
दरूपेणात्मनो ऽन्नमिष्टान्नादिना न तु मंदाग्निरपि स्त्र्यादौ न रमते नाप्यमिष्टान्नेन तृप्यति अत उक्तं आत्मन्येव च संतुष्ट इति मंदाग्निर्हि धातुदृढ्ह्यं जाठरोद्दीपनं च कामयमान ओष
धाद्यर्थमितस्ततो धावति न त्वयमात्मन्येव तुष्यति विद्वांस्तु रति तुष्टी रात्मनैवानुभवति न स्त्र्यन्नधनादिभिरिति तस्य कार्यं कर्त्तव्यं किमपि नास्ति क्रियां प्राप्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावा

॥ नं १७॥ ॥ १७॥

गी०
७७

एतदेवाह नैवेति तस्यात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनं नास्ति स्वर्गादेरलिप्साभावात् मोक्षं वा क्रियासाध्यत्वात् तस्यैक्यतः कृतेनेति श्रुतेः अकृतेनापि कर्मणा नास्तीति स्पष्टं यः अकृतेन विहितकर्मणापि अर्थो नरकादिरस्य नास्ति अत्र कृताकृतशब्दौ मिथो मिथः परस्परविरुद्धार्थवाचितया गुणप्रधानभावेनोपेतौ अकृतेनेति भावे निष्ठा नित्याकरणानिमित्तं प्रत्यवायप्रतिरूपो वा कश्चन योऽपि दुःखोनास्तीति व्याचक्षते तेषामप्यभावाद्वा वोन्नेतुमभ्युपगमात् नित्यानां कालेयस्य विहितं क्रियते तत एव प्रत्यवायोत्पादो वक्तव्य इति ध्येयं कु

घा २

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन नचास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः १८ ॥

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः १९ ॥

प्रि०यो१

प्रामात्तरन्तांत आप घते अत्रोपपत्तिमाह न चेहेतौ यस्मात् अस्य आत्मरतेः सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु उत्तममध्यमाधमेषु कश्चिदपि अर्थव्यपाश्रयः सुखभोगात्मकप्रयोजनाभिसंबंधो नास्ति आत्मरतित्वादेव निष्कामत्वाद्दुःख सुखपापफलसंबंधो नास्तीत्यर्थः १८ यस्मान्निष्कामस्य कर्मलेपो नास्ति तस्मात् असक्तत्वमपि असक्तः फलासक्तिशून्यः सततं सर्वदा कार्यं अवश्यं कर्तव्यं कर्म नित्यं नैमित्तिकं समाचर हि यस्मात् असक्तः कर्माचरन् परं मोक्षं सत्वशुद्धिद्वारेणाप्नोति। १९ ॥ ॥१९॥ ॥१९॥

राम०
७७

अत्र शिष्टाचारं प्रमाणयति कर्मणेति कर्मणैव संसिद्धिं श्रवणादिसाध्यां ज्ञाननिष्ठां गन्तुं आस्थिताः प्रवृत्ताः जनकादयस्त्वादृशाः क्षत्रियाः न तु संन्यासेन ननु शुद्धचित्तस्य नास्ति कर्मापेक्षेत्याशंक्याह लोकेति। लोकस्य संग्रहः स्वधर्मे प्रवर्त्तनं तु स्वप्रयोजनाभावेपि केवलं लोकसंग्रहार्थं चेत्कर्म कर्त्तव्यं तदा विदुषां ब्राह्मणानामपि संन्यासो न स्यात् अत्यत्नेनैव संन्यासधर्मोनुग्राहयितं तेषां संन्यासः इति चेत् अर्जुनेपि न तर्हि इत्थं वारितमस्ति न तु क्षत्रियस्य संन्यासेधिकारो नास्तीति चेत् तल्लिंगधारणे विकाराभावेपि भरतऋषभादिवत्स्वरूपकर्मत्यागमात्रेधीकारात्तु वार्त्तिके सर्वाधिकारविच्छेदिज्ञानं चेत्सु

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि २० यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते २१ न मे पार्थोस्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त्त एव च कर्मणि २२ यदि ह्यहं न वर्त्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः मम वर्त्मानुवर्त्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः २३ ॥

येपि तेनकुतो विकारनियमो बुध्यानेन्द्रियतेवला इति विद्वत्संन्यासे क्षत्रियादेरपि अधिकारस्य साधितत्वात् अतो लोकसंग्रहो न मुख्यं कर्मप्रयोजनमिति चेत् सत्यं न मे पार्थास्ति कर्त्तव्यमिति स्वदृष्टान्तेन अधिकारिकत्वादर्जुन एवैवं नियोज्यते न क्षत्रियमात्रमिति तुष्यतु भवान् २० २१ कर्मणि वर्त्त एव अहं कर्म करोम्येवेत्यर्थः २२ यद्यहं कर्मणि न वर्त्तेयं तर्हि मनुष्याः ममैव वर्त्मानुवर्त्तन्ते अवर्त्तन्ते अवर्त्तेरन् न कर्म न कुर्वीरन्नित्यर्थः अतन्द्रितोऽनलसः सर्वशः सर्वप्रकारैः २३॥

ततस्त्वं किमित्यत आह उत्सीदेयुरितियद्यहंचरतीत्यादेरपरन्योजनाकेवलंलोकसंग्रहं पश्यनकर्तुमर्हसि अपितुश्रेष्ठाचारत्वात्यी त्याह यद्यदितितथाचममश्रेष्ठस्त्वयाहशाचाचारस्ताहशस्त्वमस्तु
वर्तिनात्वया अनुष्ठेयः नस्वातंत्र्येणान्यहत्यर्थः कीहशस्तवाचारोयोमयानुवर्तनीयइत्याकांक्षायांनमेपार्थेत्यादिभिस्त्रिभिश्लोकैस्तत्प्रदर्शनमितिमधुसूदनश्रीपादाः २४ यस्मादृशेणवत्त्वंहत
थैसि तथापि तथापियराजुग्नहार्थकर्माणिकर्वित्याह सक्ताइतिकर्मणिकर्मफलेकुर्वंतिकर्माणी विशेषः असक्त इतिछेदः २५ विद्वान्अज्ञानांकर्मस्वारकानरंबुद्धिमेहंबुद्धेश्चालनंनजनयेत्तेन
त्पादयेत् किंतुतानुसर्वाणिजोषयेत्सेवयेत्कथंयुक्तआहतो भत्वासमाचरन् २६ अविद्वानकथंकर्मसुसज्जततइत्यत आह प्रकृतेरितिप्रकृतेः पारमेश्वर्याः सत्वरजस्तमोगुणात्मिकायाःहे

उत्सीदेयुरिमेलोकानकुर्यांकर्मचेदहं संकरस्यचकर्त्तास्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः २४ सक्ताः कर्मण्यविद्वांसोयथाकुर्वंतिभारत कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसं
ग्रहं २५ नबुद्धिभेदंजनयेदज्ञानांकर्मसंगिनां जोषयेत्सर्वकर्माणिविद्वान्युक्तः समाचरन् २६ प्रकृतेःक्रियमाणानिगुणैः कर्माणिसर्वशः अहंकारविमू
॥ढात्माकर्त्ताहमितिमन्यते २७॥

वात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिश्रुतिप्रसिद्धायाः शक्तेर्गुणैः कार्यकारणसंघातात्मकैः क्रियमाणानिकर्माणि अहंकारेणस्वस्मिन्नध्यस्तेनमूढः तदीयात्कर्तृत्वात्तदीनात्मधर्मत्वेनपश्य
न् आत्मनश्चअसंगानंदसंविद्रूपतामपश्यन् आत्मा अहंकारेणविमूढश्चावोसौतेमतिविग्रहः अहंकर्माणिकर्मणांकर्तेतिमन्यतेकर्त्रध्यासेन कर्त्ताहमिति तत्प्रत्ययःतेनननलो
कात्ययनिष्ठारवलथैतनामितिषष्ठीनिषेधः अन्यथातत्प्रत्ययेकर्मणांकर्त्ताहमितिषष्ठ्याभाव्यं २७ ॥ २७ ॥ २७ ॥ २७ ॥ २७ ॥

एवं सक्तस्य कर्माचरणं प्रदर्श्यासक्तस्य तद्दर्शयति तत्त्वविदिति गुणकर्मविभागयोः गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इति भाष्यं नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्य आत्मनो विभागः नाहं कर्मा-
त्मक इति कर्मभ्य आत्मनो विभागयोस्तत्त्वं वेत्तीति श्रीधरः मधुसूदनस्तु गुणा देहेन्द्रियान्तःकरणानि अहंकारः यद्वा निकर्माणि तत्तु तेषां व्यापारः तानि ममकारास्पदानि गुणकर्माणि तेषु देहेकवद्भ्यो
विभज्यन्ते सर्वेषां जडानां भासकत्वेन पृथग्भवतीति विभागः स्वप्रकाशज्ञानरूपोऽसंग आत्मा गुणकर्मणोश्च विभागश्चेति द्वन्द्वः तयोर्जडाजडरूपयोस्तत्त्वं यो वेत्ति स करणात्मका गुणा
गुणेषु विषयेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते कर्तृत्वाभिनिवेशं न करोति त्वर्थे गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इति पक्षे गुणकर्मणोरभिन्नत्वमिष्टं विभागपदं व्यर्थमिति यद्वा यस्तत्त्ववि

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते २८॥

त् स गुणाः गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा गुणविभागे च न सज्जते इति योजना गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विभागाः बुद्ध्यहंकारज्ञानेन्द्रियविषयरूपेण विभज्यावस्थानं तस्मिन्न सज्जते इदं मह्यमि-
ति न मन्यते तथा हि शरीरी अहं गौरोऽस्मि हस्ताभ्यामास्ते मेऽपेक्षान्नमिति च यथा हृष्टं ममेदं हृष्टमिति अहंकारेणाभिमन्यते मेऽस्मीत्यभिमन्यते उभे विज्ञीथमाराणामहं सुखीति च सर्वेषु
बुद्ध्यादिषु विभागेषु समारोपोऽपि प्रत्येकं प्रत्यक्षमध्यासाहमिदमिति ममेदं कर्मेति च मन्यते एतेन कर्मविभागोऽप्यावश्यकत्वेन व्याख्यातः अन्यथा चिदात्मन्येव आज्ञानादिक-
॥ र्तृत्वं दुःखादिमत्त्वं चापततीति अयं च कर्मविभागः श्रुत्यापि दर्शितः अंधो मणिमविंदत् तमंगुलावयत् अग्रीवः प्रत्यमुंचत । ॥ ॥ ॥

भी०
७९

ततमजिह्नोऽयमस्त्वेति अधः स्वयंप्रकाशाहीनोपि च स्फुरद्रश्मिर्गोरूपाश्रितं विषयं [illegible] अविंदत प्रकाशयति अंगुलीः काष्ठकोष्ठादिवत्तु जडत्वात्स्वयं कर्मकर्तृत्वमशक्तोपि परापरि
आवयत् आसीद्यत विषयं जपादन्ते अनवच्छिन्नशिरस्कवन्निर्जीवो हंकारस्तं प्रत्यसंचतनी वायोधारयन्निमपे हंलव्यमिति मन्यते अजिह्मो धीयात्तुः जडत्वात्स्वगतस्य सुखदुःखयोः
घटद्रवस्वगतरूपादेः प्रकाशने असमर्थोपि अहं सुखी दुःखी नित्यानुभवति तथा च आत्मानात्मनोऽपोह्योत्यक्त व्याहृत्ते घहंकारादिषु तत्केममत्वाभिमानादिषु कुसुमेषु सूत्रमिवानु
वर्त्तमानेन आत्मनैतस्य प्रथममतं जानन् गुणाः धीच स्फुरद्दयः गरोपसुखदुःखरूपादिषु वर्त्तते न तत्वात्मेति मत्वा न सज्जतेऽहमेव हस्तादिसंघातरूपो ममैवेदमानोहिकं कर्मेति न शक्तो भवतीत्यर्थः ४९

राम०
७९

एवं सक्तासक्तकर्मणि विभज्य सक्तमोनुवाद पूर्वकं न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानाम् इत्युपक्रांतमुपसंहरति प्रकृतेरिति गुणाः रहंकाराद्य भिस्त्वस्मिन् अध्यस्ते संमूढाः एकीभावेन अभेदाध्यासेन मूढास्तु प्रकृतेः प्र
कृति संबंधिषु गुणेषु देहादिषु कर्मसु गमनादिषु [illegible] च सज्जंते अहमयं ब्रह्मणोममैवेदं पत्रादिकं कर्मेति सज्जंते सक्ताभवंति तान् मूढत्वात् अकृत्स्नविदः आत्मज्ञानहीनात् अविद्धि
कृत्स्नवित् आत्मनोवा अदर्शनेन अश्ववणेन मत्वा विज्ञानेनैव सर्वं विदितमिति श्रुतेः मंदान् शास्त्रार्थग्रहणासमर्थान् कृत्स्नवित् आत्मवित् न विचालयेत् कर्मनिष्ठातो न प्रच्यावयेत् ते चोभय
भ्रष्टत्वापत्तेः प्रकृतेर्गुणैः संमूढाः गुणानां कर्मसु सज्जंते ईदृशांचायोजना २९ मयीति त्वं तु अन्तो मुमुक्षुः मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य समर्प्य अध्यात्मचेतसा आत्मान

ति १

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जंते गुणकर्मसु तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् २९ मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा निराशीर्निर्ममो भू
त्वा युध्यस्व विगतज्वरः ३० ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठंति मानवाः श्रद्धावंतोनसूयंतो मुच्यं[illegible]ते तेपि कर्मभिः ३१ ॥ ॥ ३१ ॥ ३१॥

मधिकृत्य प्रवृत्तशास्त्रं अध्यात्मं तत्र प्रवणेन चेतसा शाकपार्थिवादिवन्मध्यमपदलोपी समासः आत्मानात्मविवेकवतेत्यर्थः ईश्वरप्रेरितोहं करोमीत्यनया बुध्या निराशीः फलमनिच्छन्
निर्ममो लक्ष्मममत्वाभिमानशून्यश्च भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विशोकः सन् ३० ये म इति येन्येपि त्वादृशाः मे मम मतं अस्मत्कर्मानुष्ठानं अनुतिष्ठंति अनुवर्तंते मानवाः श्रद्धावंतः
॥ अनसूयंतो अत्र दोषमपश्यंतः तेपि स्वकर्मभिर्धर्माधर्मै[illegible] मुच्यंते ३१॥

ति २

विपक्षे दोषमाह ये त्विति सर्वशब्द ईश्वरवाची सर्वे समारोपितं तोऽस्मिन् सर्वे इति निर्वचनात्तस्य ज्ञाने विषये विशेषेण मूढाननुपादेयाक्षेपाणापिते ईश्वरमजानतो देहमात्रनिष्ठांस्तान् नष्टान् स्वर्गापवर्गो
भ्रष्टान् अचेतसः विवेकशून्यान् ३२ ननु ते चेत्त्वन्मतं नानुतिष्ठन्ति तर्हि कथं त्वदीनतयाभिलषितमित्यत आह सदृशमिति स्वस्याः प्रकृतेः स्वकीयस्य प्रागभवीय धर्माधर्मसंस्कारस्य सदृशमनुरूपं ज्ञा
नवानपि चेष्टते किमुत मूर्खः पश्वादिभिर्विशेषादिति न्यायात् तस्मात् प्रकृतिं यान्ति अनुसरन्ति भूतानि प्राणिनः तत्र मम वाऽन्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति निग्रहमपि अ[illegible]हमर्षिपूर्वकं मोपि
प्येवतान् प्रवर्त्तयामीति भावः ३३ एवं तर्हि पुरुषस्य स्वातन्त्र्याभावे विधिनिषेधशास्त्रं व्यर्थमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति द्विर्वचनं यं वीप्सायां प्रतीन्द्रियं स्वे स्वे अर्थे ग्राह्ये शोवचनाहे च विषये

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतं सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि। प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति। इंद्रि
।।यस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ३४ ।।

रागद्वेषौ अनुकूले रागः प्रतिकूले द्वेषश्च व्यवस्थितौ नियतसंबंधौ न तु तयोर्वशं नागच्छेदिति शास्त्रस्यार्थस्तु पुरुषस्य च तदनुष्ठाने स्वातंत्र्यमस्ति हि यतः तौ रागद्वेषावेवास्य मुमुक्षोः परिपंथि
नौ दृष्टद्वारेण प्रवर्त्तकत्वात् ननु ईश्वरोऽस्य परिपंथी तस्य वैषम्यादिदोषापत्तेः अयं भावः यथा स्वरक्षमेन स्वाज्ञोल्लंघनजेनापराधेन कुपितो राजापराधीनं हि निगृह्णाति निगृहीतं स्वीयान्भक्ता
न् प्रवर्त्तयति समर्पयतनेन दानमानेन प्रसादितः तेषामेव भक्तानामाधिपत्यात्तिगतं एवं पूर्वकर्मानुसारी ईश्वरो रागादिद्वारा प्रेरयन्वा धर्मानोपि विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारिणा तेनैव
भक्तिध्यानप्रणिधानेनावर्जितः एवं रागादिजये नियुंक्ते तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्य नानर्थक्यं पुरुषस्य स्वातंत्र्यसत्त्वात् नापीश्वरे वैषम्यादि किं प्राणिकर्मायत्तत्वादिति ३४ ॥

यस्मादेवं तस्मात् श्रेयान् प्रशस्ततरः स्वधर्मो स्वस्य वर्णोचितो [illegible]नुष्ठेयरागाद्युपेता विहितत्वात् विगुणोहिंसादिमिश्रोपि किंचिदंगहीनोपि परधर्मात् अहिंसादोषरहितपरधर्मोपि सम्यगनुष्ठितात् सर्वांगो
पसंहारेणासम्यगनुष्ठितादपि स एव श्रेयान् स्वधर्मे युद्धादौ निधनं मरणमपि श्रेयः विहितत्वात् परस्य धर्मो भैक्षाचर्यादिर्भयावहः क्षत्रियस्य तव निषिद्धत्वात् तस्मात्संतं द्रोणा त्वया स्वधर्म सदानुष्ठेय
इति भावः ३५ ईश्वरो धर्माधर्मौ रागद्वेषौ वा पुरुषस्य प्रवर्तकौ भवत इति आत्मनोस्वातंत्र्यं मन्वानोर्जुन उवाच अथ केनेति केन ईश्वरादीनामन्यतमेनान्येन वा प्रयुक्तः प्रवर्तितः सन्नयं पुरुषः पापम

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ३५ अर्जुन उवाच
अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ३६ ॥ ॥

निष्टं चरति करोति अनिच्छन्नित्यनेन रागद्वेषयोः प्रवर्तकत्वं निरस्तं सति हि रागे इच्छा भवति अतः इच्छाया अभावाद्रागाभावः रागस्याप्रवर्तकत्वे तन्मूलभूतसंस्कारहेतोर्धर्माधर्मयोरप्रवर्तकत्वं
ततश्च तत्सापेक्षस्येश्वरस्यापीति सर्वेषामारूपः तस्मात्सर्वस्य प्रवर्तकं यत्तद्वाच्यमित्यर्थः बलादिव नियोजितः विष्टिगृहीत इवेत्यर्थः ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

गी० ८१

॥ ७४

अत्रोत्तरं काममपाग्वायं पुरुष इत्यादि श्रुतिसिद्धं श्रीभगवानुवाच काम एष इति एष प्रसिद्धः कामः सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीतेति श्रुतेरिदं मे भूयादिदं मे भूयादितिती
ष्णाभिलाष हेतुभूत इत्येतत् ... नवच्छिन्नत्वा पापे प्रवृत्तिविशेषः स च चेतो धर्म एव कामः संकल्प इत्युपक्रम्य एतत्सर्वं मन इत्युपसंहारात् स एव कामः केनचिन्निमित्तेन प्रतिहतः क्रोधरूपेण परिणमते
तः क्रोधोऽभिज्वलनात्माप्येष एव तेन मनसि हि शरीरिणः स्थितं वैरिणं विद्धि कुतोऽयं वैरीयतः रजोगुण समुद्भवः रजो रंजनात्मकः प्रकृतेर्गुणः तस्य गुणकार्यभूतो तस्मात्संगोत्ता वैवमुद्भवो यस्य रजः
कार्यत्वात् दुःखैकफलोपमतो वैरी यद्वा रजोगुण स्य लोभप्रवृत्त्यादि स्वरूपस्य समुद्भवो यस्मात् नानुविषयाभिलाषात्मकः कामः कामो विषयार्थे सो न शाम्यति विषयस्पर्शोर्लेभ्यनिश्च योऽयं स्वतन्त्रस्य वा

श्रीभगवानुवाच काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ३७ ॥

निवर्तते अंध इव स्पृष्टः शेनाभिलाषादित्याशंक्याह महाशनो महापाप्मेति महत्तलातुमपारणीयं अशनमस्य सतथा यथोक्तं न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति हविषा कृष्णवर्त्मेव
भूय एवाभिवर्धते इहयमपि दुष्पूरकित्स्यः महाशनत्वान्नायं वैयैर्वेरी दानसाध्यः नापि सामभेदसाध्योऽत्र स्वतंत्रत्वात् अतो हं तव्य एवेति ३७ ॥ ३७ ॥ ३७ ॥ ३७
भूय एवाभिवर्धते यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेदिति तथा महापाप्मा अत्युग्रः स हि सहस्रशः प्रबोधितोऽपि नानिवर्तते १

राम० ८१

अस्य वैरित्वमेव विवृणोति धूमेनेत्यादिना उल्वेन गर्भवेष्टनेन जरायुणा तेन कामेन इदं विवक्षुमाणां ज्ञानं आवृतं आवरणीयस्यैवैविध्यात्तदनुगुणं दृष्टांतत्रयं ज्ञेयं ३८ आवृतमितिज्ञानं
अंतःकरणसत्वं हि धीभिर्दीपितं तत्सर्वमतः स्वेतिसुतेः एतेन कामेन रजोगुणात्मकेन आवृतं ज्ञानिनः अंतःकरण विशिष्टस्य प्रमातुः नित्यवैरिणा कामरूपेणादुःपूरेणापूरयितुमयोग्येन
अयं हि पूर्यमाणोऽनर्थानेव प्रसवेत् अनलेन अथापि प्रयुते चेत् अनलः नास्त्यलं पर्याप्तिर्यस्य तथा तेनानलेन न त्वं नरः काष्ठैस्तर्पयितुं शक्यः किंतु वर्द्धत एवेत दुस्पूरत्वं समर्थ इत्यर्थः अयं
भावः अंतःकरणसत्वं हि प्रकाशात्मकं तत्सहसेन कामो वह्निरिव धूमेन आवृतं चेत् प्रमातारं अनर्थं यातयति अमथ्यात देवस्वभावशुद्धत्वात् विवेक वैराग्योपगमे भस्वानमुद्दरेत अ

(नोति ?)

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथादर्शो मलेन च यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतं ३८ आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा कामरूपेण कौंतेय दुष्पूरेणानलेन च ३९ इंद्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनं ४० ॥ ४० ॥ ॥

तोयं कामो ज्ञानिनो नित्यवैरीति ३९ किंच इंद्रियाणीति अयमर्थः इंद्रियमनोबुद्ध्यो किममेवाधिष्ठीनाः बाह्यार्थप्रवणा भवंतीति तेभ्यस्तत्त्वाभ्यैरयं कामः ज्ञानं चिदाकाश रूपे आदर्शे तत्स्वप्रख्यं
यत्र योगिनो यद्वहिते विप्रकृष्टमतीतमनागतं वा पश्यंति यथोक्तमाचार्यैः विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजांतर्गतं पश्यन्नात्मनीति निजांतर्गतं आत्मनि हार्दाकाश स्वब्रह्मणि तत्तं मले
न आदर्शमिव आवृतं सदेहिनं देहाभिमानिनं विशेषेण मोहयतीति विशब्दात् देहाभिमानशून्यं योगिनमपि सुत्थानावस्थायां किंचिन्मोहयतीति गम्यत इति अक्षरयोजना स्पष्टा ४० ॥

(प्र१ ज्ञ१)

तस्मादिति यस्मादिंद्रियाण्यस्याधिष्ठानं सामंतस्येव वैरिणो दुर्गादिकं तस्मात्त्वमेवनियम्य वशीकृत्य पेनकामं हि निश्चयेन प्रजहि प्रकर्षेण नाशयेति हिंदुर्णोदीर्ख्यापत्तीकृत्येव तस्छेत्सामंतं दुर्गंतिराजानस्त हृत्तुहेत
यत्वेहेतुः पाप्मानं अत्युग्रंतत्त्रापिहेतुः ज्ञानविज्ञाननाशनमिति ज्ञानस्य शास्त्राचार्योपदेशजस्य परोक्षस्यनिदिध्यासनपरिपाकजस्य परोक्षस्य च नाशनं ४१ न केवलं वाह्येंद्रियगजयेनैव कृतार्थत्वं किं
तु मनोबुध्योरपि जयः कर्त्तव्यः कामस्य समूलोच्छेदाय त्रिप्राकारकदुर्गस्थस्य सामंतस्येवाभ्यंतरप्राकारद्वयजयेपेश्च अतो मनोबुध्योर्जयार्थं योगं दर्शयति इंद्रियाणीति अत्रपरत्वं सूक्ष्मत्वेन च बोध्यं
इंद्रियाणि चक्षुरादीनि पराणि स्वविषयेभ्यः पृथिव्यादिस्वाश्रयसहितेभ्यो गंधादिभ्यो वित्तपुत्रशरीरेभ्यश्च तेषां तत्कारणत्वात्तथा च कौषीतकिनः समामनंति प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोका इति इं
द्रियेभ्यः परं मनः मनसो स्वेवयपश्यति मनसा शृणोतीति श्रुतेरिंद्रि
यंतीत्यनुषज्यते प्राणेभ्य इंद्रियेभ्यः देवास्तदधिष्ठातारो शो देवताः उत्पद्यंते देवेभ्यश्च लोकाः भूतिभौतिकाउत्पद्यंते इति श्रुत्यर्थः इंद्रियेभ्यः परं मनः मनसो स्वेवयपश्यति मनसा शृणोतीति श्रुतेरिंद्रि

तस्मात्त्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ४२॥

णां मनोविकारत्वात्तेन वा स्वार्थेभ्य इंद्रियाणां पाकृष्य मनसि प्रविलापनीयानीति दर्शितं केवलं परत्वमात्र प्रतिपादने प्रयोजनाभावात् मनसस्तु परा बुद्धिस्तस्मात्स्व तस्मान्मनोमयात्
अन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति श्रुतेः मनसः प्रविलापनं तत्कारणे बुद्धौ कर्त्तव्यमित्यर्थः समष्टिबुद्धेरप्यंतर्भावः यो बुद्धेः परतस्तु सः यस्तु तु शब्दो भास्यवर्गात्तु द्धेर्भेदसकस्य
ज्ञानस्यैव लक्षणं गमयति यो बुद्धेरपि परतः स ज्ञानपदाभिधेयः कामेन आवृत इति व्यवहितेन संबंधः तथा च श्रुतिः यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति
नियच्छेच्छांत आत्मनीति एतदुक्तं भवति वागादि वाह्येंद्रिय व्यापारं त्युत्सज्य मनो मात्रेण वर्तितव्यं तन्मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं ज्ञानात्मशब्दोदितायां बुद्धौ धारयेत् तामपि महत्या
त्मनि समष्टिबुद्धौ धारयेत्तदुक्तं महांतमात्मानं शांते निष्कले परस्मिन् ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि धारयेदिति ४२ ॥ ॥ ४२ ॥ ॥४२ ॥

मार

पृ १

योगायत्तमाह सर्वमिति आत्मानं मनः हे महाबाहो काशेऽपि तथा नित्या न कामा नन्तकाममपमानं स्पृशते हिन्दुविधायां हा हे कामं प्रकृत्यज्ञास्ये हास्मिपञ्चनास्ति सर्वेतत् अगत्वा विंदत इति तत्रत्यानो कामानां तेषां
चतद्द्वेमसत्याः कामा इति सूत्रे नेः आत्मानं मनः आत्मनामनसै वबुध्यैववासंस्तभ्यनिवृत्ति कृत्वा बुद्धेः परं परमात्मानं बुद्धा समलक्ष्यातेकं मरूपं शत्रुं शान्तयित्वा रंजहि नाशय हे महाबाहो इति संबो
धयन तन्नाशे तव सामर्थ्यमस्तीति दर्शयति अयमर्थः यावत् कामसमूलस्य अज्ञानस्योच्छेदः आत्मतत्वज्ञानेन न क्रियते तावत्पर्यंतं कामस्य निर्मूलोच्छेदो न भवतीति बुद्धेः परं बुद्धा कामोना
शनीयः तस्मिन्नष्टे न पुनः संसारासानर्थोच्छेदो भवतीति हि दुरासदं परबोधनं विना दुःखेनापि नाशयितुमशक्यं उपाय कर्मनिष्ठां प्राधान्येनोपसंहृत्य उपयाज्ञाननिष्ठा तद्गुणत्वेन कीर्तिता ः
॥४३ इति नैलकंठीये भारत भावदीपे भीष्मपर्वणि प्रकाशे भगवद्गीतासूपनिषत्सु तृतीयोऽध्यायः अध्यायद्वयोक्तेऽर्थे प्रामाण्यप्रकाशनाय भूदिति विद्यावंशसंप्रदायं आत्मानश्च धर्मविप्लवे भक्त्या

एवं बुद्धेः परं बुद्धा संस्तभ्यात्मानमात्मना जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ४३ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जु
नसंवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययं विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

दिनिर्सायैश्वार्यं ... सर्वज्ञत्वं च दर्शयति इममित्यादिना इमं सांख्ययोगं कर्मयोगरूपोपायसहितं संन्यासमिति भाष्यं इमं संध्योपासनादिनिर्विकल्पकसमाध्यनुष्ठानांतं कर्मयोगं
ज्ञाननिष्ठोपसर्जनं पारिव्राज्याधिकारिणां ज्ञानमेव योग्यं विवस्वते सूर्याय मंडलाभिमानिने सर्वेषां क्षत्रियाणामादिभूताय अहं आदित्यांतर्यामीय एषोंतरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हि
रण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णस्तस्य यथा कप्यासं पुंडरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम इत्यादिश्रुतिभ्यः प्रोक्तवान् पुरा अव्ययं अविच्छिन्नसंप्रदायं तेनानादित्वम
पि मनवे स्वपुत्राय विवस्वान् प्राह तत इक्ष्वाकवे मनुः स्वपुत्रायाब्रवीत् १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

एवमिति एवंपरंपराप्राप्तं इक्ष्वाकोर्निमा दिक्रमेण राजर्षयः जनकाजातशत्रुकैकेयप्रभृतयोराजानः अथयश्चसनकवसिष्ठाद्यास्तुम्यार्थदर्शिनस्तेराजानएवऋषयइतिवा अविदुर्ज्ञातवंतः स्मि
जन्मपत्तविति स्मिपत्वेतिलडि भेदे सनष्टः अदर्शनंगतः २ सइति अद्यसंप्रदायविच्छेदे मतिभक्तः शरणागतः सखाप्रीतिविषयः रहस्यं गोप्यं अभक्तादिभ्यो न देयं अन्यथा निवीर्यादिदोषभवेदित्यर्थः तथाचस्मृ
त्यवर्णः विद्याहवैब्राह्मणमाजगाम गोपायमाशेवधिष्टेहमस्मि असूयकानृजवेयतानमाब्रूयावीर्यवती तथास्यामिति ३ भगवद्देहस्यवसुदेवादुत्पत्तिंमन्वानोर्जुनउवाच अपरमिति अपरं अर्वा

इमंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतप २ सएवायंमयातेद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः भक्तोसिमेसखाचेतिरहस्यंह्ये
तदुत्तमं ३ अर्जुनउवाच अपरंभवतोजन्मपरंजन्मविवस्वतः कथमेतद्विजानीयांत्वमादौप्रोक्तवानिति ४ श्रीभगवानुवाच बहूनिमेव्यती
॥तानिजन्मानितवचार्जुन तान्यहंवेदसर्वाणिनत्वंवेत्थपरंतप ५॥

क्कालिकंपरंबहुकालिकंविजानीयांयद्यपिशङ्कारूपमर्थोज्ञातःतथापिविरुद्धार्थस्यवाक्यस्याबोधकत्वात्कथमेतद्विजानीयामित्युक्तंपदयोजनास्पष्टा ४ स्वदेहस्याजत्वंसाधयितुंस्वस्यस
॥र्वज्ञत्वंतावदाहबहूनीतिस्पष्टार्थःश्लोकः ५॥

किं तर्हि येषिनां सर्वज्ञप्रसिद्धत्वं जातिस्मरो जीवोऽसीत्याशंक्याह अज इति देहान्निष्कृष्टस्याजत्वाव्ययत्वेन त्वेवाहं जातु नासमित्यत्र साधितेऽपि देहविशिष्टस्यैव तदुच्यते ईश्वरोऽपीत्यनेन देहान्निष्कृष्टस्या
त्मनोऽपीश्वरत्वं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिसिद्धमतो देहविशिष्टस्यैवाजत्वमिनित्युत्वेहन्द्री क्रियते अन्यथानीश्वरत्वप्रसंगात् न स्यादित्यंतयोमि राज्यस्मेश्वरस्य हिरण्यगर्भस्य वादिवि
शिष्टो देहो जन्मव्ययवानिति वक्तुं शक्यं अकर्मजत्वात्तु कर्मफलस्य हि परा काष्ठा हैरण्यगर्भशरीरप्राप्तिः न पुरुषो ह वै नारायणोऽकामयत अत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानि अहमेवेदं सर्वं स्यामिति
स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यत् इत्यादिना शतपथे नारायणाख्यस्य परमात्मनः सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशांगुलमिति पादोऽस्य सर्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति च पुरुषसूक्तप्रतिपाद्यस्य सर्वाणि भूतानि अतिक्रम्य स्थितस्येश्वरस्यापि शरीरं पंचरात्राख्यकर्मविशेषफलमिति श्रूयते इति वाच्यं तत्र नारायणशब्दे

६२

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६॥

न हिरण्यगर्भस्यैव विवक्षितत्वात् न हि परमेश्वरस्य पूर्णकामस्य सर्वानतिक्रम्य स्थितस्य पुनरत्यतिष्ठेयं सर्वाणि भूतानीति कामना भवति न तु परमेश्वरेऽपि कामना दृष्टा सोऽकामयत बहुः
स्यां प्रजायेयेतीति चेत् श्रद्धा घनीयप्राज्ञो देवानां प्रियो यत आत्मकामस्य कास्पृहेति श्रुते लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति न्यायाच्च निस्पृहस्य लीलयैव ब्रह्मांडकोटीः सृजतो भगवतो
राज्ञो पालस्य सर्वविकं करेण कर्मणा सर्वात्म्यं प्रार्थयता साम्यमापादयति तस्मान्न कर्मफलं भगवतः शरीरं अत एव न भवेति के विराट्सूत्रात्मातिरिक्तस्य भौतिकस्याभावात् तस्माद्युक्ते
अजोऽपि सन्नित्ति न तु तर्हि भगवच्छरीरस्य किमुपादानं न विद्येति चेत् परमेश्वरे तदभावात् जीवाविद्या चेत् शुक्तिरजतादेरिव तुच्छत्वापत्तेः चिन्मात्रं चेत् न चितः साकारत्वायोगात् तथात्वे वा तस्यां
॥तीद्रियत्वापत्तिः तस्मात्किमालं॥

अ ४

भी० ८५

वनोयंभगवद्देहो देवकीगर्भप्रवेशजननबाल्यकौमारपौगंडयौवनादिप्रवृत्तिविषय इति चेत् अणुप्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममाययेति अयमर्थः जीवात्मानो हि अनात्मभूतां प्रकृतिं
तेजोबन्नात्मिकां पंचभूतात्मिकां वा अधिष्ठाय संभवंति जन्मादीन् लभंते अयं हेतुः स्वां प्र[illegible]त्मगतन्यां प्रकृतिं प्रत्यक्चैतन्यमेवेत्यर्थः तदेवाधिष्ठाय न तत्पादानांतरं आत्ममायया आयया स्वीयया
मायया संभवामि यथा कश्चिन्मा[illegible]यावी स्वयं स्वस्थानादप्रच्युतस्वभावोपि अहश्वो भूत्वा स्थूलसूक्ष्मतान्यनुपादायैव केवलया मायया ह्रितिपमायाविनं स्वदृशमेवसत्र मोगो
रा गगान मारोहंतं संति एवमहं कूटस्थचिन्मात्रोऽनात्म्वः स्वमायायचिन्मयात्मनः शरीरं सजामि तस्य बाल्याद्यवस्थाश्च सजातोहरावट्श्येयामि एतावांस्तु विशेषः लौकिकमायावी
मायामुपसंहरन् इति यं मायाविन मेप्युपसंहरति अहं तु तामनुपसंहरन् स्व विग्रहमपि नोपसंहरामीति एवं हि सति हिरण्यश्मश्रुत्वादिलक्षणविग्रहे योगिनश्चेतनस्य अंतस्त सूर्यो
पदेशादित्यादिन्यायसिद्धं विग्रहाद्युपादानत्वलक्षणं सर्वेश्वरत्वं युज्यते नान्यथेति तस्मात्सिद्धं परमेश्वरस्य मायामयं शरीरं नित्यमिति एकेनैव देहेन विवस्वतमुपदिश्य त्वामप्यु
पदिशामीति अन्यत्र पिनित्यैव सा जगन्मूर्तिरिति सावधारणा प्रतिज्ञायते देवानां कार्यसिध्यर्थं आविर्भवति सा यदा उत्पन्नेति तदा लोके सा नित्याप्यभिधीयत इति नित्याया आ
प्य विर्भावापेक्षया सर्वस्येव बाल्यादिकं उत्पत्त्याद्युपगम्यते भाष्ये तु स्वां प्रकृतिं वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां अधिष्ठाय वशीकृत्य आत्ममायया संभवामि देहवान् जातइवात्मनो मा

॥ययानपरमार्थतो लोकवदिति व्याख्यातं ६॥

स ३

राम० ८५

अप्राकृतं २

कदासंभवतीत्यपेक्षायामाह यदेति ग्लानिर्ह्रासः अभ्युत्थानं वृद्धिः ७ किमर्थं मायया त्वं सृजसीत्यत आह परित्राणायेति दुष्कृतां दुष्टं कर्म कुर्वतां पापिनां नाशाय च संभवामि आविर्भवामि
८ तन्मे याम पं कर्म साधुत्राणादि यं अहं तं यो वेत्ति सत्यत्वाद्देहं पुनः जन्म न प्राप्नोति किंतु मामेति मामेव प्राप्नोति एतेन भगवतो जन्मानि कर्माणि च भगवत्प्राप्तिकामेन गेयानीति द
र्शितं ९ एतस्यापि भगवत्प्राप्तिर्हरिं वीतेति रागो विषयेषु प्रीतिः भयं स्वोच्छेदशंका क्रोधः स्वपरपीडाहेतुरभिज्वलनं तेत्रयो वीता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधाः अत एव मन्मयाः मदे
मोह

मया

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहं ७ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृतां धर्मसंस्थापनार्था
य संभवामि युगे युगे ८ जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ९ वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामु
॥पाश्रिताः बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः १०॥

कप्रधानाः किं ज्ञानिन्येव यथा जारमपि भर्तारं वा श्रिता योगक्षेमार्थं तद्वन्नेत्याह मामुपाश्रिताः ज्ञानतपसा ज्ञानमयं तप आलोचनं मम जन्मकर्मणोः स्वरूपस्य च निरंतरं चिंतनं य
॥स्य ज्ञानमयं तप इति श्रुतेर्हि ज्ञानतपः तेन पूताः संतो मद्भावं मत्तादात्म्यं प्राप्ता इत्यर्थः १०॥

ननुसाधुसाध्वोस्त्राणविनाशौकुर्वतस्तववैषम्यनैर्घृण्येस्यातांतः किंतवात्मरतादिनुल्यस्यजन्मकर्मनुस्यानांस्वरूपाणांविचिंतनेनतागशेकथाहयेयथेतियेमनुष्याःमांसर्वेशरीरस्वंछंयथायेनप्रकारेण
शत्रुत्वेनमित्रत्वेनवाप्रपद्यंतेप्राप्नुवंतितानतेनैवप्रकारेणाहमपिभजामिअनुसरामियेतुममवर्त्मभक्तिध्यानप्रणिधानात्मकमनुवर्त्तंतेतान्ममात्मभक्तान्तथैवसर्वेशःसर्वैःप्राकारैरनु
वर्त्तेहमितियोजनाततश्चमहंवभजेप्राणिजातेयोयथाप्रीतिंद्वेषंवाकरोतितस्मिन्प्रतिबिंबभूतेहमपितथैवप्रीतिद्वेषंचकरोमिदर्पणप्रजापरिभवोप्रतिबिंबेसंक्रमतेतोतोनममवैषम्यने
र्घृण्येस्ततस्तस्मात्श्रेयोर्थिनामसर्वस्यकल्याणेएवयतितव्यमित्तिभावः भाष्येतुयेयथायेनप्रकारेणायेनप्रयोजनेनआर्त्तोजिज्ञासुर्वार्थार्थीनोज्ञानिनोवाप्रतिपद्यंतेतांस्तथैवपीडा

म१

येयथामांप्रपद्यंतेतांस्तथैवभजाम्यहं ममवर्त्मानुवर्त्तंतेमनुष्याःपार्थसर्वशः ११ कांक्षंतःकर्मणांसिद्धिं
यजंतइहदेवताःक्षिप्रंहिमानुषेलोकेसिद्धिर्भवतिकर्मजा १२ ॥ ११ ॥ १२॥

परिहारेणज्ञानदानेनमोक्षदानेनवाअनुगृह्णामिसर्वेषामेवममैववर्त्मानुवर्त्तंतइतिअन्यदेवताभक्ताअपिममैवभक्ताइतिचेत्तत्राह ११ कांक्षंतइतिहियस्मात्मानुषेलोकेकर्मजासि
द्धिःकाम्यकर्मफलंपुत्रपश्वादिकंक्षिप्रंभवतिनतुनिष्कामकर्मजाचित्तशुद्धिःअतोयेकर्मणांसिद्धिंफलंइहैवक्षिप्रंकांक्षंतःकांक्षमाणाःदेवताःइंद्रादीन्यजंतेतेपिममैवमवर्त्मानु
॥वर्त्मानुवर्त्तंतइतिपूर्वेणान्वयःवक्ष्यतिचयेप्यन्यदेवताभक्ताइत्यादि १२॥

म१

सार

अन्यदेवताभक्ता अपिकस्मात्पुनःकारणात्त्वैववर्त्मानुवर्त्तंतेनान्यस्येत्यत्राहचातुर्वर्ण्यमितिचतुर्णांवर्णानांहितंचातुर्वर्ण्यंगुणाश्चकर्माणिचेतिगुणकर्मणीद्वंद्वैकवद्भावःकर्माणि अग्निहो
त्रादीनिगुणाश्चद्वृत्यदेवतादिरूपाःविभागशःसाधारणासाधारणविभागेनतथाहिज्ञानजपादिकंसर्वेषांधारणं अग्निहोत्रादिकंत्रैवर्णिकस्यैकस्यैवशूद्रस्यराजसूयादिकंराज्ञएवनेत
तरेषामितिविभागोदृश्यतेयतश्चातुर्वर्ण्यंगुणकर्ममयासृष्टंततो अन्यदेवतानामपिमत्तुल्यत्वात्पुत्रप्रीत्यापितुरिवतत्प्रीत्याममैवतत्सिद्धिरस्तीत्यर्थःयद्वागुणविभागशःकर्मविभागशश्चेति
योज्यंतथाहिसत्त्वप्रधानाःब्राह्मणाःतेषांकर्मशमदमादिकंसत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाःतेषांकर्मशौर्यादितमसंउपसर्जनरजःप्रधानाःक्षत्रियाःतेषांकर्मशौर्यादितमउपसर्जनरजःप्रधानावै

॥चातुर्वर्ण्यंमयासृष्टंगुणकर्मविभागशः तस्यकर्त्तारमपिमांविध्यकर्त्तारमव्ययं१३॥

श्यास्तेषांकर्मकृष्यादिरजउपसर्जनतमःप्रधानाःशूद्रास्तेषांकर्मशुश्रूषणंचेतिगुणकर्मविभागोदृश्यतेतथाचातुर्वर्ण्यमितिस्वार्थेष्यञ्चत्वारोवर्णागुणकर्मविभागशोमयासृ
ष्टाइत्यर्थःअन्यदेवताभक्ता अपिमदुक्तकर्मकारित्वान्मद्भक्ताएवेतिभावःननुयद्येवंत्वंस्वसंततितत्परेणोनस्वाज्ञाकरणेनप्रीयसेतदर्थंचत्वयाचातुर्वर्ण्यंसृष्टंइतिहिमहान्संसारी
॥त्वमसीत्याशंक्याहतस्येतिकर्त्तारंमायायोगात्वस्तुतोकर्त्तारंअतएवाव्ययंअविकारिणं १३ ॥

न तु कर्तुरपि कथमकर्तृत्वमत आह न मामिति कर्मलेपोऽपि अतो नास्तीत्यत आह न मे इति यः कर्तृत्वाभिमानी स लिप्यते यस्तु अहं स एवात्मनः कर्तृत्वं मन्यत इति फलेच्छाभावात् कर्त्तोऽकर्तृत्वा
च्च न लिप्यत इति मां योऽभिजानाति स कर्मफलस्पृहात्यागात् कर्मभिर्न निबध्यते १४ एतत्स्वशिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकं माहयति एवं ज्ञात्वेति पूर्वतरैर्वैराग्यं कृत्वा तन्न स्वधनादिकेन कल्पितमित्य
र्थः पूर्वैः पूर्वतरैः प्रथमतरं कृतं आत्मावश्यकत्वादिति वार्थः १५ अवश्यकर्तव्येऽपि कर्मणोऽवगतानुगतिकतयानुष्ठानं कर्त्तव्यं किं तु ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीतेति वचनात् कर्मच्चित्ते किं चिद्धि ग्रोवज्ञा
पयितुं ज्ञयो ह्युतयन्ति किं कर्मेति यतः कर्माकर्मणी कवीनामपि दुर्निरूपत्ते तस्मात्ते तुभ्यं कर्म च कर्म वा कारप्रश्ने येन ज्ञात्वा तं मे प्रवक्ष्यामि यद्यं ज्ञात्वाऽशुभात्संसारात् मोक्ष्यसे १६

न मां कर्माणि लिंपन्ति न मे कर्मफले स्पृहा इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते १४ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं
पूर्वैः पूर्वतरं कृतं १५ किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १६ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं
॥च विकर्मणः अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः १७॥

एतत् ज्ञानमावश्यकमित्याह कर्मण इति तत्त्वं बोद्धव्यमस्तीति स्थलत्रयेऽपि तत्त्वमस्तीति पदद्वयाध्याहारः कर्मणः शास्त्रविहितस्य विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य अकर्मणः तूष्णींभावस्य गहना कर्मणः
॥ इति त्रितयोपलक्षणं कर्म विकर्माकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वं गहनं १७ ॥

यत्कर्मसंस्तत्त्वं वक्ष्यामीतिप्रतिज्ञातं तदाह कर्मणीति कर्मणि कर्मविकर्मात्मके देहेन्द्रियव्यापारे अविषयाप्रत्यगात्मनि आरोपिते सति तत्र अकर्म कर्माभावं नौस्थेन तीरस्थे रोचलने आरोपिते सति तत्त्वबुध्या तत्र चलनाभावमिव यः पश्येत् तथा चक्षुरागत्वन्निमिति न्यायेन त्रिगुणात्मकेषु निर्देहेन्द्रियादिषु नित्यं कर्मैव तत्स्य पश्यं इतारकादेगमनभावमिव तं अभिमतोहमस्मिन किंचि त्करोमीति तस्य ध्वस्ते अकर्मणि कर्माभावे कर्मोरव्य प्रपंचं यः पश्येत् स मनुष्येषु बुद्धिमान् तत्त्वदर्शी आत्मनि भोक्तृ जनित व्यापारस्य अनात्मनि वर्त्ता दृशस्यनि योपारत्वस्य वाधात्स एवव युक्तो योगी हि कृत्स्नकर्मकृच्च कर्मयोगफलेन तत्त्वज्ञानस्य प्राप्त्वा द्विनिस्तुतिमात्रं आत्मनोकर्तृत्वं संघातस्य व कर्तृत्वमितिभावयता कर्मणि तत्कर्तृत्वानीत्यर्थे यद्यप्येतत् द्वद्धा प्रपंचितं अयत्नोयमित्याहोतथापितत्त्वस्पष्टुत्रेपत्वा सुनः पुनरुच्यत इति प्राच यत्तु कर्मणि नित्ये परमेश्वरार्थेनुष्ठीयमाने वंधहेतुत्वाभावदकर्मेदमितियः पश्येत्तथा अकर्मणि नित्य

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८

कर्माकरणे प्रत्यवायहेतुत्वेन कर्मेदमिति च यः पश्येत्स बुद्धिमानिति तत्संवर्णितमेव नित्यकर्मणि अकर्मेदमिति ज्ञानस्य शुभमोक्षहेतुत्वाभावात् मिथ्याज्ञानत्वेन तस्येवाशुभता च न चैतादृशं मिथ्याज्ञानं वोधव्यं तत्त्वं नाप्येतादृशज्ञानबुद्धिमत्वादि त्युपपत्तिरिति दिक् यत्तु कर्मणि ज्ञानकर्मणि दृश्ये जडे सद्रूपेण स्फुरणरूपेण वा नुस्यूतं सर्वभ्रमा धिष्ठानं अकर्म अवेद्यं स्वप्रकाशं चैतन्यं परमार्थदृष्ट्या यः पश्येत्तथा अकर्मणि स्वप्रकाशे दृग्वस्तुनि कल्पितं कर्म दृश्यं मायामयं न परमार्थसदिति यः पश्यति स बुद्धिमा निति परमार्थदर्शित्वाद्यास्तवैरेव गुणैरस्तुयतद्यपि व्याचरव्युः यदस्यात्र शुतस्य संगतमेव कर्मकुरु कर्मप्रवक्ष्यामीत्यनुष्टेयकर्मप्रस्ताव तत्ज्ञानानवसरत्वाधिकत्त्वेरीश्व

॥ तमकर्मेतिपरिभाषिक्याकर्मसंज्ञायाह ॥

रूपस्य कर्मशब्दार्थत्वं गृहीतं शङ्क्यं न स्यात् बुद्धिमान् इति संज्ञानाभिरामार्थे निर्गोपान हेत्वादिति संक्षेपः यद्वा कर्माकर्मणी विकल्पत्वेन बोद्धव्यत्वेन चोपक्षिप्यात्र तयोर्लक्षणप्र
दर्शनमुचितं अतो यत्कर्मणा विशेषेण तं तदेव कर्मनान्यदिति कर्मलक्षणं यच्चाकर्मणा विशेषितं तदेवाकर्मेत्यकर्मलक्षणमिति व्याख्येयं अत्रार्थस्तु कर्म यज्ञादिकं स साध
नं तत्र अकर्मस्पर्शशून्यं कूटस्थं ब्रह्म यः पश्येत् कर्म तदङ्गेषु ब्रह्मदृष्टिमध्यसेत् यथाहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधं मन्त्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतमित्युक्तं अन्यथायत्ला
तं तद्वृत्त्या चेष्टारूपमेवाजोगहेनाकर्मणो गतिः किं तद्कर्मयत्वामुरूपध्यस्यन्त इत्याकांक्षायां तेन त्वकर्मगुणपापात्मकं हेश्यन्ते यु तयोर्देव्यारोपेन कर्मणा भवन्ति पापः पापेनेति तत्
स्कलं च सुखदुःखादिकं अहं सुखी अहं दुःखीति सप्रत्यक्चेतनोऽकर्म तच्चेवेदं कर्म अत्र संक्षेपः आत्मकसर्पद्वाध्यस्तमिति यः पश्येदिति अत्र हं भावः यथा रज्ज्वामध्यस्तं सर्पं पश्य
न्नायं सर्पो रज्जुरियमिति वाक्यात् सर्परज्जुत्वं विरूपप्राबल्यात् अप्रतिपद्यमानो नरः सर्पमिमं रज्जुदृष्ट्योपास्स्वेति नियोज्यते स चोपासनाभ्यासेन सर्पं विस्मृत्य रज्जुतत्वमवदि
तिपरस्तु वाक्यादेव रज्जुतत्त्वं वित्ति तेन तस्य प्रत्ययावृत्तिलक्षणाया उपास्त्या प्रयोजनमस्ति एवं कर्मण्यध्यस्तं कर्त्रादि तत्त्वमसीति वाक्याद्बुध्वा कर्मप्रतिपत्तिर्भवति शु
द्धसत्त्वस्य अन्यस्य तु कर्त्रादीनेवाकर्मदृष्ट्या उपासीनस्य भावनादार्ढ्यात् कर्त्रादिरूपतिरोधानेनाकर्मतत्त्वप्रतिपत्तिरिति १८ ॥ ॥ १८ ॥ ॥१८ ॥१८

म२

८२

अविदुषां कर्मणःप्रभावानां हृदयस्थितं विदुषां कर्मदर्शनं स्तौति यस्येति यस्य सर्वे समारंभा इत्यादिभिः पञ्चभिर्विदुषः सर्वे समारभ्यन्त इति समारंभाः कर्माणि कामेन फलेच्छया
संकल्पेन च अहमिदं करोमीत्यभिमानेन वर्जिताः तं ज्ञानाग्निना कर्मादावकर्मादिदर्शनेन तत्र स्थानि अकर्तृत्वभावात् अचिंतानि कर्माणि शुभाशुभानि येन तं पंडितं बुधा
आहुः १९ ननु प्रायश्चित्तेनेव ज्ञानाग्निना पूर्वकर्मोत्तरं हि क्रियमाणं तत्फलाय भवेदित्यत आह त्यक्त्वेति आत्मलाभेन नित्यतृप्तत्वात् फलासंगं त्यक्त्वा कर्माणि
लौकिकानि एव फलात् त्वहंकाराद्याश्रयेण आह्निककर्म क्रियते निराश्रयो निरहंकारो यस्मात् लोककर्मासंगं अहंकरोमीत्यभिमानं च त्यक्त्वा कर्मणि लौकिके वैदिके वा प्र
भितः संयोगोपसंग्रहार्थं प्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोतीत्यतः क्रियमाणमपि कर्म न फलाय भवतीत्यर्थः २० नन्वेवं तस्मात्प्रयत्नात्कर्माकरणे दोषः कस्मान्मुख्यमेव
पि१

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः १९ त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः कर्मे
ण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः २० निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं २१ २१४२

यति

तत्रापि सांख्याहंकाराद्युच्छ्रय तत्त्वस्य वायाचहमितिरेकमुखे नाहं निराशीरिति निष्परिग्रहः सर्वपरिग्रहरहितः संन्यासी सवेत्र निराशीः योगेश्च
पेमुमुक्षुनिवृत्त्यर्थं तं चेद्धः आत्माचेरेहेंद्रियसंघातो येन समयतचित्तात्मा समाधिकालीन स्थावास्याभ्यंतरहत्त्वोस्यर्थः सत्युत्थानकाले शारीरं शरीर
स्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादि केवलं तदपि संन्यासमकुर्वन्नपि किल्बिषं यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति पावनीयो बाधिकारस्य इतराग्निहोत्रायकरणेनप्र
सवायं नाप्नोति विधितस्तेषां तागात् यस्तु सर्वपरिग्रहः सनिराशीरपि यतचित्तात्मापि केवलमपि शारीरं कर्म कुर्वन्न विहिताकरणात् किल्बिषं प्राप्नोत्येवस
घेः २१४४

ननु संपरिग्रहः कुटुंबभरणाय यत्नात् कथं क्रियया याचनया अग्निहोत्रादि संभवति इति शंकायां आह यदृच्छेति यदृच्छया अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभ
स्तेन संतुष्टः तथा हि स्मृतौ अयाचितो वनं ब्राह्मणस्य विधाय व्याख्यातं तत्र तं संतुष्ट शीलं प्राक्कर्म संतस्मात् स्याद् वित्तमिति द्वन्द्वातीतः बहुलाभैर्वा सुखदुःखद्वन्द्वातीतः विमत्सरः परस्य
।।लाभे१

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते २२ राम० गी० ८

लाभं दृष्ट्वा संतापहीनः समः यदृच्छालाभैनैव हृष्टिपश्चात् तु मोक्षादीनि स्नानकर्माणि सिद्धावसिद्धौ वा समो निर्विकार एवंभूतः स्नानादीनि कृत्वापि तत्फले
न स्वर्गादिना न निबध्यते अपि शब्दो विपर्यये न प्रसक्तोपि न न निबध्यते बंधहेतोः कर्मणस्तु त्यागेनैव राज्ञा तथा च स्मृतिः न्यायागतधनेन कृतं तत्त्वज्ञाननिष्ठोति
थिप्रियः श्राद्धकृत् सत्यवादी च गृहस्थोपि विमुच्यते इति भाष्ये एवं श्लोकं सम्यक् परत्वेनैव व्याख्यातं २३ ।। २३ ।। रामगीतायां रामगीता ।। ४२
त्वं१

प२

सत्काकर्मफलासंगामिसादिना श्लोकत्रयेणाविद्वान् कर्माणि कुर्वन्नपि न करोतीत्यतो न लिप्यते लेपाभावाच्च न बध्यत इत्युक्तं तत् किं कर्मणः फलदानशक्तिप्र
तिबंधाद्वा तावन्न क्रियते उत निरन्वयोच्छेदेनैवास्ति अंशवशाद्वा मुक्तस्यापि पुनः संसारप्रसक्तिं वक्ष्यन् द्वितीयमर्थमुपगच्छति गतसंगस्येत्यतः विद्वान् गतसंगतः कर्तृत्वाभिमा
नशून्यो न करोतीत्युक्तं यतो मुक्तः फलकामतः अतो न लिप्यत इत्युक्तं यतो यज्ञायैव यथार्थमेवाचरति न फलान्तरार्थं तत्प्राप्त्यभावात् अतस्तमेवोत्पादयन्ते कर्मपि न बध्य
त इत्युक्तं यतो यज्ञावसम्यग्दर्शनेनावस्थितचेताः प्रतिष्ठितमनाः अतः ईश्वरप्राप्तिफलस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य लाभात् गतसंगस्य मुक्तस्य यज्ञाय कर्माचरतो ज्ञानावस्थितस्य

गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते २३

न्य

सर्वं कर्म क्रियादिकं सर्वं कारणानिष्पादनं समग्रं फलेन वासनया सह समग्रं प्रकर्षेण निरन्वयं विलीयते नश्यति तेन न कदाचिदपि मात्रमपि भवति अयं च क्रियमाण
कर्मप्रलयो विद्वदृश्यवस्थाभाविकस्य तेषां फलजननसामर्थ्याभावेनाश्रयदग्धत्वात् अत एवात्राने न पूर्वकर्मणां दाहः उत्तरेषामश्लेषश्च प्रतिपादितः पूर्वोक्तानामपि दाहः
तथैव चेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्त इति तथा विदि लान कर्मणा लिप्यते पापकेनेति च तस्य पुत्रा दायमुपयान्ति सुहृदः सा
धुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यामिति विदुषो धनस्येव कर्मणाम् अप्यत्र गमनं ज्ञानात्तेषां वह्निवायुसाम्यं प्राप्नोतीति ध्येयं २३ २३ २३ ॥ ४४ ॥ गो ४४

गी०
८७

कुतेत्विदुषां कर्माणि प्रविलीयंते इत्याशंक्याह ब्रह्मार्पणमिति। यतस्ते विद्वांसः सविकल्पसमाधौ सर्वं जगत् ब्रह्मेति शक्तिनिमित्तं पश्यंति तथा च श्रुतिः किंकार
णमिसुपक्रम्य कालः स्वभाव इति कालादीति लोकदृष्ट्यामेकानि कारणान्युपक्षिप्य कारणानि निर्णीयंते ध्यानयोगानुगता तान्पश्यं देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढा
मिति समाधिना दर्शयति तथा च समाधिना सर्वस्य ब्रह्मात्मि कल्पितत्वं पश्य। तां ते यां पश्यं रामर्पणाद्यंतं मंत्रेत्ति ह्वारितं तत्र ब्रह्मैव सर्व शब्दः सर्वत्रानुषंजनीयः यदर्प
णीयं हविस्तत्सर्पं ब्रह्मैव पतत् हुतं तं ह वनक्रिया हुतं तदर्पितं देवब्राह्मणादिगतं तदपि ब्रह्मैव यत अग्नौ हुतं तदपि ब्रह्मैव बहुतश्च ब्रह्मणेति परमात्मनेयं यतपकमात्मेन हुतं

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना २४॥ रामकं०ः

तद्ब्रह्मणैव हुतं यत्तेन कर्मणा गंतव्यं प्राप्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव किं बहुना यत्किंचित्तस्य कर्मशयनासनादिकं तत्सर्वं ब्रह्मैव तत्र कारणं समाधिना समाधिजेना
त्मसाक्षात्कारेणापतत्सर्वमस्य ब्रह्मात्मकं ब्रह्म चमसगतमनुपतत्र ततः प्रत्यक्षफलस्याभावात्कर्माणि प्रविलीयंते तत्स्याभावाद्दहनरेवेति भावः यत्तु कर्म
णि तदंगेषु च नामादिषु च ब्रह्मदृष्टिरचविधीयत इति व्याख्यातं तत्तदुपक्रमादिविरोधात् ब्रह्मविधायां प्रकृतत्वाच्च संगतमिति भाष्य एव निरस्तं पार्श्वस्थविरोधक
मांगेषु तत्तिकोदृष्टिः कीर्तितेत्यांछितमन्तल स्यावदब्रह्मविदैर्मनुष्ठानोपेव फलंतो भवतीति न तत्र तत्सर्वं सर्वं वर्णनीयमिति दिक् २४॥ रामकंठः २४॥

राम०
८७

एवं सम्यग्दर्शनस्य यत्नसंपाद्यत्वम् तस्य सर्वे यत्नं तत्र गत्युपस्थियति देवमेव सारिनां सर्वे यज्ञप्रधानमेव दर्शपूर्णमासादियं तेनाम्नं एके योगिनः कर्मयोगिनः प
र्युपासते अपरे तु ब्रह्मैव सत्यज्ञानानंतात्मकम् यद्वै कर संबन्धस्तु तदेव ज्ञातं सर्वकर्म दग्ध्वा त्यागिनो निर्विशेषितं यज्ञं जीवं परब्रह्मण्यात्मनाम् सुषाग तसोपाधि
पत्नेन ब्रह्मात्मैव निरुपाधिके न रूपेणात्मा हुतिगर्हिका शास्त्रम् ज्ञानकाण्डोपाधिप्रणीप्रतिलापयति सोऽयं तापकोमुख्यः २५ पक्षान्तरमाह श्रोत्रादीनिती
तत्र केवलं श्रोत्रान्तरं गाविज्ञापमपाराय तत्र चेतमोनिपमनिक्षपेतेन संयमाः अनेकविषयत्वादेनके रथ्यकुण्डलाच्छाद्यावेयागम्यवहृतप्रोक्तं भुवनत्यानं संयम
यमात्सवंदेतारागहृत्स्नानेकं रुक्मपदकुलिपामानि हृत्तिरित्याह इति एवाग्रपरं द्विपंधनसंहारहेतुत्वात्ते तथा संयमाग्निषु श्रोत्रादीनि जुह्वति प्रक्षिपन्ति तत्र श्रोत्रं अनाहतध्व

देवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति २५ श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रि
यज्ञं यज्ञेनैवो १ याग्निषु जुह्वति २६

नोऽसंनिपमहंसो पनिषद्वृत्ति सार्धं शब्दादीनिद्रशनादानानुभवंति न हि तत्र संनिपते चेतसि शब्दांतरग्रहणांतराभवति सोऽयं श्रोत्रस्य संयमाग्नौ होमो बाह्य
एवमन्यत्रापि तद्वा रागनिष्फलत्वं प्रतिपद्यते तत्र याम्यविषयेभ्यः प्रत्याहृत्य करणाः धारणाध्यानसमाध्यात्मकेऽमनसः संयम एकत्र मूलाधारादिचक्रे कर्णे
मशक्ताः समनस्केन्द्रियेषु विषयविपाकारोधेनानलवत्स्वयं विलीनेषु तेषां समाधिवृद्धितेः इंद्रिषु विषयास्तेऽपसंहृताः नत्वं पादीनि मनश्चादिषु पूर्वोक्ती
त्याउपसंहृतानि तानि तामीन्द्रियचित्तकाश्यक्रोसाक्तं वायवीयस्यामंत्रं तरगा हुति श्रोत्रेन्द्रियचित्तकारति २६ ४२ ॥ रामरामः रामजी ॥ ४४

आकुंचन। प२

भी०
५०

इदानीं विशिष्टयोगं तत्राह सर्वाणीति इंद्रियाणां कर्माणि शब्दादिग्रहणानि प्राणस्य सारणाख्याकुंचनप्रसारणादीनि अपरे योगिनः आत्मनि शुद्धे संयमः स एव योगाग्निस्त
स्मिन् ज्ञानेन दीप्ते इंद्रियप्राणमनोव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन दीपिते प्रकाशिते जुह्वति प्रविलापयंति इंद्रियाणि नाहि गुणा विषयाणामनुपसंसृष्टे वासनाया तस्य हारस्यपेन सो
नुपसंहारात् बुद्धियोगिनां तु मनसोप्युपसंहारात् तत्राप्यत्र प्राणस्याप्युपसंहारो भवतीति विशेषः एतेषामपि बुद्धो बोधआत्मा वायुः सर्वब्रह्मीनामायां समाधिरुद्देश्यत्रिन
तैर्जुहुयात्तेन आत्मा ज्ञानेनाधिताग्नि बुद्धिरूपसंस्कृताग्नत एवैतानपूर्णसोमं कृत्वा पवीपे वाह्या स्याम सहस्राणि तिष्ठेति विनत्त्वएरिति वोह्वुः बुद्धौ लीनाः एव
सहस्राणि मन्वंतराणि सनुषंगात् २७ एवं यज्ञपंचकं श्लोकत्रयेणोक्तं अथैकेन श्लोकेन पंच यज्ञोपयज्ञाना हद्रव्यमिति द्रव्यमाधाराः वपीकूपारामाः तेषां वर्धिष्वादि काना

गै२

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते २७ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्त
थापरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः २८

ज्ञानं श्रौतयज्ञानां मांनां आरोग्ययद्रणात् तत् एव यज्ञा येषां ते द्रव्ययज्ञाः तथा तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि मासोपवासादि ते एव यज्ञस्थानि येषां ते तपोयज्ञाः तथा योगय
ज्ञाः संगफलत्यागपूर्वकं संध्योपासनादि नित्यकर्म समाधेर्ताना कर्मणामनुष्ठानं ... ततो या ध्यायोक्तो योगः स एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः यज्ञो यमनियमासनप्रा
णायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधिलक्षणोष्टांगो योगो येषां ते योगयज्ञाः ... निरोधरतितो यागा एव यज्ञो येषां ते तथा स्वाध्याययज्ञाः निसंवेदाभ्यासनरताः ते स्वाध्या
ययज्ञाः ज्ञानं स्वाध्यायार्थस्य पूर्वोत्तरमीमांसाविचारः स एव यागो येषां स्वाध्याययज्ञाः ज्ञानयज्ञाश्चेति स्वाध्यायज्ञाः इति समासः यत्नशीलाः संशितव्रताः सम्य
क्शितं तीक्ष्णं व्रतं अहिंसादिकं येषां ते इति सर्वेषां विशेषणं २८॥

प२
राम॰
५०

धा३

एकादशं यज्ञमाह अपाने इति अपरे अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरककाले प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः तथा प्राणे अपानं प्रक्षिपन्ति रेचका
ख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः प्राणापानगती रुद्ध्वा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनं अपानस्य गतिः ते प्राणायामपरायणा इत्यर्थः प्राणापा
नगती रुद्ध्वा नगती एते द्वे रुद्ध्वा निरुद्ध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः २९ द्वादशं यज्ञमाह अपरे इति नियते इति
मितो हितो वा आहारो विषयभोगो येषां ते नियताहाराः वैराग्यादिमन्तः प्राणान् अत्र मनसहितानीन्द्रियाणि प्राणशब्देन गृह्यन्ते तेष्वेव प्राणशब्दे गृह्यन्ते द्वितीये प्राणशब्देन
मोचारीनि वागादीनि चरन्तीति तान् प्राणान् प्राणेषु मनस्सहितेषु अहंकौ... करणाह्वति भिन्द्रयुद्धः आकर्षणीतत्वात् अस्य अहंता जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः द्वितीयाभिसं

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामप
रायणाः २९ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्ष
पितकल्मषाः ३०

कल्मात्मकोऽस्ति संकल्पमनोऽपि स्मरणात्मकोऽपि ते संकल्पा तदपि अहंकारोऽस्ति तस्य चाभिमानरूपो अहंकारोऽभिमतः तस्याभावात् स्वरूपमेव घनानन्दं विलो
यते तत्र ये बाह्यसमाधिशुद्धिरहिता इति अभिमानिकाः शुद्धियोगं पूर्वोक्तेभ्यो निकृष्टाः अत एव एते तानुपक्रमोक्तं वायवीयं महत्त्वं अपि मानिकाः इति महत्त्वं मन्त्रं तर
णीत्यनुषंगः भौतिक कालयोगो अत्र नोक्तः यदनुष्ठानस्य फलं तत्रैवोक्तं भौतिकात्मत्वं श्रुतं पूर्णामिति अत्रापि शतं मृत्युं तरणीत्यनुषंगः न नैतेषं ये सर्वेऽप्येते यज्ञवि
दो यज्ञलभ्यात्मलाभेन क्षपितं कल्मषं येषां ते तथाविधा भवति सर्वे यज्ञाः कल्मषक्षपकाः भवंति पुनः साक्षान्मोक्षायेत्यर्थः ३० ३० ३० एमन्तः ८८

भी० ८१

सर्वेषामेतेषां मध्ये सततममप्यनुष्ठानं सर्वशक्त्यप्रतिमाह्यज्ञेतियज्ञाः पंचमहायज्ञाः तेभ्यः शिष्टमवशिष्टमन्नममृतात्मियं भुंजते ते पिचित्तशुद्धिद्वारा सनातनं ब्रह्म यांति मम मु
क्तिं भवति अयज्ञस्य पूर्वोक्तेषु यज्ञेषु एकमपि न कुर्वतः पंचयाममहायज्ञानन्ततिमन्त्रपक्षः अयमन्नयमपि लोको नास्ति अयमः परलोकश्चात्मलोको वा कुतोऽन्यः कुरुसत्तम तद्धिरित्यर्थः
३१ एवमिति ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे यज्ञा विततावितताः विस्तीर्णाः गुरुभिरुपदिष्टा इत्यर्थः कर्मजान् कायिकवाचिकमानसिककर्मजान् न तु नैष्कर्म्यरूपान् एवं ज्ञात्वा त्वं
मा संसारबन्धान्मोक्ष्यसे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिद्वारेणेत्यर्थः ३२ द्रव्यैर्निर्वृत्ताः द्रव्यमयास्तेभ्यो ज्ञानयज्ञः श्रेष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वं वा सर्वान्तरं वेदे हि द्विपारितमज्ञानात् द्रव्यमयाद्यज्ञान्

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ३१ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे क
र्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ३२ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परंतप सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमा
प्यते ३३ तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ३४ श्रीगणेशाय नमः रामजी राम

ज्ञानयज्ञः निःशेषबाध्यत्वात्कायमग्नेः परमात्मकः श्रेयान्प्रशस्ततरः हि यस्मात्प्रसयेनतेषामपि प्रशस्तत्वं यो सततत्रहेतुः सर्वमिति कर्माकर्मफलं सर्वमत्र
खिलं सर्वयोगोपसंहाररूपं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवति यथा कृतायविजिताया धेयाः सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वंति यस्तद्वेद
यत्सवेदेति ३३ तद्विद्धीति ज्ञानिनः यंयज्ञाः तत्त्वदर्शिनः अनुभवतः ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपार्थं श्लोकः ३४ ४४ ॥ ३४४२ रामजी रामीए: ८१ ॥

राम० ८१

यत् ज्ञात्वेति यत्तच्चिन्मात्रस्वरूपं ब्रह्म
ज्ञात्वा एवं इदानीमिव पुनर्मोहं न यास्यसि अथो अपि च येन ज्ञानेन भूतानि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि आत्मनि मयि परस्वरूपार्थाः स्वरूपभूते परमेश्वरे पश्यसि दृष्ट्वेति चात्म
स्वरूपनिर्बाधात्मा ... आत्मनि मामीति ... पश्यसि अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे स्मानीति ... कत्वं सर्वोपनिषत्

स्या । सर्वेभ्यः ।

ज्ञा

यत् ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ३५ अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृ
जिनं संतरिष्यसि ३६ यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ३७ नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्र
मिह विद्यते तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ३८ श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिग
च्छति ३९

... अतिसिद्धं दृश्यसी सर्वथेति ३५ अपि चेदिति वृजिनं वृजिनाख्यो बंधमोपी प्रमुक्तो पापमिस्तु
ष्यते ३६ यथेति एधांसि काष्ठानि कर्माणि प्रारब्धकर्माणि ३७ नहीति योगेन निष्कामकर्मानुष्ठानेन समाधियोगेन वा संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नः कालेनेति
चिरस्य पलस्य अतं ज्ञानं सो समते ३८ श्रद्धावान् ज्ञानं लभते श्रद्धावानपि मन्दप्रयत्नो माभूत् अत आह तत्पर इति तत्परोऽप्यजितेन्द्रियो माभूत् अत आह संयतेन्द्रिय इति परां शान्तिं वि
देहकैवल्यं अचिरेण प्रारब्धकर्मसमाप्तो सां ३९

त्वा

प्रती ३

भी०
५८

अज्ञश्चेति अज्ञः मूर्खेण विकल्पितं शास्त्रं अश्रद्दधानो यत्नेन संशयात्मा तत्साम्य एव पतः मिथ्यादृष्टिरपि संशयं कुर्वतोऽस्य अयं लोकोऽपि नास्ति नापि परः वे स्वाकोपि सं
शयात् अतएव सर्वथा संशयाकुलत्वात् सुखमपि तस्य नास्ति तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ४० किंच योगेति योगेन कर्मापकर्मेश्वराराधनात्मकेन संन्यस्तानि फलतः स्वरूपतो वा सन्न्यस्ता
नि कर्माणि येन तं योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानेन सम्यग्दर्शनेन समूलछिन्नाः संशयाः आत्मंदेहो मोक्षमोऽपि विमुख विमुखो विमुखपि कर्ता कर्त्ता अकर्ता एको नैको वा

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ४० योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं आत्म
वंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय ४१ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ४२ इति श्रीम
द्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः श्रीरामजी श्रीरामजी रामजी: ४२: ।।

एकोऽपि सगुणो निर्गुणो वेत्येवमादयः यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयस्तं आत्मवंतं [illegible] शमदमादियं कर्माणि कृतानि न निबध्नंति हे धनंजय ४१ तस्मा
दिति हृत्स्थं बुद्धिस्थं ज्ञानासिना ज्ञानखड्गेन योगं सम्यग्दर्शनोपायं निष्कामकर्म आतिष्ठ कुरु उत्तिष्ठ युद्धाय पति शेषः चतुर्थोऽध्यायः ।। ४२ रामजी रामजी रामजी
रामजी: रामजी: रामजी: रामजी: रामजी: रामजी: रामजी: श्रीरामजी: रामजी: ।। ४२ ।। ४४ ४२ ४२

राम०
५८

तृतीयेध्याये अध्याये लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठेति विभिन्नाधिकारिकं निष्ठाद्वयं प्रस्तुत्य न कर्मणामनारंभात् न कर्मण्येव प्रयोक्तुमर्हति इत्यादिना कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठांगत्वेनाभ्युपमानि वंधनस्य हेतुतया तन्मुक्तये कर्मणो अधिकार इत्यादिना तत्तुर्थे तत्त्वमस्यादि ज्ञानेन कृतमपि कर्माकृतमेव भवतीति ज्ञानेन कर्मत्यागादिवाधात्मत्वे तेभ्यो विशेषत्वात् कर्मवा कर्तव्यं मा मा आकर्तव्यमस्मिन्नास्य पापस्कंद इत्यर्थं तानि यत्नपूर्वकं त्यक्तानि निर्वाह्यर्थिनो वैराग्यासक्तेः प्राकृतकर्मैवानुष्ठेयं संन्यसेत् वैराग्योद्रेके त्वविक्षेपनिवृत्तये कर्मसंन्यासं कृत्वा ज्ञाना नासक्त्यर्थं योगानुष्ठेयः सुतरां तत्त्वज्ञस्य सक्तस्य विपरीतग्रह इति संन्यासः योगमातिष्ठोत्तिष्ठेति कर्मयोगश्चोक्तः मां प्रति विहितः न चैतयोः स्थितिगतिवद्युगपदेककर्तृकत्व यानुष्ठानं कर्तुं शक्यते परस्परविरुद्धत्वात् इमं मत्वानो अर्जुन उवाच संन्यासमिति हे कृष्ण पापकर्माणि मम तत्त्वज्ञानार्थिनस्त्यागः संकर्मयोगश्च द्वयं परस्परविरुद्धं कथं कर्तुं शक्यं सिद्ध्य पसि

अर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं १ श्रीभगवानुवाच संन्यासः कर्मयोग श्च निःश्रेयसकरावुभौ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते २ रामजी रामजी रामजी श्रीगणेशाय नमः रामजी॥

पुनरित्यनेन प्रागपि त्वया वेदस्य कर्तारस्तद्वयं विहितमस्तीति गम्यते तथा च श्रुतिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति संसारमेव निःसारं दृष्ट्वा सा रं दिदृक्षया प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमास्थिता इति स्मृतर्थमेव वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति महायज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुरिति च ब्राह्मी ब्रह्मदर्शनयोग्या अत एतयोः श्रुतिविहितत्वेन प्रशस्ततयोर्मध्ये एकं श्रेयः प्रशस्ततरं यत्तन्मे सुनिश्चितं ब्रूहीति प्रश्नः १ अत्रोत्तरं भगवा नुवाच संन्यास इति निःश्रेयसकरौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वात् तथापि कर्मसंन्यासात् अविरक्तकृता कर्मयोग एव विशिष्यते चित्तशुद्धिद्वारा वैराग्यादिहेतुत्वात् २

ननु प्रस्तुतः कर्मयोगिनां विक्षेपः संन्यासिनां तु स नास्तीति कथमुच्यते कर्मयोगो विशिष्यत इत्याशंक्याह ज्ञेय इति यो रागद्वेषरहितः स कर्मसु वर्तमानस्तत्स्वेषु
वा नित्यसंन्यास्येव ज्ञेयः तेन साधनभूतयोः सांख्ययोगयोः रागद्वेषराहित्यसंकृतं साम्यमस्त्येव फलभूतयोस्तु सर्वविकल्परहितसत्यसाम्यं अनंतरश्लोकाभ्यामुच्यते तथापि वि
नष्टोत्पातकराचित्तसमसिनां रागो द्वेषो वा तात्कालिको नैतस्येति स एव श्रेयानिति भावः पद्यमेवं तथापि इष्टमिदं निर्द्वंद्वः द्वंद्वसमानतयो रात्मानात्मनोर्मि
भा० १

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ३ एमजी ३

थुनं परस्पराध्यासस्तद्रहितः सांख्यो रागाद्युदयहेतोर्ज्ञानस्यासंतोच्छेदात् सुखं कर्मकरणप्रयासं विनापि बंधात्संसारात्केवलेन ज्ञानेनैव मुच्यते न कर्मणा
यत्कृते यद्यपि द्वंद्वो द्वंद्वमेव मिथुनं तस्माद्द्वंद्वात् मिथुनं प्रजायत इति श्रुतेर्द्वंद्वं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनं तद्रहितः स्मारिस्त्यागी संन्यासी नायासेन मुच्यते रागादिजयस्यो
भयत्र तुल्यत्वात् अत्र च कुटुंबभरणादिप्रयासाभावात्सुखं मुच्यत इत्यर्थः ३ ४४ हेवीजी एमजी एमजीः भैरोजीः काशीवेशरस्यः॥ ४४॥ ॥ ४॥ ४:

नेनुक्तं यथा तावदेकाएकत्र कर्मसंन्यासकर्मयोः परयोः कतरः श्रेयानित्याशंकायामुभयोरपि फलतः साम्यमित्याह [illegible] सांख्ययोगाविति सांख्यं सम्यगेकीभा
वरतियास्य एकीभावेनात्मानम्लेवमलोपेतं प्रकाश्य तत्वस्तु स्वरूपमनयेति संख्या स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचस्य निर्विकल्पे प्रत्यगात्मनि प्रविलापनेन उदिताच तत्र
त्तिः तत्साधनभूतो यः सांख्यः संन्यासः प्रत्यग्दारादिवृत्तानां परमार्थो नाप्यात्मप्रत्येकीभावेन समस्तसाग प्रविलापनं तथा योगोपि श्रवणे होत्रसंध्योपासनादिनिर्विक
ल्पसमाधेः तत्प्रकृष्टानंतनमुख्यस्य योगस्यफलरूपं योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति हत्व पञ्च प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः इति पंच तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि
ते गुणस्वरूपे पतन्नात्रवृत्तिः हज्ज्ञाद्विविधं यथार्थं नज्ञानं विपर्ययस्तु तत्रैव ज्ञातारिविषयं भ्रांति तदन्यज्ञाननंशयोपि रूपं शुक्तिर्वा रजतं वेति स्वनिर्धारितानां मतरकं ज्ञा

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न पंडिताः एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलं ४ ४४ ४४

नेशेवपर्यवसानंभवतीति विकल्पस्तु शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः यथा पुरुषस्य चैतन्यं वंध्यापुत्र इति न हि पुरुषं चैतन्यं ततस्तं वंध्यानां पृथक्त्वमस्ति किं तु चैतन्यमेव हि
श [illegible] नेपरणोच्यते नापि वंध्यासुतस्य स्वरूपमस्ति तथापि शब्देनाभिलप्यते सोयं विकल्पः शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यः एकस्मिंश्च कर्तुर्विषमतिन
सद्दृढीकृतिनिद्रा स्मृतिर्लोकप्रसिद्धा एतासां निरोधोपि निर्विकल्पः समाधेरभ्याससंसर्गात्त्वगोविशिष्यते तावेतौ फलभूतौ सांख्ययोगौ तत्साधनभूतौ सन्यासकर्मयोगाख्यौ तत्र
पयोः साम्येनैव मनिसमत्वासीसनेन सचितंत्वा यथोक्तं कर्म्योश्च एकमपि सम्यगास्थितः अनुतिष्ठन् फलं निर्विकल्पात्मनावस्थितिरूपं ४॥ ४४॥ ४२

ति

भ०
गी०४

पृ २

युक्तैः योगिभिः ज्ञ शेन्याय चन्मनः परं तो यो योगात् अर्थः एकत्वं मोक्षाख्यं एकं च भिन्नं फलं प्राप्यो ज्ञाना श्लोकद्वयस्य ५ न चैवं निर्विकल्पस्थानप्राप्ये योगा
गोयुक्तो स्याता तत्त्वज्ञानमः यद्यपि यतः पुनाय यतिश्रुतिविरुद्धमिसाशंक्याह सन्यासमस्त्विति समासो नेक्षं मंत्र योग तो योगे विनात्मना नदुःखं हे महाबाहो अप
र्थः निर्विकल्पसमाधिरयितत्त्वमसी येतज्ज्ञानार्थप्रतिपत्सु पायभूत एव स तः पुरुषार्थ इति द्वितीय मार्गस्याभावात्रोत्रादृष्ट्या ति विरोधः शान्तो दान्त उपरत
स्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यतीति श्रुत्यैव शमादिवत्समाधिरप्यात्मदर्शनार्थत्वस्मरणा त्सातत्तथा चैसमाहितपदं वार्तिककारैर्व्याख्यातं

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ५
संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति ६ ६

सा तं १ ब्रह्मेषु कर्तुः स्यात्करणाकरणं प्रति तान्येव तु निषिद्धानि कर्माणि हि शमादिभिः शमादिर्भूतात्र स्यात् अंत्र्यं तु पे बुस्यात्करणाकरणं प्रति समाहितो
न्यायं अर्थे सानी तद्विरोधो विधीयते अत्र स्यात् अंतपदे शाखस्यत्वपेक्षमानमेषपक्षविहारा भोगेषु पिंशे क्रूसंस्थितिपयामंबुधाचारेप्यनिश्चलं विषयाल्लस्यातां तत्र ज्ञानाति
वृत्तिर्विरुद्धो वतः एषोप्युपायः सर्वत्रैव संतेषु प्रतिष्ठितः तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थ ज्ञानोत्पत्त्यर्थमाश्रयादिति एवं व्यतिरेकमुक्त्वा अन्वयमाह योगयुक्त इति मुनिः समाधि
न चिरेणा शीघ्रमेवं ब्रह्माधिगच्छति वाक्यश्रवणमात्रेण तु केवलसन्यासी पर्यन्तं न तत्समयमनासेव्य सिद्धिं समधिगच्छतीति ६ ४४ ६४४ ६ ६४४।।

पृ१

गृ२

भग०
गी०४

योगेति योगेन निर्विकल्पसमाधिना युक्तो योगयुक्तः अत एव विशुद्धात्मा वृत्तिसारूप्यदोषेण हीनः आत्मा यस्य कूटस्थचेतनोपपत्तिर्विकल्पाद्यप्रकाशकेवलरूपचेतनो नित्य-
तान्येव सुक्तं तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति तदा हि सो भावः तत्र वृत्तिकाले इति सोऽत्र परस्परपार्थः अत्रैव हेतुः यतोऽयं विजितचित्तो जितेन्द्रियश्च एवं भूतः
तत्प्रयोजनार्थमुक्तं तस्य तत्स्वार्थमित्याह सर्वभूतात्मभूतात्मेति सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां विषयादीनां चेतनाचेतनानामात्मभूतः कनकमिव कुण्डलादीनां स्वरूपभूतः
तत्कारणात्मतात्कार्यस्य सर्वभूतात्मभूत आत्मा यस्य स्थितेनो यस्य [illegible] प्रत्युत सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्येति भाष्ये सर्वभूतात्मेत्येतावता
तेवार्थलाभात्मभूतत्वमधिकमिव तते ईषितं स्य प्रपञ्चसर्वभूतस्यात्मभूत आत्मा यस्येति विग्रहो दर्शितः तत्र संकोचकारणाभावात् सर्वपदेनैव चित्तस्यापि ग्रहे पर्यायस्यापि स्या-

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ० रामजी ४४।। ।।

भूता१।

त्मभूते स्याधिकमेव सर्वभूतः चेतनाचेतनप्रपंचभूतस्यात्मा यस्येति तन्त्रापीष्टार्थलाभात् सर्वं च चात्मानश्चाहृतस्यात्मा यस्येति विग्रहस्य सर्वात्मभूतात्मेत्येतावैनवास्मि-
द्धेः यमभूतपरस्यैवं प्रपञ्चभाष्यमेतद्ब्रह्मादीनां प्रत्यग्भूतस्यात्मा यस्येति श्रुतेः सर्वजीवेशाभेद उक्तो भेदपरस्तु उपादानलिंगेन तस्माधारोपं नजीवस्य ब्रह्माभेदोऽग-
म्यत इति विद्वद्भिर्विनयः कृतव्यः एतादृशः सर्वेषामसंगात्मा तोऽहमिव सोऽपि कुर्वन्नपि न लिप्यते असंगात्मज्ञानात् कर्तृत्वाबोधितत्वाच्च पुण्यापुण्याभ्यां न तत्र तीतावपि उत्तवान्
शोकगवदबाधकत्वाच्चेत्यर्थः ७४४

न लिप्यते इत्येतदुपपादयति नैवेति द्वाभ्यां तत्त्ववित् अहं नैव किंचित्करोमीति मन्येत मन्येत तत्र हेतुः इंद्रियाणि उपलक्षणमिदं प्राणादयोऽपि इंद्रियाद्यः इंद्रिया र्थेषु विषयेषु वर्त्तंत इति धारयन् निश्चिन्वन् अहं विषयेषु वर्त्तंते इति मन्यत धारयन्निति हेतौ शतृप्रत्ययः अत्र दर्शनादयः पंचज्ञानेंद्रियाणां व्यापाराः गमनविसर्गप्रल पनग्रहणानि कर्मेंद्रियाणां तानि निश्वासोच्छ्वास उपलक्षणानि प्राणस्य स्वपिति बुद्धेः उन्मेषणा [illegible] निमेषणो कूर्मादयस्य प्राणस्येति विभागः क्रमस्त्व विवक्षितः एतानि कुर्वन्नपि न लिप्यते इत्यर्थः ८।९। ब्रह्मणीति यतो विद्वान् अहंसंगं त्यक्त्वा कुर्वन्नपि न लिप्यते तस्मात् अविद्वानपि ब्रह्मणि संन्यस्य सर्वाणि कर्माणि अस्य

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ८ प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्त्तंत इति धारयन् ९ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसा कायेन मनसा बुध्या केवलैरिंद्रियैरपि योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये ११ रामरामत्तीरामत्तोनमामत्तीराम४४

स्वयं परमेश्वरकारयिता न त्वहं कर्त्तेति समर्प्य यः कर्माणि करोति सः पापेन न लिप्यते यथा पद्मपत्रमिव १० कायेनेति केवलैरिति विशुद्धेन मनसा सर्वत्र ममं धनी पंक्तेलेन कायेन अहं ममेत्यभिमानशून्येन मनसा एवमन्यत्रापि संगं त्यक्त्वा देहादिभ्यो विविक्तेऽपि आत्मनि ताकिकारिवदहं करोमीत्यभिनिवेशं त्यक्त्वा योगिनः कर्म कुर्वंति आत्मशुद्धये चित्तशुद्ध्यर्थं तस्मात्त्वमपि तत्रैवाधिकारोऽस्तीति त्वमेवं कुरु ११ ४४ रामजी रामजी राम ॥ ४४ ॥ रामजी ॥

न२ पा१

किंच युक्त इति युक्तो ब्रह्मणाधाय कर्माणि सारिनात्यक्त्वाऽस्मरणः कर्मणां फलं सक्त्वा ईश्वरे समर्प्य शांतिं केवल्यं नैष्ठिकीं मत्प्राप्तिरूपां प्राप्नोति ब्रह्मनिष्ठा फलभूतां प्राप्नोति अयुक्तः तद्विपरीतः कामकारेण स्वेच्छया फले सक्तः सन्नत्यंतं बध्यते १२ एवमविदुषां फलासक्तानां च कर्मशास्त्रविधिं प्रत्युक्तं यस्तु ते च सुकृत विदुषां तत्त्व संन्यास इति स्वाह सर्वकर्माणीति वशी जितचित्तः समाधिस्थो योगी नवद्वारे पुरे नवानां इंद्रियाणां चक्षुः प्राणादीनां वासनां कर्मेंद्रियाणां संग्रहं कारयित्वा निर्णितं एतानि द्वाराणि स्वरूपं ते जो वस्य भोगार्थं विषयप्रवेशछिद्रानि यानि नवद्वारे शरीराख्ये पुरे विविक्त्वा सनाकल्पितानां तविषय प्रवर्तितस्य ब्रह्मणः कर्मसु विवेकविधिं स्थितस्य सुखदुःखादिनाना प्रपंचवति मनसा सर्वद्वारे हृदं नैकं विकल्पान् सहसर्वाणि पुरपतिवद्राजका यानि संन्यस्य सुखं निर्विकल्पं वि ज्ञा त्र रूपेणास्ते कर्म रूपस्यैव मेनः नत्वात्मन

शि१

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते १२ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् १३ रामजीराम ॥ १३ १३ ॥४४॥

इति स्मृत्युक्तं एकादशेव नवधा वर्तुतिः शरीरे पाप्मनो हित्वेति यत्र सुहार्दः सुकृतो नामं तेतं विहाय यो गंतव्य १९ स्वार्थमिति वेदेही सन्न देहाभिमानका लेस्पत्याने पीत्स्वर्थः तदापि नैव कुर्वन्नास्ते नाप्यकारयन्नास्ते राजेवामासे बुद्धिहितभारः समृद्धो कृत्रेण महात्मनः संबंधाभावदर्शनात् एवं द्वानवद्वाराणि व स्यु श्रोत्रनासाविलद्वे द्वानि षट् सप्तमं मुखं अधस्तनेद्वे इति अस्मिन पक्षे इंद्रियाणि पौरवासिकाः बुद्धिरमात्यः अहंकारो पपराजः इत्यादि विशेषः कर्म संबंध एव नास्ति दूरे तत्फलासक्ता नासक्तो इति भावः १३ १३ रामममजीः ॥४२ ॥ ४४ ॥ रामजीराममजीराममजीणः

नन्वेवंभूतस्यवत्कर्तृत्वंस्वामिवत्कारयितृत्वंवास्त्यमास्त्वस्यस्कांतवरविकारस्यैवततः कर्त्रादिधर्मकाहंकारादिप्रवर्तते कर्मादिसाशंकाह्नकर्तृत्वमहंकार
स्यकर्माणिइंद्रियाणांवचनादानादीनिआगरशनादीनिचलोकस्यलोकांतप्रकाशयतइतिलोकेजरवगः प्रभुर्हिरात्मास्पंइवासमर्तृर्हनांप्रकाशकोपि

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४ श्रीरामजी॥ ११ १४११

नकर्मोदीप्रवर्तनेक्तृाइतस्यस्यकर्मफलसंयोगंगानसृजतिकिंतुयोस्याहकूपस्यस्वभावः प्रवृतथाप्रवर्त्तेतयथास्र्योँ दितिकमलानांप्रकाशेपिनकर्मोदीप्रवर्त्त
कस्तइतस्त्वविकसनंकुमुदानामुन्मुद्रणंचेतितद्वत्एवमात्मनिप्रकाशमानेपदास्योवचेष्टतेमनुष्यास्यस्तुचेष्टतेनतात्माकस्यचित्प्रवर्तकोनिवर्तकोवालो
हायस्कांतयोरिवसत्रान्तयोरात्मानात्मनोः सर्वथाभावरितिभावः १४ः

नं१

ननु एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष ह्येवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषत इति श्रुतावपरमेश्वरे कारयितृत्वं श्रूयते तत्कथमुच्यते स्वभा
वस्तु प्रवर्त्तत इति तत्राह नादत्त इति कस्यचित् पापं अयं नादत्ते नापि सुकृतं च आदत्ते कारयितृत्वात्तस्य ततो विभुः आप्तकामः निष्क्रिय इति यावत् स्वलिङ्गे योगमायाव
पन्नत्वे पापपुण्यग्राहकत्वं स्यात्तथा किं तु स्वरूपं प्रकाशयत एव न तु स्वप्रकाश्यानां कर्त्तारो नो कर्मणामपि संबन्धत इति भावः कारयितृत्वमप्यस्मत्तामा
त्रेणास्य वक्तव्यं यथा सूर्यः प्रकाशेन सविता प्रकाशयतीति नोदाहृतश्रुतिविरोधः कथं तर्हि प्रदर्शनार्थं कर्मादिकं दृष्टं तत्करणाच्च विमुक्तो सा शंका ह्यज्ञा
नेनेति यथा हि महाजनस्य मायामोहस्याहं संवृतो निर्वृतोऽस्मीति ज्ञानं अज्ञानेन मोहेनावृतं तस्य तत्र विविधा निर्विकारो निमहानिर्हं कर्तृत्वाभिमन्यते

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः
१५ ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति त
त्परं १६

नं१

होऽहं दीनोऽस्मीति दुःखवानस्मीति च मुह्यन्ति तद्वदेते जन्तवः सम्यगहं ब्रह्मास्मीति प्रमाणेन ब्रह्मभावमज्ञानं तदीश्वराराधनं एष कर्ममयमानः ईशात्म
नोः सेव्यसेवकभावं च पश्यन्तो मुह्यन्तीति तथा च श्रुतिः अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति इत्यादिर्बहुधैवेति श्रुतिः
प्रसिद्धा तत्र नवग्रहाविषयं वेति भावः १५ ततश्चात्मनि स्वावरकमज्ञानं येषां ज्ञानेन ब्रह्मास्मीति प्रमाणजनितेन नाशितं तेषां तज्ज्ञानं कर्तृ आदित्यवत् आदि
त्यप्रकाशवत्स्वरूपं प्रकाशयति तदेतत्परं परमात्मतत्त्वं परमार्थवस्तु प्रकाशयति अज्ञाननाशे ज्ञाननाशार्थं निवृत्तस्य ज्ञानमपेक्ष्यमिति भावः १६ रामजीः ४४

तद्बुद्धय इति यत्परं ब्रह्म प्रकाशितं तत्रैव बुद्धिः अस्ति ब्रह्मेति निश्चयो येषां मायातत्त्वः असमर्थविदां ते तद्बुद्धयः तदेव आत्मा प्रत्यक्तं येषां श्रवणमननात्मकवि
चारेण प्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविहीनानां ते तदात्मानः तत्रैव निष्ठा विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रवृत्तिप्रवाहो येषां देहादावनात्मनि आत्मधीरूपविप
रीतभावनारहितानां ते तन्निष्ठाः तदेव परं अयनं आश्रयं ज्ञानदृष्टोपाधिनिरासेन प्राप्यं येषां अखण्डानन्दस्वरूपाणां ते तत्परायणाः अपुनरावृत्तिं मोक्षं गच्छन्ति यतः
ज्ञानेन निर्धूतं कल्मषं मूलाज्ञानं संसारबीजभूतं येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ एतेषां जगति दृष्टिमाह विद्येति उत्तमब्राह्मणे चाण्डाले दोषदोषवामसमं ब्रह्मैव स्वरूपेण
स्फुरणात् दृश्यावभाससमानदृष्टुशीलं येषां ते समदर्शिनः यद्यत् अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेति अंशपञ्चकं आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयमिति चराचरं जगद्ब्रह्मरूपं

स१

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः १७ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्व
पाके च पण्डिताः समदर्शिनः १८ इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः १९ । १९४४

पश्यन्तीत्यर्थः १८ ननु समासममाभ्यां विषमसमे प्रजानात इति तुल्यश्रुतशीलाभ्यां ब्राह्मणादुपायविषमां पूजां प्रयुक्तवतः तथा अतुल्यश्रुतशीलाभ्यां ब्राह्मणादुपायपूर्व
समां पूजां प्रयुक्तवतः आभोजनान्नं तं गौतमेन स्मर्यते तत्कथं ब्राह्मणचण्डालयोः समदर्शित्वं पण्डितानां इत्याह इहैवेति येषां मनः सर्वभूतेषु साम्ये ब्रह्मभावे स्थितं निश्च
लं तैः इहैव जीवद्भिरेव सर्गो जन्म जितो वशीकृतः हि यस्मात् निर्दोषं समं सर्वत्र अविषमं ब्रह्म अस्ति यथा हि शास्त्रयोरेव तानतोदयोः स्वरोदकसाम्यं पश्यति पूजकालि
ङ्गाकारादिकारतम्यं पश्यति तदुक्तं पूजास्मृतिः प्रीतिकृततारतम्यविषयात्मा दृष्टस्तुल्यत्वविषये निभावः यस्मादेवं ते साम्यं पश्यन्ति तस्मात्ते ब्रह्मण्येव स्थिताः
ते ब्रह्मणि स्थिताः एकीभावेन समाप्तिं गताः १९

नप्रहृष्येदितियस्मात्निर्दोषंसमंब्रह्मतस्मात्प्रियंप्राप्यप्रहृष्येत्अप्रियंप्राप्यनोद्विजेत् खेदंप्राप्यनोद्विजेत्बुद्धिस्थितिरहेतुर्नानुरोधयतिज्ञापयितुंमम ... लिङ्ग ... प्रयोगः
स्थिरबुद्धिः प्रसंगेहेतुश्रुतिस्मृतिप्रामाण्यात्निश्चितप्रज्ञः असंमूढः ध्यानेनसाक्षात्कारेणनिर्गतमोहः अतएवब्रह्मवित्ब्रह्मभावमलध्यानब्रह्मभावंगतइत्यर्थः ब्रह्मणिप्रवृ
त्तगतहृष्टप्रवृत्त्यानावस्थायामविच्छिन्नं सर्वंब्रह्मैवपश्यतीत्यर्थः २० ननुअनुभूतात्मसुखेमयाप्रियमिदंबाह्यसुखंकथमशक्यमेतेनप्रहृष्येदित्यसंगतमित्याहबाह्ये
तिबहिर्भवाः बाह्याः स्पर्शाः विषयाःइन्द्रियैःस्पृश्यमानास्तेषुअसक्तात्मा अनासक्तचित्तः सन्आत्मनिप्रसंगहेतुध्यानेसमाधिकालेयत्सुखमविंदतिलभते सः तदेवसु

म ८२

नप्रहृष्येत्प्रियंप्राप्यनोद्विजेत्प्राप्यचाप्रियं स्थिरबुद्धिरसंमूढोब्रह्मविद्ब्रह्मणिस्थितः २१ बाह्यस्पर्शेष्वसक्ता
त्माविंदत्यात्मनियत्सुखं सब्रह्मयोगयुक्तात्मासुखमनुपममश्नुते २२ ४४ श्रीगणेशायनमः ४४॥ ४४:

खंविधियोपसंयुक्तं कस्तत्सुखंयोब्रह्मयोगब्रह्मणियोगः समाधिस्तत्रयुक्तोयोजितआत्माबुद्धिर्येनसः ब्रह्मयोगयुक्तात्माब्रह्मविदित्यर्थः ब्रह्मविद्ब्रह्मैवभव
तीतिश्रुतेः ब्रह्मयोगयुक्तात्मानंदेवसुखंविंदतीतिवक्तव्येब्रह्मविदेवतत्सुखमितितस्यसुखाभिन्नत्वविवक्षयाइदमुक्तंनभूयत्रपर ... एकमेवसुखंचेत्ताः
सुखसमाधिस्थयोर्विशेषइत्याशंक्याहसुखमितिअसपंसुखंमोक्षः तंअश्नुतेव्याप्नोतिद्वंद्वादर्शनस्यतुल्यत्वात्उभयत्रैकमेवसुखंतथापियोगोमूलाविद्यायाः
नष्टत्वादरूपंसुखमनुभूतेनसुखं अविद्यानुच्छेदात्तथाचमोक्षसुखस्यमुख्यस्यापिअनुभूतात्मैवबाह्यसुखंसुखमविंदतिमित्यर्थः २१ २२ ४४॥ ॥४४

भी०
९८

न नुमत्रु स्ति तुल्यस्यमोक्षसुखस्याथैकः पुण्यमेवा दीस्त्यास्त्र त्रपानगीतवाद्यादिस्सुखं संस्रोहिस्या पंक्तुवास्यसुखं अनित्यत्वादनिरतिशयं इतिमत्वा विषयसंबंधजाः दुःख
योनित्वहेतुः आद्यंतवंत इतिजाते पुत्रेषसुखवतस्मिन्नष्टेनश्यतिदुः सर्वमहं स्मयच्छतीतिसुभोगेषुबुधः परिपाकदर्शीन रमते २२ केः पुनर्मुख्यः सुखीमाह शक्नोतीतिहैवनीव
मवस्थेप्राकूशरीरविमोक्षणात् यावद्देहपातंम या कामक्रोधोजितावितिविस्तंभोन कर्तव्य इत्यर्थः श्रुतेदृष्टेस्मृतेवा विषयोगदुःखस्तत्सेपारूपान्यत्रेष्वभिकामः क्रोधस्ता
दृशएवविषयेद्वेषस्तौकामक्रोधौ उद्भवोयस्यवेगस्यसेरा मांचलष्टनेत्रमुखलिंगान्यंतःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवोवेगः गात्रप्रकंपप्रस्वेदसंदष्टोष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिंगाः क्रोधोद्भवो

येहिसंस्पर्शजाभोगादुःखयोनयएवते आद्यंतवंतःकौंतेयनतेषुरमतेबुधः २२ शक्नोतीहैवयःसोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् काम
क्रोधोद्भवंवेगंसयुक्तःससुखीनरः २३ योंतःसुखोंतरारामस्तथांतर्ज्योतिरेवयः सयोगीब्रह्मनिर्वाणंब्रह्मभूतोधिगच्छति २४ लभंतेब्रह्मनिर्वा
णमृषयः क्षीणकल्मषाः छिन्नद्वैधायतात्मानःसर्वभूतहितेरताः २५ कामक्रोधवियुक्तानांयतीनांयतचेतसां अभितोब्रह्मनिर्वाणंव
र्ततेविदितात्मनां २६ एमन्तोः

वेगस्तंकामक्रोधोद्भवंवेगंसोढुंयः शक्नोतिसएवयुक्तोयोगीसमुख्यः सुखीचनान्यः २३ कोसौयोगीयोमुख्यः ससुखीत्युक्तंतत्राह यइतिसुखंविषयसंगजाप्रीतिः
हेतुः स्त्र्यादिभिः सहक्रीडाः ज्योतिः क्रीडोपकरणानांप्रकाशः तदेतत्त्रयंयस्यअंतरेवसोतः सुखोंतरारामोंतर्ज्योतिश्चनतुविद्यद्वारकंइतिएवशब्दार्थः यएवंभूतः
सयोगीकिमेतोपर्यंवंब्रह्मनिर्वाणंगतस्माप्यपरमानंदंब्रह्मदेहवाधिगच्छति यतोब्रह्मभूतोजीवन्नेवब्रह्मस्वरूपेनेनब्रह्मभावंगतः २४ लभंतइतिऋषयः सम्यक्दर्शिनः
छिन्नद्वैधाः छिन्नसंशयाः यतात्मानोजितचित्ताः २५ किंचकामेतिअभितोजीवतांमृतानांचविदितात्मनांज्ञातात्मतत्वानां २६ ४१ ॥ ४८ २६ २६ ॥

गम्प०
९८

यतमनः इतीतिविशारदाः ३

तेर

एवंसम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चांगफलसाधनेनेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितः सत्त्वशुद्धिज्ञाननिष्ठाद्वारेण मोक्षसाधनं भवतीत्युक्तं अथेदानीं सम्यग्दर्शनस्यान्तरंगसाधनं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामीति सूत्रभूतान् त्रीन् श्लोकान् पठति स्वातिश्च यदुत राधेने प्राणायामप्रत्याहारः स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यानिति प्रत्याहार उक्तः चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोरिति धारणा उक्ता विगतेच्छाभयक्रोध इति साधनभूताः फलभूताश्च ध्यानसमाधयः प्रत्येकं ध्येयं परमेश्वरं ज्ञात्वा शान्तिमृच्छतीति पतञ्जलिसमानैराक्षिता यमो नियमः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणा समाधिरित्युक्तं योगफलमितिभावः प्राग्क्रममनतिक्रम्यार्थक्रमेणानुसन्धेयः स्पर्शादिक्रियमेव विगतेच्छाभयक्रोधः विगतक्रोध इति संबंधः योगिनां शरीरं ध्यानसमाधिभिः उपवर्धयन्

स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवांतरे भ्रुवोः प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यंतरचारिणौ २७ यतेन्द्रि:

हिंसानृतस्तेयस्त्रीपरिग्रहाणां निवृत्तिः यतो विगतेच्छः परस्तेषु विपर्ययानस्य हिंसा सत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमा इति सत्त्वोन्मत्ता नयमानलरूपतितया भयं सोच्छेदशंका तथा स्तुतिश्चैव शौचसंतोषतपः स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमा इति सत्त्वोत्क्रान्तियमानस्तान् कर्तुं न शक्नोति विगतभय इत्यनेन तेषां ग्रहणं यथा क्रोधाक्रान्तो मैत्र्यादि न भावयितुं शक्नोति तस्य साधनं कर्तुं न शक्नोतीति तस्मै मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षा विगतक्रोधः शान्तप्रकृतित्वात् सुखितेषु मैत्री परस्परमैत्रीनम मेवेष्टमिदं ज्ञातमिति भावयेत् तथा दुःखितेषु करुणां पुण्यवत्सु मुदितां पापवत्सूपेक्षां भावयेत् ततश्चेतेन सम्यक्साधनेन विनाचित्तारुद्धास्येनैमेत्सम ।। ४४ ।। ४४ ।। ४४ ४४

उपेक्षा न २

भो०
५५

वतिसर्वसाधनावस्थायां यमनियमचित्तप्रसाधनानांसिद्ध्यै विगतेच्छामयक्षोपत्वमि[illegible]तेएवंफलावस्थायामपितदीप्सितंतथाहिसंप्रज्ञाततमसमाधिफलभूतामधु
मतसंप्रयोगभूमौस्थितेयोगिनंप्रतिदिव्याःकामाउपतिष्ठंतेतत्रापिविगतेच्छत्वमिष्टंतथाहिइच्छासुपनिमंत्रणेसंगस्मयाकरणंपुनरनिष्टप्रसंगादितिसूत्रितंसच्छागिनोदेवाः
तेःउपनिमंत्रणेइहास्यतांइहरम्यतांइमाःकन्याःइमानिरसायनानिइमेवयंकिंकराःस्यु[illegible]राणांमितत्रमिदंस्थानंनत्वयाभुज्यतामितिप्रार्थनायांपत्ति
यमाराणां[illegible]यांसंगोपलिप्यतत्रतत्कालेस्मानापितल्लाभेनात्मनोमहाभाग्यमिदंयथास्यात्तमत्वागेवापिकर्तव्यः तेषांसंगस्मययोःश्राहेतुत्वादितिसूत्रार्थःतथापि
मपिद्विविधंयो[illegible]गांतरायत्वंवितर्कत्वंचतत्राद्यंव्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेऽंतरायाःदुःखदौर्मन
स्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासाविक्षेपसहभुवइतिसूत्राभ्यामुक्तंस्त्यानंत्वकर्मरूपतास्थितिरैवगरपर्णमेजयत्वंकंपवायुःवितर्काहिंसादयस्तदुक्तंयमप्रत्यायस्यानिवा
रणांईश्वरप्रणिधानेनतथा[illegible]र्थसत्रितेतवितर्कबाधनेप्रतिपक्षभावनमितिवितर्काहिंसादयःकृतकारिता
मोदितभेदेनत्रिविधाःतेपिमृदुमध्यमाधिमात्रभेदेनमंतेकत्रिविधाःतेमूलभूतावितर्काःत्रयःचत्वारःपंचअधिकावांत्रिविधत्रिगुणिताएकाशीतिरष्टोत्तरंशतंपंच
त्रिंशदधिकंशतंअधिकावाभवंतिशाखाप्रशाखाभेदेनानंताःदुःखरूपंअज्ञानरूपंचअनंतफलंयेषांतेदुःखाज्ञानानंतफलाइत्यनयाप्रतिपक्षभावनया
तेनिवर्त्तनीयाइतिएवंयमनियमचित्तप्रसाधनप्रतिपक्षभावनेनेतिरंतरायेषुभूतचित्तोयोगीविविक्तदेशेआसीनःसंभवादिरितिमायुनष्ठिरसुखमासनम
भ्यासीततत्रदेशासनेऽप्युक्तेसमेशुचौशर्कराग्निवालुकाविवर्जितेशब्दजलाश्रयादिभिःमनोनुकूलेनतुचक्षुपीडनेगुहानिवाताश्रयेप्रयोजयेदितिश्रुत्यातस्था
पसमंधारीरंलक्षीवांदृष्यासिमनसासंनिरुध्यब्रह्मोडुपेनप्रतरेतविद्वान्स्रोतांसिसर्वाणिभयावहानीतिचश्रुतिसंत्रीवि[illegible]सर्गलोपश्छांदसःत्रिरुन्न
तंकटिचक्षुःकंधरंप्रदेशपूर्वतंततोजितासनःप्राणायाममभ्यसेततत्रहिमेदातदात्रयोत्सम्मतितदनुमारोमनोपिचावलंत्यजतिमेवेद्भाषुविक्षेपरागादिक्षिप्यतेतत्र
प्राणायामप्रमाणमात्राअपिदेहमधुक्तेचेष्टःक्षीणोप्राणोनासिकयोच्छ्वसीतेतिश्रुत्युक्तमेवंसंगृह्णातिप्राणापानौसमौकृत्वानासाभ्यंतरचारिणौइतिप्रा
णापानौसमौतुल्यौउर्ध्वाधोगतिविच्छेदेनसाम्यंतरचारिणौकुंभकेनकृत्वातेनावस्थानवाह्यभवानस्पर्शानविषयप्रभवान्बंधानर्द्ध ५२ ।।४४ः।। रामजी

राम०
५५

द्रियद्वारानिलंब्य तथैवेद्वा क्रियमाणान्योगींद्रियाणां प्रत्याहरणोनतानवहिरेवकुर्यात ततो विषयेभ्यो इंद्रियेषु करोषु सूक्ष्मकालेपि गतम्मनो मात्रे सावृतिष्ठे
तेसर्थः रमंप्रत्याहारं कर्तुमशक्तस्य का गतिरित्यत आह चक्षुषैवांतेषु वीतिवेशं हीवार्थेव स्वेरवबामुवोरंतरं कुर्यात खेचरीमुद्रा भ्रमसैरित्यर्थः साचोक्ता
योगसारे लविकोर्ध्वस्थितेन नेजिह्वां व्याहृत्य धारयेत् तदृढा मनस्थिरंतन्मुद्रेषा खेचरी मतताभ्रूमध्या दृष्टिरप्येषामेहोदेवेन कीर्तितेति रसंमसर्वोपि कालेपि विषयेषु रसो
संयमो यथोक्तप्रत्याहारमनुष्ठातुमशक्तोऽपि परिस्यत इतिभावः ॥२७॥८४

भी०
१००

त.३

जितेंद्रियरतियस्मिन्कस्मिंश्चित्सुखलेविषयेप्रस्ये तत्रइमिषुवाविस्मृतिमायांवा नाहन्तध्यैनेः वाम्यन्त्रवाचस्मुरणमनतमह्वारा मनोधारयेततततस्तद्विषयाकार
तांगातंतत्रैवविरामास्मेनविश्रांतेसरेहमपिनपश्यतिसेयंमहाविदेहानामधारणाम्बर्स्मिद्वायामिंद्रियगराः संसंविषयंनगरन्छातिमोपंचर्हिविषयः प्रसा
हारः पूर्वोक्तस्यांतरतिभेदः अतएवद्व्योस्तुल्यतस्यत्रितैः क्षीणायेतमेकाग्यावरणामितितत्तः अप्यंतरप्रसाहारातततथावहिरकाल्पितावृत्तिर्महाविदेहातत्सं
यमात्मकाग्यावरणाक्रूयइतिपतात्विषेदेहमविस्मृतेसवहेवेनपुनराछितमूर्तोघाकारमात्रंक्षिपेतेतदासाविंतसमेर्सोकारतारूपावृत्तिः कल्पितापरातु निरोध

जितेंद्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः। विगतेच्छाभयक्रोधोयः सदामुक्तएवसः २८ रामजीमराम ४४

धृरादेहेंविस्मृत्येचेतः केवलंध्येयाकारमात्रंभवतितदासामहाविदेहानामधारणातस्याश्चापिफलंतरेवतस्पंयमात्ततस्यांचेतसोनिग्रहातप्रकाशावरण
क्षयोभवतिसोयंवास्यविषयः समाधिः वितर्कास्योद्विविधः सवितर्कोनिर्वितर्कोभेदाततत्राद्यस्यलक्षणंशब्दार्थज्ञानविकल्पैः संकीर्णासवितर्के
तिसवितर्कानामसमापत्तिः समाधिरित्यर्थः पराविम्मुरतिमादौपूर्वापरानुसंधानेशब्दार्थोल्लेखेनचभावनाप्रवर्त्ततेतदासुविकर्कासमापत्तिः अस्मिन्नेव
वालंवनेपूर्वापरानुसंधानेनशब्दार्थोल्लेखवर्जंतदाभावनाप्रवर्त्ततेतदानिर्वितर्कानामपरिशुद्धौस्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासानिर्वितर्कास्मृतेः शब्दार्थस्मर
णास्यपरिशुद्धौवर्जनेनसतिभावपितुः स्वरूपेणाऽज्ञातताहमिदंभावयामीत्येवमाकारवृत्तिरपिभावयितुर्नोस्ताववतिपत्तोर्थमात्रनि॥ ४४ ॥ ४४:४४

ने२ ने

राम०
१००

विषयवेदनपरतं रेणास्मीत्येतावन्मात्राकाराभावनाप्रवर्त्तते स सास्मितः ५

मो साध्येयार्थमात्रमस्यांभासतेनतत्त्वमितिसूत्रार्थः अस्यांसिद्धायांयोगिजितेंद्रियस्थूलेजितम नास्तिअभ्यंतरमसाक्षात्कारपूर्वकंपरामनः कल्पितसूक्ष्म
विषयपूर्वकशब्दार्थोल्लेखपूर्वकंकृत्वेनमनसोभावनाप्रवर्त्ततेतदातेअभ्यासयोर्वास्तुस्वविचारनिर्विचाराख्येभवतः तथाचसूत्रंएवंतयैवसविचारानिर्विचारा [illegible]
च सूक्ष्मविषयाव्याख्याताइतिअत्रसूक्ष्मविषयेतिग्रहणात्पूर्वस्यांस्थूलविषयत्वंगम्यतेएतयैववस्तुविषयवितर्कसमापत्त्यानिर्विचारसमापत्तेरप्युपायोजितमनाःसूक्ष्म
तेयदापुनस्थूलेतसूक्ष्मसाकारतांपरित्यज्यसत्त्वोद्रिक्तो [illegible] स्कारसमष्टिमनोमयविषयाऽहमेवेदंसर्वोस्मिसर्वविषयवेदनमंतरेणास्मीत्येतावन्मात्राकारा
भावनाप्रवर्त्ततेससास्मितः साकाराभावनाप्रवर्त्ततेसोपयंमानंदः समाधिः परात्तुतामपिभावनांपरित्यस्यस्मितांऽहंकारयोभेदस्तत्त्वेनभागविषयेवमुक्तेतदाभिम
त्वमात्रकृतः यथैकएवपूर्वाभिमुखः पश्चिमाभिमुखश्चेतितद्वत्अस्मासवयोगायोगोबुद्धितः विविक्तस्वरूपदार्थसासाकारतज्जितवर्त्तीस्थिरस्थयेततेस्तद
कंजितेंद्रियमनोबुद्धीतिएतोमेवसमाधानानिगुणपर्वाणियुक्तेतयावृत्तेऽविशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणीतिअत्रविशेषाः स्थूलभूतानिए
कादशेंद्रियाणिचअविशेषाः पंचतन्मात्राणिअहंकारश्चलिंगमात्रंमहत्तत्त्वंअलिंगप्रधानंतत्राविशेषाणांविशेषप्रविविक्तत्वेयोगिनोदेहादिल
याभ्यासात्ममनस्कानींद्रियाणि [illegible]
[illegible] लिप्तेमलयः वहिर्मुखाणमेवेवाभवंतिसविक्षेपः एवंअविशेषेभ्योलिंगमात्रंप्रविविक्तेतेपिलयंयांतिअव्यक्तलिंगमा ५४
शास्वरंपुरुषंप्रविवि क्तेनापितेनास्तः तोवैतेलयविक्षेपोहेयोऽध्येयंतत्स्पविक्षेपरहितंमनः कृत्वासुविस्थलयतापासमनोभावंतदातेसरमेवरमि
तिएतेषुत्रिषुलीनेष्वाघः सूक्ष्मएवहितीयोविगलितदेहाहंकारत्वादिदेहसंतः तृतीयः प्रकृतिलयइतिएतयोः समाधियोगाः अतएवस्वत्रितंभवप्रत्ययोविदेह
प्रकृतिलयानांभवप्रत्ययोजन्मांतरहेतुर्यांसमाधिर्भवतिपश्चाज्जन्मांतरएतेषांजन्म श्रीरामजीरामः॥ श्रीरामजीरामजीः रामरामजीः
श्रीरामायनमहः॥ रामजीरामजीरामजीः ४४॥

मी०
१०१

११२   क १

मेव समाधिसिद्धिः पद्भिराणामाकां गमनसिद्धिवद्भवतीति तात्पर्यं। सर्वथा चित्तनाशमयमुक्तिर्नास्तीति सिद्धं यदा तु अस्मिन्मात्रस्थानि निर्विकल्पचिन्मात्रे
लयो भवति तदायं विद्वान्कैवल्यं धर्ममेघसमाध्याख्यमनुभवति यमधिकृत्य सूत्र्यते कृतार्थं प्रकृतं कृतज्ञातमचतुः समस्तापरस्कलंतरवाप्नोतीति अयमेव मो
ल्यः परं त्रयं नेप्राध्यं सदानंदमसमनुनिर्मोक्षपरपराश्रयुच्यते यतो। स्मिवाचछायां योगी जीवन्मुक्त इत्युच्यते विगतेच्छाभयक्रोध इति परः। प्रागेवव्या
ख्यातः। यएवंभूतः समस्तमुक्तः बंधप्रतीतिकालेपि समुक्त एवास्ति अज्ञानमात्रकल्पबंधानान्मुक्तेः एतेनाहंकारादेर्बंधप्रकाल त्रयेपि अस्मत्कोक्ता
मिथ्यात्वं दर्शितं ॥ ८४ ॥ रामजी रामजी ॥

राम०
१०१

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्यपेक्षायामाह भोक्तारमिति सोपाधिकेन रूपेण यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च भोक्तारं तथा सर्वेषां भूतानां हि
तपरमार्थेनामपि महान्तं व्यापकं ईश्वरं ईशितारं सर्वेषामित्यं सुहृदं सर्वभूतानां प्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं सर्वप्रकारस्तयमाज्ञिणां नाराय
णं मां परमात्मभेदेन ज्ञात्वा मा ज्ञात्वा ... शान्तिमनुपाध्यवस्थां निरुपाधिकां केवलसंज्ञां शान्तिं प्राप्नोति एवं च सोपाधिब्रह्मभावप्राप्तिपूर्वकं केवलनिरुपाधिप्रा
प्तिरिति गम्यते यथोक्तं वार्त्तिककारैः सोपाधिर्निरुपाधिश्च द्वेधा ब्रह्मविदुच्यते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरुपाख्योनुपाधिकः न्यूनरतिं प्राप्य नूतिसोपाधि
कस्तु धांशे ... गेयं सर्वकामाप्तिः सर्वस्यात्मैव भोक्तारमित्युच्यते ... यानारः श्लोककार्यं पयहोत्र हृत्स्थितवचनं ... सामगानेसर्वात्मना स्तुतास्त्रापि ...

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति २९ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मवि
द्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सन्न्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करो
ति यः स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

हान्ते तस्मिन् पृथिवीतत्त्वविभूतः ... परायुक्तया ... निरुपाधिक इति २९ इति श्रीनीलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे पञ्चमोऽध्या
यः पूर्वाध्याये तत्स्वं निर्णीतं ध्यानयोगं विपरीतमिष्यते तत्राधिकारहेतुत्वात्कर्मणो योगं तावत्स्तौति द्वाभ्यां अनाश्रित इति यः कर्मणां फलं अनाश्रितोऽपेक्षमा
णः कार्यं अवश्यकर्तव्यं नित्यं कर्म करोति सर्वफलसंकल्पत्यागात् स सन्न्यासी च योगी च भवति न तु निरग्निः अग्निरहितः तस्मात्कर्मत्यागी स एव सन्न्यासी ना
प्यक्रियः ... कायक्लिष्ट एव योगीति १ रामजी राम राम ॥ ४४ ः श्री रामजी महाराज इति राम ः ॥ ४४ ... ॥ ४४

व२ नि२

केनसाम्येनायंसंन्यासीयोगीचेतिमुच्यते२ तत्राह्यमितियोहि संन्यस्तसर्वसंकल्पः स संन्यासी तादृशएवाभ्यासयोगीचेतोनानयोर्भेदः निःसंकल्पस्तत्रस्थिति
ष्ठेरन्तम्भीरुत्वलक्षणामितिभेदप्रणीयोपनिषच्छुतेस्य मीमांसलक्षणासतिः संकल्पत्यागेऽभयत्रापितुल्यत्वात्तस्मान्तमयमपिकर्मयोगीफलसंकल्पत्यागा
त्तनिः संकल्पत्वसाम्यात्संन्यासीयोगीचभवतीतितिसूपतद्यत्स्यर्थः योगाधिकारसिद्धयेनिष्कामकर्मानुष्ठेयानीतिश्लोकद्वयेनाक्तमाद्यर्थं २ तत्रकर्मानुष्ठा
नस्या वधिमाहआरुरुक्षोरितियावद्युगंयमनियमाद्यष्टांगयोगेनसम्यक्तंयावत्प्राप्तुमिच्छतितावत्कर्मारूढनतिचेततस्यारुरुक्षोर्मुनेरारुरुक्षाकारणां
निर्विघ्नेऽभ्यासार्थंमहत्कर्मभवतितस्यैवयोगारूढस्ययोगानुष्ठानप्रवृत्तेःसर्वविक्षेपासहस्ययोगारोहेकर्मत्यागःशमः सन्यासः कारणमुच्यतेनहिकर्म

यंसन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडव नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगीभवतिकश्चन २ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगंकर्मकारणमुच्यते योगारूढस्यतस्यैव
व शमः कारणमुच्यते ३ यदाहिनेन्द्रियार्थेषुनकर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासीयोगारूढस्तदोच्यते ४ ॥ एवमूतस्यकर्मततमवतार

सुप्रवृत्तेषोऽनन्तचित्तयोगमनिष्ठांतुकर्मः ३ अनुयोगपदेनमुपलक्ष्यान्यत्वानिर्वितर्कः समाधिरुच्यतेतमारूढस्यकर्मणांत्यागः ततःसिद्धत्वाद्विविधपरमार्थका
प्रकृतेयोगारूढइपरस्यार्थमाहयदाहीतिइन्द्रियार्थेषुशब्दादिषुकर्मसुतत्साधनेषुच२ शान्तमनुसज्जतेतैष्वाग्रहशाश्वर्ताग्रसक्तोनभवतिना
पिमनस्यहदंमेभूयात्इदंतस्यमद्यमिदंकर्मकुर्यामितिसंकल्पयितादृशःच सर्वसंकल्पसंन्यासीतदाभवतितदायोगारूढउच्यतेयथातीव्रमुमुक्षुर्योपितोः
मत्तनीरागो व्यासंगात्संसक्ताभोजनादावरूढएवभवतितथातीव्रारुरुक्षावान्सर्वथावीतरागसन्सर्वकर्माणियोगारूढएवभवतितावत्कर्माणिकर्तव्या
नितत:परंत्याज्यानीत्यर्थः४

आत्मा मनः २ प्रा ३ म २

उद्धरेदिति एवं च कर्मकर्महारोश्चित्तशुद्धिं संपाद्य योगारोहणाभ्यासमेव सम्यग्बलेन आत्मानं उद्धरेत् तद्धि यस्मात् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुः न पुत्रादय उद्धर्तुं समर्थाः न च
मेव शत्रुः संसारे मज्जयितुं समर्थः आत्मनामनसा यनात्ममनः चित्तं जितं तस्य आत्मैव शत्रुः ६ मनसो जयस्य फलमाह जितात्मन इति शीतोष्णा
दिषु मानेषु जितात्मनः निर्विकारचित्तस्य आत्मचित्तं परं उत्कर्षेण समाहितः समाधिविषयो भवति अतः समाधिसिद्ध्यर्थं मनोजयत्वमेव संपाद्यं ७ समाधिसि
द्धेरपि किं फलमत आह ज्ञानेति ज्ञानं शास्त्रोपदेशजा बुद्धिः विज्ञानं शास्त्रार्थध्यानजमपरोक्षानुभवः ताभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्ययः आत्मा चित्तं यस्य स

ना २

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः ५ बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवा
त्मना जितः अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६ जितात्मनः प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा
मानापमानयोः ७ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकांचनः ८ सुहृन्मित्रार्यु
दासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ९ रामजी ।। राममरामजी श्रीगणेशायनमनमः ।।९।।

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा यतस्ततः आत्मा ततः कूटस्थो [illegible] प्रकंप्यं संसारतापानास्कंदितो भवतीति समाधिफलं च अत्र
सर्वलोकप्रसिद्धं लक्षणमाह विजितेंद्रिय इति समलोष्टाश्मकांचन इति एवंविधो योगी युक्तं आरूढयोग इत्युच्यते विशिष्टः ८ समत्वमेव स्तौति सुहृदिति
सुहृत् स्वभावत उपकारकः मित्रं स्नेहवान् अरिः शत्रुः उदासीनः उभयत्र उपेक्षावान् मध्यस्थः उभयहितैषी द्वेष्यः आत्मनो अप्रियः बंधुः
संबंधी एतेषु साधुषु धर्मात्मसु पापेषु पापाचारेषु ... समबुद्धिः स विशिष्यते ९ रामजीराम ९।। ।। ।९९।।

वि २

योगीति योगी योगाभ्यासपरः रहसि एकान्ते स्थितः सन् आत्मानं चित्तं युंजीत समाहितं कुर्यात् सततमिति नैरंतर्यमुक्तं निराशीः योगसिद्धेरन्यत्र प्रार्थना
रहितः तदेकनिष्ठ इति यावत् तेन सकाररक्तः एकाकी असहायः समासीसर्वः यतो ह्यसिद्धिरितो विर्त्तं आत्मा सेंद्रियं शरीरं येन स यतचित्तात्मा तथा अ
परिग्रहः एकाकित्वेपि कंथाद्युपकारकाद्यपरिग्रहशून्यः १० योगं युंजीतेत्युक्तं तत्कथमित्याकांक्षायामाह आसनादीनामाह शुचौ देश इत्यादि
नाशुचौ स्वभावः संस्कारतो वा पवित्रे देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य सुस्थितं कृत्वा स्थिरं निश्चलं आत्मनः आसनं निश्चलमित्यनेन नमन्यथनमयं
शिलेत्युकाष्ठमयं पीठं आत्मन इति परासनत्याहसर्वथा नात्युच्छ्रितं नात्युच्चं नातिनीचं चैलाजिनकुशाः उत्तरे उपर्युपरि यस्य तं चैलाजिनकुशोत्तरं।

सत२

योगी युंजीत ततमात्मानं रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः १० शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा
त्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ११ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः उपविश्यासने युंज्याद्योग
मात्मविशुद्धये १२ एम४४

अजिनात् उपरि चैलं कुशानां उपरि अजिनं सर्वोपरि कुशा इत्यर्थः ११ प्रतिष्ठाप्य किं कुर्यादित्यत आह तत्रेति तत्रासने उपविश्य न तु शयानः स्थितः कायमतमे
नासनेनोपविश्य यताः निगृहीताः चित्तस्य क्रियाः विषयाणां स्मरणानि इंद्रियक्रियाश्च विषयग्रहणानि येनासौ यतचित्तेंद्रियक्रियः अत एव गान्धा
र्थं तरविषयात्परावृत्तत्वात् एकं ध्येयमेव प्रत्येकत्वं अग्र्यं यस्य स्फुरति नान्यत् तदेकाग्रं संततमितरविरहितमेकाकारवृत्तिमत् आहितं कृत्वा आत्मविशुद्धये चि
त्तशुद्ध्यर्थं योगं वृत्तिप्रवाहस्यापि निरोधं युंज्यात् अनुतिष्ठेत् चित्तस्यास्थैर्यं तापादेन १२ ॥ ४४ ॥ हेवीएजाजाराजजीः ॥ ४४॥ ॥१४४

आसनेउपविश्य यत्कृत्यं तत्कथयति समित्यादि समम् इति कायः शरीरमध्यं शिरः ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं समं मूलाधारमारभ्य मूर्द्धान्तं [illegible] अच-
लं निष्कंपं धारयन्स्थिरः भूत्वा संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वमिति नासिकायां चक्षुषां निविधीयते किं तु निमीलने लयभयं उन्मीलने विक्षेपभयमतो दिशोपि स्वादि
विक्षेपक विषयदर्शनभयाद्दृश्यनवलोकयन् अर्द्धोन्मीलितनेत्र आसीतेति उत्तरेणान्वयः १३ एवमासने उपविष्टेन यत्कर्तव्यं तदाह प्रशान्तात्मेति योग युक्तो
योगी ब्रह्मचारिव्रते भैक्ष्यचर्यादौ स्थितः सन्नासीत स्थितः मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य स एवंभूतो मय्येव मनः संयम्य मत्परः आसीत प्रशान्तात्मा भूत्वा विगतभी

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् १३
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ४१४

र्भवतीति योगिनां भवति हि कश्चिदात्मनो न भीश्वरं मत्वात् चित्तस्थमेव बाध्यते नाभिगतः तदेव च मनसः संयमं करोति न तु मत्परः तमेव परमपुरुषार्थं तया
प्राप्य तेन मनसि ते किं तु स्त्रीसाः स्वर्गफलं कामयते अयं तु मच्चित्तो मय्येव मनः संयम्य मत्परो मामेव सर्वान्तरं परमगहं कामयत इति मत्परो ऽत एवं च शान्ता
त्मा प्रकर्षेण सर्वेषामन्तर विषयतोपि नमः माधिमुखारसां [illegible] शान्त उपरत आत्मा विक्षेपयस्मात् [illegible] विगतभीर्भवति इयमेवावस्था सत्पुरुषाणां
ता यातिरिति ब्रह्मसाक्षात्कार इति च विकल्पेन सर्वथा तस्मां सिद्धपापुरुषः परमपुरुषार्थं भाग्भवति १४ ४२ ॥

स्य स्याः फलमाह युंजन्निति एवमेतेन [illegible] प्रकारेण आत्मशा निरंतरं दीर्घकालं कृत्वा आत्मानं मनो युंजन् समाद्धानो योगी नियतः ख्यातिफलान्तरः अपि निगृहीतं मानसं यस्य
स नियतमानसः शांतिं परवैराग्यबलात् ख्यातिमपि निरुध्य निर्विकल्पं परां निर्वाणं मोक्षलक्षणं परमा निष्ठा यस्याः शांतेः तां मत्संस्थां मय्येव संस्थाः कोमाव
नावगच्छानं समाधिनिर्वाणपरमां तां अधिगच्छति मांप्राप्तिः ख्यातिफलं चास्य ब्रह्मताः शिंतः प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिरि
ति तत्संपुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यमिति सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य वेत्ता तत्वे सर्वभावाधिष्ठातृत्वं चेति प्रसंख्यानेप्यकुसीदस्य सर्वाणि करवफ

युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति १५ नात्यश्नतस्तु योगोस्ति
नचैकांतमनश्नतः नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन १६ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य
योगो भवति दुःखहा १७

लानि छोः सर्वथा विवेकख्यातिरेव भवतीति तस्याश्च फलं धर्ममेघः समाधिः सत्वप्रयोगेव ख्यात्यात ततै रागपंचरंपरसंहं पुरुषख्यातेः फलं तत्सल
क्षणं [illegible] लक्षणेषु दिव्यादिष्वपि विषयेषु वैतृष्ण्यं एतत्सेवहितं तरीयकं फलं कैवल्यमिति योगावरेतिरतीयत ज्ञोक्तं फलं सार्वज्ञादिकं तत्रापि
मे सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं चेति सर्वं सर्वेशी सर्वस्य शासनः सर्वस्याधिपतिरित्यादिकं १५ एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारा
दिनियमो हठ्यमानां सम्मत श्लोकं तं अतिशयेन अतिजाग्रतः स्वात्मापि तिशयो योगस्य १६ युक्ताः परिमिताः आहारादयो यस्य तथा १७

निर्वाणपरमां शान्तिं मत्संस्थामात्मस्वरूपे स्यादिति भावः १५ विनियतं विशेषेण एकाग्रतां भूमेरपि नियतं निरुद्धं आत्मनि प्रत्यगात्मन्येवावतिष्ठते न तत्वासि
तादिरूपेण उदि... च्यते तदा योगी सर्वेभ्यः ज्ञात्वासमसंवीजसमाधिरूपस्थितेभ्यः पलोपि पंचमीसर्वात्मप्रापसेवतान्प्राप्येतेषु निस्पृहो भवति तदा युक्तो
निर्विकल्पस्समाधिस्थ इत्युच्यते १८ एकाग्रतावस्थायां योगिचित्तस्योपमामाह यथेति नेंगते चलति तद्वत् यतं चित्तं यस्य तस्य एकाग्रतां प्राप्तं चित्तं निवातप्रदीपवन्न चलती
त्यर्थः आत्मनो योगं समाधिं युंजतोनुष्ठितः १९ यत्रेति एवमेकाग्रीभूतं चित्तं सततयोगसेवया निरुद्धं यत्र यस्यामवस्थायां उपरमते विलीनं भवति यत्र चात्मा

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा १८ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते
सोपमा स्मृता योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः १९ यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया यत्र चैवात्मनात्मानं
पश्यन्नात्मनि तुष्यति २० सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियं वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्वतः २१ २१

त्मना चित्तेन आत्मानं निर्विकल्पं पश्यन्नात्मनि तुष्यति न बाह्येष्वर्थेषु तुष्टिं भजते २० किंच सुखमिति आत्यंतिकं अनंतं यत्सुखं तत्केवलं बुद्ध्या
ग्राह्यं सो सूक्ष्मसुखवत्त्वपतोऽतीन्द्रियं इंद्रियागोचरं यत्र सुखे स्थितो यं न ... वेत्ति विषयाभावात् न किंचिदनुभवतीति नापि तत्वतश्चलति बुद्धितादात्म्या
ध्यासकाले चलतीवेति भाति परं तु तत्वतो न चलति तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायतीवेति वशं वंप्रयुंजाना ध्यानादेरतात्विकत्वं दर्शितं बुद्धा
ध्यायंत्यां ध्यायतीवेति लेलायंत्यां लेलायतीवेति श्रुत्यर्थः तत्सुखं यत्र चायं वेत्ति अनुभवतीति संबंधः यत्रेत्यादिभिस्त्रिभिर्वाक्यं २१ २१॥

दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणा महता २२ तमिति यत्रोपरमते चित्तमित्यादिनोक्तलक्षणं । तं दुःखसंयोगस्यापि यतः कारणम् अतो वियोगमे
व सन्तं विरुद्धलक्षणं योगमन्तरितं विघातयोगफलमुपसंलक्ष्य पुनर्निश्चयापो वेदयोः सा घनत्वविधानपूर्वकं तमेव शतक्रतो ऽयं चरितव्यमिति मायेन
विघातेसहं सारितानाम योगः निश्चयेन च अध्यवसायेन च अनिर्विण्णचेतसा निर्वेदरहितेन चेतसा पस्पेतनयोक्तो यो भोक्तव्यः प्रह्लादशांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समा
हितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिविहितं श्रुतं तस्य अहोचित्तपदोपतेशमादिषट्कसम्पत्क्रमेतो विधीयते तत्र निश्चयेनेति गुरुवेदवाक्यादौ

योग०

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते २२ तं विद्यादुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितं स
निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा २३ संकल्पप्रभवान्कामानस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः मनसैवेंद्रियग्रामं विनियम्य स
मन्ततः २४

फलावश्यंभावनिश्चयलक्षणा अद्धा ततो निश्चयपरेण गन्तव्ये तथा निर्विण्णचेतसेति वैराग्येण द्वंद्वसहिष्णुत्वलक्षणा तितिक्षा विधीयते तितिक्षुरयं २३
अथ शमदमोपरमसमाधानानि क्रमेण श्लोकद्वयेन विधत्ते संकल्पेति संकल्पः इदं मे भूयादिति चेतोवृत्तिः तत उद्भवो येषां तान्कामान् विषयानशेषतो वा
सनोच्छेदपूर्वकं संकल्पनिरोधेन सन्त्यज्य एतेनान्तरिंद्रियनियमलक्षणः शम उक्तः बाह्येन्द्रियनिग्रहलक्षणं दममाह मनसैवेति विषयदोषदर्शिना मनसैव
सर्वतः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो उपरमेदित्युपरतिरेवाह ग्रामं ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यो उपरमेदित्युपरतिरेणानुपः २४ ४४ ॥ श्रीरामजी रामजी ॥ ४४ ॥

शनैः शनैरिति भूमिकाजयक्रमेणाऽऽदित एव विषयेभ्यः उपरमेत् आहृत्यैव न तत्कथं धृतिगृहीतया बुद्ध्या निभूमिः धृत्या पयाधार्यन्ते मनःप्राणेन्द्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी सु धृत्या गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या उपरमेत तथाप्येवमुपरतं मनः आत्मनि स्वरूपसंस्थाप्यन्तु द्रष्टृस्वरूपैकतानतया आत्मैकाकारमेकाग्रमित्यर्थः द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थं सर्वाकार्यतया कृपा दृश्याक्तितस्यैकाग्रता परिणाम इति स्वचित्तमेकाग्रं प्रापयेत् स्वार्थत्वम्मद्रृमिदं प श्यामीत्यनुभवे हि द्रष्टा दृश्यं दर्शनं च भासन्ते तत्र दर्शनमानमप्रसाध्यमतो द्रष्टृ हि दृश्य चोपरक्तं चित्तं सर्वार्थमित्थं न तु दर्शनोपरक्तता पि सर्वार्थता पा गोला तस्माद्विवित्तस्य नाशा यतेः द्रष्टृदृश्योपरागाभावप्रकार्यतन्तु च्यतेयया सेमत हि दृश्यं नास्तीति पामरागाणामपि भासि दृष्टापि नास्तित दा इन्द्रियाणा

शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् २५

ममावात आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणोति भोक्तृत्वस्येन्द्रियसंनियोगशिष्टत्वात् किन्तु द्रष्टृदृश्योपरागेमकाशयति तद्वासनावासितात् एवं सति य दा सर्वार्थतायाः क्षयः सर्वार्थैकाग्रतायाः उदयश्च तदा चित्तस्यैकाग्रतारूपः परिणामो भवतीति तदेवमात्मसंस्थं मनः कृत्वेति संप्रज्ञातसमाधिरुक्तः तत्रापि पूर्वाभ्यासवशात् चित्तस्य द्रष्टृदृश्योपरागो वासनामयो भातीति तन्निवारणाय असंप्रज्ञातसमाधिमाह न किंचिदपि चिन्तयेदिति ध्यातृध्यान ध्येयविभागमपि न स्मरेत् किन्तु अखण्डैकरसस्वे विदात्मना अवतिष्ठेदित्यर्थः २५

द्रष्टृदृश्यवासनावासितं चित्रपटसदृशमेकं मनः आवासित स्वस्वयं ज्योतिः प्रापुरूपेण साम्यमापन्नं जाग्रत्स्वप्नेऽपि ४

शनैर्नियमितं तथापि चेद्यतो यत इति त्रिभिः यतो यतो हेतोर्यं यं विषयं प्रति हीनं मनो निश्चरति बहिर्गच्छति तत्तत्तः ततस्तत्र दोषदर्शनेन ततस्ततो विषयात् एतन्मनो निय
म्य प्रत्याहृत्य आत्मन्यात्मनि स्वरूपे एव वशं नयेत् पर्यंतं स्वस्थो पर्यंतं एतेन पूर्वार्द्धं व्याख्यातं २६ एवमात्मवशे मनसि किं स्यादित्याशंक्याह प्रशांतेति हि यस्मात् एनं प्रशांत
मनसं समाधेरंतरायाणां विषयाणामभावात् शांतरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशं सम्यक् वैराग्योपरते चेतसं योगिनं एकाग्रतभूमौ उत्तमं सुखं संप्रज्ञातसमाधिफलभूतं उपै
मौति ति कानां चवा स्यानामनोऽपि [illegible] क्लानां च नाशेन शांत [illegible] रजसं ब्रह्मभूतं सद्वस्तुरूपं अकल्म
षं धर्माधर्मवर्जितं प्रथमो यो योगमात्मनः [illegible] प्रयोजयति कर्मबंधकानि सुखयति निरोधमभिमुखीकरोति रूपतिच क्लेशान समं प्रज्ञातो योग इत्या

यतो यतो निश्चलति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् २६ प्रशांतमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं उपैति शांतरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं २७ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यंतं सुखमश्नुते २८ रामजी रामजी

२१

ख्यायत इति एतेनात्मसंस्थं मनः कृत्वेति व्याख्यातं २७ अस्य फलमाह युंजन्निति एवमनेन प्रकारेण योगी आत्मानं मनो युंजन् सदा समाहितः विगतक
ल्मषो निरस्ताविद्यादिक्लेशः सुखेन अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्शमिति विशेषणं ब्रह्मणा स्पर्शो विशेषेण पाप्मविलयात् अश्नुते प्राप्नोति कीदृशं ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यंतं
तमतिक्रांतं निर्विशेषं सुखं परमानंदैकरूपं एतेन निर्विकल्पसमाधिश्चिंतितः चरितेति चतुर्थपादो व्याख्यातः २८ रामजी ४४ ॥४४
तं दृष्टृदृश्यभोक्तृपरिच्छेदः

द्विविधस्यापि योगस्य फलमाह सर्वेति सोपाधिनिरूपाधिब्रह्मदृष्टि भाद्ब्रह्मविद्वद्व्रते सोपाधिकः स्यात्सर्वात्मा निरूपाध्योऽनुपाधिक इति वार्तिकोक्ते ताः सा
मञ्जातेश्चात्मनः सर्वात्मत्वमनुभवयोगी सर्वभूतेषु उपादानतयाधिष्ठानत्वेन च स्थितं स्वात्मानमीक्षते पश्यति तथा संप्रज्ञातेन सर्वाणि भूतानि ब्रह्मादि स्तम्बपर्यन्तानि स्वात्मन्येक
त्वं गतानि स्वप्नाभिवाध्यस्तसर्पं रज्ज्वाधारे गीनि च तु समश्यति । योगयुक्तात्मा योगेन समाहितचित्तः असंप्रज्ञातावस्थामाह सर्वत्रेति सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु भू
तेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य स सर्वत्र समदर्शनः तथा च श्रुतयः यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते सर्वस्यात्मा

भवतीत्यादि प्रशस्तात्मनेम ।

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥

तथा उत्तरस्यं सर्वं पश्यन्नात्मेसा स्य एतमर्थं प्रतिपादयति यत्नेयोयोगाभ्यासात्मा योगी सर्वत्र समदर्शनः सर्वात्मानमीक्षते इति योगी समदर्शिना वात्मेक्ष
णाधिकारिणा युक्तो यथा हि चित्तवृत्तिनिरोधः सा सिमासाक्षात्कारहेतुः तथा जडविवेके न सर्वानुसृतैव स्म पृथक्करणमपि नो वश्यं योगेनैवाधिगन्तव्य इति तत्र समा
हितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति तस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः इत्यादि श्रुतिभिः समाधिध्यानादरूपयोगस्यैवात्मदर्शने हेतुत्वप्रतिपादनात् तत्कारणं सांख्य
योगाभिपन्नं विज्ञाय मेतां योगविधिं च कृत्स्नमिति लिङ्गाच्च ज्ञानयोगयोः समुच्चयावगमात् तत्त्वज्ञो तैयौक्तिक विवेकमात्राज्ज्ञानं नरापोः देहात्मनो स्थपृथक्का
रणं भवति सोपाधिकस्य भ्रमस्य उपाधिनिवृत्तिमन्तरा निवृ

तर् पर्यो ३

भी०
१०८

आनाति २

त्रसंभवात् स्वाद् रंशादिनिरुद्धा चरिमा ति विचारितमनिरुद्ध्याफ्तेः अतएवाधिष्ठानज्ञानन्तरं मैतितत्र कस्मिन्नस्य विज्ञस्य दृश्यमचारदर्शनमनापत्तेर्नैवोपपद्यतेर
तिनिरस्तं योगविनाधिष्ठावज्ञानस्यैवासंभवात्पदाहद्रः स्वमेव ग्रहितद्वयकुमणिस्त्रीमुखं पश्यात्र योगिने वेज्ञासंधीहि यथा घटमिति यगूर्के भगवस्त्र
पोरे व्रह्मविदः कुत्रापि प्रा ग्यापेक्षां न मनुसारयो वभृवु रितितस्यातोब्रह्मज्ञितासेसत्राथशब्दस्वितमुमुक्षुविशेषणीभूतमाधनचतुष्टयांतर्गतंशमायु
पपंस माधिमद्दृक्षोत्कमितिनिरोध : द्वैक्रमाविति विशिष्टवाक्यतासंपत्तुपस्यरनि [illegible] रेपश्रमागेद्वयापगमे
नान्यः पंथा इति श्रुतिबाधापत्तस्प्रतिपत्तिक्रमभेदमात्रपरतया प्रागेव र्णितमिति दिक् किंच योगमकरणे योगाभ्यासमार्गसम्पत्तिपादनमसंगतं नचतत्स
च कोत्र कश्चिद्ब्रह्मावर्तितसंभवति वा उक्तपुरुषेऽतोपायांत्ममदर्शिनइतिवापरव्यावृत्तिरोणसंगतस्तिरिक् ॥१॥ रामजीराम॥ रामजीराम॥ रामजी॥ ४०

राम०
१०८

मा१ न२ न पश्यति सर्वं १

अथात्मैकत्वदर्शनस्यापिफलमाह योमामिति सर्वत्रात्मसु छद्मः मत्स्वरूपं यो योगी आत्मानं सर्वं चात्मनि पश्यति तस्य योगिनः तावत् आत्मानं न प्रणश्यति अदर्शनं न
गच्छति हातव्यात्मैवं पुनर्मिरो भवति मकृन्नश्य समूलाज्ञानस्यबीजाभावेनपुनर्दर्शनासंभवादित्यर्थः ननु कावराः सुषुप्तावाभिमानिताशुक्तिरूप्यवद्दूरस्तशापश्यात्मेनतदभि
मानता गपूर्वकं तातं स्वाधिष्ठानमतेव्रस्ममात्रिमोक्षापिवुद्धेस्ततत्पकृपातितातत्रसमूहष्ठाद्युमुक्तजोवस्यतिरपोच्छेदोभवतीसाशंकाहसर्वमेनमप्रणश्यतीतिस
चविद्धुनस्मेममनप्रणाश्यतिनतिरोभवतिमदभिन्नतात भवेदतेरेवपरिज्ञोवामपिस्त्रक्षस्रोवाममविकारोभेवततदेनिस्वयोच्छेदमामुपातत्अहमेवतुमः ननम
माहं ~~[struck through]~~ महाभिस्यमात्मासेह्येसादिशाख्रात तस्माद्युक्तमुक्तं सर्वमेवनप्रणश्यति यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शीअहमेवनन्वतो

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति [illegible] तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्र
[illegible] णश्यति ३० सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः सर्वथा वर्तमानोऽपि स यो
गी मयि वर्तते ३१ एमतोः ४४

नात्मभोक्तृः मतिवक्ततस्माहसर्वभूतेतिसर्वेषांपाखानतथा सर्वेषु भूतेषु सत्ताहेतुगास्फुरणहेतुनाच स्थितं मां परमात्मानं एकत्वमीवब्रह्मणोरेक्यमास्थितः सन्
भजतीतिनिर्विकल्पेनसमाधिनासेवते सयोगी व्युत्थानदशायां प्रारब्धकर्मवशात् बाधितानुवृत्त्या संसारेहमारूढः सर्वथा सर्वप्रकारेण पापहेवल्कया दिवत्कर्मस्था
गेनगावदिशृजननकादिवहितहितकर्मरागाबास्वात्रेपादिवन्निषिद्धकर्मरागानावर्तमानोऽपि मयवहरत्नपिमत्येवववर्तते मक्तमुक्तो भवति पततोरेवमोपिनास्य मपर्याप्ति
श्रूयते तस्य ह नदेवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषांसभवतीति च नेत्यपमयार्थे वाग्रापितस्य ब्रह्मविदः अभूतेस्त्रेनस्वयंपापनेईशतेनसमर्थाभवतिपततायमेषामा
त्मेतिश्रुत्यर्थः सनपुनः संसारी पूर्ववद्भवतीत्यर्थः ३१

भी० १०८

यद्यपि निषिद्धं कर्म न करोति आत्मविन्न एव अनेन तथापि शीलवानेव योगी श्रेष्ठः हे अर्जुन आत्मौपम्येन नियत्या स्वस्य सुखमिष्टं तद्वत् सर्वप्राणीनामिति बुध्वा योऽन्येषामपि दुःखं न प्रयच्छ-
ति स एव अहिंसकः परमो योगी मतः सम्मतः ॥३२॥ साम्येन समत्वेन कामनायाः न उपायेन रवु भुत्सर्पा अर्जुन उवाच य इत्यादि योऽयं योगस्त्वया साम्येन प्रोक्तो हि साम्याधासेन
सम्यक् पूर्वं कथयावर्णितः हे मधुसूदन एतस्य योगस्य सर्ववृत्तिनिरोधरूपस्य स्थितिं न पश्यामि मनसश्चंचलत्वादिति शेषः ॥३३॥ एतदेवोपपादयति चंचलं हीति
प्रमाथि बहु दस्युवत् दुष्करं प्रमथनशीलं ॥३४॥ मनसो दुर्निग्रहत्वमभ्युपेत्य श्रीभगवानुवाच यद्यप्येवं तथापि अभ्यासवैराग्यसमुच्चिताभ्यां दुर्निग्रहमपि मनो निगृह्यते तत

नै१

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ३२ अर्जुन उवाच योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः
साम्येन मधुसूदन एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिरां ३३ चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं तस्याहं निग्र-
हं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं ३४ श्रीभगवानुवाच असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलं अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्य-
ते ३५ असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ३६॥ रामजी रामजी ४४॥

अभ्यासो नाम एकस्यां चित्तभूमौ समानप्रत्ययावृत्तिः वैराग्यं तु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु समाधानेषु दोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं तत्र यथा केदारिकः केदारेषु
कुल्यां [illegible] संचारयन् एकस्य द्वारं पिधायापरस्य उद्घाटयति तद्वत् वैराग्येण विषयस्रोतः खिलीक्रियते अभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्घाट्यते इति द्वयोर-
पि आवश्यकत्वं तथा च सूत्रं अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध इति ३५ असंयतात्मवान् अजितचित्तेन वश्यात्मना जितचित्तेन उपायतः अभ्यासवैराग्य

राम० १०८

कुस्थां २

मनसो इति निग्रहत्वा योगसिद्धौ विभ्रंशः एव लज्जुन उवाच हे कृष्ण योगात्कर्मयोगाच्चलितमानसः सन् कर्मोपासनाभ्यासार्थः श्रद्धयोपेतो योगमार्गे प्रविष्टोपि अयतिः आयुषोऽल्पत्वात् दोषेभ्यो दौर्बल्यात् अल्पप्रयत्नः अलब्धयोगफलः आयुः निवृत्तस्यार्थे न सकलावित्येयोगसंसिद्धिं योगफलं सम्यग्ज्ञानमप्राप्य मृतस्सन् कां गतिं गच्छति ३७ कच्चिदिति किं छिन्नाभ्र इव विभ्रष्टः कर्ममार्गात् योगमार्गाच्च विभ्रष्टः छिन्नाभ्रमिव मेघपङ्क्तिविभ्रष्टमेघखण्डमिव अप्राप्यैव नश्यति नष्टत अप्रतिष्ठो निराश्रयः हे महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ३८ एतन्मे संशयं मम ज्ञातुमर्हसि श्रीभगवानुवाच पा

अर्जुन उवाच अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ३७ कच्चिन्नोभय विभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ३८ एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता [illegible] न ह्युपपद्यते ३९ श्रीभगवानुवाच पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ४० प्राप्य पुण्यकृतांल्लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ४१ रामजी ४४ ॥

र्थेति हे तातेति गतस्य तस्य संबोधयति तस्य इह विनाशो नीचयोनिप्राप्तिः अमुत्र विनाशो नरकप्राप्तिः तदुभयमपि नास्ति हि यतः कल्याणकृत् शुभकृत् दुर्गतिं न प्राप्नोति ४० इहामुत्र तस्य महत्त्वमेवाह प्राप्येति उषित्वा वासं कृत्वा शाश्वतीः समाः नित्यानि वत्सराणि योगभ्रष्टो गेहे तत्र अल्पकालाभ्यस्तयोगः श्रीमतां गेहे जायते तत्रापि श्रीमद्वत्सानां कथं शुचीनामित्युक्तं शुचयो हि सत्कार्ये धनव्ययमुपयुञ्जानाः शुचि

भी०
१०॥

ल्पयोगाभ्यासस्तु चिरप्रवृत्तयोगाभ्यासस्य गतिमाह अथवेति ४२ तत्र द्विविधेपि जन्मनि पूर्वदेहिकं पूर्वदेहभवं बुद्धिसंयोगं यावती योगभूमिः पू
र्वजन्मनि जिता तावत्येव पर्यवसानबुद्धिर्लभेत तस्मा वेतं बुद्धिसंयोगं पूर्वाभ्यासात्सत्त्वेनैवाभ्यासेन लभते ततः तस्मादपि भूयस्तां च त्यामसिद्धौ उर्ध्वभूमि
लाभार्थमित्यर्थः यततेयत्नं करोति ४३ कुतो यतते त्रिशि क्षितो यो साधनाच्चाह पूर्वेति अवशोपि स कार्यादिवित पित्रादिभिरन्यथानीयमानोपि तेनैव
पूर्वाभ्यासेनबलवता ह्रियते योगः अवशाः क्रियते यतः योगस्यजिज्ञासुः ज्ञानमात्रमिच्छन्नयः भवति सोपि शब्दब्रह्मकर्मकाण्डवेदमतिक्र
म्यवर्त्तते किंपुनः पित्राद्यातांरुक्तैः पूर्वाभ्यासंबलंयत्नमहांतमपि त्रादिपत्नंहव्याकोरोतीत्यर्थः ४४ एवं योगभ्रष्टगतिमुक्त्वा योगिविषयैर्ईक्ष्यमाणोपि

पि

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमतां एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं ४२ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहि
कं यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनंदन ४३ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मा
तिवर्त्तते ४४ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिं ४५ रामजोयम

अपयत्नेन योगमेवाभ्यसितुं प्रवर्त्तते तस्य गतिमाह प्रयत्नादिति [illegible] प्रयत्नात्प्रकृष्टात्तह गतह हटात साधु निरोधादि रूपात्तरोत्तरयोरिसू
ह्यविशेषाभ्यासात्पोपयतमानः संशुद्धकिल्बिषोनिः पापो भवति पराहमने आगामापामेदेहदेन रतिहरेयोगानां बहूनां पापनिवृत्तपयोगिन
नन्तरमाज्ञात्कारेस्मा ज्ञानसाधनत्वमित्यर्थः अत एवमसः अनेकजन्मभिः संसिद्धः प्राप्तयोगो भूत्वा ततः परां गतिं मोक्षं याति एतेन च स्तुत्यै
गांतेरेखुवितिपंचमांतेपत्ससिवितं तद्व्याख्यातं ४५

त ३ गा ३

राम०
१०॥

एवं योगिनं स्तौति तपस्विभ्य इति तपस्विनो कृच्छ्रचान्द्रायणमासोपवासादिकर्तारः ज्ञानिनश्च शास्त्रीयपाण्डित्यवन्तः कर्मिणोऽग्निहोत्रा
द्यनुष्ठातारः तेभ्यः सर्वेभ्यो योगी अधिकस्तस्माद्योगी भवार्जुन ४६ समासः कर्मप्रधानत्वंपदार्थविवेकः अतः परं उपासनाप्राधान्येन तत्पदा
र्थं निरूपयितुकामस्तदुपासनं महाफलत्वेन स्तौति योगिनामिति द्वेवमेवापरे यज्ञमित्यादिना पञ्चमाध्याये प्रोक्ताः द्वादश योगास्तद्वन्तो योगिनां सर्वेषां
मध्ये यो मद्गतेन मयि वासुदेवे समर्पितेन अन्तःकरणेनात्मना श्रद्धावान्सन् मां भजते स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तः ज्ञाता मे मतोऽभिप्रेतः तस्मान्मद्

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन
४६ योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ४७ इति
श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अध्यात्मयोगो नाम षष्ठो

क्तो मे मतिर्भावः ४७ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोः श्रीनीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे श्रीभीष्मपर्वणि
भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे षष्ठोऽध्यायार्थप्रकाशस्तत्पदार्थविवेकस्य समाप्तिमगमत् ॥ रामजी: ४४ ॥ ॥:

श्लो १ श्रीरामजीरामजी: ४४:॥४४॥ रामजीराम: ४४

कर्म १

पूर्वाध्यायान्ते मां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशं पूर्वोक्तनिष्कामयोगापेक्षया विलक्षणं मद्भजनं केन वा गुणेन मद्भजनापेक्षया तस्य
युक्ततममित्येतावदर्जुनस्याकांक्षायां स्वयमेव पृष्टः सन् श्रीभगवानुवाच मय्येतीति कस्मिन्नाज्ञायां योधनमानासक्तमनो भवति अत्र यदात्मदाश्रयेणात्मा म
व परमेश्वरत्वार्थं भक्तं प्राप्तुमिच्छन्नस्यार्थः दृढं योगं पुनः समाधिमनुतिष्ठन् स्वं पदार्थविवेककाले पदपि परमार्थं समस्तविभूतस्थमात्मानमित्यादि च
नान्तःस्थापि स्वस्मादन्यद्वैश्वर्येगुणसिंहे वेति पातं जलिका पिलयोर्विवादस्तात्किं कर्मीमांसकयोर्वा ईश्वरे नि ष्वरयोर्मतभेदात्संशयः। कारणात्तत्मा च
समग्रं तत्सर्वं च समिति मत्वा संशयं समग्रमिति मां तत्सदार्थमीश्वरं यथा ज्ञास्यसि तत्प्रकारं शृणु अत्रैव कृपामाणिसामर्थ्यश्वासुदेवात्मकमिति

सू १ शी २

श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु १ ज्ञानं तेऽहं स
विज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते २ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये य
ततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ३

भजनेनैकेन सम्पूर्णं कारणज्ञानं तत्त्वमस्य योगिनः पूर्वयोगापेक्षया गुणोऽधिगम्यतीति भावः १ तदेवाह ज्ञानमिति ज्ञानं शुद्धं ज्ञानं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिप्रसिद्धं रूपं वक्ष्यामि अशेषतः साधनकलापसहितं तस्य शमस्य मीमांसादोषशादप्यपरोक्षज्ञानेन शाब्दस्य सविषयपरोक्ष
ज्ञानं तत्त्वकृतनियमादिं कार्यं सर्वविज्ञानं अनुभवातिमहितं तस्य शमस्य मीमांसा शास्त्रस्यापरोक्षज्ञानात्तत्त्विदं नातः किञ्चिदन्यज्ज्ञातव्यं मिदं
विद्यतमितिप्रकृतिज्ञाना सर्वविज्ञानमशिष्टं यत्र शेषपतिपतत्ज्ञात्वा तिज्जगत्कारणाधिष्ठानमज्ञानदपस्य ब्रह्मणो ज्ञानं संशयो यद्यतस्तत्सर्वमेवात्मा
मा २ त्रेवेनज्ञातव्यानवशेषोऽयुक्तस्यार्थः एतदेव ज्ञानं रोगस्य मरणं तेन स्तौति मनुष्याणामिति यततां पतमानानां ३

मी० ११०

राम० ११०

ज१

एवं मत्कविज्ञानात्सर्वं विज्ञातं प्रति ज्ञाय तद्रूपपन्नये : सर्वस्य जगतोऽहं प्रपंचस्य ज्ञानात्मकं प्रकृतिद्वयमवतमाह द्वाभ्यां : भूमिरिति अत्र भूम्यादिशब्देन तन्मात्राण्येवा
भिधीयंते प्रकृतिशब्दस्य विकारात्तस्थूलभूम्यादिस्थूलविकृतिमात्रत्वात् तथा च भूमिरिति गंधतन्मात्रं आप इति रसतन्मात्रं अनल इति रूपतन्मात्रं वायुरिति स्पर्शतन्मा
त्रं खमिति शब्दतन्मात्रं मन इति तत्कारणमहंकारः बुद्धिरिति महत्तत्त्वं अहंकार इति अनेन तत्सहंकारो मूलप्रकृतिः कारणोद्भवोऽत्र लक्षणया सा
वाहुल्यात् तदेवाविद्यं रूपं मे मम : अभिन्नाष्टधा मन्निर्मुक्तिरवकलादिरजस्तदष्टधा अष्टप्रकारा प्रकृतिः जडप्रपंचोपादानभूतायद्वानात्राव्यक्तम

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ४ एमजीः ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं [विद्धि] मे परां जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ५ एमजीएमजः

रहंकारपंचतन्मात्राणि वाष्टौ संख्याभिमता एव प्रकृतयो ग्राह्या इति निपर्यासे मनसा ध्येयपश्यति मनसा शृणोतीति मनसः इंद्रियाणां प्रकृतित्व
वगेऽनन्तगापि प्रकृतयः तथा चैवं योऽयं रूपं मे मम भिन्ना प्रकृतिराकृता भूम्यादिभेदेनाष्टधा प्रतिमूलप्रकृतेरत्र भूम्यादिभिः सह पाठात्तत्र तम
वगम्यते न संख्यानामिवात्तमत्वं तस्मात्प्रकृतमुख्यत्वे द्विगुणं छिन्नमत्तमेति अव्यक्तं पुरुषं अवनि तत्कले संमलोपत इति चेत्तस्मात्त्रपि प्रथमपक्ष एव पयोः ४०
वैकृतात्मिकां प्रकृतिमुक्त्वा चेतनात्मिकां तामाह अपरेयमिति इयं भावयुक्तानामपरा अष्टधा जडत्वात् परार्थत्वात्तु विलक्षणाम् अपरां चेतनत्वेनमः इतन्यत्वात्तु
त्कृष्टामम त्वं बुद्धिं मे प्रकृतिं जीवभूतां धाराणां भ्रारणानि मित्तभूतां क्षेत्रज्ञाख्यामिति विद्धि जानीहि हे महाबाहो ययाप्रकृत्यान्तःप्रविश्य इदं जगत्स्थावरजंगम
शरीरात्मकं धार्यते ५ पते१

क्षा१

एतदिति एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञे प्रकृती योनिः कारणं येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि चराचराणि सर्वाणि इत्युपधारय सम्यग्जानीहि किं च तेन अहं मिव प्र
ते प्रकृती ईश्वरस्य मम संसारो अहमिति कृत्स्नस्य सर्वस्य प्रकृतिमहि समस्त जगतो प्रभवः उत्पत्तिकारणं तथा प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्र
लयः लयस्थानं च अतस्तं अपि प्रकृती मत्तो नातिरिच्येते ६ एवमेकविज्ञानात् सर्वविज्ञानं प्रकृतेश्चात्मनो तदुपादानत्वेनोपपाद्य २ चात्मनो निर्विकारत्वं प्रा

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ६ मत्तः परतरं नान्यत्
किंचिदस्ति धनंजय मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ७ रामजी रामजी ॥ ४४ ॥ ४४ रामजी ४:

नाहमन्य इति कारणान्तरादेः परं यत्कृभूतं घटादिकं व्यवहारे तयोर्भेदानुभवात् परतरं तु गवाश्वादि मत्तदुपादानकत्वात् एवं ब्रह्मणः परतरं तदुपादानं क
किंचिदपि नास्ति हे धनंजय एवं च ब्रह्मव्यतिरेकं सर्वं ब्रह्मणं व्यतिरेकमहं प्रोतमाह मयीति मयि सर्वं प्रोतं स्फुरणात् तेषां च सूत्रे वत् सर्वत्रानुस्यूतेऽय
दिदं सर्वं मणिगणा इव सर्वस्य आत्मत्वेनात्मनो तेनयाहेतो नु तमिवमिति न्यायेन प्रपंचानी तो हमतो न ममविकारित्वमित्यर्थः ७ रामजी रामजी रामजी
श्रीरामजी रा रामजीः ॥ ४४

ता २

नन्विदं पदं परमात्मनो मे रसो ह्यवृत्तुषाणानो परस्परभागे पिनस्यात्तत्राह रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादि प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु रसः सारः आपां कासप्रमारिशून्यता ३५
गतत्वं तत्त्वम् सो ऽ पां पारीभ पमप्स्व विद्धि भूमि सु परि ह्वेदपद्धिप्रो भविष्यतीति मत्वा ह शैते रे खानुसृति व्याप्नोमि अप्सु योऽर्थः पतिरसः इति यथा रसो ऽप्सु
एवं मम परमात्मनः तिस्मानुस्यूतो ह्युपतेतराः स्वरूपमपि त्याप । श्रोताः एवं प्रभा पानं द्राष्ट्य श्रोताः प्रणवः सर्ववेदेषु श्रोताः तद्यथा शंकुना सर्वाणि
पर्णानि संतृण्णानि एवमोंकारेण सर्वा वाक् सर्वं स्मात् तिवाम्नातः प्रणवानुस्यूतिः शब्दगतेषु संततेः रागानिसंप्रथितानि एवमाकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन्
पि तंत्रतेषु पौरुषं सारं पौरुषं पौरुषे पौरुषं तत्र पुरुषा श्रोताः एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं [illegible] ८ पुण्य इति रसादिष्वपि द्र

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ८ पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेज
श्चास्मि विभावसौ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ९ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि
तेजस्तेजस्विनामहं १० बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ११ रामजीरामः ६

ता १

[illegible] तन्त्रादिसर्वाणि भूतानि [illegible] तेजस्
पुण्यः पुण्यस्य सर्वस्य लिङ्गमात्र विलसितत्वात् विभावसौ वह्नौ तेजः दहनशक्तिः जीवनं येन जीवति जीवनम् [illegible]
ऽन्येन जीवनं आयुरिति व्याचक्षते तपश्चेति तपो धर्मः तद्रूपेणापि तपस्विनः श्रोताः ९ बीजं कारणं सर्वभूतानां पिंडब्रह्मांडात्मकानां बीजमपि पिंडादिकं
प्रतिकनकेकु उतारि बतस्य नातनं नित्यं बीजान्तराद्यनुत्पन्नं बुद्धिरूपेणापि बुद्धिरूपेणापि बुद्धिमतः श्रोताः तेजः प्रागल्भ्यं तद्रूपेणापि प्रागल्भ्याः श्रोताः १०
बलरूपेणापि बलवंतः श्रोताः कामरागविवर्जितं कामस्तृष्णा रागः रंजना तौ हि स्वविषये कोऽसौ निरवद्यस्य बलवर्जितं एवं धर्माविरुद्धकामरू
पेणापि तादृशाः कामवंतः श्रोताः ११

गी०
११२

तो३

सात्त्विकधर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यादयः राजसाः लोभप्रवृत्त्यादयः तामसाः निद्रालस्यादयः तान्सर्वान्मत्त एव मत्तन्मात्रादिरूपात्स्वात्मनो निर्गता इति विद्धि न
चैवं तत्त्वसर्वजगदात्मनो विकारित्वप्रसक्तौ कूटस्थहानिरित्याशंक्याह न त्वहं तेषु ते मयीति येश्वादयः प्रोतास्तेषु रज्ज्वावयवभूतेषु सारिषु च न तन्तुरूपेषु
अबाधितात्मचिन्मात्ररूपो घटस्थाकाशोऽवनाशविभ्रमनास्मि अहं तस्याप्यसत्त्वासङ्गरीणएव सर्वकीयप्रपञ्चाभिमानत्व मत्तात्माभवानीत्यर्थः ते तु मय्येवा
ध्यस्तामरनमाः प्रपञ्चरज्ज्वामध्यस्ताः सर्पादयो रज्जुतन्मात्राः तदनन्यत्वमारंभणशब्दादिभ्य इति न्यायात् अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः न खलु तन्मतत्वमित्यभे
दं सूत्रः किं तु भेदं वारयामः कुतः आरंभणः शब्दात् वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति विकारस्य वागालंबनत्वेन स्वप्नमायेन्द्रजालादिकविषयसाम्यश्रु

श्रीभगवान् ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि १२ त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जग
त् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं १३ एमञ्जीएमञ्जीएमञ्जीएमञ्जनामिमाजानतामः ।। एमञ्जीः

तेः नहि आत्मनो विचित्रप्रपंचात्मत्वेन तेषु मयि तेषु शक्तिरोधापि न त्वहं तेषु तस्य शेषविरोधपरिहारोपयुक्ते कार्यस्य कारणात्मकत्वावश्यंभावात् तत्र माद्विवेचने
वाद्यारोपे रोगावत्रास्य जगदुपादानत्वकूटस्थत्वे निर्वहत इति साधूक्तं न त्वहं तेषु ते मयीति १२ कथं तर्हि स्थूलसूक्ष्मप्रपंचबाधेन ज्ञानाधात्मानं नाग
च्छंतीत्याशंक्याह त्रिभिरिति एभिः पूर्वोक्तैस्त्रिभिस्त्रिविधैः भावैः पदार्थैर्मूर्तिनियमाद्यैर्गुणमयैः सत्त्वरजस्तमोगुणविकारैः इदं चराचरं प्राणिजातं जग
च्छद्मवत्यां मोहितं सत एभ्यो गुणेभ्यः परं मां नाभिजानाति यथा रज्ज्वां सर्पभ्रमेणाकुलः सर्पासंसर्गं रज्जुं न जानाति तद्वत्परत्वे हेतुः अव्ययं एते भावाः परि
णामित्वात् व्ययवंतः अहं तु तद्विपरीतः सर्वस्मिन्नित्यः १३

मां२ दा३

राम०
११२

न १

ईश्वरस्य बीजरूपे गालीलया क्रीडति मम मत्संबंधिनी यं दैवीहि [illegible] मिन्नापि दुरत्यया दुःखेनापि गाविंतारेषाममहविन्मात्रस्य मायाया महं मन्ना नाभिबिंबसाहित्यरसूते
नापलापात् नह्री श्रद्धस्य स्यप्रपंचस्यैंद्रजालादे रिव प्रकाशिका गुणमयी सत्वरजस्तमोगुणमयी दुरत्यया दुस्तिक्रमा येमामेव सर्वभूतस्थं प्रागवंतं वासुदेवं प्रपद्य
ते विषयी कुर्वंति ते एवैतां मायां तरंति अधिष्ठानज्ञानेन सर्वमूलस्य भ्रमस्योच्छेदो भवति नतु ज्ञानांतरेणाबाधवृत्ति निरोधेन वेत्यर्थः अयमर्थः जीवस्य
भागशृंगे शुद्धचिन्मात्रे कल्पिता मायारूपेणाः चित्प्रतिबिंबरूपेणीवं शोक स्मतिवैचित्र्यमनुभूय प्रचलति अयस्कांतमनुरुध्येव लोहशलाकारूढमेव
ईश्वराधीनत्वं मार्गानेह्यागम सर्वस्य सूक्ष्मप्रतित्याच स्मृतिः अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिंश्चान्यो मायया संनिरुद्ध इति तथाचैकैव माया जीवेश्व
पा
१२

दैवीह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते १४

रयोरुपाधिरूपेणास्तुविंवयोः बिंबप्रतिबिंबभावनाक्रांतमुभयानुस्यूतं शुद्धचिन्मात्रमनस्तंततस्तीयं मुक्तमाप एजीवेश्वरोश्च उपाधिरूपेण मायात स्मा
यां अल्पत्वसर्वज्ञत्वशासितृत्वादि धर्मयोर्भेदे ते तावेव तरभावे उपाधिप्रचारवशिनो उदासीनो धर्मरूपतया जीवस्य तोस्यापरमात्मेति शब्दाभ्यां व्यवहृयते
ते एवं च जीवः ईश्वराराधनावप्रसन्नचतुज्ञानेन मायायोन ष्टाया तत्कार्यस्मापि नाशेन सा स्वाभावात्साहित्यमपि परित्यज्यबिंबप्रतिबिंबानुस्यूतं
शुद्धं तत्तीयं चैतन्यं मात्राप्नोतीति तदिदमुक्तं दैवी मायेति चेकस्याएव जीवेश्वरसंबंधित्वे जीवेश्वरभजनेन मायातरणमितिच १४ १४ ४८

साक्षात्व ३

गी०
११२

५२

कुतस्तर्हि सर्वे त्वां प्रपद्य मायां न तरंतीत्याशंक्याह न मामिति यतो दुष्कृतिनः अत एव मूढाः अबालिशाः आत्मानात्मविवेकहीनाः अत एव नराधमाः मां न प्रपद्यंते कुतो दुष्कृतिनः यतो मायया अपहृतेति तिरस्कृतं ज्ञानं अखंडसंविद्रूपं येषां ते पहृतज्ञानाः एतेन मायाया आवरणशक्तिरुक्ता किंच आसुरं स्वभावं शास्त्रविरोधिना हिंसादीनां भावं विज्ञाभिप्रायं आत्मैवाहं ममाहं प्यहंकारास्पदं देहेंद्रियसंघात एव अहमिति एवंविधं आश्रिताः एते न मायाया विक्षेपशक्तिरुक्ता तदेवं मायया स्वरूपानंदं आवृत्य देहात्माभिमानेन मतिं दधाना देहादिपुष्ट्यर्थं दुष्कृतं कुर्वंतीति तेन च मूढाः संतो नराधमा मां न प्रपद्यंते अतः सर्वानर्थमूलं मायैव सर्वेषां अर्थः १५ ये तु मत्सपरिहार्थं आश्रयंते ते विचारतः सुकृतिनः ते चतुर्विधाः न केवलं सर्वे मदेक कामाः स्युः किंतु चतुर्विधा इत्याह आर्तः पीडितः जिज्ञासुः आत्मज्ञानेच्छुः अर्थार्थी धनाद्यर्थी ज्ञानी चेति चतुर्विधा मां भजंते १९ किं सर्वेपि

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः १५ चतुर्विधा भजंते मां जनाः सुकृतिनोर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७

समा एते सुकृतिनः किं वा परस्परं विशेषोस्तीत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी विशिष्यते यतो नित्ययुक्तः आर्तादयो हि कामिनः कामसिद्धौ न सम्यक् युक्ता भवंति अयं तु नित्ययुक्त एकभक्तिश्च एकं भावेन भजनं करोतीति तथा हि स्थितधीर्योगी अतः सर्वं परमवस्तु अर्थार्थिकं कोतिप्रेमी तेषां तत्त्वं च अर्थितेनानेकभक्तित्वं स्यात् तस्य नित्ययुक्तत्वेन एकभक्तित्वं च हेतुः हि यतः ज्ञानिनोहं अत्यर्थं प्रियः आत्मत्वादेव आत्मा च प्रियः निरुपाधिप्रेमास्पदत्वात् तथा च श्रुतिः प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयोन्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मेति स्मृतेश्च स च ज्ञानी मम प्रियः भक्तानां दुर्लभत्वादिति भावः १८

एम०
११२

उदाराइति सर्वएवैते उदारा उत्कृष्टा एव ज्ञानी त्वात्मैवेति मम मतं निश्चितं यतः स युक्तात्मा अहमेव भगवान् वासुदेव इत्येवं मयि समाहि-
तचित्तः मामेव अनुत्तमां श्रेष्ठां गतिं आस्थितः न तु मत्तोऽन्यत् आरोग्यादिकं कामयमानो मद्भक्तिं करोति किंतु मत्प्राप्त्यर्थमेव मां भजते इत्यर्थः १८
किंच वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानवान् यो बहूनां जन्मनामन्ते चरमजन्मनि मां प्रपद्यते स मम दर्शनेनापरिच्छिन्नं करोति स महात्मा अत्यद्भुतः सुदुर्लभ इ-
तिपाअना १९ अन्ये तु तैस्तैः कामैः पुत्रपश्वादिविषयैर्हृतज्ञानाः स्वतंहृतीकृतं ज्ञानं विवेको येषां ते अन्यदेवता अहमेव ततः सा ज्ञा आराधनैर्दं फलमवा-
प्नुवानीति भिदबुद्ध्या प्रपद्यन्ते इन्द्रादीन् तं तं नियमं चतुर्दश्युपवासादिकं आस्थाय स्वया प्रकृत्या स्वभावाच्चारादिविधया यादृश्या स्वासु याद्वा नियताः २०

ने२

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिं १८ बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्
मां प्रपद्यते वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः १९ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या निय-
ताः स्वया २० यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमर्हति तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहं २१ स तया श्रद्धया युक्तस्तस्यारा-
धनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान्हि तान् २२ रामज्ञोहृपामज्ञोरामज्ञोराम : ४४ रामज्ञोरामपरागुणोतमए

किंच ये ये भक्ताः एतत्स्वात्मात्मिका तत्तां महादायां तनुं तादृशीं मे वा देवतारूपां यः कश्चिद्भक्तो रूपां भूतप्रेतरूपां वा मूर्तिं श्रद्धया संयुक्तो भक्तोऽर्चितुमिच्छति तस्य भक्तस्य ता-
मेव श्रद्धां सात्त्विकीं राजसीं तामसीं वाहं सेवे भ्यो अचलां विदधामि २१ ततश्च स तया श्रद्धया युक्तः सन् तस्याः मूर्तेः आराधनं संसाधनं च शीक स्वामी-
हते इच्छतीति ततश्च कामान् विषयान् लभते मयैव विहितान् अर्पितान् हितान् इष्टान् मितान् एतेन सर्वासां देवतानां स्वात्मावशवर्तित्वं दर्शितं २२

अल्पेऽल्पाय चैंपे म स्मै संम न्मनुर्तम हिन्त्वा नातित दल्पमितिश्रुतेः हेतं अल्पत्वे अमेधायिषां ते वाल्यार्थी भिलाषिणा इत्यर्थः तेषां तत्फलं अंतवत्तदेव स
वाल्यार्थस्यां तव त्वादेवांतरा धेः भेदेन च परमत्वे प्रीमिगे दार्थः यतो देवयजो देवान् यजंते इति देवयजः ते देवान्यां तद्युक्ताने व यांति सर्वे यत्र कृते भक्ताः
य कृत्रिनि यमांति भूतेपत [illegible] त्वोय्र मतादि निघे तपि कृ त्वं मद्भक्ता
स्तु मो मे वानंतं यांति अतत्फलं नंतफलभाजइत्यर्थः २३ एवं तर्हि कुत स्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यंत इत्याशंक्याज्ञानादित्याह अव्यक्तमिति अव्यक्तं सर्वोपाधिर
मेकं अस्पष्टं भक्त्वा सु देव शरीरेणा व्यक्तिमापन्नं अस्मदादिवद्भौतिकाभिमानिनं मामबुद्धयो मन्यंते यतः मम परं भावं परतत्व तु स्पष्टं च अजानंतः उत्कृष्टम

अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां देवान्देवयजो यांति मद्भक्ता यांति मामपि २३ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यंते मामबुद्धयः परं भा
वमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमं २४ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं २५ वेदाहं समती
तानि वर्त्तमानानि चार्ज्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन २६

त्वविशिष्टं अव्ययं नष्टे तोस्यपि अविनाशि अनुत्तमं यस्मात्तस्मात् उत्कृष्टं च नास्तीति अतिशयमनं तैश्वर्यरूपमित्यर्थः २४ कुतस्त्वद्विषयमज्ञा
नं लोकस्येत्यत आह नाहमिति योगयोगिन अघटितघटनापटीयसी मायायोगमाया अहंतस्याः सर्वस्य योगिनस्तं प्रकाशं मात्रामिजस्य न प्रका
शोमित्यत्र हेतुः मायासमावृत इति भावेतु योगो युक्तिः गुणानां घटनं सैव योगमाया विज्ञसमाधिवीयो गोभगवतस्तत्कृतामायेति भगवत्संकल्पवश
वर्त्तिनी मायेत्यर्थः अतएव इत्यर्थः २५ ननु लक्षणं लोकं तन्मायामोहयति चेत्तर्हि तां कुतो न मोहयतीत्यत आह वेदाहमिति समस्तयितो वृत्तमम
चभंदंपिस्रोपाधिकभेदस्य सत्वात्तदुपाधिधर्माभिमानित्वाल्लोको मूढः तद्भावाच्चाहं सर्वज्ञ इति विशेषः अकृतार्थः स्पष्टः २६ ४२ ॥

नमर २

केन पुनर्निमित्तेन ज्ञातीतारो न भूतानि त्वज्जानन्तीत्याशंक्याह इच्छेति इच्छा रागः द्वेषः ताभ्यां समुत्थितो द्वंद्वमोहः शोभनाशोभनसमात्मनिमा [illegible] नि सात्मा नात्म
सुविपर्ययः अशोभने शोभनबुद्धिः शोभने वाशोभनबुद्धिरित्येवंरूपस्तेन हेतुभारत सर्वभूतानि सर्गे स्थितिविषये मोहं अविवेकं यान्ति हे परंतप अयं भावः यो
हि सुखदुःखपानन्दरसस्वरूपं च तत्वतो जानाति स ग्रह्यवित्समेव त्वारतीतारी जानाति सुखदुःखे वा समेव यो मोहोस्ति सुत्र शोभनेष्वशोभनाध्यामात
अशोभने प्रपंचे समत्वाध्यासात् समस्येवात्मनो संगतेः समस्त्वाध्यासात् अनित्ये स्वगोरी [illegible] नित्यत्वाध्यासात् अनात्मनि देहादावात्मा
ध्यासात् अस्मतो विपर्ययेणासत्प्रतिज्ञानं भवति द्वंद्वैते न च सर्वेषां संमोह जायते तस्मात्सर्वान्नाभिभूत २७ केषां तर्हि मोहावर्जं भवतीत्याशंक्याह येषामिति द्वाभ्यां

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप २७ येषां त्वंतगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोह
निर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः २८ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं २९ एवमेवेरः

येषां पुनः जनानां पुण्यकर्मणां पापं अंतगतं अंतं नाशं प्राप्तं तेऽद्वितीयाश्रिता इति समासः ते द्वंद्वमोहेन उक्तलक्षणेन निर्मुक्ताः सन्तः प्रथमं दृ पेत २
ढव्रताः शमदृढव्रताः शमदमादिसाधनभाजः भूत्वा मां भजंते २८ ते तस्य जरामरणयोः प्रवाहात् आत्मनो मोक्षाय मामाश्रित्य मत्परिमार्हितं साभ
त्वाय यतंति ज्ञानलाभाय वैराग्यवणादि तत्तत्सर्वं वेदांतश्रुति द्वंद्वकृत्स्नं ब्रह्मविदुः [illegible] विराग्यगुणासकात्यकृत्स्न
ब्रह्मविदः सत्वकारणयोर्निष्कलस्य वात्तानात्ववीणापालवालोपासकात्मतत्सदल स्वकृत्स्नब्रह्मविदो ते ति अध्यात्मिकं कार्तस्नेन जानं तीति सर्वविं
शेभवंतीत्यर्थः अनेन यत ज्ञात्वा नेह भूयोन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्यते इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा या पूर्वं कृता तस्या उपसंहारो दर्शितः अध्यात्म
आत्मनि दारीरि स्थितं प्रमाणात्मविषयवेल्लशा द्वैतपदार्थमित्यर्थः कर्म च ततं तत्पदार्थज्ञानयोः साधनं श्रवणादिकं सर्वं विदुः २९ ॥ ४४ ॥ ८

रि २ ला २

एवंतत्पदार्थविवेकंसयोमुक्तिहेतुंसमाप्यतत्प्राप्त्युपायभूतमुपासनानिकमुक्तिफलानिविस्तरेणावक्तुकामः संक्षेपेणास्योपतिसाधिभूतेतिअधिभू
तंचअधिदैवंचताभ्यांसहितंमांसाधिभूताधिदैवंमांयाः अधियज्ञेनसहितंसाधियज्ञंचमांविदुः नपरतेतेषुप्रत्तचेतसः पतंनिस्संमसाहिशविचितास्ततोमांप्रया
णकालेपिसर्वेजनैरात्माहृदेकेपिदुः विमोवनात्प्राप्यसमस्राणकालेपितस्मस्मातस्यप्रमो धीनभवस्सतोभगवतिनेनंतेयेणाद्दशाभावनाकुलेयेतिभाव
अधिभूतादिपदार्थंतुभगवानेवव्याख्यास्यतिनोत्कीर्यथ ३० इतिनैलकण्ठीयेभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिगीतासुसप्तमोध्यायः पूर्वश्लोकअथा

साधिभूताधिदैवंमांसाधियज्ञंचयेविदुः प्रयाणकालेपिचमांतेविदुर्युक्तचेतसः ३० इतिश्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेज्ञानविज्ञानयोगोनामसप्तमोध्यायः अर्जुनउवाच किंतद्ब्रह्मकिमध्यात्मंकिंकर्मपुरुषोत्तम
अधिभूतंचकिंप्रोक्तमधिदैवंकिमुच्यते १ अधियज्ञःकथंकोत्रदेहेस्मिन्मधुसूदन प्रयाणकालेचकथंज्ञेयोसिनियतात्मभिः २ ८

पूर्वाध्यायेपरिहितंब्रह्मतत्त्वंकारणमुक्तंतच्चउत्तमानामनुपपत्तिग्रस्तमतिस्फुतेपरउपलक्ष्यतांमध्यमानामुपास्यं चेतिमत्वाप्रतिपत्त्यर्थंब्रह्मतद्वि
षयएकउपासनाविधिपाल्यअष्टमएवंसप्तमकासप्तविषयात्तेब्रह्मतद्विदिरिस्पृष्णायांतेसार्द्धश्लोकेनभगवतासूत्रितस्तद्वृत्तिरूपोयमध्याय
आरभ्यतेतत्रसप्तानांब्रह्मादिशब्दानामर्थंबुभुत्सुरर्जुनउवाचकिमितिकिंतद्ब्रह्मेतिप्रथमः प्रश्नः शेषः स्पष्टार्थश्लोकार्थः १ अधि
यज्ञःकोत्रकइतिप्रश्नः कथंज्ञेयइतिपत्ताकर्षेणातत्उपासनाप्रकारप्रश्नश्चेतिद्वेपंक्तिलित्वाएकएवप्रश्नः शेषंस्पष्टं २ रामजी
रामजीरामजीरामजीः॥ ४४ः॥६

कर्मेरोषां प्रश्नानामुत्तरमाह अक्षरमित्यादिभिः न च किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नोत्तरं परमं ब्रह्मेति परमं अक्षरं तद्ब्रह्मेति योजना अक्षरं अश्नुते सर्वं
व्याप्नोतीत्यक्षरमिति वा न क्षरतीत्यक्षरमिति वा अक्षरं ब्रह्मेति प्रत्यञ्चदर्शनेनापि प्रणवस्याक्षरशब्देन ग्रहणे प्राप्ते परममिति विशेषणं प्रणव
स्य परब्रह्मत्वासंभवात् अत एतस्यैवाक्षरस्य गार्गिब्राह्मणे अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमिति श्रुतिप्रसिद्धमक्षरं संग्रहः अक्षरशब्दितं
तद्ब्रह्मेति भावः यद्वा अक्षरशब्देन जीवः कूटस्थोक्षर उच्यते उत्तमः पुरुषस्त्वन्य इति गीतास्वक्षरं प्रधानमपि तात्क्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इ

श्रीभगवानुवाच अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोध्यात्ममुच्यते भूतभावो
द्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ३ ॥ रामजी ॥ भागमः

ति श्रुतौ अक्षरस्य परेण नाम्नत परेण च विशेषितस्याक्षरपदस्य जीववाचित्वदर्शनात् मतो अक्षरमित्यस्य प्रतेः उत्तमाभाव स्यांस्यः तथाक्षरं जीवाख्यं
परं ब्रह्म परममिति विशेषणेन सोपाधिकस्य पूर्वाध्यायोक्तस्य व्यावृत्तिः न हि जीवस्य सोपाधिकस्य ब्रह्मभावः संभवत्यावर्त्तकोपाधेर्मायादेर्परिज्ञाय
ति तथा शैव रायोगात् किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नेत्र परममिति विशेषणाभावेपि न ब्रह्मेति तदिदं व्यक्तमिति प्रश्नो स्यापकेत्वे परमत्वाविनाक्षरपदेन ब्रह्मणो

[illegible]

द्वि २

स १

म3

परममितितियाथ गांयुमतत्त्वमस्यैपि नष्टं हेनकस्तुत्वंमेव यदहां तत्त्वं किंतत्त्वमसंबंधेत्यभ्रेष्ठ परत्कांरंज्ञो वाक्यंतदेवञ्च पैतोपाधिसंबंधं
सतत्त्वसंबंध इति तत्त्वमसीति महावाक्यार्थः प्रतीचो ब्रह्मभावः प्रतिपादितो भवतीति लक्षणया सोनागतुकोभावः स्वरूपं स्वभावः शुद्धस्वरूपता
र्थः सोध्यात्ममुच्यते भाष्ये तु तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वोभावः स्वभावो ध्यात्ममुच्यते अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति विसर्गः देवतो
देशेन द्रव्यत्यागात्मको यागः स एव कर्मसंज्ञितः तमेव विशिनष्टि भूतानां भावः सात्त्विकादिः स्वभावः उद्भवश्च तयोः करणात् भूतभावोद्भवक
रः तथा हि वृष्टिः कर्मानुसारितं भावं समर्पयति तथा उद्भवोपि कर्मत एव समर्पते अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आदित्याज्जायते वृष्टिरि
त्यंततः प्रजाः इति ४४ एमतीः ।। ४४

क्षरो भावोऽजनिमद्वस्तु कर्मफलभूतं तत्तद्घनमूर्तं च तदधिभूतमित्युच्यते अधिदैवं पुरुषः सर्वासु पूर्षु शयनादिति सर्वकारणानां नियामकः सकलदेवतात्मा हिरण्यगर्भः अधियज्ञो यज्ञाभिमानी विष्णुः तेषामीशोऽहमेव देहेऽस्मिन् अस्मिन् देहे देहभृतां वर ४ अत्र षट्प्रश्नानन्तरं पुनः सप्तमे जीवस्य ब्रह्मभावनत्वः तं ज्ञानं तत्प्रयाणमेव नास्ति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्ते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः देहेऽपि शुद्धत्वपदार्थज्ञः तज्ज्ञानस्यापि वस्तुतत्त्वविषयत्वात् अतः भावनापेक्षास्तीति भावनाफलभूतं काले तत्स्मरणीयं प्रसंगतः तृतीयचतुर्थयोस्तु कर्मतत्साधनफलभूतं च तत्तं वस्तु क्रमसङ्गत्यापि भावनापे

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतं अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ४
अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरं यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ५

क्षास्तित्यत्रं तत्कालप्रवृत्तेनैव कर्मणा चित्तस्यावरोधात्तत्साधनफलभूतस्यैव स्मरणावश्यंभावेन तत्र भावनायां वैयर्थ्यात् परिशेषात् अन्तेऽस्य योऽवकार्यो कारणब्रह्मणोः सोपाधिकनिरुपाधिकयोः स्मृतस्य भावनास्वरूपं वाच्येऽन्तकाले तत्स्वरूपयोः गुर्व्यं भावीति तयोरमतं पूर्वं मात्मानं स्मरन् यः कलेव रं मुक्त्वार्चिरादिमार्गेण प्रयाति सः ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रमेण मद्भावं मोक्षं यातीत्यध्याहृत्यान्तकाले चेति स्पष्टयोजनानास्त्यत्र संशयः इति सोपाधि

१२५२

कथमक्षरोपासिनं प्रक्लेशः तत्रैकाच भूयस्य नाश्यस्तासां मूर्धानमभिनिश्रैतेकातयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवंतीति तदुपास
कस्यगतिपूर्वकस्याप्यततस्य
स्थवराग्रतयस्तु शुद्धं तत्परार्थस्वरूपमध्यात्मं वस्तुमात्रं वेदस्य सोऽत्र ह्मात्मैकत्वज्ञानाभावात्तत्त्वस्वरूपाणामुत्क्रमणं तीसे तद्व्याप्यविषयो न भवतीति किं
तु शतैवेकाचित्वतत्सोविषयः ननु तस्मात् उपासकत्वात्कथमिति दिति चेत नैनहि कल्याणाह्यत्कश्चिद्दुर्गतिंतातगच्छतीति त्वयि मतस्याभयश्रेष्ठत्वा
स भवात कथं ब्रह्मीभूनि ष्फलमतगात्मविरंके वलयोगिनं मक्रस्य शाठे वैकचिन्त्यास्लानाच्चवेदांतविज्ञानसु निश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शु
द्धसत्त्वाः ते ब्रह्मलोकेतु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे इति श्रुतेः निश्चितार्थानां शोधितं तत्परार्थानामेवक्रममुक्तिरवगम्यते न चात्रसुनिश्चितार्थो
इत्यनेन ब्रह्मात्मैकत्वनिश्चयवतोगृह्यतेऽशकाः तेषां गतस्वभावस्य प्रोक्तत्वात नाप्युपासकाः असंभवात उपासना हि नाम अन्यत्र स्मिंस्तद्बुद्धिः यथा प्रास
या मे विष्णुबुद्धिरेवं सत्त्व विराटं तर्यामिवात्मबुद्धिरितिनतद्दृष्टः सुनिश्चितार्था इति वल्कुशकं तस्मात् ध्यात्मविरंग ब्रह्मात्मैक्यस्यानवगमात् अन्यत्रानुपासके
नासम्प्रत्ययाभावेपि अर्चिरादि गति प्राप्तिरस्तीति सर्वमनवद्यं ॥

पाठेषु ३

नकेवलंकार्यकारणभ्रमसंयोगेरेवभावनानांस्मरणस्यपुत्रस्यतद्भावप्राप्तिहेतुरपितुकीटस्यवीजवत्एवभावनाबलात्भावावस्तुभावप्राप्तिर्दृश्यतेनहिकेश्वरस्यवस्मर्यमेतस्मिन्ह्रादे
वेभावयन्नन्तस्तद्रूपंदेहांतरंविनेवप्राप्तइतियोगशास्त्रेपिप्रसिद्धंतत्रकिमुवक्तव्यंअत्रंसमरणस्यपुवशात्देहांतरेभाव्यभावप्राप्तिरस्तीतिमत्वातमेवार्थमन्यत्रापिदर्शयतियंयमितितद्भाव
भाविताः भाव्याकारवासनयाजितइत्यर्थः ६ यस्मादेवंतस्मात्सर्वेषुमामनुस्मरअंतकालेमत्स्मरणसामर्थ्यप्राप्त्यर्थंयुध्येतिचेत्कालातकर्मोपासनाभ्यासोत्मसुयोगस्यतेहानक

यंयंवापिस्मरन्भावंत्यजत्यंतेकलेवरं तंतमेवैतिकौंतेयसदातद्भावभाविताः ६
तस्मात्सर्वेषुकालेषुमामनुस्मरयुध्यच मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ७

र्मसमुच्चयकर्तेरिवतरुभयानुष्ठानेएकस्मिन्नेवाधिकारिणिकर्तव्याकर्तव्यमत्स्मरणतविरोधाभावात्मय्यर्पितेमनोदेवनिष्ठतांनीतेमनोबुद्धीयेनसमय्य
र्पितमनोबुद्धिस्त्वंअसंशयमामेवैष्यसिप्राप्स्यसिअंतकालेस्मरणेनेतिशेषः ७ एमतोएमतोएमः ४४ ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ एमः

मे १

एतदेव श्लोकत्रयेण विवृणोति अभ्यासेति अभ्यासयोगयुक्तेन तत्रैव स्थैर्याय यत्नोऽभ्यास इति सूत्रितोऽभ्यासः तत्र ध्येयवस्तुविजातीयप्रत्ययान्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणरूपः सोऽत्राभ्यासः तत्र भाव्यो विषयः सिद्धः विष्णुप्रतिमादिर्वा स्वर्णादिर्वा अस्मिन्नुक्त मानसप्रतिमादिः तत्रास्मिन्नेव मनसः प्रतिमाकारता
संपादनेन तद्विषयं भेदात् द्विगुणं यत्नः कर्तव्यो भवतीति सिद्धं चित्तसिद्धीकरणार्थं एक एव यत्नः तत्र यथा स्वतः स्वच्छः स्फटिकः जपाकुसुमोपरागाल्लोहितः स्फटिक
इति तत्र लौहित्याभ्यासः तस्य व स्वान्ते च स्फटिकधीभ्रमोपपन्न रागत्वाभ्यासः पद्मरागपिर्चंद्रिकायां इन्द्रनीलत्वाभ्यासस्तत्रैव तत्र तदानीं मर्त्य किंचिद् दृष्टं छिन्ने हीनोपल
ताभ्यास इति उत्तरोत्तराभ्यासक्रमेण शुद्धः एक एव स्फटिकः पंचविधो भवति एवं स्वतः शुद्धैव तन्मं मायोपरागान्नेश्वरः मायाभावलोत्तसैवेश्वरत्वाभ्यमोक्षमेत्रैवस

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिंतयन् ८

आत्माभ्यासः स एव विपरीतो विपर्यासात्मा अभ्यासः ततएव विरागे कोऽर्थेषु शरीरादिषु आत्मत्वभ्रमः तत्र यथा घटांतर्गतः प्रदीपः घटमात्रं भासयति घटच्छिद्रा
द्बहिर्गतः किंचित्प्रभया सर्वं विषयमवभासयति सर्वात्मनाघटाद्बहिर्गतस्तु कृत्स्नं भवनोदरवर्तिपदार्थजातं प्रकाशयुक्तित्वं इतदेहांतर्गतामतीवृत्तांनि हं
कं विहिषयं स्वं स्वपारिकमवभासयति सर्वात्मनाग्रकृत्स्नयुक्त्या देहकृतपरिच्छेदाभिमाने सर्वतो परिच्छिन्नामतीकृत्स्नं विराडात्मानमवभासयतिय थोक्तं बा
त्वया यथपिमणिकृतवहृतारामोमहत्यो स्योपिक्षितिविषयमिहाल्पं वास्यमुद्यानस्पतिमहत्तालयसमर्थं यो तये ज्योतिरंतस्मिन्भुवनमपि सम्यक्स्थूलभेदं क्रमेणेति
महत्तालयः स्वाभाविकः देहकृतपरिच्छेदाभिमानलालयमा

गोरे स्थितं क्रमेण संकल्पक्रमेण सदृक्षमात्राभिनिर्दृष्टत्वात्सर्वे स्मृप्राकृ संकल्पमत्वात्तथा च श्रुतिः मृत्युरापि तस्मो लोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः स
मुत्तिष्ठंतीति श्रुतेः रागादिनिमित्तं रूपाद्या विषयाः संकल्पकृता रस स्पर्शस्त्राच्च दोषाः तेऽर्ककोशमानविरजितः अहमेवेदं सर्वं प्राप्नोमीति मन्यते सोऽस्य परमो लोक
इति शास्त्रमामायाद्युपासकेन गृहीतोऽहं यद्यपि वस्तुतत्त्वापेक्षया भ्रांतिरूपस्तथापि सा भाविद्रहाहं यह ग्रहीतः समयत्वः यथा स्फटिको हो नोपलत्वस्य हापेक्षया
इंद्रनीलत्वयद्धस्तद्रूततथा च स्फटिकप्रारोधोपमानं च स्मृतेरागरूपरविद्रूह्य इंद्रनीलत्वं वाधित्वाप द्मरागत्वं तद्वाधेन लोहितस्फटिकत्वं तद्वाधेन शुक्लत्वं चावगाह
ति एवं गुरुकृतश्रुताभ्यासगात्मनिप्रारोधोपमानं मनोऽस्य बाह्यरूपमपाधत्रां तेरवतिष्ठते च रसं विशुद्धरूपं प्राप्य तस्य एव विलीयते यथात्कीयेन सजमितस्सजेतिप
न मनसा सज्जमितिविरागाद्भावं तदपि मनः सजे समर्थः तदेवं निर्बंधाहारापेक्षया सिद्धुपविरागस्य जांतयोमिषु मनसः ख्रीरीकरणार्थोपलोऽभ्यासस्तत्फलभूतो योगसमा
धिः ध्येयवस्तु तेनैव चेतसः स्थैर्यं तेन गुणायुक्तं पत्रेतरेतेनास्मामीनाश्रन समगामिनो नकेवितवसमाम तेन चेतसापरमं समेवोत्कृष्टं पुरस्तात्त्रिरेशचरोध्ययत्सर्वे
ष्पापुरस्तात्सर्वोऽस्मात्पाप्मन आनतस्मात्पुरुष इति निर्वचनात्स्थिंधातमानं अनुचिंतयन् अहमेव भगवान्सर्वात्मा वासुदेव इति सततं आचार्योपदेशमनुध्यायन्
तमेव रागमनुस्माप्नेन यातिः इत्यर्थं तथा च श्रुतिः यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्य
यमिति तस्माद्युपरं ब्रतयोर्मिणा ॥

भो०
११९

तदेवं उपासनायाः स्वरूपमुक्त्वा उपास्यस्य स्वरूपमाह कविमिति कविं क्रांतदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनं अनुशासितारं जगतो नियंतारं अणोः सूक्ष्मादप्याका
शादेः अणीयांसं सूक्ष्मतरं योऽनुस्मरेत् अचिंत्यत सर्वस्य कर्मफलस्य धातारं विभागेन प्रदातारं अचिंत्यरूपं नास्य रूपं विद्यमानमपि केनचिच्चिंतयितुं शक्यं आ

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः सर्वस्य
धातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसः परस्तात् ९ रामजीः

दित्यवर्णं आदित्यस्येव नित्यप्रकाशरूपो वर्णो दीप्यमानता यस्य तं आदित्यवर्णं सर्वजगदवभासकमित्यर्थः तमसः देहेंद्रियादावनात्मनि आत्माभिमानरूपादवि
द्यातः परस्तात् पराचीनं सति देहाभिमाने न प्रकाशते योगयुक्त्यासत्येतु तस्मिन्स्वयमेव प्रकाशत इत्यर्थः ९ ॥ रामगतितो हरिः ॥ ४४ : : ४४

राम०
११९

उपासनायाः फलमाह प्रयाणेति प्रयाणकाले मनसाचलेन ह्युत्तमस्त्रिति भक्त्या भगवति वा मृदंबद्याराध्य तत्सत्यापुक्तो योगबलेनस्थ्योग : मनः प्राणादि प्रक्रियानिरोधः
हृत्पपुंडरीके तेषां वशीकरणाभिप्रायः तेन यवबलेन युक्तो भूमिकाजयक्रमेण प्राणायाममूलाधिष्ठानं आंतरधाने बुझाराहाव रोह क्रमेण प्राणसंचारितपवनोंतकालेषु वा मध्ये
स्नात्वा चक्रे प्राणांस्त्वावेश्य सुषुम्णया नाड्या मूलाधारादुत्थापनपूर्वकं सम्यक् निवेश्य पश्चात्पयित्वा पश्चात् पनत्र पोजनं तत्सम्यविस्मरणपूर्वकं दिव्यपुरुषचिंतनं तत्स्वरूपमध्यादु
पुरुषोपमानेनवायोमनो मूर्छामापद्यत इति तस्मात्पश्चात् यानं भवतीं संपत्तये वसंपाद्यवस्तुतो गोचरमार्गोपदेशात् : मानवस्य पश्चान विशेषणापकं सम्प्राप्य पश्चात् तस्य
वतस्मिन्ने वस्मरणांकालेष्वतत्सूक्ष्मनावासितमनः भ्रूमध्यायोगिनादुर्ध्वपानादयाउत्तिष्ठप्राणाग्नेनुकेषु वदृक्ष्मांतरस्वरूपेरासितापचलितेमतिमनोलब्धहृतिकं भत्वापूर्वकं

प्र२

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्यायुक्तो योगबलेनचैव भ्रुवोर्मध्येप्रा
णमावेश्य सम्यक्सतंपरं पुरुषमुपैति दिव्यं १० एमत्तोएमः तोएमा

स्कारमावलात्पोगमाहात्म्याद्व दिव्यो पाधिमुपेतम् परादिपर्वर्देवतामिरभिपूज्यमानं तत्तोग्नि रस्थानप्रसृतिवात्यमानेमानेवचैनेपु तेषगणसंगछमानेतेन
वपथ्याभिलक्षितंस्थानंप्रापितमानं पश्यतितदिदमुक्तं भ्रुवोर्मध्येसम्यक् प्राणांस्त्रावेश्यतिसम्यक्कृत्वापोगी कविंपुराणमित्युक्तेन स्मरणं परं पुरुषं हिरणपरा
मेरव्यं सर्वस्य भूतजातस्य जनयितारं नारायणादिशब्दप्रतिपाद्यं उपैति समीपं प्राप्नोतितत्लोकं प्राप्नोतीत्यर्थः नहि योगिनां नाभिवैवदिकानां मतेब्रह्मविस्
हैलोकानांउपर्युपरि कल्पनास्ति किंतु हिरण्यगर्भलोकाख्यस्य लोकएवांतर्भवंति पराहि सोपासनकर्मार्जित हिरण्यगर्भप्राप्ते तिब्रह्मारणके

तद्वद्यारोग्यस्य १० एमत्तोएमत्तो : एमत्तो : ४४॥४४

भी० १२०

एवर

भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यगुक्तं तत्किं कृत्वा कर्तव्यं तत्कृत्वा च किं कर्तव्यमित्येतत्तद्धपं वेदिक्षरं त्र्यप्रतीकत्वेन चिंत्यं प्रणवं तावद्वाच्यवाचकयोरभेदविवक्षया स्तौति यदक्षरमिति यदक्षरं प्रणवाख्यं वाच्यं वाचकं वेदविदो वदंति यद्वा परमक्षरं ब्रह्म तद्वाच्यं एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्येवं लक्षणं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो विशंति ब्रह्मप्रतीकत्वेन शरणीकुर्वंति यदक्षरं सम्यग्दर्शनेन प्राप्तिसाधनाभ्यासेन यत्र विशंति यतयः यतन्ता सूरिभिष्टतो ब्रह्मचर्यं चरंतीति यदक्षरं यदिच्छंतोपि ममानंतत्ते पदं स्वरात्रयात्मकं पदनीयं वाच्यानविस्मो ः परमं पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये अत्र पंचवाच्यवाचकयोरभेदः श्रुतिश्चायपाग न्यत्रेत्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादिति तद्धर्माती तं ब्रह्म मक्तमसमेवे हायस्य सर्वामनंति तपांसि सर्वाणि च यद्वदंति यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवी

यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणां ॥ १२ ॥

मीमांसेति तदस्योंकारेणोपसंहारात् फलं च प्रतिमावात् ॐकारं प्रतीकत्वेन प्रकल्प्य तद्द्वारा शुद्धं शबलं वा ब्रह्म प्रतिपन्नव्यं तथा च श्रुतिः एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारस्तस्मात् विद्वानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेतीति तद्दृश्यापतनं शालग्रामवत्प्रतीकं तेन ॥ ११ ॥ भ्रुवोर्मध्ये इत्युक्तं प्राणं आवेशयेदिति तत्राह सर्वेति सर्वाणि द्वाराणि विषयग्रहणद्वाराणीन्द्रियाणि संयम्य निरुध्य तथा हृदि मनोपि निरुध्य तेषां केंद्रीभूतं प्राणमूर्ध्न्यात्मनः मूर्ध्न्याधाय मूर्ध्नि भ्रुवोर्मध्ये आधाय कथं योगधारणां योगशास्त्रोक्तां धारणां मनसो देशविशेषनिबंधिनीं आस्थितः अनुतिष्ठ

केर

नमन १२ १२ रामजीकामः

प३

एभ० १२०

मूर्ध्निप्राणमाधायकिंकुर्यादित्यत आह ओमिति ओंकाररूपं एकाक्षरं एकं च तद्ब्रह्म [illegible] वाचकोब्रह्मवत तत्व्याहरन्नुच्चारयन् मां च ब्रह्मभूतं अनुस्मरन् यो
हि देवदत्तेस्मृत्वा तन्नाम व्याहरति तत्सैव देवदत्तो ३ भिमुखो भवत्येव ब्रह्मणो नामोच्चारणेन संनिहितो तथापि कं ब्रह्मसाधकस्य संनिधीयते संनिहिते च ब्रह्मणि पुः
देहं त्यजन् म्रियमाणः प्रयाति ऊर्ध्वनाड्या याति स परमां गतिं प्राप्नोति कृष्णब्रह्मरूपां यातिब्रह्मैव भवति सम्पूयते एषा परमा गतिरेषा परमा संपदेषा परमान
द इति तामेव गतिं शुद्धब्रह्मसंप्राप्तिं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा १३ इयं गतिरतीव दुर्लभेति मा भूदित्याह अनन्येति नास्ति अन्यत्र चेतो यस्यासौ अनन्यचेता
इत्येनेन स्मरणेनान्तरेणोच्यते सततमिति निरन्तरं यो मां स्मरति नित्यश इति दीर्घकालं यावज्जीवं स्मरतो सर्थः तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनामाव

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिं १३ अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः तस्या
हं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः १४ मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतं नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः १५ ४४:

श्यके युक्ताहारविहारादौ यमनियमादौ च युक्तस्याचरितस्य योगिनो योगमनुतिष्ठतः १४ तल्लाभेपि किं स्यादित्यत आह मामिति मामुपेत्य पुनर्देहोत्पत्तिं जन्मना
प्नुवन्ति यत्तत्पुनः दुःखानामालयभूतं मुहुर्दुःखाकीर्णं विमुखालयत्वेपि अशाश्वतं नश्वरं तु सर्थः केन प्राप्नुवन्ति महात्मानः योगेन जितचित्ता अत एव प
रमां संसिद्धिं मोक्षं गताः आगतारोऽपि ब्रह्मलोकात् प्राप्यते यथा ब्रह्मलोकगतानां ब्रह्मसमर्पितब्रह्मणा सह तेऽपि प्राप्नुवन्ति प्रतिसंचरे परस्यां ते कृतात्मानः प्रवि
शन्ति परं पदमिति संचरे ब्राह्मप्रलये परस्य चतुर्मुखस्यान्ते तेनाश १५ रामजी: श्रीरामजी: ४४:॥

मे३

तत्लाभे किं स्यात् तत्राह आब्रह्मेति आब्रह्मभुवनात् ब्रह्मलोकमपि प्राप्य ब्रह्मलोकेन सहैव सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः पुनरावृत्तिस्वभावाः हे अर्जुन शेषं
स्पष्टं अत्रेयं व्यवस्था ये क्रममुक्तिफलाभिः दहरादिविद्याभिः ब्रह्मलोकं गतास्ते तेनैव सह ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते ये तु पञ्चाग्निविद्यादिभिः ब्रह्मलोकं गता
स्ते गुणाधिकारवशात् पुनरावर्तन्त इति १६ आवृत्तिभाजो कालपरिच्छेदमाह सहस्रेति युगशब्देन चतुर्युगपर्यायः चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्य
ते इति पुराणान्तरे दर्शनात् सहस्रं चतुर्युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् चतुर्युगसहस्रं ब्रह्मणो दिनं रात्रिरपि तावती सा हि रात्रिमिति अत्रापि चतुर्युगसहस्रान्तां

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते १६ सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः रा
त्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः १७ अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके १८

व्य१

अन्तं भवतीति तां चतुर्युगसहस्रान्तां ते प्रसिद्धां अहोरात्रविदो जना विदुः १७ किं ब्रह्मणोऽह्नि जायन्ते किं वा रात्रौ विलसन्ति तत्राह अव्यक्तादिति अत्रैवाह्नि स
ष्टिप्रलययोः प्रकृतत्वात् अव्यक्तशब्देन अव्याकृतं विवक्षितं किंकरणमिहत्यास्यंततस्याकाशादीनामसत्वात् किंतर्हि प्रजापतेः स्वापावस्थैवेहाव्य
क्तशब्दार्थः अयं भावः प्रजापतेः स्वापकाले तत्कल्पितः स्थावरजङ्गमप्रपञ्चः सर्वोऽपि तत्रैव हानैः अव्याकृतात्मना लीयते रात्र्यागमे तथा
दिवसागमे पुनस्तत एव यथापूर्वमाविर्भवति एवं दृष्टिसृष्टिमाश्रित्य नास्मत्कल्पितोऽप्ययं विपरीतोऽपि प्रपञ्चः अस्मत्सुषुप्तौ लीयते अस्मत्प्रबोधे विषयाद
४४ वेद्माद्युर्भवतीति १८ ४४

रामद

त्वतद्धानाकृतान्यागमस्याप्नुतेपवंध्रुवमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिमाफल्यापअविद्यादिवशा दृ१ वशो यं भूतग्रामः पुनः पुनर्भूत्वा पुनः पुनः प्रलीयतइत्याहवेरागयोमास्मार्थे
भूतग्रामस्तिअहरागमेभूत्वारात्र्यागमेप्रलीयतइतियोजनमप्येवंभूत्वाप्रलीयतेनान्योभिन्नोभवतीत्यर्थः कुतः यतोऽवशः अविद्याकामकर्माधीनस्तस्मात्सर्वा
नर्थबीजभूतायां अविद्यायानुच्छेदेजन्ममरणप्रवाहविच्छेदायावश्यंपतितव्यमित्यर्थः १९ एवंब्रह्मभवनं तानामावृत्तिं व्याख्याय यत्प्राप्तानामावृत्तिर्नास्ति तद
क्षरंपरंब्रह्मस्वरूपकांतंवक्तुलक्षयतिपरस्तस्मादितित्रिभिः परइति तस्मादव्यक्तात भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणात्अन्यतातअमोअसंतविलक्षणोभावः सत्ता मा३
तुशब्दात्पराभिमतंप्रधानंवारयति तस्यापिमान्यत्वात्पद्योव्यक्तात्स्वसच सर्वत्रानुगतत्वात्सनातनो नित्यसेकरूपः उपाधिमानहिउपाधिविविक्तिपाया

भूत्वा १

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा प्रलीयते रात्र्यागमेवशः पार्थप्रभवत्यहरागमे १९ परस्तस्मात्तुभावोन्योव्यक्तोव्यक्तात्सनातनः यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति २० अव्यक्तोक्षरइत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं यं प्राप्य न निवर्त्तन्ते तद्धाम परमं मम २१ रामजी २१ ॥८

प्रा१

नित्यंविक्रियतइवभाति अयंतत्तुपाधितत्त्वविवेकरूपएवायम् भावः सर्वेषुभूतेषु वियदादिषु नश्यत्सु न विनश्यति केवलसत्तारूपत्वात्तदेतेन तस्य कालात्र
याबाध्यत्वंनित्यत्वंचोक्तं २० अव्यक्तोनव्यज्यतइति इन्द्रियत्वंनिरस्तंअक्षराच्युतेप्रातितित्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमुक्तं तं भावं परमां गतिं ब्रह्मलोकान्तां गतिं परमा
कार्यत्वात परमाकार्यकारणातीतत्वात आहुः एषास्य परमा गतिरित्यादयः श्रुतयः यं भावं प्राप्य न निवर्त्तन्ते पुनः संसारे न पतन्ति तदितिविष्णोः २
वत्वं स एव मम विष्णोः परमउपाध्यस्पृष्टं धाम प्रकाशः तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतेः प्राप्यं हि निष्कलं ब्रह्म २१ रामजीराम: रामः॥ रामजी: ॥ राम४८

उपास्यो २

एवं तेषां प्रसंगात् प्रसंगात्प्राप्तं ब्रह्म उत्क्रान्तिगत्या सगुणोपासनीयमितो सद्दिस्याह पुरुष इति तु शब्दः पूर्वैव लक्षणप्रद्योतनार्थः हे पार्थ योयं भक्त्या ज्ञानलक्षणया
उपासनेनेति यावत् कीदृश्या अनन्यया नास्त्यन्योपस्याः सांमात्याः पासकभेदमंतरेणान्यो अन्य अहमस्मि परम्इत्यर्थः तया अनन्यया योलभ्यः स परः पूर्वोक्तात्स्वा
त्वनानुगता दक्षरादसंस्कारणात्मेति यावत् तल्लभ्यत्वात् सहितसमान्यत्वमपि तस्यात्मायलभ्य इति प्रसते अस्य कारणात्मेवाह्यस्येतिपस्य पुरु
षस्यांतःस्थानि वीजे दुम इव सर्वाणि विपरीतानि स्थावरजंगमानि येन च इदं सर्वं ततं व्याप्तमुपादानत्वात् स भक्त्या लभ्य इति योजना २२ पूर्वोक्ता

मा दर्शि १

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं २२ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनां प्र
याता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ २३ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः
२४

नामोंकारद्वारा सगुणाद्ब्रह्मविदां क्रममुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्त्युपयोगमार्गो वक्तव्य इत्यत आह यत्रेति अनावृत्तिमार्गोपमासोन्नानावृत्तिमार्गस्तु
सूर्यः योगिन इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यंते तेषां यथा योगं मार्गद्वयविभागः शेषं स्पष्टं २३ तत्रोपासकानां देवयानं पंथानमाह अग्निरिति अग्नि
ज्योतिरिति अर्चिरभिमानिनी देवता लक्ष्यते एवं अहरीसहरभिमानिनी एवं शुक्लपक्षः षण्मासा मासाभिमतसोत्तरायणाभिमानिन्यो देवता एव एत
च्चान्यासामप्युपलक्षणं तत्र प्रयाता उत्क्रान्ताः अत्र कार्यब्रह्मतत्प्राप्तिपरं गच्छंति ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासकाजनाः २४ : रामजी रामजी : ४४२४

एतेन धूमो रात्रिरित्येकोपि धूमादिर्मार्गः कर्मिणामपक्वयोगिनां च उचितफलभुक्त्यावर्तकः २५ उक्तौ मार्गावनुवदति शुक्लेति शुक्ला ज्ञानेद्धत्वादर्चिरादिगतिः कृष्णा भोगात्मकत्वाद्धूमादिगतिः एकया शुक्लया अन्यया कृष्णया २६ एते सृती मार्गौ आवृत्त्यनावृत्तिफले जानन्योगी न मुह्यति योगभ्रष्टो यतिरसम्प्रयत्नस्य योगो न भवति कश्चन कोऽपि यस्मादेवं तस्मात्सर्वेषु [illegible] २७ पुनः स्वपक्षमभिवृद्धये योगं स्तौति वेदेष्विति वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु त

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते २५ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्तते पुनः २६ नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन २७ वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं २८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ८ रामनिरिक्ता [illegible] ॥

पःसु च सम्यगनुष्ठितेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु यत्पुण्यं तत्फलं चेति पुण्यफलं समवेषु समनुष्ठितेषु फलप्रदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वं योगी अत्येति अतिक्रामति [illegible] ब्रह्मलोकं प्राप्नोति [illegible] निर्विशेषं ब्रह्म [illegible] प्राप्नोति च क्रमेणेत्यर्थः [illegible] अष्टमेन ध्येयं ब्रह्म व्याख्यास्यति २८ इति नीलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे अष्टमोऽध्यायः ८ रामकृष्णः ॥ रामः ४४ ४४

पूर्वाध्याये किं तद्ब्रह्मेत्यादिसप्तप्रश्नाः अक्षरं ब्रह्म परममित्यादिना संक्षेपेण व्याख्याताः । तत्र तत्र स्पष्टार्थक्रमप्रयोजनाकांक्षायां कर्मविद्यांत्र विभो तिकं धूमादिमार्गश्च व्याख्यानमिति निरूपणेन प्राप्यप्रापकादिविभागो दर्शितः । तेन कर्माऽधिभूते व्याख्याते तथा प्रज्ञान्तर्योगिनो रूपात्मक सार्चिरादिमार्गो गतागतमभ्युक्ति स्थानप्राप्तिरिति उक्तं तेन अधिदैवाधियज्ञौ व्याख्यातौ । ओं इत्येकाक्षरमित्यादिना अन्तकालेऽक्षरं यो मां स्मरेत् व्याख्यातं तेनाध्यात्मं ब्रह्म विद्यामार्गानिरूपिता परोक्षे मा धर्मज्ञे पक्षसारविषयं ब्रह्मरूपं किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति तन्निरूपणायानवमोध्याय आरभ्यते नकेवलं अर्चिरादिगतिमार्गेण

श्रीभगवानुवाच । इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् १ श्रीरामजी राम जी राम नम नमः देवीजी

पुटे २

कालान्तरे एव मुक्तिरस्ति किं त्विहैव सद्यो मुक्तिरस्तीति विशेषं वक्तुं श्रीभगवानुवाच इदं तु ते इति इदं वक्ष्यमाणं तु पूर्वस्मात् ध्येयात् विलक्षणं ते तुभ्यं गुह्यतममतिगोप्यं प्रवक्ष्यामि अनसूयवे अस्यागुणेषु दोषाविष्करणं तद्रहिताय ज्ञानं तदिति मात्रं स्वरूपं ब्रह्मविज्ञानेन अनुभवेन सहितं न तु केवलं परोक्षं यत् ज्ञानं ज्ञात्वा संसारात् अशुभात् मोक्ष्यसे अत्र यथा समं मोक्षो ज्ञानेन इहैव विज्ञानसहितं वक्ष्यामि शेषतः इति प्रतिज्ञा तेन परोक्षं विज्ञानाभ्युपायप्रतिज्ञानं ज्ञात्वा संसाराद्विमुक्ता इति अस्य मोक्षस्य संसारात् अयशोरचांद्रमापेनोपलक्षणीभूतं जगत्कारणं ब्रह्म तत्रैव निरूपितं परिहृत्यानेऽधिकारसंपत्त्यर्थं तस्य वक्ष्यमाणगुणस्योपासनमुक्तं तदिदं सर्वविशेषभूतं ब्रह्मवक्तव्यमिति तत्त्वप्रतिज्ञानीति वचनमात्रेण तावत् परोक्षं ज्ञानं ज्ञायते इति तथा तत्र गच्छ संसारिते नष्टस्तेषां १

एतदेवस्तौति राजविद्येति विद्यानां राजा रहितानां विद्याध्यात्मविद्या गुह्यानां राजा इति राजगुह्यं राजदन्तादिषु परनिपातः परमिदमुत्तमं नेन प्रापवर्गनेपातः पवित्रं पावनं उत्तमं सर्वोपरु
गितनाशास्त्रघेहतुलात्प्रायश्चित्तादिपेक्षयाप्यस्य प्रत्यक्षं निरुपायोऽन्पत्त अप्रयुगात्मवस्तुतत्त्ववेद्यात्मनावगम्यते नेनेति प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेणागम्यसुखादिवदगमोयस्य
तिवाच्यस्मिन्नपि ज्ञाने विज्ञानमहितोमतितविधेयधर्मस्यास्यापोकान्तरस्थत्वात्कोतीस्पष्टेन तर्हि अपूर्वं भावानपेक्षत्वं तस्मात्तत्राह धर्म्यं धर्मोपहितं तथापि हि क्लेशकारणमपि

राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं २
अश्रद्दधानाः पुरुषाधर्मस्यास्यपरंतप अप्राप्यमांनिवर्तन्तेमृत्युसंसारवर्त्मनि ३

सर्गात्मकाररहितोसंसाराश्रूपेतेज्ञराणामेकरूतुशततप्रवृत्तः समस्तायस्फलं तत्त्वावाप्नोतीति तर्हि तु सुखं स्यादित्याह सुसुखं कर्तुमिच्छति कर्तुं सुकरमपि तु अव्यय
फलं तु सम्यक् अनायासमसाध्यं ज्ञानापन्नपमात्रसिद्धत्वात् तर्हि आशुविनाशिफलं चेत् अव्ययं वस्तुमात्रविषयत्वात् अनन्तफलं नतु कामफलवत् नश्यति २ तर्हि
कृतएतत्तज्ज्ञानं सेवेन संसारयंतो माहा अश्रद्दधाना इति स्पष्टार्थः श्लोकः ३

गी०
१२४

एवंस्तु साभिमुखी कृतस्य पद्भक्तमंतरात्मेमर्थतिमयाइदंसर्वं जगत्ततं व्याप्तं उपादानतात्क कंकनेव कुंडलादीनिवनुभागेवेत रूतं च प्रसंसर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्त
थेति तथा चाजर्वविध सादिसृतिः स्तुत्येन एवं कृतास्मात स्क प्रविशेषाभावादिति चेतत्राह मत्स्थानि सर्वभूतानि
विशति न हि जिज्ञासमस्त क्षेत्रज्ञ पद्मयोगात् सर्वाज्ञाज्जन्मादिहेतुं तस्मात्तस्यानुगमं त्वमोरिश शर्ह भवतिरिपुर शेयतिस्म चाक्षेव वलविमानि भूतानि जायंतेमाराग

तिष्ठ१   इंधि१

मया ततमिदंसर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना मत्स्थानि सर्वभू
तानि न चाहं तेष्ववस्थितः ४ श्रीरामजी हरीजी रामजी

पु२
घ्रेवत्सादिनात स्युर्निर्णयवाक्यं तु ध्यानं द्वाद्धेवसत्विमानि भूतानि जायंतइतिमेषामार्गैविविधात तैश्चविधायाः पर्यवसानाभिधानात एवमिहापि मत्स्थानि भूमि
रापोनलो वीरिमादिनासर्वभूतात्मकस्सर्वराजोजगत्तन्मादिहेतुत्वं प्रदर्श्य पश्चादहं सर्वस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथ सूत्रे नमायामेबलेपित स्वरूपपर
हानौ शुद्धप्रसंगात्मभवत इंशयतिहाछ्छत्तं धतीत्यायेन प्रतिपत्तिमेकं पार्थमिति गाम्भजर्वविधसादिनास्तु तत्वान्तयथाकश्चिदुलेच्छा मत्स्थतीति इंशयिषुस्त
तमीपाह्छतास्थूलंताना मत्स्थतीति चाहयतिम्र ॥ ४८ ॥

राम०
१२४

तिपद्येत चानेनैव क्रमेण प्रतिपत्ता एवमिहापि कार्यकारणप्रतिपत्तिद्वारा अकार्यकारणस्य शुद्धस्य प्रतिपत्तिर्युः अतएव भगवानुपच
कारे मया ततमिदं सर्वमिति तत्र मया मम यः परो भावस्तेन ततं व्याप्तं स्थितिश्चाप्यनंतत्वं हं सर्वेषु जगतः प्रभवस्तत्र मम यः परो भावः स सर्व
जगतः प्रभव इति स च भगवतः कारणात्मनः परो भावः परानंद एव तेनैव चेदं ततं व्याप्तं ... अनुगतस्य तत्त्वस्य व्यजगदुपादानत्वेन त
शेषसत्तास्फूर्तिप्रदं जगतो व्याप्तत्वात् अतएव अव्यक्तमूर्तिनेति विशेषणं मायाशबलं हि कारणं बुद्धिग्राह्यत्वात् करणगोचरः शुद्धं हि बु
द्धेः परत्वात् करणागोचर इति किंभूतात्कारणात्मनो दृश्यः न परिणामरूपस्य आह मत्स्थानीति मयि स्थितानि सर्वलोकं सर्वदेवं आगत्य स्थितानि
सर्वे भूतानि स्थितानि निश्चितो मत्स्थानीत्युपचारादुच्यते अधिष्ठानाध्यस्तयोरत्र वसंबंधायोगात् एतदेवाह न चेति न चाहं परमानंदरूपो
तेषु भूतेष्ववस्थितोऽस्मि यदा शरीरवत् तत्र परिणामित्वादेव ४॥ ४४ ॥ ४४

गी० १२५

६

एवमस्मदुपगतं ज्ञानं रज्जुसर्पादिवत्तोऽधिष्ठानत्वं तस्य प्रपञ्चयति न च मत्स्थानीति अत्रायं भावः अस्मैहेतेः कालस्यपूर्णया हानकरणां ज्ञानं तदुपाधिरसमेव
त्मकारणमुच्यत इति वर्त्तिकोऽत्र मज्ज्ञानमेव जगत्कारणं तच्च ते ह्यहं चासंगतः तत्र मूलत्वं तेन नत्कार्येण भूतसंबन्धेन न मम मामसंगमस्य आधाराधेयभावसंबं
धो न निर्वक्तव्यो योऽप्युक्तं श्रुत्याहृतं हि सर्वाणि कर्माणि केवलं येन मयैव लोम्नं व्याप्तेष्वहं तु सर्वत्रः नाहं तस्मात्तिस्थितात्मसंबन्धशून्य इति न च मत्स्थानि भूतानि
सुक्तमिति न नु मत्स्थानि त्वत्कालत्वात्पूर्वाप्रबोधे तत्प्रतीतेः सर्वभूतसंबन्धानुभावात्कथं न च मत्स्थानीत्युक्तिरिति सा शंकयाह पश्य मे योगमैश्वरमिति मिममभूतेः
स हि योगयुक्तिघटनां पश्य ईश्वरेण मायाविना निर्मितं गगने गंधर्वनगरमेव यथा तत एवं तस्य आत्मा प्रसंगानंदः भूतभृत भूतस्थो न चकारोऽप्यर्थे भिन्नक्रम
श्च खमिव गंधर्वनगरं भूत्यपि तत्तद्वंतस्य तत्कारणापीरणामारंभ वातएवं स्वयोऽपि परानंदरूपो मम मात्मा मम भूतभावनः भूतानां वृद्धिकरः एतस्येवानं

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ५ : ११

रस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यादिति सादिश्रुतिम् आकाशेऽव्याहतात्मस्वाधिष्ठानभू
त आनन्दोऽनुभूतो न स्यात्तर्हि प्राणापानक्रियां कश्चिदपि न कुर्यात् कारणगतेनानन्देन कार्यं न स्यात् आकाशे आनन्दानुबन्धे तु कारणस्य चेतन
त्वात्कार्यमपि चेतनं वस्तु स्यादिति श्रुत्यर्थः बृहदारण्यकेऽपि पठ्यते गार्गिं प्रति स्वाकूर्णये त्र्यापरंतरं द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्ष
ते आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति मायाविनि सर्वस्मात्तत्त्वमोतत्वमुक्त्वा कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्यस्यां पृष्टायां एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गि आकाश
ओतश्च प्रोतश्चेति आकाशस्याक्षरम् आकाशाधारत्वमुक्तं तस्माद्युक्तमुक्तमाकाशशरीरं ब्रह्मावताकारणोपाधिनिकृष्टचिन्मात्राभिप्रायेण ममा
त्मा भूतभावन इति ५

श्लो ३

राम० १२५

आकाशरूपोऽर्थे दृष्टान्तमाह यथेति यथा लोके आकाशे स्थितो नित्यं सम्यग्वायुः सर्वत्र परिमाणात् स्थ महान् तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानि सर्वाणि भूतानि असंश्लेषेणावस्थितानीत्येवमुप
धारयेति सार्वं किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं अक्षरं परब्रह्मेति अक्षरमंत्रः शब्दः त्वंपदार्थस्य निरुपाधिकत्वं ब्रह्मसु कं तत्त्वं निरुपाधिकं ब्रह्म श्लोकद्वयेन व्याख्यातं इदानीं तस्या कृ
त्युजीवेनाभेदं सदृष्टान्तपूर्वकमाह यथेति वायुः सूत्रात्मा वायुर्वै तत्सूत्रमिति श्रुतेः सर्वत्रगः इति समष्टिलिङ्गात्मकस्य सर्वगतत्वं महत्त्वेनिति वा तत्र वायुर्व्याप्य समर्थः यथा आका
शस्थितः अव्याकृताकाशस्य कारणे स्थितः नित्यमिति कालत्रयेपि तस्याकाशसंबंधनन्तः सर्वाणि भूतानि उपाधिनिष्कृष्टत्वंपदार्थरूपा चेतनवर्गः बहुत्वं लोकापि

यथाकाशःस्थितोनित्यंवायुःसर्वत्रगोमहान् तथासर्वाणिभूतानिमत्स्थानीत्युपधारय ६ सर्वभूतानिकौंतेयप्र
कृतिंयांतिमामिकां कल्पक्षयेपुनस्तानिकल्पादौविसृजाम्यहं ७ रामजीरामपतिः रामजीः रामः ७ ॥ ॥

ति
प्रायेणायथाकार्यसंबंधउसन्तेः प्राकृतेनशाद्धर्मस्थेचस्वकारणेएवाभेदेनतिष्ठंत्येवं सर्वेपि जीववर्गाउपाधिसन्ते प्राकृततन्नाशाद्धर्मघटाकाशो महाकाशादिव
परस्माद्ब्रह्मणः कालत्रयेपि नातिरिच्यत इत्यर्थः एतेन जीवब्रह्माभेदकथनेन ममा बोध्यात्ममुच्यत इति पर्यायो तं ब्रह्मैव नीवशेति तद्वदृतं ६ नन्वेवं उपाधिरहितस्येवब्र
ह्मणिलयश्चेदुपाधेः का गतिरित्याशंक्याह सर्वेति सर्वाणि भूतानि स्थावरजंगमशरीराणि कौंतेय मम मायाविनः प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां सूक्ष्मभूतमायात्मिकां यांति प्रवि
शंति कल्पक्षये पुनस्तान्येव भूतान्यभूतानि भक्तेनामुमुक्षूणांमसंस्कारात्मनाष्ठितानि एकतां गतानि कल्पादौ विसृजामि विविधं सृजामि अहं कारणात्मा मा
यावी ७ ॥ रामजीः ४४
भिकानि ३

स्वा१

एतेस्वां प्रकृतिमितिस्वमविद्यालक्षणां स्वां प्रकृतिं अवष्टभ्य आश्रित्य तां विना केवलस्य मे भूतानां संभवात् इमं भूतग्रामं पुनः पुनर्विसृजामि किंभूतं प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशा
त् अवशं रागद्वेषाद्यधीनं ८ ननु विषमां सृष्टिं कुर्वतस्तव वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां मत आह न चेति तानि विषमसृष्टिरूपाणि कर्माणि मां निबध्नंतीति तत्र हेतुः उदासीनवदासीनमि
ति यथा पर्जन्यो नानाबीजविशेषेषु रागं केषुचिद्द्वेषं वाकृत्वा उदासीनः सन् वर्षति एवं ईश्वरोपि पुण्यवत्सु रागं पापिषु द्वेषं वाकुर्वन् लोकान् सृजति तत्तदसाधारणकर्मबीजवशात्तु
विभिन्नं फलं प्राप्नुवंतीति निश्चयस्यैव बंधाभावसमर्थः ९ ननु विसृजामि उदासीनमिति परस्परविरुद्धमुच्यत इत्याशंक्याह मयेति मया कूटस्थेन अध्यक्षेण अपक्रांतक

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ८ न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय उदासी
नवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ९ मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते १० अवजानंति मां मूढा मा
नुषीं तनुमाश्रितं परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ११ श्रीरामजीः

ध्य१ ह१

र्तृत्वेन प्रवृत्तेन प्रकृतिः सचराचरं जगत् सूयते उत्पादयति अनेन अध्यक्षत्वेन हेतुना हे कौंतेय जगद्विपरिवर्तते जन्माद्यवस्थासु भ्रमति अपक्रांतकर्तृत्वमुदासीनत्व
सृष्टिप्रवर्तकत्वं च मम संभवतीति भावः तथा च मंत्रवर्णः एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च
इति ननु परमेश्वरस्य भक्तिः सुलभा किं तत्र प्रतिपादयसि १० एवंभूतं मां मूढाः अवजानंति ये तु मामन्धा अत्राहोत मनुष्यदेहे स्थितमहं तं परमेश्वरं कृष्णं अवज्ञानं तत्र
ज्ञानतः भूतानां महेश्वरं मामवजानंतीति संबंधः ११ रामजी

मूढत्वज्ञानाभावे ते मोघाशाः वृथैवाशा आशिषो येषां ते मोघाशाः तथा मोघकर्माणः निष्फलो योगो मोघज्ञानाः निष्फलज्ञानाः यतो विचेतसः निर्विवेकाः यतो राक्षसीं आ
सुरीं च रजस्तमःप्रधानां मोहिनीं मोहकरीं प्रकृतिं श्रिताः हिंसाधर्मिविधिप्रवर्तादयः परस्वापहारे सर्वशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः तथा ये महात्मानः अक्षुद्रचित्ताः ते पूर्वे
भ्यः सन्तो विलक्षणाः मां भजन्तीति पथो दैवीं प्रकृतिं सत्त्वप्रधानां आश्रिताः अनन्यमनसः एकाग्रचेतसो मां किंगतायु [illegible] गतिकातया स्वं भजनं वा भजन्ति न किन्तर्हि मां भूता
दिं सर्वभूतकारणं अव्ययं मत्वा ज्ञात्वा भजन्तीति १३ भजनस्य रूपमाह सततमिति यतन्तः इन्द्रियोपसंहारं शमदमादिषु प्रयतमानाः दृढानि व्रतानि एवं

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः १२ महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमा
श्रिताः भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् १३ सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते
१४ ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखं १५ १५ १५ रामजी ॥ रामजी

ते न दृढव्रताः नमस्यन्तश्च मां तद्देशयं प्रतिमादिरूपं वा भक्त्या नित्ययुक्ताः नित्यसमवहिताः सन्तः उपासते [illegible] एको
[illegible] १४ ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना यजन्तः एकत्वेन अहमेव भगवान् वासुदेव इत्यभेदेनो
पनिषदः पृथक्त्वेन अयमीश्वरो मम स्वामीति बुध्या आज्ञाकृताः अन्ये पुनर्बहुधा बहुप्रकारं विश्वतोमुखं सर्वैर्वृहीरे पत्किंचिद्दृष्टं तद्भगवत्स्वरूपमेव यत्श्रुतं तत्त्वोम
च यद्दृष्टं श्रुतं वा तत्सर्वमपि नमेवेत्येवं विश्वतोमुखं यथा स्यात्तथा मां उपासते १५

तेर

यज्ञः १

इदमेवोपासनंविवृणोतिअहमिति । क्रतुः संकल्पोदेवताध्यानरूपः यज्ञः श्रौतंस्मार्तंश्च देवतोद्देशेनद्रव्यत्यागः स्वधापितृणांमन्त्रं औषधंमनुष्याणांमन्त्रंमन्त्रो येनदेशायतेस्म आज्यंहविः अग्निःहुतंप्रक्षेपक्रियाइदंसर्वंयस्मादहमेवाततस्तेषांविश्वतोमुखंउपासनंयुक्ततरमित्यर्थः १६ धाताकर्मफलानांकर्ताविधेवेदितव्यंब्रह्मपवि त्रंपावनंतपश्चादिकं १७ गतिर्मुक्तप्राप्यंस्थानंभर्ताकर्मफलदानेनपोषकः प्रभुः अन्तर्यामीसाक्षीकृताकृतावेक्षकः निवसंत्यस्मिन्नितिनिवासःआश्रयोयम

धाता १

अहंक्रतुरहंयज्ञः स्वधाहमहमौषधं मंत्रोहमहमेवाज्यमहमग्निरहंहुतं १६ पिताहमस्यजगतोमातापितामहः वेद्यंपवित्र मोंकारऋक्सामयजुरेवच १७ गतिर्भर्ताप्रभुःसाक्षीनिवासः शरणंसुहृत् प्रभवःप्रलयस्थानंनिधानंबीजमव्ययं १८ तपाम्यहमहं वर्षंनिगृह्णाम्युत्सृजामिच अमृतंचैवमृत्युश्चसदसच्चाहमर्जुन १९ रामजीरामजीः रामजीरामजीरामः रामजीरामः॥रामः

मानादिः शरणंरक्षकः सुहृत्अनुपकारंअनपेक्ष्यउपकर्ताप्रभवउत्पत्तिस्थानंप्रलयस्थानं स्थानंस्थितिस्थानंनिधानंकर्मफलसमर्पणस्थानंका लांतरेफलप्रसवबीजंप्ररोहकारणंप्ररोहधर्मिणांअव्ययंयावत्संसारभावित्वात् १८ अहंतपामिआदित्योभूत्वाअहंवर्षंवृष्टिः तानिगृह्णामिउत्सृ ष्टसुमासेषुकैश्चिदितिअमृतंजीवनंमृत्युर्मरणंच सत्तद्वानवान्साधुअसन्मृत्युतसर्वंअहमेवअनंतपोविश्वतोमुखंमाम्भजन्तंकुर्वतंमद्रू पेणाहंअनुग्रहंकरोमीतिभावः॥

येपुनरुक्तेषु प्रकारेषु अन्यतमेनापि मां न भजंते ते केवलं कर्मठाः कां गतिं प्राप्नुवंतीति अत्राह त्रैविद्या इति तिस्रः ऋग्यजुः सामरूपाः विद्या येषां ते त्रैविद्याः [illegible] ता एव त्रैविद्याः सोमपाः सोमपायिनो याज्ञिकाः यज्ञैर्मामिष्ट्वा स्वर्गतिं फलं प्रार्थयंते दिव्यान् अप्राकृतान् असंकल्पमात्रोपनतान् देवभोगान् २० त्रयी वेदत्रयी तस्याम् उक्तं धर्मं त्रयीधर्मं काम्ययज्ञं प्रकामाः विषयकामुकाः गतागतं यातायातं लभंते तथा च श्रुतिः प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपाः अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियंतीति अष्टादश षोडश ऋत्विजः यजमानः पत्नी चेति २१ एवं कामिणां स्वर्गफलं चक्षायजंते भक्तानाम

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयंते ते पुण्यमासाद्य सुरेंद्रलोकमश्नंति दिव्यान्दिवि देवभोगान् २० ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशंति एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभंते २१ अनन्याश्चिंतयंतो मां ये जनाः पर्युपासते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं २२ येप्यन्यदेवता भक्ता यजंते श्रद्धयान्विताः तेपि मामेव कौंतेय यजंत्य विधिपूर्वकं २३ एमजीएमः

पि मद्भजनेनैव सर्वसिद्धिरित्याह अनन्या इति नास्ति अन्य उपास्यो येषां अहमेव भगवान्वासुदेव इति अभेदेन चिंतयंतः सर्वथा ये जनाः पर्युपासते परितः साकल्येन कायेन वाचा मनसा च उपासते तेषां नित्याभियुक्तानां सततमभियोगिनां योगः अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगभूमिकाया वा प्राप्तिः क्षेमः तस्य रक्षणं तद्वयं अहमेव वहामि निर्वहामि तस्मात् धर्मं वा योगभूमिपूर्वां धर्ममिला भार्थं वा चिंतानक [illegible] ते तस्य सर्वः अनन्यचेतसां मद्भक्तानां वैमे

त सं १

हि यतः सर्वयज्ञानां अहमेव सर्वदेवतास्वरूपेण भोक्ता प्रभुः फलदाता च एवं स्थिते ते मामस्याभिज्ञं तत्त्वेन यथार्थं न जानन्ति अतश्च्यवन्ति ज्ञाननिष्ठामलब्ध्वा संसारा
ते पतन्तीति २४ सर्वे भक्ताः यथाभजनं प्राप्नुवन्ति स्वाराध्यमित्याह यान्तीति भूतार्थमिज्या येषां ते भूतेज्याः २५ मद्भक्तिरतिसुकरा देवतान्तरभक्तिस्तु दुर्वित्त
व्ययायाससाध्येत्याशयेनाह पत्रमिति भक्त्यैव केवलं समर्पितं इति ता नान्यदितिभावः भक्त्युपहृतं भक्त्या समर्पितं २६ अतः सर्वं मदर्पणं कुर्वित्याह यत्करो
षि गमनादिकं तद्भगवत एव प्रदक्षिणादिकं करोमीति तत्त्वतोऽस्य तं मे वदर्पणं कुर्विति एवं वचनादिषयिनाम कौन्तेनादृष्टध्याऽस्यं २७ एवं कुर्वतः फलमाह शु

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते २४ यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः भूतानि
यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् २५ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः २६ यत्क
रोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् २७ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः संन्यासयो
गयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि २८

प१

भाशुभेति शुभाशुभफलैः इष्टानिष्टफलैः कर्मरूपैर्बन्धनैः एवं कुर्वन्त्वं मोक्ष्यसे भगवदर्पणबुध्या यत्किंचित्कर्म कुर्वतः कर्मलेपो नास्तीत्यर्थः अयमेवात्र
लक्षणः कर्मफलसंन्यासरूपो योगः तत्र युक्तात्मा सहितचित्तः सन् विमुक्तः कर्मबन्धनैर्विमुक्तः सन्मां सर्वेषामन्तरात्मानं उपैष्यसि २८॥ रामजीरामः॥
श्रीनरामजीरात्मरामजीरामः ॥ रामकम ॥ रामजी रामजीः

यतो भक्तानेवानुगृह्णाति नेतरानिसतो रागद्वेषवान्भगवानित्यत आह समोहमिति यथाग्निः रागादिशून्योपि समीपस्थानामेव शीतं नाशयति न दूरस्थानां तद्वत्सर्वत्र सम
मोप्यहं शरणागतानामेव बंधं नाशयन्नान्येषामित्यर्थः अतो न मम रागद्वेषौ वेति भावः मयि ते तेषु चाप्यहं भक्त्या अनन्यशरणा तत्पाप्य एवं ते तत्र अहमपि तेषु वृत्ते
अभक्तचित्तानां रागाद्याक्रांत तेन तत्र अहमविशेषतोपि व्यक्तिं गतोस्मीति भावः २९ भक्तेर्माहात्म्यमाह अपि चेदिति अत्यंतपापिष्ठोपि मां यद्यनन्यचेताः सन्भजेत तत
थापि स साधुरेव मंतव्यः हि यतः स सम्यग्व्यवसितः सम्यगुक्तः ३० सम्यग्व्यवसितत्वात्स क्षिप्रं शीघ्रं धर्मात्मा भवति शांतिं च [illegible] शाश्वतीं निगच्छति प्राप्नोति हे कौं

समोहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं २९ अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् साधुरेव
स मंतव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ३० क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं [निगच्छति २] कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ३१ मां हि पार्थ व्यपा
श्रित्य येपि स्युः पापयोनयः स्त्रि[illegible]यो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं ३२ किं पुनर्ब्राह्मणाः
पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ३३ रामजी रामजी रामजी रामजी॥ रामजी रामजी रामजी

तेय त्वमेव मम त्वत्प्रतिज्ञां प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु मम भगवतोहं मे भक्तो न नश्यतीति ३१ किं च हे पार्थ हि स्त्रियः शूद्रा मां व्यपाश्रित्य ये संतः पापयोनयः स्युरपि
पि परां गतिं यांति ३२ ब्राह्मणा राजर्षयः पुनः पुण्याः मदाश्रयेण परां गतिं यांतीत्यत्र किं चित्रं अतस्त्वमप्यनित्यमसुखं लोकं अनित्यं संसारं असुखं दुःखे शरीरं प्राप्य मां परमा
नंदभजत्सलोकां भजं नन्यविष्यतो [illegible] त्वर्थः तथा च श्रुतिः इहैव चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिरिति ३३ रामजी रामजी ॥ ४४ ॥ ४४ ॥ ४

भगवत्प्रकारं दर्शयति मन्मना इति मय्येव मनो यस्य स मन्मनाः मद्भक्तो मद्याजी मद्यजनशीलः मामेव मद्भक्तो नान्यं देवं नान्यार्थं ममयजनं मद्याजी मदर्थमेव यजते नस्वर्गाद्यर्थं स मद्याजी तादृ
शो भव मामेव नमस्कुरु शरणं व्रज न त्वन्यान् एवमनेन प्रकारेण युक्त्वा योगं कृत्वा मामेवात्मानं सर्वान्तरं एष्यसि प्राप्स्यसि अभेदेन घटाकाश इव महाकाशं यतः तेन म
त्परायणः अहमेव सर्वोपाधि शून्यश्चिदात्मा परं सर्वोत्कृष्टं अयनं प्राप्यं यस्य स मत्परायणः तथा च श्रूयते यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय तथा
विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति ३४ इति नीलकण्ठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतासु नवमोऽध्यायार्थप्रकाशः सप्तम तत्त्वमस्वाच्यार्थो नि
पितस्तदुपासनाश्च क्रममुक्तिरिति सप्तमे प्रोक्तं नवमे तत्सरलक्ष्यार्थ उक्तस्तस्मा ...विश्वतामुखं सर्वत्र भावदृष्ट्या प्रमुक्तं तद्भागे द्वैत कर्तृत्वं तमनमामशक्यमिति मत्वा नोभ

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ३४ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योग
शास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः श्रीभगवानुवाच भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः य
त्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया १

गवांस्तस्मिन् दृष्टे यस्य विभूतीः केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसीत्यादि परां तासर्वथा भावदृष्टि विधानार्थं तावदुपदिशति दशमे तत्फलभूतं विश्वतोमुखस्योपासनं तेन च विश्वरूपदर्शनमेकादशे
पुनस्तस्य सरलक्ष्यस्याव्यक्तस्योपासनं तदुपासकलक्षणानि चोक्त्वा उपासनाकारं तस्य सार्थं शोधनार्थं समापयिष्यति तत्र वात्सल्यात्स्वयमेव श्रीभगवानुवाच भूय एव
ति हे महाबाहो भूयः प्रागुक्तमपि पुनः मे परमं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः प्रीयमाणाय अमृतपानादिव मद्वचनात् प्रीतिमनुभवतेऽतिवक्ष्यामि हितकाम्यया
तवहितेच्छया रामजी रामजी

ति२

दुर्ज्ञेयत्वात्तन्मत्स्वरूपमाहं तां ब्रवीमीत्याह नमेइति प्रभवं प्रकृष्टभवं ऐश्वर्यं विपत्तादिरहितसामर्थ्यं नविदुः तत्र हेतुः अहमिति अयं भावः देहोऽसुनंतरीहि देवादीनां बुध्यादिलाभः न वा एवांचीनैर्बुध्यादिभिः सोऽसीतिप्राक्कालीनोऽस्यार्थः परिच्छेत्तुंशक्य तत्पदार्थः मूढः २ कस्तर्हि त्वां वेत्ति असत्तत्राह य इति यः असंमूढः समात्मेतिम एवंच सर्वपापैः प्रमुच्यत इति संबंधः जराजरपोर्वु आत्मनो ऐकोभावेन अमोमाध्यासलक्षणेन मूढं संमूढः तद्विपरीतोऽसंमूढः तत्त्वज्ञानेन बाधिताध्यासः मर्त्या त्मविलातरेरस्वजनिमनुभवन्मांप्रसगात्मानं लोकमहेश्वरं अनादिः कारणं तत्सूमं अजत्वं वाज अजानं वेत्ति सः सर्वैः कृतैः क्रियमाणैर्वा पापैः प्रमुच्यते मर्त्येषु

नमे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः २ यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं असंमूढः समर्त्ये
षु सर्वपापैः प्रमुच्यते ३ बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ४।। रामजीरामरमराजाः।।

मध्ये ३ मम महेश्वरत्वादेव मत्तो बुध्यादयो भवन्तीत्याह बुद्धिरिति बुद्धिः अन्तःकरणस्य सूक्ष्मार्थावबोधनसामर्थ्यं ज्ञानं आत्मानात्मादिपदार्थावबोधः असं
मोहः प्रत्युपस्थितेषु बोद्धव्येषु अव्याकुलतया विवेकपूर्विका प्रतिपत्तिः क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता सत्यं प्रमाणेनावगतस्यार्थस्य यथार्थतेन भाषणं
दमो बाह्येंद्रियनियमः शमो मनोनिग्रहः सुखं आह्लादः दुःखं संतापः भवनं सत्ता भावः सत्ता अभावः तद्विपर्ययः भयं त्रासः अभयमेव तद्विपरीतं ४।।
रामजीः।। राम:४४:।।४४

टी१

अहिंसा प्राणिनामपीडनम् समता मित्रामित्रादिषु समचित्तता तुष्टिः संतोषः लब्धे पर्याप्तबुद्धिः तपः इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनं दानं यथाशक्ति संविभागः यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः अयशो अधर्मनिमित्ता अकीर्तिः एते बुध्यादयो विंशतिर्भावाः मत्त एव प्राणिनां भवन्ति पृथग्विधाः प्रत्येकं नानाप्रकाराः तत्र तत्र कर्मगुणानुसारमेव त्वयैश्वरणीकरणीय इति भावः ५ एतेऽस्वाधिष्ठयाः सृष्टेर्न्निदं प्रवर्तका महर्षयः सप्त भृग्वाद्याः चत्वारः सनकादयस्य पूर्वप्रसिद्धाः महर्षय इति संबंधस्तथा मनवश्चतुर्दश प्रसिद्धाः ते सर्वे मानसाः हिरण्यगर्भरूपस्य मम मनस एवोद्भूताः अयोनिजाः जाता उत्पन्ना इमाः चतुर्विधाः अयं लोकस्थ तेऽधारभूताः

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ५ महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ६ एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ७ रामजी ४४

तदुद्भवं येषां यत्संबंधि [illegible] येषां संततिरित्यर्थः यद्वा येषामिति षष्ठी पंचम्यर्थे येभ्य इमाः प्रजाः अयं लोकश्च जात इत्यर्थः तेऽपि मद्भावाः मय्येव भावो मनो येषां ते मम प्रसिद्धमहिमानो ध्येयत्वेनोपास्यतेः तत्त्वमपि मामुपासितेति भावः ६ आत्मावबोधकारणमाह एतामिति एतां वक्ष्यमाणां विभूतिं योगं च विश्वं धीतामुखं भगवति मनः समाधानं यस्तत्त्वतो वेत्ति सम्यगनुष्ठानेन अहं तु इदं मम मैत्र्यो भवति सः अविकंपेन अचलेन निर्विकल्पकेन षष्ठाध्यायोक्तेन महिषयेण समाधिना युज्यते न तस्य कृतकृत्यो भवति नात्र संशय इति प्रसंक्ति शापार्थ्यौ युज्यते भगवद्वचसि संशयासंभवात् ७

ढ१ प्रा१

उपासनास्वरूपमाह द्वाभ्यां अहमिति बुधाः मां प्रत्यगात्मानं इति मत्वा भजन्ते इति कथं अहमेव सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः मत्तः मदनु यदहं प्राप्यैव सर्वं बुद्ध्या
दिकं स्वस्वकार्येषु प्रवर्तते अहमेव तस्मात् कर्तान्तर्यामीति वा अहं ग्रहणात्मानं उपासीतेति भावः भावसमन्विताः भावनायुक्ताः एतच्चोत्तरार्थः ८ एवं ध्यानेन भाव
नाप्रकारमुक्त्वा ध्यानेनास्मच्चित्ता इति अहमेव चित्ते येषां ते मच्चित्ताः तथाहमेव गतो विद्यमानो येषु ते मद्गतास्तथाविधाः प्राणा इंद्रियाणि येषां ते मद्गतप्रा

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ८ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं कथयन्त
श्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ९ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुप एमञ्जी एमुः ४४

पपानीते १०।११:

णाः चित्तेनेन्द्रियैर्वा यद्यत्तत्सर्वं प्रत्यगात्मा वासुदेव इति भावयन्त इत्यर्थः इममेवार्थं परस्परं बोधयन्तः श्रुतियुक्तिप्रदर्शनेन मन्दमानं समुद्दीपयन्तः
कथयन्तश्च शिष्यान्प्रति तुष्यन्ति तेनैव ज्ञानेनैव न तु मिष्टान्नादिना रमन्ति च तत्रैव न तु स्त्र्यादावित्यर्थः ९ उपासनायाः फलमाह तेषामिति सततयुक्ता
नां नित्योत्साहवतां प्रीतिः प्रेमा तत्पूर्वकं भजतां सेवमानानां तेभ्यो ददामि तं बुद्धियोगं ज्ञानरूपं सम्यग्धिज्ञाननिष्ठामित्यर्थः तं ददामि येन यया निष्ठया ते मा
मुपयान्ति मम इमि वनघोषरे न प्रविशन्ति १०

किंचतेषांभक्तानुमुपर्यनुकंपार्थंनसप्रयोजनमित्यर्थः राजवत्वुद्धिस्थत्वेनेनअज्ञानजंअविवेकात्प्रसूतंमिथ्याप्रत्ययलक्षणंमोहांधकारंतमोनामकंमत्प्राप्तिप्रतिबंधकं
तंमूलाज्ञाननाशेननाशयामिआत्मभावस्थः आत्मनोभावोंतःकरणाशयस्तस्मिन्नेवस्थितःसन्ज्ञानरूपेणभास्वताप्रवलेनअयंभावः तत्त्वमसीतिवाक्यजान्याकारणंतःक
रणावृत्तिः सोत्पत्तेअवणमननध्याननिदिध्यासनादिनिकर्माणिचापेक्षतेयथादीपस्यसत्वेस्नेहादयः तेनचप्रबलामोहांधकारनाशेनस्वविषयप्रकाशनार्थंमप्र
तयावृत्तिलक्षणांप्रसंख्यानंचकर्मभिरूपकर्त्तुं नापेक्षतेनहिज्ञानेनतदाकारप्रत्ययावृत्तिर्वाकर्मापेक्षावार्तेतानतरस्यांपेक्षतेप्रमाणांव्याप्तिमात्रमापेक्षा

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजंतमः नाशयाम्यात्मभावस्थोज्ञानदीपेनभास्वता ११ अर्जुनउवाच परंब्रह्मपरंधामपवि
त्रंपरमंभवान् पुरुषंशाश्वतंदिव्यमादिदेवमजंविभुं १२ आहुस्त्वामृषयः सर्वेदेवर्षिर्नारदस्तथा असितोदेवलोव्यासः स्वयंचैवब्रवी
षिमे १३४॥

ज्ञानस्यतुयेउत्पन्नज्ञानास्तेषामपिप्रसंख्यानंनापेक्षणीयंकर्मभिरूपकाराणपेक्षांचवदंतितेबलादेवमोक्षमपेक्षतकृतामिनिस्तांचप्रार्थयंतइतिरिक्तं ११ एतां
विभूतियोगंचमेतिसात्विकाविभूतिज्ञानस्यफलोद्देकेनश्रुत्वातत्त्वास्पष्टंपुटंपृच्छन्स्तुतिपूर्वकंप्रथमंस्तुतिमाभगवंतमाज्ञेवपन्नर्जुनउवाचपरमितिपरब्रह्मतत्वपरमुपास्यंतरंवब्र
स्तत्वंविद्धितेनरंपरिसमुपासतइतिश्रुतेःपरंधामज्योतिः नत्वंरंहस्तिरूपंज्ञानंतस्यधीर्हिधीमितिसततंसर्वमननएवेतिश्रुतेःहृतिरूपत्वात्परमंपवित्रंनततोयोदिव्यद
परमंभवान्तत्वमानमाहुपुरुषमितिसोद्धिनपुरुषदेहांतस्थंशाश्वतंनित्यंदिव्यंदिविहार्दाकाशेअविर्भूतंअदिभूतंआदिदेवंस्वात्मनोप्यादिभूतंअतएवअजंवि
भुंव्यापकंतांऋषयआहुरितिसंबंधः १२

व्यक्तिं प्रभवं १४ हे भूतभावन भूतानां भावक १५ एवं स्तुत्वात्मनो बुभुत्सितमाह वक्तुमिति १६ कथमिति योगः ऐश्वर्यं तद्वन्तं हे योगिन् त्वां कथं च मे च वस्तुषाविधयानकथ
मपीति विध्यद्रूपप्रदर्शनेनस्मै दीलमप्रत्यनः कतिपयेषु वस्त्वेषु भावेषु विचिंतयिष्यामि भिध्यद्रूपप्रदर्शनेन अधिकारमिश्र्य यमि माशयेना हकीयिति १७ योगैश्वर्यरू
पं विभूतिं ध्यानालंबनं अमृतं अमृतसमोक्तस समाधनं १८ अनंतरं श्रीभगवानुवाच हंत ते हंत इदानीं हे तस्य नुमितावद्दिव्याः पुराणान्तरेष्वपि व्यक्तं तेन अमि

नं१

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः १४ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम भूतभावन भू
तेश देवदेव जगत्पते १५ वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः याभिर्विभूतिभि याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि १६ कथं
विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिंतयन् केषु केषु च भावेषु चिंत्योऽसि भगवन्मया १७ विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथय तृ
प्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं १८ श्रीभगवानुवाच हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे

ह्यात्मविभूतयस्ताः कथयामीति योजना प्राधान्यतः इति प्रागोपकारित्वेन विभूतयः इह प्राधान्येन योगास्तु मंतव्यः परोक्षेति तत्प्राधान्येन च स्मारणात्विति भावः
अनमथायो योगं विभूतिं च कथयेति इष्टविभूतिमात्रकथनेन न अनवहितचित्तत्वं भगवतः स्यात् नास्त्यंतो विस्तरस्य मे विभूतीनामिति विपरिणामेनानुषंजनीयं १९

ना१

ख्या २

संक्षेपेण योगमाह अहमिति हे गुडाकेश हे जितनिद्र हे घनकेश इति वा अयं वासुदेव आत्मा अततीति आत्मा व्यापकः अत एव सर्वेषां भूतानामाशयः एकी
भावस्थानं जलानामिव कासारो जलाशयः यस्तद्रूपोऽहं सर्वभूताशयः स्थितः अचलः शर्परे खपरे वा विसर्गलोपो वक्तव्य इति वार्त्तिकेन पक्षे विसर्गलोपः मा भवतु सर्वे
षां भूतानामाशये तद्धृदि स्थित इति वा सर्वभूताशयतस्य वा अहं आदिः जन्मकारणं मध्यं स्थितिकारणं भूतानां अन्तः लयस्थानं सर्वमिदं अस्ताऽस्मत्तो वा स्तीति भावः
२० योगमुक्त्वा विभूतीराह आदित्यानामिति आदित्या यावत् अयमस्मि आदित्यानां द्वादशानां मध्ये विष्णुनामा आदित्योऽहं वामनावतारो वास्मीति तेषाम् आदि

म१

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च २० आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् मरीचि
र्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी २१ वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना २२ रुद्रा
णां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसां वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं २३ ॥ रामजी: ४४ : ॥ रामजी: ॥ : ३ :

टी१

नां मध्ये रविः अंशुमान् अंसतं तपनशीलो निरर्घमध्याह्ने तीव्रतापवान् रविरहमेवेत्यर्थः मरुतां सप्तसप्तकानां मध्ये मरीचिरहं नक्षत्राणां तारागणानां च
अत्र प्राधान्येन निर्धारणे षष्ठी भूतानामस्मि चेतनेत्यादौ संबन्धे षष्ठी शशी चन्द्रमाः २१ साम वेदो गानेन रमणीयत्वात् वासवो देवराजत्वात् अत्र मनः इन्द्रियात
र प्रवर्त्तकत्वात् चेतना धीवृत्तिश्चिदभिव्यक्तिहेतुत्वात् एते वेदादीनां मध्ये श्रेष्ठाः २२ रुद्राणामेकादशानां वसूनामष्टानां शिखरिणां त्वाविशेषास्तद्वतां
मध्ये मेरुर्हेमाद्रिरहम् २३

पुरोधसां पुरोहितानां बृहस्पतिर्देवराजपुरोहितत्वात् सेनानीनां सेनापतीनां स्कंदः कार्त्तिकेयः सरसां जलाशयानां २४ एकं अक्षरं ओंकारं जपयज्ञोस्मि हिंसाशून्यत्वात् स्थावराणां स्थितिमतां २५ २६ अमृतोद्भवं अमृतमथनाद्भवमेरुद्भूतोयमतं २७ प्रजनोपजननोत्पत्ता कंदर्पः कामः न तु मैथुनरूपः २८ नागानां

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः २४ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं यज्ञानां जपयज्ञोस्मि स्थावराणां हिमालयः २५ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः २६ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं २७ आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः २८ अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं २९ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ३० पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ३१

अनंतः यादसां जलचराणां संयमतां नियमनं कुर्वतां २९ कालयतां गणनं कुर्वतां ३० पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा रामो दाशरथिः रामादीनां परमेश्वराणामपि विभूतिमध्ये गणनं ध्यानार्थं झषाणां मत्स्यादीनां मकरो जातिभेदः स्रोतसां नदीनां ३१ रामजीः ॥ रामजीरामः ४४ : ॥ :॥ :

न१

गी०
१३३

सर्गाणांभौतिकानांभूतानामादिरंतश्चेतिमार्गेवोक्तत्वात्‌विद्यानांचतुःषष्टिसंख्यानांमध्ये अध्यात्मविद्याबंधच्छेदहेतुत्वात्‌प्रवदतांप्रवक्तॄणांयेरागाद्वेषनिरसनार्थवा
दजल्पवितंडाख्याः कथाः तेषांमध्ये वादस्तत्वनिर्णयार्थत्वादहं ३२ अक्षराणांमध्ये अकारः अकारो वै सर्वा वागितिश्रुतेः सामासिकस्यसमाससमूहस्य मध्ये
द्वंद्वःद्वंद्वोस्मि उभयपदार्थप्रधानत्वादितिप्राञ्चः सर्वे एकत्रैवसमासोविशेषांवागुरुशिष्याणांवामंत्रार्थकथार्थंवाएकत्रावस्थानंतत्रैवविदितमर्थंज्ञातंसमासिकंचातुर्थिक
श्रुतंऽसेकइतिकोशः यस्मिंश्चसल्लापः तत्समस्थेषुद्वंद्वोरहस्यालापः द्वंद्वंरहस्यमितिद्वंद्वंरहस्यंवाचिरंशाब्दिकप्रसिद्धं अक्षयः क्षयहीनः कालः क्षणा

सर्गाणामादिरंतश्चमध्यंचैवाहमर्जुन अध्यात्मविद्याविद्यानांवादःप्रवदतामहं ३२ अक्षराणामकारोस्मिद्वंद्वः सामासिकस्यच अ
हमेवाक्षयः कालोधाताहंविश्वतोमुखः ३३ मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्चभविष्यतां कीर्तिः श्रीर्वाक्चनारीणांस्मृतिर्मेधाधृतिः क्षमा ३४
बृहत्सामतथासाम्नांगायत्रीछंदसामहं मासानांमार्गशीर्षोहमृतूनांकुसुमाकरः ३५ रामनीः रामनीः १३६ :

दिःपरोवाईश्वरः कालस्यापिकालोमिथ्याताकर्मफलप्रदः विश्वतोमुख सर्वं प्राणितस्यांमासर्थे ३३ सर्वहरः प्रलयकारी कोमृत्युरस्मि भविष्यतांभा
विकल्याणानां उद्भवऐश्वर्योत्कर्षोहं कीर्त्यादिसप्तकमहं यासांमध्ये आभासमात्रेणमनुष्येषुकृतार्थता लोकबुद्धिर्भवति ३४ बृहत्सामत्वामिद्धिहवामहे इत्यस्या
[illegible] चि गीयमानंसामपृष्ठस्तोत्रेविनियुक्तं इंद्रस्तवसंतत्साम्नांमध्येहमस्मि छंदसांमध्येगायत्री द्विजत्वसंपादनात्‌सोमाहरणाच्चश्रेष्ठोह
मास्मि कुसुमाकरोवसंतः ३५

राम०
१३३

अवसायोस्मि निश्चयं धर्मो वा ३६ वृष्णीनां यादवानां उशना शुक्रः ३७ दमयतां राजादीनां दमन साधनं दण्डोस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां जय साधनं नीतिरस्मि मौनं वाचो निग्र-
हः ३८ सर्वभूतानां बीजमस्मि तेन सर्वभूतानि मद्विभूतिरिति दर्शितं तदेवोपपादयति न तदस्तीति मया विना भूतं किमपि नास्ति उपादेयस्य उपादेयमंतरेणास्थितिसं-
भवात् ३९ नांतोस्तीति उद्देशतः एकदेशेन विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः ४० सर्वभूतानां बीजमहमिति सूक्ष्मा सर्वभावात्म्योक्ते सर्वस्य विभूतिरित्युक्तमेव तथापि तदुद्दे-

सत्त्वं

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं जयोस्मि व्यवसायोस्मि सत्त्ववतामहं ३६ वृष्णीनां वासुदेवोस्मि पांडवानां धनंजयः मुनीनामप्यहं
व्यासः कवीनामुशना कविः ३७ दंडो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषतां मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहं ३८ यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्-
जुन न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरं ३९ नांतोस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ४० यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं
श्रीमदूर्जितमेव वा तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसंभवं ४१ रामजीः

एषतूद्देशतः २

रागशक्तं प्रतिमाहृयद्यदिति यद्यत्सत्त्वं प्राणि विभूतिमत् ऐश्वर्ययुक्तं श्रीलक्ष्मीः शोभा वा तद्युक्तं ऊर्जितं बलाद्यतिशययुक्तं तत्तत्सर्वं मम तेजसः चिच्छक्तेरंशसं-
भवं अंशात्संभूतं त्वमवगच्छ जानीहि लोके यदतिरमणीयं तद्भगवतो रूपमिति आपादि स्पष्टं ४१ : रामजी रामजीः ॥ ४४ :

गी०
१३४

उत्तमाधिकारिणमुद्दिश्याह अथवेति भूरायासेनैतदुक्तं तएतावद्भिरेकदेशेनाहमिदं विश्वमवष्टभ्य स्थितोस्मि पादोऽस्य भूतानीति श्रुतेः तस्मात्सर्वाखिलं दृश
नं त्यक्त्वा सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिमेव कुर्विति तात्पर्यः ४२ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतासु दशमोऽध्यायः अथैकादशः पूर्वस्मिन्नध्याये योगो विभूतिश्च आत्मी
यत्वेन प्रतिज्ञाते तत्र एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः आत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन भूयः कथयेति तेरात्रे चास्य तेन प्रार्थिते तत्र अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थि
त इति संक्षेपेण योगो भगवतः सर्वभूताधारत्वलक्षण उक्तः [illegible] यच्च विभूतिकथनात् तत्र संते च विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ४२ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या
यां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः अर्जुन उवाच मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यत्त्वयोक्तं
वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम १ रामजी ॥

दिति कृत्स्नेन धाम्नामिमयेपसंक्षणाद्दिष्टब्ध्यमित्युपास एवत्स्मारितः तत्र भगवान् सर्वभूताधारत्वं साक्षात्कर्तुकामोऽर्जुन उवाच [illegible] मदनुग्रहायेति मयि पन्न
त्वनुग्रहो नुकंपा तदर्थं मदनुग्रहाय परमं सर्व्वः शोकमोहनिवर्तकत्वेन उत्कृष्टं गुह्यं गोप्यं अध्यात्मसंज्ञितं आत्मानात्मविवेकार्थं शास्त्रं अध्यात्मं तत्सं
ज्ञितं यत्त्वयाचं अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना षष्ठाध्यायपर्यंतं संपरार्थं शुद्धप्रधानं नायं हंति न हन्यते इत्यात्मनो कर्तृत्वाभावो कर्तृत्वप्रतिपादकं तेन मम मोहः
अविवेकोऽयं विशेषेण गतो नष्टः अत्र प्रथमपादे स्वराधिक्यमार्षं १

राम०
१३४

भवेति भयासप्तमाध्यायमारभ्य दशमपर्यन्तं त्वया भूतानां भवाप्ययावपि निरूपितौ अहं सर्वस्य जगतो प्रभवः सर्वं प्रवर्तत इति तावपि मया विस्तरशः त्वत्तः श्रुतौ हे कमलपत्राक्ष त्व
दीयं माहात्म्यमपि न च मां तानि कर्माणि लिंपन्तीति विषमसृष्टिकर्तुरपि वैषम्यनैर्घृण्यदोषो नास्ति जगत्कर्तुरपि किंकारबाधो नास्तीत्येवमादिरूपतत्सर्वार्थशुद्धिप्रधानं श्रुतमि
त्यनुषंगः २ एवमिति यत्त्वं विश्वमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति आत्मानं [illegible] जगदाधारमाहैतदपि तथ्यमेव नैव मात्रमपि भावनास्ति हे परमेश्वर ते त
व रूपमैश्वरं ऐश्वर्यसर्वविश्वात्मकं मायामयमिश्रथः हे पुरुषोत्तम द्रष्टुमिच्छामि तत्तविश्वरूपं मायामयं वास्तवं तस्वं यमा यामीति मिसेश्वरमित्यपुरुषोत्तमेति व पदा

व १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययं २ एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर द्रष्टुमिच्छामि
ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ३ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ४ रामजी रामजी :: ॥ ११ ॥

भ्यांलभ्यते [illegible] तयाच वक्ष्यति मायाह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद सर्वभूतगुणैर्युक्तं नैवं मां ज्ञातुमर्हसीति उक्तं च शुद्धं रूपमभिप्रेत्य अव्यक्तो
यमचिंत्योयमिति ३ मन्यसे यदीति हे योगेश्वर योगानां योगिनामीश्वर तद्रूपं यदि मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे परिमितदृशो नाधिकारं पश्यसि तर्हि दर्शय तदृहि
मे मत्कृते अव्ययमायामयं आत्मानं दर्शय मायामयत्वादेवास्याव्ययत्वमायामयत्वं हि सर्वे सर्वात्मकं सर्वदास्तीति मासिद्धं यथोक्तं वसिष्ठेन वर्त्तमानमतीतं च भविष्यच्च
लमणावपि यथाङ्कुरमहारं च निमेषः कल्पस्त्वपि चिरात्मनो स्थितानि से वृक्षमायाविज्ञं भितं नहि भ्रमदमीविमरसीमक्रमशः पुष्यति अतो मायामयत्वास्यात्म
ऐश्वरस्वरूपस्याव्ययत्वं ४

गी० १३५

पंचमुख २

से ३

एवं प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच पश्येति शतशः इत्यादिना अनंतानीत्युक्तं नानावर्णानि नानाकृतीनि च ५ दिव्यानि तावदाह पश्यादित्यानिति अदृष्टपूर्वाणि
चाश्चर्याणि अद्भुतानि च तुभ्यं दर्शयामुखानीति ६ हे गुडाकेश जितनिद्र मम देहे एकस्थं एकस्मिन्नेवावयवेनावयवमात्रे स्थितं कृत्स्नं समस्तं जगत् पश्य पश्चात् समस्त
तीतमनागतं विभक्तं एकत्वविहीनं स्थूलं सूक्ष्मं वा तत्सर्वमिह पश्य ७ यत्तूक्तं मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति शक्यत्वे शक्तोसि परिविकरणात्मस्वपश्याषेः अनेन प्राकृतेन

तत्राह नत्विति १

श्रीभगवानुवाच पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोथ सहस्रशः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतानि च ५ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रा
नश्विनौ मरुतस्तथा बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ६ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरं मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छ
सि ७ न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरं ८ संजय उवाच एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्व
रो हरिः दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरं ९

दिव्यमप्राकृतं ऐश्वरं ईश्वरसंबंधिनं योगं विश्वाश्रयत्वलक्षणं सामर्थ्यं ८ एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय दिव्यं रूपं दर्शितवान् सच दृष्ट्वा तिं स पाविष्टो भगा
वंतं विज्ञापितवानिती मं वृत्तांतं एवमुक्तो सारिषद्भिः श्लोकैः धृतराष्ट्रं प्रति संजय उवाच एवमुक्त्वेति ततः दिव्यं चक्षुः प्रदानंतरं राजन् हे धृतराष्ट्र महान् स्वासौ
योगेश्वरश्चेति विग्रहः महतो योगस्येश्वरः परमं दिव्यं ऐश्वरं मां प्रसिंबंधिनं तु मायातीतं दर्शयामास ९

वि १

लार

गण० १३५

तेदेवरूपो वशिनष्टिभ्यां अनेकसादिनात्र्अनेकानि अत्ततानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्न तदनेकवक्त्रनयनं अनेकामद्भुतानि दर्शनानि यस्मिंस्तदने
काद्भुतदर्शनं दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि येन सः दिव्यनानि विश्वतोमुखमिति पूर्वोक्तस्य एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमित्यस्याप
परामर्शः अनंतमवृतिः परिच्छेदरहितं ११ दिवि अंतरिक्षे भासांशिम्भिः भासः दीप्तिः अभूतोपमेयं नित्यस्य तामेव तस्य दीप्तिं सदृशं यति उभौ यदि स्यात्सदि यच्च
भ्याहोदिश्वत १२ इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्येति यत्प्राक् भगवता उक्तं तदपश्यदित्याह तत्रेति अनेकधा प्रविभक्तमिति सेन न वर्षाणि नतिविग्रगीतीनाम्
हृपगातदृदृश्यते तदन्मा भूदिति दर्शयितुं भावकाशं अनेकधा विभागयुक्तं विविक्तं अपश्यत एकस्यं एकाश्रयवृस्थं अयमर्थः यदा भगवतश्चतुर्भुजं रूपं विश्व

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधं १० दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं
सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखं ११ दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२
तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा अपश्यद्देवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा १३ रामजी राम शीराम ॥४४॥ रामजाराः ॥

तेन न वत्र्वेन नापि लब्धपदे स्मति क्रमशस्तदीयावयवानन्तरं क्रमशो गमिते वा परं न वेवावितं क्षिप्यते तत्रापि लब्धापदे तस्मिन्न तदपि संक्षा विश्वरूपमा
ह इति दिव्यं चक्षुरपि दत्तं संस्थ्यतामादिते मनए मनो सः देवच च क्षुः सतेन देव नव सुधा मनसूतानूक्तामामृशपनरमनदति अते कामाननिष
यानस्ता मनहं इका शास्त्रसगुणाब्रह्मगत तानिति अतिपरस्पोरथः यथोक्तं श्रीभागवते तत्र [illegible] लब्धपदं चित्तमाकृष्य तत्र धारये
त नाम मनि नि चिंतयेद्भूयः सुस्मितं भावयेन्मु [illegible] एतं त्र लब्धपदं चित्तमाकृष्य व्योम्नि धारयेत तच्च सक्लामतारोहेन किंचिदपि चिंतय [illegible] पेदिति तत्र

गी०
१३६

स्थेरोमांरोमांचितगात्रः १४ देवानस्मादिमादीनभूतविशेषाः चतुर्विधाजरायुजाद्यास्तेषांसंघानसमूहानब्रह्माणंचतुर्मुखं ईशंईश्वितारंकमलासनस्थ
मिमंनेनसूर्दर्शनमुक्तंउरगानपातालस्थानअनंतादीनदिव्यानकेलासादौस्थितानवासुकिप्रमुखानएतेनव्यवहितदर्शनमुक्तं १५ अनेकेअनंताःबाहवःउद
राणिवक्त्राणिचयस्मिन्तदनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंसर्वतः चतुर्दिक्षुउपर्यधश्च अनंतमपरिछिन्नंरूपमस्यतंअनंतमेवाहनांतमितिदीर्घस्त्वार्षत्वाधेतो

ततः सविस्मयाविष्टोहृष्टरोमाधनंजयः प्रणम्यशिरसादेवंकृतांजलिरभाषत १४ अर्जुनउवाच पश्यामिदेवांस्तवदेवदेहे सर्वांस्तथा
भूतविशेषसंघान् ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषींश्चसर्वानुरगांश्चदिव्यान् १५ अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रंपश्यामित्वांसर्वतोनंतरूपं
नांतंनमध्यंनपुनस्तवादिंपश्यामिविश्वेश्वरविश्वरूपं १६ किरीटिनंगदिनंचक्रिणंचतेजोराशिंसर्वतोदीप्तिमंतं पश्यामित्वांदुर्निरीक्ष्यं
समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं १७

दर्शिकोनस्तरस्यर्थः १६ किरीटगदाचक्रधारिणांतेजोमिमंतादर्दुर्निरीक्ष्यंद्रष्टुमशक्यंसमंतात्सर्वतोयदीप्ताः अनलाः अर्कश्चतद्वत्द्युतिर्य
स्यतंसमंतात्दीप्तानलार्कद्युतिमित्येकंपदं अतएवाप्रमेयंद्रष्टुमशक्यंपरिछेत्तुं १७ रामजीरामजीरामः ४१ ४४ गप० १३६

एवं तव योगैश्वर्यदर्शनात् त्वामेव मन्ये मीति वक्ष्यमाणं यत्त्वमेव विहरणोतित्वमेव परमं अक्षरं स्थूलादिलक्षणं अक्षरं परमं ब्रह्म सत्र माणुक्तं निष्कलं च सतेरव ब्र
मेवासि एतेन सगुणरूपस्य निर्गुणात्तापकं अत एव वेदितव्यं वेदांतप्रमाणेन ज्ञातुं योग्यं न तूपास्ती यं सगुणं ब्रह्मापि त्वमेवेत्याह त्वमस्येति विधानं लयस्थानं एतेन कारणात्वमु
क्तं अव्ययः अमर्त्तेर्द्वत्वात् शाश्वतस्य वैदिकस्य धर्मस्य गोप्ता सने नैयं ब्रह्म ततः हिरण्यगर्भस्य त्वमुक्तं सनातनश्चिरंतनो ऽनादिः पुरुषोंतर्यामी वात्मा मे पिवैमे
वेमेममत्तः १८ देशतः कालतश्चादिमध्यांतहीनत्वात् अनादिमध्यांतं दीप्तो हुताशो वक्त्रे यस्येति भास्वरं तत्वं पश्यंति स्वतेजसा चैव तपन्तं ज्योतिषा रविंचैलिंगरूपत
म १

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे १८ अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं
शशिसूर्यनेत्रं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं १९ द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रू
पमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

८

पंतं प्रकाशयंतं अनादित्वात् सर्वविशेषणाविशिष्टं विश्वं तंपि कर्मीभूतं तापयंतं त्वां पश्यामीति रूपं पश्यामि नानाविचित्रपरस्थानीयं विश्वरूपं सकलं कारकात्म
कधीवाचनोपेतं ये ज्योतिषा प्रकाशते स्वत्वमसीति जानामीति भावः १९ एवं स्वयंरूपदर्शनेन क्रतक्रत्यो भूत्वा तदुपसंहारमिच्छन् स्तौति द्यावापृथिव्योरिति हे
महात्मन् स्थिरसहंत्वया एकेन इदं द्यावापृथिव्योरंतरं मध्यं सर्वाः दिशश्च व्याप्ताः अत स्तवेदं अद्भुतं उग्ररूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रकर्षेण व्यथितं अतः परमि
दमुपसंहरेत्यभिप्रायः २० २

युध्यामेवाहममीहति ह्रियतः अमी तावत्त्वां असुरसंघाः असुरांशाः दुर्योधनाद्यः त्वां पतंगाः पावकमिव अत्र हृष्टप्रेरिता विशंति मरणाय समर्थाः केचिद्भीताः प्रांज
लयः प्रांजलयो गृणंति स्तुवंति २१ किंच ये तत्स्वगृहीताः रुद्रादयस्तेपि विस्मिताः संतः सर्वे त्वां वीक्षंते तस्मात् रुद्रादित्या इति साध्याः विश्वे विश्वेदेवगणाः विश्वेभो रुद्रा
दिसवत्स्तेयोकष्माणः पितरः गंधर्वाणां यक्षाणां असुराणां सिद्धानां जातिभेदानां संघाः संभूताः तस्तेतेशेषं सर्वे २२ पुनर्लोकानामात्मनश्च व्यथामाह रूपमिति महत्त

१३५

अमीहित्वांसुरसंघविशंतिकेचिद्भीताः प्रांजलयोगृणंति स्वस्तीत्युक्त्वामहर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंतित्वांस्तुतिभिः पुष्कलाभिः २१ रुद्रादित्याव
सवोयेचसाध्याविश्वेश्विनौमरुतश्चोष्मपाश्च गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघावीक्षंतेत्वांविस्मिताश्चैवसर्वे २२ रूपंमहत्तेबहुवक्त्रनेत्रंमहा
बाहोबहुबाहूरुपादं बहूदरंबहुदंष्ट्राकरालंदृष्ट्वालोकाः प्रव्यथितास्तथाहं २३ नभस्पृशंदीप्तमनेकवर्णंव्यात्ताननंदीप्तविशालनेत्रं
दृष्ट्वाहित्वांप्रव्यथितांतरात्माधृतिंनविंदामिशमंचविष्णो २४

अस्थिमध्यां तदीनं हि महाबाहो तैर्विकरालं महारूपं दृष्ट्वा लोकाः व्यथितास्तथाहं च व्यथित इति योजना २३ करालत्वप्रपंचेन स्वव्यथामेवाह नभ इति नभ
स्पृशं व्योम व्यापि युगपदनेकवर्णः कं तेन नभस्पृशं दीप्तं कांतं तं दीप्तं अग्निवज्ज्वलमानं व्यात्ताननं विस्तारितमुखं दीप्तविशालनेत्रं रक्तनेत्रमित्यर्थः हि यस्मात्त्वां
दृष्ट्वा प्रव्यथितांतरात्मा प्रकर्षेण व्यथितचित्तः धृतिं धैर्यं न विंदामि न लभे शमं च शांतिं स्वास्थ्यं च न लभे विष्णो व्यापक अपानकं तवराज्ञां तेरं शंसस्ता मत्रं गतमस्यं सेतरस्मा

कालानलः प्रलयाग्निः तत्तुल्यानि प्रसीद प्रसन्नं सुखदो भवेत्यर्थः २५ अमी त्वां विशंति सग्निमस्मीकास्यपक्षष्यैतिते भीष्मादयः उत्तमांगैः शिरोभिः अयं भावः धृतराष्ट्रस्य पु
त्राः पापिष्ठाः भगवंतमेवं त्रैलोक्यशरीरं विशंति पापानुरूपं तस्य पापस्यानुष्ठानाच्छिन्ना नरकानिव गच्छंतीति तत्र त्वां विशंतीति सेवोक्तं भीष्मादयस्तु भक्ताः प्रीताः शिवो स्वर्गाय वा

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास २५ अमी च त्वां धृतराष्ट्र
स्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६ वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशंति दंष्ट्रा
करालानि भयानकानि केचिद्विलग्ना दशनांतरेषु संदृश्यंते चूर्णितैरुत्तमांगैः २७ यथा नदीनां बहवोंबुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवं
ति तथा तवामी नरलोकवीरा विशंति वक्त्राण्यभिविज्वलंति २८ यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतंगा विशंति नाशाय समृद्धवेगाः तथैव नाशा
य विशंति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः २९

अमरस्ता स्तद्गतं तो मुखं प्रविशंतीति विषमगतिरवनाश्यं त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रैर्विशंति भीष्मादयस्ते वक्त्राणि विशंतीति विभागदर्शनं युक्तमिति २७ २८ मेवमस्ह
ष्टांतमाह यथेति तव वक्त्राणि विशंतीति संबंधः अभिविज्वलंति सर्वतः ज्वलमानानि २८ बुद्धिपूर्वकमेवैतो वक्त्राणि प्रविशंतीति सदृष्टांतमाह यथा प्रदीप्तमिति
२९ एमन्नीः ४४॥

भी०
१२२

पेत्तप तं तस्तां स्तंकरूणवानपि नवारयि तुमिच्छसे वेसाहलेलिह्यसे भूयो भूयो ऽतिशयेन वास्वाद्यसि किंदृशस्त्वं समंतात् ज्वलद्भिर्वदनैर्लोकान्समग्रान्ग्रसमानः एवं वि
घेरास्मापित वते तेजाने हीयते मस्तु तवहेत एवे साहते जोभि रितिर्हीवि स्नो व्यापनशील समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्य वतुग्राः ग्रसुम शक्ताः भासः दीप्तयः तपंतीति योजना पदार्थः
स्पष्टः ३० एवं दीप्त स्याकुलीभूतोऽर्जुनः भगवान् स्वपमिति विद्यन्सा हस्पाख्याहीति एवमुग्ररूपः क्रूरकर्मा भगवान् कोऽसीसाख्याहि यमुकोऽस्मीति कथय परमेश्वरा

लेलिह्यसे ग्रसमानः समंताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपंति विष्णो ३० आख्याहि
मे को भगवानुग्ररूपो नमोस्तु ते देववर प्रसीद विज्ञातुमिच्छामि भवंतमाद्यं नहि प्रजानामि तव प्रवृत्तिं ३१ श्रीभगवानुवाच कालोस्मि लोक
क्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ऋतेपि त्वां न भविष्यंति सर्वे ये वस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ३२ तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धं मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ३४ रामजी रामजी रामजी ः ४४ ः ः ः ४४

तो भवन्तमहं विज्ञातुमिच्छामि यतस्तव प्रवृत्तिं चेष्टां न जानामि एवमर्जुनेन प्रार्थितः श्रीभगवानुवाच काल इति इहास्मिन् संग्रामे लोकान्समाहर्तुं मुक्ति
तुं प्रवृत्तः प्रवृद्धो महान् लोकक्षयकृत्कालो नामपरमेश्वरोऽस्मि यस्मादेवं तस्मात्त्वमृतेऽपि त्वां विनापि सर्वे न भविष्यन्ति के ते सर्वे ये प्रत्यनीकेषु शत्रुसैन्येषु योधाः
पुरोभागे आस्थिताः स्थितास्ते ३१ तस्मादिति यस्मात्त्वां विनाप्येते मरिष्यन्ति तस्मात्त्वं उत्तिष्ठ युद्धाय शेषं स्पष्टं ३२ ३३ रामजी रामजी: ४४ ः ः ः

राम०
१२२

माव्यथिष्ठाः एते मया हताः कथं हन्तुं शक्या इत्याकुलीभावं मा गाः युध्यस्व जेतासि जेष्यसि सपत्नान् शत्रून् ३४ भगवता एवमुक्ते सति पश्चात् किं वृत्तमिति सापेक्षायां संज
य उवाच अत्र कृतांजलित्वादिना विकेन भवद्वाक्यं त्कंपनं किरीटिनं तोरघ्यंतीति सम्बन्धः तेस गद्गदं भयहर्षाभ्यामावेशेन गद्गदेन कंठाकंपनेन सह वर्त्तमानेन इति सगद्गदं यथा
भवति तथाह उक्त्वा नूभीतभीतः सनाहेति संबंधः अत्र आहेति परस्मैपदे पुनरर्जुन उवाचेति पुनरुक्तं स्यात् अतः प्रणम्य अर्जुन उवाचेत्येव संबंधः न तु प्रणम्य
आहेति का तर्हि आहेति क्रियायाः गतिः नेयं क्रिया किंतु आहेति प्रसिद्ध्यर्थमव्ययमिति दोषः ३५ एकादशभिः श्लोकैरर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश मेवेदृष्णमव

१५१

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४ संज
य उवाच एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५
अर्जुन उवाच स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ३६

हे कृष्ण अंतर्यामिन् तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यतीति यत् तत्स्थाने इदमत्यंतं युक्तमित्यर्थः यत्तव प्रकीर्त्तनात् सम्यक्कीर्त्तनेन जगत् अनुरज्यते तदपि स्थाने युक्तं यत्तव
प्रकीर्त्या रक्षांसि भीतानि संति दिशो द्रवंति पलायंते तदपि स्थाने युक्तं यच्च त्वां सर्वे सिद्धसंघाः कपिलादीनां समुदायाः नमस्यंति तदपि स्थाने अत्रायं श्लोकः
रामजी रामजी। रक्षोघ्नमंत्रशास्त्रे प्रसिद्धः भवनाद पुण्यात् कृष्णस्य दर्शनात् त्वमंत्राभ्यां संत्रेयइति रहस्यं ३६

कुतो मां सिद्धसंघा न नमस्यंतीत्यत आह कस्माच्चेति हे महात्मन् कस्माद्धेतोस्ते त्वां न नमेरन् अपि तु नमेरन्नेव अत्र हेतुः गरीयसे
ते पितुरप्यपि गुरुस्तथापि त्वं अतिशयितो गुरुरसीत्यर्थः कुतो ममैवातिशयः तेषां मम च समानेऽपि समस्तं कल्पादौ सृष्टिं च तथा हि ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्यापि आदिकर्त्रे
पितामहाय पंचमहाभूतसृष्टिद्वारा ब्रह्मणोऽस्रष्टे इत्यर्थः जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात् संनिहितत्वाच्चेति मायेन नित्यसिद्धैश्वर्यस्य तव आज्ञा यांति सर्वेऽपि हिरण्यगर्भादिभ्योऽपि भवं
ति न तु त्वं समास्ते अनंत एवं हे अनंत हे देवानां ईश जगन्निवास जगतामालयभूत त्वं अक्षरं शुद्धं ब्रह्म कोऽहं शंस सदसत् सत्वसन्तु तत्परं सच्च असच्च सदसती ताभ्यां परं च मरस

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे । अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ३७ त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ३८ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ३९

त्परं कार्यकारणातीतं तदुभयातीतं चेति त्रिविधमित्यर्थः ३७ पुनरपि स्तौति त्वमिति आदिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात् पुरुषः सर्वशरीरशायी पुराणः शरीरनाशादिनाप्यवि
नश्यन् विश्व[illegible]स्य त्वं परं निधानं निधीयते तस्मिन्निति लयस्थानं किं साक्षी नान्तर्यामी प्रकृतिं वा स्यति वेत्ता ज्ञाता वेद्यं ज्ञेयं च त्वमेव परं च धाम त्वमेव धाम परमं धाम अमृतधाम च त्वमेव तत्त्वं त्व
या विश्वं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्तिभ्यां हे अनंतरूप त्रिविधपरिच्छेदशून्य स्वरूप ३८ सर्वदेवतात्मत्वेन स्तौति वाय्विति प्रजापतिर्दक्षादिः चतुर्मुखो ब्रह्मपितामहश्च तन्मु

हे अनंतवीर्य यतः सर्वं समाप्नोषि एकोभावेनासमंतात्व्याप्नोषि ततोहेतोः सर्वइति तवनाम पुरस्तात्कर्मणामारंभे पृष्ठतस्तेषांसमाप्तौ सततः मध्येपितेनमोस्तु ४० एवं
मत्वा सापराधान् क्षमापयते सखेतीति अपंसमस्वामिरितिमत्वाप्रभवं सौत्कर्षाविष्करणपूर्वकं यत मयाउक्तं हेकृष्ण हेयादव हेसखेतिशब्दैः पुनः मंधिगर्तैः कुतुकंकौतु
हरूपंविविधं महिमानं माहात्म्यं अजानता करावितभ्रमात् तथाचितत्वंरूपात करचित्प्रमादापेनस्नेहेनच ४१ तथायच्च अवहासार्थं विहारादिषु असत्कृतामिथ्यभूतो

८१

नमः पुरस्तादथपृष्ठतस्ते नमोस्तुते सर्वतएवसर्व अनंतवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वः ४० सखेतिमत्वाप्रसभंयदुक्तं हे
कृष्णहेयादवहेसखेति अजानतामहिमानंतवेदंमयाप्रमादात्प्रणयेनवापि ४१ यच्चापहासार्थमसत्कृतोसि सर्वः ४० सखेतिमत्वाप्रसभं
कृष्णहेयादवहेसखेति अजानतामहि विहारशय्यासनभोजनेषु एकोथवाप्यच्युततत्समक्षंतत्क्षामयेत्वामहमप्रमेयं ४२ पिता
सिलोकस्यचराचरस्यत्वमस्य तमस्य पूज्यश्चगुरुर्गरीयान् नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकः कुतोन्योलोकत्रयेप्यप्रतिमप्रभावः ४३ ४२ ः ः ः ४४

५९१

सि एकोवा मत्तोवात्वान्वियोगकालेवा तत्समक्षंवा सत्कृतोसितत्क्षामयेयतस्त्वं अप्रमेयोचिंत्यप्रभावः करुणापरः यतः शत्रुभ्योपि शिशुपालादिभ्य उ
त्तमांगतिंदत्तवानसीत्यर्थः ४२ अप्रमेयत्वमेवाह पितासीतियतस्त्वमस्माकंपितासि अतोस्माभिः शिशुभिः कृतापराधास्त्वयाक्षंतव्याएवेतिभावः ४३
रामजीरामजी ः४४ रामजीः॥

एतदेवाह तस्मादिति यस्मात्त्वं पिता गुरुश्च तस्मात्कायं शरीरं प्रणिधाय भूमौ भूमौ धृत्वा दंडवत्प्रणम्य त्वां प्रसादयेऽहं यंस्तु तं संपृष्ट मनंत ४४ एवं स्तुत्वा दृष्टं मा
र्पयते अदृष्टपूर्वमिति हे देव कदापि दृष्टपूर्वं न दृष्टं तादृशं सर्वं दृष्ट्वा हृषित उत्फुल्लोऽस्मि तथापि विकरालरूपदर्शनेन तेन भयेन च मे मनः प्रव्यथितं अतस्ते देवधारणाविषयम्
तद्रूपं मम दर्शय ॥ ४५ तदेव रूपमाह किरीटिनमिति एतेन चतुर्भुजेन मम चक्रगदाकिरीटिपकं चतुर्भुजं भवतो रूपं धारणाविषयमिति दर्शितं हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते म
n1

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ४४ अदृष्टपू
र्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देवरूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ४५ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्र
ष्टुमहं तथैव तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ४६ श्रीभगवानुवाच मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात
तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ४७

हस्रबाहुत्वादिकं उपसंहृत्य तेनैव रूपेण भव मनोभव ४६ एवमर्जुनेन प्रार्थितस्तं भगवान्श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः हे अर्जुन प्रसन्नेन मया तवेदं
परं रूपं दर्शितं आत्मयोगात्स्वसामर्थ्यात्करुणया न तु तव तद्दर्शनेनाधिकारोऽस्ति तथा च मा गुरुं कं मरणे वाधिकारस्त इति तेजोमयं चिद्रूपं दिव्यं विश्वं
विश्वात्मकमाद्यं अनादिरनंतं च यद्रूपं त्वदृर्शितं ४७ रामजीराम:

योगैककाम्यं एतत्कैर्मिर्लभ्यं प्राप्यमित्याह नवेदेति वेदानां यज्ञानां च अध्ययनैः सोधिर्गमैः नच दानैः नच क्रियाभिः स्मार्ताभिः पूर्तादिभिर्वा पोक्तपारामादिभिः
तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृलोके एवंरूपोऽहं द्रष्टुं न शक्यः [illegible]कृत्वामाववाप्तुः नत्वदन्येन कुरुप्रवीर ४८ इदमतितुल्ये भरर्शनं रूपं दृष्ट्वापि चेद्भयसे तर्हि[illegible]उपसंह
रामीदमिसाशयेनाहं मा ते इति मम इदं ईदृक् घोरं रूपं दृष्ट्वा ते तव व्यथा माभूदिति शेषः व्यथा विमूढभावो विमोहश्च ते माभूत् व्यपेतभीः निर्भयः प्रीतमनाश्च पुनस्त्वम्

नवेदयज्ञाध्ययनैर्नदानैर्नचक्रियाभिर्नतपोभिरुग्रैः एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ४८ माते व्यथा माच विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदं व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं
दर्शयामास भूयः आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ५० अर्जुन उवाच दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं
जनार्दन इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ५१

त्वात्तदेव पूर्वं त्वया दृष्टं प्रार्थितं मे ममेदं रूपं प्रपश्य ४९ संजय उवाच इतीति वासुदेवः अर्जुनं प्रति इति पूर्वोक्तरीत्या उक्त्वा यथापूर्वमासीत्तथा
स्वकं मानुषं रूपं भूयः पुनः दर्शयामास परं अर्जुनेन प्रार्थितं चतुर्भुजं धारणाविषयं रूपं [illegible]पिति [illegible] इत्यर्थः तथा महात्मा व्यापकोपि सन् सौम्य
वपुरनुग्रहदेहो भूत्वा भीतमेनं आश्वासयामास च ५० ततो निर्भयः सन्नर्जुन उवाच दृष्ट्वेति सचेताः अव्याकुलः प्रकृतिं गतः स्वास्थ्यं प्राप्तः संवृत्तोऽस्मि

गी

अस्मिन्विश्वरूपदर्शनस्य दौर्लभ्यं दर्शयन् श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिति दर्शनकांक्षिणः दर्शनं कांक्षंत एव न तु लभंते ५२ नाहमिति नैव रूपज्ञाप्यये नेति सेनो
क्तः एवार्थः पुनरुच्यते विश्वरूपदर्शनस्याति दौर्लभ्यप्रतिपादनाय स्पष्टार्थश्च श्लोकः ५३ कथं तर्हि द्रष्टुं शक्यस्त्वमत आह भक्त्येति भक्त्या आराधने न अनन्यया अव्यभिचारित या
अखंडेयसथ्यः अहं एवंविधो ज्ञातुं शक्यः तत्पदार्थशोधकशास्त्रतः द्रष्टुं ध्यानतः तत्त्वेन याथात्म्येन प्रवेष्टुं शक्यः तत्त्वमसि वाक्यार्थज्ञानतः हे परंतप अज्ञानशत्रुं ता
पयतीति परंतप ५४ शास्त्रसर्वस्वसंग्रहमाह मत्कर्मकृदिति मदर्थमेव कर्माणि करोतीति मत्कर्मकृत् अहमेव परमो निष्ठा प्राप्यो यस्येति मत्परमः एतेन कर्म:

श्रीभगवानुवाच सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ५२ नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया श
क्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ५३ भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ५४ मत्कर्मकृन्मत्प
रमो मद्भक्तः संगवर्जितः निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ५५ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नाम ११ रामजी रामजी राम:

कर्मयोगो ध्यानयोगश्च तत्पदार्थशोधक उक्तः मद्भक्तः आराधनकृदिति उपासनाकांडार्थसंग्रहः संगवर्जितः संन्यासेन त्यक्तभोगस्थानः निष्ठुरः सुक्तः निर्वै
र इति विश्वं भगवदात्मना पश्यन् सुखं अन्यथा भेदबुद्धौ निर्वैरतासंभवात् एवंभूतो यः स मां तत्पदलक्ष्यार्थभूतं अखंडानंदैकघनं एति प्राप्नोति प्रत्यग
भेदेन हे पांडव विशुद्धवंशजत्वमेव तत्प्राप्तौ शक्नोतीति भावः ५५ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रकाशे ११ रामजी : : ४४

स्तमम्मारम्भे तावता ग्रंथेन तत्सद्वाच्यार्थो निरूपितः इदानीं तत्पदार्थशोधनमुपासनाकांडं च समापयिष्यन्निहार्थे तः माघाम्येन तत्पदलक्ष्यमर्थं तद्धि लां
क्षणानि च मृरव्यं ते श वृत्तस्त्वौकिकं च धर्मानुमारेण तत्सद्वाच्य ऐश्वर्योपासनादिकं भयं च्यजे तत्र यो धाधा पांते भक्तकर्महकम्मसरमदुसादिना स्वभजनमुक्तं
तत्र मछलार्थः किं सगुणोपास्तेर्निर्गुणं ब्रह्म अपवापि अक्षरं सघहस्यपूर्वं भयोगदर्शनात संदिहानः पृच्छति एवमिति एवमिसय्यवहितं भक्तकर्मेत्यादि सानार
क्तं मकारं परमश्रशक्तिमितेनैव प्रकारेण ये सततयुक्ताः नित्यं समाहितचित्ताः भक्ताः सगुणं त्वेरिन त्वां ये पर्युपासते ये चापि अक्षरं अव्यक्तं स्थूलादिलक्षणं बुध्याद्य

दि

५१

अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः १
श्रीभगवानुवाच मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः २

गोचरं उपासते तेषां मध्ये योगवित्तमाः के अतिशयेन योगवित्तमाः के कतरे इत्यर्थः निर्गुणास्पदुः मायत्वोक्तेव श्रेष्ठत्वस्य पनसगुणप्राप्तिरूपं च शवृत्तो दर्शयन् श्रीभगवानुवाच
मय्यीति मयी सगुणे ब्रह्मणि मन आविश्य ये मां नित्ययुक्ता सदा युक्ताः मां परमेश्वरमुपासते चिंतयंति श्रद्धया आस्तिक्यबुध्या परया सात्विक्या च
वश्यं परमात्मायमाराधितः [illegible] स्मात्ल्लारपिप्पतीमेवं निश्चयरूपया श्रद्धयोपेताः ते मम मतानी त्वात्मैव भेमतमिति ज्ञानिनमात्मेवे नैवश्यती मूलेष
पिका इत्यादि अरूपात्वेतं स्वेवं तस्मात्पुक्ततमा मताः २

तेल३

एवमुपासकानुक्त्वा अव्यक्तविदां ज्ञानिनां रोलभ्यं श्रीकृष्णो ये त्वेपराणाह्ये त्विति त्रयेण। सगुणाद्वैलक्षण्यार्थः अक्षरं एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्य स्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिश्रुत्या सर्वधर्मशून्यं निरूपितं अत एवानिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यं वाचा अव्यक्तं चक्षुराद्यगोचरत्वात् इदंरूपविषयपरस्थं। तथा श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति ब्रह्मणो वाङ्मनसातीतत्वं दर्शयति पर्युपासते सम्यक्कोऽरण्यापासते उपासनमिह अनात्मनामदर्शनमेव पर्यालोचनं च ना त्म दर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे रतिनानुतत्त्वविविषस्य शमकं समस्तत्वे किं मानमत आह सर्वत्रगमिति सर्वत्रानुस्यूतत्वेन स्फुरणात् तस्यैव सर्वत्रगतं यस्मात् पाप्मनां वै सत्ता चतु वतिकथं तस्मात् सत्त्वं व्याप्यमिति भावः न चैवं तर्हि किं काम्यमतं सत्तासामान्यमुक्तं स्यात् तद्विघटः सत्त्वि तिसर्वत्रानुगतं दृश्यते इत्याशंक्याह अचिन्त्यमिति सत्तासा

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ३

मान्यं हि सत्त्वं कं तदपि अनृतमनुवृत्तानुबन्धेन चात्मानं लभते न स्वतः सिद्धं सामान्यं तत्त्वाति सतीर्थदत्तं स्मरति इति प्रसयात् सामान्यस्य सदिति प्रत्ययागोचरत्वे तु तस्या असत्त्वापत्त्यापरार्थत्वमेव न स्यात् तस्मात् सर्वाधिष्ठानभूतं ब्रह्मरूपापरिहीनत्वात् चिन्त्यमपि तु मशक्यं हेरतस्य सङ्गगतत्वे न मनसोऽगोचरत्वमित्यर्थः ननु सत्त्वरितिमसपस्मामत्या अनुपपत्तेः सत्तासामान्यचारित्वं प्रतीतेनाधिष्ठानभूतं ब्रह्म सनस्य अपि तु शक्यमत आह कूटस्थमिति विस्तुतो मरुपिसरिवाद भास मानं कूटं यथा कूटकार्षापणं कूटतुलेति तद्वत् कूटं अहंकारः प्रतीतोऽयं अभेसमानमानो मा तिकरावितकतो योपदर्शयेन करावितिसतत्र मिथ्या कल्पितं यथा रज्जुरगस्तथा चापम हंकाराभिमिथ्या तत्र कूटस्थः अधिष्ठितत्वात्मकत्वेनातिकूटस्थं चेतनं आह मनुभवेद्धि अहं कोऽहं दृश्यतया

~~साक्षित्वग्राहकं चैतन्यं स्वानुभवैकविषयं प्रकाशैकरूपं~~ यया भातितद्ग्राहकं स्वप्रकाशं चैतन्यं ततो मतपृथग्घटभासकं कोऽपि घटादर्शस्त्वयेतदेतेन

निरस्तापरोक्षत्वप्रसङ्गः साक्षित्वेन चेत्स्वयमनुभवस्यात्मविषयत्वेनाहमर्थस्यैवात्मानत्वे ततो महदन्तो साशंक्याह अचलमिति अहमर्थो हि सु

खी परिणामी अविभाज्यतिरोभावशील [illegible] जात अचलः आत्मा तु न तथा [illegible] तस्य तथात्वे निर्मोक्षापत्तेः बद्धो [illegible] घट

दुःखादिधर्मिणां असंतिकत्वं खनाशस्य मोक्षस्य ध्वंसनाशमूर्तेरणासंभवात् घटे यावद्रूपनाशस्ते ज्ञानात आत्मनस्तिरोभा

वे वक्तव्यासाध्यप्रसक्तेः तस्मादुत्पत्तिवदपि तत्त्वस्वरूपाज्ञानस्य साक्षि तेनामूर्ति तस्य स्वरूपत्वात् अस्तित्व अन्यथा स्वमेत्थि तस्मात्सुखावस्थामिति

परामर्शो योगात् ननु स्वप्नेऽपि अवस्था त्वात्मानं प्रकाशयते तस्य काशकस्य मनः यो संगस्याभावात् कालो आप्रियमाणं हि करणं

क्रियां साधयति न च संयोगकरणव्यापारोऽस्ति तस्मात् स्वप्नावस्थायामपि स्वात्मा स्वप्रो [illegible] ज्ञानादिगुणहीनौ [illegible] इत्याशंक्याह ध्रुव

मिति न तु आत्मा किं सत्तामात्रेण यस्कान्तवत्करणानि प्रवर्तयति तद्व्यापाराविष्टः मननाद्यः दृष्टापत्तेः तन्मते चात्मने

कर्तृत्वासिद्धिः नासः अतिप्रसक्तापत्तेः व्यापारोहि स्पन्दः सच परिच्छिन्नस्यैव युज्यते न विभोः विभुत्वाहानेश्चाणुत्वान्मध्यपरिमाणत्वमध्य

मपरिमाणत्वे घटादिवदनित्यतापत्तिः तस्माद्ध्रुवं अनपक्षुतस्वभावमक्रामितोऽर्थः ३

स्प३

खमत्न५

बु४

प्रकाशमानोऽसि ३

भी०
१५३

२१

एवंविधमक्षरं कथमुपासनीयमिति तत्राह संनियम्येति सर्वेन कालेन सर्वदा एतेन ध्यानस्यैवैतत्परमुक्तं इंद्रियग्रामं समनस्कानि इंद्रियाणि
संनियम्य एकीभावेनात्मनि विशेषेण कृत्वा सकारणो मविलाप्येत्यर्थः समाः चात्मन्येव हीनादि बुद्धिर्येषां ते समबुद्धयो ये भवंति ते पि मामेव निर्विकल्पं परंब्र
ह्मपराकाशं प्राप्नुवंतीति श्रुतिः स्वपरापं चावतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा महद्बुद्ध्यचनविचेष्टितामाहुः परमां गतिमिति सर्वभूतहिते रताः तात्पर्येण सर्वभूत
हितेन सर्वभूताभयप्रदानेन सन्न्यासेनोपि ध्यानांगमिति विधीयते ४ अस्मा गतेर्दुःप्रापत्वमाह क्लेश इति यद्यपि सगुणाधिदैवमधिकः क्लेशो
स्येवतथापि तेसालंबनाः ध्यायंति सोपानरोहक्रमेण परं आकाशं प्रविशंति ये पुनः निरालंबध्यानं आकाशपुंडमेव तेषां निर्विषयेचेतः स्थिरी
करणे विकारतः क्लेशोस्ति तत्र क्रमिकध्यानप्रयोगः शुद्धविन्मात्रैविषयतत्त्वमाप्याध्यस्तेन तत्र केवलमात्मवदिहिकं क्लेशस्तेन उमाधिभौति
कमध्यस्थं प्रयोक्तं व्यसिषेन आतिवाहिकरणापंत्वादेहेश द्वितदेहकः आधिभौतिकः यावुध्यानेरोतज्जिरभावनादितिश्च तिक्रम्य पा

संनियम्येंद्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ४ क्लेशोधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां अव्यक्ता
हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ५

षाणादीन वहतिदृष्टदेशं नयतस्समिमानिंगमिस इति वाहिसर्वत्राप्रतिहतगतिकं भूतसूक्ष्मं तेन निर्दे
तत्रातिवाहिकोयं क्लेशः प्रपंचः पुनः चित्तदेहकः चित्तमेव देहः स्वरूपमस्येति सम्मतं सएवमनचिरभावनात तत्प्रपंचरचितकारिमेनोप
तत्राधिभौतिक्या स्थूलभूतमयवपुषो होतद्देतिश्लोकार्थः एवं चव ध्यातोत्राभिनिवेशेन निरिच्छमाणोरजोरगः स्वयं शाम्यतीति तदधिष्ठा
नभूता रज्जुश्चाविर्भवतीति यावत्तस्मिन्नपि माधवादिस्थौजाप्यमध्यस्य तामवाभिनिवेशेन चिरकालं यमच सुषेत्वपश्यतस्तस्मा
मृतेमोक्ष्यंतिराधीयते च तन्मात्राविर्भवतीत्यत एव वाणारस्यः स्वारण्येः सांधस्वाभिरसमायेनत्वमवहरंतीति सर्वेनोपास्यायते

एवं चेत्तस्यामूर्तेरपि तत्त्वे विश्वरूपमेति सम्मूर्तिमेवात्यादरेण पश्यन्नूतस्यास्तत्त्वे विश्वरूपमवगच्छति यदपश्यद्यशोदा वासुदेव
देहे एवं देववितर्कजं प्रत्यक्षं प्रकृत्यो क्तं भगवता योगभाष्यकारेण बादरायणेन मतं तोन्यत्परं प्रत्यक्षमिति तच्च श्रुतानुमानयो
र्योगजमिति स्थूलालंबनः समाधिर्वितर्कः विश्वरूपस्यापि अस्मितामात्रमवशिष्यते अस्मितायामपि सुखं
यां चिन्ताव्यक्तत्वात्तस्यामपि समाहिते मनसि समैहैवमनसास्मितातिरोधीयते शुद्धा चितिरेवावशिष्यते इति अव्य
क्तासक्ताः सोपानारोहक्रमेण परां काष्ठां प्रतिपद्यन्ते ये तु अव्यक्तासक्ताः पक्षिवत्कस्मात्सद्य एव परमारूरुक्षन्ति तेषां न
विक्षेपे रांचमशं वाध्यन्ते तथैव चकरा वित्तसमाधितेनाभ्युपगच्छन्तीति तेषां पराभवसंभावनाप्यस्तीत्यत उक्तं क्लेशोऽधिकतर
स्तेषामव्यक्तासक्तासक्तचेतसामिति हि यस्मादव्यक्ता निरालंबना गतिः यस्माद्भिः देहवद्भिः देहाभिमानिभिः दुःखं
घ्याप्यात यायाश्चवाप्यतेननुमाहुः खप्राप्येतिभावः ५ एवमर्जुनेनाप्रष्टो ॥ ५४

नचव्यक्तासक्तचेतसां क्लेशाधिक्यमित्युक्लेशोधिकतरः केवलमित्युक्तमिति किंत्वेवं साधनेन व्यक्तभावेनेनेसाध्यं कार्ह्येतितितत्पूर्वाणि सर्वाणि निलेन
मितिकल्पितानि कार्याणि मम समर्प्य मत्पराः अहमेव परः सर्वेकमेभिः प्राप्योयेषां ते मत्पराः अध्यानपराया अनन्येन नमेव द्वासेन अहमेवभवाम्य वान्यवा
पुरेव इति परमेश्वरः हं अहत्यरूपेणानन्ययोगेन चेतः समाधानेन मां ध्यायंत उपासते त्वेवध्यानेन स्थैर्यं लभते ६ तेषां ध्यापिनां तेषां तदा शीघ्रमेवाहं समु
द्धर्ता कर्तापि तत्समयि मय्यावेशितचेतसामेवं विभूतः अत्यासक्तानामपि शीघ्रमेव परमोद्धर्ता तु महो इति तात्पर्यतेः संसारमिति निवेश्य मयि

येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः अनन्येनैवयोगेनमांध्यायंतउपासते ६ तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात
भवामिनचिरात्पार्थमय्यावेशितचेतसां ७ मय्येवमनआधत्स्वमयिबुद्धिंनिवेशय निवसिष्यसिमय्येवअतऊर्ध्वंनसंशयः ८
अथचित्तंसमाधातुंनशक्नोषिमयिस्थिरं अभ्यासयोगेनततोमामिच्छाप्तुंधनंजय ९ रामजीरामजीरामः

तिभावः ७ यस्मादेवं तस्मात्सर्वप्रपंचविश्वरूपे [illegible] ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकं अंतःकरणं स्थिरीकृत्य मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिं निवेशय तत
फलं च निवसि[illegible]ष्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि वा संकरिष्यसि अतः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः ८ विश्वरूपधारणापाम अशक्तं प्रति प्राह अथ
यदि मयि विश्वरूपे अथ यदि चित्तं समाधातुं निवेशितुं अचलं धारयितुं न शक्नोषि तर्हि अभ्यासयोगेन चित्तस्यैकाग्रताभ्यासं ते[illegible]
वात्येवाप्रतिमार्गविलंबनेन सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं अभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणः तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपं प्राप्तुमिच्छ

अभ्यासेपीति अभ्यासे पूर्वश्लोकोक्ते मत्कर्मश्रवणकीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनं अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनमिति नवविधभजनात्मके
भगवत्यास्वर्थकर्म मत्कर्मशब्दिते स्वपरमत्वेन व्यवस्थितो यस्य तादृशो भव कर्माणि श्रवणादीनि सिद्धिं सत्वशुद्धिं १० मद्योगं श्रवणादीनि एतानि पूर्वोक्तं अभ्यासा
त्मसर्वकर्मफलत्यागं कुरु ११ सर्वकर्मफलत्यागमेव श्रेयोहेतुत्वात्स्तौति श्रेयो हीति अभ्यासात् [illegible] ज्ञानं श्रवणमननजं परोक्षं श्रेयः ज्ञानादपि
ध्यानं विशिष्यते श्रवणकीर्तनादिविशिष्यते ततोपि कर्मफलत्यागः श्रेयान् यस्मात् अनन्तरं अस्य त्यागस्य शान्तिर्मोक्षः [illegible]

पृ१

अभ्यासेप्यसमर्थोसि मत्कर्मपरमोभव मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि १० अथैतदप्यशक्तो
सि कर्तुं मद्योगमाश्रितः सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान ११ श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्य
ते ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरं १२ रामजी० रामजीरामः ॥४४॥ मन्त्राः ॥ रामजी रामजी रामजी ॥

त्यं साधनं सुकरत्वात्स्तुवन् पूर्वोपपत्त्यापि [illegible] तत्रैव [illegible] श्रेयः अभ्यासात् श्रवणाद्यभ्यासात् तज्जं ज्ञानं ततो निश्चयात्मकं श्रेयः ततोपि
ज्ञानात्तस्यार्थस्य साक्षात्काराय ध्यानं श्रेयः ततोपि कर्मफलत्यागः यतो हि सर्वकामतां प्रजहाति यदा कामानिति श्रुतेः अयमपि कर्मफलत्या
गेन कामान् जहातीति तेन मम रतिस्तुष्यते १२ रामजी ॥ रामः ॥

द२ म३ दा२

परमभक्तस्याक्षरस्योपासकस्येति तद्गुणाकथनेहि साधकानां तेषु गुणेष्वादरो भविष्यतीति बुध्याह अद्वेष्टेति अद्वेष्टा चेद्रुतासीनः स्वात्म
साहमेव मित्रमेवं मैत्रो न तु उदासीनः कस्यचिदपि दुःखमस्मिन्नशत्रुत्वामपतिकं ये मैत्रत्वं स्यात्तथा स्नकरुणा इति दुःखितानामपि करुणा यानवाधि
तु मैत्रेयः पित्रा स्नेहमेवेच्छति एतेन सर्वभूताभयप्रदः संन्यासी उक्तः अत एव तस्य निर्मम इति विशेषणं यस्मात् मुख्यमहाविरक्तस्य नांनिरहंकार इति अहंकारो
हि सर्वानर्थनिदानं ममत्वनिर्गतो यस्मात्मनिरहंकारः अत एव समदुःखसुखः यस्य तत्र को मोहः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः क्षमी क्षमावा

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी १३ संतुष्टः सततं
योगी यतात्मा दृढनिश्चयः मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मे भक्तः स मे प्रियः १४ रामजीराम रामजीराम रामजी

म१

न परिभवमाप्तावपि स्वस्थचित्तः अन्योपि मुमुक्षुरेताधर्मेण अनुतिष्ठेदित्यर्थः १३ संतुष्टः यदृच्छालाभेनैव संजातालंप्रत्ययः सततं
सर्वदा योगी अवधानेन समाहितचित्तः यतात्मा संयतशरीरेंद्रियादिसंघातः दृढः स्थिरः आत्मन तद्विषये निश्चयो यस्य सः दृढनिश्चयः
असंभावनारहितः दृढं ब्रह्मावानमपि निर्गुणो ब्रह्मणि अर्पिते निहिते प्रविलापिते वा मनः संकल्पादिरूपं बुद्धिरध्यवसायस्ते उभे येन स
मय्यर्पितमनोबुद्धिः एतादृशो यो मे मद्भक्तः स मे मम प्रियः आत्मत्वादेव सपरमप्रेमास्पदं ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तेः एतेन पूर्वश्लोकोक्तायाः

म१ निरहंकारतायाः साधनान्युक्तानि १४

म२

त्वे३ प्र॰ पा॰४

मच्चित्तो रहंकारो द्विविधः समाधिस्थो व्युत्थितश्च तयोर्लक्षणांके णाह यस्माद्यस्मात्समाधिस्थेनैकात्म्यमात्रं लोको नोद्विजते नत्र स्मात्लोकादपि यो मेनेरत्वात्रोद्विजते अत एव हर्षः इष्टलाभे सति मनसउत्फुल्लता अमर्षः असहिष्णुता भयं त्रासो धृ[illegible] शंकाउद्वेगस्तत्कृते तव्याकुलता एतैर्निमित्तैः तुल्यत्वादेव स्वपमेव ३ [illegible] मुक्तस्त्यक्तः नैतान्स्पृशंस तृप्यते ते साधकवतरं द्वेशो यो मे भक्तः स च मे प्रियः १५ असेवव्युत्थानावस्थामाह अनपेक्ष इति सुखमात्रेदुःखहानेर्वा तत्साधनैर्वा लिप्सा शून्य अपेक्षः शुचिः बाह्याभ्यन्तरशौचवान् पुण्याभ्यामलिभिर्व्यवहारदक्षः भगवद्भजनादौ अनलसः उदासीनो मानापमानादौ समवृत्तिः अत एव गता व्यथा चेतः पीडा यस्य स गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी मत्प्रीत्यार्थव्यामहत्कः स मे प्रियः १६

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः १५ अनपेक्षः शुचिर्द
क्ष उदासीनो गतव्यथः सर्वारंभपरित्यागी यो मे भक्तः स मे प्रियः १६ यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः १७ समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु
समः संगविवर्जितः १८॥

एतमेव श्लोकं व्याचष्टे द्वाभिः श्लोकैः यो नेति इष्टलाभे सति न हृष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि इष्टवियोगे सति न शोचति इष्टसंयोगं [illegible] अनिष्टपरिहारं वा न कांक्षति अनपेक्षत्वात् शुभं कर्माणां पुण्यं च अशुभं ममंगलं पापं च ते उभे परित्यक्तुं शीलं यस्य स शुभाशुभपरित्यागी एतेन शुचित्वं व्याख्यातं भक्तिमान् भक्तो मत्सततयुक्त इति दक्षत्वं १७ उदासीनत्वं व्याचष्टे सम इति गतव्यथत्वमुपपादयति संगविवर्जित इति संगी हि व्यथते न तु तद्वर्जित इत्यर्थः १८॥

सर्वारंभपरित्यागी सेत्यक्षा चेष्टत्वेति शिष्टप्रविगीतो न स्वामितिवा लोकेपुरुष्यातः स्वामितिवा रं भूयादितिवा कामयमानः किंचिदारभते न तुल्यनिंदास्तुतिः तुल्यनिंदास्तुतित्वात्संतुष्टत्वाच्च मौनी मन्या मौखवतर वैदिकेतरश्रमः कुटीमपि चात्मार्थं नारभते यतः स्थिरमतिः स्थिततत्त्वो भक्तिमान्योगी मम प्रियो नरः पुरुषः १९ मुक्तलक्षणानि वमुमुक्षोः साधनत्वेन विधत्ते ये तु इति ये मुमुक्षवः तु पूर्वोक्तमुक्तापेक्षया विलक्षणाः इदं स्वर्द्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनायं धर्मं प्रतिपादितं धर्मजातं ते एवामृतस्य मोक्षस्य साधनत्वादमृतं धर्म्यामृतं यथोक्तं उक्तानतिक्रमेण पर्युपासते

तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः १९ ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेतीव मे प्रियाः २० इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः १२ रामजी रामजी रामजी रामजी रामजी रामजी रा श्रीरामजी

कल्पेनानुतिष्ठंति श्रद्दधानाः श्रद्धायुक्ताः मत्परमाः अहमेव भगवान्वासुदेवोक्षरात्मा सर्वविशेषरहितः परमानंदरूपः परमः प्राप्यतिकः प्राप्यो येषां ते मत्परा भक्ताः शांतिरत्यास्मितो मद्भजनशीलास्ते अतीव मे प्रियाः ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति प्राक् शेषाद्दत्तो वाप्रियत्वं भक्तेष्वेव पर्यवसन्नं ये मुक्तानां स्वाभाविको धर्मः स मुमुक्षूणां यत्नतः अनुष्ठेय इत्यर्थः यथोक्तं वार्तिके उत्पन्नात्मप्रबोधस्य त्वद्वेष्टृत्वादयो गुणाः अयत्नतो भवंत्यस्य न तु साधनरूपिण इति समाप्त उपासनप्रधानस्तत्पदार्थविवेकः अतः परं वाक्यार्थविचारे ज्ञेयं ब्रह्म सामान्यतस्तदुक्तो भविष्यति २० इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे द्वादशोऽध्यायः समाप्तमगमत्

रामजी राम

प्रकृतमिति १ ननु अव्यक्तोयमचिंत्योयमविकार्योयमुच्यतेति निःसः सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातन इतिद्वितीये तत्पदार्थस्वरूपमुक्तं तथाऽक्षरे च ये
त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवमिति तत्पदार्थस्वरूपमुक्तं न च तयोर्भेदः संभवति लक्षणैक्यात् तल्लक्षणं गणहित
योरव्यक्तत्वमचिंत्यत्वमचलत्वं सर्वगतत्वं चेत्यादि समानं न च द्वयोः सर्वगतत्वं संभवति अन्योन्यव्याहतत्वेनासर्वगतत्वापत्तेः न चलक्षणाभेदाभावे
पि तत्तदात्मगता विशेषाः संति परमात्मा नांजीवे शयोस्थान्योन्यभेदसाधकाः सन्तीति तत्स्यात् स्वस्थानत्वपमेव व्यावर्तनं यंनीति वाच्यं विशेषाणां स
त्वे प्रमाणाभावात् ननु मांसंत विशेषाः वोधमोक्षादिव्यवस्थाव्यवस्थानुपपत्तेर्निर्विशेषत्वं भेदः सिध्यतीति यथोक्तं सांख्यवृद्धैः जन्ममरणकरणा

अर्जुन उवाच प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव १ श्रीभगवानु
वाच इदं शरीरं कौंतेय क्षेत्रमित्यभिधीयते एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः २ रामजी राम जी राम

नां प्रतिनियमादयुगपत्प्रवृत्तेश्च पुरुषबहुत्वं सिद्धं त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैवेति जन्मादिव्यवस्थातः युगपत्प्रवृत्त्यदर्शनात् सात्विकराजसता
मसादिभेदाच्च पुरुषबहुत्वमित्यर्थः ननु आयका त्मनोर्भेदाभासा कल्पनसंगातन्नस्य कुतः करणानुग्रवादिरूपाणपीणीतितत्त्वतिसंवेदीएक एव च
तन्नरतिनियंतुं शक्यं सर्वेषां सांनिध्याविशेषमतिसंवेदनापत्ते स्वर्जनीयत्वात् चातस्यैकाणि संवोशाद्धलीरूपोपाधिभेदादिवात् करण
रूपोपाधिभेदात् एकस्यैवात्मनः शरीरप्रत्यवस्थावत्त्वादिव्यवस्थापि सम्पत्तौ न पुरुषबहुत्वं वक्तव्यं तत्तत्र जीवेशयोर्लक्षणैक्या ॥ ॥ ॥ ४४ ॥ ॥ ४५ ॥ ॥ ॥
भेदसिद्धे किमुत्तरत्वं येनेति तत्रातिपादनार्थमेति चेत् सत्यं पत्रवस्पस्तवमात्मेवाभूतत्वः
गि २

भी० १४०

नकंपश्येदितिश्रुतेर्विषयावच्छायांश्रंतः प्रविष्टः शास्ताजनानां सर्वस्येवसाधुकर्मकारयति तंयमस्मेलोकेभ्य उन्निनीषत इतिश्रवहा
रः शायांशास्य शासितृभावेनेरकारयितृभावेनचममक्ष्यसन्नीवेष्वरयोर्भेदस्य निरासायेत्वात इतरगृंथस्यारंभोपपद्यते तत्रा
नुपरोक्तेनतासदार्थेन महात्माभेदंवक्तुंयोग्यतायेभास्माभास्कभास्कि क्षेत्रा क्षेत्रज्ञमकुं माहात्मातत्र विविकं दर्शयति दूरमिति रदमात्म
तेनभासमंधद्याद्यहंकारांतंशरीरंविशरणधर्मिदेहकौंतेयक्षेत्रंक्षिणोतिस्मात्त्रासान्मविधयात्रायतेचबिद्येयति क्षेत्रंकर्मबीजमस्मिन्नेहस्मात्तं क्षेत्र
ज्ञश्चेनोच्यते एतद्योवेत्ति भासयीतविरात्मानं प्रेत्तज्ञस्सत्त्वंस्वस्तंप्राहुः [illegible] केप्राहुः तद्विदः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविदः एतेन गताभिप्रायामिभ्रं
जेतिस्त्रनुभवाद्देहेंद्रियाहंकारः प्रतीतितताभास्वकोटिनिविष्टाइवभांति तथापितेषांततत्ताभास्वत्वलक्षणोनात्मभावोस्तिइदः १ राम०

राम० १४०

क्षेत्र२

सर्व१

तेषेक्षत्रस्य साक्षाद्धितो निष्कृष्टः क्षेत्रज्ञं चातः क्षेत्रमपि मां परमेश्वरमेव तुभ्यमंतेरणामतः तं विविधं तत्तमस्य स्वस्थ स्वाभिन्नेश्चैव सर्वं लिरवं ब्रह्मेतिशास्त्रा
त्परस्मात्तुभयोरस्मात् संतस्मात् क्षेत्रज्ञयोर्यतज्ज्ञानं क्षेत्रस्य बाधतेन क्षेत्रज्ञस्य सर्वबाधावधिभूतेन तत्त्वयुतज्ज्ञानं तत्परमेश्वराणां तत्तं निश्चयस्तं स्वज्ञानं
मम ब्रह्मपं मम गतज्ञानं तत्तयोरवज्ञानं ब्रह्मज्ञानमिति मतं निश्चितं ब्रह्मविदः नेह नानास्ति किंचिन्नेति क्षेत्रस्य बाधातत्तान्मतोस्मिदृष्टेति क्षेत्रज्ञात्मस्य
दृष्टनिषेधाच्च यद्यपि सर्वं स्वब्रह्माभिन्नत्वात तयोर्लिंचिरपि ज्ञानं तत्त्वं ब्रह्मविषयमेवभवति तथापि रज्जुसर्पोल्मकापस्यतां रज्जुविषयं ज्ञानमकृत्वा

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ३ तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विका
रि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ४ रामकृष्णरामकृष्णोरामः

प२ व१

नमस्ति नाधितस्य ज्ञानस्य रज्जुव्यतिरेकेणाविषयान्तरत्वात्तमस्तिकिंतु परासर्पे बोधनरज्जु तत्त्वमधिगच्छतिति तद्वस्वर्षमिथ्यायमिति
सत्यरज्जुनातिरिक्ततद्विरहारण्यं विवेचनमध्यानीत्यर्थः नहि ब्रह्मतरस्य तत्त्वस्य ज्ञातकृतकृतात्मनि दृष्टमांख्यानिशेषात्मविरपिपंच
मबाधमानः शृंगवाराववपंचं तकृत्य पश्यन्नधिष्ठानं ब्रह्म नास्तीति बुध्यतः कृतकृत्यो भवतीति वक्तुं पुनः मतद्वयोरपि तत्त्वबोधमेव क्षे
त्रक्षेत्रज्ञयोर्विपरीतमाग्र्यं तत्तदितिपञ्चेदं क्षेत्रं निर्दिष्टं तत्तत्यादृशं स्वकीयधर्मैर्यदस्ति यद्विकारि येन तस्य विकाराः यतश्च यत् यस्माद्विकारा एषज्जा
यतरतिप्रांकः ततः प्रोक्तं क्षेत्रं यच्च स्वरूपं यादृक् यस्याकारकं यद्विकारियेन तस्य विकाराः यतश्च क्षेत्रावयवा तदुत्पद्यन्ते तत्तत्त्वरूपं तत्साम

वाद्य२ रूप४ विं२

बहुमानार्थं प्रमाणमाह ऋषिभिरिति ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा गीतं योगशास्त्रे प्रतिपादितं छंदोभिर्वेदैः मंत्रे वा पृथक् प्रतिपादितं अन्नमयप्र कारं गीतं ब्रह्मसूत्रपदैः ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ... पद्यते ज्ञायते ... वाक्यानि सर्वः तत्त्वमसीत्यादीनि हेतुमद्भिः अन्नेन सो म्य शुंगेनापो मूलमन्विच्छ अद्भिः सोम्य शुंगेन तेजो मूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुंगेन सन्मूलमन्विच्छ सन्मूलाः सोम्येमाः प्रजा इत्यादिना कार्यलिंगकानुमाना न्निश्चयसाधिगमाय प्रदर्शयतो हेतवः तैर्दृढैः निश्चितैः असंदिग्धैः ... कालेन न निश्चितार्थैः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं एतैः संक्षेपेण तत्तेऽस्मिन्नाम इति पूर्वेण संबंधः ४ तत्र यच्च यादृक् यद्विकारि यतश्च यत् इत्युक्तं तत्राद्यं महाभूतानीति द्वाभ्यां अक्रमः बुद्धिः अव्यक्तं बुद्धिः परा तु प्रकृतिः ... एतत्क्षेत्रं

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छंदोभिर्विविधैः पृथक् ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ४ महाभूतान्यहं कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च इंद्रियाणि दशैकं च पंच चेंद्रियगोचराः ५ रामश्रीराम श्रीराम श्रीरामश्रीराम

एतत्प्रयुक्तं तत्र अव्यक्तमेव शारीरं रथमेव तु इति श्रुतौ अव्यक्तपदेन तस्यैव ग्रहणात् क्षेत्रस्वरूपमुक्त्वा प्रकारमाह महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरिति समप्रकारं क्षेत्रमिति महाभूतशब्देन पंचतन्मात्राणि अहंकारः बुद्धिरिति महत्तत्त्वमुच्यते तत्संबंधिन एव कारणानि भासंते तत्प्रकारकं एव भूतगणा इति एतावत्प्रकारकमेव क्षेत्रमित्युक्तं यद्विकारि इत्यस्योत्तरं इंद्रियाणि दशैकं च मनः दशेंद्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनघ्राणानि पंच बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि पंच कर्मेंद्रियाणि मनश्चैकं इंद्रियगोचराः विषयाः स्थूला विषयाः शब्दादयः पंच ... एको विकार एव एतानि ... चतुर्विंशतितत्त्वानि गणयंते एतानि ... विशेषैः तत्तन्नाम सा च प्रकृतिरुच्यते अस्या अभिमायारूपा मिथ्या ईश्वराधीना चोच्यते इति तथा च

एतच्चविकारितत्पदार्थस्युक्तंतदाहइच्छेतिइच्छासुखेतत्साधनेवास्पृहास्पृहोचित्तवृत्तिः इदंमेभूयादितियाकामइतिरागइतिचोच्यतेद्वेषः दुःखेतत्साधनेच
इदंमेमाभूदितिस्पृहाविरागिणीचेतोवृत्तिः सुखदुःखे प्रसिद्धे संघातः आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइतिश्रुतेरिंद्रियमनोबुद्ध्यात्मनामेव
लोकीभावरूपेभोक्ताचेतनायापूर्वोक्तावृत्तिः सैवशुद्धसत्वमयत्वाद्विमलात्मप्रकाशाभिव्यक्तिविंबग्राहिणीतप्तायः पिंडेवह्निरिवव्याप्यमेवचेतनात्वंप्राप्ता
भासः स्थूलपिंडोपिचेतनत्वमतीयतेस्येयंचेतनामपि संहतानामवस्थापरिणमतेतथाचश्रुतिः कामः संकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धा

इच्छाद्वेषः सुखंदुःखंसंघातश्चेतनाधृतिः एतत्क्षेत्रंसमासेनसविकारमुदाहृतं ७ रामनौः

म१ प२

तिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवेतिकांक्षितानांमनोवृत्तिमाह एतत्क्षेत्रमव्यक्ताख्यंसविकारंविकारेणमहदादिना [illegible] तद्विकारेणे
च्छादिनासहितंउदाहृतंउक्तंनत्विच्छादयः इंद्रस्यविषयस्यात्मनोधर्मास्तिका गणादावइतिममसेमवंइतितेषां तु सात्स्माकंमुख्या आत्मैवनभवति
स्पृहाद्यायांत्वितिअभेदनाध्यस्तत्वादितिमागेवोक्तंअतः क्षेत्रांतर्गतस्माहमर्थेसहरस्यस्पृताहृग्राएवहृश्याइच्छाद्यापोधर्माः संहननः किंचिच्छिन्नंस्था
त्वेनासंगतत्वमहंकारस्यान्ततंचअनुभवसिद्धंश्रुतौअपनुवरतः असंगोह्ययंपुरुषइतिअनेनैतमस्मिन्सदाइति ७ ॥

अ मि १ पा १

इदानीं ज्ञानसाधनानि निर्दिशति अमानित्वमिति अमानित्वादयो यद्यपि चेतोवृत्तिविशेषा दृश्यत्वात् क्षेत्रविकाराः एव संतः सत्वगुणकार्यत्वात् ज्ञानसाधनभूतास्त्व पि तु उपचारात् ज्ञानपदवाच्या भवंतीति एतद्धान्यथेति मोक्षमित्युपसंहारात् तत्र विशेषमानेन स्वगुणारत्नमः लाभपूजाद्यर्थं स्वधर्मस्य प्रकटीकरणं दंभित्वं कायवाङ्मनोभिः प्राणिनां पीडा न हिंसा तद्वर्जनं अमानित्वं अदंभित्वं अहिंसा च परेणापकृतेऽपि तस्मिन् निर्विकारित्वं क्षान्तिः आर्जवं अकौटिल्यं आचार्योपासनं मोक्षप्रदं शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं भावशुद्धिरांतरं स्थैर्यं मोक्षसाधने प्रवृत्तस्य विघ्नप्राप्तावपि तदपरित्यागः आत्मविनिग्रहः देहेन्द्रियादिप्रचारसंकोचः ७

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवं आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ७ इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ८ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ९ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि १० रामगीता॥

चे १

इंद्रियार्थेषु दृष्टेषु आनुश्रविकेषु वा शब्दादिषु वैराग्यं रागाभावः अनहंकारः दर्पराहित्यं अपि गर्वस्योच्छेदार्थश्चकारः स्वगुणार्थश्चकारः जन्मादिषु यत्तापप्रमाणं दुःखं तदेव दोषस्तस्य पर्यालोचनं अनुदर्शनं ८ असक्तिः प्रीतिमत्त्वं पुत्रादिषु ममताभावः अभिष्वंगस्तेन सह ऐकात्म्याभिमानोऽपि मैवास्मीति पुत्रादेः सुखे अहमेव सुखी तस्य दुःखे अहमेव दुःखीति संगाभिष्वंगो तद्वर्जनं नित्यं च समचित्तत्वं हर्षविषादराहित्यं कुत्र इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टप्राप्तौ हर्षाभावः अनिष्टप्राप्तौ विषादाभावः ९ मय्यतिशयाचं सशार्थः ११ रामगीता॥

अध्यात्मशास्त्रेषु ज्ञाननिष्ठावत्त्वं अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं अविद्यानिवृत्तिरानन्दावाप्तिश्च तयोर्दर्शनं एतत् अमानि[illegible]त्वज्ञानार्थद
र्शनांतं विशेषोक्तं ज्ञानं ज्ञान[illegible] साधनमिति प्रोक्तं वेदेषु अज्ञानं ज्ञानविरोधि तस्माद्यदतः अमानित्वादिकमित्यर्थः तस्मात् [illegible] सरित्सागोभन अमानित्वादिकमु
पादेयमिति भावः १२ एवं ज्ञानं व्याख्याय तस्य ज्ञेयप्रकाशकत्वमाह ज्ञेयमिति [illegible] ज्ञानस्य स्वरूपं तस्य मानादिकं प्रभावत्वं व्यावर्त्य ज्ञेयमिति एतेन ज्ञानसाधनेन यत् ज्ञेयं त
त्प्रवक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति तत्स्वरूपं तावदाह अनादि[illegible]मदिति आदिमत् न भवतीति [illegible] तस्मात् अन्यत्वमुक्तमिति तदुक्तं हि

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा १२ ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यत्
ज्ञात्वामृतमश्नुते अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते १३ः॥ ४१ः॥ ३ ३ ४४ श्रीगणेशायनमः

स्मरणात् तदन्यत् अनादिमत् अनादि सोऽयं तावत् उक्ते प्रवाहनित्यत्वम् अस्मदादीनामप्यस्तीति तेषामप्यनादित्वात् प्रसज्यमानं तन्नेति विधार्थं अना
दिमत् इत्युक्ते [illegible]प ह्यादिमत्त्वं ततः परं आदिमत्सु कार्यकारणं ताभ्याम् अन्यत् अनादिमत्परमिति अत एव परं निर्विशेषं न चापरं सविशेषं ब्रह्मेति वि
धपरिच्छेदशून्यं नमत्स्वभावं परिमाणादिवत् सदिति नोच्यते [illegible] नाप्यसत् शशविषाणवद् असदपि नोच्यते तथा च श्रुतिः नास
दासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यदिति अप्रवृत्तस्य शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्य अभावात् शब्दितानां परमाणूनां परव्योम शब्दि

श्री० १५०

पादं सर्वतः श्रीगीता२

५४ ५२

एवं सचुपदस्येतत्केचनस्वरूपमपातममस्त्विशेषम्मुपपादयस्तुभावरतिप्रतिज्ञातं तत्प्रभावं वेद्यस्वरूपलक्षणाम्युपपादयति सर्वत इति सर्वतः
सर्वमुरिक्रुश्रंतर्वेर्ह्स्थपाणयः पादाश्चास्यसंतीति सर्वतः पाणिशिरांसि मुखानि यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमत्श्रवणा
के सर्वं व्याप्य संव्याप्य तिष्ठतितया सप्रदकृतेऽमेवासनामयेन वणाणिपादास्मिन्निसासंप्रपंचमनुभवतिस्सर्वमास्तकालेऽपाधिभूतंपिंडाणे
भेवणाणिपादादिकांतेरर्वस्थूलप्रपंचानुभवः संस्काराधानद्वाराद्वासनामयस्प्रपंचमकारणांवासनामप्यस्थूलप्रपंचमकारणाभिति
ज्ञांकुरन्यायेनैषा रसोमास्मिन्नमोमसङ्गावोऽन्योन्यकारणत्वं चाप्तीति एवं सकलवाणिधीवासनोपरक्तात्वनोपाधिकांचे तत्संसकलपा
णिधीवासनामयं समष्टिसूक्ष्मपंचमवभासयति स्वसंवोपाधिभूतंब्रह्मांडगतसमस्तकलमाणिपादादिकमेवरएवच पूर्ववत्स्थूलसमष्टिरूपो गपि

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति १४ रामजीराम

गा२

समष्टिप्रपंचयोरन्योन्यं बीजांकुरन्यायेनकार्यकारणभावसम्बन्धोऽस्मिन्नत्वावृत्तं चाभिमेसोत्कंभगवताभाष्यकारेणसकलमाणिकरणोपा
धिद्वारेणात्रयत्रस्वरोगास्तित्वंमतिपाद्यतरतिकार्यद्वारस्थितिस्तिसिद्धोचकार्यभवाप्यपायतेऽन्नात्मिसर्वत्रस्वलस्तत्त्वानमदृश्यतेऽतिनतु
मकालनाश्रिकस्मदशरस्तोमंपरमितिभापेनयचेत्तहिकारणोपन्यासरीतिचतनतंविनाशुद्धभिगमापोगात्तथासावंदन्यायेनदि
सगुणंनिर्गुणस्वरूपतोज्ञापकंयथा तंभाष्येउपाधिकृतोमिथ्यारूपमप्यस्तितवाधिगमायज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमि
त्यादितथाहिसंप्रदायवचनमध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइति १४

५१

पक्षिदं१

श्री० १५०

ननु मृषात्वनीयास्विदस्त्वलौकिकमपि ब्रह्म कार्यकारणप्रपंचविशिष्टविधि [illegible] अतएव सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिना
शास्त्रेणाकाम्पशेषतयासमर्प्यते न च वाच्यं तदुपासनापरं शास्त्रं न ब्रह्मणो वस्तिव्रं प्रतिपादयितुमीष्टे इति रेवताधिकारिणां ध्यानेदेवताविग्रहादिवच्छेदे चित्र
स्यापि अवांतरतात्पर्यविषयतया सिद्धेः नचदेवताविग्रहादिवद्व्यावहारिकमेव सत्वं न पारमार्थिकं ब्रह्मणस्तेनेन तस्याधारितिवाच्यं सत्यादि विध्यस्यासिद्धेः
तस्मात्सर्वतः पाणिपादत्वादिकं ब्रह्मणो वास्तवमेवेति नापवादमर्हतीत्याशंक्याह सर्वेन्द्रियेति [illegible]
[illegible] सर्वाणि अंतःकरणानि बाह्यानि च इंद्रियाणि मनोबुद्ध्यहंकारचित्ताख्यानि आंतराणीति

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितं असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च १५ श्रीगणेशाय नमः

येति माह कर्मान्यवेद्यं संग्रहीतं गुणाश्च विषयास्तेन आत्मसमात्रं गच्छंते समस्त आलयया हकव दाभासेते न तु मात्ययाह कस्स रूपं हि विचित्रं यथा जलस
योः धमच्छकं प्रतरंगाभासेते न तु वस्तुतो धच्छकं पतेवा तद्वत् आत्मनो या त्ययाहका कारत्वमित्यर्थः कुत एतत् यतः सर्वेन्द्रियविवर्जितं इंद्रियेति गु
णानाम प्युपलक्षणं न हि ब्रह्मणि किंचीतयात्वं रूपादिग्राहकं गा मन आविर्वर्तते अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः परा
दक्षरस्य मयात्यमच्छुः श्रोत्रं तरपाणिपादमित्यादि शास्त्रात् तस्मात्प्रपंचविचित्रं ब्रह्म कथं तर्हि सर्वं ब्रह्मेति शास्त्रमित्याशंक्याह असक्तं से
वमच्चैवेति अत्र सर्वभृदिति सर्वाधारत्वोक्त्या सर्वस्मात् पृथग्भूतमित्युक्तं सर्वस्य ब्रह्मणाम दाधाराधेयभावापि किं घटरूपयोरिव समवायसंबं
धेन कुंडबदरयोरिव संयोगसंबंधेनैव स्याशंक्यासंबंधविवेचयत्सर्वभृत्वं ब्रह्मणः स्यादाह असक्तमिति न तु व्याहतमेतत् असक्तमिति वक्तं

ब्रह्मेतिदर्शितं सत्यत्वे चानाध्यत्वं तात्कं चित्काले प्राणनामस्ति २

भो०
१५१

स्थपरभूमिर्मरीचिकोदकेन संसृष्टा अथ च तत्राधारभूतापि भवति तद्वदेतद्भविष्यतीति नैवं भवंतस्मिन्नध्यासमापततीति तथा च कर्मोपास्ति
विधयः उपसंहरेरन् अस्याप्येकवत्तज्ञानेन यावत्तद्द्वैतं न वाध्येत तावत् क्रियाकारकादि सर्वं व्यवहारमसमस्तोपपन्नमात्मज्ञानं त्वेमसंनिधत्तेषामेवमस
समितिचेत् साप्यारोपलक्षितस्य कर्तृस्वरूपं पंचस्वर्गद्वारिकं सत्यसत्कान्ततोप्यधिकं परमार्थमसंबद्धस्य गुणस्यास्य वैरिकमितिचेन्न यथा भूपतो
नाभूपरिस्तुकेनच्यायत्नतभूपस्तत्कृतो भेदस्तादृश एव पिहापि द्रष्टव्यं तस्माद्बुद्ध्यागाः सविशेषत्वं निष्कलात्मबोधात् प्रागेवमनूद्यमितिचेन्न यथा
तत्त्वज्ञानेन वाधितं शकामिसनुपाधिकं ब्रह्मन्न केनचिद्बाध्यं तत्तेनैतं शकां नरधिगमे क्रियाकारकादिद्वैतोपमर्दः उपास्योपासकोपासना
भेदस्य वाधितत्वात् तस्माद्युक्तं उपाधिकृतत्वस्यैव मिथ्यात्वमिति किं च निर्गुणाद्गुणाभोक्तृत्वमप्यस्य विद्याभासस्य स्योपपद्यते प्रतिबिंबोपाधिकं चलनादि
कं तथा च श्रुतिः ध्यायतीव लेलायतीवेति संबंधोध्यायं सांतत्र प्रविष्टश्चिदाभासो ध्यायतीव विषयानबुद्धौ लेलायं सां विषयप्रदेशं गच्छं
सां सोपि लेलायतीव न तु स्वतो ध्यायति लेलायतीवेति श्रुतिः प्रतिपादयति एतेन अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य
कर्णः इ सपिब्रह्मणः उपाधिगुणानुगुणपभजनशक्तिमतैनैव व्याख्येयं अपाणिपादोपि पाणिपादवत्त्वं वचनमवतीतिचैवं धामणिमतिं हस्तिसारिको वा३
न जातं वा तानुसंधेयं तस्माद्युक्तमुक्तं निर्गुणं गुणाभोक्तृ चेति भाष्ये तु निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितमपि तेषां गुणानां पालकः एवमोत्यक्तृत्वे
न परिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ चेति व्याख्यातं ॥

राम
१५१

७५

यां २

रामं०

नन्वसक्तसंबंधे चेत्कथमुपलब्धं स्यादित्याशंक्याह बहिरिति भूतानां प्राणिनां सेकादशेंद्रियाणि स्थूलभूतानि देहरूपं विकारित्वेन अवहितत्वात् बहिरंतस्तु अंते महदहं
कारपंचतन्मात्राव्यक्तानि प्रकृतिरूपत्वेन संनिहितत्वादंतरिति तु अंते चराचरमिति तत्र भयनिमुक्ताः चराचरोपाध्युपलक्षिताः स्वबाधिभूताः पुरुषाः चाम चरं चैसनेन उक्ते तत्त्व
चराचरं ज्ञेयमिति सामानाधिकरण्येन पुरुषाणां ज्ञेयब्रह्मभावउक्तः बहिरंतश्च ज्ञेयमिति षोडशशब्दविकारोत्पुरुषप्रकृतिपुवज्ज्ञेयस्य संबंधउक्तः सच संबंधो यादृशो या
दृशस्तादृशोऽवलिरिति मायेन स्वध्वस्तप्रकृतिविकृतिनिरूपितत्वेनाध्यस्तस्य एवं चपुरुषस्य उपलक्षिमात्रशरीरगुणैः सह अध्यात्मकसंबंधसत्वात् गुणोपलब्धृत्वं युक्तं
यथाप्रकाशमात्रस्य सूर्यस्य रवेः प्रकाश्यसंबंधापेक्षं प्रकाशयितृत्वं तद्वदिति भावः ननु निर्व्यापारोऽसंगः पुरुषः प्रकृतिविकारसंबंधश्चेत्तर्हि कुतो न सर्वैर्गृह्यत इत्याशंक्याह सूक्ष्म

बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् १६ ॥ ॥

पा २

त्वात्तदुर्लक्ष्यत्वात्तज्ज्ञेयं स्वविज्ञेयं दुर्विज्ञेयं यथा जपाकुसुमोपहितस्य स्फटिकस्य शौक्ल्यं संनिहितमपि रूपांतरविक्षेपेणातिरोहितं सन्न गृह्यते एवं निर्व्यापारोऽक्षमपि स्वसं
गेनस्योपाध्युपधेर्हि वि क्तया न गृहीतुं शक्यं किंतु औपाधिकधर्मोपेतमेव गृह्यते मूढैः विद्वद्भिस्तूपाधिप्रविलापनेन स्वरूपमित्याशयः एतदेवाह दूरस्थं चांतिके च दि तर
ति यथा मूढो जले सूर्यबिंबं सूर्याद्विदूरस्थं मन्यते विद्वांस्तु उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनामुपर्युत्स्थलगतानां बिंबग्राहित्वं स्पष्टं बिंबस्याधःस्थत्वग्रहणं तु पूर्वप्रवृत्ताधो
मुखवृत्तिसंस्कारापेक्षमिति जानन् बिंबदेश एव प्रतिबिंबं पश्यति बिंब एव जलस्थत्वमध्यस्यते न तु जले प्रतिबिंबइति उपाधौ धर्माध्यासकल्पनातः बिंबस्योपाधिसंस
र्गमात्राध्यासकल्पनेलाघवात् एवं बिंबभूतं ब्रह्म प्रतिबिंबभूता जीवात्मूढानां विप्रकृष्टं विदुषां तु स्वसंतसन्निकृष्टमिति १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतदेवोपपादयन्समर्थेन अविभक्तं चेति एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति श्रुतेः भूतेषु कार्यकारणसंघातात्मकेषु जलपा त्रेषु चंद्रस्येव ब्रह्मणः प्रतिबिंबजीवाः ते चोक्तरीत्या विवादत्वमाइतित द्रूपेण भूतेषु अविभक्तं च विभागमप्राप्तमपि ज्ञेयं वस्तु भूतेषु प्राणिषु विभक्तमिव हृद्देशस्थमिव चातिविभिन्नमिव च स्थितं एवं तर्हि चंद्रादुदपात्राणामिव भूतानां पृथक्सत्तापत्तिरिति माशंक्याह भूतभर्तृ चेति अधिष्ठानत्वेन सर्वाणि भूतानि धारयतीति तेन तत ए वां पृथक्सत्ता नास्ति रज्जुत एव तरंगसत्तानां सर्पदंडधारादीनामित्यर्थः एतदेवाह ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च यथा रज्जुस्तत्त्वज्ञानदशायां सर्पादीन् ग्रसति अज्ञानदशायां च तानेव प्रसूते तद्वत् तज्ज्ञानेन ब्रह्म सर्वभूतग्रसिष्णु ग्रसनशीलं अज्ञानेन च सर्वभूतानां प्रभविष्णु उत्पादनशीलं १७ एवं ज्ञेयस्य तटस्थलक्षणमुक्त्वा स्वरूपलक्षणं ज्योतिषामिति ज्योतिषां वाह्यानामादित्यादीनां मनआदीनामान्तराणां च बुद्ध्यादीनामित्येवं भासकानामपि ज्ञेयं ब्रह्म ज्योतिरवभासकं चेतनम् ज्योतिषो जडज्योतिरव

भ२ पां३

अविभक्तं च भूतानां विभक्तमिव च स्थितं भूतभर्तृ च तत् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च १७ ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः पर
मुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य धिष्ठितं १८

स्प१

भासकत्वोपपत्तेः तथा च श्रुतयः येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीत्याद्याः वस्त्वंतरं च परादिसंगतं जडमिति तमसोऽज्ञानाद्भूतयासप्रसक्तहेतोः परं दूरस्थं तदुच्यते ननु यथा चंद्रस्य ज्योतिषोऽवभासकं तत्सजातीयं सौरं ज्योतिरिति ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धं एवं सौरादिज्योतिषामप्यवभासकं किंचित्तत्सजातीयं ज्योतिर्लौकिकं स्यादिमाशंक्याह ज्ञानमिति केवलचिन्मात्रं शरीरं यद् ज्योतिर्न तु भौतिकं तदेव ज्ञेयं वस्तु अमृतत्वात् ज्ञानेन प्राप्तमिष्टतमं कृतस्तर्हि तत्र ज्ञानमत आह ज्ञानगम्यमिति यत्तत्तज्ज्ञानेन अमानित्वादिना ज्ञानसाधनेन गम्यं प्राप्यं किं तर्हि यामांतरव्यवहितं वा वाल्यपोवनमिवावस्थांतरव्यवहितं वा तत्कालव्यवहितं वा तत्प्राप्यमस्तीमत आह हृदि सर्वस्य धिष्ठितमिति स्वात्मभूतमेवेतरं तेन दृष्टीनां सम्यक्प्रकाशनसमर्थः १८ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७००

उक्तमर्थेन्नातमुपसंहरति इतीति क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यंतं ज्ञानं ज्ञानसाधनं अमानित्वादि तत्वज्ञानार्थदर्शनांतं ज्ञेयं अनादिमत्परमित्यादिविधिष्टितमित्यंतेनस्तुतिभ्य
स्मृतिभ्यश्च समासतः संक्षेपत उक्तं मद्भक्तः एतत्त्रयं विज्ञाय मद्भावाय [illegible] ब्रह्मभावायोपपद्यते युक्तो भवति मद्भक्तो एव प्राप्यं ब्रह्म यत्प्राप्य ब्रह्मैव भवतीति च १८
तथा च श्रुतिः यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति च १८ एवं क्षेत्रं शारीरादयमव्यक्तमुक्तं

ऽ

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते १९ प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विका
रांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् २०

तस्य कार्यं च महदाद्यास्त्रयोविंशतिः तद्विकाराः इच्छादयो ज्ञानाज्ञानशब्दिता अमानित्वमानित्वाद्यः पुरुषश्चोक्तः इदानीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्मध्ये यस्माद्यज्ञा
याते तत्क्षेत्रं तस्य स्वभावश्चेति द्वयं वक्ष्ये विवृणोतीति त्रिभिः प्रकृतिमिति सप्तमाध्याये अष्टधा या प्रकृतिरपरा उक्ता सा तु प्रकृतिः या तु जीवभूता परा प्रकृ
तिरुक्ता सा च पुरुषशब्देनोच्यते एतौ हि संपृक्तौ संसारं जनयतः वियोगश्च तयोर्मोक्षः तत्र तावुभावप्यनादी विद्धि नयोरादिमत्त्वे संसारस्याकस्मिकत्वा
पातात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसंगश्च सन्नाद्यविस्तरः विकारान् इच्छादीन् गुणान् बुद्धीन्द्रियादींश्च प्रकृतिसंभवान् विद्धि २० छ छ छ छ ००

उभयोरपि संसारं प्रति कारणत्वं द्वारमाह कार्येति कार्यं शरीरं तदारंभकाणि भूतानि विषयाश्च कारणं त्रयोदशेंद्रियाणि तदाश्रितास्सुखमोहात्मकाः गुणाश्च करण-
मितिपाठेपि समएवार्थः एतयोः कार्यकारणयोः कर्तृत्वेनिमित्ते सति कर्तृत्वेन समर्थः हेतुः संसारस्य कारणं प्रकृतिर्भवति तथा पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे संसारस्य हेतु-
रिति यदिह कार्यकारणसुखदुःखस्वरूपहेतुफलात्मना प्रकृतिर्न परिणमेत तदा पुरुषः किं सुफलमेतं अनुपलभ्यावा कथं संसारी स्यात् अनुपलब्धका वा प्रकृतिः कु-
त्रोपयुज्येत तस्मादुपलभ्योपलब्धसंयोगः संसारकारणमिति यथा भाष्यं आख्याने यद्वा पुरुषस्य कार्यत्वे कारणत्वे कारणत्वे कर्तृत्वे न प्रकृतिरिव पुरुषता दात्म्यं प्रा-
प्तो हेतुर्भवति वह्नितादात्म्यं प्राप्तलोहं वह्नेश्चतुष्कोणत्वादिविव हेतुर्भवति तथा प्रकृतेः सुखदुःखभोक्तृत्वे तच्छायाप्रदानेन पुरुषः कारणं वह्निरिव लोकस्य स्वच्छा-

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते २१

याप्रदानेन दृष्टत्वेन तथाहि कार्यत्वाख्यः प्राकृतदेहेंद्रियबुद्धिधर्माः संततश्चिदात्मन्यारोप्यंते गौरोहं मनुष्यपुत्रोहं खंजोहं करोम्यहमकार्षमहमिति तथा चिच्छायाप-
न्नाबुद्धिः तेच यामहं सुखदुःखादीनुपलभे इति मन्यते सोयं प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यधर्माध्यासः संसारस्य कारणमित्युपपादितं भवति सांख्याभिमते पुरुषस्य भो-
क्तृत्वमपि निरस्तं भवति अन्यथा प्रकृतिः कर्त्री पुरुषो भोक्तेति कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्यमापद्येत न च भोक्तुः पुरुषस्य निर्विकारत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यत्र विस्त-
रः द्वंद्वांते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यत इति न्यायत्वं पूर्वाभ्यामभिसंबध्य कार्यत्वं कर्तृत्वं चेति विग्रहः द्वंद्वैकवद्भावश्च प्रातिपदिकार्थे लिंगपरिमाण
वचनमात्रे प्रथमेत्याख्यत २१ [illegible]

पत्र २

ननुयथावोढृकर्तृत्वंपुंसिआरोप्यतएवंपौस्त्वंभोक्तृत्वंतुध्यावास्तविमितेत्यमंबारयतिपुरुषइतिहिवप्रसिद्धंपुरुषस्यःदेहेंद्रियमनःसंघातमध्याहत्यस्ताहात्म्यंगतइत्य
र्थःप्रकृतिजानसुखदुःखमोहात्मकान्गुणानभुंक्तेउपलभतेयदातुसुप्तिसमाधिप्रभृतौनैवप्रकृतिस्थस्तदानाप्तितदानसुखादीननुपलभतेतेनउपाधिगतमेवसुखा
दीनितभावेनप्रतीयतइतिसिद्धंश्रुतिरपिआत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणःइतिइंद्रियमनोयोगादेवात्मनिभोक्तृत्वंदर्शयितीशुद्धस्यकेवलस्यभोक्तृत्वंना
स्तीतिदर्शयतिकुतस्तर्हिभोक्तुरप्यस्यप्राकृतोवंधइतितत्राहकारणमितिअस्यपुरुषस्यसदसद्योनिजन्मसुतत्रसदद्योनिजन्मानोदेवाःअसद्योनिजन्मानस्तिर्यंचः
स्थावराश्चसदसद्योनिजन्मानोमनुष्याःएतेषुत्रिविधजन्मसुप्राप्येषुअस्यपुंसःगुणसंगसुखादिषुअभिषंगःकारणंहेतुःतथाहिसात्त्विकाःदेवाभवंतिराजस

विर२

पुरुषःप्रकृतिस्थोहिभुंक्तेप्रकृतिजान्गुणान् कारणंगुणसंगोस्यसदसद्योनिजन्मसु २२

सामनुष्यास्तामसाःपशवःतेषांतत्रयोनिप्राप्तौतत्रगुणप्राधान्यमेवकारणंवक्ष्यतिचऊर्ध्वंगच्छंतिसत्त्वस्थाःइत्यादिप्रकृतिस्थोविद्वानविद्वान्वागुणान्भुंक्तेपर
स्वाविशिष्टाविशेषादितिमायततत्किंविद्वानिवाविद्वानपिकुतोनमुच्यतेअविद्वानिवविद्वान्वाकुतोनवध्यतेइत्याशंक्याहकारणमितिगुणेषुदेहेंद्रियविषयेषु
संगःअहमिदंममेदमित्यभिनिवेशःसएवजन्मकारणंविदुषांतुतदभावान्नजन्मसमानेपिदेहसंबंधेयदयंस्थूलोदेहाभिमानंधत्तेतदासएवदेहपीडयापीड्यतेन
तुदेहपतिजीवःयदातुअयंदेहाभिमानंधत्तेतदानेतरःइतिप्रसिद्धंसंगस्यबंधकत्वंननुसान्निध्यमात्रंबंधकंअतोविद्वद्विदुषोःसमानेपिदेहसंबंधेसंगःतदाभा
वकृतोमहाविशेषइतिभावः २२

वि१

सत्वयोयत्स्वभावश्चेति हेत्रज्ञतत्स्वभावौव्याख्यायत्वेनप्रतिज्ञातौतत्र क्षेत्रज्ञः प्रागेवव्याख्यातः तस्येदानींप्रभावमाहउपद्रष्टेतितत्रपूर्वंगुणसंगोजन्मकारणमित्युक्तं तत्रसंगा
च्चतुर्विधः पुरुषापत्तापेक्षगुणानामप्रधान्येनवाप्रतर्भाव्यगुणप्राधान्येनवागुणानांसमप्राधान्येनगुणानांसमप्राधान्येनवेतितत्राद्येदेहेन्द्रियमनआदिरूपंगुणसंघातमेव
आत्मत्वेनपश्यन्भोक्ताभवतियथाचार्वाकादिः द्वितीयेगुणानांप्राधान्यादात्मनिवास्तवकर्तृत्वाद्यभिमाननकर्मफलानांभर्त्तामवेताभवतियथातार्किकादिः तृतीयेगुणा
नांसमप्राधान्येनगुणगतमपिभोक्तृत्वंअसंगेप्यात्मनिवस्तुतोभ्युपगच्छन्कर्त्तुत्वानुमन्तायथासांख्यः चतुर्थेसर्वथापिगुणधर्माणामात्मनिसंक्रमपश्यन्उदासीनबोधरूपत्वे
नगुणप्रचारदर्शीउपद्रष्टाभवतियथास्माकंसाक्षीएतेषुचतुर्ष्वपिगुणसंगिषुउपद्रष्टाउत्तमः अनुमंतामध्यमः भर्त्ताअधमः भोक्ताऽधमाधमः सएवगुणान्द्रष्टीकृत्यपराक्री

उपद्रष्टानुमन्ताचभर्त्ताभोक्तामहेश्वरः परमात्मेतिचाप्युक्तोदेहेस्मिन्पुरुषःपर २३

इतितदामहेश्वरइत्युच्यतेयः सर्गस्थित्यंतकर्त्ताजगदंतर्यामीसएवगुणानपहायस्थितः परमात्मेतिचाप्युक्तोभवतियद्यपिउपद्रष्टापिगुणानपहायतत्साक्षित्वेनस्थितोभ
वतितथापितस्यैवसंघातांतर्प्रचारदर्शित्वाभावाद्यंकमलसंघातप्रचारदर्शीतिसर्वोत्कृष्टत्वात्सएवपरमात्मातमेनंवक्ष्यतिउत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः योलोक
त्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरइतिएतावपिगुणसंगिनोएवमेकएवदेहेस्मिन्विद्यमानः परोगुणातीतः स्वात्मनिगुणान्प्रविलाप्यस्थितोऽस्वरूपैकरसआत्मागुणसंगेनप
च्छिशोभवतिचयमेवास्यप्रभावः तत्रअनुमंतृभर्त्तृभोक्तृभिरिह्निभीरूपैरपंचध्यतेउपद्रष्टृमहेश्वरपरमात्मरूपैस्तुनित्यमुक्तएकस्वैतिज्ञेयंअत्रभाष्यार्थेप्यनुसंधेयोवि
स्तरभयान्नुनप्रदर्शितः २३

एवंयथोक्तलक्षणात्मज्ञानेफलमाह यएवमितित्रिगुणैः स्वविकारैः सर्वथाविहितेननिषिद्धेनवाकर्मणावर्त्तमानोपिसभूयोनजायतेपुनर्जन्मनलभतेमुक्तोभवतीत्यर्थः २४
एवंविधात्मदर्शनेऽधिकारिभेदेनउपायविकल्पानाह ध्यानेनेतित्रयेण आत्मानंविविदिषंतितेनिष्कामकर्मणापापक्षयंश्रोत्रशोधयंतितेकर्मयोगिनः तएवोत्तमविविदिषावे
दांतश्रवणेप्रवर्त्तंतेततः प्रमाणगतासंभावनानिवृत्तौप्रमाणगतासंभावनानिवृत्तयेवार्थस्यमननेप्रवर्त्तंतेप्रमेयगतासंभावनयोनिरसमर्थंनेतोअनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिरूपायाविपरीत

यएवंवेत्तिपुरुषंप्रकृतिंचगुणैःसह सर्वथावर्त्तमानोपिनसभूयोभिजायते २४ ध्यानेना
त्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे २५

भावनायानिवृत्त्यर्थंनिदिध्यासनंविजातीयप्रत्ययतिरस्कारपूर्वकसजातीयप्रत्ययप्रवाहीकरणलक्षणंकर्त्तुंप्रवर्त्तंतेततस्तत्परिपाकेध्यानेनविशुद्धेनात्मनाआत्मानंपरमे
श्वरंपश्यंतितेध्यायिनः ततोऽन्येकर्मसांख्ययोर्निष्णाताःतेध्यानेनात्मनिदेहेआत्मानंपरमेश्वरंस्वात्मनाबुध्यापश्यंति अन्येकृतकर्माणः सांख्येनयोगेनविचारात्मकेनयो
गेनध्यानद्वारापश्यंतिअपरेपुनः कर्मयोगेनैवपूर्वोक्तलक्षणेनसांख्यध्यानद्वारापश्यंतीतिसाधनत्रयस्यसमुच्चयोनतुविकल्पः २५

श्री

पक्षांतरमाह अन्येत्विति [illegible] ये त्वन्ये ऊहापोहकौशलहीनाः तस्मादेन पूर्वोक्तेभ्यो विलक्षणाः एवं पूर्वोक्तं प्रकारं अजानंतः अन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वा आत्म
नो निर्विशेषब्रह्मचैतन्यस्य तत्त्वं तदुपासनामार्गं चाधिगम्य उपासते यथोक्तप्रकारेण ध्यायंति ते पि च मृत्युं संसारं तरंत्येव अपिशब्दात् पूर्वेभ्यो कोक्तां हीनतां नीमेव किमाश्च
र्यं गम्यते सर्वशास्त्रेषां मुख्यकसाभावे पितरां तोसेशयो नास्ति श्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं तदेव परं श्रयनं मोक्षसाधनं येषां ते तथा ध्याने स्वमतिशयान्ते तेषां चित्तशु
ध्यर्थं कर्मापेक्षावेदोक्ते न तत्त्वेदृढनिश्चया [illegible] नानिदृमर्यं श्रवणमननापेक्षेति भावः अयं च ब्रह्मसाक्षात्कारः संवादिभ्रमरूप इति केचित्प्रमाहुः इममेव तथा

संभा१

अन्ये त्वेवमजानंतः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ते पि चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः २६

स्या२

हि यथा कस्मिंश्चिन्मणिप्रभां मणिबुध्या पश्यन् भ्रांतः एव तथापि तद्गृहणकाले मणिं लभते तः संवादिभ्रमत्वं पदार्थे तत्त्वम् अर्थे मणिप्रभामतं [illegible] त
त्त्वार्थबुध्याभावयन् व्यवहारतो भ्रांत एव तत्साक्षात्कारकाले तत्त्वं न मस्य तत्पदार्थस्य साक्षात्कारो पि संवादिभ्रममायेन जायत इति तथा च वशिष्टः अमलेमम तासा
धो शाश्वतीपरिहृश्यते मस्येन ध्यानयोगेन शाश्वतं प्राप्यते पदमिति व्यवहारतो विशेषरूपत्वेन अमते अस्यात्मनि तत्र निर्विशेषत्वभावनं भूमो निर्विषयायं ध्यानयोगो
यो षिति अग्निध्यानवत्तेथापि तेन शाश्वती रमं ताप्याहृष्य तदुर्निवशिष्टवाक्यार्थः कल्पतरुमाचार्यास्तु वेदांतवाक्यजन्यानभावनोत्ताः परोक्षधीः मूलप्रमा
णाद्दार्येन निम्नमत्वं प्रपद्यते इति प्राहुः २६

नि३

पूर्वंकार्यकारणकर्तृत्वेहेतुत्वेनचिदचितोःपुंप्रकृत्योरन्योन्यमधर्मोध्यासउक्तस्तत्संबन्धेचगुणसंगहेतुस्वकारणंगुणसंगोस्येतिसदसद्योनिजन्मसुचोक्तंतद्धिशरीरस्यतिपाव
दितिमतंजीवस्यगुणसंगोत्ररूपासक्तिर्नीकिंतुक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोःसंयोगोसोप्यात्मकतात्ध्यासलक्षणोविवेकःशेषस्पष्टं २७ तत्रशोकापमाहसममितिसम
मपरिणामिनंकूटस्थंनित्यंसर्वेषुभूतेषुदेहाद्याकारेणपरिणतेषुतिष्ठंतंएनंनदेहःप्रवनतद्धर्मास्यत्वेमिसूक्ष्मंपरमेश्वरंअतएवाभिमानंमनोविक्षेपंनकरोतीत्यतएव
वक्ष्यंतमीश्वरत्वात् विनश्यत्सतेषुभूतेषुस्त्वागादिवतकल्पितत्वात्तत्स्वदर्शनंगच्छतुतुविमुक्तानामत्वान्निरवयवत्वाच्चअविनश्यंतंसर्वोप्यवस्थासुअस्वदर्शनं

यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ २७
समंसर्वेषुभूतेषुतिष्ठंतंपरमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यंतंयःपश्यतिसपश्यति २८
समंपश्यन्हिसर्वत्रसमवस्थितमीश्वरं नहिनस्त्यात्मनात्मानंततोयातिपरांगतिं २९

गच्छंतंयःपश्यतिसएवपश्यतिअन्येअंधाइत्यर्थः २८ दर्शनफलमाहसममितिसर्वदेहेष्वसर्वत्रदेहमात्रेसमवस्थितंईश्वरंसमंसमतयापश्यन्हियतःसम
र्वभेददर्शीआत्मनादेहादिनाआत्मानंईश्वरंनहिनस्तिनानायोनिसंकरेषुपातनेनतुपीडयतिकिंतुततःपरांगतिंमोक्षंयातियद्वाएकात्म्यदर्शित्वात्तदा
त्मानमिवान्यमपिनहिनस्तिसर्वत्रदयालुर्भवतीतिभावःततश्चपरांगतिंयाति २९

ननुविषमस्वभावानि भूतानि कः समत्वेन पश्यत्स्यन्नित्यमिवशीतवृष्ट्यास्पाशंक्याह प्रकृत्यैवेति सर्वशः सर्वप्रकारेण कर्माणि वाङ्मनःकायैरारब्धानि प्रकृत्यैव क्रियमा
णानीति यः पश्यति तथात्मानं चाकर्तारं यः पश्यति स एव क्षेत्रज्ञः सम्यक्सर्वत्र समं पश्यतीति शेषः ॥ अन्वयः ३० ननु कथं प्रकृतेरेव कर्तृत्वं न चात्मन इत्याशंक्या
ह यदेति भूतानां वियदादीनां जरायुजादीनां च पृथग्भावं नानाभावं [illegible] नानावस्थानं परिदृश्यमानमपि यदा एकस्थं एकस्मिन्नात्मनि स्थितं तस्यैवांशरूपादिवत्तक

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्य
ति ३० यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति । तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते त
दा ३१ ॥

नकेवलं कुंडलादिवत्तद्विलीनं शास्त्राचार्योपदेशमनुपश्यति तत एव एकस्मात्तद्विस्तारं च पृथग्भावस्योत्पत्त्यानावस्थामनुस्वप्नादिवत्पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्र
ह्मैव भवतीत्यर्थः भावः कर्तृत्वं हि क्रियापरिस्पंदः स च परिच्छिन्नस्य पृथग्भूतस्य प्राकृतस्य पृथ्व्यादेरेव संभवति न तु व्यापकस्य सर्वभूतपृथग्भावग्रसिष्णोरात्मन इति
३१

न त्वात्मनो विभुत्वेन रूपेणाकर्तृत्वं साक्षीकारि देहाद्यवच्छिन्नेन तु रूपेण तद्भक्तृत्वं अस्मद्यथानुभवविरोधादित्याशंक्याह अनादित्वादिति अयं सर्वेषां प्राणिनां निरुपाधिकः परमात्मा देह
स्थोपि परमेश्वरात्मत्वेन कौन्तेय नः आत्मा परमात्मा अव्ययः नश्यतीति परिच्छिन्नत्वे देशतः कालतो वस्तुतश्च व्ययः अव्यये हेतुः अनादित्वादिति यस्मादादिमदाकाशा
दि तन्नित्यं [illegible] इति न त्वयं यस्मादनादित्वात् न त्वनादिमावस्थानेमनियमे नात्मनः कालतः परिच्छेदो मास्तु तथापि देशतः परिच्छिन्नस्य नाशावश्यंभावात् नादित्वायोगाच्च देशतोपि परिच्छेदे
वस्तुतो मास्तु न तु परमाणुवद्भविष्यतीति चेन्न देशादिनावच्छेद्यप्रदेशभेदवतो द्रव्यस्य निरवयवत्वस्य परमाणुत्वासिद्धेः नहि परमाणोः पूर्वदिग्भागावच्छिन्नो भागः पश्चिमदिग्भागावच्छिन्नदेशक

गी॰ २

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः
शरीरस्थोपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ३२

तेनानुभवविरोधात् देशतः परिच्छेदाभावाद्वैसजातीयवस्तुसद्भावः स्वतः परिच्छेदोपि मास्तु तथापि विशिष्टत्वशक्तिस्वरूपस्य अभिनवस्वरूपं चारवनाप्रदीपस्य परस्य तर्हि व्यात्मसर्व
त्वाद्विगुणगुणयुक्तस्य स्वगतभेदो वश्यंभाविस्वशक्तिमायावच्छिन्नेन रूपेण आगन्तुकं तत्त्वं देहावच्छेदेनापि देहेन्द्रियादिकर्तृत्वमवश्यं वक्तव्यमित्याशंक्याह निर्गुणत्वादिति
यो हि गुणवानाकाशादिः स संयोगविभागं चोपाधिप्राप्यस्वगुणांश्च हेयत्वाविष्कारोति न तु स्वामिन्नसङ्गत्वे स्पर्शोंके न विदधियुपाधिनादर्शायितुमीहे एवमात्मा सर्वगुणाद्वि
नः सत्यप्यवच्छेदत्वाभेकर्तृत्वादिकिंगुणामाविष्कर्तुं न समर्थः इति फलितमाह शरीरस्थोपि स्पष्टार्थमेतत ३२ ॥ ॥ ॥

निर्गुणत्वान्न करोतीति सिद्धं असंगत्वान्नोपलिप्यत इत्याह यथेति यथा आकाशो धूमादिना न लिप्यते सौक्ष्म्यादसंगस्वभावत्वात् एवमात्मा पुण्यपापादिना नोपलिप्यत इत्य
र्थः ३३ न करोति न लिप्यत इति द्वयमपि दृष्टान्तेनोपपादयति यथेति यथा सूर्यः स्वसन्निधिमात्रेण सर्वं प्रकाशयति न तु व्यापारावेशेन तथा क्षेत्री क्षेत्रं यथा चैष प्रकाश्य
धर्मैर्गन्धादिभिर्न लिप्यते एवमयं क्षेत्री क्षेत्रैः ततः सर्वेषु चैक एव सन्ननेकधा भूतं क्षेत्रं महाभूतानि साक्षित्वात् तु विज्ञातिर्लासत्य [illegible] प्रकाशयति तत्सन्निधिमात्रेण

तं३

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ३३
यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ३४

प्रकाशयति हे भारत न तु व्यापारावेशेन तथा संपादयतीति रविर्यथा पुण्यपापादिभिर्न लिप्यते सूर्यदृष्टान्तेन एकत्वमकर्तृत्वं प्रकाशकत्वमलेपत्वं च दर्शितं तथा चक्षुतयः य
था ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वानपो भिन्ना बहुधैको ऽनुगच्छन्नुपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रेष्वेवमजो ऽयमात्मा सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बा
ह्यदोषैः एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य इति ३४ ॥ ॥ ॥

अथाध्यायार्थं संक्षेपेणोपसंहरति क्षेत्रेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः पूर्वोक्तयोरेवं उक्तप्रकारेणान्तरं भेदं जडत्वाजडत्वविकारित्वाविकारित्वादिरूपं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितेन ज्ञानेन चक्षुषा ये विदुस्तथा भूतप्रकृतिमोक्षं यान्ति प्राप्नुवन्ति के ते विद्वांसः ... भूतानां प्रकृतिरविद्या त्रिगुणात्मिका अविद्या तस्याः मोक्षं निवृत्तिं ये विदुस्ते परं यान्ति ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरमात्रविदः अर्थः यथैका ... विद्या च प्रकृतिः ... नाम ... दर्शनं ...

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं ३४
इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
॥ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिर्देशो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥॥

ज्ञातानामपि तद्दर्शनमपरिहार्यं तथा च तेषामपि एवं प्रसक्तिः यदि तु मिथ्यात्वं हि प्रपञ्चे ... अन्यथा ... सर्वेषामेव ... कालत्रयेऽपि नास्ति ... इति ... तस्मात् ... प्रकृतिः ... नास्ति ... इति ... ३४ इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे गीताप्रकाशे त्रयोदशोऽध्यायः १३

त्रिनेत्रतु १ स्मि२ तु

गी० १५८

प्रकृतिश्च प्रायोऽन्ते भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं पदं । मुक्तेस्तत्त्वकाचाभूतप्रकृतिः किमात्मप्रयोगात्तस्माद्भूतप्रकृतेः कथं वा बन्धः कथं च ततो मोक्षः किं च ततो मोक्षः किं च मुक्तानां लक्षणं सर्वमेतत् प्रश्नात्
विधेयेऽतिबहुवक्तव्ये शोध्याय प्रश्नोऽयमनेन तत्र स्फुटत्वात्तन्नार्थपरं ज्ञानं स्तुवन्नस्मादनाभगवानुवाच परमित्यादिपरं भेदं स्तुत्वैत्यन्नमेव प्रश्नः पुनः प्रश्नमुद्रयन्नपि प्रवक्ष्यामीति तस्य पर्यायः ज्ञानानां प्रमाणिनां शैवादीनां प्रधानादी
नां ज्ञानं साधनानां मध्ये यत्तदुत्तमं ज्ञानं नेमा सुफलत्वाद्यत्तत्त्वदेवतत्त्वज्ञं यद्यज्ञानात्मनोऽभूतप्रकृतिः स्यादाकारस्येदृशं तत्त्वं ज्ञानमस्तीति विषये भेदात्तज्ज्ञानं वयमत्तितज्जात्यर्थं ते न तु पर्यायमद्य
उत्तमं चर्ममयं द्यकारप्रफलस्पष्टतानेन तत्र स्वप्रयत्नेन सर्वः यथोक्तं वार्त्तिककारैः परापरयोर्ध्वमेयेषु यापफललेन न समता मे विन्तेवेदृप्तयो यो वेदान्तो [illegible] प्रमाणतात्पर्यज्ञानेन ज्ञानं वेदान्तवाक्य

श्रीभगवानुवाच परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां
सिद्धिमितो गताः १ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रल
येन व्यथन्ति च २

जन्मयोधी हस्तास्प्रपरो श्रीदृश परां सिद्धिं मोक्षरूपं ततः संसारात्तं संसारं विहाय गताः प्राप्ताः १ इदं ज्ञानं विषयस्य विकल्पविनिर्मुक्तं उपाश्रित्य मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्व
सर्वभावाधिष्ठातृत्वमित्यादिरूपं साम्यं साधर्म्यमागताः तथा च श्रुतयः एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सनसाधुनाकर्मणा भूया
न्नोऽन्वासाधुनाकनीयानिति ज्ञानफलं ज्ञानसाधर्म्यप्राप्तिमाहुः किं च शुद्धस्वरूपयोज्ञानबलात्सर्गेऽपि न जायन्ते प्रलयकाले च तत्स्वरूपभावं गच्छन्तो न प्रलयात्मनाश्रितैः व्यथन्ते
व्यथां प्राप्नुवन्तिस्वरूपोक्त्या भावं वक्ष्यमाणज्ञानमनुसर्पयित्वैनेवाख्यातेन तत्तज्ज्ञानमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति पदार्थः शेषं स्पष्टं २ ॥

गी० १५८

सं पा
ति ५

अथेदानीं का वा भूतप्रकृतिः किमाश्रयेण तस्या भूतजनकत्वं तदाह ममेति मम पुरुषचिन्मात्रस्य योनिः आवेशस्थानं महद्ब्रह्म महत्तत्त्वस्य प्रथमकार्यस्य ब्रह्मत्वं बृंहकं कारणमव्यक्ताख्याकृतपरपर्यायं त्रिगुणात्मकं मायाख्यं तस्मिन्गर्भस्य प्रतिबिंबरूपं दधामि अर्पयामि अहं चिदात्मा ततो मत्प्रतिबिंबगर्भिता या माया ततः सर्वेषां भूतानां भवनधर्मिणां महदादीनां हिरण्यगर्भादीनां च संभव उत्पत्तिर्भवति हे भारत एतेन चित्प्रतिबिंबसापेक्षत्वोपपादनेन प्रकृतेः सांख्याभिमतं स्वातंत्र्यं निरस्तं ३ किंच सर्वेषु भूतेषु उपादानभूतेषु पृथिव्यामोषधय इव याः मूर्तयः शरीराणि सुनैर्यक्[illegible]वरात्मकानि चतुर्विधानि संभवंति तासां मूर्तीनां ब्रह्म म

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ३ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ४ सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः निबध्नंति महाबाहो देहे देहिनमव्ययं ५

मु १ पं १

हत् पूर्वोक्तं महतो ब्रह्मा ब्रह्म महत्तरा जरंता दित्वादुपसर्जनस्य परनिपातः मायैव योनिरित्यर्थः अहं तु तासां बीजप्रदः पिता तासु स्वप्रतिबिंबार्पयिता यथा पुरुषो भार्यायामनुशयिसंपृक्तं रेतो निषिंचति ततो भार्यातः पिंडोत्पत्तिः [illegible] रेतोंशात तज्जत्वं चैतन्यविशिष्टस्य पिंडस्य पिता अहं माता च मायेत्यर्थः ४ एवं ईश्वराश्रयेण प्रकृतिर्भूतानि सृजतीत्युक्तं इदानीं सा कथं भूतानि बध्नातीति तदुच्यते सत्त्वमिति प्रकृतिः सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था ततः सकाशात् प्रसरणगांगिभावेन वैषम्येणोद्रिच्यमानाः प्रकृतिसंभवा इत्युच्यंते ते न तु प्रवृत्तितोऽन्ये वैशेषिकाणामिव द्रव्याश्रया गुणा अन्ये एते हे महाबाहो देहे अव्ययमविकारिणमपि देहिनं स्थूलतायां वत्समिव पाशेन भूता गुणाः निबध्नंति ५

तत्रकः केनसंगेनवध्नातीत्यपेक्षायामाह तत्रेति तत्रैषुगुणेषुसत्वंनिर्मलत्वात्दुःखमोहाख्यमलराहित्यात्प्रकाशकंआलोकस्वभावंबोधावद्योतकं अतोऽनामयंरजस्तमो
भ्यामनभिभूतंतत्सुखसंगेनज्ञानसंगेनचत्रिविधयातिरोहितस्वरूपज्ञानंदेहं अहंसुखीअहंज्ञानीत्यभिमानेनअंतःकरणधर्मयोःसुखज्ञानयोरात्म
निआरोपेणवध्नातिहेअनघअव्यसन ६ रजोगुणंरागीरंजनात्तृष्णासंगात्मकंविद्धि तत्प्राप्यमाणेष्वपिअर्थेष्वतृप्तिः संगः प्राप्तेविषयेमनसःप्रीति
लक्षणः संश्लेषः तयोःसमुद्भवंनिदानभूतंतद्रजोहेकौंतेयकर्मसंगेनदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगस्तत्परतातेननिवध्नातिदेहाभिमानिनं ७ तमोगुण

तत्रसत्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सुखसंगेनवध्नातिज्ञानसंगेनचानघ ६ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं तन्नि
वध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं ७ तमस्त्वज्ञानजंविद्धिमोहनंसर्वदेहिनां प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निवध्नातिभारत ८
सत्वंसुखेसंजयतिरजःकर्मणिभारत ज्ञानमावृत्यतुतमःप्रमादेसंजयत्युत ९ ७ ७

सुखबोधाभ्यांविलक्षणः अज्ञानंमायायाआवरणशक्तिस्ततउद्भूतंअज्ञानजंविद्धिअतः सर्वेषांदेहिनांमोहनंभ्रांतिहेतुः प्रमादोऽनवहितत्वंसच्चसत्वकार्यप्र
काशविरोधिआलस्यंजडत्वंतच्चरजःकार्यप्रवृत्तिविरोधिउभयकार्यनिरोधिनीतमोगुणालंबनावृत्तिर्निद्राताभिस्तत्तमोनितरांवध्नातिहेभारतदेहिनमिम
नुवर्त्तते ८ सत्वमुत्कृष्टंसत्सुखेदुःखकारणमभिभूयसंजयतिसंश्लेषंजनयतिएवमुत्तरत्रज्ञानंप्रकाशआवृत्यप्रमादेआवरणरूपकार्येव्यसनाकारणे ९

सत्वास्यः कदास्वस्वकार्येप्रभवंतीत्याशंक्याह इतरेतयोरभिभवे सतीत्याह रजस्तमसी अभिभूय सत्वं भवति वर्द्धते एवं रजोपि सत्वतमसी अभिभूय भवति तथा तमोपि सत्वरजसी अभिभूय भवतीत्यर्थः १० तत्र गुणोद्भवलिंगमाह त्रिभिः सर्वेति अस्मिन्देहे ये सर्वे द्वारेषु श्रोत्रादिषु बाह्यांतरकरणेषु प्रकाशः स्वस्वविषयावरणविरोधी परिणामविशेषो जायते तेन च ज्ञानं शब्दादिविषयस्य याथात्म्येन प्रकाशो यदा जायते तदा सत्वं विवृद्धमिति विद्याज्जानीयात् तत्रापि सत्वादि

रजस्तमश्चाभिभूय सत्वं भवति भारत रजः सत्वं तमश्चैव तमः सत्वं रजस्तथा १० सर्वद्वारेषु देहेस्मिन्प्रकाश उपजायते ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्वमित्युत ११ लोभः प्रवृत्तिरारंभः कर्मणामशमः स्पृहा रजस्येतानि जायंते विवृद्धे भरतर्षभ १२ अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च तमस्येतानि जायंते विवृद्धे कुरुनंदन १३ यदा सत्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते १४

तिलिंगेनापि जानीयादित्यर्थः ११ लोभ इति [illegible] प्रवृत्तिरग्निहोत्रादौ आरंभो गृहादेः कर्मणां अशमः सतामसतां वा कार्याणामनुपरमः स्पृहा परधनादौ उपादित्सा रजसि विवृद्धे सति एतानि लिंगानि जायंते हे भरतर्षभ १२ सत्यपि बाधके गुर्वादौ अप्रकाशः सत्वकार्यप्रकाशानुदयः अप्रवृत्तिः सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते रजःकार्यप्रवृत्त्यनुदयः प्रमादः कार्याकार्यविवेकराहित्यं मोहो निद्रालस्यादिरूपः १३ प्रलयं मरणं उत्तमविदां [illegible]हिरण्यगर्भाद्युपासकानां देवानां वा लोकान् अमलान् निर्दुःखान् १४

भी०
१६०

कर्मसंगिषुश्रेष्ठोजनस्मात्नेकर्मानुष्ठातृषुमनुष्येषुमूढयोनिषुतिर्यक्स्थावरचंडालादिषु १५ सुकृतस्यसात्विकस्यकर्मणः फलंनिर्मलंदुःखाज्ञानमलशून्यं सात्विकंज्ञानवैराग्यादिकंरजसोराजसस्यकर्मणःफलंदुःखं तमसस्तामसस्यकर्मणःफलंनिर्मलंस्वज्ञानंसात्विकोरिकर्मलक्षणंचनियतंसंगरहितमि माहिनाःष्टादशेवक्ष्यति १६ एतादृशंफलवैचित्र्यंसत्वादिक्रमेणहेतुमाहसत्वादिति १७ यतःसत्वादिभ्योज्ञानादीनिजायंतेऽतःसत्वादिवृद्धिकालेप्रल

रजसिप्रलयंगत्वाकर्मसंगिषुजायते तथाप्रलीनस्तमसिमूढयोनिषुजायते १५ कर्मणःसुकृतस्याहुःसात्विकंनिर्मलंफलं रजसस्तुफलंदुःखमज्ञानंतमसःफलं १६ सत्वात्संजायतेज्ञानंरजसोलोभएवच प्रमादमोहौतमसोभवतोऽज्ञानमेवच १७ ऊर्ध्वंगच्छंतिसत्वस्थामध्येतिष्ठंतिराजसाः जघन्यगुणवृत्तिस्थाअधोगच्छंतितामसाः १८ नान्यंगुणेभ्यःकर्तारंयदाद्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्चपरंवेत्तिमद्भावंसोधिगच्छति १९

यगच्छंतःक्रमेणोत्तममध्यमाधमासुयोनिषुजायंतइत्याह ऊर्ध्वमितिऊर्ध्वंदेवभावंमध्येमानुषभावंअधःनरकतिर्यक्स्थावरभावंजघन्यंनिंद्यंयद्गु णवृत्तंनिद्रालस्यप्रमादादितत्स्थास्तामसाः १८ कथंप्रकृतिःपुरुषंबध्नातीतस्यात्रामुक्तंकथंवाततोऽस्यमुक्तिरितिस्यात्रत्रमाहनान्यमितिगुणेभ्यःका र्यकारणविषयाकारपरिणतेभ्योमहद्दर्शिमात्रंस्वात्मानंद्रष्टाजीवःकर्तारंनानुपश्यति किंतुगुणाएवकर्त्तारइत्येवपश्यतिनत्वहंकर्त्तेतितथागुणेभ्यःप रंगुणव्यापारसाक्षिभूतंमांयदावेत्तितदासर्वेहितामद्भावंब्रह्मभावंगच्छतिअमदानुगुणाभावंगतोभवति १९ छ छ छ छ छ

श्रीराम०
१६०

कथं त्वद्भावं गच्छतीति तत्राह गुणानिति एतान् गुणान् महदादित्रयोविंशतिविकारात्मना परिणतान् देहसमुद्भवान् स्थूलदेहसमुद्भवो येभ्यस्तान् अती-
त्य जीवन्नेवातिक्रम्य निर्विकल्पकसमाध्यभ्यासेन बाधित्वा अमृतं मोक्षं अश्नुते प्राप्नोति एते नाहं नास्मि गुणा न मम प्रत्ययो तेन मुक्ते प्रत्ययो मुक्तो जन्ममृत्युजरादुःखै-
र्विमुक्तः सन्निति तु अन्वयः निवृत्तिरुक्ता २० प्रकृतितो मुक्तिप्रकार उक्ते अथ मुक्तलक्षणानि पृच्छन्नर्जुन उवाच कैरिति कैर्लिङ्गैश्चिह्नैः त्रीन्गुणानेतानत्याख्या
तान् अतीतो भवति पुमान् हे प्रभो मह्यं किमाचारः [illegible] कोऽस्याचारः कथं केन च प्रकारेणैतान् त्रीन्गुणानतिक्रम्य वर्तते २१ तत्राद्यस्योत्तरमाह प्रका-
शमिति प्रकाशप्रवृत्तिमोहाः सत्त्वरजस्तमसां कार्याणि मुख्यानावस्थायां तानि सम्यक् प्रवृत्तानि प्राप्तानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तान्न द्वेष्टि नापि समाध्यव-

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते २० अर्जुन उवाच कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणा-
नेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१ श्रीभगवानुवाच प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव
च पाण्डव न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति २२

स्थायां तानि निवृत्तानि सन्ति कांक्षति सोऽयं निर्विकल्पसमाधिस्थो ब्रह्मविद्वरिष्ठः यं प्रकृत्य श्रीभगवते समर्पितं देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा तिष्ठन्न पश्यतीति श्री-
मद्वासिष्ठे योगभूमय उक्ताः ज्ञानभूमिः शुभेच्छाख्या प्रथमा समुदाहृता विचारणा द्वितीया तु तृतीया तनुमानसा सत्त्वापत्तिश्चतुर्थी स्यात्ततोऽसंसक्तिना-
मिका पदार्थाभावनी षष्ठी सप्तमी तुर्यगा स्मृतेति तत्र यथोक्तसाधनसंपन्नमुमुक्षुता प्रथमा श्रवणमनननविचारात्मिका द्वितीया निदिध्यासनरूपा
तृतीया एताः साधनभूमयः सत्त्वापत्तिः ब्रह्मसाक्षात्काररूपा चतुर्थी फलभूता अस्यां योगी कृतार्थोऽपि जीवन्मुक्तिसुखं प्रबलं नानुभवति परा इति द्वौ
जीवन्मुक्तेरवान्तरभेदाः तत्रापि पञ्चम्यां भूमौ स्वतः स्वयमेव व्युत्तिष्ठति षष्ठ्यां परप्रयत्नेन सप्तम्यां तु न स्वतः परतो वा व्युत्तिष्ठति सोऽयं निर्विकल्पसमाधिस्थः प्रका-
शमित्यनेन श्लोकेनोक्तः २२

भी॰
१६१

अथ षष्ठीं पदार्थाभावनां गतो ब्रह्मविद्वरीयानुच्यते उदासीनवदिति यो ऽयं समाधौ उदासीन इवास्ते व्युत्थाने किमपि प्रयोजनमपश्यन् इदं मम क
र्तव्यमस्तीति वासनाशून्यत्वात् यश्चास्ते एवं न तु परश्यन् अनेन रागकदाचिदपि गुणैर्विचाल्यते पश्चात् अन्यापि तोपि गुणान् अपश्यन् गुणा वर्तन्त
इत्येव ज्ञात्वापि यो ऽवतिष्ठति स तु भूय एव नेतेन तु गुणकृतैर्मिष्टामिष्टस्पर्शैः इंगते चलति अयमर्थः यथा कश्चित् भुंजानो रसनामौनस्तत्स्वयं काशादिसे
नविंदति पो ऽगतापि तोपि किंचिद्रसविशेषमुपलभ्यापि तत्रोदासीन एवास्ते झटित्येव विशेषदर्शनस्मात् तेधानात नन्तनेहतैस्तु सुखदुःखं वापश्यति
तद्वदयं नेयः २३ अथ पंचम्यां भूमावसक्तिनामिकायां स्थितो ब्रह्मविद्वर उच्यते समाधौ समदुःखसुखेयस्मात् समदुःखसुखः स्वस्थः स्वे नैव स्वे छपे

ख १

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते गुणा वर्तन्त इत्येवं यो ऽवतिष्ठति नेंगते २३ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः तुल्य
प्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः २४

वतिष्ठतीति स्वस्थः परात्तु न समाधौ इच्छात न हास्य पं मे व मुत्तिष्ठतीति भावः सोपि व्युत्थानावस्थायां समलोष्टाश्मकांचनो विरक्त इत्यर्थः तुल्यप्रि
याप्रियः तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः प्रियाप्रिययोर्निंदास्तुत्योश्च तुल्यो हर्षविषादशून्यः ऽत्रेहेतुर्धीर इति यथा कश्चिद्धीरो भ्रमहारवेद
नादीनपि न्यास्तुत्यातिधैर्यात् दुःखं चानुभवति तद्वदयं हर्षविषादावनुभवन्नपि धैर्यान्न चलति एवं स्वतु जानातायामपि वेदनायां हर्षो दुःखं वास्तित
वेदस्त्वेवं नैव नास्तीति भेदः एतेन श्लोकत्रयेण सर्वेषां जीवन्मुक्तानां समाधौ लिंगानि तत्संवेद्यानि आचारश्च परसंवेद्यानि लिंगानि सक्तानि २४

श्रीराम॰
१६१

अथ चतुर्थ्यां भूमौ सत्वापत्तिसंज्ञायां स्थितस्य योगिनः समाधिसुखाभावेन स्वसंवेद्यलिंगाभावात तत्त्वनिश्चये नेदं तस्य बाधात लिंगमाचारस्तु परसंवेद्य एव तदाह मानेति यथा हि परिरक्षकः कूटकार्षापणस्य लाभे विना शे वा हर्षविषादशून्यो न च तल्लाभार्थं यत्नमारभते मूल्लुनाभ्यां वाध्यते तल्लाभार्थं यत्नं चारभत एवं विद्वान् महमरीचिकाङ्कस्समानं पश्यन् तत्र मानापमानयोर्वा मित्रारिपक्षयोर्वा तुल्य एव न तत्र तल्लाभपरिहाराय वा यत्न[illegible]मारभते अतो गुणातीत उच्यते एवं

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते २५ मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते २६

प १

त्यपदार्थे २५ अथ कथं त्रीन् गुणान् अतिवर्तते इत्यस्योत्तरं विवक्षुः साधनभूतां सुतिसृषु भूमिषु तृतीयां तनुमानसामाह मां चेति यश्च साधको मां परमात्मानं चकारस्त्वर्थे एवं भूमिषु प्रापेक्षस्यैव लक्षणं प्रघोतयति अव्यभिचारेणाप्यन्तरायेनन्तरितेन भक्तियोगेन मयि भगवति तैलधारावदविच्छिन्नवृत्तिप्रवाहेण न प्रणिधानरूपेण योगेन सेवते ध्यायति स एवं समुल्लीकृतचित्तः एतान् गुणान् समतीत्य तान् परिपाकं तेषामपि बाधित्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति भुवो भाव इति भ्वतेः क्यप् २६

प २

विषयप्रदर्शनद्वाराविचारणाख्यांद्वितीयांभूमिमाह ब्रह्मणोहीति ब्रह्मणोवेदस्यप्रतितात्पर्येणपर्यवसानेनाश्रयहमेवअमृतस्यकर्मब्रह्मोपदर्शनद्वाराअमृतसाधन
स्यअव्ययस्यअनादित्वादनंतत्वाच्चापौरुषेयत्वेनाशमात्रापशंकाकलंकरहितस्यस्वतःप्रमाणभूतस्येत्यर्थः अनेनोपक्रमोपसंहारादिपर्यालोचनयावेदाविरुद्धत
र्कोपकरणपाहकृत्स्नस्यवेदस्यतात्पर्यमद्दर्शनकामेननिर्णीतव्यमितिविचारणाख्याद्वितीयाभूमिरुक्ताहेतुफलोपदर्शनमुखेनशुभेच्छाख्यांप्रथमांभूमिमाह
शाश्वतस्येतिकाम्यधर्मवत्फलदानेननाशाभावात्भगवत्प्राप्तिमोतिसोधर्मः शाश्वतः विविदिषादिपारंपर्येणमोक्षाख्यशाश्वतफलहेतुत्वात्शाश्वतस्यचध

ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच शाश्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच २७ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्म
विद्यायांयोगशास्त्रेश्रीकृष्णार्जुनसंवादेप्रकृतिगुणभेदोनाम१४

र्मस्यप्रतिष्ठापरमंप्राप्यंफलमहमेवतथाएकांतिकंविषयसंगजन्यसुखस्याव्यभिचारिस्वरूपभूतंमोक्षसुखंतस्यापिप्रतिष्ठापराकाष्ठाहमेवएवंनिष्कामधर्मेण
विशुद्धचित्तस्यैकांतिकेसुखस्थाभवतिसेयंशुभेच्छाख्याप्रथमाभूमिरत्रपरांपरांभूमिमारोढुमशक्तस्यपूर्वापूर्वाभूमिरुपदिश्यतेयथाध्यानेनात्मनिपश्य
तीत्यत्रनिदिध्यासनाशक्तस्यकर्मयोगउपदिश्यतेतद्वत् २७ इतिनैलकंठीयेभारतभावदीपेभीष्मपर्वणिगीतार्थप्रकाशेचतुर्दशोध्यायः१४

पूर्वाध्याये तेसुखस्यैकांतिकस्य प्रतिष्ठापरब्रह्माहमित्युक्तं तत्र किल श्रुतं तत्सुखं केन वा भवन्तं केन वा साधनेनास्माकं वरणाभंगः केन वाधिकारिणा तत्त्वा प्यमि
त्यादि वर्णितं पि तु पंचदशोध्याय आरभ्यते ऊर्ध्वमूलमिति आनंदाध्येव खल्विमानि भूतानि जायंत इति श्रुति प्रसिद्धमानुषानंदमारभ्या ब्रोत्तरशतगुणविवृद्धा
नंदसोपानपंक्तिरूपाश्रिस्थितं परमानंदाद्वयं वस्तु ऊर्ध्वं तदेव मूलं मूलकारणमस्य संसाराश्वत्थस्य तमूर्ध्वमूलं अधः शाखं ऊर्ध्वाद्धि अधः सोपानस्थानीयाः शाखा
इव शाखा अव्यक्तमहदहंकारपंचतन्मात्राषोडशविकारहिरण्यगर्भविराट्प्रजापतिसुरगंधर्वमनुष्यतिर्यगस्थावररूपाः शाखा यस्य सोधःशाखस्तंनश्वत्थो
पि स्यात्तु यो न श्वस्तत्वान्न श्वस्त्यं संसारवृक्षं तथापि अव्ययमष्टानां अनादिनंतप्रवाहं प्राहुः वेदाः ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातन इत्यादय छंदां

श्रीभगवानुवाच ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् १ अधश्चोर्ध्वं च प्रसृ
तास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २

सि वेदास्तदुपलक्षिता यज्ञादयः त एव पर्णानि पत्राणि संघातवत् शोभाहेतवो पस्य तरोः तमश्वत्थं यो वेद मिथ्यात्वेन सम्यग्वेद स वेदवित् विदित वेदार्थ इत्यर्थः अत्राश्वत्थ
रूपकेण संसारो वर्ण्यते १ अधश्च मानुषेभ्यस्तिर्यक्स्थावरांतयोनयः ऊर्ध्वं च मानुषेभ्य एवोपरि च गंधर्वयक्षादि हिरण्यगर्भपर्यंतं प्रसृताः प्रसारिताः तस्य
शाखा गुणैः सत्त्वादिभिः प्रकर्षेण वृद्धा गुणवृद्धाः विषया एव रंजकतया कोमलपल्लवरूपाणि प्रवालानि यासां ताः संसारवृक्षस्य परामूले ब्रह्म उक्तं अधश्च इह मनु
ष्यलोके न तस्य मूलानि वासनारूपाणि अवांतरमूलानि संततानि प्रवाहसिद्धानि यतः कर्मानुबंधीनि कर्मैवंविधमीषां धर्माधर्मलक्षणं अनुबंधः पश्चाद्भावी येषां तानि क
र्मानुबंधीनि वासनाभ्यः कर्माणि कर्मभ्यो वासना इत्यनवरतसंतानोपपत्तिरित्यर्थः २

भी० १६३

ननु भ्रांतोपि स्यात् तु मन नह ष्याष्वयच्चेसुक्तेत्रतिहरणाविनाशिविज्ञानसंतानरूपोवाधीत्यादिरिव वाहनिमोवार्थसंसारस्तर्हितु भ्रष्टेधोवासनानांकर्मणांचवीजांकु
रवद्दृमो मजन्मेहतु तस्यावर्जनीयत्वादिमाशंक्यसत्वाभ्याम निर्वचनीयोयमिमेतेपक्षमाश्रित्यमपरिहरतितनस्यमिति राजूणस्येवास्यरूपंसम्यग्दृशावीक्ष्यमा
णांसततनोपलिप्यतेइहजीवमेवेरेहेयथापूर्वमज्ञानदशायांतथानेोपलभ्यतेज्ञानदशायां नास्यमृषात्वमनुभवैकवेद्यमित्युक्तंरनेन अनुपलभ्यरूपत्ववच
नेनस्वप्रकाशानांविज्ञानानांरूपवतांवीजादीनांचसादृश्यस्याकृतिः नहिशशविषाणतुल्यएवायंस्यादित्यतआह नांतोनचादिरितिउपादानस्यमूलाज्ञा
नस्याधंतशून्यत्वादयमपि अाद्यंतशून्यइत्यर्थः नहिआत्मवदपरिहार्यःस्यादित्याशंक्याह नचसंप्रतिष्ठास्थितिर्लयस्यानंतरूपत्व
समभूमिरिक्ताज्ञानवायंब्रह्मणोविकारोयेनतत्रैवलीयतेनचेष्टापत्तिः ब्रह्मणः कोटस्थ्यभंगापत्तेः किंतर्हितुछमज्ञानमस्योपादानंतस्मिंश्चज्ञानेनविन

नरूपमस्येहतथोपलभ्यतेनांतोनचादिर्नचसंप्रतिष्ठा अश्वत्थमेनंसुविरूढमूलमसंगशस्त्रेणदृढेनछित्वा ३ ७७

अस्य प्रतिष्ठा २

ष्टेसमूलस्यास्योछेदोभवतिअज्ञानस्यचतुछत्वंतुछेनाष्यपिहितंयदासीदित्यादिश्रुत्यातत्कार्यस्यरज्जुरगादेः प्रलयेनरनुपलंभस्यानुभवेनचसिद्धंतस्मादस्य
संप्रतिष्ठानोपलभ्यतइतियुक्तमेवोक्तंतमिममश्वत्थंवासनानांदृढत्वात्सुविरूढमूलंदृढनाममूलमपिअसंगशस्त्रेणसंगोदेहादिरिमानात्मबुद्धिस्तद्वर्जनम
संगः तेनदृढेनपरिपक्केनछित्वाततःपदंतत्परिमार्गितव्यमितिउत्तरेणान्वयःयद्यपिस्थूलसूक्ष्मयोःसंसारयोरसंगः सुषुप्तौस्वयमेवजायतेतेनतन्मू
लवासनाभिरस्यात्मनोसंगोनुमीयतेतथापिवासनामूलस्याज्ञानेनानुछेदात्तनासंगधीर्दृढाभवतितस्मान्निर्विकल्पसमाध्यभ्यासेनकारणश
रीरस्याप्यसंगःसाध्यः तेनचासंगशस्त्रेणास्यछेदोमूलोछेदःलवणोदकवत्रज्जुरगवद्वाप्रविलापनलक्षणःकर्तव्यः ननुसंसारस्यानादित्वस्वरूपेणासतः

पापवर्जनमात्रं २

श्रीराम० १६३

तमिममश्वत्थंछित्त्वाकिंकर्त्तव्यमतआहततइतिनकेवलंनिर्विकल्पसमाधिनानदृढसंगमात्रेणाहंकृतार्थोनाकिंतर्हिततोसंगानंतरंततश्रुतिप्रसिद्धंपदंपरनी
यंब्रह्मपरिमार्गितव्यंश्रुतियुक्तिबलेनाहमेवब्रह्मास्मीतिज्ञातव्यंयस्मिन्पदेनिर्विकल्पेगताःप्राप्ताःसंतोननिवर्त्तन्तेनपुनर्विवर्त्तन्तेतमेवप्रकृष्टगातेरमा
द्यंपुरुषंपुरिशरीरेशयानंप्रपद्येशरणागतोस्मीतिभावयेत्भगवतस्त्ववाइदंवचनंलोकशिक्षार्थंवर्त्तेश्वरचक्रमेणेतिवक्तकोसौपुरुषःयतःपुराणीरश्वा
याप्रवृत्तिःसोकामयतबहुस्यांप्रजायेयेतिइमेवहस्वाप्रसृतास्मत्स्वपिप्रवृत्ताःयतोवयमपिइदानींकामयामहेधनादिनाबयंभूयास्मःस्यामप्रजा

ततःपदंतत्परिमार्गितव्यंयस्मिन्गतानननिवर्त्तन्तिभूयः तमेवचाद्यंपुरुषंप्रपद्येयतः प्रवृत्तिः प्रसृतापुराणी ४
निर्मानमोहाजितसंगदोषाअध्यात्मविद्याविनिवृत्तकामाः द्वंद्वैर्विमुक्ताःसुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाःपदमव्ययंतत ५

याप्रजायेमहीतिवेतियेनेयंप्रवृत्तिर्दर्शिताननत्रमार्गोनैवमातिवर्त्तव्यनइतिसर्थे ४ एवंएकांतिकस्यसुखस्याच्छादकंसंसाराश्वत्थंनछेदकमसंगश
स्त्रेणोत्काततस्यसुखस्यप्राप्त्यावधिकारीनस्यस्वरूपंचाहद्वाभ्यांनिर्मानेतिमानोदर्पःमोहोविपर्ययःतद्रहिताःनिर्मानमोहाःजितसंगाःकर्त्ताहमि
त्यभिमानःदोषारागादिश्चयेसजितसंगदोषाःअध्यात्मनित्याःनिष्ठावंतःआत्मध्यानपराइतियावतविनिवृत्तकामाःत्यक्तसर्वपरिग्रहाःद्वंद्वैःसुख
दुःखेसपत्न्यक्षरांशीतोष्णादीनामपितैर्विमुक्तास्मोतन्तितितिक्षावंतइमर्थःअमूढाविद्यानाशंकृतवंतःतत्पदंअव्ययंअपुनरावृत्तिंगच्छंति ५

गी०
१६४

ननु यदि तदूर्ध्वं पदं गछतीति तर्हि ततः पातोप्यवश्यंभावी पततां नाम्नः समुछ्रया इति मायात ततस्तद्यस्मिन् गतानां निवर्तन्तेतीत्यनुपपन्नमित्याशंक्य तत्स्वप्रकाशत्वेनाह न तदिति तत्स्वदेहसूर्येण भासयतीत्यादिर्हि नन्वेन चक्षुर्योग्यत्वात् एतेन सर्वेषां वाह्येन्द्रियाणां निवृत्तिः यद्धि रूपात्मचक्षुर्योग्यं तत्सर्वं चक्षुरनुग्राहकेण भास्यं इदं तु न तथेत्यर्थः न शशांकश्चन्द्रोपि भासयति यन्मनोयोग्यं वस्तु तच्चन्द्रेण मनसोनुग्राहकेण भास्यं इदं तु न तथा यन्मनसा न मनुत इति श्रुतेः स्पर्शमनोयोग्यत्वनिषेधात् नापि पावकः भासयति परिच्छिन्नवाचां योग्यं तत्तदनुग्राहकेण पावकेन वाग्देवतया न यद्वाचानभ्युदितमिति श्रुत्या स्ववागगोचरत्वनिषेधात् न च चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा मा रिश्रुतेरंचयतस्तद्धूमनोवाचामगम्येनेनस्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचातीतं तत्स्वगवयन्तः प्रज्ञं न वहिः प्रज्ञमिति श्रुतस्थूलमनणुरिमादिश्रुतिभिः सर्वविशेषाविहितं यत्प्रतिपादितं तत्तत्समम परमं धाम वृत्तिरूपज्ञानाद् परमादन्यत् ज्योतिश्चिन्मात्रं मम मे निजम्

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम १६ ६६ ६६ ६६

वेधोतहोः शिरइति चतदुपाचारात मह भिन्नज्योतिस्वयं प्रकाशमित्यर्थः अत एव यद्गत्वा प्राप्य ज्ञात्वेत्यर्थः न निवर्तन्ते निवृत्तिकारणास्य मूलाज्ञानस्याभावात् एवं आत्मा नेहियदायदाद्वेवेष एतस्मिन्नदृश्ये नात्म्ये निरुक्तेः निलये भयं प्रतिष्ठां विंदते अथ सोभयं गतो भवतीति श्रुत्यर्थानुगमोदृश्यते अदृश्ये इति दृग्योग्यत्वेन सूर्यभास्यत्वपर्युदस्यते अनात्म्ये आत्मनो मनसो योग्यं आत्म्यं तदसत्त्वं अनात्म्यमिति मनसो योग्यत्वेन चन्द्रभास्यत्वनिरस्यते अनिलये विलीयतेस्मिन् सर्वं स्थूलसूक्ष्ममिति निलयं कारणं तद्भिन्ने अत एवानिरुक्ते निर्वचनायोग्ये वाचामगोचर इत्यर्थः तेन पावकास्यकाद्रूपेइतिसिद्धं येन सूर्यादिप्रकाश्यत्वं चिति दिमार्गगम्यं समलोकादप्युपरितनं अप्राकृतं वैष्णवं पदं न सूर्यादिप्रकाश्यं तनोति तत्प्राप्य पुनर्न निवर्तन्ते इति व्याचक्षते तेषां न रूपमस्य इह तनोपलभ्यत इति दृश्यत्वश्रुत्यादेवतादृश्यस्यापि छत्वमपरिहार्यं दृश्यत्वाविशेषात् तस्माद्यथोक्त एव श्लोकार्थः १६
ने

ननु यदि सर्वोपि मामेवाप्नोतीह यत्त्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति त्वयैव क्षेत्रज्ञत्वेनोक्त हि क्षेत्रज्ञस्य मतः नवघटादिभिः काशैरिति सर्वोपाधय एव हशते न हि यः स्वयं सो
तीह यः स्वविषयावभासने सोऽतिरन्तरमपेक्षते दीपादिवदर्शनादिमात्रशक्त्याहृत्य भिः ममैवेति यतः यस्मादीश्वरो जगत्सृष्टा शरीरं अवाप्नोति स एव इह वि आत्म
स्थाचेभ्यः तत्त्वस्वातंत्र्यानुयायि श्रुतिः ईश्वर एव शरीरधारी नयाय यस्मान्नेहेतो अपि शब्दो वधारणार्थः समुच्चयार्थः कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्ते भविष्या
मि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति स प्राणमसृजतेति श्रुतेः प्राणाधारणेनोपाधिना ईश्वर एव उत्क्रामतीति ततो हेतुद्वयात जीवलोके संसारे यो जीवभू
तः प्राणिसनातन सर्वदैकरसोऽहमेवेति वक्ष्ये यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिंगा व्युच्चरन्ति एवमेवैतस्मादात्मनः सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तीति वह्निविस्फुलिंगसा
येन समैवांशः अंशांशिभावो किं यद्यपि वह्नेर्भेदः पीमाणोच स्वगतं न दृश्यते तथापि उपाधिगतमेव तद्दृश्यते आत्मस्वपर्यन्ते अयमस्मादन्नेभिन्नस्वयम
नैः

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ७ शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्व
रः गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्य स्फुलिंग इति अस्मादल्प इति एवमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ इति श्रुतत्वाच्चानुर्विधपरिमाणशून्ये ब्रह्मणि ममैवांश इति अंशांशिभावेन भेदोऽल्पत्वमहत्वे चोप
चारादौपाधिके ध्येये तथा च श्रुतिः बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्ट इति सम: प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एवं भिन्नविभिन्नौ कै इति च
यथा च विस्फुलिंगवह्निरेव न तु वह्न्यंशः एवं जीवोऽपि ब्रह्मैव न तु ब्रह्मांशः अल्पताया ब्रह्म एवं किं तदा उत इति दासे इति चापि देवुगात्वस्पैरु न हि न एकेकं कस्मिन्न ब्रह्मभा
व परिसमाप्तिदर्शनात् नांशो अंशांशिकल्पनया अयोगात् यस्मात् एवं जीवभूत ईश्वरो ममैवांश इत्यंशो हृदि भेदो मनः षष्ठं येषु तानि मनःसामष्टानीन्द्रियाणि प्रकृ
तिस्थानि इन्द्रियाणां स्वभावो विषयप्रावण्यं तत्र स्थितानि कर्षति स्वप्नप्रलयसमाधिकालेषु संकोचयति तिष्ठेत तान्येव आशयात्स्थलपस्थानात गृ
हीत्वा संयाति विषयेदेशं प्रतिगच्छति प्रबोधसर्गव्युत्थानकालेषु तत्र दृष्टान्तः वायुर्गन्धानिवाशयात् गंधाश्रयात्पुष्पात् ७ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पं१

९२

कानिताानि मनःषष्ठानि तानि गृहीत्वा चापि किं करोतीत्यत आह श्रोत्रमिति श्रोत्रं अधिष्ठाय प्राप्य आपारं वंति कृत्वा विषयान्शब्दादीन् उपसे[वते] प्रकाशयति यथा
दीपः स्वसम्बन्धितैलाभावे तैलवर्त्याद्यपेक्षमाणोऽपि स्वविषयावभासकत्वं स्वयमेव शंभुः एवं जीवोऽपि घटाकारत्वेनाभावे मनःषष्ठानीन्द्रियाणि सूर्यादींश्चापेक्ष्य
तेनयापि घटावभासकत्वं स्वयमेव करोति नेत्रादीन्द्रियसूर्यादीनि स्वभास्यत्वात् तैलवर्त्यादिवदिमाशयः ८ तमेवंभूतं मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्राणांश्चा

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ९ उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितं वि
मूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः १० यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितं यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ११

विष्ठाय तेषामुत्क्रमणेनोत्क्रामन्तं तत्तेषां स्थितं तत्तेषां भोगेन भुञ्जानं तेषां सत्त्वरजस्तमोगुणायुक्तत्वेन गुणान्वितं घटाकाशमिव वा घटगमनादिना गमनादिव
न्तं स्वतस्तु उत्क्रमणादिशून्यमपि विमूढास्तान्विकल्पेनानुपश्यन्ति ज्ञानचक्षुषस्तु पश्यन्ति उपाधेरेवोत्क्रमणादिकं न तु परिहितस्यात्मन इति जानन्त्येवेत्यर्थः १०
यतन्तो यत्नशीलयोगिनः ध्यानेनात्मनि बुद्धौ अवस्थितं विभुमुत्क्रान्त्यादिहीनं असंगं पश्यन्ति यतन्तोऽप्यकृतात्मानः यज्ञादिभिरशोधितचित्ताः एनं न पश्य
न२
न्ति यतः अचेतसः अनिर्जितचित्ताः पापाणानुसार इत्यर्थः ११

सा२ क१

कथं तर्हि सूर्यादीनामपि भासकत्वं लोके दृश्यते तदपि मदावेशादेवेत्याह यदादित्येति अत्रादित्यादिपदैः करणाधिष्ठात्र्यो देवतास्तदधिष्ठेयानि करणानि च तत्र
योगरूढ्यानेन यदादित्यादिषु वाह्येषु करणाधिष्ठातृषु तदधिष्ठेयेषु चक्षुरादिकरणेषु अवगतं विद्यमानं तेजो विषयप्रकाशनसामर्थ्यं तत्तेजो मामकं मदीयं विद्धि येन सूर्यस्तप
ति तेजसेद्धः येन चक्षूंषि पश्यन्तीत्यादि श्रुतिभ्यः एवमनन्तरं चन्द्रमसोऽग्नेश्च यत्प्रपञ्चप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेव तथापद्यागमः सर्वेन्द्रियगत्या सयते अ
व्याहृता हि विषयप्रकाशनसामर्थ्यं तदपि मामकमेवेत्यर्थः अक्षरयोजना स्पष्टा १२ न केवलमादित्यादिगतं प्रकाशनसामर्थ्यं मामकं अपितु पृथिव्या

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं १२ गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः १३ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं

दिगतं भूतधारणाप्यायनसामर्थ्यमपि मदीयमेवेत्यर्थः गामिति गां पृथिवीं आविश्य तां दृढां कृत्वा भूतानि अहमेव धारयामि ओजसा बलेन अन
या पृथिवी सिकतामुष्टिवद्विशीर्येत तथा च मन्त्रवर्णः येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढेति सदाधार पृथिवीमिति च तथाहमेव सोमो रसात्मको जलात्मकः रसान्
ले रसोऽहमप्सु इत्यनेकार्थमंजरी जलमयो भूत्वा सर्वा ओषधीः पुष्णामि चावतीः पुष्टाश्च करोमि सोमो हि स्वात्मतानुप्रवेशेन सर्वा ओषधीः पुष्णातीति प्रसिद्धं
१३ अहं वैश्वानरसंज्ञ जठरस्थोऽग्निर्भूत्वा प्राणिनां सर्वेषां देहं आश्रितः सन् प्राणापानाभ्यां वायुभ्यां समायुक्तः समुद्दीपितश्चतुर्विधमन्नमदनीयं भक्ष्य
दन्तव्यापारापेक्षं भक्ष्यं पाहिम्पास्तंतहनपेक्षं पायसादि लेह्यं गुडशर्करादि चोष्यं निष्पीड्य मज्जमानं इक्षुदण्डादि एतेन सर्वं पचामि शिक्षियाह दृश्यते सामदीयैवे
ति भावः तदेवं भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेवमुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवतीत्यपि द्रष्टव्यं

किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहं हृदि संनिविष्ट आत्मेत्यर्थः अतो मत्त आत्मनस्तेषां स्मृतिः ज्ञानं च पुण्यवतां पापिनां तु तयोरपोहनं विस्मरणं मज्ज्ञानं च
भवति तथा सर्वैर्वेदैः कर्मोपास्तिज्ञानकांडात्मकैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदांतकृत् वेदांतोक्तविद्यासंप्रदायकृत् वेदविद् वेदार्थविच्चाहमेव यस्तेन वेदांतविहि
तविद्यस्य स्वस्मृतिरित्युक्तं भवति ॥१५॥ सर्वशास्त्रहृदयं संगृह्णाति द्वाविति लोके प्रसिद्धौ इमौ द्वावेव पुरुषौ क्षरो विनाशी स च सर्वाणि भूतानि शरीराणि कर्म
हृदयस्मृतिप्रलयपर्यंकल्पादौ उपाधिनाशमनु विनाशशीलो जीवो ब्रह्मप्रतिबिंबभूतो जलार्कोपमः प्रज्ञान एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविन

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं ॥१५॥ द्वाविमौ पुरुषौ
लोके क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः यो लोकत्रय
माविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

श्यतीति श्रुतेः कूटस्थो निर्विकारो मायोपाधिरक्षरः तदुपाधेरकर्मजत्वेन नाशासंभवात् उपाधिद्वयेणावशीकृतत्वान्नासौ नरहंति स्वरूपान्न क्षर
तेरक्षरः ॥१६॥ एताभ्यां कार्यकारणोपाधिभ्यामन्यो निरुपाधिरुत्तमः पुरुषः योऽसौ परमात्मेति उदाहृतः शास्त्रे यो माययाऽसौ ईश्वरो भूत्वा लोकत्रयमु
त्तममध्यमाधमशरीररूपमाविश्य धारयति शरीरत्रयं अव्ययोऽपि अव्ययः सर्वज्ञत्वेन ईश्वरधर्मेणाल्पज्ञत्वेन जीवधर्मेण वा न व्येति वर्धते हीयते वेत्यर्थः

यस्मादिति क्षरं उपाधिं अतीतोऽतिक्रम्य स्थितोऽहं अतोऽक्षरादपि वेतिवशात् अक्षरादपि उत्तमः उत्कृष्टतमः जडात्क्षरादुपाधेः उत्कृष्टस्तदुपहितो जीवश्चेतनत्वा त्ततोऽप्युत्कृष्टतरो मायोपाधिः स्वातंत्र्यात्ततोऽप्युत्कृष्टतमोऽनुपाधिः अतो गतक्षरत्वात् अक्षरार्थः स्पष्टः १८ एतद्विज्ञानफलमपि भक्तिरेवेत्याह यो मामि ति असंमूढः मम पुरुषोत्तमत्वे संशयविपर्ययासौ हि हीनः स सर्वमेव वित् यतो मां पूर्णत्वात्सर्वं जानातीति तं सर्वं च मां सर्वभावेन सर्वात्मना सेवते प्रकारैर्भजति १९ अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्तोऽथेदानीं तत्स्तौतीति इतीति इति एतत् गुह्यतमं सर्वं मंत्रा हस्व [illegible] शास्त्रं अनघ पिरयं अष्टाध्यायी कृत्स्नशा

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः १८ यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत १९ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत २० इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम अ० १५

स्त्वं तथापि अस्मिन्नध्याये कृत्स्नस्य शास्त्रार्थस्य प्रदर्शनात् इदमपि शास्त्रं अत्र हि कार्यकारणविभागसंसारवृक्षस्यानित्यत्वं भगवतो विभूतयः पर्यस्तं वेदस वेदवित्त्वं वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इत्यादिना सर्वः शास्त्रार्थो दर्शितोऽस्ति इदं मया उक्तं हे अनघ निर्व्यसन एतत्तत्त्वं बुद्ध्वा बुद्धिमान् ज्ञानी स्यात् आत्मवि द्भवेत् तावता कृतकृत्यः सर्वं हि कृत्यं परमात्मावगतिपर्यन्तं तत्त्वे वक्ष्यत्यपुरुषार्थः समाप्तः स्यात् माम प्राप्तास्ति पश्च स्यात् भवति नातः परं कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः २० इति नैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि भगवद्गीतार्थप्रकाशे पंचदशोऽध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दृमा

नवमेध्यायेराक्षसीआसुरीदैवीचेतितिस्रःसंप्रकृतयःकाताःसुरासुरीमासुयोमेवांतर्भाव्यद्वेएवसंपद्भाववक्ष्यमाणेनेत्थयाहप्राजापत्योदेवाश्चासुराश्चेतिश्रु
तोःअभयंसत्वसंशुध्यादिधीर्हन्नयेदेवाःदंभदर्पादयोधीहन्नयेऽसुराइतिद्वैराश्यदर्शनात्पूर्वोध्यायांतेऽदमुक्तंमयानघे मदर्जुनेसंबोधयतःनचत्वंदैवसंपदीत्रे
मत्वंतद्वियर्यत्वासुरीसंपदितिदर्शयितुंश्रीभगवानुवाचअभयमितिअभयंस्वोच्छेदबुध्यभावःसत्वसंशुद्धिःचित्तनैर्मल्यंज्ञानंश्रवणादिजन्यंयोगोज्ञाते
र्थेचित्तप्रणिधायपरायणत्वंव्यवस्थितिर्निष्ठाएषामुख्यादैवीसंपत्दानंयथाशक्तिसंविभागोऽन्नादीनांदमोबाह्येंद्रियनियमःयज्ञःश्रौतस्मार्तादिःस्वाध्या
योवेदाध्ययनंतपोवक्ष्यमाणलक्षणंशारीरादित्रिविधंआर्जवंऋजुत्वंसर्वदा १ किंचअहिंसाप्राणिपीडावर्जनंसत्यंअप्रियानृतवर्जनेयथाभूतार्थ
भाषणंअक्रोधःपरैराकृष्टस्यापितिमस्यक्रोधस्योपशमनंत्यागःसर्वकर्मसंन्यासःपूर्वंदानस्योक्तत्वातशांतिःअंतःकरणस्योपशमःअपैशुनंतद्वर्ज मे

श्रीभगवानुवाच अभयंसत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः दानंदमश्चयज्ञश्चस्वाध्यायस्तपआर्जवं १ अहिंसासत्यमक्रो
धस्त्यागः शांतिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलत्वंमार्दवंह्रीरचापलं २ तेजः क्षमाधृतिः शौचमद्रोहोनातिमानिता भवंतिसंपदंदै
वीमभिजातस्यभारत ३

नमपैशुनंतथादुःखितेषुभूतेषुकृपाअलोलत्वंइंद्रियाणांविषयसंनिधावप्यविक्रियामार्दवंमृदुताह्रीर्लज्जाअचापलंअसतिप्रयोजनेवाक्पाणि
पादादीनामव्यापारयितृत्वं २ किंचतेजःप्रागल्भ्यंनतुत्वग्गतादीप्तिःक्षमाआक्रुष्टस्यताडितस्यवांतर्विक्रियानुत्पत्तिःउत्पन्नायांविक्रियायांप्रशमनं
क्रोधउपशमनंधृतिर्देहेंद्रियेष्ववसादप्राप्तेषुतस्यप्रतिषेधकोंतःकरणवृत्तिविशेषःयेनोत्तंभितानिदेहादीनिनावसीदंतिशौचंद्विविधंमृज्जलाभ्यां
बाह्यंआभ्यंतरंमनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यंमायारागादिकालुष्याभावःनातिमानिताअत्यंतंमानराहित्यंएतानिअभयादीनिदैवीसत्वप्रधानांसंपदंअ
भिलक्ष्यजातस्यस्वभावतोभवंतिहेभारत ३

ह१

अथेदानीं जन्मतो मयी आसुरीं संपदं आह दंभ इति दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पः धनाभिजनादिनिमित्त उत्सेकः अभिमानः आत्मनि पू[illegible]ताबुद्धिः क्रोधः प्रसिद्धः पा
रुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं अविवेकजनितो मिथ्याभ्रमय एते आसुरीं संपदं अभिलक्ष्य जातस्य भवंति हे पार्थ ४ अनयोः संपदोः कार्यमाह दैवीति [illegible] दै
वी पूर्वोक्ता अर्जुनस्य शंका किमहमासुरीं संपदमभिजातोस्मीति तामपनुदति मा शुच इति ५ द्वौ द्विसंख्यौ भूतसर्गौ भूतानां स्वभावौ मे मद्वचनात् शृणु ६
प्रवृत्तिं विधिवाक्यं निवृत्तिं निषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिष्टानिष्टहेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ७ असत्यं सत्यवर्जितं जगत् प्रामाणात्ततया प्रतिष्ठं धर्माध

दंभो दर्पोभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं ४ दैवी संपद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता मा शु
चः संपदं दैवीमभिजातोसि पांडव ५ द्वौ भूतसर्गौ लोकेस्मिन् दैव आसुर एव च दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ६ प्रवृत्तिं च नि
वृत्तिं च जना न विदुरासुराः न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ७ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरं अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहे
तुकं ८ एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुद्धयः प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ९ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

र्मौ स्या प्रतिष्ठा आस्थितं [illegible] अनीश्वरं अनियंतृकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपरस्पराः क्रियासातत्यमिति सूढवीजांकुरवत् तस्मात् कारणीभूतानां धर्मा
धर्मतद्रहस्यानामनाद्यसातत्यं तस्माज्जातं किमन्यल्लोकेस्मिन् किंचिदीश्वरमधिपेक्ष्य वा उत्पद्यते किंतु सर्वं कामहैतुकं स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः कामस्त
दुक्तस्वभावादेव जंतुर्जायते न त्वदृष्टादित्यर्थः ८ एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिमतां दृष्टिं अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मानः कादिवसत्वेन
नष्टधैर्याः यतोल्पबुद्धयः दृष्टसुखैकबुद्धिर्येषां ते अल्पबुद्धयः अहिताहिंस्राः ९

मा२

असद्ग्राहान्वश्याकर्षणानि अंजनकायसिध्यादिसाधनेषु असमीचीनेषु ग्राहाः निर्बंधास्तानभिनिवेशाः तान्गृहीत्वा अशुचीनि मद्यमांसादिविषये व्रतानि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथाभूताः सन्तः कुमार्गप्रवर्तनेन प्रवर्तन्ते हठात्क्रियायामिति संबंधः १० चिंता योगक्षेमविषयां प्रलयांतां मरणावधिं एतावत् देहरूप आत्मा काम्यभोग एव पुरुषार्थ इतोऽन्यो नास्तीति निश्चिताः निश्चयवंतः तथा च बार्हस्पत्यसूत्रं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः काम एवैकः पुरुषार्थ इति च ११

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ११ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२ इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथं इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं १३ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी १४ आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५ ॥ छ ॥

अन्यायेन परवंचनादिना अर्थसंचयान् धनराशीन् ईहंते लिप्सन्ते आशापाशशतैर्बद्धाः तिदुरमद्येति १३ क्रोधपरायणाः त्वं कामपरायणास्त्वं च [illegible] पूर्वैस्त्रिभिर्मया महार्थ्या मा हन्यासौ विजितः ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे सिद्धः लब्धाखिलभोगसाधनः बलवान् विषयोपभोगे समर्थः अत एव सुखी १५ आढ्यः धनी अभिजनवान् कुलीनः अज्ञानेनाविवेकेन मोहिताः विविधं भ्रमं प्रापिताः १५

अनेकं नास्ति एकं चित्तं नीयेपस्य ततः अनेकं बहुषु विषयेषु प्रवीणेषु [illegible] लग्नं चित्तं येषां ते अनेकचित्ताः ते च ते विभ्रान्ताश्च किमिदं मादृशो साधनीयमिदमा
दृशो साधनीयमिति विशेषेण भ्रान्त्याकुलाः अनेकचित्तविभ्रान्ताः मोहो सत्त्वपि सद्बुद्धिः तदेव जालं तेन आवृताः प्रसक्ताः प्रकर्षेण लग्नाः अशुचौ विरामस्त्वारिम
ये १६ आत्मनैवात्मानं मन्यन्ते ते आत्मसंभाविताः स्तब्धाः अप्रणताः धननिमित्तो मानो गर्वो मदो मत्तता ताभ्यां अन्विताः धनमानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैर्द
म्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानस्वयमृत्विक्प्रत्यादि हित्वा हिंसितं यजन्ते १७ अहंकारो अहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः बलं शारीरं ज्ञातिधनाभिजननिमित्तं चाहं यं प

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ १६ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः यजन्ते ना
मयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकं १७ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः १८ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु
नराधमान् क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु १९

रावज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रद्विषन्तः आत्मदेहे स्वदेहशोषणेन कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवान्तः शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चया
निति वचनात् पारदारादिना परदेहे च हिंसादिना प्रद्विषन्तः अभ्यसूयकाः सर्वत्र गुणेषु वेदोक्तेषु शमादिषु अशक्तत्वादि लक्षणं दोषमारोपयन्तः १८ तेषां फलमाह तानिति
सर्वभूतसमोऽप्यहं तान्वेदोक्तशासनातिगान् भक्तद्रोहकान् अहं नित्यमात्मानं नु तत्स्थोऽपि न मे वैषम्यं स्यात् पूर्वपूर्वसंस्कारान्ते तथैव पापं कुर्वन्ति तदनुरूपं फलं च प्राप्नु
वन्तीत्यर्थः १९

आसुरीं योनिमापन्ना इत्यस्यापि फलमाह आसुरीमिति अधमां नारकीं तिर्यक्स्थावरादिरूपां वा २० संक्षेपमासुर्याः संपत्तेराह त्रिविधमिति २० कामादिपरित्यागे किं स्यादत आह एतैरिति तमोद्वारैः । नरकसाधनैः स्वमोहात्मकस्य द्वारभूतैर्विमुक्तः सन्नात्मनः श्रेयः कल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरति तेन च परां गतिं मोक्षं

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि मामप्राप्यैव कौंतेय ततो यांत्यधमां गतिं २० त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् २१ एतैर्विमुक्तः कौंतेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं २२ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिं २३ ५ ५ ५ ५ ५॥

याति तस्मात्कामादित्रयं त्यजेदिति २२ न केवलं काशदृष्टिवत् कामादित्यागमात्रेणाउत्सृष्टशास्त्रवर्ती सिध्यति इत्याह य इति शास्त्रविधिं शास्त्रोक्तं इष्टसाधनतया निष्टसाधनतया च ज्ञापितं ब्रह्मणो यजेत नसुरां पिबेदित्यादिना विहितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितमकरणेन निषिद्धमाचरणेन च उत्सृज्य यो वर्तते कामकारत इच्छया स सिद्धिं चित्तशुद्धिं सुखं वैराग्यादिजनितं न तत्पिपरां गतिं मोक्षं च नावाप्नोति २३

यस्मात् शास्त्रातिगः शुध्यादिकं त्रयं नाप्नोति तस्मात्तेन च शुध्यादिकामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किं कार्यं किं न कार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां एवं ज्ञात्वा शास्त्रं इदं कर्त्तव्य मिदं न कर्त्तव्यमिति शासनं वेदः ज्ञानरूपं निधानं च तत्तु ल्लंघनेन प्रतिसमाधानं अग्निहोत्राद्यकरणे यं दोषस्तत्परिमार्गार्थमिदं कृच्छ्रादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्या दिकरणे यं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं वा अश्वमेधादिकं महाप्रायश्चित्तं शास्त्रं च विधानेन च ताभ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तुमर्हसि लोकांतरे कर्मस्व नधिकारं दर्शयितुमिह इत्युक्तं तेन त्वं शास्त्रानुवर्त्तिन एव चित्तशुध्यादिकेनाम्य स्यतीति सिद्धं २४ इति नीलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थे षोडशोऽध्यायः तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते इति प्रश्नविजमुपलभ्यार्जुन उवाच य इति ये पुरुषाः शास्त्रविधिं शास्त्रपरेनाचं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचारकुलाचारागतं ते सर्वं बांधमेव

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्त्तुमिहार्हसि २४ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागो नाम षोडशोऽध्यायः अर्जुन उवाच ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजंते श्र द्धयान्विताः तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रजस्तमः १

मात्यागात्तत्र यो विधिर्विधेयं तमुत्सृज्य सर्वात्मना परित्यज्य यजंते ईजयंते तातकृपाहीनमपित्वामू ते यं कूपो गंगाशनाटष्यधिको ऽत्रैव स्नानपानाव हनादुपरि च यो युगंधरे प्रक्रमसाधनेत्येव नाहमिष्टफलमवश्यं प्राप्स्यामीति हठजया श्रद्धयान्विताः संतः तेषां निष्ठा इयं का कीदृशी किं सत्त्वं सात्वि की वा पिश्चकूपेष्वश्रद्धाधिक्यदर्शनात् किं रजः राजसी वा तेषां निष्ठा शास्त्रातिक्रमेणाकामकारित्वात् तमः आहो इति प्रश्ने किं तमः तामसी वा सा निष्ठा योगे जनधीः स्त्रीशोऽहीयात्मलेभमहत्त्वबुद्धेर्विषयानुपायाः दर्शितास्तत्पश्यपितुमाप्येवं व्यवहारदर्शनादेव श्रद्धधानतयादेवादीन्यजनेन इत्युक्तं तत्रापि वि गीत एव कृद्धव्यवहारोऽसाद्ध्यः अविगीते स्मिन्नाम सत्त्वादिशंकापात्रयोगात् १

एवं सामान्यतः पृष्टे सामान्यमेवोत्तरं श्रीभगवानुवाच त्रिविधेति स्वभावः प्राग्भावीयो धर्माधर्मौ तेनोजाता स्वभावजा यदि प्राग्भावे सात्त्विको देवता
पूजादिधर्मः तेनानुष्ठित स्तर्हि तत्संस्कार सात्त्विक्येव श्रद्धा भवति यदि राजसो यक्षादिपूजादिस्तर्हि राजस्येव यदि तामसो भूतप्रेतादिपूजादिस्तर्हि
तामसी श्रद्धा भवति एवं त्रिविधा श्रद्धा देहिनां देहाभिमानवतां भवति तां मया व्याख्यायमानां शृणु २ ननु श्रद्धा चित्तो भूत्वात्ममेवात्मा
नंप स्येदिति श्रद्धाया अन्यात्मदर्शनसाधनेष्वन्तरंगत्वमुच्यते कथं तस्या राजस्त्वं चोच्यते इत्याह सत्त्वेति प्राक्कर्मसंस्कारोपेतं यादृशं बुद्धिसत्त्वं
सात्त्विकं राजसं तामसं वा तदनुरूपैव सात्त्विक्यादिभेदेन तादृशत्वा सुफलाय त्रयं भावनिश्चयो हि श्रद्धापि भवति तथायं पुरुषोपि श्रद्धामयः श्रद्धाप्रधा
नो यो यच्छ्रद्धो यथा श्रद्धयोपेतः स एव स इति सात्त्विक्या श्रद्धयोपेतः सात्त्विकः एवं राजस्या राजसस्तामस्या तामस इति स्वं सत्ययजानरूपमंक्षेप

श्रीभगवानुवाच त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु २ सत्त्वा
नुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत श्रद्धामयोयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्वैपुराणवसानेहेववन्मन्यते न हि तत्सात्त्विकं पुंडरीकमिव देवान्नानुग्रहं तिनिमित्तकर्मण्यागति भिन्नमपि दोषमस्यापनुदेति यदि त्वेनं मंत्रतंत्रादिना सिद्धं देवी
वासनावशाद्यक्षादिरूपं मन्यते तदा तं यक्षा एवानुगृह्णन्ति ना एकं कामवतो निमकर्ममाराजंदोषमपनेतुमर्हति न हि देवता परा धीयहे स्वानुशक्नुते
यदि त्वयं प्रेतः पितामकुर्वं वमावाधिवेति सर्वेव मंममत्का एनमस्याविधिं ह्लपे प्रजपामीति मन्यते तदा तं पितरि वेतत्व बुद्धियोगा द्विपर्यस्तं तामसं देवे
ता एवानुगृह्णन्ति स्वदुर्भोगैः क्लेशनरके पातयंति ३

काम ३

का१

सत्वैकरूपत्वेप्यस्मात्तस्मात्सात्विकादयो देवादीनेव यजंते इत्याह यजंत इति यजंते यजंतीति ४ सात्विकानां दोषेलेशमभिप्रेत्याह अशास्त्रेति शास्त्रेविहि
हितं हिंसा... षिनाकौलिगाद्यागमेन विहितं घोरं स्वमांसहोमेन राज्ञा रणालोहितं हिनावादेवतासंतर्पणाद्यात्मकं ये जनाः तपस्तप्यंते ते तानासुरनिश्चया
न्विद्धीति द्वयोः संबंधः दंभोधर्मध्वजित्वं अहंकारः स्वस्मिन् पूज्यत्वबुद्धिः तयासंयुक्ताः कामरागो विषयाभिलाषः बलं साहसं तेनापि विषयसाधने उत्साहः
ताभ्यामन्विताः ५ कर्षयंतः कृशीकुर्वंतः भूतग्रामं करणसमूहं अचेतसोमूढाः मां चैवांतःशरीरस्थं भोक्तृरूपेण शरीरांतःस्थं मां परमेश्वरं वा भोगपस्य श

यजंते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजंते तामसा जनाः ४ अशास्त्रविहितं घोरं तप्यंते ये तपो जनाः।
दंभाहंकारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ५ कर्षयंतः शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः मां चैवांतःशरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान्
६ आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ७

का। प१

रीरस्य कृशीकरणेन मदाज्ञालंघनेन वा कृशीकुर्वंतः तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ अत्र सात्विकानां आहाराद्याहारं यज्ञतपोदानानां परिग्रहार्थं राजसतामस
सानां वर्जनार्थं च तेषु प्रत्येकं त्रैविध्यं विधीयते तथापि आहारत्रैविध्यं आरण्ये त्रैविध्यं च प्रागेवोक्तं आहारादीनां त्रैविध्यं प्रतिज्ञापूर्वकमाह आहारस्त्विति आ
हि सत इमाहारोन्नं अतः परं प्रायेण पदार्थस्य ए तथापि कचिकचिकिंचित्किंचिद्व्याख्यापते ७ ६ ६ ६ ऽऽऽऽऽऽ ६ ६ ६ ६ ६ ६

आयुर्जीवनं सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः प्रीतिः अभिरुचिः एतेषां विवर्धनाः वृद्धिकराः ते आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराः देहस्थाः चिरकालस्थायिनः हृद्याः हृदयप्रियाः आहाराः घृतक्षीरादिरूपाः सात्विकप्रियाः ८ कट्विति अम्लितश्च सर्वत्र अतिशब्दोऽन्वेति अतिकटुर्निम्बादिः अत्यम्लस्तिलवणाद्युष्णाः प्रसिद्धाः अतितीक्ष्णो मरीचादिः अतिरूक्षः स्नेहशून्यः कंगुकोद्रवादिः दुःखं तात्कालिकीं पीडां

आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९ यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं १० अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ११ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं १२

शोकः पश्चाद्भावि दौर्मनस्यं आमयो धातुवैषम्याद्रोगः तत्प्रदाः ९ यातयामं प्रहरात्प्राक् तं शीतलतां गतमित्यर्थः यातयाममर्धपक्वं निर्वीर्यस्य गतेत्येके गतरसं ... पूति दुर्गन्धि पर्युषितं दिनान्तरपक्वं उच्छिष्टं अमेध्यं यत् तादृशं भोजनं अन्नं तामसप्रियं १० यतो त्रिविधमाहारमुक्त्वा अफलेति विधिदृष्टः शास्त्रतया विहितः यष्टव्यमेवेति तु यत् तादृशं स्वफलं प्राप्तव्यमिति मनः समाधाय समाहितं कृत्वा यो यज्ञ इज्यते स सात्विकः ११ राजसं यज्ञमाह अभिसंधायेति १२ ॥

विधिहीनंशास्त्रोक्तविधिहीनंअसृष्टंनसृष्टंअन्नंयस्मिन्असृष्टान्नं १३ देवाःविष्णुमुख्याःद्विजाःब्राह्मणाः गुरवोमातृपित्राचार्यादयःप्राज्ञाःब्रह्मनिष्ठा
तेषांपूजनंआर्जवमकौटिल्यं १४ प्रियंचतत्हितंचप्रियहितंश्रवणकालेपरिणामेचसुखदमित्यर्थः १५ मनःप्रसादःरागद्वेषाद्यभावःसौम्यत्वंपराहि

न ३

विधिहीनमसृष्टान्नंमंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितंयज्ञंतामसंपरिचक्षते १३ देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनंशौचमार्जवं ब्रह्मचर्य
महिंसाचशारीरंतपउच्यते १४ अनुद्वेगकरंवाक्यंसत्यंप्रियहितंचयत् स्वाध्यायाभ्यसनंचैववाङ्मयंतपउच्यते १५ मनःप्रसादः
सौम्यत्वंमौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपोमानसमुच्यते १६ श्रद्धयापरयातप्तंतपस्तत्त्रिविधंनरैः अफलाकांक्षिभि
र्युक्तैःसात्विकंपरिचक्षते १७ सत्कारमानपूजार्थंतपोदंभेनचैवयत् क्रियतेतदिहप्रोक्तंराजसंचलमध्रुवं १८ मूढग्राहेणा
त्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतं १९

य नि १

तैषित्वंमौनंवाक्संयमः आत्मविनिग्रहोमनोनिरोधःभावसंशुद्धिःपरैः व्यवहारकालेमायाराहित्यंइतिएवंप्रकारंअमत्सरत्वादिकंएतन्मानसंतपउच्यते १६
त्रिविधंकायिकवाचिकमानसभेदेनयुक्तैः अवहितैः १७ सत्कारः लोकेसाधुरयमितिवाक्पूजामानः अभ्युत्थानाभिवादनादिः कायिकी [illegible] पूजा
लाभादिःएतदर्थंदंभेनचयत्तपःक्रियतेतत्राजसंचलंविनाशि अध्रुवंअनिश्चितफलंमूढग्राहेणअविवेककृतेनदुराग्रहेणआत्मनःशरीरस्यउ
त्सादनार्थंविनाशार्थं १९

दातव्यमेवेति बुध्या यद्दानं प्रदेयद्रव्यं दीयते न तु फलमुद्दिश्य दीयते कस्मै अनुकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय देशे कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ यद्दीयते तत्सा
त्विकमिति संबंधः यच्च दानं पात्रे समर्पणं तदपि सात्विकमिति योजना अन्यत्र आद्यो दानशब्दः कर्मणि ल्युडन्तः प्रदेयद्रव्यवाची द्वितीयान्तः तत्संयोगात्संप्र
दाने चतुर्थ्यपि स्यादिति यस्तु भावल्युडन्तः त्यागमात्रवाची तेन तत्र पात्रभूतेषु न च चतुर्थ्यपेक्षा कर्मणा यमभिप्रैति स संप्रदानमिति पारिभाषिकत्वाः संप्र

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेनुपकारिणे देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्विकं स्मृतं २० यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः दीयते
च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतं २१ अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं २२

दानसंज्ञ यास्त्रकर्मविमन्नाभावेनाप्रवृत्तेः तेन पात्रे इति चतुर्थ्यर्थे सप्तमीति वा पात्रशब्दस्य चतुर्थीयमिति वा कल्पनं व्यर्थमेव दानशब्दस्य द्वमा
चदेशकालानुपकारित्वविशिष्टे दानमिमे काकोक्तिः पात्रे दानमिम परं उभयत्र समुच्चये तु महान्गुण इति भावः २० परिक्लिष्टं कथमेतावद्द्रव्यव्ययः
कर्तव्य इत्याकुलान्तो युक्तं यथा स्यात्तथा दीयत इति क्रियाविशेषणं २१ असत्कृतं प्रियभाषणपादप्रक्षालनादिपूजासत्कारसहितं अवज्ञा
तं पात्रपरिभवयुक्तं दानं प्रदेयं हिरण्यादि २२

च दृष्टार्थानां यज्ञदानतपः प्रभृतीनां संकल्पशंकायां तादृगुणपसिध्यर्थं प्रायश्चित्तमुपदिशपते ॐ तत्सदिति ॐमिति तदिति सदिति च त्रिविधस्त्रिप्रका
रोयं ब्रह्मणो निर्देशो नाम्ना पाठः यथा सहस्रनामानि एवमस्मिन्नपि नामपाठे श्रीपरेव नामानीत्यर्थः ओमिति ब्रह्मेति तैत्तिरीये तदिति एतस्य
महतो भूतस्य नाम भवतीमितरेयके सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति छान्दोग्ये च एतेषां शब्दानां ब्रह्मनामत्वप्रसिद्धेः तेन नामत्रयेण ब्राह्मणाद

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा २३ तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञ
दानतपः क्रियाः प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां २४

यो विहिताः युगसर्गादौ ब्रह्मणा एतन्नामत्रयोच्चारणसामर्थ्यात् एव विधात्राभिप्रायो विहिताः प्रकाशिता इत्यर्थः यस्मादेतत्त्रयं नाम पूर्वके
एतेषां विधानं सपौरोहं तस्मात् त्रिविधेषु नामसु ओमित्येकमेव नाम उदाहृत्य ब्रह्मवादिनां वैदिकानां विधानोक्ताः यज्ञादयः क्रियाः स
ततं प्रवर्त्तन्ते तथा च श्रुतिः ओमिति ब्रह्मा प्रसौति ओं ३ शोमिति शस्त्राणि शंसन्ति ओमित्यध्वर्युः प्रतिगरं प्रतिगृणाति ओमिति सामानि गा
यंतीति यद्वा सर्वेषामृत्विजां क्रिया ओंकारपूर्विका इमेतद्दर्शयति २४

भी०
१७३

ॐ मिति नाम्नः काम्याकाम्यकर्मसाधारणोपनयत्तादौ विनियोगमुक्त्वा तदिति नाम्नो निष्कामेषु मुमुक्षुकर्मसु विनियोगं दर्शयति तदिति
मोक्षकांक्षिभिः फलं अनभिसंधाय विविधाः यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च क्रियंते इति योजना तान् अनुफलं चेन्नाभिसंधीयते तर्हि किमभि
संधाय क्रियंत इत्याकांक्षायामाह तदिति क्रियंते इति सर्वाः क्रियास्तदिति ब्रह्मेति क्रियंते यथा ब्रह्मवादिभिर्ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्मा

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः दानक्रियाश्च विविधाः क्रियंते मोक्षकांक्षिभिः २५

ग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना मुक्तैर्हि शास्त्रवाः ससाधनफलाः क्रियाः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुध्या क्रियंते तथा मुमुक्षु
भिरपि सामर्थ्ये सदेव हि मुक्तानां स्वभाविकं शीलं तदेव मुमुक्षूणां शास्त्रेण विधीयत इति प्रसिद्धेः फलमनभिसंधायेति सा निष्कामत्वादि
त्यत्रापि सामर्थ्यादभिसंधायेति लभ्यते तेन फलमनभिसंधाय तदित्यभिसंधाय क्रियाः प्रवर्त्तंत इत्यन्वयोपि सुलभ एव तदिति ब्रह्माभि
धानमुच्चार्येति भाष्ये पि उदाहृत्येति पूर्वश्लोकोक्तक्रियानुवृत्त्या योजनमस्मद्गुरुक्ताभिप्रायेणोच्चार्य एव उच्चारणस्यापि ब्रह्मानुसंधा
नार्थत्वादिति दिक् २५

श्री०
१७३

मै ७

ॐ तत्सच्छब्दयोर्विनियोगमुक्त्वा सच्छब्दस्य विनियोगमाह द्वाभ्यां सद्भाव इति सद्भावे अस्तित्वे साधुभावे समीचीने च सच्छब्दः सदितिकं तिप्रशस्ते कर्मणि समत
त्ववेदो नवाहस्त वे तिमत शब्दः प्रयुज्यते आस्तिकैः २६ किं च यज्ञादौ स्थितिर्निष्ठा सदिति समीचीनेति उच्यते तदर्थीयं सच्छब्द इत्यर्थः क्षत्रं तदर्थीयं परमेश्वरा
र्थं कृतं कर्म सदित्येव समीचीनमित्येवाभिधीयते लोके जडेनं अस्मात्त्रिकं त्रिगुणा वायत्तादिकं अन्नदापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयोच्चारणेन सात्विकं स

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते २६ यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्य
ते कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते २७ अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ३
२८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ७

गुणं च संपादितं भवति २७ सर्वत्र च अश्रद्धैव साद्गुण्यहेतुरिति व्यतिरेकमुखेनाह अश्रद्धयेति हुतं होमः दत्तं दानं तपः तप्तं अनुष्ठितं कृतं अश्रद्धया विहि
तं भगवन्नामत्रयस्मरणमपि पद्धामतत्सर्वमसत् अभावमिसुच्यते पार्थ अतएव तत् प्रेत्य परलोके नोपयुज्यते इह अस्मिन् लोके वा नैवानुपयुज्य
ते तस्मात् श्रद्धैव सात्त्विकी मातेव मुमुक्षुभिः शरणीकरणीयेति भावः २८ इति नैलकण्ठीये भारतभावदीपे गीतार्थप्रकाशे सप्तदशोऽध्यायः १७ ७

भी०
१७४

अस्यामष्टादशाध्यायां प्रथमेऽपोद्धातेतानां द्वितीयेसत्रितानांशेषेसुर्यादितानामर्थानांकार्त्स्न्येनोपसंहारार्थोयमंतिमोध्यायस्तत्रारम्भेतेतत्र पूर्वाध्यायांऽतेऽत्र श्रद्धयाहुतंतसर्वं अर्थमित्युक्तेतत्र फलावश्यंभाविनिश्चयः अदृष्टाच्चफलवतोकर्मणामेवांगंनतुकर्मविरहस्यस्वसमासस्यभा वरूपफलवर्जितस्य अभावाद्भावोत्पुत्तरयोगात्तस्मात् अदृष्टापेक्षंकर्मैकमपेक्ष्या अदृष्टादृष्टानपेक्षः संन्यासः श्रेयानित्यासेवंद्वयस्य श्रद्धात्रैविध्यप्रयुक्तेसात्विकादिभेदेनत्रैवीध्यंसंभवतियेनफलेनारतम्यंस्यात्तत्फलस्यदृष्टविदिहैष्पनिरूपिणस्यसर्वत्रतुल्यत्वात्तस्वसमा

अर्जुनउवाच संन्यासस्यमहाबाहोतत्त्वमिच्छामिवेदितुं त्यागस्यचहृषीकेशपृथक्केशिनिषूदन १

सोपाधिकर्मत्यागएवतर्हिसिद्धंतः समीहितंपरित्यज्योभिन्नोनर्हितयोर्वैलक्षण्यंविचारयेमित्याशयेनार्जुनउवाचसंन्यासस्येतिहेमहाबा होहेहृषीकेशहेकेशिनिषूदनेतिवहुत्वः संबोधयनजिज्ञासितेर्थेमाहात्म्यंदर्शयतिसंन्यासस्यतत्त्वंयाथात्म्यंत्यागस्यपृथग्भूतंवेदितुमि च्छामित्यागस्ययाथात्म्यसंन्यासात्पृथग्भूतंवेदितुमिच्छामीतिचकारेणानुकृष्यते १

हा २

म३ नो२

अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच काम्यानामिति काम्यानां रागतः प्राप्तानां पुत्रकामेष्ट्यादीनां न त्वनुफलस्य कामनाविषयात्सर्वस्य कर्मणः फलवत्त्वनियमात्सर्वं
काम्यमेवेति नित्यादीनामपि मुमुक्षोः त्यागः स्यादिति तेषु च न समीहितमित्याशंक्याह सर्वेति सर्वेषां नित्यनैमित्तिकानां काम्यानां कर्मणां फलत्यागमेव संन्या
सं विचक्षणाः प्राहुर्न स्वरूपतस्त्यागं प्राहुस्तेन न हि दृष्टः संन्यासः सिध्यतीत्यर्थः अयमाशयः यद्यपि संन्यासत्यागशब्दौ निवृत्तिमेवेच्छतः तथापि संन्यासो रूपाद्
कायक्लेशभयाद्वा मोक्ष्याद्वा भवतीति तत्कारणानां सात्विकादिभेदेन भिन्नत्वात्तस्यापि सात्विकराजसतामसभेदेन त्रैविध्यं त्रिविधस्त्यागः प्रधानत्वं

श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २

६१ नो१

चतुर्वोरं न चाविरक्तो अधुना त्वमसक्तकर्मापि दृष्टं विद्वेषहीनो दृश्यते यथोक्तं वार्त्तिकाचार्यैः शमादिहीनो बहिश्चित्ताः मिथुनाः कलहोत्सुकाः संन्यासिनोऽपि
दृश्यन्ते दैवसंदूषिताशया इति तस्माद्विरक्तस्य [illegible] संन्यासापेक्ष्या निष्कामकर्माचरणमेव श्रेय इत्याशयेन भ
गवता काम्यकर्मत्यागः संन्यासत्वेन नित्यादिकर्मणां फलानभिसंधानं च त्यागत्वेन तत्त्वत इति तस्मात्स्वरूपात्कृतः संन्यासोऽप्यसन्नेवेति संन्यासाद्दुष्क
रः स्यान्न इति स्वफलेहानं तेन समर्थ इति युक्तमुक्तं भगवता अत्र शङ्कयाहुः तत्सर्वं व्यर्थमिति यत्तु नित्यानामेव परिहाणयोगात्काम्यानां त्यागः स्वरूप
तोऽपि त्यागः पूर्वार्धस्यार्थः सर्वेषां कर्मणां फलत्यागस्तु उत्तरार्धस्येति व्याख्याने पहृदय प्रदर्शनं पण्डितम्मन्यैरिमे लोकेन पौनरुक्त्यमावहतीत्युपेक्ष्यते ४

न ३

इदमेव पक्षद्वयमाह त्याज्यमिति एके मुख्याः मनीषिणो मनोनिग्रहसमर्थाः परमात्मनिष्ठत्वन्न विविदिषाणां दोषवत् रागादिवद्यथा त्याज्यस्तद्वत्कर्म
त्याज्यमिति प्राहुः अपरे तु विविदिषार्थिनां यज्ञादिकं न त्याज्यमिति चान्ये आरुरुक्षवोऽनुवर्त्तन्ते यथा चाह द्विविधा अनयद्वृपलभ्य मेनेन कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनै
केनामृतत्वमानशुः कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इत्याद्याः अविद्वद्विषयमेवैतन्महद्द्वयं विदुषां तु कर्मसु प्रवृत्तिकारणस्याज्ञानस्य नष्टत्वात्

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ३ निश्चयं
शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ४

स्वतः सिद्ध एव त्याग इति तात्पर्यवृत्ति कर्मविधिर्वा तत्त्यागविधिर्वा न प्रवर्त्तेते यथोक्तं न कर्मणामजेयो योगी कर्मभिर्लिप्यते तल्लक्षणावित्तिनिश्चयमिति तत्र कर्म
णां त्यागात्यागविप्रतिपत्तौ सत्यां प्रथमोपात्ते त्यागे विषये मम वचनात्त्वं शृणु हि यस्मात् हे पुरुषव्याघ्र त्यागस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदे
न त्रिप्रकारः परिकीर्तितः शास्त्रदृढवैराग्यपूर्वकः कर्मसंन्यासः सात्त्विकः आयासभयात्त्यागो राजसः मोहात्त्यागस्तामस इति तस्मादिह हेतुत्वा
त्यागो निश्चयेनैव विचारणीय इत्यर्थः ४

स्वीकृत्य गृहस्थायेन संन्यासस्वरूपकथनात् श्रीकृष्णमतमसंन्यासपक्षं उपन्यस्यति यज्ञेति यज्ञादिकं कर्म न त्याज्यं किंतु कार्यमेव विधिगृहीतेन पुंसा सम्यक् अवश्यं अनुष्ठेयमेव तत् तस्य करणे प्रमत्ततया यस्त्ववर्णात् चकारो हेत्वर्थः यस्मात् यज्ञो दानं तपश्चैव मनीषिणां निष्कामाणां हंसाद्यहितत्वेन पावनानि चित्तशोधकानि तथा च श्रुतिः त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति यज्ञादीनां गृहस्थधर्माणां तपसो वनस्थधर्मस्य आचार्यकुलवासस्य ब्रह्मचारिधर्मस्य च पावनत्वं दर्शयति श्रुतिः अपि यज्ञदानशब्देन गृहस्थधर्मा ज्ञेयाः तप

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ५ एता
न्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ६ ॥ ॥

इति वानप्रस्थधर्मः परिशेषात् कर्मेति ब्रह्मचारिधर्मो ज्ञेयाः ५ एवमसंन्यासपक्षमुक्त्वा श्रीभगवान् स्वमतमभिमतं संन्यासं त्यागं समुच्चयपक्षं दर्शयति अपि शब्द एवशब्दार्थः एतान्येव कर्माणि यज्ञदानतपांसि संगं त्यक्त्वा अहमेतेषां कर्तास्मि यावदपमेतानि कर्तव्यानीत्यभिमानं वयोवर्णाद्यध्यासनिमित्तं त्यक्त्वा एतैरनुष्ठितैरहं स्वर्गं वा चित्तशुद्धिं वा ज्ञानं वा प्राप्स्यामीति फलानि त्यक्त्वा चकारादेषामकरणे मम प्रत्यवायो भविष्यतीत्येतदमपि अभिसंधिं त्यक्त्वा ब्रह्मणि निष्ठुर संगत्वभावेन पुरुषेण कर्तव्यानि इति एवंप्रकारं मे मम मतमुत्तमं पूर्वमतात् श्रेष्ठं तत्र कर्तृत्वाभिमानरूपेण संगेन प्रत्यवायो मा भूत् भयात् च कर्मानुष्ठानं विहितं च तत् तदभावात् संगत्यागांशेन कर्मणां त्यागः स्वरूपेण नत्सराइति भेदः ६ ॥ ॥ ॥ ॥

गी०
१७६

प्राक्प्रतिज्ञातं त्यागत्रैविध्यमाह नियतस्येति तु शब्दः पूर्वोक्तपक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः यस्मादविहितस्य मुमुक्षोः नियतस्य अवश्यानुष्ठेयस्य कर्मणः स
न्न्यासः स्वरूपेण त्यागो नोपपद्यते न युज्यते अशुद्धस्य शुद्धिहेतुत्वात् एवं सति यो मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य कर्मणः परित्यागः स तामसः परिकीर्तितः अव
श्यकं च मन्यते चेति विप्रतिषेधात् ७ एवं तामसमुपपाद्य राजसं त्यागमाह दुःखमिति [illegible] दुःखमेवेदं कर्मेति मत्वा कायक्लेशभयात् त्यजेत्स
तमसप्रमानन्तस्मात्स्वहेतोः राजसं तेन गुणेन निर्वृत्तं त्यागं कृत्वा त्यागफलं चित्तशुद्धिमसौ नैव लभेत ८ एवं द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां तामसराजसौ न मुमुक्त्वे
त्यागावुक्तौ तामसराजसयोः संभवस्य भगवतैव मोहात्तस्य परित्याग इति कायक्लेशभयात्त्यजेदिति च वचनात् तत्त्वविदः संभवति मूढस्य करोति

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्त्तितः ७ दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ८ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ९

चेति विप्रतिषेधात् यदि करोति नैव मूढः यदि मूढस्तर्हि नैव करोति एवं कायक्लेशात् बिभेति नैव करोति यदि करोति नैव कायक्लेशाद्बिभेति तस्मात्करोति
कायक्लेशाद्बिभेति चेति विप्रतिषिद्धं अतस्तामसराजसयोः मुमुक्षुत्यागयोः असंभवान्नैवोक्तौ सात्त्विकस्य मुमुक्षुत्यागः संभवति यथास्मा[illegible]के नयाकु
मुमाश्रितं लोहितं विवेकिनोऽप्रतीतित एवास्ति न वस्तुत एवमात्मनि देहाद्यध्यासे विवेकिनो कर्तृत्वप्रतीतित एवास्ति न वस्तुतः इति वक्तुं शक्यं एवं वक
र्तृत्वाभिनिवेशशून्यः मुमुक्षुः प्रतीतितः करोत्येव न वस्तुतः संभवत्येव मुमुक्षोरपि सात्विकस्त्यागः इति तमेव मुमुक्षुत्यागोऽधिकारहेतुं प्रशंसार्थमाह कार्यमिति का
र्यं कर्त्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियतेऽर्जुन ९

म२

राम
१७६

संगंचसक्त्वाचेतिअवधारणांशागुरुस्यामागपदस्यव्याकृतमर्थमएवंमत्वत्यागः स्यातिकोमतः वेदेदृष्टंतथाचश्रुतिः ईशावास्यमिदंसर्वंयत्किंचितजगत्यांज
गत् तेनत्यक्तेनभुंजीथामागृधः कस्यस्विद्धनमिति ईशापरमेश्वरेणसर्वकारणकर्त्रीत्मप्रवर्तकेनइदंजगतस्थावरजंगमंजगत्यांब्रह्मांडेस्थितंवास्यमाच्छादितं
व्याप्तं येनहेतुनासर्वंजरधीनंतेनकारणेनत्यक्तेनत्यागेनकर्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानवर्जनेनभुंजीथाः विषयान्भुंक्ष्व मागृधः गर्धकांक्षांमाकार्षीः कस्यचिद्धनेनकस्या
पितवस्वामित्वमस्तीतिदृष्टैवतन्त्राद्युद्देश्यमर्थः एवंकर्माण्यपियज्ञादीनिकर्तृत्वाभिमानंसक्त्वाकुर्वन्मंगलेपीनभविष्यतिएतद्व्यतिरेकेणचउपायांतरंनास्तीति
अग्रिममंत्रेणप्रदर्शयतेकुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरेइतिइदमेवमुख्यमस्वमतेभावनाप्रदर्शितिएता
न्यपितृकर्माणीतिश्लोकेनतुनित्यानांफलमेवनास्तिकिंत्यक्तव्यमितिचेतदुत्तमेवभगवद्वचनान्तेषामपिफलमस्तीतिज्ञानीहिनिष्फलवेदेनानुष्ठानासं
भवात्तथाचापस्तंबः तद्यथाम्रेफलार्थेनिमित्तेछयागंधइत्यनूत्पद्यते एवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनुत्पद्यंतइति अनेनुषंगिकंफलंनित्यानांदर्शयतिअकु
र्वन्वस्तवायस्मृत्यापितेषांअसवायपरीहारः फलमितिप्रदर्शितेधर्मता यागमपनुदतीत्यादिनाचनित्येष्वपिकर्मसुफलंदर्शयतेतदेवत्यक्तव्यमितिनको
पिविशेषः ८

भी०
१७७

एवममुख्यंसात्विकंत्यागमुक्त्वामुख्यंतमाहनद्वेष्टीतिसत्वेनसम्यग्याविष्टोव्याप्तस्त्यागीमुख्यःसात्विकस्त्यागीसंन्यासीमर्थःअकुशलंअसुखदंकर्मत्रिष
वनस्नानचतुर्गुणाशेचभिक्षाटनादि प्रयासरूपेनद्वेष्टिकुशलेमिष्टान्नभिक्षादौनानुषज्जतेनसंगंप्रीतिंकरोतिपद्धाकर्मकुशलेमेवारिकर्मकुशलेशिष्या
दौनसज्जतेतत्राकुशलेवानद्वेष्टिएतेनरागद्वेषशून्यत्वमस्यदर्शितंतद्रूपिकुतइत्यपेक्षायामाहमेधावीतिऊहापोहकुशलवन्नयानिमानिमवस्तुविवेचनादौप्र
ज्ञावानस्मात्एवछिन्नसंशयःकिंकर्माणिएवमुक्तिसाधनानिउतसंन्यासएवेतिविचिकित्सारहितःएवंत्यागीसनेनयज्ञोदानंतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्ताःस्त्या
गाच्याहृताःमेधावीसनेनमोहात्तस्यपरित्यागइत्युक्तातामसत्यागाद्व्यावृत्तिःसर्वाहैनत्यागोदुःखाभावप्रतिपादनेनकायक्लेशभयात्त्यजेदित्युक्ताद्राजसा
गाद्व्यावृत्तिःछिन्नसंशयइत्यनेनकार्यमित्येवयत्कर्मेत्युक्तादमुख्यसात्विकत्यागाद्व्यावृत्तिः नत्यसौकर्माणांतुछत्वंसंन्यासस्यमहाभाग्यत्वंतत्त्वतोवेदवेद्य

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते । त्यागी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

चेत्स्तामपिकर्मसुनतिष्ठतनहितस्यापशमार्थीनिकरस्थंज्ञानन्द्वीमहाफलंज्ञानन्श्रीघ्रोषमद्गत्तस्यपार्थसिपल्वक्षाणमपिरमेतसंशयच्छेदपिहेतुःसत्व
समाविष्टइतियतःसत्वेनैवकर्त्रासम्यक्त्याविष्टोयंनतुअयंसत्वमाश्रितइतिमहान्विशेषःएवंचपूर्वश्लोकोक्तस्यसात्विकत्यागस्यस्यकर्मयोगफलभूतो
यंमुख्यःसंन्यासोविविदिषाणामनुष्ठेयोयद्दहोवविरजेतद्दहोवप्रव्रजेतएतमेवप्रव्राजिनोलोकमिच्छन्तःप्रव्रजन्तीतिश्रुतिभ्यःभाष्येतुननुकर्मपरित्याग
स्त्रिविधःसंन्यासइतिचप्रकृतःतत्रतामसोराजसश्चत्यागःकथमिहसंगफलत्यागत्वजीयत्वेनोच्यतेत्रयोब्राह्मणात्त्यागनात्त्रषडंगाद्देहोकृतित्रियत्त
नीयइतितद्वत्तेनेषदोषःत्यागसामान्येपूर्वस्तुत्यर्थत्वात्अस्तिकर्मसंन्यासस्यफलाभिसंधित्यागस्यचत्यागत्वसामान्यंतत्रराजसतामसत्वेनकर्मत्यागस्तु
दयाकर्मफलाभिसंधित्यागःसात्विकत्वेनस्तूयतेसत्यागःसात्विकोमतइ

श्री०
१८०

मि २

तिष्ठंथेनत्यागेत्रैविध्यंसमाधायएवंसंगफलत्यागपूर्वकंनित्यकर्मानुष्ठानेनविशुद्धांतःकरणस्यतत्त्वज्ञानाभिमुखस्यसंनिष्ठाकमेकथवार्थीयंश्लो
कइत्युक्तः तथैवश्लोकंव्याख्यायपूर्वोक्तस्यकर्मयोगस्यप्रयोजनमनेनश्लोकेनोक्तमित्युपसंहृतं।अनेनतुफलांशेधिविशिष्टस्यकर्मणस्त्यागस्त्रिविधः
विशेषणाभावात्विशेष्याभावात्उभयाभावात्त्याद्यात्रैवविधिस्थितः द्वितीयस्तुतामसराजसभेदेनद्विविधोप्यत्रैवनिर्दिष्टः तृतीयस्तुकर्मा
नधिकारिणाविविदिषुणाचकर्तुंयोग्योद्विविधः तत्रैषःस्थितप्रज्ञलक्षणादौप्राग्व्याख्यातः द्वितीयस्तुनैष्कर्म्यसिद्धिंपरमामित्यत्रवक्ष्यतेतत्रभा
ष्येतुसंन्यासविधाःप्रतिज्ञापदेहुयथावत्प्रदर्शितःतृतीयापिकेनविन्न्यासेनप्रदर्शिताश्चतुरएकस्याद्वयोरंतर्भाविहत्वोद्वरएवविधैरुपयाद्यंतृतीया
प्रदेशांतरोप्रक्षिप्तमितिवक्ष्यतेप्रतिज्ञायाश्चनिर्वाहइतिशेषः१०

तिपा २

म ५

भी॰
१७८

स्वयमेव सात्त्विकं त्यागं अनूद्य तत्प्रयोजनमाह न हीति देहभृता देहाभिमानिना हि यस्मात् अशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं अशक्यं प्राणाया
मालोपप्रसंगात् तस्मात् अविहितः सन् यः कर्मफलत्यागशीलः तु शब्दश्चार्थः स एव त्यागीत्यभिधीयते यस्त्वशेषतः कर्माणि त्यक्तुं श[क्नो]ति पर
मार्थदर्शी स मुख्यस्त्यागीत्यर्थः ११ एवंभूतस्य त्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति अनिष्टं नारकतिर्यगादि इष्टं देवतादिरूपं मिश्रं मानुष्यं भावं इति कर्म
णः कर्मजातीयस्य फलं त्रिविधं प्रेत्य मरणानन्तरं त्यागिनां पूर्वोक्तसत्त्वसंन्यासरहितानां भवति मुख्यसंन्यासिनां तु न कश्चिद्भवतीति तेषां कर्तृत्वाभिमाना

नहिदेहभृताशक्यंत्यक्तुंकर्माण्यशेषतः यस्तुकर्मफलत्यागीसत्यागीत्यभिधीयते ११ अनिष्टमिष्टंमिश्रंचत्रि
विधंकर्मणःफलं भवत्यत्यागिनांप्रेत्यनतुसंन्यासिनांक्वचित् १२

भावात् अन्ये तु गौणसंन्यासिनामेवायं कर्मलेप इत्याहुः तथा च व्याख्यातं कार्यमित्येव यत्कर्मेत्यत्र संन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषो न स्यात्तन्नैवे
वं मुख्यसंन्यासिनां गौणसंन्यासिनां च विशेषापत्तिरिति वाच्यं उभयोरप्यमुत्र कर्मालेपसाम्येपि पूर्वकर्मदाहादाहकृतस्य विशेषस्य सत्वात् गौणसंन्यासि
नां जन्मान्तरादिकमपि पूर्वकर्मभिर्भविष्यति आपन्नं वोक्तं प्रतिदर्शनेन योगभ्रष्टगतिवर्णनात् तदीयकं न तु तस्य धावता वफलं स्वर्गादि भवितुमर्हत्यनुदि
ष्टत्वादिति १२

श्रीराम॰
१७८

ननु आत्मनः कर्मलेपनिमित्तं यत्कर्तृत्वानुसंधानं तत्किं योषिदस्मिदृष्टादिवदाहार्यं तु तत्वास्तवमेव सहि द्याध्ययन तुक्तेर्न्वे नौत्रमिति शास्त्रदृष्टा
कर्तृत्वतिरोधाने नाकर्तृत्वमेव भाव्यते इत्याशंक्य अग्नित्वे तु दृष्टायां योषिति दृष्ट्वा दर्शनेन कल्पिते नाकर्तृत्वेन स्तत्कर्मलेपस्यासंभवात् आ
घं निरस्य द्वितीयमुपपादयितुं नयी कामाचरति हे महाबाहो सर्वकर्मणां सिद्धये इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि निर्वर्तकानि मत्सकाशाद्वोध
स्ववचने विश्वासोत्पादनार्थं कारणानां सम्मूलत्वमाह सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानीति सम्यक्ख्यायते प्रकाश्यते येन तत्त्वानि स्यात्मा ना
त्मपदार्थरूपणाय यस्मिन् तत्सांख्यं वेदान्तशास्त्रं तस्मिन् वेदान्ते नष्टीकृतस्य कर्मणोऽन्तः परिसमाप्तिर्यस्मिन् सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इ
ति आत्मज्ञाने सति सर्वकर्मणां समाप्तेर्दर्शनात् तस्मिन् सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि १३ तान्येव पंच गणयति अधिष्ठानमिति अधिष्ठानं इच्छाद्वेषसुख

पंचैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणां १३ अधिष्ठानं तथा कर्ता क
रणं च पृथग्विधं विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं १४

दुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयो देहः तस्मात् आत्मत्वं चार्वाकमतिरिक्तस्य समस्तवादिसिद्धं तथा कर्ता बुद्धिविशिष्टश्चिदाभासः प्रमाता तेन ना
हं मम विषयोऽहंकारः तथा अनेन तद्देहस्य अनात्मत्वे पक्षे पुरस्कृते देहस्यैव सृष्टौ प्रलये च तस्मान्नाप्रमविनाशयोर्दर्शनान्न स्तत्वविशेषणानाशादि
शिष्टनाशे विशेषणो आत्मा च विशिष्टो न विनाभिषसम्पत् विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यतीति यथा अग्नेः क्षुद्रा विस्फु
लिंगा व्युच्चरंत्येवमेतस्मादात्मनः सर्वे प्राणा आत्मनो व्युच्चरंतीति विशिष्टस्य कार्यानिविशिष्टस्य चानतिरेकेणात्मत्वं सिद्धं कारणं च शब्दाद्युपलब्धि
साधनं पृथग्विधं द्वादशविधं पंच कर्मेंद्रियाणि पंच ज्ञानेंद्रियाणि मनो बुद्धिश्च तथा विविधाश्च पृथक् चेष्टाः वायवीयाः प्राणादिरूपाः दैवं पुण्यपा
पस्पृष्टं तत्रत्य कारणानुग्राहक सूर्यादिदेवताख्यं च पंचमं पंचानां पूरणं १४

शरीरेति न्याय्यं धर्म्यं शास्त्रीयं विपरीतमन्याय्यं अधर्म्यमशास्त्रीयं ननु शारीरादिभिस्त्रिभिरारभ्यन्ते पंचैते तस्य हेतव इति च विप्रतिषिद्धमुच्यते नैष दोषः
अत्रापि शरीरपदेनाधिष्ठानस्य नरपदेन कर्तुर्वाङ्मन इति करणस्य आरभत इति चेष्टानां न्यायमिति धर्माधर्मदृष्टस्य दैवस्य च संग्रहात् सर्वेषु कर्मसु पंचानां समा
नेपि उपयोगे विधिप्रतिषेधलक्षणं त्रिविधमेव कर्म शास्त्रप्रसिद्धमिति इदं शारीरं कर्म इदं मानसमिदं वाचकमिति व्यपदेशो देहादीनां प्राधान्यापेक्ष इति
न कश्चिद्विरोधः १५ एवं प्रतिपादनफलं कर्तृत्वस्यारोपितत्वसिद्धि [illegible] कर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वसिद्धिश्चेति द्वाभ्यां श्लो

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः न्याय्यं वा विपरीतं वा पंचैते तस्य हेतवः १५ तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केव
लं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः १६

काभ्यां दर्शयति [illegible] तत्रेति तत्र तस्मिन् कर्मणि एवं उक्तरीत्या पंचभिर्निर्वर्त्ये सति केवलं तं अकर्तारमपि आत्मानं चेतनं साक्षी चेता केवलो निर्गु
णश्चेति श्रुतेः अधिष्ठानादिपंचकप्रचारदर्शिनमुदासीनमपि यः कर्तारं कर्तृत्वाश्रयं पश्यति स दुर्मतिः पापाभिभूतमतिर्न पश्यति अध एव
सः अदर्शने हेतुः अकृतबुद्धित्वादिति शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृता बुद्धिर्यस्य स कृतबुद्धिः तद्विपरीतोऽकृतबुद्धिस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा
त् यथा स्वमुखस्यादर्शपात्रसंसर्गित्वं पश्यता जलचांचल्यमपि तत्रारोप्यते एवमात्मनो बुद्धिसंसृष्टत्वं पश्यता बुद्धिधर्मः कर्तृत्वादिरप्यात्मन्यारोप्य
त इति भावः १६

द्वितीयं प्रयोजनमाह यस्येति यस्य प्रमातुर्भावः प्रमयमात्रस्वरूप आत्मा नाहंकृतः अहमिव कृतो अहंकारतादात्म्यं प्रापितो नाहंकृतः तथा न यस्य बुद्धिर्लिप्यते आत्माभावेनांजिता न भवति यस्य बुद्धेर्यतिरिक्तमात्मानं प्रपश्यतो बुद्धिधर्माः कर्तृत्वादयो नात्मनि प्रतीयन्ते इति कर्त्रात्मवादितार्किकनिरासः यस्य च आत्मधर्मश्चैतन्यमात्रयो बुद्धौ न संक्रान्तः इति बुद्धिमेव चेतनां वदतो बौद्धस्य निरासः इत्थंविधो योसौ असिमित्तो मा मधमर्थ्याक्षेपस्य नास्तीत्य

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यते १७ छ छः

र्थः अत्र न हंतीत्यात्मनि कर्तृत्वाभावो दर्शितः न निबध्यत इति दुःखादिसंसर्गनिषेधेन भोक्तृत्वाभावो दर्शितः हत्वापि स इमांल्लोकान्न हंति न निबध्यत इति तु स्तुतिमात्रं कर्तृत्वस्यैव बाधेन हंतृत्वायोगात् तदध्यपठवत्कर्तृत्वानुदृष्टत्वापि हननक्रियायां प्रवर्तकस्य रागद्वेषादेरभावाच्च एतेन आत्मनस्तात्त्विकमकर्तृत्वं भावयता हननकर्मण्यतात्त्विककर्तृत्वाभिमाननिमित्तं स्वफलं संप्राप्तुं नार्हतीति दर्शितं नहि रज्जुबुद्ध्या हत्वा प्रहरतः सर्पद्रोहो भजत्येन फलं भवति सर्पं तु तथा कुर्वतस्तद्भवत्येव तद्वदिहापि ज्ञेयं १७

९२ ६१

न निवध्यते इति भोक्तृत्वमपि प्रत्याख्यातं तन्न मृष्यामहे नहि कुलालादयः स्वयुक्ताः एव घटादीन्निर्वर्तयन्ति किंतु २

समाप्तः सात्विकत्यागोपपादनो योगी ग्रन्थात्मनोऽकर्तृत्वोपपादनप्रकारः अत्राह सांख्येयः यदुक्तं पंचैते तस्य हेतव इति यच्चोक्तं नाहं तोति तन्न मृष्या
महे न सः परिणामी चेतनः परिस्पंदात्मकस्य कायिकादिभेदेन त्रिविधस्य कर्मणः कर्त्ता भवतीति वक्तुं युज्यते यत्तु भोक्तृत्वं पुरुषस्य युक्ताः अस्य था
भोक्तृणाम भावे व्यर्थैव तत्प्रवृत्तिरित्यायततीति एवं प्रधानमात्रा भूताः कर्त्रादयः पुरुषस्य भोगापवर्गसाधनप्रयुक्ताः सर्वाणि निवर्त्तयंतीति तस्मा
त्पुरुषस्य भोक्तृत्वस्वभावत्वात् तस्य कर्तृत्वानुसंधानपूर्वकमपि कृतं कर्म भोक्ता स्वरूपमेव भोक्तव्यमिति सात्विकत्यागोपिकर्मालेपवचनमसंगतमि
ति अत्र प्रतिविधत्ते ज्ञानं ज्ञेयमिति ज्ञानं ज्ञायतेऽनेन प्रकाश्यते वस्तु तत्त्वमनेनेति प्रमाणादिप्रमाणजमोघटादिप्रकाशः वर्त्तमानमती तं वाज्ञेयं बोधविष
यो घटादिः परिज्ञाता विषयी सा भासमनीहः सो भोक्तुमिमुच्यते एवं रूपप्रकारत्रयवती त्रिविधा कर्मणां चोदना नाम यमनुष्ठितं सत्कर्मणि प्रवर्त्तक

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना करणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः १८ ॥ ॥ ६७ ॥

मित्यर्थः सत्यपि ज्ञेये ज्ञातरि वा ज्ञाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ज्ञाने ज्ञातरि च सति देशकालव्यवहिते ज्ञेये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः सत्यपि संस्कारात्मके ज्ञाने ज्ञेये च वर्त्त
नि हिते तथापि प्रमात्रभावात् प्रवृत्त्यदर्शनादेतत्त्रयं त्रिरेषु विधं भवत्यतो मापेक्ष्य समस्तं कार्यं जनयति हानोपादानोपेक्षा बुद्धित्वात् ज्ञानादि अनुकूले
व्यापारे प्रवर्त्तयंतीति कर्तव्यताभिधेयमित्यर्थः चोदनेति करणादिषु प्रवृत्तिहेतुप्रथमानत्वेन चोदनाशब्दः कृतवाचि लिंगमभिप्रायं लोकाख्यं वालि
गस्पेति वा तथा करणमिंद्रियं कर्म तेन क्रियमाणं विषयग्रहणं कर्तापूर्वोक्तः एव परिज्ञाता एतत्त्रयं समुदितं सत्कर्मसंग्रहः ईप्सिततमस्य भो
ग्यस्य संग्रहः संगृह्यते अस्मिन्निति संश्रयस्थानं भोक्तृसर्वः सत्यपि भोक्तरि करणे च क्रियां विना भोगासंभवात् किं पाया ग्राम्य१८

यं विना स्वरूपलाभाद्याश्रयस्य करणं विना भोगकर्तृत्वानुपपत्तेः एतत्त्रयमिति तं समस्तं भोक्तेत्युच्यत इत्यर्थः तथा च श्रुतिः आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं
भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इति इन्द्रियेत्र सिद्धं मनस्तन्मनेन बुद्धिरेव गृह्यते तद्युक्तं इन्द्रियद्वारा मनस्तेनैव समहमेव बन्धक्रियां इन्द्रियं च मनश्च युक्तं चेति विग्रहे इन्द्रि
यमनोयुक्तमिति द्वन्द्वैकवद्भावः एवं अयं भोक्ता आत्मेत्याहुर्मनीषिण इति श्रुत्यर्थः एवं हि श्रुतिस्मृत्योर्व्याख्यानेन तयोर्मूलमूलिभावो युक्त
तेनास्था तथा च कर्तृत्ववत् भोक्तुरपि अज्ञानात्मगुणापतितत्वात् भोक्तृत्वं भोगकर्तृत्वं भोक्तृभावमिति निर्वचनात् यः कर्ता स एव भोक्तेति प्रतिपादना
त् अहमकर्ता भोक्तेति चानुसन्धानपूर्वकं कर्माणि कुर्वीत कर्तृत्वभोक्तृभावकृतकर्मलेपो नास्तीति सिद्धं भाष्येऽप्ययमेवार्थः येन तु कारणं क्रि
यायाः साधकरूपं दशविधं वा स्वं मनोबुद्धिरूपं मां तं कर्मसंग्रहः कर्म कर्तुरीप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानमुत्पाद्यमाप्यं विकार्यं संस्कार्यं चेति च
तुर्विधं कर्ता क्रियाप्रयोजकः स्विद्धातुरपि एतत्त्रयं कर्मसंग्रहः कर्माश्रयः कर्तेत्यर्थः ज्ञानं विषयप्रकाशनशक्तिः ज्ञेयं विषयः परिज्ञाता ज्ञा
नाश्रयो भोक्ता एतत्त्रयं कर्मणां प्रवर्तकमिति व्याचक्षते तेषामपि आत्मानं कर्तारमपि सांख्यानामिव भोक्तृत्वेन प्रकृतेः प्रवर्तकत्वमेवा
शयः तथापि क्रियया व्याप्यमानस्य बलयांसमानिकादिनेशानहीस्पृधारिकं यस्य कर्मणः कर्तरि कोऽपि प्रवेशायोगः तस्य नित्या
भूयतमात्रविवक्षायां प्रकृते कथमनुपयोगं अस्माकं तु घटादिव्यापकक्रियायाः कर्मशब्दवाच्यत्वं मुख्यं कोऽपि प्रवेश इति क्रि
या क्रियावतो धर्मधर्मिणोरभेदापेक्षया युज्यते तथा ज्ञानेन प्रकाशमानं क्रियेति मते क्रियारूपेऽस्मिन् प्रवर्तके ज्ञानान्तरस्यापेक्षेति तत्र तत्र
तस्यास्तस्यापेक्षेत्यनवस्थानुवारा १८

प

वि

एवंश्लोकोक्तेऽज्ञानाद्विपर्ययेऽपिज्ञाताकर्त्ताचैकएवेतिप्रतिशिष्टः पंचेतयंप्राकृतत्वेनत्रिगुणात्मकत्वंप्रसिद्धंज्ञेयकरणयोर्घटकुठारकल्पयोः प्रसि
द्धत्वादर्थत्रयाणामेवप्रमेयकेत्रिविधत्वंविवृणोतुंप्रतिजानीतेज्ञानंकर्मचकर्त्ताचेतित्रयमेवगुणभेदतस्त्रिधानतुज्ञेयकरणेगुणसंख्यानेकापिल
शास्त्रेयद्यपितत्रएकस्यांप्रम दायांभर्त्तुःसुखंजायतेतंप्रतितस्याः सत्वोद्भूतत्वात्तामविंदतस्त्वेत्रस्यदुःखंजायतेतंप्रतितस्याः रजउद्भू

ज्ञानंकर्मचकर्त्ताचत्रिधैवगुणभेदतः प्रोच्यतेगुणसंख्यानेयथावच्छृणुतान्यपि १९ १९

तत्वात्तस्यामेवसपत्न्याद्वेषः तांप्रतितस्यास्तमसउद्भूतत्वात्प्रमदयैवसर्वेभावव्याख्याताइतिकापिलानांज्ञेयकरणयोरपित्रैविध्यं
प्रसिद्धंतथापिप्रमदारूपस्यएकस्यैवपुंसोनिमित्तभेदेनप्रीतिदुःखद्वेषविषयात्रपिभवंतीतिपूर्वोक्तव्यवस्थयानिर्मूलित्वात्प्रीत्यादीनां
कर्त्तृसमवायितयाप्रतीयमानानामालंबनभूतायाः प्रमदायाः प्रीत्याद्यात्मत्वंकल्पयितुंनशक्यतइतिनभगवतातयोस्त्रैविध
त्वमाख्यायतेअक्षरार्थःस्पष्टः १९

एवं ज्ञानादित्रयस्य त्रैविध्यं वक्तुं प्रतिज्ञाय ज्ञाने त्रैविध्यं तावदाह सर्वभूतेष्विति तथा कटककुंडलादिषु आवर्तमानेषु तत्त्वविदेकं कांचनमेवेदमिति
पश्यति एवं येन ज्ञानेन सर्वभूतेषु विभक्तेषु नानारूपभेदभिन्नेषु अव्ययमपरिणामिनमेकं भावं चिन्मात्रमीक्षते सर्वं ब्रह्मैवेति पश्यति तत् ज्ञानं
सात्त्विकं विद्धि एकात्म्यज्ञानमेव सात्त्विकमित्यर्थः २० भेदज्ञानस्य राजसत्वमाह पृथक्त्वेनेति यत् यत पृथक्त्वेन भिन्नत्वेन ज्ञानं तद्राजसमिति सं
बंधः पृथक्त्वेनेत्येतत् [illegible]णोति सर्वेषु भूतेषु पांचभौतिकत्वेनाविशिष्टेषु नानाभावान् पुरुष रतिर्यक् स्थावरत्वभेदेन नानाभावानिति बहुवचनं अ
त्यंतभेदप्रदर्शनार्थं पृथक् विधान् एकजातीयेष्वपि नरादिषु प्रत्येकं विभिन्नप्रकारान् यत् ज्ञानं वेत्ति विषयीकरोतीति येन ज्ञानेन वेत्तीति वक्त

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तत् ज्ञानं विद्धि सात्त्विकं २० पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नाना
भावान्पृथग्विधान् वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तत् ज्ञानं विद्धि राजसं २१ यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहैतुकं अतत्त्वा
र्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं २२

व्ये एधांसि पचंतीतिवत् ज्ञानं वेत्तीति करणे कर्तृत्वोपचारो बोध्यः तेन आत्मनां परस्परभेदस्तेषामीश्वरात् भेदः तेभ्योऽपीश्वरादन्यो मत्स्वज
डवर्गस्य भेद इत्येवं औपाधिकभेदज्ञानं कृतार्किकाणां राजसमेवेत्यभिप्रायः २१ यत्तु ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये देहे प्रतिमादौ वा कृत्स्नवत्
परिपूर्णवदेतावानेवात्मा ईश्वरो वेति सक्तं अभिनिवेशयुक्तं अहेतुकं निरुपपत्तिकं अतत्त्वार्थवत् परमार्थावलंबनशून्यं अल्पं तुच्छवि
षयत्वात् अल्पफलत्वात् यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं २२

अथकर्मत्रैविध्यमाह नियतमित्यादिना नियतं नित्यं संगरहितं अभिमानवर्जं रागः इष्टे प्रीतिः द्वेषो ऽनिष्टे अप्रीतिः ताभ्यां कृतं इष्टानिष्टप्राप्ति
परिहारार्थं कृतं रागद्वेषतः कृतं तस्मात् अरागद्वेषतः कृतं निष्काममित्यर्थः फलानुवल्लीयतेनेनेति फलं क्रियया प्राप्यमनावसृज्य स्मरफलमनागं
तुकं परिपूर्णमविनाशि आत्मतत्त्वं तत्प्रेप्सुना कृतं विविदिषन्ति यज्ञेनेति श्रुत्या आत्मलाभार्थं यज्ञादेर्विनियोगात् तत् कर्म सात्विकमुच्य
ते २३ यत्तु कामेप्सुना फलार्थिना साहंकारेण वा यद्यपि सात्विकोप्यनात्मवित् साहंकारस्तथापि अहमेव कर्मकुशलो महाश्रोत्रिय इत्यभि
मानो हंकारस्तद्वता साहंकारेण वा शब्दः चार्थे क्रियते बहुलायासं अतिश्रमकरं तत्कर्म राजसमुदाहृतं २४ अनुबध्यतेनेनेत्यनुबंधः फ

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्विकमुच्यते २३ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण
वा पुनः क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं अनुबंधं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषं मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमु
दाहृतं २५ मुक्तसंगोनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्विक उच्यते २६ ६६६६

लं क्षयं शक्तेर्थानां च नाशं हिंसां परपीडां पौरुषं सामर्थ्यं अनपेक्ष्य अतालोच्य केवलं मोहादविवेकतो यदारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं
२५ कर्तृत्रैविध्यमाह मुक्तेत्यादिना मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः अनहंकारी गर्वोक्तिरहितः धृतिर्धैर्यं उत्साहः साधयिष्याम्येवेति बुद्धिनिश्च
यः ताभ्यां समन्वितः सिद्ध्यसिद्ध्योः कर्मणः आरब्धस्येति शेषः निर्विकारः हर्षविषादशून्यः कर्ता सात्विक उच्यते २६ ॥ ॥ ॥

रागीविषयलोलुपः अतएवकर्मणः फलंप्रेप्सतीतिकर्मफलप्रेप्सुः लुब्धः परद्रव्यादौसंजाततृष्णः तीर्थादौवाद्रव्यापरित्यागीहिंसात्मकः परपीडाकरस्व
भावः अशुचिर्बाह्यांतःशौचवर्जितः इष्टानिष्टप्राप्तौहर्षशोकाभ्यामन्वितश्चयःकर्तासराजसःपरिकीर्त्तितः २७ अयुक्तअवहितः प्राकृतोऽसंस्कृतबुद्धि
र्बालसमः स्तब्धः दंडवन्नमतिकस्मैचित्शठः शक्तिगूहनकारीनैष्कृतिकःपरावमानीवाअलसःअप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपिनिषादीसर्वदाअवसन्नस्व
भावःदीर्घसूत्रीचिरकालीयकाहसाध्यंकार्यंमासेनापिकरोतीत्यर्थःयएवंभूतःकर्तासतामसउच्यते २८ बुद्धेर्धृतेश्चैविध्येनव्याख्यातुमाहबुद्धेरितितत्रबुद्धि
विशिष्टस्थिराभासःकर्त्तावुद्धिर्निर्णीते चपाठकंअत्रतुकेवलाबुद्धिर्निमतोनतदीयवृत्त्यंतरोपलक्षणार्थंत ... निविशेषोऽधृतिस्तुकथ्यतेत्रैविध्येनकथ्य
दृढ

रागीकर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धोहिंसात्मकोऽशुचिः हर्षशोकान्वितःकर्त्तारराजसःपरिकीर्तितः २७ अयुक्तःप्राकृतस्तब्धःशठोनै
ष्कृतिकोऽलसः विषादीदीर्घसूत्रीचकर्त्तातामसउच्यते २८ बुद्धेर्भेदंधृतेश्चैवगुणतस्त्रिविधंशृणु प्रोच्यमानमशेषेणपृथक्त्वे
नधनंजय २९ प्रवृत्तिंचनिवृत्तिंचकार्याकार्येभयाभये बंधंमोक्षंचयावेत्तिबुद्धिःसापार्थसात्त्विकी ३०

तद्दृर्थः ३९ प्रवृत्तिनिवृत्तोशास्त्रविहितप्रतिषिद्धविषयेयजेतस्वर्गकामःनसुरांपिबेत्यादिरूपंकार्येकृतिसाध्यंस्वर्गादिअकार्येनित्यसिद्धंतेन
नित्यानित्यवस्तुनीभयाभयेकार्यनिमित्तेबंधमोक्षंचयावेत्तीतिपूर्ववत्कर्णोकर्त्त्वोपचारःबुद्धिःसापार्थसात्त्विकी ३० ३० ३ ३ ३ ३ ३

श्रीराम०

प्या एपा ना२

अ[illegible]वत्संदेहास्पदत्वेनस्पष्टमप्यत् ३१ अधर्ममितिविपरीतयाहितातिबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ३२ ययाधृत्याअव्यभिचारिण्यासमाध्यनुगतयामनःप्रा
णेंद्रियाणांक्रियाश्चेष्टाःसंकल्पश्वासप्रश्वासशब्दादिग्रहणरूपायोगेनचित्तवृत्तिनिरोधेनएकाग्रतयावासंपन्नास्तास्तथैवनिरोधावस्थायामेकाग्रा
वस्थायांवाधारयतिविरामवस्थापयतिसाधृतिःपार्थसात्विकी ३३ ययाधृत्याधर्मादीन्धारयतेःनुरूप्यतनोतिप्रसंगेनधर्मादिःसंबंधेनफलकां
क्षीचभवतिपुरुषःसाधृतिःपार्थराजसी ३४ स्वप्नंनिद्राभयंत्रासंशोकंप्रमिद्धंविषादंविषण्णतांमदंअशास्त्रीयविषयसेवयाचित्तस्यविवश

ययाधर्ममधर्मंचकार्यंचाकार्यमेवच अयथावत्प्रजानातिबुद्धिःसापार्थराजसी ३१ अधर्मंधर्ममितियामन्यतेतमसा
वृता सर्वार्थान्विपरीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसी ३२ धृत्याययाधारयतेमनःप्राणेंद्रियक्रियाः योगेनाव्यभिचारिण्या
धृतिःसापार्थसात्विकी ३३ ययातुधर्मकामार्थान्धृत्याधारयतेऽर्जुन प्रसंगेनफलाकांक्षीधृतिःसापार्थराजसी ३४ यया
स्वप्नंभयंशोकंविषादंमदमेवच नविमुंचतिदुर्मेधाधृतिःसापार्थतामसी ३५ सुखंत्विदानींत्रिविधंशृणुमेभरतर्षभ अ
भ्यासाद्रमतेयत्रदुःखांतंचनिगच्छति ३६

त्वंएतान्नमुंचतिधारयत्येवययासाधृतिःपार्थतामसी ३५ गुणभेदेनक्रियाणांचत्रैविध्यंउक्तंतत्फलस्यसुखस्यत्रैविध्यमाह सुखंत्वित्यादिना
अभ्यासात्पौनःपुन्येनसेवनात्प्रत्यस्मात्विकराजसतामसेवासुखेरमतेरतिंप्राप्नोतिप्रयस्माद्दुःखस्यप्रशोकादेरपिअंतंअवसानंनिगच्छ
तिनिश्चयेनप्राप्नोतितत्सुखंत्रिविधंशृणुपद्यान्वयमात्रार्थः सात्विकसुखस्यैवलक्षणमाहार्थात्तदायत्रसमाधिसुखेअभ्यासाद्रमतेनतुविषयसु
खइवआगान्दुःखांतंमोक्षंचनिगच्छतीत्यर्थः ३६

यत्र त्वभिरंसुः सर्वे प्राणिनो भ्यासं श्रयेत आध्यारंभकाले मनः प्राणेंद्रियसंयमनिरोधेन यद्द्वेसं तप्यमानस्य पशोरिव जायमानं विषमिवा ती वेद
नाकं परिणामे सात्त्विकाधृत्या निरूढासु मन आदिक्रियासु अमृतोपमं आत्माकारस्थं आत्मनः स्वस्यैव बुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं रजस्तमोमलराहित्यं तत
जं तस्मात् आविर्भूतं न तु विषयसंगजनिद्रालस्यादिजं वा तत्सुखं सात्त्विकं ३७ राजसं सुखमाह विषयेति अग्रे भोगकाले परिणामे विषमिव विषयो

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं विद्धि आत्मबुद्धिप्रसादजं ३७ विषयेंद्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमं प
रिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं ३९ न
तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ४०

गकाले इहामुत्र च दुःखप्रदत्वात् ३८ अग्रे आरंभे अनुबंधे परिणामे मोहनं मोहकरं आत्मनो बुद्धेः यतो निद्राजं ३९ प्रकरणार्थमुपसंहरन्न
नुक्तमपि संहरन् न तदस्तीति मनुष्यं प्राणिजातं मध्याज्जऽस्यापि सर्वस्यापि सर्वस्य त्रिगुणविकारत्वात् प्रकृतिजैर्जन्मांतरीयधर्माधर्मसंस्का
रजैः मायाप्रभवैर्गुणैर्बंधसंभवे ४०

श्री०
१८४

भ३

एवंपंचदशे संसाराश्वत्थमसंगशस्त्रेण छित्त्वा परं पदं मृगितव्यमित्युक्तं तत्रात्मनोऽसंगत्वोपपादनाय क्रियाकारकफललक्षणस्य कृत्स्नस्य संसारस्य त्रिगु
णात्मकत्वमुक्तं न त्वात्मनात्मनो गुणातीतत्वे गुणात्मकयोः संगः संभवति न ह्याकाशं तद्वर्तिभिः पृथिव्यादिगुणैर्गंधादिभिराकाशः संसृज्यते तद्वदित्युक्तं समासः
शास्त्रार्थः अथेदानीं सर्वगीताशास्त्रार्थमुपसंहर्तुमसंगशास्त्रानुपायं वक्तुं पृथगपि तु प्रकरणांतरमारभते ब्राह्मणादिशूद्राणामसमासकरणं वेदानधिकारा
त्पृथग्विभक्तानि अस्मिंकर्माणि नितत्र हेतुमाह स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका सैव प्रभवो हेतुर्येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः यद्वा
ब्राह्मणस्य स्वभावस्य सत्त्वगुण एव प्रभवः शांतत्वात् क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः ईश्वरस्वभावत्वात् वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः कृष्यादिस्वभा

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ४१ ॥ छ ॥ ९

वत्वात् शूद्रस्य रजउपसर्जनं तमः शूद्र[illegible]भावत्वात् अथवा स्वभावः प्राग्भवी
यः संस्कारस्तत्प्रभवैः न तु जातिमात्रप्रभवैः पक्षिणामाकाशगमनवत् अत एव जात्यंतरव्यावृत्तानां धर्माणां शमादिषु पाठो न दृश्येते न हि शूद्राद्याद्वृष्टं ते त्रैव
र्णिकानामध्ययनादिकं वा दृष्टं तद्वद्याद्वृत्ते ब्राह्मणानामध्ययनादिकं वा दृष्टपद्यते किं तु सर्वे सर्वे जातीयानां साधारणा धर्माः शमादयो दृश्यंते तथा हि द्रोणादि
षु ब्राह्मणेष्वपि शौर्यादिकं भारतादिषु क्षत्रियेष्वपि शमादिकं दृष्टं एवमितरत्र तस्माद्यस्मिन्कस्मिंश्चित्वर्णे शमादयो दृश्यंते स शूद्रोऽपि एतैर्लक्ष
णो ब्राह्मण एव ज्ञातव्यः यत्र च ब्राह्मणोऽपि शूद्रधर्मादि दृश्यंते स शूद्र एव तथा चारण्यके सर्पीभूतं नहुषं प्रति युधिष्ठिरवाक्यं समं राने छ छ छः

नो३

श्री०
१८४

ह्मासीलमान्दृष्टं स्पंतपो घृणा दृष्टं पतेयत्र नागोदृष्टं ब्राह्मणा इति स्मृत: तथायं त्रेतद्दृष्टं पतेस्तपेष्टं त्रं स ब्राह्मणा: स्मृत: यत्रैतन्नभवेत्सर्पितं शूद्रमिति नि
र्दिशेदिति ज्ञातिधर्मास्तु मनुना दर्शिता: अध्यापनं चाध्ययनं यजनं याजनं तथा दानं प्रतिग्रहं चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् प्रजानां रक्षणं दानमि
ज्याध्ययनमेव च विषयेष्वप्रसक्तिं च क्षत्रियस्य समादिशत् १ शस्त्रं नाम रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च वाणिक्कार्यं कुशीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च कर्ममेव तु
शूद्रस्य प्रभु: कर्म समादिशत् एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूययेति तस्मात् शमादयो यत्र ब्राह्मणो ब्राह्मणो वा दृष्टं पतेत्स एव ब्राह्मण इत्यत्रापि
वहितं स्वे स्वे कर्मण्यभिरत: संसिद्धिं लभते परामिसम चतुर्वर्णाम ध्यायनादीमेव स्वकर्माणि ग्राह्याणि न तु शमादीनि न हि तानविज्ञानवतो: स्मा
संसिद्धिर्वक्तव्यास्तितस्मात् शमदमादयो ब्रह्मनिष्ठस्यैव ब्राह्मणास्य लक्षणामिति दिक् ॥ ५१

ब्राह्मणकर्माण्याह शम इति अन्तःकरणनिग्रहः शमः बाह्येन्द्रियनिग्रहो दमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादिभेदेन त्रिविधं शौचं बाह्यं मृज्जलाभ्यां आभ्यन्तरं भा
वशुद्धिः क्षान्तिः क्षमा आर्जवम् अकौटिल्यं ज्ञानं शास्त्रीयं कर्म ब्रह्मविषयं विज्ञानं तदनुष्ठानानुभवात्मकं आस्तिक्यं श्रद्धा एतदात्मकं ब्रह्मकर्म ब्रह्मत्वजातम
भिव्यञ्जकं कर्म स्वभावजं प्राचीनधर्मसंस्कारजं ४२ शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिः धैर्यं दाक्ष्यं युद्धे कौशलम् उक्ताहो वा दानं औदार्यं ईश्वरभावः उन्मा

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ४२ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनं दा
नमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजं ४४ स्वे
स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ४५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३ ३ ३

गवर्त्तिनां नियमनशक्तिः एतत्क्षात्रं कर्म स्वभावजं ४३ वैश्यशूद्रयोः कर्माण्याह कृषीति स्पष्टार्थः ४४ कर्मप्रविभागफलमाह स्वे स्वे इति स्वे
स्वे मन्वादिभिरुक्ते अध्ययनादौ भूमाधारणो शमदमादौ ना धारणे वा कर्मणि अभिरतः निष्ठावान् संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभते नरः एतदेव विप
रीतं प्रतिजानीते स्वेति सिद्धिं विन्दति भूमारणां सुख्यसंम्पात्सल्लक्षणां नैष्कर्म्यसिद्धिं यथा येन प्रकारेण ४५ ३ ३ ३

तमेवंप्रकारमाहयतइतिप्रवृत्तिः कायवाङ्मनोनिर्वर्त्यमाचेष्टायतोहेतोः अंतर्यामिणः येनवागभ्युद्यतइत्यादिश्रुतेः येनइदंसर्वंदृश्यं ततंव्याप्तं उपादानत्वात् स्वक
र्मणातमभ्यर्च्यैहतत्त्वैसिद्धिंविमोक्षंविंदतिलभतेमानवोमनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्यपरमेश्वरनिजकर्मणामेवमोक्षद्वारत्वमित्यर्थः ४६ स्वकर्मणोविशेष
स्यफलमाहश्रेयानितिस्वधर्मोविगुणः किंचिदंगहीनोपिश्रेयान्प्रशस्ततरः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्सम्यग्विहितात्उक्तंचस्वधर्मेनिधनंश्रेयः परधर्मोभया

यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंततं स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः ४६ श्रेयान्स्वधर्मोविगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् स्वभाव
नियतंकर्मकुर्वन्नाप्नोतिकिल्बिषं ४७ सहजंकर्मकौंतेयसदोषमपिनत्यजेत् सर्वारंभाहिदोषेणधूमेनाग्निरिवावृताः ४८ ३३ ३ः

ना१
वहइतिस्वभावनियतंपूर्वोक्तविधस्वभावाज्जातंकर्मकुर्वन्किल्बिषंदोषंवा नाप्नोतिविषकृमेर्विषमिवनदोषकरंतस्मात्त्ववैमेहैःहिंसाद्युक्तमपिनयुक्तं
किंतुहिंसायुक्तोस्वधर्मएवप्रशस्यतरः धर्मत्वेनविहितेस्मिन्नग्नीषोमीयमश्वालंभव तदेवंकृतेसतिनकिल्बिषप्रसंगोस्तीत्यर्थः ४७ किंचसहजंस्वाभा
विकंक्षात्रंकर्मसदोषंहिंसामिश्रमपिनत्यजेत्हियस्मात्सर्वारंभाःसर्वकर्माणिदोषेणहिंसादिनाभ्यावृताभवंतियस्मात्परधर्मोभयावहस्तस्मात्स्व
३३३ कर्मनत्यजेदित्यर्थः ४८ ३३३ यं.पश्वालंभ[illegible]

गी०
१८६

स्वकर्मणामीश्वरे समर्पणं कर्त्तव्यमित्युक्तः नंतरश्लोकद्वयेन स्वकर्मणामावश्यकत्वमुक्तं तेषां परमेश्वरेऽर्पणे न किं फलं स्यादित्यत आह अस
क्तेति तस्मात्सेन कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः इति पूर्वोक्तेनामुख्यसात्त्विकत्यागेन असक्तबुद्धिः पुत्रदा
रादिषु सक्तिः परं ह्यासक्तिर्वर्जिता बुद्धिर्यस्य सः सक्तबुद्धिः विरक्त इत्यर्थः अत एव जितात्मा शांतचित्तः विगतस्पृहः विशेषेणागता स्पृहा तत्सायस्य

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ४९ सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति नि
बोध मे समासेनैव कौंतेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ५०

तादृशो भूत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं कर्त्तृत्वाभिमानरहितः कर्मत्यागलक्षणां परिसंन्यासिद्धिं परमां पूर्वोक्तां मुख्यत्यागापेक्षया तिश्रेष्ठां न द्वेष्ट्यकुशलं कर्मेति श्लो
केव्याख्यातं अधिगच्छति प्राप्नोति ५० स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तमेतत्त्रितात्मनमुपपादितं इदानीं नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तो विपरिव्राट्वशीकार
संज्ञावैराग्यवान् समर्थः ब्रह्म प्राप्नोतीति तथा यथा वक्ष्यते जानीते सिद्धिमिति सिद्धिं निबोध बुध्यस्व मे मद्वचनात् समासेन कौंतेय यथावत्प्राप्यं ब्र
ह्म सविधेयापेक्षं स्त्रीत्वं ज्ञानस्य परा निष्ठा यदपेक्षया मतशेषं अन्तरान्तरं नास्तीत्यर्थः ५०

श्री०
१८६

तमेव ब्रह्मप्राप्तिप्रकारमाह त्रिभिः बुद्ध्येति बुद्ध्या वेदान्तश्रवणमननपरिपाकोत्थया अहं ब्रह्मास्मीति परोक्षनिश्चयरूपया विशुद्धया सर्वसंशयभ्रमे
आदिभावनया विशोधितया युक्तः धृत्या धैर्येण योगजन्यादिनिमित्तेन वैरस्यं तत्र हि सेन आत्मानं देहेन्द्रियसंघातं नियम्य हठात् सन्तो भूत्वेत्यर्थः चकारात्प्रा
णांश्च नियम्य शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा ततः इंद्रियाणि प्रमाथीनि स्युः सामर्थ्यः प्रमादस्य करणेऽपि अतं मनसैव विषयान्स्मरति तन्निरासाय माह रागद्वे
षौ व्युदस्यैवेति संकल्पं त्यक्त्वेत्यर्थः सहि विषयप्रीतिस्तत्र रागं जनयतीति प्रसिद्धं तथा चाहुः पादाचार्यास्तत्र दोषनिमित्तरूपाश्रयो विषयाः संकल्प

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ५१ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्का
यमानसः ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ५२ ३३

कृतान् इति दोषो रागादिः चकारात् अयमहमस्मीत्येवमपि भावं व्युदस्येति ज्ञेयं ततो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय तं प्राप्तुं कल्पते योग्यो भवतीति तृतीयेन
संबंधः ५१ केन साधनजातेन एवंभूतो भवतीत्यत आह विविक्तेति यतः शुद्धदेशाभ्याहारेणायोग्यं नित्यमिति सर्वत्र संबध्यते ये यो नित्यं विविक्तसेवी
एकान्तशीलो लघ्वाशी मिताशनशीलस्तथा नित्यं वैराग्यं रागाभावं समुपाश्रितस्तथा नित्यं ध्यानयोगपरो यो भवति यतवाक्कायमनसो भवति
यतः कायः आसनदार्ढ्येन यद्वा विषयेभ्य इंद्रियाणां प्रत्याहरणेन यतमानसः सर्वसंकल्पत्यागेन अत्र चतुर्भिः साधनैर्यतवाक्कायमनसो भूत्वा
ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युत्तरेणान्वयः ५२

भी०
१८०

एवंयतवाक्कायमानसस्ययोगिनोयोगजाः सिद्धयउपतिष्ठंतितास्त्वप्रमादशिताः एथ्वाप्यतेजोनिलखेसमुत्थितेपंचात्मकेयोगगुणेप्रवृत्तेनत
स्यरोगोनजरानमृत्युः प्राप्तस्ययोगाग्निमयंशरीरमितितथायंलोकमनसासंविभातिशुद्धसत्वः कामयतेयांश्चकामान्तंतंलोकंजयतेतांश्चकामा
न्तस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिचसंभाविति संकल्पतिलोकंलोचनीयमतीतानागतमर्थंजानंकामानकाम्यमानविषयानर्त्यतेउपलभतेइतिश्रुतिपरा
नामर्थः तथानाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोनासमाहितः नियद्धचित्तस्त्रिरपिस्थशांतमनसोयोगैश्वर्यमसक्तचित्तएनमात्मानंतनप्राप्नुयादितिश्रुत
र्थः नहिद्दमात्मअहंकारमितियदानुयोगीयतमानसोस्मितामात्रप्रत्ययोभवतितदानीमेवास्मितास्थितिविषयाभिमुखोहंकारस्मुच्यतेवि

अहंकारंबलंदर्पंकामंक्रोधंपरिग्रहं विमुच्यनिर्ममः शांतोब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥

षयविमुखत्वात्स्मितेतितत्स्तमहंकारंनिग्रह्णीयात्तत्रनिग्रहेयोगीवलंतत्ससंकल्पत्वादिसामर्थ्यमात्मनः पश्यन्दर्पंकरोतिनमत्तुल्योस्मीति
तिमत्वातततश्चदर्पोधर्ममतिक्रामतीत्याप्तवचनात्तद्विद्याःकामानिगच्छतितत्रकेनचिन्निमित्तेनकामप्रतिबंधेसतिक्रोधवान्भवतितततःप
रोत्काद्दनायभूयांसंशिष्यादिपरिग्रहंसंपादयतिततोनश्यतीतितस्मात्सर्वानर्थमूलभूतमहंकारमेवविमुच्यउत्तएनसर्वान्विमुंचतिस्त्रहंका
रविमोहेपिनिर्ममत्वेनतत्त्रदर्शितेषुविषयेषुममनाशत्यत्वेसत्यहंकारःशिथिलीभूतोविषयवैमुख्यंप्राप्यस्वकारणेःस्मितायांविलीयतेतत
तःशांतोस्मितायाअपिप्रलयेनिरोधनाग्निवदुपरतोयोगीब्रह्मभूयायकल्पते ५३ ॥

श्रीराम०
१८०

म२ श्रौ

अस्यैवं शांतस्य केवलस्य योगिनो व्युत्थानावस्थामाह ब्रह्मभूत इति यो हि सुषुप्तो हृषेवासंपन्नो योगी च व्युत्थित स्वेच्छया देहः तमोयस्त इव तेह्यालुव
तिष्ठति ब्रह्मभूतस्तु प्रसन्नात्मा प्रसन्नचेताः लघुशरीरः अमृतेनेव समाधिसुखेन तृप्तः न रेकुपथवतो न शोचति नष्टं नाप्राप्तं कांक्षति शरीरे
सर्वेषु चतुर्विधेषु समः ब्रह्मैवेदं सर्वमिति बुद्ध्या वैषम्यवर्जितः सत्परां भक्तिं दृष्टतद्दृष्टिविवर्जितां भावनां लभते ध्यातं जलयोगी तु नपरां दृष्टिं लभते
भेददर्शित्वात् स्वयं च भक्तः श्रीभागवते दर्शितः सर्वभूतेषु यैनेकं भगवद्भावमीक्षते भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तम इति सोयं चतुर्थो भक्तो ज्ञा
नीत्वात्मैव मे मतमिति भगवता [illegible] दर्शितः ५४ अस्या हेतोस्तमज्ञाननलक्षणायाः भक्तेः फलमाह भक्त्येति मां उक्तविधया भक्त्या ज्ञानीत्वभितः

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ५४ भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि
तत्वतः ततो मां तत्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं ५५

साकल्येन जानाति सा कल्समेवाह यावानिति अणुपरिमाणो वा देहसंमितो वा तार्किकाणामिवाकाशवत् सकलमूर्तद्रव्यसंयोगिलक्षणो वि
भुत्वाश्रयो वा सप्रपंचो द्वैतवादिनामिव स्वगतस्वगतभेदवान् वा यः स्वैरैकरसो वेति सा पारतस्त्वतो मां तत्पदार्थं जानाति तथा यश्चास्मीति किं
देहेन्द्रियप्राणमनसामन्यतमः किंयत्कालस्थायी वा क्षणिकविज्ञानरूपो वा शश्वत्संगा कर्ता भोक्ता वा नृरूपो वा चिद्रूपो भोक्ता वा कर्तृ
त्वभोक्तृत्ववर्जितस्त्वानंदघनो वेत्येवं मामजरममरमभयमशोकं जानाति तथा च श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः क्षीयंते
चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे इति आत्मदर्शने सति सर्वसंशयोच्छेदं दर्शयति एवं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारतेत्युक्तेः सर्वक्षे

चैवैवं मां विभुं सच्चिदानंदघनं ज्ञात्वा सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं यथात्म्येन ज्ञात्वा सोत्क्रमततो मां प्राप्नो ब्रह्मभावं गतो भवतीत्यर्थः ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती
ति श्रुतिः पश्चात्तदित्तिकारणाद्ब्रह्मभावापत्तिः सर्वात्मप्रक्रपावथ ममुक्तापयेवं देहाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति स एतेन मेव पुरुषं ब्रह्मततमम पश्यति इति
श्रुतिभ्यो मुक्तानां सर्वात्मभावश्रमात्ततत्तमं एकस्तश्छाद्यास्या प्रक्रियया लुप्तो हृष्टव्य इति श्रुतिभाष्यं च अनंतरं कारणाभावात् पांतु पदमेव ततब्रह्मतम
साभिधेयं तदिति वा एतस्य महतो भूतस्य नाम भवतीति श्रुतेः शुद्धं ब्रह्म विशतीति दर्पणापाये प्रतिबिंबो [illegible] बिंबमिव प्रविशति कार्योपाधीनो ज्ञा
नानां कारणोपाधीश्वरप्राप्तिद्वारैव निष्कलब्रह्मप्राप्तिरित्यावेदितं प्रागेव परां ज्ञात्वा तद्विशत इमे ताभ्यं ते व ज्ञानप्रवेशयोः पौर्वापर्यसिद्धेत
दनंतरमिति पदेन तच्छब्देन बुद्धिस्थं देहपातमपतस्यातानंतरमिति व्याख्येयं यतो ज्ञातेपि तत्त्वज्ञाने यावद्देहपातं प्रारब्धकर्मणां प्रतिबंधाद्विदेह
कैवल्यं न प्राप्यते अन्यथा ज्ञानसमकालमेव देहपातापत्तिः स्यात् विमुच्यते मन्यद्वांते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादि मुक्तस्यामुक्तिनिवृत्तायाश्च
मायायाः पुनर्निवृत्तिवर्ज्जीवन्मुक्तिशास्त्रं च बाधितं स्यात् यथा तार्किकाणां नष्टेपि समवायिकारणोपदारिकं क्षणमात्रमवतिष्ठते एवमस्माक
मपि अनादिकाया देहाद्युपादानभूतायाश्च विद्याविनाशेपि किंचित्कालं देहाभिधाने पुमस्ते हद्दृशामेव जीवन्मुक्तमपेक्ष्य भगवता उक्तं उपदेक्ष्यं
ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन इति स्थितप्रज्ञलक्षणानां स्थिरापितस्तु लक्षणाभिधित्सेयेव प्रवृत्तेति हि कु

५५ २ २ २ २ २ २ २ २ ५५ ५२ ५५

ननु तथापि योगात्फलमग्नीषोमीयं तं प्रकृष्टं चैव ब्रह्मसंस्पर्शमेवाप्नोति। प्रकृष्टं न इति पूर्वकर्मणां ज्ञानेन नाशाय स्थितत्वेनैव सम्यगपि नाशश्च भवेत् ज्ञानोत्तरकालीनानां
कर्मणां नाशाभावात् ज्ञानोत्तरमपि देहधारणेऽवश्यंभाविकानां कर्मणां वर्जनस्याऽसंभवात् स्वर्गं ज्ञानिनोऽपि बंधः स्यादित्याशंक्याह सर्वकर्माणीति मद्व्यपा
श्रयोऽहमेव प्रज्ञानघनः प्रत्यगात्मा व्यपाश्रयः आश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो ज्ञानी सर्वकर्माणि विहितानि निषिद्धानि सदा कुर्वाणोऽपि मत्प्रसादा
न्मदनुग्रहात् शाश्वतं नित्यं पदं स्थानं सर्वोत्कृष्टं परं पदं तुरीयं मोक्षमवाप्नोति न तु ज्ञानोत्तरमपि क्रियमाणैः कर्मभिर्बध्यते तस्य पुत्रा दायमुपयांति सुहृदः सा
धुकृत्यां द्विषंतः पापकृत्यामिति न हि वाक्यैर्विदितं किं च नाऽज्ञस्याध्वंसते विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्यादि शास्त्रेणात्तत्त्वज्ञानिनः कर्मलेपश्च

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं ५६ चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य
मत्परः बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ५७

वणात् ५६ एवं वर्णाश्रमादिधर्मे पुरस्कारेण मम आराधनात् फला ब्रह्मविद्या निरूपिता अस्याः प्राप्त्युपायेन साधनत्वेन भक्तिमेव विधत्ते चेतसेति
चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वाणि नित्यनैमित्तिकानि मयि भगवति वासुदेवे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तरीत्या समर्प्य मत्परः अहमेव परः प्राप्यो
यस्य सः बुद्धियोगं पूर्वोक्तं सिध्यसिध्योः समत्वलक्षणं च कर्मणां मोक्षहेतुत्वसंपादकं उपाश्रित्य मच्चित्तः मदेकशरणः सततं सर्वदा भव ५७ ॥

६४

एतस्य भक्तियोगस्य करणे गुणमाह मच्चित्त इति दुर्गाणि आध्यात्मिकादीनि लोकाशीनि संकटानि अहंकारात् तु स्वपांडित्याभिमानात् न श्रो-
ष्यसि मद्वाक्यं तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थभ्रंशो भविष्यसि ५८ स्वतंत्रोहं तत् युद्धं न करिष्यामीत्याशंक्याह यदीति यत् यदि अहंकारं गर्वं आश्रित्य न योत्स्ये

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ५८ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति
मन्यसे मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ५९ स्वभावजेन कौंतेय निबद्धः स्वेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्क-
रिष्यस्यवशोपि तत् ६०

युद्धं न करिष्ये इति मन्यसे एष ते तव व्यवसायो मिथ्या यतः प्रकृतिः क्षत्रिय स्वभावः त्वां नियोक्ष्यति प्रकृतिं यांति भूतानि निग्रहः किं करिष्यतीति
चोक्तं ५९ प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यतीत्येतदेव व्याचष्टे स्वभावजेनेति पूर्वोक्तेन स्वभावजेन शौर्यादिना अवशोपि परवशः सन् तत् करिष्यसि ६०

क्रासोपरमेश्वरोयं हमस्मीत्यत आह ईश्वर इति ईश्वर ईशानशीलोन्तर्यामी पृथिव्यादीनां सर्वभूतानां हृद्देशे बुद्धिगुहायां सर्वप्राणिप्रवर्त्तकत्वेन ति‑
तिकीदृशः सर्वभूतानि भ्रामयन् ऊर्ध्वाधोमार्गेषु संसारयन् काष्ठपुत्रिकाइव सूत्रधारः यंत्रारूढानि यंत्रमिव यंत्रं उक्तलक्षणमाधन्तं प्राणाद्यात्मकं त्रिगुणं तं य‑
न्त्रारूढानि मायया स्वशक्त्या भ्रामयन्निति संबंधः हे अर्जुन शङ्कते शुद्धान्तःकरणेस्म्योसीति भाव अत्राहंकारपूर्वकं यः कर्म करोतीति यत्तु ईश्वरपरवशोहं क‑
रोमीति बुद्ध्या करोति तयोरत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थो मंत्रो भाष्ये उदाहृतो अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च विवर्त्तेते रजसी वेद्याभिरिति भारद्वाजार्थं अहश्च कृ‑
ष्णमर्जुनं चेमाग्निमारुतस्य प्रतिपादितं ब्राह्मणेन आग्निमारुतशस्त्रे विनियुक्ता प्रथमे यस्मिन् दिवसे सोमः सूयते यागार्थं तद्देवजन्मसाकल्यदिने
मुख्यं अहः शब्देनाभिधीयते अन्यत्तु दिनमदिनमेव निष्फलत्वात् तथा च स्मृतिः दशभिर्जन्मभिर्विप्रो अधीते शतजन्मभिः सहस्रैर्जन्मभिः सोमं प्राप्य

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ६१ ॥ छ ॥

हि
ग्यं यातु मतीति सोमयागस्य द्वितीयं दिनं दर्शयति तदेवमहः शब्दः कालवचनोपि सोम्ये कर्मणि वर्त्तते यथा दर्शपूर्णमासशब्दौ तद्वत् संसृतिरहः यागः कृष्णं अविदु‑
षाकृतं अप्रकाशमिव भवति तथाहरर्जुनं स्वच्छं तद्देवविद्वद्भाकृतं प्रकाशरूपमिव भवति तेन ते उभे विद्वद्विद्वत्कृते अहनी रजसी प्रवृत्तिरूपत्वात् रजोगु‑
णकार्ये अपि वेद्याभिः कर्मभिर्गावद्वोपासनात्मिका अहंकारो मीत्यभिमानरूपा वा विद्या विज्ञानानि ताभिः निवर्त्तेते पृथ्वीन वर्त्तेते सोपासनं कर्म श्वेतं परमा‑
त्म तत्वप्रकाशकं बंधविच्छेदहेतुः मूढकृतं कर्म कृष्णं स्वरूपावरकं बंधहेतुरित्यर्थः तदेवं भगवान् पार्थं अर्जुनेति संबोधयन् एतस्य स्वच्छान्तःकरणत्वं घो‑
तनेनमुक्तधर्माधिकारं दर्शयति ६१

तमेव शरणं सर्वभावेन सर्वात्मना शरणमाश्रयं गच्छ आश्रय तत्प्रसादात्तदनुग्रहात्परां शान्तिमुपरतिं समाधिमिति यावत् तथा च सूत्रं समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि-
धानादिति स्थानं च परं विष्णोः परं धाम शाश्वतं नित्यं प्राप्स्यसि ६२ सर्वगीतार्थमुपसंहरति इतीति एवं प्रकारं ते तुभ्यं मया सर्वज्ञेन परमकारुणिकेन ज्ञानमाख्या-
तं गुह्यतरं मन्त्रतन्त्ररसायनादिरूपात् गुह्यात् गुह्यतरं अतिशयितं रहस्यमेतद्यथोक्तं शास्त्रार्थजातं विमृश्य समग्रमालोच्य यथेच्छसि तथा कुरु ६३ एवं यथेष्टकारणम-

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतं ६२ इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ६३ सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ६४

भ्यनुज्ञायापि अतिवात्सल्यात् श्लोकद्वयेनैव कृत्स्नं शास्त्रार्थमुपसंहरन् तद्ग्रहणे काठिन्यमस्य संपाठयितुमाह सर्वेति सर्वेभ्यः गुह्येभ्यः अतिशयितत-
मं भूयः पुनः असकृदुक्तमपि मे मम वचनं शृणु परमं परमार्थविषयत्वात् न लोभान्नापि भयात्त्वां वक्ष्यामि किन्तु हि मे मम इष्टोऽसि परमाप्तोऽसि इति हेतोः
दृढं अतिशयितं तेन ते तव हितं यत्तत्ते तव वक्ष्यामि त्वदिष्टत्वात् विधेयाप्तहितत्वात् इदं च त्वमेनावश्यं कर्त्तव्यमिति भावः ६४ ॥ ॥ ॥ ॥

म२

तदेवगुह्यतमंहितमाह मन्मनाइति अहंभगवान्वासुदेवघनःपरिपूर्णः जगदाकारंमनोयस्यसमन्मनाःभवएतेनब्रह्मात्माभेदेनापिसाक्षात्करणीयइतिउ
क्तापदार्थज्ञानंकथमेवंविधाज्ञाननिष्ठालभ्यतेतत्राहमद्भक्तोभवएतेनभगवदुपासनात्मकोमध्यमपदार्थउक्तःकथमस्यैतदुपास्यभक्तिरूढेःस्यादितिमतत्रा
हमद्याजीभगवदर्थंकर्माणांशीलोभवएतेनकर्मविधानमाद्यपदार्थविहितःननुयस्यभगवद्याजित्वंनसंभवति [illegible] दारिद्र्यात्आद्यभावाद्वातस्यभगवद्भक्ति
दौर्लभ्यात्कृतार्थकायदेतत्तोवृत्तिर्दुर्लभतोमाशंक्याहमांनमस्कुरु प्राकृतमक्रेयेवप्रतिमादौभगवतेसर्वार्पणात्मकमर्पितेननमस्कारादिनामम्युग्रतासर्थः

मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजी [illegible] मांनमस्कुरु मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे ६५

तथाचाश्वलायनोनमस्कारस्यैवयज्ञत्वमुक्तवान् इतियोनमसास्वध्वरइतियज्ञोवैनमइतिहिब्राह्मणंभवतीतिचएवमुक्तस्यसोपानत्रयात्म[illegible] स्यफलमाह
मामितिमामेवतमहार्थंसर्वजगत्कारणंसर्वेश्वरंसर्वशक्तिमन्तंएकरसंतंएष्यसिप्राप्स्यसिबिंबंवइवप्रतिबिंबंघटाकाशइवमहाकाशंअस्मिन्नर्थेशपथंको
तितेतवपरःसत्यंअवबोधनार्थंभूतंप्रतिज्ञानेप्रतिज्ञांकरोमिमामेवैष्यसीतिप्रियोसिमेयतस्त्वंममप्रियोसिअतःप्रतारणांनेहंत्वयि [illegible] सत्यमेवा
हंब्रवीमीत्यर्थः ६५

गी०
१८२

नी पा

एवं मन्मनयजन भजनम वैकमेणासांख्यनिष्ठा उक्तायां पूर्वं ध्यानेनात्मनि पश्यंती मनेन श्लोकेन दर्शितः इदानीं अन्येत्वेवमजानंतः श्रुत्वा मेभ्य उपासते तेपि
चातितरंत्येव मृत्युं श्रुतिपरायणा इति कलौ पास्ति निष्ठा येषां तेषामुक्तानामाह सर्वधर्मानिति सर्वेषां वर्णानामाश्रमाणां देहेन्द्रियबुद्धीनां च धर्मान् अग्नि
होत्रादीन् सुखदुःखादीन् परित्यज्य मामेकं सर्वेश्वरं सर्वशक्तिं सोपाधिं निरुपाधिं वा अखंडैकरसानंदघनं परमात्मानं शरणं गत्वा इति हि नस्त्वविघारीनुले
शाननिति शरणमाश्रयः प्रापणं गच्छ प्राप्नुहि मदेकशरणो भवेत्यर्थः अत्र श्रुत्यैवतत्पतिनं जलमात्रंपीत्वेति वत हेतुत्वं उक्तं परमयार्थः सर्वध

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ६६ ॥

र्मपरित्यागेन मां शरणं व्रजेत्यर्थः यथोक्तं अनात्मादर्शने नैव परात्मानमुपास्महे एतस्य भगवच्छरणीकरणस्य फलमाह अहं त्वेति अहं परमात्मा सूर्यांघंत
र्यामी नारायणः सकलपापविनिर्मुक्तः सम्यक् ज्ञातः मनत्वा त्वां सर्वपापेभ्यः संचितक्रियमाणेभ्यो गोत्रवधादिभ्यः मोक्षयिष्यामि मा शुचः शोकं माकार्षीः
तथा हि तत्त्वज्ञानफलं पापापरोक्षः शोकतरणं च सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं स्मृतिः सांतर्वर्तिनि नारायणे अक्षयं छांदोग्ये श्रूयंते सएष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदि
त उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद तरति शोकमात्मवित् तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति उदितः ऊर्ध्वं इतो गतः पापान्युत्क्रम्य गतो निष्पाप
इति श्रुतिपदस्यार्थः वर्णाश्रमधर्मस्य मास्त्वर्थं कथं छान्दोग्योक्तेन योगेन देहादीनां धर्मीश्वरस्य कानि विकल्पमात्मानं माहात्म्यं कुर्वतो न कर्मलेपइत्यर्थः ६६

श्रीराम०
१८१

पा३ रू२

श्री०

२४

एवं श्लोकद्वयेन ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति सांख्ययोगौ हि तौ याध्यायेरशितो उपसंहृत्य विद्यासंप्रदायविधिमाह इ
दमिति अर्थेन तपस्काय तपश्चालोचनं तद्रहिताय अयत्नशीलाये मर्थ्यः अभक्ताय श्रद्धाहीनाय अशुश्रूषवे गुरुसेवामकुर्वते मां परमात्मानं यो
भ्यसूयति मदीयगुणानसहिष्णुर्ममापि दोषारोपयो भवति न स्मैन आद्यमेकं संवत्सरं तेषां विशेषणानामन्यतमाभावेपि करणं च नुमहमपि संकर
इदं स्वाच्यं नोपदेष्टव्यं विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा सेवधिष्टेहमस्मि असूयकायानृजवेयता यन मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्यां यस
देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ [illegible] तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन इति श्रवणात् असूयाहिताय आर्जवोपेताय आत्मशीला
य गुरुपरमेश्वराराधनपराय चाहस्येदं यं नामस्मैरसमर्थः ६७ एवं संप्रदायविधिमुक्त्वा संप्रदायकर्तुः फलमाह य इदमिति इदं परमं गुह्यं यो भक्तिहो

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ६७ य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्व
भिधास्यति भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयं ६८

नो मानपूजाद्यर्थी सन्मद्भक्तेष्वभिधास्यति सोपि तत एव प्रणपान्मयि परमेश्वरे विदेका सेपरां भक्तिं अद्वैतलक्षणां उपासनां कृत्वा तत्र अद्वैतं प्रा
प्य तामनुष्ठीय च मामेवैष्यति मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः अशंशयं संशयोऽत्र नास्ति स्मर्यते हि अज्ञामिलादीनां भक्तिगंधहीनानामपि पुत्रसंकेति
तेन नारायणेति नाम्नास्ति हव शारोद्धयतो तावन्मात्रतुष्टेन भगवतात्मप्राप्तिरिति किमु वक्तव्यं यो वा चापरतावच्छास्त्ररहस्यं प्रतिपादयति तस्य
भक्तिनामादि क्रमेणात्मनः कृतत्वं भविष्यतीति ६८

भी॰
१८२

ननु श्रद्धया कृतं सर्वं अर्थमिति तत्र यैवोक्तं कथमभक्तस्यापि एतच्छास्त्राभिधानतो भक्त्यादिलाभः संभवेदित्याशंक्याह नचेति तस्मात् एतच्छास्त्र
प्रवर्त्तकात् अस्मात् मनुष्येषु मे मम प्रियकृत्तमः न च कश्चिद् इत्थमेव मम महतीवाचि कीर्तिं क्लिष्टां कृत्वा सोपानारोहक्रमेण मम प्रियतरो भवि
ता भविष्यति अनिच्छयापि संस्पृष्टो दहत्येव हि पावक इति न च भुवि एतस्मात् मम परमार्थसाधनमस्तीति भावः अक्षरार्थः स्पष्टः ६९ अध्यापकस्य

न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ६९ अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवाद
मावयोः ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ७० श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः सोऽपि मुक्तः शुभान्
लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणां ७१

म२

फलमुक्त्वाध्येतुः फलमाह अध्येष्यते चेति ज्ञानयज्ञेन निर्विकल्पसमाधिना इष्टः पूजितः स्यां हि धर्मस्य घना माउक्कल्पव्याप्तिकास्त्वहेतत
स्य शास्त्रस्याध्ययनं पीमर्थः इति मे मम सर्वेश्वरस्य मतिः तेनात्र स्तुतिमात्रमेतदिति न मंतव्यं किंतु स्तार्थ्यो वा एवोमिति भावः ७०
प्रवक्तुरध्येतुश्च फलमुक्त्वाश्रोतुरपि फलमाह श्रद्धावानिति श्रृणुयादपि अन्यत्र अवांतकुर्यादपि किमुत वक्तुमत्रार्थे रेणार्थग्रहणाय कु
र्यात्स मुक्तः फलं प्राप्नुयादिति स्पष्टार्थः श्लोकः तथाचोक्तं श्रीभगवता स्वेवकथा अश्ववः पुरुषां श्रोत्रणुना निहिव करोरुहाणं केचिद्
स्नात्समलिलं यथेति ७१

नु२ प२

श्रीराम॰
१८२

सर्वांतर्यामीसर्वज्ञोपिभगवान्लोकशिक्षार्थंशिष्यस्यज्ञानंज्ञातंनवेतिपृच्छतिअथवापुनःस्वयमेवउपदेशंकृतवतःआत्मगुणानिराघइवमा
याधंशनकृत्वोप्युपदेशेनकृतार्थःकृतंमयइमाशयेनाहकच्चिदितिकच्चिदितिकामप्रश्नेइहेपार्थएतत्त्वयाएकाग्रेणचेतसाश्रोतव्यंशब्दतोर्थ
तश्चवोद्धुमितिममकामोस्तितत्त्वंपृच्छामिकिमिदंत्वयाश्रुतमितिश्रुतवतोपितत्अज्ञानकृतःसंमोहोविपर्ययःअनात्मन्यात्मधीरूपःस्वध
र्मयुद्धेवाधर्मधीरूपइतिसद्विविधोपिनष्टःकच्चितमुमुक्षुममाफलमिदंत्वामहंपृच्छामीत्यर्थः ७२ एवंपृष्टःस्वस्यकृतार्थतांज्ञापयन्नर्जुनउवाच

कच्चिदेतच्छ्रुतंपार्थत्वयैकाग्रेणचेतसा कच्चिदज्ञानसंमोहःप्रनष्टस्तेधनंजय ७२ अर्जुनउवाच
नष्टोमोहःस्मृतिर्लब्धात्वत्प्रसादान्मयाच्युत स्थितोस्मिगतसंदेहःकरिष्येवचनंतव ७३

ष्टोमोहइतिमोहःपूर्वोक्तोद्विविधोपिनष्टःस्मृतिरयमहमस्मिपरंब्रह्मेत्यात्मानुसंधानरूपाआत्मतत्त्वविषयालब्धायस्याःलाभेनसर्वहृदयग्रं
थीनांपापानामस्यात्मतत्त्वतद्दृस्त्रोहादृतानांविप्रकृष्टैकभ्रमप्रभवानांविमोक्षोभवतितथाचश्रूयतेस्मृतिलंभेसर्वग्रंथीनांविप्रमोक्षइति
त्वत्प्रसादात्मयाच्युतस्मृतिर्लब्धेतिसंबंधःस्थितोस्मिगतसंदेहोनष्टसंदेहइत्यनेनानात्मन्यात्मधीरूपोमोहोनष्टइतिदर्शितंकरिष्येवच
नंतवेत्यनेनस्वधर्मयुद्धेवाधर्मधीरूपोपिमोहोनष्टइतिदर्शितं ७३ ७३

भी०
१८५

समाप्तः शास्त्रार्थः इदानीं कथाप्रबंधमेवानुवर्त्तयन् संजय उवाच इतीति अद्भुतं चेतसो विस्मयकरं रोमहर्षणं रोमांचोद्गमजनकं ७४ कथमयं त्वया श्रु-
तो ऽपि वासुदेवार्जुनयोः संवादः अत आह व्यासप्रसादादिति भगवता व्यासेन दिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिकं मह्यं दत्तं येन नाहं व्यवहितं विप्रकृष्टं वा सर्वं क-
रतलामलकवद्विजानामि अतो व्यासप्रसादादेतद्गुह्यं परं गुह्यं गोप्यं अहं श्रुतवान् योगं च परं परमं योगमेश्वरमिति प्रतिज्ञापूर्वकं प्रदर्शितं वैश्वरूप्यं तमपि
दृष्टवानिति शेषः स्वयं कथयत इमामुक्तेः अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेद इति श्रुतेः स्वनिश्वसितं वेदं शिष्याचार्यपरंपरया कथयत इमा यातीति न दृष्टं

संजय उवाच इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं ७४ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतद्गु-
ह्यमहं परं योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं ७५ राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यं
हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ७६

म ५

साक्षात्कथयत इति स्पष्टीकरणाय प्रवृत्तिविद्यानां मल्लुतं प्रति साक्षात्कथयतः श्रुतवानहमिमम्यैः तेन भगवद्दनुग्रहपात्रतया ब्रह्मणा समं तस्य
योग्यते अनुपनयोगनिमित्तेनान्वयेनानुग्रहायेहं पापरयोगमितिपुत्र अस्य कलिंगयोरपि सामानाधिकरण्यं शक्यं वयन्ति किं च न तावत् चरणेषु प्रहृष्टं तुमि
त्यादाविव पूर्वपदस्य लिंगसंस्कारप्राबल्यादुत्तरपदे भिन्नलिंगविशेष्यज्ञानेपि पूर्वसंस्कारेणानिवर्त्तनदितिसामानाधिकरण्यवल्लिंगयोरपि वर्त्तमानका
मितिज्ञेयं ७५ केशवार्जुनसंवादश्रवणं विश्वरूपस्य योगदर्शनं जेवाह्लादकमेण श्लोकद्वयेनाह राजन्निति हे राजन् हे धृतराष्ट्र पुण्यं पुण्यकर्मपा
पहं चेमर्यात संस्मृत्य संस्मृत्यैतत्संवादं मे हृदि तिष्ठति शेषं स्पष्टार्थं ७६

भी०
१८५

न चेति रूपं विश्वरूपं एतद्दर्शनं हि व्यवहारभी ज्ञा इति दर्शनो विप्रकृष्टं वस्तु स्वाणि तेन तु सामान्यावि शन्तीति काल तो व्यवहितं भो यादिद्वयं चकारं तत्का
लकव दृष्ट्वा नत च्चजगतो मिथ्यात्व मतो रात नसंभवनीति प्रतिपादितं वेदांत कृत के अतीतानागतं वस्तु वीक्षते कथं विल्ववत योगि संकल्पमात्र
न्यमिति शास्त्रोपदिष्टिम: माया सर्व दा सर्वं सर्वावस्थमिदं जगत अतीतितदुपाधिच्छिन्नत्वात्स्यात्सर्वमोहते १ आदंसपरिणामाभ्यांस्व

ति २

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरे: विस्मयो मे महाराजन् हृष्यामि च पुन: पुन: ७७ यत्र योगेश्वर: कृष्णो यत्र पा
र्थो धनुर्धर: तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृ
ष्णार्जुनसंवादे सन्न्यासादितत्त्वनिर्णययोगो नामाष्टादशोऽध्याय: ४०

नह्येतायत्र सतत्र्यतीतानागतं वस्तु योगिनिर्दृष्टं तां कथं ३ संकल्पमात्रभातं वस्त्वतातादि स्थिराप्यते न स्वेद्दर्शनाभं तस्माद्योगिज्ञान
मपूर्वा ४ योगिसंकल्पमात्रेणातस्यासन्निर्यद्दोष्यते ईश संकल्पमात्रेणासर्वे सन्निकृष्टे दृश्यतां श्रां भे परिणाममेवादेशकालाद्यतिक्र
म: नैव दृष्ट: कश्चित्योयं स्वप्नमायादिषु स्फुट: ६ युगपद्दृश्यते कुंभो नानादेशस्थयोगिभि: जलसूर्य इवाभ्याभिन्नेनासौ कल्पित: स्फुट: यो
गिभिर्गृह्यमाणत्वाद्ध्रुव: सर्वत्र सर्वदा सन्नेवास्तीति चेत्कार्यं कथमीदृग्विधं भवेत् ८ आदृतं हीष्यते कार्यं युगपद्भिन्नदेशतात्वेत्कल्प

सर्व २

नं विनाश्येष्टदेशं नक्तं चरन्नाश्रियः ॥७६॥ यस्मात्त्वं शुभिहारश्च मिति वन्नापि गम्य वक्तृप्रकृतेः परिणामं वा न गन्तुं किं त्विंद्रजालश्च ॥ ७७ ॥ समं च हरेः
जालामविभ्रमरागभ्रूशो श्चनाधिष्ठानादते शुद्धं नास्मेवते इत्यादिति ॥७७॥ स्पष्टार्थं मूलश्लोकः ॥७७॥ यस्मादनंतैश्वर्यो भगवान् स्वानुग्रहीतो
र्जुनो युधिष्ठिरपक्षे स्थित्वानत्त्वया जयाशानकार्येत्याहुः यत्रेति यत्र पक्षे ध्रुवेति सर्वत्र संबध्यते श्रीरैव हसनादि शोभा विजयः प्रसिद्धः भूतिरै
श्वर्यं सर्वनियंतृत्वं नीतिर्नयः स्व एतत्सर्वं तत्र तस्मिन्पक्षे ध्रुवमिति मम मतिः अतः पांडवैः सहसंधिरेव कर्त्तव्य इति भावः ॥७८॥ इति श्रीमत्स
र्वाम्नायप्रमाणज्ञमर्यादाधुरंधरवंशावतंसश्रीगोविंदसूनोः ॥ श्रीनीलकंठस्य कृतौ भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि गीतार्थप्रका
शेष्टादशोध्यायः ॥ श्रीकृष्णजयकृष्णजयजयकृष्णः ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ राम

स्था २

गीताः सुगीताः कर्त्तव्याः इत्यादयः सार्धाः पंच श्लोकाः गौडैर्न पठ्यंते ५ एवं गीतां तेमन्त्रवाभवे माहिन्नानि शमानामात्मनिष्ठाया [illegible] मामे वैष्ण
वीमपश्चामि स्वतमकलभूतार्शितामकामानांत्वर्थाधीनाकामसिद्धिः अर्थस्वम नामपि पांडवानामिव गुरुव धानृताघा श्रेयेणो वसिष्ठस्तोपिव
लवदन्तयहारमेघान्तकैरवाणामिव माध्यमानो निरन्वयो छेदायमवेतीति दर्शयितुम् मुद्धप्रधानं ग्रंथम् औपमपर्वंतिमारभते अथस्यानर्थहेतु

गी २

वैशंपायनउवाच गीताः सुगीताः कर्त्तव्याः किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः याचेयंपद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता १ सर्वशास्त्र
मयीगीता सर्वदेवमयोहरिः सर्वतीर्थमयीगंगा सर्ववेदमयोमनुः २ गीतागंगाचगायत्री गोविंदेचहृदिस्थिते चतुर्गकारसं
युक्तेपुनर्जन्मनविद्यते ३ षट्शतानिसविंशानि श्लोकानांप्राहकेशवः अर्जुनःसप्तपंचाशत्सप्तषष्टिस्तुसंजयः ४ धृतरा
ष्ट्रःश्लोकमेकंगीतायामानमुच्यते भारतामृतसर्वस्वगीतायामथितस्य च सारमुद्धृत्यकृष्णेनअर्जुनस्यमुखेहुतं ५ संज
यउवाच ततोधनंजयंदृष्ट्वाबाणगांडीवधारिणं पुनरेवमहानादंव्यसृजंतमहारथाः १ पांडवाःसंजयाश्चैवयेचैषामनुया
यिनः दध्मुःसुमुदिताःशंखान्वीराःसागरसंभवान् २ ततोभेर्यश्चशतशःक्रकचागोविषाणिकाः सहसैवाभ्यहन्यंतसमंताद्

त्वेविवक्षीनुततोधनंजयंदृष्ट्वेतिततः अर्जुनस्यकरिष्यवचनंतवेममंबाहुःप्रतिज्ञानंतं धनंजयंयुद्धार्थसंनद्धंदृष्ट्वैवंमर्थी १ १ भेर्यः बृहत्सोहुडुक्काः
पेशपः काहलाः क्रकचाः जयमंगलाः गोविषाणिकाः गवादिशृंगाणि सहसा युगपदेव अभ्यहन्यंत अवाद्यंत ३ ३ ३ ३ ३ ३

ध ५ वराणंधनुःश्रेष्ठं अवरुह्यावतीर्य ७ येनविजयाख्येनप्रयोजनेनत्वंयुधिष्ठिरः संग्रामेदृढबुद्धिः तस्मिन्नर्थे अभिप्रेक्ष्य आलोक्य प्रथमं

अथदेवाःसगंधर्वाःपितरश्चजनेश्वराः सिद्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ४ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुं समीयुस्तत्रसहिताद्रष्टुंतद्देशसंमर्दम् ५ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसुसमुद्यते तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ६ विमुच्यकवचंवीरोनिक्षिप्यचवरायुधं अवरुह्यरथात्तूर्णंपद्भ्यामेवकृतांजलिः ७ पितामहमभिप्रेक्ष्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः वाग्यतः प्रययौयेनप्राङ्मुखोरिपुवाहिनी ८ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः अवतीर्यरथात्तूर्णंभ्रातृभिः सहितोन्वगात् ९ वासुदेवश्चभगवान्पृष्ठतोनुजगामह पार्थिवाश्चवराजानस्तमनुजग्मुरुत्सुकाः १० अर्जुनउवाच किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै पद्भ्यामेवप्रयातोसिप्राङ्मुखोरिपुवाहिनीं ११ भीमसेनउवाच क्वगमिष्यसिराजेंद्रनिक्षिप्तकवचायुधः दंशितेष्वरिसैन्येषुभ्रातॄनुत्सृज्यपार्थिव १२ नकुलउवाच एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत भीर्मेदुनोतिहृदयंब्रूहि गंताभवान्क्वनु १३ सहदेवउवाच अस्मिन्रणसमूहेवैवर्तमानेमहाभये योद्धव्येक्वनुगंतासिशत्रूनभिमुखोनृप १४ संजयउवाच एवमाभाष्यमाणोपिभ्रातृभिःकुरुनंदन नोवाचवाग्यतःकिंचिद्गच्छत्येवयुधिष्ठिरः १५

पितामहंप्रतिप्रययौरिपुवाहिनींप्रविश्यपतितोरिपुः ८ ११ दंशितेषुसंनद्धेषु १२ १३ १४ १५

वै २

गोतमंकृपं १७ प्राकल्पेप्राचीनकाले १८ १९ मिथोमोमंत्रयोहीहीतिसुलोपाभावश्छार्षे २० व्यक्तंनियतंभीष्मंभीष्मसञ्चति

तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः अभिप्रायोस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसंनिव १६ एषभीष्मंतथाद्रोणंगोतमंशल्यमेवच अनुमान्यगुरून्सर्वान्योत्स्यतेमहष्पशत्रुभिः १७ श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरूनननुमान्ययः अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुद्धेन्महत्तरैः १८ ध्रुवस्तस्यजयोयुद्धेभवेदितिमतिर्मम एवंब्रुवतिकृष्णेतुधार्त्तराष्ट्रचमूंप्रति १९ हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरेभवन् दृष्ट्वायुधिष्ठिरंवीरोधार्त्तराष्ट्रस्यसैनिकाः २० मिथःसंकथयांचक्रुर्नेषोहिकुलपांसनः व्यक्तंभीतइवाभ्येतिराजासौभीष्ममंतिकं २१ युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थंप्रयाचकः धनंजयेकथंनाथेपांडुपुत्रेवृकोदरे २२ नकुलेसहदेवेचभीतोभ्येतिचपांडवः ननूनंक्षत्रियकुलेजातःसंप्रथितोभुवि यथास्यहृदयंभीतमल्पसत्वस्यसंयुगे २३ ततस्तेसैनिकाःसर्वेप्रशंसंतिस्मकौरवान् हृष्टाःसुमनसोभूत्वाचैलानिदुधुवुःपृथक् २४ व्यनिंदंतततःसर्वेयोधास्तत्रविशांपते युधिष्ठिरंससोदर्यंसहितंकेशवेनतु २५ ततस्तत्कौरवंसैन्यंधिःकृत्वातुयुधिष्ठिरं निःशब्दमभवत्तूर्णंपुनरेवविशांपते २६ किंनुवक्ष्यतिराजासौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति किंभीमःसमरश्लाघीकिंनुकृष्णार्जुनाविति २७

श्री०

कंसमीपं २१ २४ धिःकृत्वाधिक्कृत्य असमासआर्षेधिगितिस्मकरोदितिवा

२५ २६ २७ २७ २७ २७

भी०
१९६

विवक्षितं वक्तुमिष्टं नु वितर्के २८ ३० पराभवाय पराक्रूतो निरस्तो भावः सन्नायत्र सः तस्मै मारणायेत्यर्थः पराभावाभावस्वतिविग्रहे पि समानो

विवक्षितं किमस्येति संशयः सुमहानभूत् उभयोः सेनयो राजन् युधिष्ठिरकृते तदा २७ सोवगाह्य चमूं शत्रोः शरशक्तिस
माकुलां भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णं भ्रातृभिः परिवारितः २८ तमुवाच ततः पादौ कराभ्यां पीड्य पाण्डवः भीष्मं शान्तनवं राजा यु
द्धाय समुपस्थितं २९ युधिष्ठिर उवाच आमंत्रये त्वां दुर्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह अनुजानीहि मां तात आशिषश्च प्र
योजय ३० भीष्म उवाच यद्येवं नाभिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत ३१ प्रीतो
स्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पाण्डव यत्तेभिलषितं चान्यत्तदवाप्नुहि संयुगे व्रियतां च वरः पार्थ किमस्मत्तोभिकांक्ष
सि एवंगते महाराज न तवास्ति पराजयः ३३ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्य
र्थेन कौरवैः ३४ अतस्त्वां क्लीबवद्वाक्यं ब्रवीमि कुरुनन्दन भृतोस्म्यर्थेन कौरव्य युद्धादन्यत्किमिच्छसि ३५ युधिष्ठि
र उवाच मंत्रयस्व महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यशः युध्यस्व कौरवार्थाय ममैष सततं वरः ३६ भीष्म उ० राजन् कि
मत्र सह्यं ते करोमि कुरुनन्दन कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ३७

२४ श्लो ४

र्थः ३१ ३२ एवंगते ईदृगाचारवति त्वयि सति ३३ ३४ क्लीबवत् स्वोत्कर्षपरस्य युद्धादन्यदिति स्वेनैव संकोचनात्कात
रवत् धज योषितः युद्धात्प्रातिभव्यात् ३५ ३६ सह्यं साहाय्यं ३७

भी०
१९६

श्रेयः पश्यामि यदि वक्तुं योग्यमिति मम मतं हि वरे समर्थ ३८ ४० तावत् संप्रति ४१ ४३ आत्मनिःश्रेयसं स्वहितसाधनं ४४ अहं पितृन कथं ज

युधिष्ठिरउवाच कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजितं एतन्मेमंत्रयहितंयदिश्रेयःप्रपश्यसि ३८ भीष्मउवाच नतंपश्या
मिकौंतेययोमांयुध्यंतमाहवे विजयेतपुमान्कश्चिदपिसाक्षाच्छतक्रतुः ३९ युधिष्ठिरउवाच तस्मात्पृच्छाम्यहंतुत्वांपि
तामहनमोस्तुते जयोपायंब्रवीहित्वमात्मनःसमरेपरैः ४० भीष्मउवाच नशत्रुंतातपश्यामिसमरेयोजयेतमां न
तावन्मृत्युकालोमेपुनरागमनंकुरु ४१ ततोयुधिष्ठिरोवाक्यंभीष्मस्यकुरुनंदन शिरसाप्रतिजग्राहभूयस्तमभि
वाद्यच ४२ प्रायात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्यरथंप्रति पश्यतांसर्वसैन्यानांमध्येनभ्रातृभिःसह ४३ सद्रोणमभिवा
द्याथकृत्वाचैवप्रदक्षिणं उवाचवाचादुर्धर्षमात्मनिःश्रेयसंवचः ४४ आमंत्रयेत्वांभगवन्योत्स्येविगतकल्मषः क
थंजयेयंरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयाद्विज ४५ द्रोणउवाच यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः शपेयंत्वांमहारा
जपराभवायसर्वशः ४६ तद्युधिष्ठिरतुष्टोस्मिपूजितश्चत्वयानघ अनुजानामियुध्यस्वविजयंसमवाप्नुहि ४७ क
रवाणिचतेकामंब्रूहियत्तेविवक्षितं एवंगतेमहाराजयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ४८ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनक
स्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः ४९

येतत्वंविगतकल्मषःसन्कथयेतिशेषः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ॥

५० ५१ ध्रुवोवश्यंभावी अभिजानामि अनुजानामि विमोक्ष्यसे शत्रून्जीवितादितिशेषः ५२ ५५ हंतविषादे ५६ ५७ प्रायगतंमरणाय

भी०
१५७

अतस्त्वांक्लीबवद्ब्रूयांयुद्धादन्यत्किमिछसि योत्स्यामिकौरवस्यार्थेतवाशास्योजयोमम ५० युधिष्ठिरउवाच जयमा
शास्त्वमेब्रह्मन्मंत्रयस्वचमद्धितं युध्यस्वकौरवार्थेनवारएषवृतोमया ५१ द्रोणउवाच ध्रुवस्तेविजयोराजन्यस्यमंत्रीह
रिस्तव अहंत्वामभिजानामिरणेशत्रून्विजेष्यसि ५२ यतोधर्मस्ततःकृष्णोयतःकृष्णस्ततोजयः युध्यस्वगछकौंतेय
पृछमांकिंब्रवीमिते ५३ युधिष्ठिरउवाच पृछामित्वांद्विजश्रेष्ठशृणुमेयद्विवक्षितं कथंजयेयंसंग्रामेभवंतमपराजि
तं ५४ द्रोणउवाच नतेस्तिविजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहंरणे ममाशुनिधनेराजन्यतस्वसहसोदरैः ५५ युधिष्ठिरउवा
च हंततस्मान्महाबाहोवधोपायंवदात्मनः आचार्यप्रणिपत्यैषपृछामित्वांनमोस्तुते ५६ द्रोणउ० नशत्रुंतातप
श्यामियोमांहन्याद्रणेस्थितं युध्यमानंसुसंरब्धंशरवर्षौघवर्षिणं ५७ ऋतेप्रायगतंराजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनं हं
न्यान्मांयुधियोधानांसत्यमेतद्ब्रवीमिते ५८ शस्त्रंचाहंरणेजह्यांश्रुत्वासुमहदप्रियं श्रद्धेयवाक्यात्पुरुषादितिसत्यं
ब्रवीमिते ५९ एतच्छ्रुत्वामहाराजभारद्वाजस्यधीमतः अनुमान्यतमाचार्यंप्रायाच्छारद्वतंप्रति ६० ॥ ३ ॥

भी०
१५७

नियतंअचेतनंयोगबलेनसमंदेहंयोधानांमध्येकश्चिदितिशेषः ५८ जह्यांत्यजेयंश्रद्धेयवाक्यात् आप्तवचनात् ५९ ६० ३

६१ ७० प्रानवक्स्टान ७१ ७२ श्रीकृष्णायनमः श्रीरामायनमः श्रीगंगायैनमः

सोभिवाद्यकृपंराजन्कृत्वाचाभिप्रदक्षिणं उवाचदुर्धर्षतमंवाक्यंवाक्यविशारदः ६१ अनुमानयेत्वांयोत्स्येगुरोविगतकल्मषः
जयेयंचरिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ६२ कृपउवाच यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः शपेयंत्वामहाराजपराभवा
यसर्वशः ६३ अर्थस्यपुरुषोदासोदासस्त्वर्थोनकस्यचित् इतिसत्यंमहाराजबद्धोस्म्यर्थेनकौरवैः ६४ तेषामर्थेमहाराजयो
द्धव्यमितिमेमतिः ब्रवीम्यतःक्लीबवत्त्वांयुद्धादन्यत्किमिच्छसि ६५ युधिष्ठिरउवाच हंतपृच्छामितेतस्मादाचार्यशृणुमेव
चः इत्युक्त्वाव्यथितोराजानोवाचगतचेतनः ६६ संजयउवाच तंगौतमःप्रत्युवाचविज्ञायास्यविवक्षितं अवध्योहंम
हाराजयुध्यस्वजयमाप्नुहि ६७ प्रीतस्तेभिगमेनाहंजयंतवनराधिप आशासिष्येसदोत्थायसत्यमेतद्ब्रवीमिते ६८
एतच्छ्रुत्वामहाराजगौतमस्यवचस्तदा अनुमान्यकृपंराजाप्रययौयेनमद्रराट् ६९ सशल्यमभिवाद्याथकृत्वाचाभिप्र
दक्षिणं उवाचराजादुर्धर्षमात्मनःश्रेयसंवचः ७० अनुमानयेत्वांदुर्धर्षयोत्स्येविगतकल्मषः जयेयंचपरान्राजन्ननुज्ञा
तस्त्वयारिपून् ७१ शल्यउवाच यदिमांनाभिगच्छेथायुद्धायकृतनिश्चयः शपेयंत्वांमहाराजपराभावायवैरिणो ७२

७३ ७९ प्रतिजानेऽङ्गीकारोमि ८० ८४ श्रीकृष्णायनमः

तुष्टोस्मि पूजितस्त्वामि यत्कांक्षसि तदस्तुते अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ७३ ब्रूहि चैव वचो वीर केनार्थः किं ददा
मि ते एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७४ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थे
न कौरवैः ७५ करिष्यामि हि ते कामं भागिनेय यथेप्सितं ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ७६ युधिष्ठिर उवाच मे
त्रयस्व महाराज नित्यं मद्धितमुत्तमं कामं युध्य परस्यार्थे वरमेतद्वृणोम्यहं ७७ शल्य उवाच किमत्र ब्रूहि साह्यं ते करोमि नृपसत्त
म कामं योत्स्ये परस्यार्थे भर्तास्म्यर्थेन कौरवैः ७८ युधिष्ठिर उवाच स एव मे वरः शल्य उद्योगे यस्त्वया कृतः सूतपुत्रस्य सं
ग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ७९ शल्य उवाच संपत्स्यत्येष ते कामः कुन्तीपुत्र युधिष्ठिर यथेप्सितं गच्छ युध्य प्रतिजाने जयं
तव ८० संजय उवाच अनुमान्याथ कौन्तेयो मातुलं मद्रकेश्वरं निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ८१ वा
सुदेवस्तु राधेयमाहवेभिजगाम ह तत एनमुवाचेदं पाण्डवार्थे गदाग्रजः ८२ श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्य
सि अस्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ८३ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगं धार्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि
चेत्समं ८४

श्रीकृष्णायनमः

८५ ८६ इदं वक्ष्यमाणां वचनं युधिष्ठिरं प्रति अब्रवीत् ८८ भवतः भवत्संबंधिनो मित्रत इति पाठे पक्षेऽत्र स्त्वेति शेषः ८९ ९० तंतुः संततिः पिंडः पि

न विप्रियं करिष्यामि धार्तराष्ट्रस्य केशव संजयार्थां हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणं ८५ तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः समवर्तत भारत युधिष्ठिरपुरोगैश्च पांडवैः सहसंगतः ८६ अथ सैन्यस्य मध्ये तु प्राक्रोशत् पांडवाग्रजः योऽस्मान्वृणोति तमहं वरये स्वकारणात् ८७ अथ तान्समभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् प्रीतात्मा धर्मराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ८८ अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धृतराष्ट्रजान् युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषेऽनघ ८९ युधिष्ठिर उवाच एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्तव भ्रातॄनपंडितान् युयुत्सो वासुदेवश्च वयं च ब्रूम सर्वशः ९० वृणोमि त्वां महाबाहो युध्यस्व मम कारणात् त्वयि तंतुश्च पिंडश्च धृतराष्ट्रस्य दृश्यते ९१ भजस्वास्मान् राजपुत्र भजमानान्महाद्युते न भविष्यति दुर्बुद्धिर्धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ९२ संजय उवाच ततो युयुत्सुः कौरव्यान्परित्यज्य सुतांस्तव जगाम पांडुपुत्राणां सेनां विश्राव्य दुंदुभिः ९३ ततो युधिष्ठिरो राजा संप्रहृष्टो महाभुजः जग्राह कवचं भूयो दीप्तिमत्कनकोज्ज्वलं ९४ प्रत्यपद्यंत ते सर्वे रथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ततो व्यूहं यथापूर्वं प्रत्यव्यूहंत ते

तदग्रजः अस्मिन् सैन्ये मरिष्यतीति भावः ९१ भजस्वेति अभजमानः सर्वोऽपि धृतराष्ट्रपुत्रो न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः ९२ ९३ ९४
९५

भी०टी०

१९९

पक्षकान् दीर्घकालान् हीनपक्षकान् इति पाठे मुरजान् ९६ ९७ गौरवं मानमत्र ९८ सौहृदं मैत्री कृपां स्नेहं दयां परदुःखप्रहाणेच्छां ९९
कीर्तिमतां पांडवानां स्तुतिसंहिता वाच इति संबंधः १०० आर्याः कुलीनाः वृत्तं चरितं मम सप्तम स्यैव रथस्वरं विदुः १०१ १०२ भीष्मपर्वभावदीपे

अवादयन्दुंदुभींश्च शतशश्चैव पुष्करान् सिंहनादांश्च विविधान्विनेदुः पुरुषर्षभाः ९६ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवानेव श्चया
र्थिवाः यत्र युद्धमाहयः सर्वे उत्तजहृषिरे तदा ॥ ९७ ॥ गौरवं पांडुपुत्राणां तं मासान्मानयतां च तान् दृष्ट्वा महीक्षितस्तत्र पूजयां
चक्रिरे भृशं ९८ सौहृद्यं च कृपां चैव प्राप्तकालं महात्मनां दयां च ज्ञातिषु परां कथयां चक्रिरे नृपाः ९९ साधु साध्विति सर्वे
त्र निश्चेरुः स्तुतिसंहिताः ॥ वाचः पुण्याः कीर्तिमतां मनोहृदयकर्षणाः १०० म्लेच्छाश्चार्याश्च ये तत्र ह्यदृशन् शुश्रुवुस्तदा वृत्तं
तत्पांडुपुत्राणां रुरुदुस्ते सगद्गदाः ॥ १ ॥ ततो जघ्नुर्महाभेरीः शतशश्चैव पुष्करान् शंखांश्च गोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टमनस्विनः २
इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूहेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च के पूर्वं प्राहरंस्तत्र कुरवः पांडवास्तथा
१ संजय उवाच भ्रातृभिः सहितं युद्धे पुत्रो दुःशासनस्तव भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सेनया सह २ तथैव पांडवाः सर्वे भी
मसेनपुरोगमाः भीष्मेण युद्धमिच्छंतः प्रययुर्हृष्टमानसाः ३

ध्यायः एवं व्यूहेष्वित्यारभ्य दृष्ट्वा भीमस्य विक्रममित्यंतस्य ग्रंथस्य भीष्मस्य पराक्रम इति तात्पर्यार्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीराम०

१९९

क्ष्वेलाः सिंहनादाः मदंगामर्दलाः मुरजाः सुद्रुमर्दलाः ४ समाद्रवन्नमोमंसंगताभ्रमवन् ५ महानसमुच्छ्रयःसंप्रहारोयत्र ६ ७ गोवृषोबलीवर्दे

क्ष्वेलाः किलिकिलाशब्दाः ककचागोविषाणिकाः भेरीमृदंगामुरजाहयकुंजरनिस्वनाः ४ उभयोःसेनयोराजंस्ततस्तेस्म समाद्रवन् वयंतास्वतिनर्दंतस्तदासीत्तुमुलंमहत् ५ महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेपांडवधार्त्तराष्ट्रयोः चकंपिरेशंखमृदंगनिस्वनैः प्रकंपितानीववनानिवायुना ६ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामागच्छतीनामशिवेमुहूर्ते बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धतानामिवसागराणां ७ तस्मिन्समुत्थितेशब्देतुमुलेरोमहर्षणे भीमसेनोमहाबाहुःप्राणदद्गोवृषोयथा ८ शंखदुंदुभिनिर्घोषानवारणानांचबृंहितं सिंहनादंचसैन्यानांभीमसेनरवोभ्यभूत् ९ हयानांहेषमाणानांअनीकेषुमहस्रशः सर्वानभ्यभवच्छब्दान्भीमसेनस्यनिस्वनः तंश्रुत्वानिनदंतस्यसैन्यास्तववितत्रसुः जीमूतस्येवनिनदःशक्राशनिसमस्वनं ११ वाहनानिचसर्वाणिशकृन्मूत्रंप्रसुस्रुवुः शब्देनतस्यवीरस्यसिंहस्येवेतरेमृगाः १२ दर्शयन्घोररूपमात्मानंमहाभ्रमिवनादयन् भीषयंस्तवपुत्रांस्तान्भीमसेनोभ्यपात् १३ तमायांतंमहेष्वासंसोदर्याःपर्यवारयन् छादयंतःशरव्रातैर्मेघाइवदिवाकरं १४ दुर्योधनश्चपुत्रस्तेदुर्मुखोदुःसहःसहः दुःशासनश्चाति

श्रेष्ठः ८ अभ्यभूतअभिभूतवान् ९ १० सैन्याःसेनामुख्याः संनादयन्नादंकुर्वन् १३ सोदर्याःराजानुजाः १४ १५

निर्मुक्ताः मुक्तकंचुकास्याशीविषाउपमायेषांतान १८ १९ भीमाभयंकरास्फानांतलानांध्वनिः स्वनायेते २० लाघवंक्षिप्रहस्ततांनिमि

श्व २

विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः पुरुमित्रोजयोभोजः सोमदत्तिश्चवीर्यवान १६ महाचापानिधुन्वंतोजलदाइवविद्युतः स्वा
ददानाश्चनाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान १७ अथतेद्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्चमहारथः नकुलः सहदेवश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः १८ धार्त
राष्ट्रानप्रतिपप्रतस्थेपतः शितैः शरैः वज्रैरिवमहावेगैः शिखराणिधराभृतां १९ तस्मिन्प्रथमसंग्रामेभीमज्यातलनिस्वनैः ताव
कानांपरेषांचनासीत्कश्चित्पराङ्मुखः २० लाघवंद्रोणशिष्याणामपश्यंभरतर्षभ निमित्तवेधिनांराजञ्छरानुत्सृजतांभृशं २१
नोपशाम्यतिनिर्घोषोधनुषांकूजितंतदा विनिश्चेरुः शराः दीप्ताज्योतींषीवनभस्तलात २२ सर्वेत्वन्येमहीपालाः प्रेक्षकाइव
भारत ददृशुर्दर्शनीयंतंभीमंज्ञातिसमागमं २३ ततस्तेजातसंरंभाः परस्परकृतागसः अन्योन्यस्पर्धयाराजन व्यायच्छंत
महारथाः २४ कुरुपांडवसेनेतेहस्त्यश्वरथसंकुले शुशुभातेरणेतीवपटेचित्रगतेइव २५ ततस्तेपार्थिवाः सर्वेप्रगृहीतश
रासनाः सहसेनाः समापेतुः पुत्रस्यतववाहिनीं २६ ॥ ॥

जंलक्षराः २१ २२ जातसंरंभाश्चिरसंभृतकोपाः कृतागसः कृतापराधाः भीमोपिबाल्येधार्तराष्ट्रान्मर्दयन्कृतापराधोस्तीत्य
र्थः परस्परेतिव्यायच्छंतः व्यायामंचक्रुः २४ पटेइतिसमम्पंत २५ २६

शरस्तात तेषामाधावतांतत्रगजाश्चरुचि लोमहान् सिंहनादद्भुवेनमिश्रः शंखभेरीसमाकुलः सद्योषवांश्चरणाहे धनुर्नागोसिकवचः
व्यावक्षितपुरोधातमासीन्महदेशेधिवत्स्वनः पुथिविहैर्नेवादिद्याःपार्थिवास्तेसहस्रशः विनदन्तः समापेतुः पुत्रस्यतव [illegible] २५शरमपादि

अंतर्धीयत अंतर्हितः अउभावः अउभावः आर्षः सैन्येन सेनाभ्येत्य २२ २९ अति अतिक्रम्य ३० अध्यायः पूर्वाह्णे तस्याह्नः पूर्वाह्णे

५१

उभयोः सेनयोस्तीव्रः सैन्यानां समसमागमः अंतर्धीयत चादित्यः सैन्येन रजसावृतः २८ प्रयुद्धानां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि नात्र स्वेषां परेषां च विशेषः समदृश्यत २९ तस्मिन्सुतुमुले युद्धे वर्तमाने महाभये अतिसर्वाण्यनीकानि पिता ते तिव्यरोचत ३० इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ४२ संजय उवाच पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमह्नो विशांपते प्रावर्तत महाघोरो राज्ञां देहावकर्तनः १ कुरूणां संजयानां च संग्रामे विजिगीषतां सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन् २ आसीत्किलकिलाशब्दस्तलशंखरवैः सह जज्ञिरे सिंहनादाश्च नराणां प्रतिगर्जतां ३ तलत्राभिहतश्चैव ज्याशब्दो भरतर्षभ पत्तीनां पदशब्दश्च वाजिनां च महास्वनः ४ तोत्रांकुशनिपातश्च आयुधानां च निस्वनः घंटाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावतां ५ तस्मिन्समुदिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे बभूव रथनिर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ६ ते मनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः पांडवानभ्यवर्तंत सर्व एवोच्छ्रितध्वजाः ७ स्वयं शांतनवो राजन्नभ्यधावद्धनंजयं प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदंडोपमं रणे ८ अर्जुनोपि धनुर्गृह्य गांडीवं लोकविश्रुतं अभ्यधावत तेजस्वी गांगेयं रणमूर्द्धनि ९

प्राद्लस ४

भोग १ संज्ञानां पांचालभेरानां २ तलत्राघातवाराणां ३४ तोत्रं गजदमनं वेणु कार्ष्यं वा राजबुध्नमाकरं ५ ८ रणमूर्धनि रणाग्रे ९

१० महेष्वासो महानस्त्रासो धनुर्यस्य ११ १२ आनर्छतुः पीडितवंतौ तक्षमाणौ तनूकुर्वाणौ १३ पुष्पैः शबलौ विचित्रौ किं

स्वर (पु२ ध

तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ गांगेयस्तु रणे पार्थं विध्वा नाकंपयद्बली १० तथैव पांडवो राजन् भीष्मं नाकंपयद्युधि सात्यकि
स्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ११ तयोः समभवद्युद्धं सुमहल्लोमहर्षणं सात्यकिः कृतवर्माणं कृतवर्मा च सात्यकिं १२
जो } आनर्छतुः शरैर्घोरैस्तक्षमाणौ परस्परं तौ शराचितसर्वांगौ शुशुभाते महाबलौ १३ वसंते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ अ
भिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् १४ ततः कोशलको राजा अभिमन्योर्विशांपते ध्वजं विच्छेद समरे सारथिं चाप्यपातयत् १५ सौ
भद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः १६ तथापरं सुतीक्ष्णाभ्यां सिताभ्यामरिमर्दनः ध्वज
मेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिं १७ अन्योन्यं च शरैस्तौ क्रुद्धौ ततक्षतुररिंदमौ मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथं १८ भीमसे
नस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् १ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ महाबलौ १९ अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववृषाते रणाजिरे तौ वीक्ष्य
तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ २० विस्मयः सर्वभूतानां समपद्यत भारत २१ दुःशासनस्तु नकुलं प्रत्युद्याय महारथं २१

शुक्लोपमौ १४ १६ सिताभ्यां तीक्ष्णाभ्यां ध्वजमिति पूर्वेणान्वयः एकेन पार्ष्णिं पृष्ठयोधं पपिपति १९ १९ कृतिनौ युद्धकुशलौ २०

रामजी रामजी ।। रामजी ॥

केतुंकृतं २२ स्तुद्रकाराणांवाराणाविशिषाणां २३ ३० पराभ्युकराणांमारणमाधनं ३१ ३२ ३३ ३४ श्रीकृष्णायनमः

अविध्यन्निशितैर्बाणैः प्रहसन्निवभारत तस्यमाद्रीसुतः केतुंसशरासनं २२ चिच्छेदनिशितैर्बाणैः प्रहसन्निवभारत अथैनंपंच विंशत्यास्तुद्रकाणांसमर्पयत २३ पुत्रस्तुतवदुर्धर्षोनकुलस्यमहाहवे तुरंगांश्चिच्छेदरथंचैवापातयत २४ दुर्मुखः सहदे वंतुप्रत्युद्यायमहाबलं विव्याधशरवर्षेणायतमानंमहाहवे २५ सहदेवस्ततोवीरोदुर्मुखस्यमहाहवे शरेणातिशतीक्ष्णेनपातयामा ससारथिं २६ तावन्योन्यंसमासाद्यसमरेयुद्धदुर्मदौ त्रासयेतांशरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ २७ युधिष्ठिरः स्वयंराजा [illegible] मद्रराजा नमभ्ययात तस्यमद्रपतिश्चापंद्विधाचिच्छेदपश्यतः २८ तस्यपार्थधनुश्छिन्नंकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः अन्यत्कार्मुकमादायवेगव त्तुलवत्तरं २९ ततोमद्रेश्वरंराजाशरैः संनतपर्वभिः छादयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिचाब्रवीत ३० धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणमभ्यद्र वत्भारत तस्यद्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणंदृढं ३१ धनुश्चिच्छेदसमरेपांचाल्यस्यमहात्मनः शरंचैवमहाघोरंकालदंडमि वापरं ३२ प्रेषयामाससमरेसोस्यकायेन्यमज्जत अथान्यद्धनुरादायसायकांश्चचतुर्दश ३३ द्रोणंद्रुपदपुत्रस्तुप्रतिवि व्याधसंयुगे तावन्योन्यंसुसंरब्धौचक्रतुः सुभैरवं ३४

तिष्ठे ४

मा ५

भसंमत्वरं ३५ वीरः शंखं ज्रा त्रुदेशे त्रुमसंयो ३६ ३८ धृष्टकेतुः शिशुपालसुतः ३८ ४० समीपतुः आयोमसर्वधयासं मोलितो ४१

सोमदत्तिं रणे शंखो रभसं रभसो युधि अभ्युद्ययौ महाराज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ३५ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजं सो
मदत्तिस्ततः शंखं जत्रुदेशे समाहनत् ३६ तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशांपते दृप्तयोः समरे राजन्वृत्रवासवयोरिव ३७
बाह्लिकं तु रणे क्रुद्धः क्रुद्धरूपं विशांपते अभ्यद्रवदमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ३८ बाह्लीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुम
मर्षणं शरैर्बहुभिरानर्छत्सिंहनादमथानदत् ३९ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाह्लीकं नवभिः शरैः विव्याध समरे तूर्णं म
त्तमत्तमिव द्विपं ४० तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दन्तौ च मुहुर्मुहुः समीयतुः सुसंक्रुद्धावङ्गारकबुधाविव ४१ राक्षसं क्रूरकर्माणं
क्रूरकर्मा घटोत्कचः अलंबुषं प्रत्युद्ययाद्बलं शक्र इवाहवे ४२ घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलं नवत्या साय
कैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ४३ अलंबुषस्तु समरे भैमसेनिं महाबलं बहुधा दारयामास शरैः क्रुद्धः शिलाशितैः समवस्थि
तं नाराचेन सुतीक्ष्णेन भशं विव्याध कंपयत ४६ ॥ ॥ राम जी ॥

४३ सन्नतपर्वभिः अलक्षितप्रयोधिभिः ४४ ४५ ४६ ॥

सन्नतपर्वभिः ४४ विभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ [illegible] ४५ अपवत्स्यमानतः २ गु०

सुपीतेन सुसंहृष्टः प्रायितेन ततो द्रोणस्य स्ववीरायतः विशिखेन शरोणोह्लीर्टः ४७ मध्येसंग्रामे ४८ धृष्टद्युम्नस्तु संयुधिराष्ट्रः ५० ५६ तुमं

धिरं संख्ये भित्तेरा राजन्नेद्रोणपुत्रम ताडयत् सायकेन सुपीतेन ततो द्रोणिरविशिखेन च ४७ जघान ततोमिन्द्रार्थे तेहविधेमध्ये भारत

ततो द्रौपदेयाश्च विराटवाहिनीपतिः ४८ अभ्ययात्वरितो राजन् ततः युद्धमवर्त्तत विराटो भारत ततः तु जरावचेषणा भारत ४७ अभवत्पृत्स

संकुलं भीमघोरं धृष्टद्युम्नस्य चावलं भगदत्तस्तु कल्पूर्णो विराटं पृथिवीपतिं ५० छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितं धृष्टते स्वयं चैकेक

यं कृपः शारद्वतो ययौ ५१ तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत गौतमं च सुसंक्रुद्धः शरवृष्ट्या समपूरयत् ५२ ततो सोमं हयान्हत्वा

धनुश्छित्वा च भारत विरथावसियुद्धाय समीयतुः स्वर्वेगाः ५३ तयोस्तत्र भवद्युद्धं घोररूपं दुरासदं द्रुपदस्तु ततो [illegible]

[illegible] राजानं धर्मयोधिनमभ्ययात् ५४ अभ्युद्ययौ सुसंरब्धो धृष्टद्युम्नं परंतप ततः मेधं वक्रोराजन्द्रुपदं विशिखैः

स्त्रिभिः ताडयामास समरे स्मच तं प्रत्यविध्यत तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं सुदारुणं ५५ ह्रस्वराधीतिजनैः शुक्रांगारकयोरिव

विकर्णस्ततस्ततः सुतसोमं महाबलं ५७ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमवर्तत विकर्णः सुतसोमं तु विध्वानाकंपयच्छरैः ५८

सुतसोमो विकर्णं च वत स्तुतमिवाभवत सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः अभ्यद्रवत्सुसंक्रुद्धः पांडवार्थे पराक्रमी ५७

तत्र ५७ सुतसोमं भीमसेनिं ५८ चेकितानो पारश्वः ५७

६६ इरावांनर्जुनपुत्रः ६८ ६८ गदायेनागदस्मुखेन ७० समसक्तास्तु संसक्ता बभूवतां ७२ ४४ ॥

सुशर्मा तु महाराज चेकितानं महारथं महता शरवर्षेणावारयामास संयुगे ६० चेकितानोपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे ववर्ष शरवर्षेण महामेघ इवाचलं ६१ शकुनिः प्रतिविंध्यं तु पराक्रांतं पराक्रमी अभ्यद्रवत राजेन्द्र मत्तसिंह इव द्विपं ६२ युधिष्ठिरः सुसंक्रुद्धः सौबलं निशितैः शरैः व्यदारयत संग्रामे मघवानिव दानवं ६३ शकुनिः प्रतिविंध्यं तु प्रतिविध्यन्महाहवे व्यदारयन्महामानः शरैः सन्नतपर्वभिः ६४ सुदक्षिणं तु राजेन्द्र कांबोजानां महारथं श्रुतकर्मा [illegible] पराक्रांतमभ्यद्रवत संयुगे ६५ सुदक्षिणस्तु संक्रुद्धः माहेन्द्रः महारथं विव्याधाकंपयत्तैस्मैनाकमिव पर्वतं ६६ इरावानथ संक्रुद्धः श्रुतायुषममर्षणं प्रत्यु घयो रणयुत्तोय महरूपं परंतपः श्रुंतुमित्तस्य समरे हयान् हत्वा महारथः ननाद बलवान् राजन् तत्सैन्यं प्रत्यपूरयत ६७ श्रुतायुस्तु संक्रुद्धः फाल्गुनिः समरे हयान निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ७० विंदानुविंदावावंत्यौ सौकुन्तिं भोजं महारथं ससेनं समुतं वीरं समसज्जतुराहवे ७१ तत्राद्भुतमपश्याम ल्पायो घोरपराक्रमं अयुध्येतां स्थिरो भूत्वा महत्या सेनया सह ७२ ॥ रामजीराम:

तेएवंद्वंद्वयुद्धमासन्ननुविंदइति ७३ ७७ द्वंद्वंद्वयोर्द्वयोर्युद्धं ८० ८५ विपरीतंअतीतकर्मनिर्मर्यादंसंक्षेपतव्यवहारं ८५ ः

अनुविंदस्तुगदयाकुंतिभोजमताडयत् कुंतिभोजस्ततंतूर्णंशरव्रातैरवाकिरत् ७३ कुंतिभोजसुतश्चापिविंदंविद्ध्वासायकैः सचतंप्र
तिविव्याधतदद्भुतमिवाभवत् ७४ केकयाभ्रातरःपंचगांधारान्पंचमारिषससैन्याः सहसैन्यांस्तुयोधयामासुराहवे ७५ वीरबाहुश्चतेपुत्रोवै
राटिंरथसत्तमं उत्तरंयोधयामासविव्याधनवभिःशरैः ७६ उत्तरश्चापितंवीरंविव्याधनिशितैःशरैः चेदिराट्समरेराजन्नुलूकंसमभिद्रवत्
७७ तथैवशरवर्षेणउलूकंसमविध्यत उलूकश्चापितंबाणैर्निशितैर्लोमवाहिभिः ७८ तयोर्युद्धंसमभवद्घोररूपंविशांपते दारयेतांसु
संक्रुद्धावन्योन्यमपराजितौ ७९ एवंद्वंद्वसहस्राणिरथवारणवाजिनां पदातीनांचसमरेतवतेषांचसंकुले ८० मुहूर्तमिवतद्युद्धमासीन्मधु
रदर्शनं ततउन्मत्तवद्राजन्नप्राज्ञायतकिंचन ८१ गजोगजेनसमरेरथीचरथिनंपपौ अश्वोश्वंसमभिप्रेक्ष्यपदातिश्चपदातिनं ८२ त
तोयुद्धंसुदुर्धर्षंव्याकुलंसमपद्यत शूराणांसमरेतत्रसमासाद्यपरस्परं ८३ तत्रदेवर्षयःसिद्धाश्चारणाश्चसमागताः प्रैक्षंततद्रणंघो
रंदेवासुरसमंयुधि ८४ ततोदंतिसहस्राणिरथानांचापिमारिष अश्वौघाःपुरुषौघाश्चविपरीतंसमापतुः ८५ ः

४६ अध्यायः राजन्नद्य युद्धानि युद्धं कृतवंति १ जज्ञे ज्ञातवान् न तत्र काले स्वस्त्रीयो भागिनेयः २ आवीद्धाः स्वभूता दिनास हीता स्व ३ युगानि अश्व
स्कंधा पिता निदारुणा ४ रथेषा रथदंडः कूबरः युगकीलः संगतैः सन्मुखागतैः ६ प्रभिन्नाः श्रोतन्मदाः विषाणैः दंतैः ७ तोरणानिव

तेत्र तत्राभवद्युद्धं तत्र रथवारणापत्तयः सादिनश्च नरव्याघ्र युध्यमाना मुहुर्मुहुः ८६ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ४३ संजय उवाच राजंस्तु
तमहं स्यारौ तत्र तत्र पदातिनां निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तन्नेव स्यामि भारत नपुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसं न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्त्रियो न
चमातुलं १ न मातुलश्च स्वस्त्रियं न सखायं सखा तदा आविष्टा इव युध्यंते पांडवाः कुरुभिः सह २ रथानीकं नरव्याघ्राः केचिदभ्यपत
न्रथैः अभज्यंत रथै रखयुगानि भरतर्षभ ४ रथेषाश्च रथेषाभिः कूबरा रथकूबरैः संगतैः संहताः केचित्परस्परजिघांसवः ५ न शे
कुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः प्रभिन्नास्तु महाकायाः संनिपत्य महागजैः ६ बहुधा दारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरं सतोरणा
वरवारणैः ७ अभिसृत्य महाराज वेगवद्भिर्महाजवैः दंतैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमा
हताः ८ अप्रभिन्नाः प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचित्तत्र महागजाः १० रामजी रामजी ः ः ः ः

पताकेश्च वारणा

तुस्तंभमंडपाकारस्य गतपल्याणस्य अंबारीति भाषया प्रसिद्धस्य द्वारतोरणपताकाश्च तैः अवस्तंभेरापरथाः ८ अभिनीताः सुशिक्षिताः ए
अप्रभिन्नाः अनुद्भिन्नमदाः संमुखाभिमुखाः अन्योन्यसंमुखाः स्वस्थं १०

प्रगीताः प्रयुक्ताः ऋष्टयः हस्तक्षेप्याः सूक्ष्मफलाः विंध्याख्यांकरकोटीति प्रसिद्धाः तोमराः दीर्घदंडफलाः नाराचाः महाशल्याः विस्तीर्ण
फलकाः शराः ११ १२ परश्वधैः कुठारैः १३ भिंदिपालैः फरशैः महाकाष्ठगांगोफणा इति प्रसिद्धैः परिघैः दंडैः निस्त्रिंशैः खड्गैः द्रवमाणाः धावं

केचित्क्ष्वेलितसंकृत्वा प्राद्रवंत ततस्ततः समसक्तप्रगीताश्च तथा प्रभिन्नकरटामुखाः ऋष्टितोमरनाराचैर्निकृत्ता वरवारणाः १३
विनेदुर्भिद्यमानाश्च निपेतुश्च गतासवः प्राधावंत दिशः केचित्तत्र नैमेरवान् १३ गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्काः महारिणः ऋष्टिभि
श्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः १४ गदाभिर्मुसलैश्चैव भिंदिपालैः सतोमरैः आयसैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः १५
सुगृहीतैः सुसंरब्धा द्रवमाणास्ततस्ततः प्रादृश्यंत महाराज परस्परजिघांसवः १६ राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसक्ता नरशोणि
तैः प्रत्यदृश्यंत शूराणामन्योन्यमभिधावतां १७ अवक्षिप्तावधूतानामसीनां वीरबाहुभिः संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु
१८ गदामुसलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः दंतिदंतावभिन्नानां मृदितानां च दंतिभिः १९ तत्र तत्र नरौघाणां क्रोशतामितरे
तरं शुश्रुवुर्दारुणा वाचः प्रेतानामिव भारत २० : ४४ २० २० २० ::

तः १५ १६ अवक्षिप्तावधूतानां परेषां मर्मसु पततामसीनामिति संबंधः १७ रुग्णाः तीव्राघातात् भिन्नाः निकृत्तांगाः अवभिन्नाः स्तोकां
गः १८ प्रेतानां नारकाणां २० ४४

हयैः काश्चाश्रितैः चाश्वपीतैः श्यामरक्तपालाः तच्चारिभिः श्रुतमेव हेमैरिवश्वमभिविद्रुताः संमुखमुपागताः २० मामाहत्त्विप्याम ह्लाः सेतीं
द्युतिमत्सिन्द्वाः कुन्ताश्च सपरेश्चाशुगाः शीघ्रगाः २१ अश्वमेधव्रतमवेगाः २२ मल्लैः दीर्घकर्णैर्बाणैः २३ २४ सहसाबलेनश्रुतकिंतेवा

हयैरपि हयारोहाश्चामरापीडधारिभिः हेमैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः २० तेविमुक्तामहाप्रासानानांवूनदभि
षणाः आशुगाविमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः २१ अश्वपृष्ठगतेभ्यैः केचित्अश्वारोहाः समहतोरथात शिरांस्याददि
रेवीराः रथिनामश्वसादिनः २२ बहूनपि हयारोहान्भल्लैः सन्नतपर्वभिः रथीसंधाय संप्राप्य बाणागोचरमागतान् २३ न
वमेघप्रतीकाशाश्चाक्षिप्य तुरगान्गजाः सपादैः रवमर्दुः मत्ताः कनकभूषणाः २४ मार्गेर्विमथिताः केचिद्विनेदुः
परमातुराः साश्वारोहान्हयान्केचिदुन्मथ्य वरवारणाः २५ सहसाचिक्षिपुस्तत्र संकुलेपरमेमृधे सास्वारोहान्विषाणाग्रैरु
त्क्षिप्य तुरगान्गजाः २६ रथौघानवमृद्नंतः सध्वजानभिचक्रमुः पुंस्त्वादतिमदत्वाच्च केचित्तत्र महागजाः २७ साश्वारोहान्पा
नजघ्नुः करैः सचरणैस्तथा प्रतिमानेषु गात्रेषु पार्श्वेष्वभिचवारणान् आशुगाविमलास्तीक्ष्णाः संपेतुर्भुजगोपमाः २८

४२३

मतिविघमाने २५ अमितौजयमभु पुंस्त्वात् वीर्यवत्वात् अतिमदत्वात् उत्क्लिष्टमदत्वात् २७ प्रतिमाने षु गात्रेषु अग्रेषु वारणानभिगजा
नामभितः पक्षपार्श्वदित्यपाश्चाशुगाः बाणाः २८

शक्तयः शक्त्यः कुन्तालोहदंडास्तस्त एव महोल्काप्रतिमाः २७ द्वीपिविकृव्याघ्रः विकोशैः प्रयोगकोविदैः ३० अभिद्रुतस्याभिमुखेन स्पर्शगांमारं अभि
मुतं तं रेअसारऽभिमुखं प्रोष्ठ रेशारिसंयुतं सामर्थ्यान्वितं यानमेकपार्श्वे विदारितं चर्मभ्रहारवासांगालक्ष्यतिप्रसिद्धं माषाया ३१ आक्षिप्य आकृष्य

नराश्चकायानिर्भिन्नलोहानिकवचानि च निपेतुर्विमलाः शक्तयो वीरबाहुभिरर्पिताः महोल्काप्रतिमा घोरास्तत्र तत्र विशांपते २९
द्वीपिचर्मावनद्धेश्च व्याघ्रचर्मशयैरपि विकोशैर्विमलैः खड्गैरभिजघ्नुः परान्रणे ३० अमित्रमभिक्रुद्धमेकपार्श्वावदारितं वि
दर्शयन्तः संपेतुः खड्गैश्च परस्परवधे ३१ केचिदाक्षिप्य करिणः साश्वानपि रथान्करैः विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशस्त्रगाः
३२ शंकुभिर्दारिताः केचित्संछिन्नाश्च परश्वधैः हस्तिभिर्मर्दिताः केचित्क्षुण्णाः केचित्तुरंगमैः ३३ रथचक्रैनिखाताश्च
विकृत्ताश्च परश्वधैः व्याक्रोशंत महाराज तत्र तत्र स्म बान्धवान् पुत्रानन्ये पितॄनन्ये भ्रातॄंश्च सहबन्धुभिः ३४ मातुलान्भागिनेयांश्च
परानपि च संयुगे विकीर्णान्त्राः सुबहवो भग्नसक्थ्यश्च भारत ३५ बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः क्रन्दन्तः समदृश्यं
तसृष्प्रशंजीवितेप्सवः ३६ तृषाः परिगताः केचिदल्पसत्वा विशांपते भूमौ निपतिताः संख्ये मृगयां चक्रिरे जलं ३७ ॥ ॥

सर्वशस्त्रगाः सर्वेषामास्त्राणां शस्त्रमनुगच्छंतीति तथा ३२ शंकुभिः कंटकैर्दारिताः ३३ व्याक्रोशंत आक्रोशं कृतवंतः ३४
बंधुभिः स्वकीयैः ३५ भग्नसक्थ्यः भग्नोरवः ३६ तृषाणि पामया अल्पसत्वाः धैर्यवर्जिताः मृगयां चक्रिरे याचन्ते ३७ ॥ ॥

३८ ३७ स्वनच्छंखस्त्राणं ४० निष्कूजाः निःशब्दाः ४१ रथमन्यस्यांगं तु प्रार्थयानामधेमार्गे निपतितास्तियोज्यं ४२ ४७ केतुनेति

रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत यनिंस्नस्वशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ३८ अपरे क्षत्रियाः शूराः कृतवैराः पर
स्परं नैव शस्त्रं विमुंचंति नैव क्रंदंति मारिष ३७ तर्जयंति सुसंरब्धाः स्वतेजस्तत्र विशांपते निर्दश्य दशनैश्चापि क्रोधात्स्वरसनच्छदं ४०
भ्रुकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षंतेपि परस्परं अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता व्रणपीडिताः ४१ निष्कूजाः समपद्यंत दुर्बलास्तु महाबलाः
अन्येच विरथाः शूराः रथमन्यस्य संयुगे ४२ प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः अशोभंत महाराज सपुष्पा इव किंशुकाः ४३
संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः वर्तमाने महाभीते तस्मिन्वीरवरक्षये ४४ अहनत्पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे स्वस्रीयो
मातुलं चापि स्वस्रीयं चापि मातुलः ४५ [illegible] सखायं च तथा संबंधी बांधवांस्तथा एवमेष क्षयो वृत्तः
कुरूणां पांडवैः सह ४६ वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाभये भीष्ममासाद्य पार्थानां वाहिनी समकंपत केतुना पंचता
रेण तालेन भरतर्षभ ४७ राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे बभौ भीष्मस्तदा राजंश्चंद्रमा इव मेरुणा ४८

मार्षः अवचंद्रकेतोः मेरुसदृशस्य भीष्मस्याश्चोपमेयभावः भीष्मस्य रुक्मरथत्वात् ४८॥

नोपत्र १

गतेतीव पूर्वाह्णस्य भूयिष्ठे भागे यस्मिन्नहनि १५ नसतः नलमिव कुर्वतः ६ पिशंगैः पिंगले ७ कर्णिकारेण कर्णिकारध्वजे पमेन ९ स्प ३

इति श्रीभीष्मपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ४४ संजय उवाच गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे वर्त्तमाने तथा रौद्रे महावीरवरक्षये १ दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिताः २ एतैरतिरथैर्गुप्तः पंचभिर्भरतर्षभ पांडवानामनीकानि विजगाहे महारथः ३ चेदिकाशिकरूषेषु पांचालेषु च भारत भीष्मस्य बहुधा तालश्चरन्केतुरदृश्यत ४ स शिरांसि रणे वीरो रथांश्च सयुगध्वजान् चिच्छेद परमक्रुद्धो भीष्मो भल्लैः सुसंततपर्वभिः नृत्यतो रथमार्गेषु भीष्मस्य भरतर्षभ केचिदार्त्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मणि ताडिताः ६ अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशंगैस्तुरगोत्तमैः संयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं प्रति ७ जांबूनदविचित्रेण कर्णिकारेण केतुना अभ्यवर्त्तत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान् ८ स कालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाहत्य पत्रिणा भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह ९ कृतवर्माणमेकेन शल्यं पंचभिरायसैः भित्वा नवभिरानर्छच्छिताग्रैः प्रपितामहं १० पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ध्वजमेकेन चिच्छेद जांबूनदविभूषितं ११ दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदिना जहार सारथेः कायात्

शिरः संनतपर्वणा १२

तुरगैः पार्ष्णिग्राहैरिति ९ १० पूर्णायतविसृष्टेन आकर्णाकृष्टमुक्तेन प्रणिहितेन ११ १२

कार्तस्वरं सुवर्णां तान्मर्वाण १३ १४ लघुपलसतयाकार्म्मैः। अभिमन्योः सत्ववंतं बलवंतं १५ अलातसदृशप्रभं भ्रामुमा

धनुश्चिच्छेद समहेन कार्तस्वरविभूषितं कृतवर्मणि निशितायेरोणतांश्चती स्णामुखैः शरैः १३ जघान परमक्रुद्धो न्सनि
वमहारथः तस्य लाघवमुद्दीक्ष्य पतंतु कुरवस्तास्यापि १४ लघुपलसतयाकार्म्मैः सवैभीष्ममुखास्त्वाः सत्ववंतममन्यंत सा
क्षाद्दिव धनंजयं १५ तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभं दिशः पर्यपतच्चापं गांडीवमिव घोषवत् १६ सतमासाद्य वेगेन
भीष्मो नवभिराशुगैः विव्याध समरे तूर्णमर्जुनिं परवीरहा १७ ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्चिच्छेद परमौजसः सारथिं च त्रिभिर्बाणै
राजघानयतव्रतः १८ तथैव कृतवर्मापि कृपः शल्यश्च मारिष विध्वा नाकंपयत्कार्ष्णिं मैनाकमिव पर्वतं १९ स तैः परि
वृतः शूरो धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पंचरथान्प्रति २० ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य शरवृष्टिभिः
ननाद बलवत्कार्ष्णिर्भीष्माय विसृजञ्छरान् २१ तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्बलमदृश्यत यतमानस्य समरे भीष्मं मर्दयतः
शरैः २२ पराक्रांतस्य तस्यैवं भीष्मोपि प्राहिणोच्छरान् स तांश्चिच्छेद समरे भीष्मचापच्युतान्शरान् २३ ततो ध्वजममो
घेषुर्भीष्मस्य नवभिः शरैः चिच्छेद समरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः २४ स राजतो महास्कंधस्तालो हेमविभूषितः सौ
भद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत २५

तालमुक्तसमप्रभं तालाकारमिसर्थेः १९ १७ २५ श्रीरामायनमः ॥४४॥

२६ २७ पुत्रेणाउत्तरेण ३० केसरीसिंहः ३१ ३२ ३३ ३४ प्रगृहीताग्रहस्तेनकुंडलीकृतशुंडाग्रेण ३५ तस्यवे

ध्वजंसौभद्रोविशिखैःपतंतंभरतर्षभ दृष्ट्वाभीष्मोनदद्धृष्टःसौभद्रमभिहर्षयन् २६ अथभीष्मोमहास्त्राणिदिव्यानि
चबहूनिच प्रादुश्चक्रेमहारौद्रेरणेतस्मिन्महाबलः २७ ततःशरसहस्रेणसौभद्रंप्रपितामहः आवाकिरदमेयात्मा
शरर्णंनितर्पर्वणा २८ ततोदशमहेष्वासाःपांडवानांमहारथाः रक्षार्थमभ्यधावंतसौभद्रंत्वरितारथैः २९
विराटःसहपुत्रेणधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः भीमश्चकैकयश्चैवसात्यकिश्चविशांपते ३० जवेनपततांतेषांभीष्मः
शांतनवोरणे पांचाल्यंत्रिभिरानर्छत्सात्यकिंनवभिःशरैः ३१ पूर्णायतविसृष्टेनक्षुरेणनिशितेनच ध्वजमे
केनाचिच्छेदभीमसेनस्यपत्रिणा ३२ जांबूनदमयःकेतुःकेसरीनरसत्तम पपातभीमसेनस्यभीष्मेणमथितोरथा
त् ३३ ततोभीमस्त्रिभिर्विध्वाभीष्मंशांतनवंरणे कृपमेकेनविव्याधकृतवर्माणमष्टभिः ३४ प्रगृहीताग्रहस्ते
नवैराटिरपिदंतिना अभ्यद्रवतराजानंमद्राधिपतिमुत्तरः तस्यवारणराजस्यजवेनापततोजवात् शल्योविचारया
मासवेगमप्रतिमंरणे ३५ तस्यक्रुद्धःसनागेंद्रोवहतःसाधुवाहिनः पदायुगमधिष्ठायजघानचतुरोहयान् ३७ सहता
गामितिसंबंधः रथेरथोपरि ३६ तस्यशल्यस्यवहतःपुष्टान्साधुवाहिनःसम्य स्थरथेतिष्ठन्मद्राधिपतिरायसी उत्तरांतकरीश
गृह्णनशीलान् ३८

भीः
२०८

तमःमोहंसमुकं हस्ताहूलितं स्त्रंकुशारिकंपस्य ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९

तयाभिन्नतनुत्राणःप्रविश्यविपुलंतमः सपपातगजस्कंधात्प्रमुक्तांशुकतोमरः ३९ समादायचशल्योसिम
वल्गुतरथोत्तमात् वारणेंद्रस्यविक्रम्यचिछेदायमहाकरं ४० भिन्नमर्मशिरस्त्रैस्त्रैश्छिन्नहस्तःसवारणः भीममा
र्त्तस्वरंकृत्वापपातचममारच ४१ एतदीदृशकंकृत्वामद्रराजोजनाधिपः आरुरोहरथंतूर्णंभास्वरंकृतवर्मणः
४२ उत्तरंतुहतंदृष्ट्वा वैराटिभ्रातरंतदा श्वेतःससमहावीरान्दृष्ट्वाक्रोधसमन्वितः ४३ धनंषिविततंबाचि
छेदवाणैःसंनतपर्वभिः निकृत्तान्येवतानिस्मसमदृश्यंतभारत ४४ ततस्तेतुनिमेषार्धात्प्रतिपद्यधनंषिच स
प्तचैवपृषत्कांश्चश्वेतस्योपर्यपातयन् ४५ ततःपुनरमेयात्माभल्लैःसप्तभिराशुगैः चिच्छेदसमहाबाहुस्तेषांचा
पानिधन्विनां ४६ तेनिकृत्तमहाचापाःस्फुरमाणामहारथाः अथशक्तीःपरामृश्यविनेदुर्भैरवान्रवान् मु
मुचुर्भरतश्रेष्ठसमश्वेतरथंप्रति ४७ ततस्ताज्वलिताःसप्तमहोल्काशनिनिःस्वनाः अप्राप्ताःससभिर्भल्लैश्चि
छेदपरमास्त्रवित् ४८ ततःसमादायशरंसर्वकायविदारणं प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठश्वेतोरुक्मरथंप्रति ४९ त
स्यदेहेनिपतितोबाणोवज्रातिगोमहान् ततोरुक्मरथोराजन्सायकेनदृढंहतः ५० निषसादरथोपस्थेकश्म
लंचाविशन्महत् तंविसंज्ञंविमनसंत्वरमाणास्तुसारथिः ५१

एम०
२०८

अपोवाहश्चर्धसंक्तः सर्वलोकस्यपश्यतः श्वेतोश्वान्षट्समादायवाजिनोहेमभूषितान् ५२ तेषांयस्मांमहावाहुर्ध्वजशीर्षा
स्पयातयत् हयांश्चशेषान्निभिघसारथींश्चपरंतप ५३ शरैश्चैनांसमाकीर्यप्रायाछल्यरथंप्रति ततोहत्वाशहत्नवसैन्येषुभा
रत ५४ स्वांसेनापतिंतर्पयांतंशल्यरथंप्रति ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहावलः ५५ वृतःसर्वसैन्येनप्रायाछल्यरथंप्र
ति मत्स्योराजस्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत् ५६ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणंतावकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपं ५७
सौभद्रेभीमसेनेचसात्यकेचमहारथे कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते ५८ एतेषुनरसिंहेषुचेदिसैन्येषुचैवह ववर्षशरव
र्षाणिवृद्धःकुरुपितामहः ५९ इतिश्रीभीष्मपर्वणिअध्यायः ४४ धृतराष्ट्रउवाच एवंश्वेतेमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति कुरवः
पांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय १ भीष्मःशांतनवःकिंवा तन्ममाचक्ष्वपृछतः संजयउवाच राजन्शतसहस्राणितत्रःक्ष
त्रियपुंगवाः २ श्वेतंसेनापतिंशूराःपुरस्कृत्यमहारथाः २ राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपुत्रस्यभारत शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रा
तुमैछन्महारथाः अभ्यवर्त्तंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतं जिघांसंतोयुधांश्रेष्ठंतदासीत्तुमुलंमहत् ४ तत्रेहंसंप्रवक्ष्या
मिमहावैशसमुत्तमं तावकानांपरेषांचयथायुद्धमवर्त्तत ५ तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोवहून् प्राकृं
तंउत्तमांगानिशरैश्छन्नैर्योत्तमः ६ समावृणोछरैरर्कतुल्यप्रतापवान् तुदन्समंतात्समरेरविरुद्घनयथातमः ७

२१ क्षुमा १ ९२

९२

तेनाजौप्रेषिताराजन्शराःशतसहस्रशः क्षत्रियांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः पातयामासुरुग्राणांशिरांसिशतशोरणे राज
न्कंकपत्रसंनद्धावीराविगतमस्तकाः ९ रथास्थेषुसंसक्तान्यदृश्यंतविशांपते एकोरथंपर्यवर्त्तरणेन्यस्तुरंगमं १० स्वबल
निहतंवीरंलंबमानंसकार्मुकं उदीर्णाश्चहयाराजन्वहंतश्चततस्ततः ११ बद्धखड्गनिषंगाश्चविध्वस्ताशिरसोहताः
शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुसेरते परस्परेणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः उत्थायचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमवाप्नुयात
१३ पीडिताःपुनरन्योन्यंलुंठंतोरणमूर्द्धनि मत्तोगजःपर्यपतद्धतसारथिनोहयाः १४ सरथारथिनश्चापिविमृद्य
तःसमंततः स्यंदनादपतत्कश्चिन्निहतोन्येनसायकैः १५ हतसारथिरप्युच्चैःपपातकाष्ठवद्रथः युध्यमानस्यसंग्रा
मेव्यूहेरजसिचोत्थिते १६ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्प्रत्ययुध्यतः गात्रस्पर्शेनयोधानांव्यज्ञायतपरिपंथिनं १७
युध्यमानंशरैराजन्सिंजिनीध्वजिनीत्यगात् ज्यानोतंवीरसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः १८ शब्दायमानेसं
ग्रामेपटहेकर्णदारिणि युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकं १९ नाश्रौषीन्नामगोत्राणिकीर्तितानिचपरस्परं
भीष्मचापच्युतैर्बाणैरार्त्तानांयुध्यतांमृधे २० परस्परेषांवीराणांमनांसिसमकंपयन् तस्मिन्निराकुलेयुद्धे
तुमुलेरोमहर्षणे २१ पितापुत्रमौरसंपुत्रंनाभिजानातिकश्चन चक्रेभग्नेयुगेचैवएकोधुर्येरिथोहतः २२ आप्लि
प्तःस्यंदनाद्वीरःससारथिरजिह्मगैः विधुरेभिन्नचक्रेचरथेचविहसीकृते २३ तेनतेनमहत्पंतेबाधमानाःपरस्प

रं योहतःशिरसाछिन्नोमर्मभिर्निहतोहतः २४ अहतःकोपिनैवासीत्भीष्मेनिघ्नतिशात्रवान श्वेतःकुरूणामकरोत्क्षयंतस्मिनम
हाहवे २५ राजपुत्रांस्तथोदारानवधीच्छतसंघशः चिच्छेदरथिनांवाणैःशिरांसिशतसंघशः २६ सांगदान्बाहवश्चैवधनूंषिसमंत
तः रथिनोरथचक्राणिदूतराणिरथानिच २७ क्षुद्राणिचमहार्हाणिपताकाश्चविशांपते हयौघाश्चरथौघाश्चनरौघाश्चैतिभार
त २८ वारणाःशतशश्चैवहतांश्वेतेनसंयुगे वयंश्वेतहयान्भीताविहायरथमुत्तमं २९ अपसृतास्तपापश्चाघन्तपश्यामतेक्षुरं
शरपातमपक्रम्यकुरवःकुरुनंदन ३० भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थिताःपश्यामसर्वशः अदीनोदीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे
३१ एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिर्मेरुरिवाचलः आददानइवप्राणान्सविताशिशिरात्यये ३२ गभस्तिभिरिवादित्यस्तस्थौ
हेममरीचिमान समुमोचमहेष्वासःशरसंघाननेकशः ३३ निघ्नन्नमित्रान्समरेचक्रपाणिरिवासुरान तेवध्यमानाभी
ष्मेणप्रजहुस्तंमहाहवं ३४ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्तानिमिवदारुणाः तमेकमुपलभ्यैकोहृष्टःपुष्टःपरंतप ३५ दुर्यो
धनप्रियेयुक्तःपांडवान्बहुशोषयन जीवितंदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसुमहाहवे ३६ पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशां
पते प्रहरंतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव ३७ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मोवेगितःसमन्समभ्ययात सभीष्मंशरजालेनमहतासम
वाकिरत ३८ श्वेतंचापितथाभीष्मःशरौघैःसमवाकिरत तौवृषाविवनर्दंतौमत्ताविवमहाद्विपौ ३९ व्याघ्राविवसुसं
क्रुधावन्योन्यमभिजघ्नतुः अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ ४० भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषिणौ एकान्हा
न्निर्दहेद्भीष्मःपांडवानामनीकिनी ४१ शरैःपरमसंक्रुद्धःश्वेतोयदिनपालयेत पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखी

कृतं ४२ प्रहर्षंपांडवाजग्मुःपुत्रस्तेविमनाह्यभूत ततोदुर्योधनःक्रुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः ४३ ससैन्यःपांडवानीकमभ्यद्रव
तसंयुगे श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्यवाहिनीं ४४ नाशयामासवेगेनवृक्षान्वायुरिवोजसा द्रावयित्वाचमूंचैववैराटिःक्रो
धमूर्छितः ४५ आपतत्समहात्माऽयंयत्रभीष्मोव्यवस्थितः तौतत्रापिगतौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ ४६ अयुध्येतांमहात्मा
नौयथावावृत्रवासवौ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ ४७ निगृह्यकार्मुकंश्वेतोभीष्मंविव्याधसप्तभिः पराक्र
मंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी ४८ तरसावारयामासमत्तोमत्तमिवद्विपं वैराटिःसमरेक्रुद्धोभृशमायम्यकार्मुकं ४९
आजघानततोभीष्मंश्वेतःक्षत्रियनंदनः तंप्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मःशांतनवस्तथा ५० सविद्धस्तेनबलवान्नाकंपतयथा
चलः श्वेतःशांतनवंभूयःशरैःसंनतपर्वभिः ५१ विव्याधपंचविंशत्यातदद्भुतमिवाभवत् प्रहस्यचरणे श्वेतःसृक्किणीप
रिसंलिहन् ५२ ततोदुर्योधनःक्रोधात्स्वमनीकमचोदयत् यत्तात्भीष्मंपरीप्सध्वंरक्षमाणाःसमंततः ५३ तान्वैचपश्यमा
नांस्तान्श्वेतोस्तमयवाप्नाति भीष्मःशांतनवःशूरस्तथास्तंत्रवीमिते ५४ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः बले
नचतुरंगेणगांगेयमनुपालयन् ५५ वाल्हिकःकृतवर्माचशलःशल्यश्चभारत जरासंधिर्विकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः
५६ त्वरमाणास्त्वराकालेपरिवार्यसमंततः शस्त्रवृष्टिंसुवहुलांश्वेतस्योपरिपालयन् ५७ ॥ तान्क्रुद्धान्निशितैर्बाणैस्त्व
रमाणोमहाबलः अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवं ५८ सन्निवार्यतुतान्सर्वान्केसरीकुंजरानिवमहताशरवर्षेण

भीष्मस्य धनुरच्छिनत् ५९ ततोन्यद्धनुरादाय भीष्मः शांतनवो युधि श्वेतं विद्याधराजेंद्र कंकपत्रैः शिलाशितैः ६० ततः सेनाप
तिः क्रुद्धो भीष्मं बहुभिरायसैः विव्याध समरे राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः ६१ ततः प्रव्यथितो राजा भीष्मं दृष्ट्वा निवारितं प्रवी
रं सर्वलोकस्य श्वेतेन युधि वै तदा ६२ निष्टानकश्च सुमहान् तव सैन्यस्य चाभवत् तं वीरं वारितं दृष्ट्वा श्वेतेन शरविक्षतं ६३
हतं श्वेतेन मन्यंते श्वेतस्य वशमागते ततः क्रोधवशं प्राप्तः पिता देवव्रतस्तव ६४ ध्वजमुन्मथितं दृष्ट्वा तां च सेनां निवा
रितां श्वेतं प्रति महाराज व्यसृजत् सायकान् बहून् ६५ तानावार्य रणे श्वेतो भीष्मस्य रथिनां वरः धनुश्चिच्छेद भल्लेन पुनरे
व पितुस्तव ६६ उत्सृज्य कार्मुकं राजन् गांगेयः क्रोधमूर्छितः अन्यत्कार्मुकमादाय विपुलं बलवत्तरं ६७ तत्र सं
धाय विपुलान् भल्लान् सप्त शिलाशितान् चतुर्भिश्चतुरश्चाश्वान् श्वेतस्य पृतनापतेः ६८ ध्वजं द्वाभ्यां चाचिच्छेद सप्तमे
न च सारथेः शिरश्चिच्छेद भल्लेन संक्रुद्धो लघुविक्रमः ६९ हताश्वस्तात्स रथादवप्लुत्य महारथः अमर्षवशमाप
न्नो व्याकुलः समपद्यत ७० विरथं रथिनां श्रेष्ठं श्वेतं दृष्ट्वा पितामहः ताडयामास निशितैः शरसंघैः समंततः ७१ स ता
ड्यमानः समरे भीष्मचापच्युतैः शरैः स्वरथे धनुरुत्सृज्य शक्तिं जग्राह कांचनीं ७२ ततः शक्तिं रणे घोरां ग्रहायोग्रां म
हाभयां कालदंडोपमां घोरां मृत्योश्च शमनक्षमां ७३ अब्रवीच्च तदा श्वेतो भीष्मं शांतनवं रणे तिष्ठेदानीं सुसंरब्धः ॥

यशपमांपुरुषोत्तम ७४ एवमुक्त्वामहेष्वासोभीष्मंयुधिपराक्रमी ततःशक्तिममेयात्माचिक्षेपभुजगोपमां ७५ पांडवार्थपराक्रां
तस्तवानर्थंचिकीर्षति हाहाकारोमहानासीत्पुत्राणांतेविशांपते ७६ दृष्ट्वाशक्तिंमहाघोरांमृत्योर्दंडसमप्रभां श्वेतस्यक
रनिर्मुक्तांनिर्मुक्तोरगसंनिभां ७७ अपतत्सहसाराजन्महोल्केवनभस्तलात् ज्वलंतीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृतां
७८ सुसंभ्रांतस्तदाराजन्पितादेवव्रतस्तव अष्टभिर्नवधाभीष्मःशक्तिंचिच्छेदपत्रिभिः ७९ उत्कृष्टहेमविकृतानिकृता
निशितैःशरैः उच्चुक्रुशुस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ ८० शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वावैराटिःक्रोधमूर्छितः कालोपहतचेताश्च
कर्त्तव्यंनाभ्यजानत ८१ क्रोधसंमूर्छितोराजन्वैराटिःप्रहसन्निव गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनंगतः ८२ क्रोधेन
रक्तनयनोदंडपाणिरिवापरः भीष्मंसमभिदुद्राववज्रलोघइवपर्वतं ८३ तस्यवेगमसंवार्यंमत्वाभीष्मःप्रतापवान् प्रभा
ववित्प्रमोक्षार्थंसहसाधरणींगतः ८४ श्वेतःक्रोधवशाविष्टोभ्रामयित्वातुतांगदां रथेभीष्मस्यचिक्षेपयथादेवोधनेश्वरः
८५ तयाभीमनिपातिन्यासरथोभस्मसात्कृतः सध्वजःसहसूतेनसाश्वःसहयुगंधरः ८६॥ ॥ ॥ ॥

विरपंरपिपुनांस्त्रेष्टंभीष्मंदृष्ट्वारथोत्तमाः अभ्यधावंतसहिताः शल्यप्रमुखतयोरथाः ८७ ततोन्यंरथमास्थायधनुर्विस्फार्यदु
र्मनाः शनैकैरभ्ययातस्त्वंतंगांगेयःप्रहसन्निव ८८ एतस्मिन्नंतरेभीष्मःशुश्राव विपुलांगिरं आकाशाहीरितांदिव्यामात्मनो
हितसंश्रयां ८९ भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रंयत्नंकुरुष्वैवै एषहस्यजपेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना ९० एतच्छ्रु
त्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितं संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे ९१ विरथंरपिनांस्त्रेष्टंस्त्वेतंदृष्ट्वापदातिनं ॥
७२ संहितास्तुवर्धतपरीप्संतोमहारथाः ९२ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः केकयाधृष्टकेतुश्चअभिमन्युश्च
वीर्यवान् ९३ एतानापततोदृष्ट्वाद्रोणशल्यकृपैःसह आवारयदमेयात्मावायुवेगानिवाचलः ९४ सनि
रुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु स्वतःखड्गमपाकृष्यभीष्मस्यधनुराछिनत ९५ तदपास्यधनुश्छिन्नंतरसाशाः
पितामहः देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे ९६ ॥ ॥ ॥

ततःप्रचरमाणास्तुपितादेवव्रतस्तव अन्यत्कार्मुकमादायत्वरमाणोमहारथः ९७ क्षरोनसज्जमकरोत्तश
ऋचापसममभेथ पितातेभरतर्षभःश्वेतंदृष्ट्वामहारथं ९८ हन्तंतैस्तैर्नरव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः अभ्यवर्त्ततगां
गेयःश्वेतंसेनापतिकृतं ९९ आपतंतंततोभीष्मंभीमसेनःप्रतापवान आजघ्नेविशिखैःषष्ट्यासेनान्यंचमहा
रथः १०० अभिमन्युश्चसमरेपितादेवव्रतस्तव वारयित्वाशरैर्घोरैर्हत्वानपिमहारथान १०१ आजघ्नेभरतश्रे
ष्ठस्त्रिभिःसंनतपर्वभिः सात्यकिंचशतेनाजौभरतानांपितामहः २ धृष्टद्युम्नंचविंशत्याकैकेयंचापिपंचभिः।

भिः नाशक्नुवन्सर्वान्महेष्वासान्नृपान्देवव्रतस्तव ३ वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतं समभिदुद्रुवे ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमं ४ विकृष्य बलवान्भी
ष्मः समधत्त दुरासदं ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनं ५ ददृशुर्देवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः स तस्य कवचं भित्वा ज्वलदग्निसमौजसः ६
जगाम धरणीं बाणो महाशनिरिव ज्वलन् अस्तं गच्छन्यथादित्यः प्रभामादाय सत्वरः ७ एवं सो वितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः तं भीष्मेण
नाशितं तथा विनिहतं युधि ८ प्रपतंतमपश्याम गिरेः शृंगमिव च्युतं अशोचाः पांडवास्तत्र क्षत्रियाश्च महारथाः ९ प्रहृष्टास्तावकाः सर्वे कुरव
श्चापि सर्वशः ततो दुःशासनो राजन्श्वेतं दृष्ट्वा निपातितं १० वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समंततः अस्मिन्शरे महेष्वासे भीष्मेणाह
वशोभिना ११ प्रावेपन्त महेष्वासाः शिखंडिप्रमुखा रथाः ततो धनंजयो राजन्वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः १२ अवहारं शनैश्चक्रे निहते वाहिनीपतौ
ततो वहारः सैन्यानां तव तेषां च भारत १३ तावकानां परेषां च नर्दतां मर्षतां सनः पार्था विमनसो भूत्वा न्यविशंत महारथाः १४ चिंत
यंतो वधं घोरं कैरवेणा परंतप इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ४५ धृतराष्ट्र उवाच श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः किमकुर्वन्महेष्वा
साः पांचालाः पांडवैः सह १ सेनापतिं समाकर्ण्य श्वेतं युधि निपातितं तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनां २ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं
संजय शृण्वतः प्रत्यवायं विजानामः सज्जानः प्रवर्ततिने ३ सहि वीरोनुरक्तश्च वृद्धः कुरुपतिस्तदा कृतं वैरं महात्मा तेन पितुः पुत्रेण धीमता ४
तस्योद्वेगभयाच्चापि संश्रितः पांडवान्पुरा सर्वसैन्यं परित्यज्य दुःखं गृहीत्वा तिष्ठति ५ पांडवानां प्रतापेन दुर्गं देशं प्रविश्य च सपत्नशातन

मौ० २१३

वाधिसंतेषंसमे स्थितः ६ आम्भ्रयेवैमरानेषांपुराणानांसुदुर्मतिः नेतायुधिष्ठिरेमक्तः कथंसंजयसूदितः ७ वीक्षितःसंयतःक्रुद्धःपाञ्चालैश्चहपाथमः
नयुद्धंरोचयेद्भीष्मोनचाचार्यः कथंचन नकृपोनचगांधारीनाहंसंजयरोचये नवासुदेवोवार्ष्णेयोधर्मराजश्चपांडवः ९ नभीमोनार्जुनश्चैवन
यमौपुरुषर्षभौ वार्यमाणोमयानित्यंगांधार्याविदुरेणच १० जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना दुर्योधनोयुद्धमनानित्यमेवहिसं
जय ११ कर्णस्यमतमास्थायसौबलस्यचपापकृत् दुःशासनस्यचतथापांडवानन्वमन्यत १२ तस्याहंव्यसनंघोरंमन्येप्राप्तंतुसंजय म्बत
स्यचविना[illegible]नभीष्मस्यविजयेरणे १३ संक्रुद्धःकृष्णसहितःपार्थःकिमकरोद्युधि अर्जुनाद्धिभयंभूतस्तन्मेतातनशाम्यति १४ सहि
शूरश्चकौन्तेयःक्षिप्रकारीमहाबलः सनेषुभिःशरीराणिप्रमथिष्यतिविद्विषां १५ ऐन्द्रिरिन्द्रात्मजःसमन्तपेन्द्रसदृशोरणे अमोघक्रोधसं
कल्पोदृष्ट्वावःकिमभून्मनः १६ तथैवचवेदविच्छूरोज्वलनार्कसमद्युतिः ऐन्द्रास्त्रविदमेयात्माप्रापतत्समितिंजयः १७ वज्रसंस्पर्श
रूपाणामस्त्राणाममायकारिणा शब्दआपेक्षिहस्तनुशांखस्तेमहारथः १८ ससंजयमहाप्राज्ञोदुपदस्यात्मजोबली धृष्टद्युम्नःकिमकरो
त्तस्मिन्युधिनिपातिते १९ समचैवापराधेनसर्वमेतत्तुशिष्यति मन्येमनःप्रजज्वालपांडवानांमहात्मनां २० तेषांक्रोधंविज्ञायस्तुत्वहःसु
चनिशासुच नशांतिमधिगच्छामिसर्वमाचक्ष्वसंजय २१ संजयउवाच गतश्रद्धोहंसमयेनस्मित्वहनिदारुणे कृतवर्माणामहितंह
स्वाशल्यमवास्थितं २२ शरवःक्रोधाग्निजज्वालहविषाहस्यवाडिव सविस्फार्यमहाच्चापंशक्रचापोपमंबली २३ अमधाव

एम० २१३

त्रिषांसैन्येशल्यंमद्राधिपंबली महतारथवंशेनसमंतात्परिवारितः २४ सज्जनूबाणानमयंवर्षंप्रायाच्छल्यायशंशति तमापतंतंसंप्रेक्ष्यम
त्रवाणविक्रमं २५ नावकानांरथाः सतसमंतात्पर्यवारयन् मद्रराजंपरीप्संतोमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतं २६ बृहद्बलश्चकौशल्योजय
त्सेनश्चमागधः तथारुक्मरथोराजन्पुत्रःशल्यस्यमानितः २७ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजश्चसुदक्षिणः बृहत्क्षत्रस्यदायादः
सैंधवश्चजयद्रथः नानाधातुविचित्राणिकार्मुकाणिमहात्मनां विस्फारितान्यदृश्यंततोयदेष्विवविद्युतः २८ तेतुबाणमयंवर्षंशल्य
मूर्ध्निसपातयत् निदाघांतेनिलोद्धूतामेघाइवनभोजलं ३० ततःक्रुद्धोमहेष्वासःसन्नमद्भिःसुतेजनैः धनूंषितेषामाच्छिद्यन
नर्दपृतनापतिः ३१ ततोभीष्मोमहाबाहुर्विनद्यजलदोयथा तालमात्रंधनुर्गृह्यशंखमभ्यद्रवद्रणे ३२ तमुद्यतमुदीक्ष्याथम
हेष्वासंमहाबलं संत्रस्तापांडवीसेनावातवेगाहतेवनौः ३३ तत्रार्जुनःसंत्वरितःशंखस्यासीत्पुरःसरः भीष्माद्रक्ष्योघमर्षितिन
त्रयुद्धमवर्त्तत ३४ हाहाकारोमहानासीद्योधानांयुधियुध्यतां तेजस्तेजसिसंपृक्तमित्येवंविस्मयंययु ३५ अथशल्योगदा
पाणिरवतीर्यमहारथात् शंखस्यचतुरोवाहानवधीद्भरतर्षभ ३६ सहतास्वाद्रथात्तूर्णंखड्गमादायविद्रुतः बीभत्सोस्वरथंप्रा
प्यततःशांतिमविंदत ३७ ततोभीष्मोरथात्तूर्णमुत्सृजंतःपतत्रिणः येरंतरिक्षंभूमिश्चसर्वतःसमवस्तृता ३८ पां

भी०
२१५

चालानथमत्स्यांश्चकेकयांश्चप्रभद्रकान् भीष्मः प्रहरतांश्रेष्ठः पातयामासमार्गणैः ३९ तत्रत्रासमरेराजन्पांडवेयस्यमाविनं त्वम
द्रवतपांचालंडुपरेसेनपाहतं ४० प्रियंसंबंधिनंराजंछ्रांत्रविकिरन्बहून् अग्निनेवप्रदग्धानिवनानिशिशिरात्यये ४१ शर
दग्धामहद्दश्यंतसैन्यानिद्रुपदस्यह अतिष्ठत्रणेभीष्मोविधूमइवपावकः ४२ मध्यंदिनेयथादित्यंतपंतमिवतेजसा नशेकुः
पांडवेयस्ययोधाभीष्मंनिरीक्षितुं ४३ वीक्षांचक्रुः समंतात्तेपांडवाभयपीडिताः त्रातारंनाभ्यपश्यंतगावःशीतार्दिताइव
४४ सातुयौधिष्ठिरीसेनागांगेयशरपीडिता सिंहेनेवविनिर्भिन्नाशुक्लागौरिवगोपते ४५ हतविप्रद्रुतेसैन्येनिरुत्साहे
विमर्दिते हाहाकारोमहानासीत्पांडुसैन्यस्यभारत ४६ ततोभीष्मःशांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः मुमोचबाणान्दी प्ताग्रान्
प्तायानहीनाशीविषानिव ४७ शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः जघानपांडवरथानादिश्यादिश्यभारत ४८ ततः
सैन्येषुभग्नेषुमथितेषुचभारत प्राप्तेचास्तंदिनकरेनप्राज्ञायतकिंचन ४९ भीष्मंचसमुदीर्यंतंदृष्ट्वापार्थामहाहवे अवहारमकुर्वं
तसैन्यानांभरतर्षभ ५० इतिश्रीभीष्मपर्वणिअध्यायः ४६ प्रथमदिवसयुद्धं संजयउवाच कृतेवहारेसैन्यानांप्रथमेभरतर्षभ भी
ष्मेचयुधिसंरब्धेहृष्टेदुर्योधनेतदा १ धर्मराजस्ततस्तूर्णमभिगम्यजनार्दनं भ्रातृभिःसहितःसर्वैः सर्वैश्चैवन
रेश्वरैः २ शोकेनमहतायुक्तश्चिंतयानःपराजयं वार्ष्णेयमब्रवीद्राजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं ३

राम०
२१५

श्रु

कस्मपश्यमहेष्वासंभीष्मंभीमपराक्रमं शरैर्दहंतिसैन्यंमेग्रीष्मेकक्षमिवानलः ४ कथमेनंमहात्मानंशक्ष्यामःप्रतिवीक्षितुं लेलिह्यमानंसैन्यंमेहविष्मंत
मिवानलं ५ एतंहिपुरुषव्याघ्रंधनुष्मंतंमहाबलं दृष्ट्वाविप्रद्रुतंसैन्यंमदीयंमार्गणाहतं ६ शक्योजेतुंयमःक्रुद्धोवज्रपाणिश्चसंयुगे वरुणःपाशभृच्चापिकु
बेरोवागदाधरः ७ नतुभीष्मोमहाबाहुःशक्योजेतुंमहाबलः सोहमेवंगतेमग्नोभीष्मागाधजलेसुतः ८ आत्मनोबुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्यकेशव वनं
यास्यामिवार्ष्णेयश्रेयोवासेनजीवितं ९ नत्विमान्पृथिवीपालान्दातुंभीष्मायमृत्यवे क्षपयिष्यतिसेनांमेकृष्णभीष्मोमहास्त्रवित् १० यथानलंप्रज्व
लितंपतंगाःसमभिद्रुताः विनाशायैवगच्छंतितथामेसैनिकोजनः ११ क्षयंनीतोस्मिवार्ष्णेयराज्यहेतोःपराक्रमी भ्रातरश्चैवमेवीराःकर्शिताःश
रपीडिताः १२ मत्कृतेभ्रातृहार्देनराज्याद्भ्रष्टास्तथासुखात् जीवितंबहुमन्येहंजीवितंत्वद्यदुर्लभं १३ जीवितस्याद्यशेषेणतपस्तप्स्यामिदुश्चरं न
घातयिष्यामिरणेमित्राणीमानिकेशव १४ रथान्मेबहुसाहस्रान्दिव्यैरस्त्रैर्महाबलः घातय[illegible]त्यनिशंप्रवराणांप्रहारिणां १५ किंनुकृत्वाहितंमे
स्याद्ब्रूहिमाधवमाचिरं मध्यस्थमिवपश्यामिसमरेसव्यसाचिनं एकोभीष्मःपरंशक्त्यायुध्यत्येषमहाभुजः केवलंबाहुवीर्येणभ्रात्रधर्ममनुस्मरन् १०
गदयावीरघातीमायथोत्साहंमहामनाः करोत्यसुकरंकर्मरथाश्वनरदंतिषु १९ नालमेषक्षयंकर्तुंपरसैन्यस्यमारिष आर्जवेनैवयुद्धेनवीरवर्षश
तैरपि १९ एकोस्त्रवित्सखातेयंसोप्यस्मानुपेक्षते निर्दह्यमानान्भीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना २० दिव्यान्यस्त्राणिभीष्मस्यद्रोणस्यचमहात्म
नः धक्ष्यंतिक्षत्रियान्सर्वान्प्रयुक्तानिपुनःपुनः २१ कृष्णभीष्मःसुसंरब्धःसहितःसर्वपार्थिवैः क्षपयिष्यतिनोनूनंयादृशोस्यपराक्रमः २२
सत्वंपश्यमहाभागयोगेश्वरमहारथं भीष्मंयःशमयेत्संख्येदावाग्निंजलदोयथा २३ तवप्रसादाद्गोविंदपांडवानिहतद्विषः स्वराज्यमनुसंप्राप्ता मो
दिष्यंतेसबांधवाः २४ एवमुक्त्वाततःपार्थोध्यायन्नास्तेमहामनाः चिरमंतर्मनाभूत्वाशोकोपहतचेतनः २५ शोकार्तंपांडवंदृष्ट्वादुःखेना
भिहतचेतसं अब्रवीत्तत्रगोविंदोहर्षयन्सर्वपांडवान् २६ माशुचोभरतश्रेष्ठनत्वंशोचितुमर्हसि यस्यतेभ्रातरःशूराःसर्वलोकेषुविश्रुताः २७
अहंचप्रियकृद्राजन्सात्यकिश्चमहारथः विराटद्रुपदौचैवधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः २८ तथैवसबलाःसर्वेराजानोराजसत्तम त्वत्प्रसादंवती

भीष्म: ७

वी२

संनेतदुक्ताम्नुविशेषतः २९ अयंतेपार्थनेतानिसेहितकामःशिवेतरैः सेनापसमनुप्रासोधृष्टद्युम्नोमहारथः ३० शिखंडीचमहाबाहोभीष्मस्यनिध
नंकिल एतच्छ्रुत्वामहाराजोधृष्टद्युम्नंमहारथं ३१ अब्रवीत्समितौतस्यांवासुदेवस्यशृण्वतः धृष्टद्युम्ननिवोधेह्यलांवक्ष्यामिमारिष ३२ नाति
क्रमंभवेत्तद्ववचनंममभाषितं भवान्सेनापतिर्मह्यंवासुदेवेनसंमतः ३३ कार्तिकेयोयथानित्यंदेवानामभवत्पुरा तथात्वमपिपांडूनांसेना
नीर्भवपार्थिव ३४ सत्वंपुरुषशार्दूलविक्रम्यजहिकौरवान् अहंचत्वानुयास्यामिभीमःकृष्णश्चमारिष ३५ माद्रीपुत्रौचसहितौद्रौपदेयाश्चदंशि
ताः येचान्येपृथिवीपालाःप्रधानाःपुरुषर्षभ ३६ ततउद्धर्षयन्सर्वान्धृष्टद्युम्नोभ्यभाषत अहंद्रोणांतकःपार्थविहितःशंभुनापुरा ३७ रणेभी
ष्मंतथाद्रोणंकृपंशल्यंजयद्रथं सर्वानद्यरणेदृप्तान्प्रतियोत्स्यामिपार्थिव ३८ अथोत्कृष्टंमहेष्वासैःपांडवैर्युद्धदुर्मदैः समुद्यतेपार्थिवेंद्रेपार्षतेशत्रु
नापते ३९ तमब्रवीत्ततःपार्थःपार्षतंपृतनापतिं व्यूहःक्रौंचारुणोनामसर्वशत्रुनिबर्हणः ४० यंबृहस्पतिरिंद्रायतदादेवासुरेऽब्रवीत् तंय
थावत्प्रतिव्यूहंपरानीकविनाशनं ४१ अदृष्टपूर्वंराजानःपश्यंतुकुरुभिःसह तथोक्तःसहदेवेनविष्णुर्वज्रभृताइव ४२ प्रभातेसर्वसैन्यानाम
ग्रेचक्रेधनंजयं आदित्यपथगःकेतुस्तस्याद्भुतमनोहरः ४३ शासनात्पुरुहूतस्यनिर्मितोविश्वकर्मणा इंद्रायुधसवर्णाभःपताकाभिरलंकृतः
४४ आकाशगइवाकाशेगंधर्वनगरोपमः नृत्यमानइवाभातिरथचर्यासुमारिष ४५ तेनरत्नवतापार्थःसचगांडीवधन्वना बभूवपरमोपेतःस्वयं
भूरिवभानुना ४६ शिरोभूद्द्रुपदोराजामहत्यासेनयावृतः कुंतिभोजश्चचैद्यश्चचक्षुरास्तांजनेश्वर ४७ दाशार्णकाःप्रभद्राश्चदाशेरकगणैःसह
अनूपकाःकिराताश्चग्रीवायांभरतर्षभ ४८ पटच्चरैश्चपौंड्रैश्चराजन्पौरवकैस्तथा निषादैःसहितश्चापिपृष्ठमासीद्युधिष्ठिरः ४९ पक्षौतुभीम
सेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः द्रौपदेयाभिमन्युश्चसात्यकिश्चमहारथः ५० पिशाचादरदाश्चैवपौंड्राःकुंडीविषैःसह मडकालडकाश्चैवतंगणाःपरतंग
णाः ५१ वाह्लिकास्तित्तिराश्चैवचोलाःपांड्याश्चभारत एतेजनपदाराजन्दक्षिणंपक्षमाश्रिताः ५२ अग्निवेश्याजगत्तुंडामलदादाशकास्तथा
शबराःकुंभसाश्चैववत्साश्चसहमालकैः ५३ नकुलःसहदेवश्चवामंपक्षंसमाश्रिताः रथानामयुतंपक्षेःशिरश्चनियुतंतथा ५४ पृष्ठमर्बुद

मेवासीत्सहस्राणिचविंशतिः ग्रीवायांनियुतंचापिसहस्राणिचसप्ततिः ५५ पक्षकोटिप्रपक्षेषुपक्षांतेषुचवारणाः जग्मुःपरिवृताराजन्नचलंत
इवपर्वताः जघनंपालयामासविराटःसहकेकयैः काशिराजश्चशैब्यश्चरथानामयुतैस्त्रिभिः ५७ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारततन्नमाः सूर्योदयमभि
प्संतःस्थितायुद्धायदंशिताः ५८ तेषामादित्यवर्णानिनिर्मलानिमहांतिच श्वेतछत्राणिदृश्यंतेवारणेषुरथेषुच ५९ इतिश्रीभीष्मपर्वणित्र्यध्यायः
४७ संजयउवाच कांचंततोमहाव्यूहमभेद्यंतनयस्तव व्यूढंदृष्ट्वामहाघोरंपांडवेनामितौजसा १ आचार्यमुपसंगम्यकृपंशल्यंचमारिष सोमद
त्तिंविकर्णंचतथाश्वत्थामानमेवच २ दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्चसर्वानेवचभारत अन्यांश्चसुबहून्शूरान्युद्धायसमुपागतान् ३ प्राहेदंवचनंकालेहर्षय
न्तनयस्तव नानाप्रहरणाःसर्वेसर्वेशास्त्रार्थकोविदाः ४ एकैकशःसमर्थाहियूयंसर्वेमहारथाः पांडुपुत्रान्रणेहंतुंसैन्याःकिमुसंहताः ५
अपर्याप्तंतदस्माकंबलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तंत्विदमेतेषांबलंभीमाभिरक्षितं ६ संस्थानाःशूरसेनाश्चविकर्णाःकुकुरास्तथा रेचका
स्त्रिगर्त्ताश्चमद्रकाःयवनास्तथा ७ शत्रुंजयेनसहितास्तथादुःशासनेनहि विकर्णेनसुवीरेणतथानंदोपनंदकैः ८ चित्रसेनेनसहिताःस
हिताःमणिभद्रकैः भीष्ममेवाभिरक्षंतुसहसैन्यःपुरःसरः ९ ततोभीष्मश्चद्रोणश्चतवपुत्राश्चमारिष अव्यूहंतमहाव्यूहंपार्थानांप्रतिबा
धने १० भीष्मःसैन्येनमहतासमंतात्परिवारितः ययौप्रकर्षन्महतींवाहिनींसुरराडिव ११ तमन्वयान्महेष्वासोभारद्वाजःप्रतापवान् कु
तलैश्चदशार्णैश्चमागधैश्चविशांपते १२ विदर्भैर्मेकलैश्चैवकर्णप्रावरणैरपि सहिताःसर्वसैन्येनभीष्ममाहवशोभिनो १३ गंधाराःसिंधु
सौवीराःशिबयोथवसातयः शकुनिश्चस्वसैन्येनभारद्वाजमपालयत् १४ ततोदुर्योधनोराजासहितःसर्वसोदरैः अश्वातकैर्विकर्णैश्चतथावामनकोश
लैः १५ दरदैश्चवृकैश्चैवतथाक्षुद्रकमालवैः अभ्यरक्षंतसंहृष्टाःपांडवेयस्यवाहिनी १६ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिषविंदा

नि २

नुविंदावावंत्यौवामंपार्श्वमपालयत् १७ सोमदत्तिःसुशर्माचकांबोजश्चसुदक्षिणः श्रुतायुश्चाच्युतायुश्चदक्षिणंपक्षमाश्रिताः १८ अश्वत्थामा
कृपश्चापिकृतवर्माचसात्वतः पृष्ठगोपाश्चतस्यासन्नानादेशजनेश्वराः १९ केतुमान्वसुदानश्चपुत्रःकाश्यस्यचाविभुः ततस्तेतावकाःसर्वेहृष्टा
युद्धायभारत २० दध्मुःशंखान्मुदायुक्ताःसिंहनादांस्तथानदन् तेषांश्रुत्वातुहृष्टानांकुरुवृद्धःपितामहः २१ सिंहनादंविनद्योच्चैःशंखंदध्मौप्र
तापवान् ततःशंखाश्चभेर्यश्चपेश्यश्चविविधाःपरे २२ आनकाश्चमहसंतसशब्दस्तुमुलोभवत् ततश्वेतैर्हयैर्युक्तेमहतिस्यंदनेस्थितौ २३
प्रद्ध्मतुःशंखवरौहेमरत्नविभूषितौ पांचजन्यंहृषीकेशोदेवदत्तंधनंजयः २४ पौंड्रंदध्मौमहाशंखंभीमकर्मावृकोदरः अनंतविजयंराजाकुंती
पुत्रोयुधिष्ठिरः २५ नकुलःसहदेवश्चसुघोषमणिपुष्पकौ काशिराजश्चशैब्यश्चशिखंडीचमहारथः २६ धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहा
रथः पांचालश्चमहेष्वासोद्रौपदेयाश्चपंचवै २७ सर्वेदध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्चनेदिरे सघोषःसुमहांस्तत्रवीरैस्तैःसमुदीरितः २८
नभश्चपृथिवींचैवतुमुलोभ्यनुनादयत् एवमेतेमहाराजप्रहृष्टाःकुरुपांडवाः पुनर्युद्धायसंजग्मुस्तापयानाःपरस्परं २९ इतिश्रीभीष्मपर्वणिअ
ध्यायः ४८ धृतराष्ट्रउवाच एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच कथंप्रहरतांश्रेष्ठाःसंप्रहारंप्रचक्रिरे १ संजयउवाच समंव्यूढेष्वनीकेषुसंनद्धा
द्धारुचिरध्वजाः अपारमिवसंदृश्यसागरप्रतिमंबले २ तेषांमध्येस्थितोराजन्पुत्रोदुर्योधनस्तव अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमितिदंशिताः
३ तेमनःक्रूरमास्थायसमभि[illegible]त्यक्तजीविताः पांडवानभ्यवर्त्तंतसर्वएवोच्छ्रितध्वजाः ४ ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणं ता
वकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपं ५ मुक्तास्तुरथिभिर्बाणारुक्मपुंखाःसुतेजिताः संनिपेतुरकुंठाग्रानागेषुचहयेषुच ६ तथाप्र
वृत्तेसंग्रामेधनुरुद्यम्यदंशितः अभिपत्यमहाबाहुर्भीष्मोभीमपराक्रमः ७ सौभद्रेभीमसेनेचअर्जुनेचमहारथे केकयेचविराटेचधृष्ट

घुम्नेचयार्पेने ८ एतेषुनरवीरेषुचेदिमत्स्येषुवाविभुः ववर्षशरवर्षाणिगाहद्धःकुरुपितामहः ९ आकंपतमहाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे सर्वेषामेव
सैन्यानांमासीद्व्यतिकरोमहान् १० सादिनोध्वजिनश्चैवहताः प्रवरवाजिनः विप्रयातरथानीकाः समपद्यंतपांडवाः ११ अर्जुनस्तुनरव्याघ्रो
दृष्ट्वाभीष्मंमहारथं वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धोयाहियत्रपितामह १२ एषभीष्मःसुसंक्रुद्धोवार्ष्णेयममवाहिनीं क्षपयिष्यतिसुव्यक्तंदुर्योधन
हितेरतः १३ एषद्रोणःकृपःशल्यःविकर्णश्चजनार्दनः धार्त्तराष्ट्राश्चसहितादुर्योधनपुरोगमाः १४ पांचालान्निहनिष्यंतिरक्षितादृढधन्विना
सोहंभीष्मंवधिष्यामिसैन्यहेतोर्जनार्दन १५ तमब्रवीद्वासुदेवोयत्तोभवधनंजय एषत्वांप्रापयेवीरपितामहरथंप्रति १६ एवमुक्त्वाततो
शौरीरथंतंलोकविश्रुतं प्रापयामासभीष्मस्यरथंप्रतिजनेश्वर १७ चलद्बहुपताकेनबलाकावर्णवाजिना समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरके
तुना १८ महतामेघनादेनरथेनादित्यवर्चसा विनिघ्नन्कौरवानीकंशूरसेनांश्चपांडवः १९ आगच्छंतरणेशीघ्रंसुहृदांहर्षवर्द्धनः त
मापतंतंवेगेनप्रभिन्नमिववारणं २० त्रासयानंरणेशूरान्पातयंतंचसायकैः सैंधवप्रमुखैर्गुप्तःप्राच्यसौवीरकेकयैः २१ सहसाभ्यु
दीयायभीष्मःशांतनवोर्जुनं कोहिगांडीवधन्वानमन्यःकुरुपितामहात् २२ द्रोणवैकर्तनाभ्यांवारथीसंयातुमर्हति ततोभीष्मोमहारा
जकौरवाणांपितामहः २३ अर्जुनंसप्तसप्तत्यानाराचानांसमर्पयत् द्रोणश्चपंचविंशत्याकृपःपंचाशताशरैः २४ दुर्योधनश्चतुःषष्ट्याशल्य
श्चनवभिःशरैः द्रौणिःषष्ट्यानरव्याघ्रोविकर्णश्चत्रिभिःशरैः २५ आर्त्तायनिस्त्रिभिर्भल्लैःराजन्विव्याधपांडवं सतैर्विद्धोमहेष्वासःसर्वं
तान्निशितैःशरैः २६ नविव्यथेमहाबाहुर्भिद्यमानइवाचलः सभीष्मंपंचविंशत्याकृपंचनवभिःशरैः २७ द्रोणंषष्ट्यानरव्याघ्रोविकर्णं

भी०
२१७

चविभिः शरैः आचार्यं पंचभिर्वीरो राजानं चापि पंचभिः प्रत्यविध्यदमेयात्मा किरीटी भरतर्षभ तं सात्यकिर्विराटश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः २९ द्रौपदेया अभिमन्युश्च परीवव्रुर्धनंजयं ततो द्रोणं महेष्वासं गांगेयस्य प्रिये रतं ३० अभ्यवर्षत पांचाल्यः संयुक्तः सह सोमकैः भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठस्तूर्णं विव्याध पांडवं ३१ अशीत्या निशितैर्बाणैस्ततोऽक्रोशंत तावकाः तेषां तु निनदं श्रुत्वा प्रहृष्टानां प्रहृष्टवत् ३२ प्रविवेश ततो मध्यं रथसिंहः प्रतापवान् तेषां तु रथसिंहानां मध्यं प्राप्य धनंजयः ३३ विक्रीडन्धनुषा राजन् लक्ष्यं कृत्वा महारथान् ततो दुर्योधनो राजा भीष्ममाह नरेश्वरः ३४ पीड्यमानं स्वकं सैन्यं दृष्ट्वा पार्थेन संयुगे एष पांडुसुतस्तात कृष्णेन सहितो बली ३५ पातयन्सर्वसैन्यानि मूलं नः परिकृंतति त्वयि जीवति गांगेय द्रोणे च रथिनां वरे ३६ त्वत्कृते ह्येष कर्णोपि न्यस्तशस्त्रो विशांपते न युध्यति रणे पार्थान् हितकामः सदा मम ३७ स तथा कुरु गांगेय यथा हन्येत फाल्गुनः एवमुक्तस्ततो राजन् पिता देवव्रतस्तव ३८ धिक् क्षत्रधर्ममित्युक्त्वा प्रायात्पार्थरथं प्रति उभौ श्वेतहयौ राजन् संसक्तौ दृश्य पार्थिवाः ३९ सिंहनादान् भृशं चक्रुः शंखान् दध्मुश्च मारिष द्रौणिर्दुर्योधनश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः ४० परिवार्य रणे भीष्मं स्थिता युद्धाय मारिष तथैव पांडवाः सर्वे परिवार्य धनंजयं ४१ स्थिता युद्धाय महते ततो युद्धमवर्तत गांगेयस्तु रणे पार्थमानर्छन्नवभिः शरैः ४२ तमर्जुनः प्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मभेदिभिः ततः शरसहस्रेण सुप्रयुक्तेन पांडवः ४३ अर्जुनः समरश्लाघी भीष्मस्यावारयद्दिशः शरजालं ततस्तत्तु शरजालेन पार्थिव ४४ वारयामास पार्थस्य भीष्मः शांतनवस्तदा उभौ परमसंहृष्टावुभौ युद्धाभिनंदिनौ ४५ निर्विशेषमयुध्येतां कृतप्रतिकृतैषिणौ भीष्मचापप्रमुक्तानि शरजालानि संशय ४६

५९ ५८

रम०
२१७

शीर्यमाणान्महत्संपत्तभिन्नार्जुनसायकैः तथैवार्जुनमुक्तानि शरजालानि सर्वशः ४७ गांगेयशरनुन्नानि न्यपतंत महीतले अर्जुनः पंचविंशत्या भीष्ममा
र्छयितैः शरैः ४८ भीष्मोपि समरे पार्थं विव्याध नवभिः शरैः अन्योन्यं तौ हयान्विध्वा ध्वजौ च सुमहाबलौ रथेषां रथचक्रं च चिक्रीडतुररिंदमौ ततः क्रुद्धो म
हाराज भीष्मः प्रहरतां वरः ५० वासुदेवं त्रिभिर्बाणैराजघान स्तनांतरे भीष्मचापच्युतैस्तैस्तु निर्विद्धो मधुसूदनः ५१ विरराज रणे राजन्स पुष्प इव किं
शुकः ततोर्जुनो भृशं क्रुद्धो निर्विद्धं प्रेक्ष्य माधवं ५२ गांगेयसारथिं संख्ये निर्बिभेद त्रिभिः शरैः यतमानौ तु तौ वीरावन्योन्यस्य वधं प्रति ५३ नाशक्नुतां
तदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे मंडलानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च ५४ दर्शयामासतू राजन्सूतसामर्थ्यलाघवात् अंतरं च प्रहारेषु तर्कयंतौ
विशांपते ५५ राजन्नंतरमार्गस्थौ स्थितावास्तां मुहुर्मुहुः उभौ सिंहरवोन्मिश्रं शंखशब्दं च चक्रतुः ५६ तथैव चापनिर्घोषं चक्रतुस्तौ महारथौ त
योः शंखप्रणादेन रथनेमिस्वनेन च ५७ दारिता सहसा भूमिश्चकंपे च ननाद च न तयोरंतरं कश्चिद्ददृशे भरतर्षभ ५८ बलिनौ समरे शूरावन्योन्यसदृशावु
भौ चिह्नमात्रेण भीष्मं तु प्रजज्ञुस्तत्र कौरवाः ५९ तत्र पांडुसुताः पार्थं चिह्नमात्रेण जज्ञिरे तयोर्नृवरयो राजन्दृष्ट्वा तादृक्पराक्रमं ६० विस्मयं सर्वभू
तानि जग्मुर्भारत संयुगे न तयोरंतरं कश्चिद्दोषं पश्यति भारत ६१ धर्मे स्थितस्य हि यथा न कश्चिद्वृजिनं क्वचित् उभौ हि शरजालेन तावदृश्यौ बभूवतुः ६२
प्रकाशौ तु ततस्तूर्णं बभूवतू रणे उभौ तत्र देवाः सगंधर्वाश्चारणाः समहर्षिभिः अन्योन्यं प्रत्यभाषंत दृष्ट्वा पराक्रमं न शक्यौ युधि संरब्धौ जेतुमेतौ म
हारथौ ६४ सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैरपि कथंचन आश्चर्यभूतं लोकेषु युद्धमेतन्महाद्भुतं ६५ नैव चैतादृशं युद्धं भविष्यति कदाचन नैव शक्यो रणे जेतुं भी

भं च४

६२

ष्मः पार्थेनधीमता ६६ सधनुःसरथःसाश्वः श्वयपुत्त्राप्यकानरणे तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिदुरासदं ६७ नविजेतुंरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरं आलोकादपियु
द्धंहिसममेतद्भविष्यति ६८ इतिश्रीसवाचः श्रुत्वैतेपृथग्वरंपुत्त्रस्तनस्ततः गांगेयार्जुनयोः संख्येस्तवयुक्त्वाविशांपते ६९ त्वदीयास्ततयोयोधाः पांडवेयाश्च
भारत अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तयोस्तत्त्रयथाक्रमे ७० शितधारैस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः शरैरन्यैश्चबहुभिः शस्त्रैर्नानाविधैर्युधि ७१ उभयोःसेनयोःशू
राश्चक्रंततपरस्परं वर्त्तमानेतथाघोरेतस्मिन्युद्धेसुदारुणे ७२ द्रोणपंचाल्ययोराजन्महानासीत्समागमः ७३ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिशत्र्यध्या
यः ४९ धृतराष्ट्रउवाच कथंद्रोणोमहेष्वासः पांचाल्यश्चैवपार्षतः रणेसमीयतुर्यत्तौतन्ममाचक्ष्वसंजय १ दिष्टमेवपरंमन्येपौरुषादपिसंजय यः
प्रशांतनवोभीष्मोनातरत्युधिपांडवं २ भीष्मोहिसमरेक्रुद्धोहन्यांलोकांश्चराचरान् सकथंपांडवंयुद्धेनातरत्तस्ययधिंजयः ३ संजयउवाच शृणुराज
न्स्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारुणं नशक्यःपांडवोजेतुंदेवैरपिसवासवैः ४ द्रोणस्तुविविधैर्वीरोधृष्टद्युम्नमविध्यत सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडाद
पातयत् ५ तस्याथचतुरोवाहांश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः पीडयामाससंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नस्यभारत ६ धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैः शरैः विव्याध
समरेवीरस्तिष्ठेतिचाब्रवीत् ७ ततःपुनरमेयात्माभारद्वाजःप्रतापवान् शरैःप्रच्छादयामासधृष्टद्युम्नममर्षणं ८ आददेचशरंघोरंपार्षतस्यवधंप्र
ति शक्राशनिसमस्पर्शंमृत्युदंडइवापरं ९ हाहाकारोमहानासीत्सर्वसैन्यस्यभारत तमिषुंसंधितंदृष्ट्वाभरद्वाजेनसंयुगे १० तत्राद्भुतमपश्या
मधृष्टद्युम्नस्यपौरुषं यदेकःसमरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः ११ तंवदीप्तंमहाघोरमायांतंमृत्युमात्मनः चिच्छेदशरवृष्टिंचभारद्वाजेममोचह १२

ततउच्चुक्रुशुर्हृष्टाः पांचालाः पांडवैः सह धृष्टद्युम्नेन तत्कर्म कृतं दृष्ट्वा सुदुष्करं १३ ततः शक्तिं महावेगां स्वर्णवैडूर्यभूषितां द्रोणस्य निधनाकांक्षी चिक्षेप सपराक्र
मी १४ तामापतंतीं सहसा शक्तिं कनकभूषणां त्रिधा चिच्छेद समरे भारद्वाजो हसन्निव १५ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नः प्रतापवान् ववर्ष शरवर्षाणि
द्रोणं प्रति जनेश्वर १६ शरवर्षं ततस्तत्र संनिवार्य महायशाः द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य मध्ये चिच्छेद कार्मुकं स छिन्नधन्वा समरे गदां गुर्वीं महायशाः द्रोणाय प्रेषया
मास गिरिसारमयीं बली १७ सा गदा तरसा मुक्ता प्रायाद्द्रोणजिघांसया तत्राद्भुतमपश्याम भारद्वाजस्य विक्रमं १८ लाघवाद्व्यंसयामास गदां हेमविभू
षितां व्यंसयित्वा गदां चैव प्रेषयामाससमाभिष २० भल्लान् सुनिशितान् पीतान् स्वर्णपुंखान् शिलाशितान् ते तस्य कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे
२१ अथान्यद्धनुरादाय धृष्टद्युम्नो महामनाः द्रोणं युधि पराक्रम्य शरैर्विव्याध पंचभिः २२ रुधिराक्तौ ततस्तौ तु शुशुभाते नरर्षभौ वसंते पुष्पश
बलौ पुष्पिताविव किंशुकौ २३ अमर्षितस्ततो राजन् पराक्रम्य चमूमुखे द्रोणो द्रुपदपुत्रस्य पुनश्चिच्छेद कार्मुकं २४ अथैनं छिन्नधन्वानं शरैः
संनतपर्वभिः अवाकिरदमेयात्मा वृष्ट्या मेघ इवाचलं २५ सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् अथास्य चतुरो वाहान् चतुर्भिर्निशितैः
शरैः २६ पातयामास समरे सिंहनादं ननाद च ततोपरेण भल्लेन हस्तावापमथाच्छिनत् २७ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः गदापा
णिरवारोहत् ख्यापयन् पौरुषं महत् २८ तामस्य विशिखैस्तूर्णं पातयामास भारत रथादनवरूढस्य तदद्भुतमिवाभवत् २९ ततः स विपुलं चर्म श
तचंद्रं सतारकं खड्गं च विपुलं दिव्यं प्रगृह्य सुभुजो बली ३० अभिदुद्राव वेगेन द्रोणस्य वधकांक्षया आमिषार्थी यथा सिंहो वने मत्तमिव द्विपं
३१ तत्राश्चर्यमपश्याम भारद्वाजस्य पौरुषं लाघवं चास्त्रयोगेन बलं बाह्वोश्च भारत ३२ यदेकः शरवर्षेण वारयामास पार्षतं न शशाक ततो गंतु व

तै २

नवानपि संयुगे ३३ तत्रस्थितमपश्याम धृष्टद्युम्नं महारथे वारयानं शरैर्घोरैश्चकर्म राजन्कृतहस्तवान् ३४ ततो भीमो महाबाहुः सहसा समपतद्बली सा
ह्यप्पकारी समरे पार्षतस्य महात्मनः ३५ सद्रोणं निशितैर्बाणैर्घोरैराजन्विव्याध सप्तभिः पार्षतं च तदा तूर्णमस्यमारोपयद्रथं ३६ ततो दुर्योधनो राजा
कलिंगं समचोदयत् सैन्येन महता युक्तं भारद्वाजस्य गोपने ३७ ततः सा महती सेना कलिंगानां नरेश्वरः भीमसम्प्रापयो भीमा तव पुत्रस्य शासना
त् ३८ पांचाल्यमपि संत्यज्य द्रोणोपि रथिनां वरः विराटद्रुपदौ वृद्धौ योधयामास संगतौ ३९ धृष्टद्युम्नोपि समरे धर्मराजं समभ्ययात् ततः प्रववृते युद्धं तुमु
लं लोमहर्षणं ४० कलिंगानां च समरे भीमस्य च महात्मनः जगतः प्रक्षयकरं घोररूपं भयानकं ४१ इति भीष्मपर्वणि त्रिपंचाशत्तमोध्यायः ५० धृतराष्ट्र उवाच तथा
प्रतिसमादिष्टः कलिंगो वाहिनीपतिः कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनं महाबलं १ चरंतं गदया वीरं दंडपाणिमिवांतकं योधयामास समरे कालिंगः
सहसेनया २ संजय उवाच पुत्रेण तव राजेंद्र स तथोक्तो महाबलः महत्या सेनया गुप्तः प्रायाद्भीमरथं प्रति ३ तां पतंतीं महतीं कलिं[illegible]नां महा
चमूं रथाश्वनागकलिलां प्रगृहीतमहायुधां ४ भीमसेनः कलिंगानामार्छद्भारत वाहिनीं केतुमंतं च नैषादिमायांतं सह चेदिभिः ५ ततः
श्रुतायुः संक्रुद्धो राज्ञा केतुमता सह आससाद रणे भीमं व्यूढानीकेन दंशितः ६ रथैरनेकसाहस्रैः कलिंगानां जनाधिपः अयुतेन गजानां च नि
षादैः सह केतुमान् ७ भीमसेनं महाराज समंतात्पर्यवारयत् चेदिमत्स्यकरूषास्तु भीमसेनपुरोगमाः ८ अभ्यवर्तंत सहसा निषादान्सह रा
जभिः ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकं ९ प्रधावतां च योधानां परस्परजिघांसया घोरमासीत्ततो युद्धं भीमस्य सहसा यकैः १० यथे
द्रस्य महाराज महत्या दैत्यसेनया तस्य सैन्यस्य संग्रामे युध्यमानस्य भारत ११ बभूव सुमहान्छब्दः ॥ छ॥ छ॥

दः सागरस्येव सर्वतः अन्योन्यमप्यतदा योधा निकृंतंतो विशांपते १२ मही चक्रुर्भृशं तां सर्वां [illegible]मांसशोणितसंनिभां योधान्स्वांस्वान्परांश्चापि न
वजानन्जिघांसया १३ स्वानप्याददते तु स्वाः शूराः समरदुर्जयाः विमर्दः सुमहानासीदल्पानां बहुभिः सह १४ कलिंगैः सह चेदीनां निषादैश्च
विशांपते कृत्वा पुरुषकारं तु यथाशक्ति महाबलाः १५ भीमसेनं परित्यज्य संनिवृत्ताश्च चेदयः सर्वैः कलिंगैरासन्नः संनिवृत्तेषु चेदिषु १६ स्वबा
हुबलमास्थाय संन्यवर्त्तत पाण्डवः न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महाबलः १७ शितैरवकिरन्बाणैः कलिंगानां वरूथिनीं कालिंगस्तु म
हेष्वासः पुत्रस्तस्य महारथः १८ शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पांडवं शरैः ततो भीमो महाबाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः १९ योधयामास का
लिंगं स्वबाहुबलमाश्रितः शक्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्बहून् २० अश्वान्जघान चतुरो भीमसेनस्य सायकैः तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भी
मसेनमरिंदम २१ शक्रदेवोभिदुद्राव किरन्निशितैः शरैः भीमस्योपरि राजेन्द्र शक्रदेवो महाबलः २२ ववर्ष शरवर्षाणि तपान्ते जलदो यथा
हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महाबलः शक्रदेवाय चिक्षेप सर्वशैक्यायसीं गदां स तया निहतो राजन्कालिंगस्य सुतो महान् सध्वजः सह
सूतेन जगाम धरणीतले २३ हतमात्मसुतं दृष्ट्वा कालिंगानां महारथः रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २४ ततो भीमो महाबा
हुर्गदां संत्यज्य महाबलं उद्बवर्ह स निस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्म दारुणं २५ चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभः नक्षत्रैरर्धचंद्रैश्च शातकुं
भमयैश्चितं २६ कालिंगस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च प्रगृह्य सशरं घोरमेकं सर्पविषोपमं २७ प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकांक्षी
नेश्वरः तमापतंतं वेगेन प्रेरितं निशितं शरं २८ भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुलासिना उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो बलं तव २९
कालिंगोप्य ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य संयुगे तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ३० तानप्राप्तान्महाबाहुः खगतानेव पां
डवः चिच्छेद सहसा ॥ ७॥

ला६

राजन्नसंभ्रांतोवरासिना ३१ निकृत्यतुरगान्भीमस्तोमरान्वैचतुर्दश भानुमंतमभिप्रेक्ष्यप्राद्रवत्पुरुषर्षभ ३२ भानुमांस्तुततोभीमंशरवर्षेणछा
दयन् ननादबलवन्नादंनादयानोनभस्तलं ३३ नतंसममृष्यभीमःसिंहनादंमहारणे ततःस्वरेणमहताविननादमहास्वनः ३४ तेनशब्देनवि
त्रस्ताकलिंगानांवरूथिनी नभीमंसमरेमेनेमानुषंपुरुषर्षभ ३५ ततोभीमोमहाराजनर्दित्वाविपुलंस्वनं सासिर्वेगादवप्लुत्यदंताभ्यांवारणो
त्तमं ३६ आरुरोहततोमध्येनागराजस्यमारिष खड्गेनपृथुनामध्येभानुमंतमथाच्छिनत् ३७ सोंतरायुधिनंहत्वाराजपुत्रमरिंदमः गुरुभा
रसहंस्कंधेनागस्यासिमपातयत् ३८ छिन्नस्कंधःसविनदन्नपतद्गजयूथपः आरुग्णःसिंहवेगेनसंभोत्रुमानिवपर्वतः ३९ पततस्त्वाप्यवस्तुसगजाद्भ
रतभारत खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौभुविसुदंशितः ४० सचचारबहून्मार्गानभीतःपातयन्गजान् अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रसदृश्यत
४१ अश्ववृंदेषुनागेषुरथानीकेषुवाविभुः पदातीनांचसंघेषुविनिघ्नन्प्रसदृश्यत ४२ श्येनवद्व्यचरत्संख्येभीमोभीमबलःछिंदंस्तेषां
शरीराणिशिरांसिचमहाजवः ४३ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयोधिनां पदातिरेकःसंक्रुद्धःशत्रूणांभयवर्द्धनः ४४ मोहयामाससमरेकालान्तका
लांतकोपमः मूढाश्चतेपर्यधावन्विनदंतःसमाद्रवन् ४५ सासिमुत्तमवेगेनविचरंतंमहारणे निकृत्यरथिनामाजौरथेषांचयुगानिच ४६
जघानरथिनश्चापिबलवानरिमर्दनः भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुबहून्प्रसदृश्यत ४७ भ्रांतमुद्भ्रांतमाविद्धमा[illegible]प्लुते
प्रसृतेसृते संपातेसमुदीर्णेचदर्शयामासभारत ४८ केचिदग्रासिनाछिन्नाःपांडवेनमहात्मना विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासव
४९ छिन्नदंताग्रहस्ताश्चछिन्नकुंभास्तथापरे वियोधाःस्वान्यनीकानिजघ्नुर्भारतवारणाः निपेतुरुर्व्यांचतदाविनदंतोमहारवान्
छित्वाश्चतोमरान्राजन्महामात्रशिरां

सिच ५१ परिस्तोमानि चित्राणि कक्षाश्च कनकोज्वलाः ग्रैवेयाण्यथ पतन्नीश्च पताकाः कणपांस्तथा ५२ तूणीराण्यपपत्राणि विचित्राणि ध
नूंषि च अपिदंशानि रुक्माणि तोत्राश्चैवांकुशैः सह ५३ घंटाश्च विविधाकारा हेमगर्भांस्त्सरूनपि पततः पतितांश्चैव पश्यामि सहसादिभिः ५४
छिन्नगात्रावरकरैर्निहतैश्चापि वारणैः आसीत्तस्मिन्रणे भूमिः पर्वतैः पतितैरिव ५५ विमृद्यैनं महानागान्समर्दाश्वान्नरर्षभ अश्वारोहवरांश्चैव पा
तयामास भारत ५६ तद्युद्धमभवद्घोरं तद्वत्तेषां च मारिष खलीनानि विचित्राणि कक्षाश्चैव कनकोज्वलाः ५७ परिस्तोमानि यंत्राश्च प्रासपत्रमहाधनाः
कवचान्यथ चर्माणि चित्राण्यास्तरणानि च ५८ तत्र तत्रापविद्धानि व्यदृश्यंत महाहवे प्रोथयंत्रैर्विचित्रैश्च शस्त्रैश्च विमलैस्तथा ५९ स चक्रे वसुधां
कीर्णां शबलैः कुसुमैरिव आप्लुत्य रथिनः कांश्चित्परामृश्य महाबलः ६० पातयामास खड्गेन सध्वजानपि पांडवः मुहुरुत्पततो दिक्षु धावतश्च
तरस्विनः ६१ समाचरंतश्चित्रान्मार्गानपश्यंत रणे जनाः निजघान पदा कांश्चिदाक्षिप्यान्यानपोथयत् ६२ खड्गेनान्यांश्च चिच्छेद नादेनान्यान्भी
षयत् ६३ ऊरुवेगेन चाप्यन्यान्पातयामास भूतले अपरे चैनमालोक्य भयाद्विगतोभवन् एवं सा बहुला सेना कलिंगानां तरस्विना ६४ परिवार्य
रणे भीष्मं भीमसेनमुपाद्रवत् ततः कलिंगसैन्यानां प्रमुखे भरतर्षभ ६५ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्य भीमसेनः समभ्ययात् तमापतंतमभिप्रेक्ष्य कालिंगो
नवभिः शरैः ६६ भीमसेनममेयात्मा प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे कालिंगबाणाभिहतस्तोत्रार्दित इव द्विपः ६७ भीमसेनः प्रजज्वाल क्रोधेनाग्निरिवेंधनैः
अथाशोकः समादाय रथं हेमपरिष्कृतं ६८ भीमं संपादयामास रथिनं रथिनां वरः तमारुह्याथ तं तूर्णं कौंतेयः शत्रुसूदनः ६९ कालिंगमभिदुद्राव
तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ततः श्रुतायुर्बलवान्भीमाय निशितान्शरान् ७० प्रेषयामास संक्रुद्धो दर्शयन्हस्तलाघवं स कार्मुकवरोत्सृष्टैर्नवभि
र्निशितैः

शरैः ७१ समाहतो भृशं राजन् कलिंगेन महाबलः संचुक्रोध भृशं भीमो दंडाहत इवोरगः ७२ क्रुद्धः स चापमायम्य बलवद्बलिनां वरः कलिंगमवधीत्सा
र्थो भीमः सप्तभिरायसैः ७३ सुरथौ चक्ररक्षौ च कालिंगस्य महाबलौ सत्यदेवं च सत्यं च प्राहिणोद्यमसादनं ७४ ततः पुनरमेयात्मा नाराचैर्नि
शितैस्त्रिभिः केतुमंतं रणे भीमोऽगमयद्यमसादनं ७५ ततः कलिंगाः संक्रुद्धा भीमसेनममर्षणं अनेकैर्बहुसाहस्रैः क्षत्रियाः समवारयन् ७६
ततः शक्तिगदाखड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः कलिंगाः शतशो राजन् भीमसेनमवारयन् ७७ संनिवार्य तु तां राजंछरवृष्टिं समुत्थितां गदामादाय तर
सा पार्थ उत्सस महाबलः ७८ भीमः सप्त शतान्वीरान् अनयद्यमसादनं पुनश्चैव द्विसाहस्रान् कलिंगानरिमर्दनः प्राहिणोन्मृत्युलोकाय तदद्भुतमिवा
भवत् एवं स तान्यनीकानि कलिंगानां पुनः पुनः ८० बिभेद समरे भीमो वीरो भीमपराक्रमः हतारोहाश्च मातंगाः पांडवेन कृता रणे ८१ विप्रज
ग्मुरनीकेषु घना वाताहता इव मर्दन्तः स्वान्यनीकानि विनदन्तः शरातुराः ८२ ततो भीमो महाबाहुः खड्गासक्तो महाभुजः संप्रहृष्टो महाघोरं
शंखं प्रध्मापयन्बली ८३ सर्वकालिंगसैन्यानां मनांसि समकंपयत् मोहश्चापि कलिंगानामाविवेश परंतप ८४ प्राकंपंत च सैन्यानि वा
हनानि च सर्वशः भीमेन समरे राजन् गजेंद्रेणेव सर्वतः ८५ मार्गान्बहून्विचरता धावता च ततस्ततः मुहुरुत्पतता चैव संमोहः समजाय
त ८६ भीमसेनभयत्रस्तं सैन्यं तत्समकंपत क्षोभ्यमाणमसंबाधं ग्राहेणेव महासरः ८७ त्रासितेषु च वीरेषु भीमेनाद्भुतकर्मणा पुनरावर्त्तमा
नेषु विद्रवत्सु समंततः ८८ सर्वकालिंगयोधेषु पांडूनां ध्वजिनीपतिः अब्रवीत्स्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत ८९ सेनापतेर्वचः श्रुत्वा
शिखंडिप्रमुखा गणाः भीममेवाभ्यवर्त्तंत रथानीकैः प्रहारिभिः ९० धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह पांडवः महता मेघवर्णेन नागानीकेन

म३

एषतः एवंमचोधमर्वाणिस्वान्यनीकानिपार्षतः भीमसेनस्यजग्राहपार्ष्णिंमनुजर्षभैर्वृतः ९२ नहिपांचालराजस्यलोकेकश्चनविद्यतेभीमसेना
त्कपोरस्यः प्राणेभ्यःप्रियकृत्तमः ९३ सोपश्यत्कलिंगेषुचरंतमरिसूदनं भीमसेनंमहाबाहुंपार्षतःपरवीरहा ९४ ननर्दबहुधाराजन्हृ
ष्टश्चासीत्परंतपः शंखंदध्मौसमरेसिंहनादंननादच ९५ सचपारावतस्वस्यरथेहेमपरिष्कृते कोविदारध्वजंदृष्ट्वाभीमसेनःसमाश्वसत्
९६ धृष्टद्युम्नस्तुतंदृष्ट्वाकालिंगैःसमभिद्रुतं भीमसेनममेयात्मात्राणायाजौसमभ्ययात् ९७ तौदूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वाधृष्टद्युम्नवृकोदरौ
कलिंगान्समरेवीरौयोधयंतौमनस्विनौ ९८ सतत्रगत्वाशैनेयोजवेनजयतांवरः पार्थपार्षतयोःपार्ष्णिंजग्राहपुरुषर्षभः ९९ सकृत्वा
कदनंतत्रप्रगृहीतशरासनः आस्थितोरौद्रमात्मानंजघानसमरेपरान् कलिंगप्रभवांचैवमांसशोणितकर्दमां रुधिरस्यंदिनींतत्र
भीमःप्रावर्तयन्नदीं १ अंतरेणकलिंगानांपांडवानांचवाहिनीं संततारसुदुस्तारांभीमसेनोमहाबलः भीमसेनंतदादृष्ट्वाप्राक्रोशंस्ता
वकानृप कालोयंभीमरूपेणकालिंगैःसहयुध्यते ३ ततःशांतनवोभीष्मःश्रुत्वातंनिनदंरणे अभ्ययात्त्वरितोभीमंव्यूढानीकःसमं
ततः ४ तंसात्यकिर्भीमसेनोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः अभ्यद्रवंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतं ५ परिवार्यचतेसर्वेगांगेयंतरसारणे त्रि
भिस्त्रिभिःशरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरंजसा ६ प्रत्यविध्यत्ततान्सर्वान्पितादेवव्रतस्तव यतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः
ततःशरसहस्रेणसंनिवार्यमहारथान् हयान्कांचनसंनाहान्भीमस्याभ्यहनच्छरैः ८ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्भीमसेनःप्रतापवान् शा
क्तिंचिक्षेपतरसागांगेयस्यरथंप्रति ९ अप्राप्तामथतांशक्तिंपितादेवव्रतस्तव त्रिधाचिच्छेदसमरेसापृथिव्यामशीर्यत ततः

त्रि३

भी॰
२२२

शि ७१

ग्रैस्यापसौपुर्वीं भारतस्य महतीं गदां भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः प्रपतन्तं सर्वसैन्यानां मध्ये वाहप्रशमिनं
१० सात्यकिर्पि ततस्तूर्णं भीमस्य प्रियकाम्यया सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः ११ भीष्मस्तु निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः वातायमानै रश्वै
सैरपनीतो रणाजिरात् १२ भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महारथे प्रजज्वाल यथा वह्निर्दहन्कक्षमिवोल्बणः १३ स हत्वा सर्वकालिङ्गान्सेनामध्ये व्य
वस्थितः नैनमभ्युत्सहन्केचित्तावका भरतर्षभ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्ये वाहपसर्पिनं १४ संपूज्यमानः पा
ञ्चाल्यैर्मत्स्यैश्च भरतर्षभ धृष्टद्युम्नं परिष्वज्य समीपाद्रथमासदत् १५ अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः प्रहर्षयन्यदुश्रेष्ठो धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः
१६ दिष्ट्या कलिङ्गराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान् शक्रदेवश्च कालिङ्गः कालिङ्गाश्च मृधे हताः १७ स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलं महा
व्यूहः कलिङ्गानामेकेन मृदितस्त्वया १८ एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिंदमः रथाद्रथमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पाण्डवं ततः स्वरथमारुह्य पुनरेव म
हारथः १९ तावकानवधीत्क्रुद्धो भीमस्य बलमादधत् १९ इति भीष्मपर्वणि अध्यायः ५१ संजय उवाच गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भा
रत रथनागाश्वपत्तीनां सादिनां च महाक्षये १ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना समसज्जत पाञ्चाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः २ स लोकवि
दितानश्वान्निजघान महाबलः द्रोणेः पाञ्चालदायादः शितैर्दशभिराशुगैः ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः द्रौणिः पाञ्चालदायादमभ्यवर्षन्न
द्दयेषुभिः ३ धृष्टद्युम्नं तु संयुक्तं द्रौणिना दृष्ट्वा भारत सौभद्रोऽभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशितान्शरान् ४ स शल्यं पञ्चविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः अश्व
त्थामानमष्टाभिर्विव्याध भरतर्षभ ५ आर्जुनिं तु ततस्तूर्णं द्रौणिर्विव्याध पत्रिणा शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः ६ लक्ष्मणस्तव पौत्र

धीत५ २५६ ५२

भा॰
२२२

वर्त्ततसंक्रुद्धस्तपोपुष्यमवर्त्तत ८ दौर्योधनस्तु संक्रुद्धः सौभद्रं निशितैः शरैः विव्याध समरे राजंस्तदद्भुतमिवाभवत २ अभिमन्युश्च संक्रुद्धो भ्रा
तांसमरे तर्षभ शरैः पंचशतैः क्षिप्रं क्षिप्रहस्तोभ्यविध्यत ९ लक्ष्मणोपि ततस्तस्य धनुश्छित्त्वेष्टदर्पितः मुष्टिदेशे महाराज ततस्तच्चुक्रुशुर्जनाः
१० तद्विहाय धनुश्छिन्नं सौभद्रः परवीरहा अन्यदादत्तवांश्चित्रं कार्मुकं वेगवत्तरं ११ तौ तत्र समरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ अन्योन्यं निशि
तैस्तीक्ष्णैर्जघ्नतुः पुरुषर्षभौ १२ ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महाबलं पातितं तव पुत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः १३ संनिवृत्ते ततस्तस्मिन्सर्व एव ज
नाधिपाः अर्जुनेः रथवंशेन समंतात्समवारयन् १४ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयः न स्म व्यथयते राजन्कृष्णतुल्यपराक्रमः १५
सौभद्रमथ संयुक्तं दृष्ट्वा तत्र धनंजयः अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजं १६ ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः अभ्यवर्त्त
न्त राजानः सहसा सव्यसाचिनं १७ उद्धूतं सहसा भौमं नराश्वरथसादिभिः दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत। तानि नागसहस्राणि भूमि
पालशतानि च तस्य बाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्त्तंत सर्वशः १८ प्रणेदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः कुरूणामनयस्तीव्रः समपद्य
तदारुणः १९ नाप्यंतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः २० सादितध्वजनागास्तु हताश्वा रथिनो भृशं
विप्रद्रुता रथाः केचिद्दृश्यंते रथयूथपाः २१ विरथा रथिनश्चान्ये धावमानास्ततस्ततः तत्र तत्रैव दृश्यंते सायुधाः सांगदैर्भुजैः २२ हयारो
हा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दंतिनः अर्जुनस्य भयाद्राजन्समंतात्विप्रदुद्रुवुः २३ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च हयेभ्यश्च नराधिपाः पातिताः पा
त्यमानाश्च दृश्यंतेर्जुनसायकैः २४ सगदानुद्यतान्बाहून्सखड्गांश्च विशांपते सप्रासांश्च सतूणीरान्सशरासनान् २५ सांकुशा
न्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणां चिच्छेद निशितैर्बाणै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा २६ परिघाणां प्रदीप्तानां मुद्गराणां च मारिष

स२ नस२सैना२

[illegible] नासानोविंरिपालानानिविदुः शानोचसंयुगे २७ पाश्वयानीतीक्ष्णानोमेरालांचमारिष प्रमोहानोकथाणांचपोत्रा
णांचापिमारिष २८ एशापत्समरश्रेष्ठकेविकीर्णोऽगाणाक्षितौ नासीत्तत्रपुमान्कश्चित्तत्रवसैन्यस्यमारिष २९ योऽर्जुनंसमरेशूरंसंस्तुशेयान्तायचन
योयोहिसमरेपार्थमस्तुघातिविशांपते ३० सर्वारैर्विशिरैर्वेत्तीक्ष्णैः परलोकायनायते तेषुविद्रुवमाणेषुतवयोधेषुसर्वशः ३१ अर्जुनोवासु
देवश्चशंखंदध्मतुरुत्तमौ तत्सम्प्रेक्ष्यबलंदृष्ट्वापितादेवव्रतस्तव ३२ अब्रवीत्समरेशूरंभारद्वाजंस्मयन्निव एषपाण्डुसुतोवीरःकृष्णेनसहितो
बली ३३ तथाकरोतिसैन्यानियथाकुर्याद्धनंजयः नत्वेषसमरेशक्योजेतुमद्यकथंचन ३४ यथास्यदृश्यतेरूपंकालान्तकयमोपमं नलिवि
र्नेपितुंचापिशक्येयमहतीचमूः ३७ अन्योन्यमेससपापश्यद्रवतीयंवरूथिनी एषचास्तंगिरिश्रेष्ठंभानुमान्प्रतिपद्यते ३८ चक्षूंषिस
र्वलोकस्यसंहरन्निवसर्वथा तत्रावहारंसंप्राप्तंमन्येऽहंपुरुषर्षभ ३९ श्रान्ताभीताश्चयोधानयोत्स्यन्तिकर्हिचन एवमुक्त्वाततोभी
ष्मोद्रोणमाचार्यसत्तमं ४० अवहारमथोचक्रेतावकानांमहारथः ततोवहारःसैन्यानांतवतेषांचमारिष ४१ अस्तंगच्छतिसूर्ये
ऽभूत्सन्ध्याकालेचवर्तति ४२ इतिश्री[illegible]अध्यायः ७१ संजयउवाच प्रभातायांतुशर्वर्यांभीष्मःशान्तनवस्ततः
अनीकान्यनुसंयानेव्यादिदेशपरंतपः १ गारुडंचमहाव्यूहंचक्रेशान्तनवस्तदा पुत्राणांतेजयाकांक्षीभीष्मःकुरुपितामहः २ गरु
डस्यस्वयंतुंडेपितादेवव्रतस्तव चक्षुषीचमहाभोजःकृतवर्माचसात्वतः ३ अश्वत्थामाकृपश्चैवशिरस्यास्तांयशस्विनौ त्रिग
र्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्चसंयुतैः ४ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिष मद्रकाःसिन्धुसौवीरास्तथापंचनदाश्च
ये ५ जयद्रथेनसहितायीवायांसंनिवेशिताः पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः श्रीगणेशायनमः ॥

६ किरातविदेहावावंसौ कांबोजाश्च शकैः सह पुच्छमासन्महाराज हारहूणाश्च मारिष ७ मागधाश्च कलिंगाश्च दासेरकगणैः सह दक्षिणं
पक्षमासाद्य स्थिता व्यूहस्य दंशिताः ८ कारूषाश्च विकुंजाश्च मुंडाः कौंडीवृषास्तथा बृहद्बलेन सहिता वामपार्श्वं समास्थिताः ९ दृष्ट्वा व्यू-
हं तु तत्सैन्यं सव्यसाची परंतपः धृष्टद्युम्नेन सहितः प्रत्यव्यूहत संयुगे १० तावकानां तु तं व्यूहं प्रत्यव्यूहंत पांडवाः अर्धचंद्रेण व्यूहेन व्यूहेनाति-
दारुणा ११ दक्षिणं शृंगमास्थाय भीमसेनो व्यरोचत नानाशस्त्रौघसंपन्नैः देशैर्नृपैर्वृतः १२ तदन्वेव विराटश्च द्रुपदश्च महारथः तदनंतरमेव
वायुनीलो नीलायुधैः सह १३ नीलादनंतरश्चैव धृष्टकेतुर्महारथः चेदिकाशिककारूषैः पौरवैश्चाभिसंवृतः १४ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च पांचाला-
श्च प्रभद्रकाः मध्ये सैन्येन महता स्थिता युद्धाय भारत १५ तथैव धर्मराजोपि गजानीकेन संवृतः ततस्तु सात्यकी राजन् द्रौपद्याः पंच चात्मजाः
१६ अभिमन्युस्ततस्तूर्णं इरावांश्च ततः परं भैमसेनिस्ततो राजन् केकयाश्च महारथाः १७ ततोऽभूद् द्विपदां श्रेष्ठो वामपार्श्वमुपाश्रितः सर्व-
स्य जगतो गोप्ता यस्य गोप्ता जनार्दनः १८ एवमेतन्महाव्यूहं प्रत्यव्यूहंत पांडवाः वधार्थं तव पुत्राणां तत्पक्षं ये च संश्रिताः १९ ततः प्र-
ववृते युद्धं व्यतिषिक्तरथद्विपं तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरं २० हस्त्यौघाश्च रथौघाश्च तत्र तत्र विशांपते संपतंतो व्यदृश्यं-
त निघ्नंतस्ते परस्परं २१ धावतां च रथौघानां पृथक्पृथक् बभूव तुमुलः शब्दो मिश्रो दुंदुभिनिस्वनैः २२ दिवस्पृङ् नरवी-
राणां निघ्नतामितरेतरं संप्रहारे सुतुमुले तव तेषां च भारत २३ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्याय ५१ संजय उवाच ततो व्यूढेष्व-
नीकेषु [illegible] तावकैः धनंजयो रथानीकमवधीत्तव भारत १ शरैरतिरथो युद्धे पातयन् रथयूथपान् ते वध्यमानाः पार्थे-
न कालेनेव युगक्षये २ धार्तराष्ट्रा रणे यत्ना पांडवान् प्रत्ययोधयन् प्रार्थयाना यशो दीप्तं मृत्युं कृत्वा निवर्तनं ३ एकाग्रमनसो भू-

ब्रितमेघवर

भी.
२२४

उद्यानांबरूपिणी नभंजुर्वहुशोणांजंस्ते चापजपंतसंयुगे ४ दुर्बद्धिरथ्यमग्नैश्चापविर्वेद्धिरेवच पांडवैः कौरवैयैश्चनप्राज्ञायतकिंचन ५ उदतिष्ठद्रजो
भौमंछादयानंदिवाकरं नदिशःप्रदिशश्चापितत्रोजुःकथंचन अनुमानेनसंज्ञाभिर्नामगोत्रैश्चसंयुगे ६ वर्त्ततेस्मतदायुद्धंतत्रतत्रविशांपते
नव्यूहोभिद्यतेतत्रकौरवाणांविशांपते रक्षितंसत्यसंधेनभारद्वाजेनमारिष तथैवपांडवेयानांरक्षितःसव्यसाचिना नाभिद्यतमहाव्यूहोभी
मेनचसुरक्षितं सेनाग्रादृत्तिनिष्पत्यप्रायुध्यंस्तत्रमानवाः उभयोःसेनयोराजन्व्यतिषिक्तरथद्विपाः १० हयारोहैर्हयारोहाःपातितेस्मिन्महाहवे ऋष्टि
भिर्विमलाग्राभिःप्रासैरपिचसंयुगे ११ रथीरथिनमासाद्यवारोःकनकभूषणैः पातयामाससमरेतस्मिन्नतिभयंकरे १२ गजारोहागजारोहा
न्नाराचशरतोमरैः संयुक्तान्पातयामासुस्तत्रैवचसंघशः १३ पत्तिसंघारणेपत्तीन्भिंडिपालपरश्वधैः न्यपातयंतसंहृष्टाःपरस्परकृता
गमः १४ रथीनंसमरेराजन्नासाद्यगजयोधिनं सगजंपातयामाससगजीचरथिनंतदा १५ रथिनंचहयारोहःप्रासेनभरतर्षभ पातयामा
ससमरेरथीचहयसादिनं १६ न्यपातयच्छितैःशस्त्रैःसेनयोरुभयोरपि गजारोहाहयारोहान्पातयामासुराहवे १७ हयारोहागजस्थांश्चतद
द्भुतमिवाभवत् गजारोहैश्चापितथातत्रपदातयः [illegible] पातिताःसमदृश्यंतत्तैश्चापिगजयोधिनः पत्तिसंघाहयारोहैःसादिसंघाश्चपत्तिभिः १९
पत्समानाव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः ध्वजैस्तत्रापि [illegible] विद्धैश्चकार्मुकैस्तोमरैस्तथा
२० प्रासैस्तथागदाभिश्चपरिघैःकंपनैस्तथा शक्तिभिःकवचैश्चित्रैःकणपैरंकुशैरपि २१ निस्त्रिंशैर्विमलैश्चैवस्वर्णपुंखैःशरैस्तथा
परिस्तोमैःकुथाभिश्चकंबलैश्चमहाधनैः २२ भूर्भातिभरतश्रेष्ठस्रग्दामैरिवचित्रिता नराश्वकायैःपतितैर्दंतिभिश्चमहाहवे २३ अगम्य
रूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा प्रशशामरजोभौमंव्युक्षितं [illegible]

भा.
२२४

नरशोणितैः २४ दिशश्च विमलाः सर्वास्समपद्यंत भारत उत्थितान्यगणेयानि कबंधानि समंततः २५ चिह्नभूतानि जगतो विनाशार्थाय भारत तस्मि
न्युद्धे महारौद्रे वर्तमाने सुदारुणे २६ प्रत्यदृश्यंत रथिनो धावमानाः समंततः ततो भीष्मश्च द्रोणश्च सैंधवश्च जयद्रथः २७ पुरुमित्रो विकर्ण
श्च शकुनिश्चापि सौबलः एते समरदुर्धर्षाः सिंहतुल्यपराक्रमाः २८ पांडवानामनीकानि बभंजुः समरे स्थिताः तथैव भीमसेनोपि राक्षसश्च
घटोत्कचः २९ सात्यकिश्चेकितानश्च द्रौपदेयाश्च भारत तावकांस्तव पुत्रांश्च सहितान्सर्वराजभिः ३० द्रावयामासुराजौ ते त्रिदशा
दानवानिव तथा ते समरेन्योन्यं निघ्नंतः क्षत्रियर्षभाः ३१ रक्तोक्षिता घोररूपा विरेजुर्दानवा इव विजित्य च रिपून्वीरान्सेनयोरुभयोरपि
३२ व्यदृश्यंत महामात्रा ग्रहा इव नभस्तले ततो रथसहस्रेण पुत्रो दुर्योधनस्तव ३३ अभ्ययात्पांडवान्युद्धे राक्षसं च घटोत्कचं तथैव पां
डवाः सर्वे महत्या सेनया सह ३४ भीष्मद्रोणौ रणे शूरौ प्रत्युद्ययुररिंदमौ किरीटी तु ययौ क्रुद्धः समंतात्पार्थिवोत्तमान् ३५ आर्जुनिः सात्यकि
श्चैव प्ययातां सौबलं बले ततः प्रववृते भूयः संग्रामो लोमहर्षणः ३६ तावकानां परेषां च जिगीषूणां परस्परं ३६ इति भीष्मपर्वणि अध्याय ५२
५३ संजय उवाच ततस्ते पार्थिवाः क्रुद्धाः फाल्गुनं वीक्ष्य संयुगे रथैरनेकैः साहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् १ अथैनं रथवंशेन कोष्ठकीकृत्य भारत शरैः
सुबहुसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् २ शक्तीश्च विमलास्तीक्ष्णा गदाश्च परिघैः सह प्रासान्परश्वधांश्चैव मुद्गरान्मुसलानपि ३ चिक्षिपुः समरे क्रु
द्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति शस्त्राणामथ तां वृष्टिं शलभानामिवायतिं ४ रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरति
मानुषं ५ देवदानवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः साधु साध्विति राजेंद्र फाल्गुनं प्रत्यपूजयन् ६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च महत्या सेनया सह गां

धारानसमरेशूरान्कुरुन्पु·सहसौबलान् ७ ततः सौबलकाः शूरा वार्ष्णेयस्य रथोत्तमं तिलशश्छिच्छिदुः क्रोधाच्छरैर्नौविधैरपि ८ सात्यकिस्तु रथंस्य
त्वावर्त्तमानेमहाजवे अभिमन्योरथंतूर्णमारुरोहपरंतपः ९ तावेकरथसंयुक्तौ सौबलेयस्यवाहिनीं नघ्नतुर्निशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः १०
द्रोणभीष्मौरणेयत्तौ नौवस्यवाहिनीं नाशयेतांशरैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रपरिच्छदैः ११ ततोधर्मसुतोराजामाद्रीपुत्रौचपाण्डवौ निघ्नतांसर्वसैन्यानांद्रोणानी
कमुपाद्रवन् १२ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं यथादेवासुरंयुद्धंपूर्वमासीत्सुदारुणं १३ कुर्वाणौतुमहत्कर्मभीमसेनघटोत्कचौ दुर्यो
धनस्ततोभ्येत्यतावुभाववारयत् १४ तत्राद्भुतमपश्यामहैडिंबस्यपराक्रमं अतीत्यपितरंयुद्धेयदयुध्यतभारत १५ भीमसेनस्तुसंक्रुद्धो दु
र्योधनममर्षणं हृदिविव्याधपृषत्केनप्रहसन्निवपाण्डवः ततोदुर्योधनोराजाप्रहारवरपीडितः निषसादरथोपस्थेकश्मलंचजगामह १७ तंविसं
ज्ञमथोदृष्ट्वात्वरमाणोस्यसारथिः अपोवाहरणाद्राजंस्ततःसैन्यमभज्यत १८ ततस्तांकौरवींसेनांद्रवमाणांततस्ततः निघ्नन्भीमःशरैस्तीक्ष्णैरनुव
व्राजपृष्ठतः १९ पार्षतश्चरथश्रेष्ठोधर्मपुत्रश्चपाण्डवः द्रोणस्यपश्यतःसैन्यंगांगेयस्यचभारत २० जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः
द्रवमाणंततःसैन्यंतवपुत्रस्यसंयुगे २१ नाशक्नुतांवारयितुंभीष्मद्रोणौमहारथौ वार्यमाणंचभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना २२ विद्रवत्येवतत्
सैन्यंपश्यतोर्द्रोणभीष्मयोः ततोरथसहस्रेषुविद्रवत्सुततस्ततः २३ तावस्थितावेकरथेसौभद्रशिनिपुंगवौ सौबलिंसमरेसेनांनाशयेतांपरंतप
२४ शुशुभातेततस्तौनशैनेयकुरुपुंगवौ अमावास्यांगतौयद्वत्सोमसूर्यौनभस्तले २५ अर्जुनस्तुततःक्रुद्धस्तवसैन्यंविशांपते ववर्षशरवर्षे
णधाराभिरिवतोयदः २६ वध्यमानंततस्तत्तुशरैःपार्थस्यसंयुगे दुद्रावकौरवंसैन्यंविषादभयकंपितं २७ द्रवतस्तान्समालोक्यभीष्मद्रोणौ।

महाबलौ न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्योधनादिभिस्तैर्विशितौ ततो दुर्योधनो राजा समामाभाष्य विशांपते स्ववर्णयत तत्सैन्यं रूपमासां समीपतः २९ पत्रपत्रस्तुतेन
सैधायः पश्यति भारत तत्र तत्र स्म वर्त्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ३० नातिवृत्तान्समीक्ष्यैव ततो मे पीतो रजनाः अन्योन्यस्पर्द्धया राजन्तूत्त्वे यांश्चेवतस्थि
रे ३१ पुनरेव वर्त्तते तेषां वेगम्प्रसाद्य विशांपते एषितः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति ३२ सन्निवृत्तास्ततस्त [stain] स्तो दृष्ट्वा राजा सुयोधनः अब्रवीत्त्वरितो ग
त्वा भीष्मं शांतनवं वचः ३३ पितामह नियोद्धेयं पत्त्वा वस्यामि भारत नानुरूपमहं मन्ये त्वं जीवति कौरव ३४ द्रोणो चास्त्रविदां श्रेष्ठः सपुत्रः सुहृदस्तथाने
लुपैचैव महेष्वासः स्नेहो पहस्थिती न पांडवानतिबलांस्तव मन्ये कथंचन ३५ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रोणोश्चापि कृपस्तथा अनुमन्ता वा पा
पुत्रस्तानं तव पितामह ३६ यथेमां क्षमसे वीरवध्यमानां वरूथिनीं सोमिकाश्च तथा राजन्पूर्वमेव समागमे ३७ न यास्ये पांडवान्संख्ये
नापि मा सकि पार्षतौ श्रुत्वा हे ववचनं तस्य माध्यायेस्य च भारत ३८ कर्णो न सहितं हृषीचित्रपानस्तदैवहि पदिनाहे पीत्वाज्यो पुवाध्यामिह
संयुगे ३९ विक्रमे [illegible] णानुरूपेण युध्यतां पुरुषर्षभौ एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ४० अब्रवीत्तनयं तुभ्यं क्रोधाद्वारन्तवक्षु
षी वक्रुष्टोसि महाराजन पश्यमुक्तो हि ते वचः ४१ अजेयाः पांडवा युद्धे देवैरपि सवासवैः यत्तु शक्यं मया कर्त्तुं वृद्धेनाद्य नृपोत्तम ४२ करिष्या
मि यथाशक्तिः प्रेक्षेदानीं सबांधवः अद्य पाण्डुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सह बंधुभिः ४३ मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः एवमुक्त
स्तु भीष्मेण पुत्रस्तव जनेश्वरः ४४ दध्मौ शंखं मुदा युक्तो भेरिञ्च समनादयत पांडवापि ततो राजन्श्रुत्वा तं निनदं महत् ४५ दध्मुः शंखांश्च
भेरीश्च मुरजांश्चाप्यवादयन् ४६ इति श्रीभीष्मपर्वणि अध्यायः ५२ धृतराष्ट्र उवाच प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन्युद्धे भीष्मेण दारुणे ॥

ममपुत्रस्यवायेत्रक्रोधितेनविशांपते १ भीष्मःकिमकरोत्तत्रपांडवेयेषुसंजय पितामहोवापांचालांस्तन्ममाचक्ष्वसंजय २ संजयउवाच गतेपू
र्वाह्णेपिहेतस्मिन्नहनिभारत पश्चिमांदिशमास्थायप्रस्थिते(?)चदिवाकरे ३ जयंप्राप्तेषुहृष्टेषुपांडवेषुमहात्मसु सर्वधर्मविशेषज्ञःपितादेवव्रतस्तव
४ अभ्ययाज्जवनैरश्वैःपांडवानामनीकिनीं महत्यासेनयागुप्तस्तवपुत्रैश्चसर्वशः प्रावर्ततततोयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं अस्माकंपांडवैःसार्द्धमनयात्त
वभारत ६ धनुषांकूजतांतत्रतलानांचाभिहन्यतां बभूवतुमुलःशब्दोगिरीणामिवदीर्यतां ७ तिष्ठस्थितोस्मिविध्यैनंनिवर्तस्वस्थिरोभवस्थि
तोस्मिप्रहरेत्येवंशब्दाःश्रूयंतसर्वतः ८ कांचनेषुतनुत्रेषुकिरीटेषुध्वजेषुच शिलानामिवशैलेषुपततांनामभूत्स्वनः ९ पतितान्युत्तमांगानि
बाहवश्चविभूषिताः व्यचेष्टंतमहींप्राप्यशतशोथसहस्रशः १० हृतोत्तमांगाःकेचित्तुतथैवोद्यतकार्मुकाः प्रगृहीतायुधाश्चैवतस्थुःपुरुषस
त्तमाः ११ प्रावर्ततमहावेगानदीरुधिरवाहिनी मातंगांगशिलाघोरामांसशोणितकर्दमा १२ वराश्वनरनागानांशरीरप्रभवातदापरलोका
र्णवमुखीगृध्रगोमायुमोदिनी १३ नदृष्टंनश्रुतंचापियुद्धमेतादृशंनृप यथातवसुतानांचपांडवानांचभारत नासीद्रथपथस्तत्रयोधैर्युधि
निपातितैः गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतं १५ विकीर्णैःकवचैश्चित्रैःशिरस्त्राणैश्चमारिष शुशुभेतद्रणस्थानंशरदीवनभस्तलं १६
विनिर्भिन्नानराःकेचित्तत्रापीउत्प्रकर्षिताः अदीनाःसमरेशत्रूनभ्यधावंतदर्पिताः १७ तातभ्रातःसखेबंधोवयस्यममातुल मामापरित्यजेत्य
न्येचुक्रुशुःपतितारणे आधावाभ्येहिकिंभीतोसिक्वयास्यसि स्थितोहंसमरेमाभैरितिचान्येविचुक्रुशुः १९ तत्रभीष्मःशांतनवोनि
त्यंमंडलकार्मुकः मुमोचबाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषोपमान् २० शरैरेकायनीकुर्वन्दिशःसर्वायतव्रतः जघानपां॥७॥श्री

म३ नं३

उदरस्थानादिर्श्यदिशप्रभारत २१ नसन्धेरथमार्गेषुदर्शयन्पाणिलाघवं अलातचक्रवद्राजंस्तत्रतत्रस्मदृश्यते २२ तमेवंसमरेशत्रुपांडवाःसंजयैः
सहअनेकशतसाहस्रंसमपश्यंतलाघवे २३ मायाकृतात्मानमिवभीष्मंतत्रस्ममेनिरे पूर्वस्यादिशितंदृष्ट्वाप्रतीच्यांददृशुर्जनाः २४ उदीच्यांचैनमा
लोक्यदक्षिणापांतथैवच प्रतिएध्यत्समरेगांगेयंप्रत्यदृश्यत २५ नचैपाण्डवेयानांकश्चिद्भीष्मंकोतिवीक्षितुं विशिखानेवपश्यन्तिभीष्मचापच्युता
न्वहून् २६ कुर्वाणंसमरेकर्मसूदयानंचवाहिनीं व्याक्रोशंतरणेतत्रवीरावहुविधंवहु २७ अमानुषेणरूपेणचरंतंपितरंतव शलभाइवरा
जानःपतंतिस्मसमीरिताः २८ भीष्माग्निमभिसंक्रुद्धविनाशायसहस्रशः नहिमोघःशरःकश्चिदासीद्भीष्मस्यसंयुगे २९ नरनागाश्वकायेषुवहु
त्वाल्लघुवेधिनः भिनत्येकेनचरेणसमुक्तेनपतत्रिणा ३० गजंकंटकसन्नाहंवज्रेणेवशिलोच्चयं द्वौत्रीनपिगजारोहान्पिंडितान्वर्मितानपि ३१
नाराचेनसुतीक्ष्णेननिजघानपितातव योयोभीष्मंनरव्याघ्रमभ्येतियुधिकश्चन ३२ मुहूर्तदृष्टःसमयापतितोभुविदृश्यते एवंसाधर्मराजस्य
वध्यमानामहाचमूः ३३ भीष्मेणातुलवीर्येणव्यशीर्यतसहस्रधा प्रकाल्यतमहासेनाशरवर्षाभिपीडिता ३४ पश्यतोवासुदेवस्यपार्थस्यच
महात्मनः पतमानापितेवीरद्रवमाणान्महारथान् ३५ नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् महेंद्रसमवीर्येणभज्यमानामहा
चमूः ३६ अभज्यतमहाराजनवद्वौसहधावतः अविद्धनरनागाश्वंपतितध्वजकूवरं ३७ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनं जघाना
त्रपितापुत्रंपितरंतया ३८ प्रियंसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः विमुच्यकवचंचान्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः ३९ प्रकीर्यकेशान्
धावंतप्रत्यदृश्यंतभारत तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथयूथपं ददृशेपांडुपुत्राणांसैन्यमार्तस्वनंतदा प्रभज्यमानंसैन्यंचदृष्ट्वापा

पत्र२ रा३

भा॰भी॰
२२७

एवमेवस्तनः ४१ उवाच पार्थः कृष्णं तु तिष्ठ यावत्समं अयं स कालः संप्राप्तः पार्थयः कांक्षितस्तव ४२ प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमुह्य
से पुरा पार्थ कथितं वाक्यं पुराणं हीसमागमे भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान् सानुबंधान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यंति सं
युगे ४४ इति तत्कुरु कौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम बीभत्सो पश्य शोभेस्त्वं भज्यमानमितस्ततः ४५ एवं त्वमहीपालान्पश्य युधिष्ठिरे बले
दृष्ट्वा तु समरे भीष्मं व्यात्ताननमिवांतकं ४६ भयार्त्ता तत्र नश्यंति सिंहं क्षुद्रमृगा इव एवमुक्तः प्रत्युवाच वासुदेवं धनंजयः ४७ चोदयाश्वा
न्यतो भीष्मो विगाह्यैव बलार्णवं पातयिष्यामि दुर्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहं ४७ ततोऽश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामास माधवः यतो भीष्मरथो
राजन्दुष्प्रेक्ष्यो रश्मिवानिव ४९ ततस्तत्पुनरावृत्तं युधिष्ठिरबलं महत् दृष्ट्वा पार्थं महाबाहुं भीष्मायोद्यंतमाहवे ५० ततो भीष्मः कुरु
श्रेष्ठः सिंहवद्विनदन्मुहुः धनंजयरथं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत् ५१ क्षणेन स रथस्तस्य सध्वजः सहसारथिः शरवर्षेण महता संछन्नो न प्रका
शते ५२ वासुदेवस्त्वसंभ्रांतो धैर्यमास्थाय सत्ववान् चोदयामास तानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ५३ ततः पार्थो धनुर्गृह्य दिव्यं जल
दनिस्वनं पातयामास भीष्मस्य धनुश्छित्वा शितैः शरैः ५४ स छिन्नधन्वा कौरव्यः पुनरन्यन्महद्धनुः निमेषांतरमात्रेण सज्यं चक्रे पिता तव रामा॰
५५ विचकर्ष ततो दोर्भ्यां धनुर्जलदनिस्वनं अथास्य तदपि क्रुद्धश्चिच्छेद धनुरर्जुनः ५६ तस्य तत्पूजयामास लाघवं शांतनोः सुतः साधु २२७
पार्थ महाबाहो साधु भो॥ श्रीरामचंद्रजी सहाय श्रीगंगाजी सहाय श्रीहनुमानजी सहाय श्रीबीसरजी सहाय॥ अनपूर्णाजी सहाय॥॥

पांडुनंदन ५७ लब्धैवैतद्युक्तरूपंमहत्कर्मधनंजय प्रीतोस्मिसुदृढंपुत्रकुरुयुद्धंमयासह ५८ इतिपार्थंप्रशस्याथप्रगृह्यान्यन्महद्धनुः मु
मोचसमरेवीरःशरान्पार्थरथंप्रति ५९ अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलं मोघान्कुर्वंछरांस्तस्यमंडलान्यचरल्लघु तथापिभीष्मः
सुदृढंवासुदेवधनंजयौ विव्याधनिशितैर्बाणैःसर्वगात्रेषुमारिषशुशुभातेनरव्याघ्रौतौभीष्मशरविक्षतौ ६० गोवृषाविवनर्दंतौ
विषाणोल्लिखितांकितौ पुनश्चापिसुसंक्रुद्धःशरैःशतसहस्रशः कृष्णयोर्मंदशास्संक्रुद्धोभीष्मश्चावारयद्दिशः वार्ष्णेयंचशरैस्ती
क्ष्णैःकंपयामासरोषितः ६२ मुहुरभ्युत्स्मयन्भीष्मःप्रहस्यस्वनवत्तदा ततः कृष्णस्तुसमरेदृष्ट्वाभीष्मपराक्रमं ६३ संप्रेक्ष्यचमहाबा
हुःपार्थस्यमृदुयुध्यतो तंभीष्मंशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि ६४ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः वरान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्य
सैनिकान् ६५ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले अमृष्यमाणोभगवान्केशवःपरवीरहा ६६ अचिंत्यपरमेयात्मानास्तियौधि
ष्ठिरेबले एकाह्नाद्धिरणेभीष्मोनाशयेद्दैत्यदानवान् ६७ किमुपांडुसुतान्युद्धेसबलान्सपदानुगान् द्रवतेचमहत्सैन्यंपांडवस्यमहा
त्मनः ६८ एतेचकौरवास्तूर्णंप्रभग्नान्दृश्यसोमकान् आद्रवंतिहृष्टाहर्षयंतःपितामहं ६९ सोहंभीष्मंविहन्म्यद्यपांडवार्थायदं
शितः भारमेतंविनेष्यामिपांडवानांमहात्मनां ७० अर्जुनोपिहिशरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोपिसंयुगे कर्तव्यंनाभिजानातिरणेभीष्मस्य
गौरवात् ७१ तथाचिंतयतस्तस्यभूयएवपितामहः प्रेषयामाससंक्रुद्धःशरान्पार्थरथंप्रति ७२ तेषांबहुत्वाद्धिभृशंशराणां
दिशोथसर्वाःपिहिताबभूवुः नचांतरिक्षंनदिशोनभूमिर्नभास्करोदृश्यतरश्मिमाली ववुश्चवातास्तुमुलाःसधूमादिशश्चसर्वाःक्षु
भिताबभूवुः द्रोणोविकर्णो ॥ ७ श्री ॥

पले५

श्चजयद्रथश्च भूरिश्रवाः कृतवर्मा कृपश्च ७३ श्रुतायुरम्बष्ठपतिश्च राजा विंदानुविंदौ च सुदक्षिणाश्च प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे वसातयः
क्षुद्रका मालवाश्च ७४ किरीटिनं त्वरमाणाभिसस्रुर्निदेशगाः शांतनवस्य राज्ञः तं वाजिपादातिरथौघजालैरनेकसाहस्रशतैर्दृशी ७५ किरी
टिनं संपरिवार्य मार्गणैः शिनेर्नप्तावारणायुथपैश्च ततस्तद्दृष्ट्वार्जुनवासुदेवौ पदातिनागाश्वरथैः समंतात ७६ अभिद्रुतौ शस्त्रभृतां
वरिष्ठौ शिनिप्रवीरोभिससार तूर्णं स तान्यनीकानि धनुष्मतां वरः शिनिप्रवीरः सहसाभिपत्य ७७ चकार साह्यमथार्जुनस्य विष्णुर्य
था वृत्रनिषूदनस्य विशीर्णनागाश्वरथध्वजौघं भीष्मेण वित्रासितसर्वयोधं ७८ युधिष्ठिरानीकमभिद्रवंतं प्रोवाच संहृश्य शिनि
प्रवीरः क्व क्षत्रिया यास्यथ नैष धर्मः सतां पुरस्तात्कथितः पुराणैः ७९ मा स्वप्रतिज्ञां समजत प्रवीराः स्ववीरधर्मान्न परिपालयध्वं
तान्वासवानंतरजो निशम्य नरेंद्रमुख्यान्द्रवतः समंतात् पार्थस्य दृष्ट्वा मृदुयुध्यतां च भीष्मं च संख्ये समुदीर्यमाणं अमृष्यमाणस्त
तो महात्मा यशस्विनं सर्वदशार्हभर्ता ८१ उवाच शैनेयमभिप्रशंसन् दृष्ट्वा कुरूनापततः समंतात् ये यांति यांत्वेव शिनिप्रवीर येपि स्थिताः
सात्वत तेपि यांतु ८२ भीष्मं रथात्पश्य निपात्यमानं द्रोणं च संख्ये सगणं मया त्वं नमे बले सात्वत कौरवाणां क्रुद्धस्य युद्धे न रणे प्रकश्चि
त ८३ तस्मादहं गृह्य रथांगमुग्रं प्राणं हनिष्यामि महाव्रतस्य निहत्य भीष्मं सगणं तथाजौ द्रोणं च शैनेय रथप्रवीर ८४ प्रीतिं करिष्यामि
धनंजयस्य राज्ञश्च भीमस्य तथाश्विनोश्च निहत्य सर्वान्धृतराष्ट्रपुत्रांस्तत्पक्षिकापेच ॥ ५९ ॥ ५ ॥

नेदं मुखं च ... राज्येन राज्ञा तनमज्ञातशत्रुं संपालयिष्यत्यहमग्रहृष्टः ततः सुनाभं वसुदेवपुत्रः सूर्यप्रभं वज्रसमं स्वतुल्यं ८६ सुरांतमुद्यम्य भुजेन चक्रं रथादवप्लुत्य विसृज्य वाहान् संकं-
पयन् गां चरणौ महात्मा वेगेन कृष्णः प्रससार भीष्मं ८७ मदांधमाजौ समुदीर्णदर्पं सिंहो जिघांसन्निव वारणेंद्रं सोभ्यद्रवद्भीष्ममनीकमध्ये क्रुद्धो महेंद्रावरजः प्रमाथी ८८ व्यालंबिपीतांत-
पटश्चकाशे घनो यथा खेचिविभा पिनद्धः सुदर्शनं चास्य रराज शौरेस्तच्चक्रपद्मं सुभुजोरुनालं ८९ यथादिपद्मं तरुणार्कवर्णं रराज नारायणनाभिजातं तं कृष्णकोपोदयसूर्यबुद्धं क्षु-
रांततीक्ष्णाग्रसुजातपत्रं ९० तस्यैव देहोरुसरः प्ररूढं रराज नारायणनाभिनालं तमात्तचक्रं प्रणदंतमुच्चैः क्रुद्धं महेंद्रावरजं समीक्ष्य ९१ सर्वाणि भूतानि भृशं विनेदुः क्षयं कु-
रूणामिति चिंतयित्वा स वासुदेवः प्रगृहीतचक्रः संवर्तयिष्यन्निव जीवलोकं ९२ अभ्युत्पतन् लोकगुरुर्बभासे भूतानि धक्ष्यन्निव धूमकेतुः तमापतंतं प्रगृहीतचक्रं समीक्ष्य देवं द्विपदां
वरिष्ठं ९३ असंभ्रमात्कार्मुकबाणपाणी रथे स्थितः शांतनवोभ्युवाच एह्येहि देवेश जगन्निवास नमोस्तु ते शार्ङ्गगदासिपाणे ९४ प्रसह्य मां पातय लोकनाथ रथोत्त-
माद्भूतशरण्य संख्ये त्वया हतस्येह ममाद्य कृष्ण श्रेयः परस्मिन्निह चैव लोके ९५ संभावितोस्म्यंधकवृष्णिनाथ लोकैस्त्रिभिस्त्वं प्रथितप्रभावः रथावप्लुत्य ततस्त्वरावान्
पार्थः पदानुद्रुत्य यदुप्रवीरं ९६ जग्राह पीनोत्तमलंबबाहुं बाह्वोर्हरिं व्यायतपीनबाहुः निगृह्यमाणस्तु तदादिदेवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी ९७ आदाय वेगेन जगाम वि-
ष्णुर्जिष्णुं महावात इवैकवृक्षं पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मांतिकं तूर्णमभिद्रवंतं ९८ ॥ बलान्निजग्राह शनैर्महात्मा पदे च राजं दशमे कथंचित् अवस्थितं च
प्रणिपत्य हृष्टः संप्रीतोर्जुनः कांचनचित्रमाली ९९ उवाच कोपं प्रतिसंहरेति गतिर्भवान्केशव पांडवानां न हास्यसे कर्म यथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च १०० अ-

भी० २२९

तं गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाद्य भिंद्यात्तुजसंप्रयुक्ताः ततः प्रतिज्ञां समयं च तस्य जनार्दनः प्रीतमना निशम्य १ स्थितः प्रिये कौरवसत्तमस्य रथे स चक्रं भुजगारिकेतोः सताननीलात्तुना

र सान: प्रगृह्य शंखं हृदि यत्तो निहंता २ सिनादयामास दिशो नभश्च स पांचजन्यस्य रवेण गाढी विक्रियां ध निर्घोषा न्मृदंकुंडलं तेज रजोधिकीभ्या चितपत्र नेत्रं ३ विशुद्ध हेमप्रभ मिश्रितशोभं वि

उत्तस्थुः प्रेस्य कुरुप्रवीराः म हेंगभेरीपटह प्रणादा नेमिस्वना दुंदुभिनिस्वनाश्च ४ ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेषां नीकेषु ततः कुरूणां गोडीवघोषस्तनपित्लुकल्पो जगाम पार्थस्य

न भो दिशश्च ५ जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पांडव चापमुक्ताः ते कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्धं ६ प्रत्युद्ययावुद्यतबाणपाणिः कर्मविधस्त्विव धमकेतुः आया र्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुंखान् ७ दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्यो गदां शांतनवश्च शक्तिं स सप्तभिः सप्तशरप्रवेगान्संवार्य भूरिश्रवसा प्रयुक्तान् ८ सितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ ततः शुभामापततीं च शक्तिं विद्युत्प्रभां शांतनवेन मुक्तां ९ गदां च मद्राधिपबाहुमुक्तां द्वाभ्यां शराभ्यां निचकर्त वीरः ततो भुजाभ्यां बलवद्विकृष्य चित्रं धनुर्गांडिवमप्रमेयं १० महेंद्रमस्त्रं विधिवत्सुघोरं प्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे ततोत्तमास्त्रेण न

॥ तो महात्मा सवरि पनी का निमहाध ॥

रम० २२९

पी२

नुष्मान् ११ शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामास किरीटमाली शिलीमुखाः पार्थधनुर्विमुक्ताः प्रमथ्य ध्वजाग्राणि धनूंषि वाहान् १२ निकृत्य देहान्विविशुः परेषां
नरेंद्रनागेंद्रतुरंगमाणां ततो दिशः सोनुदिशश्च पार्थः शरैः सुधारैर्निशितैर्वितत्य १३ गांडीवशब्देन मनांसि तेषां किरीटमाली व्यथयां चकार तस्मिंस्तथा घोरतमा सुयु
द्धे शंखस्वनो दुंदुभिनिस्वनाश्च १४ अंतर्हिता गांडीवनिस्वनेन बभूवुरुत्स्वरयप्रणादः गांडीवशब्दं तमथो विदित्वा विराटराजप्रमुखाः नीवीराः १५ पांचालराजो द्रु
पदश्च वीरस्तं देशमाजग्मुरदीनसत्त्वाः सर्वाणि सैन्यानि तु तावकानि यतो यतो गांडिवजः प्रणादः १६ ततस्ततः संनतिमेव जग्मुर्न तं प्रतीयोभिससार कश्चित् तस्मिन्सुघोरे नृ
पसंप्रहारे हताः प्रवीराः सरथाश्च सूताः १७ गजाश्च नाराचनिपातनप्ताः महापताकाः शुभरुक्मकक्षाः परीतसत्त्वाः सहसा निपेतुः किरीटिना तत्र विभिन्नकायाः १८ दृढाहताः
पत्रिभिरुत्तमैस्तैः पार्थेन भल्लैर्निशितैः शितास्त्रैः निकृत्तयंत्रा निहतेंद्रजालाः ध्वजा न्ययाराध्वजिनीमुखेषु १९ पदातिसंघाश्च रथाश्च संख्ये हयाश्च नागाश्च धनंजयेन
बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्त्वा विमस्तगात्रा निपेतुरुर्व्यां २० ऐंद्रेणातेनास्त्रवरेण राजन् महाहवे भिन्नतनुत्रकायाः ततः शरौघैर्निशितैः किरीटिना नृदेहशस्त्रक्षतलो
हितोदा २१ नदी सुघोरा नरमेदफेना प्रवर्तिता तत्र रणाजिरे वै वेगेन साती वहशु प्रवाहा परेतनागाश्वशरीरतीरा २२ नरांत्रमज्जोद्धृतघोरपंका प्रभूतरक्षोगणभूतसेविता
॥ २३ ॥ शिरःकपालाकुलकेशशाद्वला ॥

गा ५

ना१ क्र२

लाशरीरसंघातसहस्रमालिनी विकीर्णनानाकवचोर्मिसंकुला नराश्वनागास्थिशरीरसंकुला विशालपर्यन्तमुखीभयावहा २४ गोमायुमालावृककंककाकैः क्रै
व्यादसंघैश्च तरक्षुभिश्च उपेतकूलां ददृशुर्मनुष्याः क्रूरां महावैतरणीप्रकाशां २५ प्रवर्त्तितामर्जुनबाणसंघैर्मेदोवसासृग्वहां सुभीमां हतप्रवीरां च तथैव दृष्ट्वा सेनां
कुरूणामथ फाल्गुनेन २६ ते चेदिपांचालकरूषमत्स्याः पार्थाश्च सर्वे सहिताः प्रणेदुः जयप्रगल्भाः पुरुषप्रवीराः संत्रासयंतः कुरुवीरयोधान् २७ हतप्रवीराणि बला
नि हत्वा किरीटिना शत्रुभयावहेन वित्रास्य सेनां ध्वजिनीपतीनां सिंहो मृगाणामिव यूथसंघान् २८ विनेदतुस्तावतिहर्षयुक्तौ गांडीवधन्वा च जनार्दनश्च ततो रविं संहृतरश्मि
जालं दृष्ट्वा भृशं शस्त्रपरिक्षतांगाः २९ तदैंद्रमस्त्रं विततं च घोरमसह्यमुद्वीक्ष्य युगांतकल्पं अथापयानं कुरवः सभीष्माः सद्रोणदुर्योधनबाल्हिकाश्च ३० चक्रुर्निशां
संधिगतां समीक्ष्य विभावसोर्लोहितराजियुक्तां अवाप्य कीर्तिं च यशश्च लोके विजित्य शत्रूंश्च धनंजयोपि ३१ ययौ नरेंद्रैः सह सोदरैश्च समाप्तकर्मा शिबिरं निशायां ततः
प्रजज्ञे तुमुलः कुरूणां निशामुखे घोरतरः प्रणादः रणे रथानामयुतं निहत्य हता गजाः सप्तशतार्जुनेन प्राच्याश्च सौवीरगणाश्च सर्वे निपातिताः क्षुद्रकमालवाश्च ३२
महत्कृतं कर्म धनंजयेन कर्तुं यथा नार्हति कश्चिदन्यः श्रुतायुरंबष्ठपतिश्च राजा तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ ३३ द्रोणः कृपः सैंधवबाल्हिकौ च भूरिश्रवाः शल्यशलौ च राज
न॥ अन्ये च योधाः शतशः समेताः स्वेन पार्थेन रणस्य मध्ये ३४ स्वबाहुवीर्येण जिताः सभीष्माः किरीटिना लोकमहारथेन इति ब्रुवंतः शिबिराणि जग्मुः सर्वे गणा भारत
पार्थिवीयाः ३५ उल्कासहस्रैश्च सुसंप्रदीप्तैर्विभ्राजमानैश्च तथा प्रदीपैः किरीटिवित्रासितसर्वयोधा चक्रे निवेशं ॥ ॥ ॥ ॥

प३ हि२

नि ?

ध्वजिनी कुरूणां ३६ इति श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ५४ तृतीयदिवसयुद्धं संजय उवाच व्युष्टां निशां भारत भारतानामनीकिनीनां प्रमुखे महात्मा ययौ सपत्नान् प्र
ति जातकोपस्ततः समग्रेण बलेन भीष्मः १ तं द्रोणदुर्योधनबाह्लिकाश्च तथैव दुर्मर्षणचित्रसेनौ जयद्रथश्चाति बलो बलौघैर्नृपास्तथान्ये प्रययुः समंतात् २ स तैर्मह
द्भिश्च महारथैश्च तेजस्विभिर्वीर्यवद्भिश्च राजन् रराज राजोत्तम राजमध्ये मध्ये सुराणामिव देवराजः ३ तस्मिन्ननीकप्रमुखे विषक्ता दोधूयमानाश्च महापताकाः सुरक्त
पीतासुरपांडुराभा महागजस्कंधगता विरेजुः ४ सा वाहिनी शांतनवेन राज्ञा महारथैर्वारणवाजिभिश्च बभौ सविद्युत्स्तनयित्नुकल्पा जलागमे द्यौरिव जातमेघा ५
ततो रणायाभिमुखी प्रयाता प्रत्यर्जुनं शांतनवाभिगुप्ता सेना महोग्रा सहसा कुरूणां वेगो यथा भीम इवापगायाः ६ तं व्यालनानाविधगूढसारं गजाश्वपादातरथौघपक्षं
व्यूहं महामेघसमं महात्मा ददर्श दूरात् कपिराजकेतुः ७ स निर्ययौ केतुमता रथेन नरर्षभः श्वेतहयेन वीरः वरूथिनीनां प्रमुखे महात्मा बलेन युक्तः सह सपत्नसेनां ८ सोप
स्करं सोत्तरबंधनेषं यत्तं यदूनामृषभेण संख्ये कपिध्वजं प्रेक्ष्य विषेदुराजौ सहैव पुत्रैस्तव कौरवेयाः ९ प्रकर्षता गुप्तमुदायुधेन किरीटिना लोकमहारथेन तं व्यूहराजं
ददृशुस्त्वदीयाश्चतुश्चतुर्व्यालसहस्रकीर्णं १० यथा हि पूर्वेऽहनि धर्मराज्ञा व्यूहः कृतः कौरवसत्तमेन तथा न भूतो भुवि मानुषेषु न दृष्टपूर्वो न च विश्रुतश्च ११ ततो महा
वेगसमाहतानि भेरीसहस्राणि विनेदुराजौ शंखस्वनास्तूर्यरवाश्च जज्ञुः सर्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः १२ ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १२ ॥ १२

ततः स बाणानि महास्वनानि विस्फार्यमाणानि धनूंषि वीरैः श्रवणेन भेरीपणवप्रणादानंतत्रेषुः शंखमहास्वनाश्च १३ तच्छंखशब्दाहतमंतरिक्षमुद्भूतभौमद्भुतरेणु
जालं महावितानाश्च ततः प्रकाशमालोक्य वीराः हसा निपेतुः १४ रथी रथेनाभिहतः समन्तात् पपात साश्वः सरथः सकेतुः गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिह
तः पदातिः १५ आवर्त्तमानान्यभिवर्त्तमानैर्घोराकृतीन्यद्भुतदर्शनानि प्रासैश्च खड्गैश्च समाहतानि सदश्ववृंदानि सदश्ववृंदैः १६ सुवर्णतारागणभूषितानि सपु
प्रभाणि शारदराशि विदीर्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्यां १७ गजे विषाणोर्वरहस्तरुग्णाः केचित् ससूता रथिनः प्रपेतुः गजर्षभाश्चापि र
थर्षभेणाप्रपेरिवाणाहताः पृथिव्यां १८ गजौघवेगोद्धतमर्दितानां श्रुत्वा विषेदुर्वहृक्षाममनुष्याः आर्त्तस्वरं सादिपदातिपत्नां विषाणगात्रावरताडितानां १९ सं
भीतनागाश्च रथेसुहर्षे महाक्षये सादिपदातिपत्नां महारथैः संपरिवार्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतु २० तं पंचतालोच्छ्रिततालकेतुः सदश्ववेगाद्भुतवीर्ययातं
महास्त्रवेगाशनिदीप्तमंतं किरीटिनं शांतनवोभ्यधावत् २१ तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिंद्रात्मजं द्रोणमुखाभिसस्रुः कृपश्च शल्यश्च विविंशतिश्च दुर्योधनः
सौमदत्तिश्च राजन् २२ ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित्कांचनचित्रवर्मा जवेन शूरोभिससार सर्वास्तानर्जुनस्यात्मसुतोभिमन्युः २३ तेषां महास्त्राभिम
महाबलानामसत्त्वकर्मा विनिहत्य कार्ष्णिः बभौ महामंत्रहुतार्चिमाली सदोगतः सभगवानिवाग्निः २४ ततः स ॥ २४ ॥ ॥ २४ ॥

सैंध१

तथाँसधिकेतोंश्च त्वानदीतांसमरेरिपूणां जगाम सौभद्रमतीत्य भीष्मो महारथं पार्थमहीनसत्वः २५ ततः प्रगृह्याद्भुतदर्शनेन गांडीवनिर्ह्रादमहास्वनेन विपाट
जालेन महास्त्रजालं विनाशयामास किरीटमाली २६ तमुत्तमं सर्वधनुर्धराणामसक्तकर्मा कपिराजकेतुः भीष्मं महात्मा ववृषे मयः शरैः स्तीक्ष्णैर्विमलैश्च भ
ल्लैः २७ तथैव भीष्मा हृतमंतरिक्षे महास्त्रजालं कपिराजकेतोः विशीर्यमाणं ददृशुस्त्वदीया दिवाकरेणेव तमोभिभूतं २८ एवं विधं कार्मुकभीमनादमदीन
वत्सत्पुरुषोत्तमाभ्यां ददर्श लोकः कुरुसृंजयाश्च तद्द्वैरथं भीष्मधनंजयाभ्यां २९ इति श्री भीष्मपर्वणि अध्यायः ५५ संजय उवाच द्रोणस्तु भोरिस्त्रवाः शल्यश्चित्र
सेनश्च मारिष पुत्रः सांयमनश्चैव सौभद्रं समयोधयन् १ संसक्तमतितेजोभिस्तमेकं ददृशुर्जनाः पंचभिर्मनुजव्याघ्रैर्गजैः सिंहशिशुं यथा २ नातिलक्ष्यतया क
श्चिन्न शौर्येन पराक्रमे बभूव सदृशः कार्ष्णेर्नास्त्रे नापि च लाघवे ३ तथा तमात्मजं युद्धे विक्रमंतमरिंदम दृष्ट्वा पार्थो रणे यत्तः सिंहनादमथानदत् ४ पीडयानं
च तैसैन्यं पौत्रं तव विशांपते दृष्ट्वा त्वदीया राजेंद्र समंतात्पर्यवारयन् ५ ध्वजिनीं धार्तराष्ट्राणां दीनशत्रुरदीनवत् प्रत्युद्ययौ स सौभद्रस्तेजसा च बलेन च ६
तस्य लाघवमार्गस्थमादित्यसदृशप्रभं प्राहश्यत महच्चापं समरे युध्यतः परैः ७ स द्रौणिमिषुणैकेन विध्वा शल्यं च पंचभिः ध्वजं सांयमनेश्चापि सोष्टाभिरपवर्जे
यत् ८ रुक्मदंडमहाशक्तिं प्रेषितां सौमदत्तिना शितेनोरगसंकाशां पत्रिणा भिजराहतां ९ शल्यस्य च महाघोरानस्यतः ॥ ॥ ॥

शतशः शरान् निवार्योर्जुनस्तायाद्रोजघ्नान चतुरो हयान् १० भूरिश्रवाश्च शल्यश्च द्रौणिः सांयमिनिः शलः नाभ्यवर्तन्त संरब्धा कार्ष्णिबाहुबलोद्धतं ११
ततस्त्रिगर्ता राजेंद्र मद्राश्च सह केकयैः पंचविंशतिसाहस्रास्तव पुत्रेणाचोदिताः १२ धनुर्वेदविदो मुख्या अजेयाः शत्रुभिर्युधि सहपुत्रं जिघांसंतं परिवव्रुः
किरीटिनं १३ तौ तु तत्र पितापुत्रौ परिक्षिप्तौ रथर्षभौ ददर्श राजपांचाल्यः सेनापतिरमित्रजित् १४ स वारणरथौघानां सहस्रैर्बहुभिर्वृतः वाजिभिः पत्तिभि
श्चैव ततः शतसहस्रशः १५ धनुर्विस्फार्य संक्रुद्धश्चोदयित्वा च वाहिनीं ययौ तन्मद्रकानीकं केकयांश्च परंतपः १६ तेन कीर्तिमता गुप्तमनीकं दृढधन्वना ॥
प्रयुक्तरथनागाश्वयोत्स्यमानमशोभयत् १७ सोर्जुनप्रमुखेयांतं पांचाल्यकुलवर्द्धनः त्रिभिः शारद्वतं बाणैर्जत्रुदेशे समर्पयत् १८ ततः स मद्रकान् हि
त्वा दशभिर्निशितैः शरैः एकस्तेजघाना शु भद्रेन कृतवर्मणः १९ दमनं चापि दायादं कौरवस्य महात्मनः जघान विपुलाग्रेण नाराचेन परंतपः २०
ततः सांयमनेः पुत्रः पांचाल्यं युद्धदुर्मदं अविध्यद्दशभिर्बाणैर्दशभिश्चास्य सारथिं २१ सोतिविद्धो महेष्वासः सृक्किणी परिलेलिहन् भल्लेन भृशतीक्ष्णेन
चकर्तास्य च कार्मुकं २२ तथैनं पंचविंशत्या क्षिप्रमेव समर्पयत् अश्वांश्चास्यावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी २३ हताश्वे स रथे तिष्ठन् ददर्श भरत
र्षभ पुत्रः सांयमनेः पुत्रं पांचाल्यस्य यशस्विनः २४ संप्रगृह्य महाघोरं निस्त्रिंशवरमायसं पदातिस्तूर्णमागच्छद्द्रथस्थं द्रुपदात्मजं २५ ॥

त्रा१ म

तंमहौघमिवायंतंखात्पतंतमिवोरगं भ्रां भ्राता निस्त्रिंशंकालोत्सृष्टमिवांतकं २६ दीप्यमानमिवादित्यंमत्तवारणविक्रमं अपश्यन्पांडवास्तत्र धृष्टद्युम्नश्चपा
र्षतः २७ तस्यपांचाल्यपुत्रस्तुप्रतीपमभिधावतः शितनिस्त्रिंशहस्तस्यशरावरणधारिणः २८ बाणवेगमतीतस्यतथाभ्याशमुपेयुषः त्वरन्सेनापतिःक्रुद्धोबिभे
दगदयाशिरः २९ तस्यराजन्सनिस्त्रिंशंसुप्रभंचशरावरं हतस्यपततिंतंहस्तात्तेसोत्तेसधमपतद्भुवि ३० तंनिहत्यगदाग्रेण लेभेसपरमंयशः पुत्रःपांचालराजस्यमहा
त्माभीमविक्रमः ३१ तस्मिन्हतेमहेष्वासेराजपुत्रेमहारथे हाहाकारोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष ३२ ततःसोयमनिःक्रुद्धोदृष्ट्वानिहतमात्मजं अभिदुद्रा
ववेगेनपांचाल्यंयुद्धदुर्मदं ३३ तौतत्रसमरेवीरौसमेतौरथिनांवरौ ददृशुःसर्वराजानःकुरवःपांडवास्तथा ३४ ततःसांयमनिःक्रुद्धःपार्षतंपरवीरहा आ
जघानत्रिभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिवमहाद्विपं ३५ तथैवपार्षतंभूरिःशल्यःसमितिशोभनः आजघानोरसिक्रुद्धस्ततोयुद्धमवर्तत ३६ इतिश्रीभीष्मपर्वणिअध्यायः
५६ धृतराष्ट्रउवाच दैवमेवपरंमन्येपौरुषादपिसंजय यत्सैन्यंममपुत्रस्यपांडुसैन्येनवध्यते १ नित्यंहिमामकांस्तातहतानेवहिशंससि अव्यग्रांश्चप्रहृ
ष्टांश्चनित्यंशंससिपांडवान् २ हीनान्पुरुषकारेणमामकानद्यसंजयः पतितान्पात्यमानांश्चहतानेवचशंससि युध्यमानान्यथाशक्तिघटमानान्जयंप्रति
पांडवाविजयंत्येवहीयंतेचैवमामकाः ४ सोहंतीव्राणिदुःखानिदुर्योधनकृतानिच अ ऽऽ २२ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

श्री २

भि०
१३३

श्रोषंसततंतातद्दुः सहानिबद्दुनिव ५ तमुयायंनपश्यामिद्रौपेयस्येनपांडवाः मामकावाजयंयुद्धेप्रापुर्येनसंजय ६ संजयउवाच क्षयंमनुष्यदेहानां गजवा
जिरथक्षयं पश्यन्नुराजन्स्थिरोभत्वात्तवैवापनयोमहान् ७ धृष्टद्युम्नं शल्येनपीडितोनवभिःशरैः पीडयामाससंक्रुद्धोमद्राधिपतिमायसैः तत्राद्भुतमपश्या
मपार्षतस्यपराक्रमं न्यवारयतयत्तूर्णंशल्यंसमितिशोभनं ९ नांतरंददृशेकश्चित्तयोःसंरब्धयोरणे मुहूर्त्तमिवतद्युद्धंतयोःसमभवन्नृप ततःशल्योम
हाराजधृष्टद्युम्नस्यसंयुगे धनुश्चिच्छेदभल्लेनपीतेननिशितेनच ११ अथैनंशरवर्षेणछादयामासभारत गिरिंजलागमेयद्वज्जलदाजलधारिणः १२
अभिमन्युस्तुसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नेनपीडिते अभिदुद्राववेगेनमद्रराजरथंप्रति १३ ततोमद्राधिपरथंकार्ष्णिःसंप्राप्यकोपनः आर्त्तायनिममेयात्माविव्याधनि
शितैस्त्रिभिः १४ ततस्तुतावकाराजन्परीप्संतोर्जुनिंरणे मद्रराजरथंतूर्णंपरिवार्यावतस्थिरे १५ दुर्योधनोविकर्णश्चदुःशासनविविंशती दुर्मर्षणोदुःसहश्च
चित्रसेनःसदुर्मुखः १६ सत्यव्रतःपुरुमित्रोविकर्णश्चमहायशः एतेमद्राधिपरथंपालयंतस्थिताराणे १७ तान्भीमसेनःसंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः द्रौपदेया
भिमन्युश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ १८ धार्त्तराष्ट्रान्दशरथानदृशेवप्रत्यवारयन् नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोविशांपते १९ अभ्यवर्त्तंतसंक्रुद्धाःपरस्पर
॥वधैषिणाः तेवैसमीयुःसंग्रामेराजन्दुर्मंत्रितेतव २० तस्मिन्दु ॥

राम०
१३३

शरव्येष्वस्तु हे वर्त्तमाने महाभये तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनोऽभवन् २१ शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजंतो महारथाः अन्योन्यमभिनर्दंत संप्रहारं प्रचक्रिरे तेन दा
ज्ञात संरंभाः सर्वे मोघां जिघांसवः अन्योन्यमभिनर्दंतस्पर्द्धमाना परस्परं अन्योन्यस्पर्द्धया राजन ज्ञातयः संगता मिथः २२ महास्त्राणि विमुंचंतः समापेतुरमर्षणाः
दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे विव्याध समरे वाणैश्चतुर्भिः समरे द्रुतं दुर्मर्षणश्च विंशत्या चित्रसेनश्च सप्तभिः विविंशतिः पंचभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा २६
तान् प्रत्यविध्यद्राजेंद्र पार्षतः शत्रुतापनः एकैकं पंचविंशत्या दर्शयन् हस्तलाघवं २७ सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः
२८ माद्रीपुत्रौ तु समरे मातुलं मातृनंदनौ छादयेतां शरैस्तीक्ष्णैस्तदद्भुतमिवाभवत् २९ ततः शल्यो महाराज स्वस्त्रीयौ रथिनां वरौ शरैर्वेद्धुमिरानच्छत् कृतप्रति
कृतैषिणौ ३० छाद्यमानौ ततस्तौ तु माद्रीपुत्रौ न चेलतुः अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ३१ विधित्सुः कलहस्यांतं गदां जग्राह पांडवः तमुद्यतगदं दृ
ष्ट्वा कैलासमिव शृंगिणं ३२ भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन् भयात् दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं समचोदयत् ३३ अनीकं दशसाहस्रं कुंजराणां तरस्वि
नां गजानीकेन सहितस्तेन राजा सुयोधनः ३४ मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात् आपतंतं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोदरः ३५ गदापाणिरवारोहद्र
थात्सिंह इवोन्नदन् अद्रिसारमयीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ३६ अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवांतकः स गजान् गदया निघ्नन् समरे व्यचरद्बली ३७ भीमसेनो
महाबाहुर्वृत्रहा दानवेष्विव तस्य नादेन महता मनोहृदयकंपिना ३८ व्यत्रसंत संहत्य गजा भीमस्य नर्दतः ततस्तु द्रौप ऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽः

न२

दीपुत्राः सौभद्रश्च महारथः ३९ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः पृष्ठे भीमस्य रक्षन्तः शरवर्षेण वारणान् ४० अभ्यधावंत वर्षंतो मेघा इव गिरीन् यथा क्षुरैः क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरंजलिकैः शितैः ४१ व्याहरन्नुत्तमांगानि पांडवा गजयोधिनां शिरोभिः प्रपतद्भिश्च बाहुभिश्च विभूषितैः ४२ अश्मवृष्टिरिवाभाति पाणिभिश्च सांकुशैः कृत्तोत्तमांगाः स्कंधेषु गजानां गजयोधिनः ४३ अदृश्यंताचलाग्रेषु द्रुमा भग्नाः शिखा इव धृष्टद्युम्नहतानन्यानपश्याम महागजान् ४४ पतितान् पात्यमानांश्च पार्षतेन महात्मना मागधोऽथ महीपालो गजमैरावतोपमं ४५ प्रेषयामास समरे सौभद्रस्य रथं प्रति तमापतंतं संप्रेक्ष्य मागधस्य महागजं ४६ निजघ्ने रोषुणा वीरः सौभद्रः परवीरहा तस्यावर्जितनागस्य काष्ठिः परपुरंजयः ४७ राज्ञो रजतपुंखेन भल्लेनापहरच्छिरः विगाह्य तद्गजानीकं भीमसेनोऽपि पांडवः ४८ व्यचरत् समरे मृद्नन् गजानिंद्रो गिरीनिव एकप्रहारनिहतान् भीमसेनेन दंतिनः ४९ अपश्याम रणे तस्मिन् गिरीन् वज्रहतानिव भग्नदंतान् भग्नकरान् भग्नसक्थांश्च वारणान् । भग्नपृष्ठत्रिकान् दंष्ट्रिन् निहतान् पर्वतोपमान् भयात् संसीदतश्चान्यान् क्षिप्तकान् समरे गजान् वित्रस्तान् भयसंविग्नान् भयात् विशकृतो महान् । भीमसेनस्य मार्गेषु गतासून् पर्वतोपमान् अपश्यन्निहतान्नागान् राजन् शिष्टीवतोऽपरान् ५० वमंतो रुधिरं चान्या भिन्नकुंभा महागजाः विह्वलंतो गता भूमिं शैला इव धरातले ५१ मेदोरुधिरदिग्धांगो वसामज्जासमुक्षितः व्यचरत् समरे भीमो दंडपाणिरिवांतकः ५२ गजानां रुधिराक्तां गदां बिभ्रद् वृकोदरः घोरः प्रतिभयश्चासीत् पिनाकीव पिनाकधृक् ॥ निर्मथ्यमानाः क्रुद्धेन भीमसेनेन दंतिनः सहसा प्राद्रवन् शिष्टा मृद्नंतस्तव वाहिनीं ५४ तं हि वीरं महेष्वासाः सौभद्रप्रमुखा रथाः पर्यरक्षंत युध्यंतं वज्रायुधमिवामराः ५५ शोणिताक्तां गदां बिभ्रदुक्षितो गजशोणितैः कृतांत इव रौद्रात्मा भीमसेनो व्यदृश्यत ५६ राम

॥ व्यायच्छमानं गदया दिक्षु सर्वासु भारत भीमसेनमपश्याम ॥

त्यंतमिवशंकरं ५७ यमदंडोपमांगुर्वी मिंद्राशनिसमस्वनां अपश्याममहाराजरौद्रींविशसनींगदां ५८ सुनिस्त्रिंकेशामज्जाभिःप्रदिग्धांरुधिरेणाच पिना
कमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् यथापशूनांसंघातंयष्ट्यापालःप्रकालयेत् तथाभीमोगजानीकंगदयापर्यकालयत् ६० गदयावध्यमानाश्चमार्गणैःस्ते
कमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् ... समंततः स्वान्स्यंदनान्विमृद्नंतःप्राद्रवन्कुंजरास्ततः ६१ महावातइवाभ्राणिविधमिल्लासवारणान् अतिष्ठत्समरेभीमःस्मशानइवशूलभृत् इतिश्री
भीष्मपर्वणिअध्यायः ५७ संजयउवाच हतेतस्मिन्गजानीकेपुत्रोदुर्योधनस्तव भीमसेनंघ्नतेत्येवंसर्वसैन्यान्यचोदयत् १ ततःसर्वाणिसैन्यानितवपुत्रस्यतव
शासनात् अभ्यद्रवंभीमसेनंनदंतंभैरवान्रवान् २ तंवलौघमपर्यंतंदेवैरपिसुदुःसहं आपतंतंसुदुष्पारंसमुद्रमिवपर्वणि ३ रथनागाश्वकालिलंशंख
दुंदुभिनादितं अनंतरथपादातंरजसासर्वतोवृतं ४ सभीमसेनःसमरेमहोदधिमिवापरं सेनासागरमक्षोभ्यंवेलेवसमवारयत् ५ तदाश्चर्यमपश्याम
पांडवस्यमहात्मनः भीमसे[illegible]नस्यसमरेराजन्कर्मातिमानुषं ६ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् असंभ्रमंभीमसेनोगदयासमवा
रयत् ७ ससंवार्यवलौघांस्तान्गदयावलिनांवरः अतिष्ठत्तुमुलेभीमोगिरिर्मे[illegible]रिवाचलः ८ तस्मिन्सुतुमुलेघोरेरणेपरमदारुणे भ्रातरश्चैवपु
त्राश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ९ द्रौपदेयाभिमन्युश्चशिखंडीचापराजितः नप्राजहन्भीमसेनंभयेजातेमहावलं १० ततशैक्यायसींगुर्वीप्रगृह्यमहतींगदां अ
॥धावन्नावकान्योद्धान्दंडपाणिरिवांतकः ११ पोथयन्रथहं॥

नआग्नेनि दि३

ह्यानिवाजिवृंदानिवा विभुः व्यचरत्समरे भीमोयुगांतेपावकोयथा २२ विनिघ्नन्समरेयोधास्युगांतेकालवह्निभुः ऊरुवेगेनसंकर्षन्नथजालानिपांडवः २३ वलानिचममर्दाशुनद्वलानिवकुंजरः मृदून्नथेभ्योरथिनोगजेभ्योगजयोधिनः २४ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्योभमोचापिपदातिनः गदयाव्यहनत्सर्वान्वातोवृक्षा निवौजसा २५ भीमसेनोमहावाहुस्तवपुत्रस्यवैवलेमांवैमज्जवसामांसैःप्र [illegible]धारुधिरेणच अदृश्यतमहारौद्रीगदानागाश्ववाधिनी तत्रतत्रहतैस्तैश्चपिमनु ष्यगजसादिभिः २७ रणांगणंतदभवन्मृत्योराघातसंनिभं पिनाकमिवरुद्रस्यक्रुद्धस्याभिघ्नतःपशून् २८ यमदंडोग्रमाभुग्नामिंद्राशनिसमप्रभां ददृशु भीमसेनस्यरौद्रीविशसनींगदां २९ आविध्यतोगदांतस्यकौंतेयस्यमहात्मनः बभौरूपंमहाघोरंकालस्येवयुगक्षये ३० तंतथामहतींसेनांद्रावयंतःपुनःपु नः दृष्ट्वामृत्युमिवायंतंसर्वेविमनसोभवन् ३१ यतोयतःप्रेक्षतेस्मगदामुद्यम्यपांडवः तेनतेनस्मदीर्यंतेसर्वसैन्यानिभारत ३२ नसमानमनीकानिव्यादि तास्यमिवांतकं तंतथाभीमकर्माणांप्रगृहीतमहागदं ३३ दृष्ट्वावृकोदरंभीष्मःसहसैवसमभ्ययात् महतारथघोषेणारथेनादित्यवर्चसा ३४ छादय न्शरवर्षेणापर्जन्यइववृष्टिमान् तमायांततथादृष्ट्वाव्यात्तावीनमिवांतकं ३५ भीमसेनोमहावाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः तस्मिन्क्षणेसात्यकिःसत्यसं धःशिनिप्रवीरोभ्यपतत्पितामहं ३६ निघ्नन्नमित्रान्धनुषादृढेनसंकंपयंस्तवपुत्रस्यसेनां ३६ तंयांतमश्वैरजतप्रकाशैः शरान्वपंतंनि ग्र ग्र ॥ः

नर तर

शितान्सुपुंखान्नाशक्नुवं वारयितुं तान्दानी मर्वेगाणामात्तयेत्सदीयाः २७ अविध्यदेनं दशभिः पार्षतो रलंबुषो रणे समो सौ तदानी शरैश्चतुर्भिः प्रति विध्यतं
चनप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन २८ अन्वागतं हि मवीरं निशाम्य मध्ये रिपूणां परिवर्त्तमानं प्रावर्त्तयंतं कुरुपुंगवांश्च पुनः पुनश्च प्रणादं तमाजौ २९ योधास्त्वदी
याः शरवर्षैः स्ववर्षन्मेघा यथा भूधरमंबुवेगैः नाशक्नुवं वारयितुं वरिष्ठं मध्यंदिने सूर्यमिवातपंतं ३० न तत्र कश्चिन्नविषण्ण आसीद्धतेराजन्सोमदत्तस्य
पुत्रात् सत्वादहानो धनुरुग्रवेगं भूरिश्रवा भारत सोमदत्तिः ३१ हत्वा रथान्स्वपनीयमानान्प्रत्युद्ययौ सात्यकिं योद्धुमिच्छन् इति श्री भीष्मपर्वणि त्र
ध्यायः ५८ संजय उवाच ततो भूरिश्रवा राजन्सात्यकिं नवभिः शरैः अविध्यद्भृश संक्रुद्धस्तोत्रैरिव महाद्विपं १ कौरवं सात्यकिश्चापि शरैः सन्न
तपर्वभिः अवारयदमेयात्मा सर्वलोकस्य पश्यतः २ ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः परिवारितः सौमदत्तिं रणे यत्तं समंतात्पर्यवारयन् ३ तथैव पां
डवाः सर्वे सात्यकिं तरसा रणे परिवार्यास्थिताः संख्ये समंतात्सुमहौजसः ४ भीमसेनस्तु संक्रुद्धो गदामुद्यम्य भारत दुर्योधनमुखान्सर्वान्पुत्रां
स्तिपर्यवारयन् ५ रथैरनेकसाहस्रैः क्रोधामर्षसमन्विताः नंदकस्तव पुत्रस्तु भीमसेनं महाबलं ६ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैः शिलाशितैः दु
र्योधनस्तदा राजन्भीमसेनं महाहवे ७ आजघानोरसि क्रुद्धो मार्गणैर्नवभिः शरैः ततो भीमो महाबाहुः स्वरथं सुमहाबलः ८ अरुरोह रथं श्रेष्ठं वि

॥शोकं चेदमब्रवीत् एते महारथाः॥

शराघातैरिमे महाबलाः ९ मामेवमभिसंक्रुद्धा हन्तुमभ्युद्यता युधि एतानद्य हनिष्यामि पश्यतस्ते न संशयः १० तस्मान्न मा त्वं संग्रामे पन्तः संपश्च्य सार
थे एवमुक्त्वा ततः पार्थः पुत्रं तव विशांपते ११ विव्याध दशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः नैरकं विव्यि भिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्तदनन्तरे १२ तं तु दुर्योधनः
षष्ठ्या विव्याध भीमं महाबलं त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशोकं प्रत्यविध्यत १३ भीमस्य च रणे राजन् धनुश्चिच्छेद भास्वरं मुष्टिदेशे शरैस्तीक्ष्णैस्त्रिभिराजौ हसन्निव
१४ भीमस्तु प्रेक्ष्य यन्तारं विशोकं संयुगे तदा पीडितं विशिखैस्तीक्ष्णैस्तव पुत्रेणाधीमता १५ अमृष्यमाणः संक्रुद्धो धनुर्दिव्यं परामृशत् पुत्रस्य ते महारा
ज वधार्थं पुरुषर्षभः १६ समाधत्त च संरब्धः क्षुरप्रं लोमवाहिनं तेन चिच्छेद नृपतेर्भीमः कार्मुकमुत्तमं १७ अथापास्य तु धनुश्छिन्नं पुत्रस्ते क्रोधमूर्छितः अ
न्यत्कार्मुकमादाय सत्वरं वेगवत्तरं १८ संधाय विशिखं घोरं कालमृत्युसमप्रभं तेनाजघान संक्रुद्धो भीमसेनं स्तनान्तरे १९ स गाढविद्धो व्य[illegible]थितो
संस्रनोप[illegible]स्य रथे विशत् निषसाद रथोपस्थे मूर्छां चाभिजगाम ह २० तं दृष्ट्वा व्यथितं भीममभिमन्युपुरोगमाः नामृष्यन्त महाभागाः पाण्डवानां महा
रथाः २१ ततः सुतुमुलां वृष्टिं शराणामुग्रतेजसां पातयामासुरव्यग्राः पुत्रस्य तव मूर्धनि २२ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां भीमसेनो महाबलः दुर्योधनं त्रिभि
र्विध्वा पुनर्विव्याध पंचभिः २३ शल्यं च पंचविंशत्या शरैर्विव्याध पाण्डवः रुक्मपुङ्खैर्महेष्वासः स विद्धो व्यपयाद्रणात् २४ प्रत्युद्ययुस्ततो भीमं तव पुत्रा
श्चतुर्दश सेनापतिः सुषेणश्च जलसंधः सुलोचनः २५ ।।भी

मसेनमभिद्रुत्य विव्यधुः सहिताभृशं पुत्रांस्तु तव संप्रेक्ष्य भीमसेनो महाबलः २६ सृक्किणी विलिहन्वीरः पशुमध्ये वृकोयथा अभिपत्य महाबाहु
र्गेहत्मानिव वेगितः २७ सेनापतेः क्षुरप्रेण शिरश्चिच्छेद पांडवः संप्रहृष्यंश्च हृष्टात्मा त्रिभिर्वीरो महाभुजः २८ जलसंधं विनिर्भिद्य सोनयद्यमसादनं
सुषेणं च ततो हत्वा प्रेषयामास मृत्यवे २९ उग्रस्य सशिरस्त्राणं शिरश्चंद्रोपमं भुवि पातयामास भल्लेन कुंडलाभ्यां विभूषितं ३० वीरबाहुं च सप्त
त्यासाश्व केतुं ससारथिं विनाय समरे भीमः परलोकाय पांडवः भीमं भीमरथौ चोभौ भीमसेनो हसन्निव भ्रातरौ रभसौ युद्धे त्वनयद्यमसादनं ३१
ततः सुलोचनं भीमः क्षुरप्रेण महामृधे मिषतां सर्वसैन्यानामनयद्यमसादनं ३३ पुत्रास्तु तव तं दृष्ट्वा भीमसेनपराक्रमं शेषा येन्ये भवंस्तत्र भी ते ५
मस्य भयपातनः ३४ विप्रद्रुता दिशो राजन् वध्यमाना महात्मना ततो ब्रवीच्छांतनवः सर्वानेव महारथान् ३५ यथाप्राग्म्यान्यथावीरान्यथाश
राष्ट्रसंगतान् निपातये धन्वा तं प्रगृह्णीत पांडवं ३६ एवमुक्तास्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः अभ्यद्रवंत संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलं ३७
भगदत्तः प्रभिन्नेन कुंजरेणा विशांपते अपतत्सहसा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थित ३८ अपतन्नेव चरणो भीमसेनं शिलाशितैः अदृश्यं समरे चक्रे जीमू
तइव भास्करं ३९ अभिमन्युमुखास्तत्र नामृष्यंत महारथाः भीमस्याच्छादनं संख्ये स्ववाहुबलमा ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ

म३

श्रिताः ४० ततस्तं शरवर्षेण समंतात्पर्यवारयन् गजं च शरवृष्ट्या तु विभिदुस्ते समंततः ४१ स शरौघवृष्ट्याभिहतः समस्तैस्तैर्महारथैः प्राग्ज्योतिषग
जो राजन्नानालिंगैः सुतेजनैः ४२ संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयोभवद्रणे गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ४३ स चोदितो मदस्रा
वी भगदत्तेन वारणः अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवांतकः ४४ द्विगुणं जवमास्थाय कंपयंश्चरणैर्महीं तस्य तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः
४५ असह्यं मन्यमानाश्च ते विप्रमनसोभवन् ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनस्तनांतरे ४६ आजघान नरव्याघ्रः शरेणानतपर्वणा सोतिविद्धो
महेष्वासस्तेन राज्ञा महारथः ४७ मूर्छयाभिपरीतांगो ध्वजयष्टिमुपाश्रितः तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितं ४८ ननाद बलवन्नादं
भगदत्तः प्रतापवान् ततो घटोत्कचो राजन्दृष्ट्वा भीमं तथागतं ४९ संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवांतरधीयत स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भय
वर्द्धिनीं ५० अदृश्यत निमेषार्धे घोररूपं समाश्रितः ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतं ५१ तस्य चान्येपि दिङ्नागा बभूवुरनुयायिनः अंज
नो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ५२ त्रय एते महानागा राक्षसैः समहाबलैः परिपेतुः ससंक्रुद्धाश्चतुर्दंताश्चतुर्दिशं ५३ भगदत्तस्य तेना

गं विषाणोरघ पीडयन् सर्वोमग्मानैस्तैर्नागैर्बद्धनार्त्तैः शराहतः ५४ अनदत्सुमहानादं भिंद्राशनिसमं ततः तस्य तं नदतो नादं सुघोरं भीमनिस्वनं ५५ श्रुत्वा
भीष्मोथ वीरो द्रोणो राजानं च सुयोधनं स पर्युध्यति संग्रामे हैडिंबेन दुरात्मना ५६ भगदत्तो महेष्वासः कृच्छ्रेषु परिवर्त्तते राक्षसश्च महाकायः सचराजातिको
पनः ५८ ध्रुवं समेतौ समरे कालमृत्यु समावुभौ श्रूयते व्यथलष्टानां पांडवानां महास्वनः ५९ हस्तिनश्चैव सुमहान् भीतस्य रुदितध्वनिः तत्र गच्छाम भ
द्रं वो राजानं परिरक्षितुं ६० अरक्ष्यमाणः समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्ष्यति तत्त्वरध्वं महावीर्या मा चिरं कुरुतानघाः ६१ महान्हि वर्त्तते रौद्रः संग्रामो लोमहर्षणः
भक्तश्च कुलपुत्रश्च शूरश्च पृतनापतिः ६२ युक्तं तस्य परित्राणं कर्त्तुमस्माभिरच्युताः भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः ६३ सहिताः सर्वे राजानो भ
गदत्तपरीप्सया उत्तमं जवमास्थाय प्रययुर्यत्र सोभवत् ६४ तान्प्रयातान्समालोक्य युधिष्ठिरपुरोगमाः पांचालाः पांडवैः सार्द्धं पृष्ठतोनुपप्रयुः परान्
६५ तान्यनीकान्यथालोक्य राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ननाद सुमहानादं विनादयानो नभस्तलं ६६ तस्यापि निनदं श्रुत्वा दृष्ट्वा नागांश्च युध्यतः भीष्मः शां
तनवो भूयो भारद्वाजमभाषत ६७ न रोचते मे संग्रामो हैडिंबेन दुरात्मना बलवीर्यसमाविष्टः ससहायश्च संप्रते ६८ नैष शक्यो युधा जेतुमपि वज्रभृता
॥ स्वयं लवुधलस ॥

प्रहारीचवयंचश्चोतवाहना: ६९ पांचालैःपांडवैश्चैवदिवसंहतविस्मिताः तन्मेनरोचतेयुद्धंपांडवैर्जितकाशिभिः ७० पुष्पतामवहारोद्यश्चोयो
त्स्यामःपरैःसह पितामहवचःश्रुत्वातथाचक्रुःप्रहर्षिताः ७१ उपायेनापयानास्ते घटोत्कचभयार्दिताः कौरवेषुनिवृत्तेषुपांडवाजितकाशिनः ७२
सिंहनादमकुर्वंतशंखवेणुस्वनैःसह: सर्वेतदभवद्युद्धंदिवसेभरतर्षभ ७३ पांडवानांकुरूणांचपुरस्कृत्यघटोत्कचं कौरवास्तुततस्तर्णंप्रययुः
शिविरंस्वकं ७३ व्रीडमाननानिशाकालेपांडवेयैःपराजिताः शरविक्षतगात्रास्तुपांडुपुत्रामहारथाः ७४ पुष्टेहमनसोराजन्जग्मुःस्वशिविरंप्रतिपु
रस्कृत्यमहाराजभीमसेनघटोत्कचौ पूजयंतोमहाराजमुदापरमयायुताः नदंतोविविधान्नादांस्तूर्यस्वनविमिश्रितान् ७६ सिंहनादांश्चकुर्वाणांवि
मिश्रांश्चस्वनिःस्वनैः ॥ ॥ ॥ ॥ निनदंतोमहात्मानःकंपयंतश्चमेदिनी ॥ ॥ ७७ ॥ ॥ घट्टयंतश्चमर्माणितवपुत्रस्य
मारिष॥ ॥ ॥ ॥ प्रयाताःशिविरायैवनिशाकालेपरंतपाः ॥ ततःकृत्वार्द्धिं सर्वेशिविरस्ययथाविधिपुत्रस्तेशोकसंतप्तोभ्रातृव्य
सनकर्शितः ॥ ॥ ॥ ८० ॥ ॥ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणीचतुर्थदिवसयुद्धे ५९ ॥५९

१ X दुर्योधनस्तुनृपतिर्दीनोभ्रातृवधेनच मुहूर्तंपापयामास सर्वं भ्रातृशोकसमाकुलः ७९
भ्रात

धृतराष्ट्र उवाच भयं मे सुमहज्जातं विस्मयश्चैव संजय श्रुत्वा पांडुकुमाराणां कर्म दैवैः सुदुष्करं १ पुत्राणां च पराभावं श्रुत्वा संजय सर्वशः चिंता मे महती भू
ता भविष्यति कथं त्विति २ ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यंति हृदयं मम यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ३ यत्र भीष्ममुखांछूरांस्तत्रान्योधसत्तमान् पांडवा
नामनीकेषु योधयंति प्रहारिणः ४ किं तेऽवध्या महात्मानः पांडुपुत्रा महाबलाः किं नैस्तु वरास्तात किं वा ज्ञानं वि[illegible]दंति ते ५ येन क्षयं न गच्छंति दिवि तारागणा इव पुनः
पुनर्न मृष्यामि हतं सैन्यं च पांडवैः ६ मय्येव दंडः पतति तीव्रो दैवात्सुदारुणः यथावध्याः पांडुसुता यथा वध्याश्च मे सुताः ७ तन्मे सर्वमाचक्ष्व यथातत्त्वेन संजय
नहि पारं प्रपश्यामि दुःखस्यास्य कथंचन ८ समुद्रस्येव महतो भुजाभ्यां प्रतरन्नरः पुत्राणां व्यसनं मन्ये ध्रुवं प्राप्तं सुदारुणं ९ घातयिष्यति मे पुत्रान्सर्वान्भी
मो न संशयः नहि पश्यामि तं वीरं यो मे रक्षेत्सुतान्रणे १० ध्रुवं विनाशः समरे पुत्राणां मम संजय तस्मान्मे कारणं सूत पृष्टो चेव विशेषतः ११ पृच्छतो वै यथा
तत्त्वं सर्वमाख्यातुमर्हसि दुर्योधनस्तु यच्चक्रे दृष्ट्वा स्वान्विमुखान्रणे १२ भीष्मद्रोणौ कृपश्चैव सौबलेयो जयद्रथः द्रौणिर्वापि महेष्वासो विकर्णो वा महाबलः
१३ निश्चयो वापि कस्तेषां तदा ह्यासीन्महात्मनां विमुखेषु महाप्राज्ञ मम पुत्रेषु संजय संजय उवाच शृणु राजन्नवहितः श्रुत्वा चैवावधारय नैव मंत्रकृतं
किंचिन्नैव मायां तथाविधां १५ नवै विभीषिकां कांचिद्राजन्कुर्वंति पांडवाः युद्धं ते तु यथान्यायं शक्तिमंतश्च संयुगे १६ धर्मेण सर्वकार्याणि जीवितादीनि भा
रत आरभंते सदा पार्थाः प्रार्थयाना महद्यशः १७ न ते युद्धान्निवर्तंते धर्मोपेता महाबलाः श्रिया परमया युक्ता यतो धर्मस्ततो जयः १८ तेनावध्या रणे पार्था
जययुक्ताश्च पार्थिव तव पुत्रा दुरात्मानः पापेष्वभिरताः सदा १९ निष्ठुरा हीनकर्मा ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

भी० १०
२३९

गास्तेन हीयंति संयुगे स वहून् निन्घ्नं सानि पुत्रैस्तव जनेश्वर २० निहतानीह पांडूनां नीचैरिव यथा नरैः सर्वं च तत्सुनाहत्य पुत्राणां तव किल्बिषं २१ सापत्नवास्त
थैवाम्यां तवान्यां तु पूर्वज नचैव तान्वहूमन्यं ते पुत्रैस्तव विशीर्यते २२ तस्य पापस्य सततं क्रियमाणस्य कर्मणः संप्राप्तं सुमहत् घोरं फलं किंपाकसंनिभं २३
तत्त्वं भुंक्ष्व महाराज सपुत्रः ससुहृज्जनः नावबुध्यसि यद्राजन् वार्यमाणः सुहृज्जनैः २४ विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च महात्मना तथा मोयाचाप्य सकृत् दृ। ३
र्यमाणो न गृह्णासि २५ वाक्यं हितं च पथ्यं च मर्त्यः पथ्यमिवौषधं पुत्राणां मतमास्थाय जितान्मन्यसि पांडवान् २६ श्रृणु भूयो यथा तत्त्वं यन्मां त्वमनुपृच्छसि कारणं म र
त श्रेष्ठ पांडवानां जयं प्रति २७ तत्तेऽहं कथयिष्यामि यथाश्रुतं मारिष दुर्योधनेन संपृष्टस्तत्त्वार्थं पितामहः २८ दृष्ट्वा भ्रातॄन्रणे सर्वान्निर्जितान्सुमहारथान् शोक
संमूढहृदयो निशाकाले स कौरव २९ पितामहं [illegible] प्राज्ञं विनयेनोपगम्य ह यदब्रवीत्सुत तत्ते शृणु जनेश्वर ३०
दुर्योधन उ० द्रोणश्च शल्यश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च कृतवर्मा च हार्दिक्यः कांबो[illegible]जश्च सुदक्षिणः ३१ भूरिश्रवा विकर्णश्च भगदत्तश्च वीर्यवान् महा
रथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ३२ त्रयाणामपि लोकानां पर्याप्ता इति मे मतिः पांडवानां समस्ताश्च न तिष्ठंति पराक्रमे ३३ तत्र मे संशयो जातस्तन्म
माचक्ष्व पृच्छतः यं समाश्रित्य कौंतेया जयंत्यस्मान्पदे पदे ३४ भीष्म उवाच शृणु राजन्वचो मत्तो यत्त्वां वक्ष्यामि कौरव बहुशश्च मयोक्तोऽसि न च मे त्वं तत्त्व
या श्रुतं ३५ क्रियतां संधिर्वै सार्द्धं शमो भारतसत्तम एतत्क्षेमं महं मन्ये पृथिव्यास्तव वा विभो ३६ भुंक्ष्वेमां पृथिवीं राजन्भ्रातृभिः सहितः सुखी सुहृ
दस्तर्पयन्सर्वान्नंदयंश्चापि बांधवान् ३७ न च मे कोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा तदिदं समनुप्राप्तं यत्पांडूनवमन्यसे ३८ यश्च हेतुरवध्य ॥ छ ॥ छ ॥ राम०
२३९

त्वेतेषां मल्लिष्टकर्मणां तंश्रृणुध्वमहाराज्ञममकीर्त्तयतःप्रभो ३९ नास्तिलोकेषुतद्भूतंभविता नो भविष्यति योजयत्यांस्त्वान्सर्वो न्यालिताच्छाद्वे धन्वना ४०
यन्तुमेकथितंतातमुनिभिर्भावितात्मभिः पुराणाग्नीतंधर्मज्ञतच्छृणुध्वयथात्तथं ४१ पुराकिलसुराःसर्वेऋषयश्चसमागताः पितामहमुपासेद्दुः पर्वतेगंधमाद
ने ४२ तेषांमध्येसमासीनः प्रजापतिरपश्यत विमानंजाज्वलद्भासास्थितंप्रवरमेवरे ४३ ध्यानेनावेद्यतद्दृष्ट्वा हृत्वा चनिपतौऽञ्जलिं नमस्कारस्तुष्टात्माप
रुषंपरमेश्वरं ४४ ऋषयस्त्वथदेवाश्चदृष्ट्वाब्रह्मेणानुछित्तं स्थिताःप्रांजलयःसर्वेपश्यंतोमहदद्भुतं ४५ यथावज्जनमभ्यर्च्यब्रह्मात्रह्मविदांवरः जगादजगतःस्र
ष्टापरंपरमधर्मवित् ४५ विश्वावसुर्विश्वमूर्त्तिर्विश्वेशोविष्वक्सेनोविश्वकर्मावशीच विश्वेश्वरोवासुदेवोसित्तसमाधौतमानंदेवतंत्वामुपैमि ४६ जयविश्व
महादेवजयलोकहितेरत जययोगीश्वरविभोजययोगपरावर ४७ पद्मगर्भविशालाक्षजयलोकेश्वरेश्वर भूत भव्यभवन्नाथजयसौम्यात्मजात्मज ४८
असंख्येयगुणाधारजयसर्वपरायण नारायणासुदुष्पारजयशार्ङ्गधनुर्धर ४९ जयसर्वगुणोपेतविश्वमूर्त्तेनिरामय विश्वेश्वरमहावाहोजयलोकार्थ
तत्पर ५० महोरगवराहाद्यहरिकेशविभोजयहरिवासदिशामीशविश्ववासमितात्ययः ५१ व्यक्ताव्यक्तामितस्थाननियतेंद्रियसत्क्रिय असंख्येयात्मभा
वज्ञजयगंभीरकामद अनंतविदितब्रह्मन्लोकजनप्रिय निसर्गसर्गनिरतकामेशपरमेश्वर ५४ अमृतोद्भवसद्भावमुक्तात्मन्विजयप्रद प्रजापतिपते
देवपद्मनाभमहावल ५५ आत्मभूतमहाभूतकर्मात्मन्जयसर्वद पादौतववधरादेवीदिशोवाहुर्दिवंशिरः ५६ मूर्त्तिस्तेहंसुराःकायश्चंद्रादित्यौचचक्षु
षी वलंतपश्चसत्यंचधर्मःकर्मात्मजंतव ५७ तेजोग्निःपवनश्वासआपस्तेस्वेदसंभव अश्विनौश्रवणौनित्यंदेवीजिह्वासरस्वती। ५८ वेदाः ॥ ॥ ॥

भक्तानां ३

3X

भी०
२५०

संस्कारनिष्ठाहित्वदीयंजगद्विश्वते नमस्यंत्वपरीमाणांनतेजोनपराक्रमं ५९ नवलंयोगयोगीशजानीमस्तेनसंभवं त्वद्भक्तिनिरतादेवनियमैस्त्वांसमाश्रिताः ६० अर्च
यामसदाविष्णोपरमेशंमहेश्वरं ऋषयोदेवगंधर्वायक्षराक्षसपन्नगाः ६१ पिशाचामानुषाश्चैवमृगपक्षिसरीसृपाः एवमादिमयासृष्टंपृथिव्यांत्वत्प्रसादजं ६२ पद्मनाभ
विशालाक्षकृष्णदुःस्वप्ननाशन त्वंगतिःसर्वभूतानांत्वंनेतात्वंजगन्मुखं त्वत्प्रसादेनदेवेशसुखिनोविबुधाःसदा पृथिवीनिर्भयादेवत्वत्प्रसादात्सदाभवत् ६३
तस्माद्भवविशालाक्षयदुवंशविवर्धनः धर्मसंस्थापनार्थायदैतेयानांवधायच जगतोधारणार्थायविज्ञाप्यंकुरुमेविभो यत्तत्परमकंगुह्यंत्वत्प्रसादादिदंप्रभो ६५
वासुदेवतदेतत्तेमयोद्गीतंयथातथं सृष्ट्वासंकर्षणंदेवंस्वयमात्मानमात्मना कृष्णत्वमात्मनास्राक्षीःप्रद्युम्नंचात्मसंभवं ६७ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धंत्वंयंविदुर्विष्णु
मव्ययं अनिरुद्धोसृजन्मांवैब्रह्माणंलोकधारिणं ६८ वासुदेवमयःसोहंत्वयैवास्मिविनिर्मितः विभज्यभागशोत्मानंव्रजमानुषतांविभो ६९ तत्रासुरवधंकृत्वासर्व
लोकसुखायवै धर्मंस्थाप्ययशःप्राप्ययोगंप्राप्स्यसितत्त्वतः ७० त्वांहिब्रह्मर्षयोलोकेदेवाश्चामितविक्रम तैस्तैश्चनामभिर्युक्तागायंतिपरमात्मकं ७१ स्थिताश्च
सर्वेत्वयिभूतसंघाःकृत्वाश्रयंत्वांवरदंसुबाहो अनादिमध्यांतमपारयोगंलोकस्यसेतुंप्रवदंतिविप्राः ७२ इतिभीष्मपर्वणि ६० भीष्मउवाच ततःसभगवान्दे
वोलोकानामीश्वरेश्वरः ब्रह्माणंप्रत्युवाचेदंस्निग्धगंभीरयागिरा १ विदितंतातयोगान्मेसर्वमेतत्तवेप्सितं तथातद्भवितेत्युक्त्वातत्रैवांतरधीयत २ ततोदेवर्षिगं
धर्वाविस्मयंपरमंगताः कौतूहलपराःसर्वेपितामहमथाब्रुवन् ३ कोन्वयंयोभगवताप्रणम्यविनयाद्विभो वाग्भिःस्तुतोवरिष्ठाभिःश्रोतुमिच्छामतंवयं ४ एवमुक्तस्तु
॥भगवान्प्रत्युवाचपितामहः देवब्रह्मर्षिगंधर्वान्सर्वान्मधुरयागिरा॥

राम०
२५०

यच्च तत्परमं विष्णुं च भविता यच्च यत्परं भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्म यच्च परं पदं ६ तेनास्मि कृतसंवादः प्रसन्नेन सुरर्षभाः जगतोनुग्रहार्थाय याचितो मे जगत्पतिः ७
मानुषं लोकमातिष्ठ वासुदेव इति श्रुतिः असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ८ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबलाः
९ तेषां वधार्थं भगवान्नरेण सहितो वशी मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति [illegible] महीतले १० नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ अजेयौ हि
रणे यत्तौ समेतावमरैरपि ११ सहितौ मानुषे लोके संभूतावमितद्युती मूढास्तौ न जानन्ति नरनारायणावुभौ १२ यस्याहमात्मजः पुत्रः सर्वस्य जगतः पतिः वासु
देवोनुनेयो वः सर्वलोकमहेश्वरः १३ तथा मनुष्योयमिति कदाचित्सुरसत्तमाः नावज्ञेयो महावीर्यः शंखचक्रगदाधरः १४ एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं पदं
एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः १५ एतदक्षरमव्यक्तमेतच्छाश्वतमेव च एतत्पुरुषसंज्ञो वै गीयते ज्ञायते न च १६ एतत्परमकं तेज एतत्परमकं सुखं एतत्पर
मकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा १७ तस्मात्सुरासुरैः सर्वैः सेन्द्रैरमितविक्रमः नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोयमिति प्रभुः १८ यश्च मानुषमात्रोयमिति ब्रूयात्सुमं
दधीः हृषीकेशमवज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमं १९ योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः २० देवं चराचरात्मानं श्रीव
त्साङ्कं सुवर्चसं पद्मनाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः २१ किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरं अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति २२ एवं वि
दित्वा तत्त्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वलोकैः सुरोत्तमाः २३ एवमुक्त्वा स भगवान्सर्वैर्षिगणैर्गुरुः विसृज्य सर्वभूतानि जगाम भव
नं स्वकं २४ ततो देवाः सगंधर्वा मुनयोप्सरसोपि च कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः २५ एवं श्रुतं मया तात ऋषी॥ ॥ ॥

वर ८२

गांभावितात्मनां वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनं २६ जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कंडेयस्य धीमतः व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद २७ एतमर्थं च विज्ञाय
श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं २८ यस्यासौ दात्मजो ब्रह्मा सर्वस्य जगतः पिता कथं न वासुदेवोयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः २९ वारितोसि पुरा
तात मुनिभिर्भावितात्मभिः मागच्छ संयुगं तेन वासुदेवेन धन्विना ३० पांडवैः सार्द्धमिति यत्तत्त्वं मोहान्न बुध्यसे मन्ये त्वां राक्षसं क्रूरं तथा चासि तमोवृतः ३१ तस्माद्द्विष
सि गोविंदं पांडवं च धनंजयं नरनारायणौ देवौ कोन्यो द्विष्यान्मानवः ३२ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोव्ययः सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ३३
लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ३४ राजन्सत्वमयो ह्येष तमोरजोविवर्जितः यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः
३५ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्मन एव च धृताः पांडुसुता राजन्जयश्चैषां भविष्यति ३६ श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां दधाति यः बलं चैव रणे नित्यं भये
भ्यश्चैव रक्षति ३७ स एष शाश्वतो दिव्यः सर्वभूतमयः शिवः वासुदेव इति प्रोक्तो यन्मां पृच्छसि भारत ३८ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः सोर्च्यते भ्य
र्चितैश्चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ३९ द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ४० स एष सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकक्षान्त
रिताः पुरीश्च युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः पुनः सृजते विश्वकर्मा ४१ इति श्रीभीष्मपर्वणि ६९ दुर्योधन उवाच वासुदेवो महाभूतः सर्वलोकेषु कथ्यते तस्यागमं प्रति
ष्ठां च ज्ञातुमिच्छे पितामह १ भीष्म उवाच वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतं न परं पुंडरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ २ मार्कंडेयश्च गोविंदं कथयत्यद्भुतं मह
त् सर्वभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ॥ ॥ ॥ ॥
सस

४ अप्सुवैशायनंचक्रेमहात्मापुरुषोत्तमः सर्वतेजोमयोदेवोयोगात्सुष्वापतत्रह मुखतःसोग्निमसृजत्प्राणाद्वायुमथासृजत् सरस्वतींचवेदांश्चवासुदेवोमहा मतेः ६ स
र्वल्लोकान्ससर्जादौदेवांश्चर्षिगणैःसह निधनंचैवमृत्युंचप्रजानांप्रभवोव्ययः ७ एषधर्मश्चधर्मात्मावरदःसर्वकामदः एषकर्त्ताचकार्यंचपूर्वदेवःस्वयंप्रभुः ८ भूतंभव्यंभ
विष्यंचपूर्वमेतदकल्पयत् उभेसंध्येदिशःखंचनियमंचजनार्दनः ९ ऋषींश्चैवचगोविंदस्तपश्चैवाथकल्पयत् प्रजापतिश्चजगतोवरदःप्रभुरव्ययः १० अजन्यंसर्वभूता
नांसंकर्षणमकल्पयत् शेषंचाकल्पयद्देवमनंतमितियंविदुः ११ योधारयतिभूतानिधरांचेमांसपर्वतां ध्यानयोगेनविप्राश्चतंवदंतिमहौजसः कर्णस्रोतोद्भवंचापिमधुंनाम
महौजसं १२ तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रांबुद्धिंसमाश्रितंब्रह्मणोपचितिंयांतंजघानपुरुषोत्तमः १३ तस्यतातवधाद्देवाऋषिदानवमानवाः मधुसूदनमित्याहुर्वृषभंचजना
र्दनं १४ वराहश्चैवसिंहश्चत्रिविक्रमगतिःप्रभुः एषमातापिताचैवसर्वेषांप्राणिनांहरिः १५ परंहिपुंडरीकाक्षान्नभूतंनभविष्यति मुखतोजनयद्विप्रान्बाहुभ्यांक्षत्रियां
स्तथा १६ वैश्यांश्चाप्युरुतोराजंछूद्रान्पाद्भ्यांतथैवच तपसानियतोदेवोनिधानंसर्वदेहिनां १७ ब्रह्मभूतममावास्यांपौर्णमास्यांतथैवचयोगभूतंपरिचरन् केशवो
यस्यप्रसीदेत्तलोकास्तेनास्यपाजिताः यश्चैवैनंभयस्थानेकेशवंशरणंव्रजेत् सदानरःपठंश्चेदंस्वस्तिमान्ससुखीभवेत् २१ येचकृष्णंप्रपद्यंतेतेनमुह्यंतिमानवाः
भयेमहतिमग्नांश्चत्रातिनित्यंजनार्दनः २२ एवंयुधिष्ठिरोज्ञात्वायाथातथ्येनभारत सर्वात्मनामहात्मानंकेशवंजगदीश्वरं २३ प्रपन्नःशरणंराजन्योगाना
मीश्वरंप्रभुं २४ इतिभीष्मपर्वणि ६२ भीष्मउवाच शृणुचेदंमहाराजब्रह्मभूतस्तवंमम ब्रह्मर्षिभिश्चदेवैश्च ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

८५

४X

यः पुरा कथितो मुने १ साध्यानामपि देवानां देवदेवेश्वरः प्रभुः लोकभावनभावज्ञ इति त्वां नारदोऽब्रवीत् २ भूतं भव्यं भविष्यं च मार्कंडेयो स्म वाह यज्ञं त्वां चैव यज्ञानां तपश्च तपसामपि ३ देवानामपि देवं च त्वामाह भगवान् भृगुः पुराणं चैव परमं विष्णो रूपं तवेति च ४ वासुदेवो वसूनां त्वं शक्रं स्थापयिता तथा देवो हि देवानामिति द्वैपायनोऽब्रवीत् ५ पूर्वे प्रजापतेः सर्गे दक्षमाहुः प्रजापतिं स्रष्टारं सर्वभूतानामंगिरास्त्वां तथाब्रवीत् ६ अव्यक्तं ते शरीरोत्थं व्यक्तं ते मनसि स्थितं देवा वाक्संभवश्चेति देवलस्त्वसितोऽब्रवीत् ७ शिरसा ते दिवं व्याप्तं बाहुभ्यां पृथिवी कृता जठरं ते त्रयो लोकाः पुरुषोऽसि सनातनः ८ एवं त्वामभिजानंति तपसा भाविता नराः आत्मदर्शनतृप्तानामृषीणामसि सत्तमः राजर्षीणामुदाराणामाहवेष्वनिवर्तिनां सर्वधर्मप्रधानानां त्वं गतिर्मधुसूदन १० इति नित्यं योगविद्भिर्भगवान्पुरुषोत्तमः सनत्कुमारप्रमुखैः स्तूयते भ्यर्च्यते हरिः ११ एष ते विस्तरस्तात संक्षेपश्च प्रकीर्तितः केशवस्य यथातत्त्वं सुप्रीतो भव केशवे १२ संजय उवाच पुण्यं श्रुत्वैतदाख्यानं महाराज सुतस्तव केशवं बहु मेने स पांडवांश्च महारथान् १३ तमब्रवीन्महाराज भीष्मः शांतनवः पुनः माहात्म्यं ते श्रुतं राजन्केशवस्य महात्मनः १४ नरस्य च यथातत्त्वं यन्मां त्वं परिपृच्छसि यदर्थं नृषु संभूतौ नरनारायणावुभौ १५ अवध्यौ च महावीरौ सर्वयुद्धेष्वपराजितौ यथा च पांडवा राजन्नवध्या युधि कस्यचित् १६ प्रीतिमान्हि दृढं कृष्णः पांडवेषु यशस्विषु तस्माद्ब्रवीमि राजेंद्र शमो भवतु पांडवैः १७ पृथिवीं भुंक्ष्व राजेंद्र सहितो भ्रातृभिर्बली नरनारायणौ देवाववज्ञाय विनंक्ष्यसि १८ एवमुक्त्वा तव पिता तूष्णीमासीद्विशांपते व्यसर्जयच्च राजानं शयनं च विवेश ह १९ राजा च शिबिरं प्रायात्प्रणिपत्य महात्मने शिश्ये च शयने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभ २० इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच व्युषितायां च शर्वर्यामुदिते च दिवाकरे उभे सेने महाराज युद्धायैव समीयतुः १ अभ्यधावंश्च संक्रुद्धाः परस्परजिगीषवः ते सर्वे सहिता युद्धे समा

॥लोकपरस्परं २॥

२५

पांडवाधार्तराष्ट्राश्च राजन्दुर्मंत्रितेतव यत्नैश्चयुस्यसन्नद्धाः संप्रहृष्टाः प्रहारिणः ३ अरक्षन्मकरव्यूहं भीष्मो राजन्समंततः तथैव पांडवा राजन्नरक्षन्व्यूहमात्मनः ४
स निर्ययौ महाराज पिता देवव्रतस्तव महता रथवंशेन संहतो रथिनांवरः ५ इतरेतरमन्वयुः सर्वे यथास्थानमवस्थिताः रथिनः पत्तिनश्चैव वरेंद्रैरिनः सादिनस्तथा ६
तान्दृष्ट्वोद्यतान्संख्ये पांडवाश्च यशस्विनः श्येनेन व्यूहराजेन तेनाजय्येन संयुगे ७ अशोभत मुखे तस्य भीमसेनो महाबलः नेत्रे शिखंडी दुर्द्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्ष
तः ८ शीर्षे तस्याभवद्वीरः सात्यकिः सत्यविक्रमः विधुन्वन्गांडीवं पार्थो ग्रीवायामभवत्तदा ९ अक्षौहिण्यां समग्रायां वामपक्षोभवत्तदा महात्मा द्रुपदः श्रीमा
न्सह पुत्रेण संयुगे १० दक्षिणश्चाभवत्पक्षः कैकेयोक्षौहिणीपतिः ११ ततो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चापि वीर्यवान् ११ पृष्ठे समभवच्छ्रीमान्स्वयं राजा युधिष्ठिरः
भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः १२ प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तदा भीष्ममासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः १३ ततो भीष्मो महास्त्राणि
पातयामास वीर्यवान मोहयन्पांडुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे १४ संमुह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो धनंजयः भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्द्धनि १५ प्र
तिसंधाय चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे स्वेनानीकेन हृष्टेन युद्धाय समवस्थितः १६ ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य
बलिनांवरः १७ भ्रातॄणां च वधं संख्ये स्मरमाणो महारथः आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ १८ वयं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहं देवानपि
रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः १९ किमु पांडुसुतान्युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान् तत्तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यंति पांडवाः २० एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण

७२ ॥ संयुगे अभिनत्पांडवानीकं प्रेक्ष्यता ॥

ना

रम:

णस्य सात्यकेः सात्यकिश्च ततो द्रोणं वारयामास भारत ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकं २२ शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान् अविध्यद्दशभि
र्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत २३ संरक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणान्नृशस्त्रभृतां वरात् ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष
२४ भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः अथाभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष २५ विव्यधुर्निशितैर्बाणैः सर्वांस्तानुद्यतायुधान् भीष्मद्रोणौ तु संक्रु
द्धावापतंतौ महाबलौ २६ प्रत्युद्ययौ शिखंडी च महेष्वासो महाहवे प्रगृह्य बलवद्वीरो धनुर्जलदनिःस्वनं २७ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयानो दिवाकरं शि
खंडिनं तथासाद्य भरतानां पितामहः २८ अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन् ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत तं रणे २९ रक्षमाणस्तदा भीष्मं त
त्पुत्रेणाचोदितः शिखंडी तु समासाद्य द्रोणं शस्त्रभृतां वरं ३० अवर्जयत संत्रस्तो युगांताग्निमिवोज्ज्वलं ततो बलेन महता पुत्रस्तव विशांपते ३१
[illegible]गोप भीष्ममासाद्य पार्थयानो मधं तदा तथैव पांडवा राजन् पुरस्कृत्य धनंजयं ३२ भीष्ममेवाभ्यवर्तंत जये कृत्वा दृढां मतिं तद्युद्धमभवद्घोरं देवा
नां दानवैरिव ३३ जयमाशंसतां संख्ये परस्परमहाद्भुतं इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच अकरोत्तुमुलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा १ भीम
सेनभयादिच्छन् पुत्रांस्तारयितुं तव पूर्वाह्णे तन्महारौद्रं राज्ञां युद्धमवर्तत २ कुरूणां पांडवानां च मुख्यक्षयविनाशने तस्मिन्नाकुलसंग्रामे वर्तमा
ने महाभये ३ अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन् गगनं महान् नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ४ भेरीशंखनिनादैश्च तुमुलः समपद्यत युयुत्सव
स्ते विक्रांता विजयाय महाबलाः ५ अन्योन्यमभिगर्जंतो गोष्ठेष्विव महर्षभाः शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ६ अश्मवृष्टिरिवाकाशे बभूव भरतर्ष
भ कुंडलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्ज्वलानि च ७ पतितानि स्म दृश्यंते शिरांसि भरतर्षभ विशिखोन्मथितैर्गात्रैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ८ सहस्ताभरणैश्चान्यैरभव

च्छादिता ॥

महीकवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलंकृतैः ९ सुरैश्चचंद्रसंकाशैः शरकांतनयनैस्तथा गजवाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते १० आसीत्सर्वो समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा रजो
मेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ११ आयुधानां च निर्घोषः स्तनयित्नुसमो ऽभवत् स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः प्रावर्तत कुरूणां च पांडवानां च भारत
तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे १३ ववृषुः शरजालानि क्षत्रियास्तु युद्धदुर्मदाः क्रोशंति कुंजरास्तत्र शरवर्षप्रतापिताः १४ तावकानां परेषां च संयुगे भरतोत्तम
संरब्धानां च वीराणां [illegible] वीराणाममिततेजसां १५ धनुषां तलघोषेण न प्राज्ञायत किंचन उत्थितेषु कबंधेषु सर्वतः शोणितोदके १६ अपरे पर्यधावंत नरपा रि
पुसमुद्यताः शरशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसः १७ विजघ्नुः समरे ऽन्योन्यं शूराः परिघबाहवः वभ्रमुः कुंजरास्तत्र शरैर्मुक्ता निरंकुशाः १८ अश्वाश्च पर्यधा
वंत हतारोहा दिशो दिश उत्पत्य निपतंत्यन्ये शरघातप्रपीडिताः १९ तावकानां परेषां च पर्यधावन् समुद्यताः शरजालितिगदाभिश्च खड्गैश्चापतितैर्भुवि २०
गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह पादानां भूषणानां च केयूराणां च सर्वशः २१ राशयस्तत्र दृश्यंते भीमभीष्मसमागमे अश्वानां धावमानानां कुंजरा
णां निवर्त्तता २२ संघाताः संप्रदृश्यंते तत्र तत्र विशांपते गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्वभिः २३ जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः अपरे बा
हुभिर्वीरा नियुद्धकुशला युधि २४ बहुधा समसज्जंत आयसैः परिघैरिव मुष्टिभिर्जानुभिश्चैव तलैः कीलैर्विशांपते २५ अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः
पांडवैः सह पतितैः पत्यमानैश्च विचेष्टद्भिश्च भूतले २६ घोरमायोधनं जज्ञे तत्र तत्र नरेश्वर विरथा रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः २७ अन्योन्यमभ्यधावं
त परस्परवधैषिणः ततो दुर्योधनो राजा कलिंगैर्बहुभिर्वृतः २८ पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पांडवानभ्यवर्त्तत तथैव पांडवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरं २९ भीष्ममभ्यद्रवन्
क्रुद्धा रणे रभसवाहनाः इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच दृष्ट्वा भीष्मेण संसक्तान्भ्रातॄनन्यांश्च बांधवान् समभ्यधावद्रां ॥ ॥ ॥ ॥॥

विर्त्रय तेसह १

गेयमुघतास्त्रो धनंजयः १ पांचजन्यस्य निर्घोषं धनुषो गांडिवस्य च ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् २ सिंहलांगूलमाकाशे ज्वलंतमिव पर्वते अस
ज्जमानं ध्वजेषु धूमराशिमिवोच्छ्रितं ३ बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणं अपश्याम महाराज गांडीवधन्वनः ४ विद्युतं मेघमध्यस्थं भ्राजमानामिवांबरे ददृ शु
गांडिवं योधास्तं रुक्मपृष्ठं महारथे ५ अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जतः सुघोरं तलयोः शब्दं निघ्नतस्तव वाहिनीं ६ चंडवातांबुदसमं स विद्युत्स्तनयित्नुमान्
दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समंततः ७ अभ्यधावत गांगेयं भैरवास्त्रो धनंजयः दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमोऽस्त्रमोहिताः ८ कांदिशीकाः श्रांतपत्रा हताश्वा हृ
तचेतसः अन्योन्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ९ भीष्ममेवाभिलीयंत सह सर्वैस्तवात्मजैः तेषामार्तायनमभूद्भीष्मः शांतनवो रणे १० समुत्पतंति वित्रस्ता रथे
भ्यो रथिनस्तथा सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातयः ११ श्रुत्वा गांडीवनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः सर्वसैन्यानि भीतानि व्यवलीयंत भारत १२ अथ कांबो
जैरश्वैर्महद्भिः शीघ्रगामिभिः गोपानां बहुसाहस्रैर्बलैर्गोपायनैर्वृतः १३ मद्रसौवीरगांधारैस्त्रैगर्तैश्च विशांपते सर्वकालिंगमुख्यैश्च कलिंगाधिपतिः सह १४ नानां गो नरग
घेन दुःशासनपुरःसरः जयद्रथश्च नृपतिः सहितैः सर्वराजभिः १५ हयारोहवराश्चैव तव पुत्रेण चोदिताः चतुर्दश सहस्राणि सौबलं पर्यवारयन् १६ ततस्ते सहिताः
सर्वे विभक्तरथवाहनाः पांडवाः समरे जघ्नुस्तावकान्भरतर्षभ १७ रथिभिर्वारणैरश्वैः पादातैश्च समीरितं घोरमायोधनं जज्ञे महाभ्रसदृशं रजः १८ तोमरप्रासनाराच
गजाश्वरथयोधिनां बलेन महता भीष्मः समसज्जत्किरीटिना १९ आवंत्यः काशिराजेन भीमसेनेन सैंधवः अजातशत्रुर्मद्राणामृषभेण यशस्विना सहपुत्रः सहामात्यः श
ल्येन समसज्जत विकर्णः सहदेवेन चित्रसेनः शिखंडिना मत्स्या दुर्योधनं जग्मुः शकुनिं च विशांपते २० द्रुपदश्चेकितानश्च सात्यकिश्च महारथः द्रोणेन समसज्जंत सपुत्रेण
महात्मना २१ कृपश्च कृतवर्मा च धृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ एवं प्रव्र जितास्त्वानि धांतनागरथानि च २२ समसज्जंत युद्धानि तत्र समंततः ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ
तत्र १

शि ३ ६१ ष्वं

निरस्त्रे विघातस्तीव्रा दिशश्च रजसावृताः २३ प्रादुरासन्महोल्काश्च सनिर्घाता विशांपते प्रादुर्बभौ महावातः पांसुवर्षं पपात च २४ नभे तरे धेस्तर्यः सैन्येन रजसावृतः प्र
मोहः सर्वभूतानामस्त्रजालैश्च पद्धतां २५ वीरबाहुविसृष्टानां सर्वावरणभेदिनां संह्रादः शरजालानामतीव समपद्यत २६ प्रकाशं चक्रुराकाशमुद्यतानि भुजोत्तमैः
नक्षत्रविमलाभानि शस्त्राणि भरतर्षभ २७ आर्षभाणि विचित्राणि रुक्मजालावृतानि च संपेतुर्दिक्षु सर्वासु चर्माणि भरतर्षभ २८ सूर्यवर्णैश्च निस्त्रिंशैः पात्यमाना
नि सर्वशः दिक्षु सर्वास्वदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च भग्नचक्राक्षनीडाश्च निपातितमहाध्वजाः २९ हताश्वाः पृथिवीं जग्मुस्तत्र तत्र महारथाः परिपेतुर्हयाश्चात्र के
चिच्छस्त्रकृतव्रणाः २९ रथाश्च परिवर्तन्ते हतेषु रथयोधिषु शराहता भिन्नदेहा बद्धयोक्त्रा हयोत्तमाः ३० युगानि पर्यकर्षन्त तत्र तत्र हि भारत अदृश्यन्त सतास्त्र सा श्वाः
सारथयोधिनः ३१ एकेन बलिना राजन्वारणेन हता रणे गंधहस्तिमदस्रावमाघ्राय बहवो रणे सन्निपतन्ते बलौघानां वातमाहरिरे गजाः सतोरणमहामात्रैः पत
द्भिश्च गतासुभिः ३३ बभूवायोधनं छन्नं नाराचाभिहतैर्गजैः संनिपाते बलौघानां चोदितैर्वरवारणैः ३४ निपेतुर्युधि संभग्नाः सयोधाः सर्वतो गजाः नागराजो
पमैर्हस्तैर्नागैराक्षिप्य संयुगे ३५ व्यदृश्यन्त महाराज संलग्ना रथकूबराः विशीर्णा रथजालाश्च केशेष्वाक्षिप्य दन्तिभिः ३६ द्रुमशाखा इवाविध्य निष्पिष्टा रथिनो
रणे रथेषु च रथान्युद्धे संसक्तान्वरवारणाः ३७ विकर्षन्तो दिशः सर्वाः संपेतुः सर्वशब्दगाः तेषां तथा कर्षतां च गजानां रूपमाबभौ ३८ सरःसु नलिनीजालं विषक्तमिव
कर्षतां एवं संछादितं तत्र बभूवायोधनं महत् ३९ सादिभिश्च पदातैश्च सध्वजैश्च महारथैः इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच शिखंडिसहमत्स्येन विराटेन वि
शांपते १ भीष्ममाशु महेष्वासं माससाद सुदुर्जयं द्रोणं कृपं च कर्णं च महेष्वासान्महाबलान् २ राज्ञ ꣵ ꣵ ꣵ ꣵ ꣵ ꣵꣵ
द्वि

प ७

सर ३

श्व्रं

श्चान्याचरोऽभ्यरात्स्कृताश्छित्वंजयः सैंधवं च महेष्वासं सामात्यं सहबंधुभिः ३ प्राच्यांश्च सलाक्षिगणांश्चैव भिमपराक्रम पुत्रं च ते महेष्वासं दुर्योधनममर्षणं ४ समव
दुःसहं चैव समरे भीमसेनो न्यवर्तयत् सहदेवं च शकुनिमुलूकं च महारथं ५ पितापुत्रौ महेष्वासावभ्यवर्तत दुर्जयौ युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं महारथः ६ समव
तेत संक्रुद्धो नकुलः शूरः संक्रंदनो युधि ७ त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पांडवाः अभ्यवर्तत दुर्धर्षाः समरे शाल्वकैकयान् ८
सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलः धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ९ पुत्राणां ते रथानीकं प्रत्युद्ययुस्तथाहवे सेनापतिरमेयात्मा धृष्टद्युम्नो महा
रथः १० द्रोणेन समरे राजन्समियायोग्रकर्मणा एवमेते महेष्वासास्तावकाः पांडवैः सह समेत्य समरे शूराः संप्रहारं प्रचक्रिरे मध्यंदिनगते सूर्ये नभस्याकुली
भूते ११ कुरवः पांडवेयाश्च निजघ्नुरितरेतरं ध्वजिनो हेमचित्रांगा विचरंतो रणाजिरे १३ सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः समेतानां च समरे जिगीषू
णां परस्परं १४ बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्जतां तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणं १५ यत्स कुर्वंत्ररणे वीराः संजयाः कुरुभिः सह नैव खं न दिशो राजन्न
सूर्यं शत्रुतापनः १६ विदिशो वाप्यपश्याम शरैर्मुक्तैः समंततः शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथा स्यतां १७ निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः
प्रभाः कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभास्तथा १८ खं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामास तेजसा वपुर्भिश्च नरेंद्राणां चंद्रसूर्यसमप्रभैः १९ विरराज तदा
राजंस्तत्र तत्र रणाजिरं रथसिंहा नरव्याघ्राः समयांतश्च संयुगे २० विरेजुः समरे राजन्ग्रहा इव नभस्तले भीष्मस्तु रथिनां श्रेष्ठो भीमसेनं महाबलं
२१ अवारयत संक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ततो भीष्मविनिर्मुक्ताः रुक्मपुंखाः शिलाशिताः २२ अभ्यघ्नन्समरे भीमं तैलधौताः सुतेजनाः तस्य शक्तिं म
॥हावेगां भीमसेनो महाबलः २३ क्रुद्धाशीविषसंकाशां प्रे॥

षयामास भीष्मं तं तामापतन्तीं सहसा स्वक्षं दुरासदां २४ चिच्छेद समरे भीष्मः शरैः सन्नतपर्वभिः ततोपरेण भल्लेन पीतेन निशितेन च २५ कार्मुकं भीमसेनस्य द्वि
धा चिच्छेद भारत सात्यकिस्तु ततस्तूर्णं भीष्ममासाद्य संयुगे २६ शरैर्बहुभिरानर्छ्छ मितरं ते जनेश्वर ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणं २७ वार्ष्णेयस्य रथाद्भी
ष्मः पातयामास सारथिं तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन्निहते रथसारथौ २८ तेन तेनैव धावन्ति मनोमारुतरंहसः ततः सैन्यस्य सर्वस्य निस्वनस्तुमुलो भवत् २९
हाहाकारश्च संजज्ञे पांडवानां महात्मनां अभिद्रवत गृह्णीत हयान्यच्छत धावत ३० इत्यासीत्तुमुलः शब्दो युयुधानरथं प्रति एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांत
नवस्तदा ३१ अवधीत्पांडवीं सेनामासुरीमिव वृत्रहा ते वध्यमाना भीष्मेण पांचालाः सोमकैः सह ३२ आर्यां युद्धे मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः धृष्टद्युम्नमु
खाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ३३ अभ्यधावन्जिघांसन्तस्तव पुत्रस्य वाहिनीं तथैव तावकाराजन्भीष्मद्रोणमुखाः परान् ३४ अभ्यधावन्त वेगेन ततो युद्धमवर्त्त
त इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच विराटोथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्छन्महारथः विव्याध तुरगांश्चास्य त्रिभिर्बाणैर्महारथः १ तं प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीष्मः
शांतनवः शरैः रुक्मपुंखैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः २ द्रोणिर्गांडीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः अविध्यदिषुभिः षड्भिर्दृढहस्तस्तनांतरे ३ कार्मु
कं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्शनः ४ सोन्यत्कार्मुकमादाय वेगवत्क्रोधमूर्छितः अमृष्यमाणः
पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ५ अविध्यत्फाल्गुनं राजन्नवत्या निशितैः शरैः वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ६ ततः क्रोधपरीतात्मा सहकृष्णेन फाल्गु
नः दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चिंतयित्वा मुहुर्मुहुः ७ धनुः संपीड्य वामेन करेण अमित्रकर्शनः गांडीवधन्वा संक्रुद्धः शितान्सन्नतपर्वणः ८ जीवितांतकरान्घो
रान्समादत्त शिलीमुखान् तैस्तूर्णं समरे विव्याध द्रौणिं बलवतां वरः ९ तस्य ते कवचं भित्त्वा ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽ ऽऽऽ

ते

न

सु२

पत्युः शोणितमाहवे न विव्यथे विनिर्भिन्नो द्रोणिर्गाण्डीवधन्वना १० तथैव च शरान्पार्थे प्रतिमुञ्चन्नविह्वलः तस्थौ स समरे राजंस्त्रातुमिच्छन्महाव्रते ११ तस्य तत्सुम
हत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यामभ्यायत्त संयुगे १२ स हि नित्यमनीकेषु युध्यतेऽभयमास्थितः अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभं १३
ममाचार्यसुतोऽत्यर्थं द्रोणस्यातिप्रियः सुतः ब्राह्मणश्च विशेषेण माननीयो मम मेति च १४ समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापन कृपां चक्रे रथश्रेष्ठो भारद्वाज
सुतं प्रति १५ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युद्धे कौन्तेयः श्वेतवाहनः युयुधे तावकान्निघ्नंस्त्वरमाणः पराक्रमी १६ दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्ध्रपत्रैः शिलाशितैः भीमसेनं म
हेष्वासं रुक्मपुंखैः समर्पयत् १७ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः परासुकरणं दृढं चित्रं कार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश १८ आकर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैस्तिग्म
तेजितैः अविध्यत्तूर्णमव्यग्रः कुरुराजं महोरसि १९ तस्य काञ्चन[illegible]सूत्रस्थः शरैः परिवृतो मणिः रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः २० पुत्रस्तु त
व तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं २१ ततः शरैर्महाराज रुक्मपुंखैः शिलाशितैः भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयानो वरू
थिनीं २२ तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ पुत्रौ ते देवसंकाशौ व्यरोचेतां महाबलौ २३ चित्रसेनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा अविध्यन्निशि
तैर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः २४ सत्यव्रतं च सप्तत्या विद्ध्वा शक्रसमो युधि नृत्यन्निव रणे वीर आर्त्तिं नः समजीजनत् २५ तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्रसेनः
शिलीमुखैः सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः २६ स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् चिच्छेद चित्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः २७ भित्त्वा
चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः २८ समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः तांश्च सर्वाञ्छरैस्तीक्ष्णै
र्जघान परमास्त्रवित् २९ तस्य दृष्ट्वा तु तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव दहन्तं समरे योधान्वने कक्षं यथोल्बणं ३० अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकं

॥श्रीमद्॥ ११

१२५७

रोचत्तसौभद्रस्तवसैन्यानिशातयत् ३१ तत्तस्यचरितंदृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते लक्ष्मणोऽभ्यपतत्तूर्णं सात्वतीपुत्रमाहवे ३२ अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोलक्ष्मणंशुभल
क्षणं विव्याधविशिखैःषड्भिःसारथिंचत्रिभिःशरैः ३३ तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनिशितैःशरैः अविध्यत्तमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ३४ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासारथिंच
महारथः अभ्यद्रवत्तसौभद्रोलक्ष्मणंनिशितैःशरैः ३५ हताश्वेतुरथेतिष्ठन्लक्ष्मणःपरवीरहा शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति ३६ तामापतंतींसहसाघो
ररूपांदुरासदां अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेदभुजगोपमां ३७ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्ततः अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्यतः ३८ ततःसमाकु
लेतस्मिन्वर्तमानेमहाभये अभ्यद्रवंजिघांसंतःपरस्परवधैषिणः ३९ तावकाश्चमहेष्वासाःपांडवाश्चमहारथाः जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ४० मुक्त
केशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः वाहुभिःसमयुध्यंतसृंजयाःकुरुभिःसह ४१ ततोभीष्मोमहावाहुःपांडवानांमहात्मनां सेनांजघानसंक्रुद्धोदिव्यैरस्त्रै
र्महाबलः ४२ हतेश्वरैर्गजैस्तत्रनरैरश्वैश्चपातितैः रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तीर्यतमेदिनी ४३ इतिभीष्मपर्वणि॥ ॥ संजयउवाच अथराजन्महा
वाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः विकृष्यसमरेचापंभारसाधनमुत्तमं १ प्रामुंचत्पुंखसंयुक्तांश्छरान्नागविषोपमान् प्रगाढंलघुचित्रंचदर्शयन्हस्तलाघवं २ तस्य
विक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चमुंचतः आददानस्यभूयश्चसंदधानस्यचापरान् ३ क्षिपतश्चपरांस्तस्यरणेशत्रून्विनिघ्नतः ददृशेरूपमत्यर्थंमेघस्येववर्षतः ४
तमुदीर्यंतमालोक्यराजादुर्योधनस्तदा रथानामयुतंतस्यप्रेषयामासभारत ५ तांस्तुसर्वान्महेष्वासान्सात्यकिःसत्यविक्रमः जघानपरमेष्वासोदिव्येनास्त्रेणवी
॥र्यवान् ६ सकृत्वादारुणंकर्मप्रगृहीतशरासनः भीसमा॥

दृत्ततोवीरोमभूरिश्रवसमाहवे ७ सहिसंदृश्यसेनांतांयुयुधानेनपीडितां अभ्यधावतसंक्रुद्धःकुरूणांकीर्तिवर्द्धनः ८ इंद्रायुधसवर्णंतुसविस्फार्यमहद्धनुः व्यसृजन्वज्रसंकाशांछरानाशीविषोपमान् ९ सहस्रसोमहाराजशेषयन्पाणिलाघवं शरांस्तान्मृत्युसंस्पर्शान्सात्यकेस्तपदानुगाः १० नवि घेहुस्तदाराजन्तुद्रुवुस्तेसमंततः विहायसमरेराजन्सात्यकिंयुद्धदुर्मदं ११ तंदृष्ट्वायुयुधानस्यसुतादशमहाबलाः महारथाःसमाख्याताश्चित्रवर्मायुधध्वजाः १२ समासाद्यमहेष्वासंभूरिश्रवसमाहवे ऊचुःसर्वेसुसंरब्धायूपकेतुंमहाहवे १३ भोभोःकौरवदायादसहास्माभिर्महाबल एहियुध्यस्वसंग्रामेसहतैःपृथगेववा १४ अस्मान्वात्वंपराजित्ययशःप्राप्नुहिसंयुगे वयंत्वांवापराजित्यप्रीतिंदास्यामहेपितुः १५ एवमुक्तस्तदाशूरैस्तानुवाचमहाबलः वीर्यश्लाघीनरश्रेष्ठस्तान्दृष्ट्वासमवस्थितान् १६ साधिदंकथ्यतेवीरायद्येवंमतिरद्यवः युध्यध्वंसहितायत्ताविहनिष्यामिवोरणे १७ एवमुक्तामहेष्वासास्तेवीराःक्षिप्रकारिणः महताशरवर्षेणअभ्यवर्षन्नरिंदमाः १८ अपराह्णेमहाराजसंग्रामस्तुमुलोभवत् एकस्यचबहूनांचसमेतानांरणाजिरे १९ तमेकंरथिनांश्रेष्ठंशरैस्तेसमवाकिरन् प्रावृषीचयथामेघाःसिषिचुर्जलदानृप २० तैस्तुमुक्तांछरौघांस्तान्यमदंडाशनिप्रभान् असंप्राप्तानसंभ्रांतश्चिच्छेदाशुमहारथः २१ तत्राद्भुतमपश्याम सौमदत्तेःपराक्रमं यदेकोबहुभिर्युद्धेसमसज्जदभीतवत् २२ विसृज्यशरवृष्टिंतांदशराजन्महारथाः परिवार्यमहात्मानंनिहंतुमुपचक्रमुः २३ सौमदत्तिस्ततःक्रुद्धस्तेषांचापानिभारत चिच्छेददशभिर्वीरोनिमेषे ॥ ॥ ॥

म हार

रणमहारथः २४ अथैषांछिन्नधनुषांभल्लैः सन्नतपर्वभिः चिच्छेदसमरेराजंछिरांसिभरतर्षभ २५ तेहतान्यपतन्भूमौवज्रभग्नाइवद्रुमाः तान्दृष्ट्वानिहता न्वीरान्रणेपुत्रान्महाबलान् २६ वार्ष्णेयोविनदन्राजन्भूरिश्रवसमभ्यगात् रथंरथेनसमरेपीडयित्वाबलौ २७ तावन्योन्यस्यसमरेनिहत्यरथिवाजिनः विरथाव भिवल्गन्तौसमेयातांमहारथौ २८ प्रगृहीतमहाखड्गौतौचर्मवरधारिणौ शुशुभातेनरव्याघ्रौयुद्धायसमवस्थितौ २९ ततःसात्यकिमभ्येत्यनिस्त्रिंशवरधारिणं भीमसेनस्त्वरन्राजन्रथमारोपयत्तदा ३० तवापितनयोराजन्भूरिश्रवसमाहवे आरोपयद्रथंतूर्णंपश्यतांसर्वधन्विनां ३१ तस्मिंस्तथावर्तमानेरणेभीष्मंमहारथं अ योधयंतसंरब्धाः पांडवाभरतर्षभ ३२ लोहितायतिचादित्येत्वरमाणोधनंजयः पंचविंशतिसाहस्रान्निजघानमहारथान् ३३ तेहिदुर्योधनादिष्टास्तदापार्थनिबर्ह णे अप्राप्यैवगतानाशंशलभाइवपावके ३४ ततोमत्स्याः केकयाश्चधनुर्वेदविशारदाः परिवव्रुरणेपार्थंसहपुत्रंमहारथं ३५ अगामास्तमथादित्योसर्वमेघैः समुत्थितैः सर्वेषामेवसैन्यानांप्रमोहः समपद्यत ३६ अवहारंततश्चक्रेपितादेवव्रतस्तव संध्याकालेमहाराजसैन्यानांश्रांतवाहनः ३७ पांडवानांकुरूणांचपरस्परसमागमे तेसेने भृशसंविग्नेययतुः स्वंनिवेशनं ३८ ततः स्वशिबिरंगत्वान्यविशंस्तत्रभारत पांडवाः सृंजयैः सार्द्धंकुरवश्चयथाविधि ३९ इतिभीष्मपर्वणिपंचमदिवसयुद्धंसमाप्तं ॥ ॥संजयउ० विहृत्यचततोराजन्सहिताः कुरुपांडवाः व्यतीतायांतुशर्वर्यांपुनर्युद्धायनिर्ययुः १ ततः शब्दोमहानासीत्तवतेषांचभारत युज्यतांरथमुख्यानांक ल्पतांचापिदंतिनां २ संनह्यतांपदातीनांहया ॥ ॥

न१

नांचैवभारत शंखदुंदुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोभवन् ३ ततोयुधिष्ठिरोराजाधृष्टद्युम्नमभाषत व्यूहंव्यूहमहाबाहोमकरंशत्रुतापनं ४ एवमुक्तस्तुपार्थेन
धृष्टद्युम्नोमहारथः तुंडमासीन्महाराजभीमसेनोमहाबलः ५ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चराक्षसश्चघटोत्कचः सात्यकिर्धर्मराजश्चव्यूहग्रीवांसमास्थिताः ६ पृष्ठमा
सीन्महाराजविराटोवाहिनीपतिः धृष्टद्युम्नेनसहितोमहत्यासेनयावृतः ७ केकयाभ्रातरःपंचवामंपक्षंसमाश्रिताः धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्चवीर्य
वान् ८ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यरक्षिणो पादयोस्तुमहाराजस्थितःश्रीमान्महारथः ९ कुंतिभोजःशतानीकोमहत्यासेनयावृतः शिखंडीतुम
हेषासः सोमकैःसंवृतोवली १० इरावांश्चनृपः पुच्छेमकरस्यव्यवस्थितौ एवमेतंमहाव्यूहंव्यूह्यभारतपांडवाः ११ सूर्योदयेमहाराजपुनर्युद्धायदंशिताः कौ
रवानभ्ययुरास्तीहस्त्यश्वरथपत्तिभिः १२ समुच्छ्रितैर्ध्वजैश्छत्रैः शस्त्रैश्चविमलैःशितैः व्यूहंदृष्ट्वाततस्सैन्यंपितादेवव्रतस्तव १३ क्रौंचेनमहताराजन्प्रत्यव्यूहत
वाहिनीं तस्यतुंडेमहेष्वासोभारद्वाजोव्यवर्तत १४ अश्वत्थामाकृपश्चैवचक्षुरास्तांनरेश्वर कृतवर्मातुसहितः कांबोजवाह्लिकैः १५ शिरस्यासीन्नर
श्रेष्ठश्रेष्ठः सर्वधनुष्मतां ग्रीवायांशूरसेनस्तुतवपुत्रश्चभारत १६ दुर्योधनोमहाराजराजभिर्बहुभिर्वृतः प्राग्ज्योतिषस्तुसहितोमद्रसौवीरकेकयैः १७
उरस्यभून्नरश्रेष्ठमहत्यासेनयावृतः स्वसेनयाचसहितः सुशर्माप्रस्थलाधिपः १८ वामंपक्षंसमाश्रित्यदंशितःसमवस्थितः तुषारायवनाश्चैवशकेश्चसह
चूलिकैः १९ दक्षिणंपक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यभारत श्रुतायुश्चशतायुश्चसोमदत्तिश्चमारिष २० व्यूहस्यजघनेतस्थूरक्षमाणाःपरस्परं ततोयुद्धायसंज
ग्मुः पांडवाःकौरवैःसह २१ सूर्योदयेमहाराजततोयुद्धमवर्तत प्रतीयूरथिनोनागानागाश्चरथिनोययुः २२ हयारोहाहयारोहान्नाधि॥ ॥ ॥

नश्चापिसादिनः सादिनश्चस्यात्राजन्कुंजरांश्चमहारणे २३ हस्त्यारोहान्रथ्यात्राजनरथिनश्चापिसादिनः रथिनःपत्तिभिःसार्द्धंसादिन
श्चापिपत्तिभिः २४ अन्योन्यंसमरेराजन्प्रत्यधावन्नमर्षिताः भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्तान्यन्यैर्महारथैः २५ शोभते पांडवीसेनानक्षत्रै
रिवशर्वरी तथाभीष्मकृपद्रोणशल्यदुर्योधनादिभिः २६ तवापिविबभौसेनाग्रहैर्द्यौरिवसंवृता भीमसेनस्तुकौंतेयो द्रोणंदृष्ट्वापराक्रमी
२७ अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्भीमसेनस्यवाहिनी द्रोणस्तुसमरेक्रुद्धोभीमंनवभिरायसैः २८ विव्याधसमरेराजन्मर्माण्युद्दिश्यवीर्यवा
न् दृढहस्तस्ततोभीमोभारद्वाजेनसंयुगे २९ सारथिंप्रेषयामासयमस्यसदनंप्रति संगृह्यचस्वयंवाहान्भारद्वाजःप्रतापवान् ३० व्यधमत्
पांडवींसेनांतूलराशिमिवानलः तेवध्यमानाद्रोणेनभीष्मेणचनरोत्तम ३१ संजयाःकेकयैःसार्द्धंपलायनपराभवन् तथैवतावकंसैन्यंभी
मार्जुनपरिक्षतं ३२ मुमुहेतत्रतत्रैवसमरेष्ववराङ्गना अभिद्येतांततोव्यूहौतस्मिन्वीरवरक्षये ३३ आसीद्व्यतिकरोघोरस्तवतेषांचभा
रत तदद्भुतमपश्यामतावकानांपरैःसह ३४ एकायनगताःसर्वेयदयुध्यंतभारत प्रतिसंवार्यचास्त्राणितेन्योन्यस्यविशांपते ३५
युयुधुःपांडवाश्चैवकौरवाश्चमहामृधे इतिभीष्मपर्वणि धृतराष्ट्र उ० एवंबहुगुणंसैन्यमेवंबहुविधंपरं एवमेतद्यथाशास्त्रममोघंचै
वसंजय १ तुष्टमस्माकमत्यंतमभिकामंचनःसदा प्रह्वमव्यसनोपेतंपुरस्ताद्दृष्टविक्रमं २ नातिवृद्धमबालंचनकृशंनचपीवरं
लघुवृत्तायतप्रायंसारगात्रमनामयं ३ आत्तसन्नाहशस्त्रंचबहुशस्त्रपरिग्रहं असियुद्धेनियुद्धेचगदायुद्धेचकोविदं ४ प्रास
र्ष्टितोमरेष्वाजौपरिघेष्वायसेषुच भिंदिपालेषुशक्तिषुमुसलेषुचसर्वशः ५ कंपनेषुचचापेषुकणपेषुचसर्वशः क्षेपणेषुचचित्रेषु
मुष्टियुद्धेषुचक्षमं ६ अपरोक्षंचविद्यासुव्यायामेसुकृतश्रमं शस्त्रग्रहणविद्यासुसर्वासुपरिनिष्ठितं ७ आरो ७ ॥ ७ ॥

हेपर्यस्कृ रेसारणोसांतरस्नुते सम्यक्प्रहरणोयाने व्यपयाने च कोविदं ८ नागाश्वरथयानेषु बहुशः सुपरीक्षितं परीक्ष्य च यथान्यायं वेत
नेनोपपादितं ९ नगोष्ठ्यानोपकारेण न संबंधनिमित्ततः नसौहृदबलेनापि नकुलीन परिग्रहैः १० समृद्धजनमार्यं च तुष्टसत्कृतबांधवं कृ
तोपकारभूयिष्ठं यशस्वि च मनस्वि च ११ सजयैश्च नरैर्मुख्यैर्बहुशो मुख्यकर्मभिः लोकपालो[illegible]पमैस्तात पालितं लोकविश्रुतैः १२ बहुभि
क्षत्रियैर्गुप्तं पृथिव्यां लोकसंमतैः अस्मानभिगतैः कामात्सबलैः सपदानुगैः १३ महोदधिमिवापूर्णमापगाभिः समंततः अपक्षैः पक्षि
संकाशैरथैर्नागैश्च संवृतं १४ नानायोध[illegible]जलं भीमं वाहनोर्मितरंगिणं क्षेपण्यसिगदाशक्तिशरप्रासझषैः समाकुलं १५ ध्वजभूषणसं
बाधं रत्नपट्टसुसंचितं वाहनैः परिधावद्भिर्वायुवेगविकंपितं १६ अपारमिव गर्जंतं सागरप्रतिमं महत् द्रोणभीष्माभिसंगुप्तं गुप्तं च कृतवर्म
णा १७ कृप[illegible]दुःशासनाभ्यां च जयद्रथमुखैस्तथा भगदत्तविकर्णाभ्यां द्रौणिसौबलबाह्लिकैः १८ गुप्तं प्रवीरैर्लोकस्य सारवद्भि
र्महात्मभिः यदहन्यत संग्रामे दिष्टमत्र पुरातनं १९ नैतादृशं समुद्योगं दृष्टवंतोथ मानुषाः ऋषयो वा महाभागाः पुराणा भुवि संजय २०
ईदृशो हि बलौघस्तु युक्तः शस्त्रास्त्रसंपदा वध्यते यत्र संग्रामे किमन्यद्भागधेयतः २१ विपरीतमिदं सर्वं प्रतिभाति स्म संजय यत्रेदृशं बल
घोरं नातरद्युधि पांडवान् २२ अथवा पांडवार्थाय देवास्तत्र [illegible]मागताः युध्यंते मामकं सैन्यं यच्च वध्य
ति संजय २३ उक्तं हि विदुरेणेह हितं पथ्यं च नित्यशः न च गृह्णाति तन्मंदः पुत्रो दुर्योधनो मम २४ तस्य मन्ये मतिः पूर्वं सर्वज्ञस्य महात्मनः
आसीद्यथागतं तात येन दृष्टमिदं पुरा २५ अथवा भाव्यमेवं हि संजयैतेन सर्वथा पुरा धात्रा यथा सृष्टं तथा न तदन्यथा २६ इति भीष्म
पर्वणि संजय उ० आत्मदोषात्त्वया राजन्प्राप्तं व्यसनमीदृशं न हि दुर्योधनस्तानि पश्यते भरतर्षभ १ यानि त्वं दृष्टवान्राजन्धर्मसंकर
काणि ते तव दोषा ॥ ॥

त्पुरावृत्तंद्यूतमेतद्विशांपते तवदोषेणयुद्धंचप्रवृत्तंसहपांडवैः त्वमेवाद्यफलंभुंक्ष्वकृत्वाकिल्बिषमात्मनः ३ आत्मनैवकृतंकर्मआत्मनैवोपभुज्य
ते इहवाप्रेत्यवाराजंस्त्वयाप्राप्तंयथातथं ४ तस्माद्राजन्स्थिरोभूत्वाप्राप्येदंव्यसनंमहत् शृणुयुद्धंयथावृत्तंशंसतोममभारिष ५ भीमसेनःसुनि
शितैर्वाणैर्भित्वामहाचमूं आससादततोवीरःसर्वान्दुर्योधनानुजान् ६ दुःशासनंदुर्विषहंदुर्मरंदुःसहंदुर्मदंजयं जयसेनंविकर्णंचचित्रसेनंसुदर्श
नं ७ चारुचित्रंसुवर्माणंदुःकर्णंकर्णमेवच एतानन्यांश्चसुबहून्समीपस्थान्महारथान् ८ धार्तराष्ट्रान्सुसंक्रुद्धान्दृष्ट्वाभीमोमहावलः भीष्मेण
समरेगुप्तांप्रविवेशमहाचमूं ९ अथालोक्यप्रविष्टंतमब्रुवन्सर्वएवतु १० जीवग्राहंनिगृह्णीमोवयमेनंनराधिपाः सतैःपरिवृतःपार्थोभ्रातृभिःकृ
तनिश्चयैः ११ प्रजासंहरणेसूर्यःक्रूरैरिवमहाग्रहैः संप्राप्यमध्यंव्यूहस्यनभीःपांडवमाविशत् १२ यथादेवासुरेयुद्धेमहेंद्रःप्राप्यदानवान् ततः
शतसहस्राणिरथिनांसर्वशस्त्रिणां १३ उद्यतानिशरैर्घोरैस्तमेकमनुवव्रिरे सतेषांप्रवरान्योधान्हस्त्यश्वरथसादिनः १४ जघानसमरेशूरोधार्तराष्ट्रा
नचिंतयत् तेषांव्यवसितंज्ञात्वाभीमसेनोजिघृक्षतां १५ समस्तानांवधेराजन्मतिंचक्रेमहावलः ततोरथंसमुत्सृज्यगदामादायपांडवः १६ जघा
नधार्तराष्ट्राणांतंवलौघमहार्णवं भीमसेनेप्रविष्टेतुधृष्टद्युम्नोपिपार्षतः १७ द्रोणमुत्सृज्यतरसाप्रययौयत्रसौवलः निवार्यमहतींसेनांता
वकानांनरर्षभ १८ आससादरथंतूर्णंभीमसेनस्यसंयुगे दृष्ट्वाविशोकंसमरेभीमसेनस्यसारथिं १९ धृष्टद्युम्नोमहाराजदुर्मनागत
चेतनः आपृच्छद्वाष्पसंरुद्धोनिश्वसन्वाचमीरयन् २० ममप्राणैःप्राणैःप्रीयतमःक्वभीमइतिदुःखितः विशोकस्तमुवाचेदंधृष्टद्युम्नंकृतांजलिः
२१ संस्थाप्यमामिहवलीपांडवःसमहावलः प्रविष्टोधार्तराष्ट्राणामेकोवलमहार्णवं २२ मामुक्त्वापुरुषव्याघ्रप्रीतियुक्तमिदंवचः प्रतिपा
लयमांसूतनियम्याश्वान्मुहूर्तकं यावदेतान्निहन्म्यद्ययइमेमद्वधोद्यताः ततोदृष्ट्वागदाहस्तंप्रधावंतंमहावलं २४ सर्वेषामेवसैन्यानांसंहर्षःसमजाय

मे.क.१

भी०
२५०

मध्ये २

त तस्मिन्सुतुमले युद्धे वर्तमाने महाभये २५ भित्वा राजन्महाव्यूहं प्रविवेश सखा तव विशोकस्य वचः श्रुत्वा धृष्टद्युम्नोपि पार्षतः २६ प्रत्युवाच त
तः सूतं रणे महाबलः नहि मे जीवितेनापि विद्यतेद्य प्रयोजनं २७ भीमसेने रणे हित्वा स्नेहमुत्सृज्य पांडवैः यदि यामि विना भीमं किं मां क्षत्रं वदिष्यति २८
एकायनगते भीमे मयि चावस्थिते युधि अस्वस्ति तस्य कुर्वंति देवाः शक्रपुरोगमाः २९ यः सहायान्परित्यज्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् स मे भीमः
सखा चैव संबंधी च महाबलः ३० भक्तोस्मान्भक्तिमांश्चाहं तमप्यरिनिसूदनं सोहं तत्र गमिष्यामि यत्र यातो वृकोदरः ३१ निघ्नंतं मामरीन्पश्य दानवा
निव वासवः एवमुक्त्वा ततो वीरो ययौ मध्येन भारत ३२ भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रमथितैर्गजैः स ददर्श ततो भीमं दहंतं रिपुवाहिनीं ३३ वा
तो वृक्षानिव वहन्भंजंतं रणे नृपान् ते हन्यमानाः समरे रथिनः सादिनस्तथा ३४ पादाता दंतिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् हाहाकारश्च संज
ज्ञे तव सैन्यस्य मारिष ३५ वध्यते भीमसेनेन कृतिना चित्रयोधिना ततः कृतास्त्रास्ते सर्वे परिवार्य वृकोदरं ३६ अभीताः समवर्षंत शस्त्र
वृष्टिं समंततः अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरिष्ठं समंततः पांडवं लोकवीरैः सैन्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा बली पार्षतो भीमसेनं ३७ अथोप[illegible]गाछछरविक्ष
तांगं पदातिनं क्रोधविषं वमंतं आश्वासयन्पार्षतो भीमसेनं गदाहस्तं कालमिवांतकाले ३८ निःशल्यमेनं च चकार तूर्णमारोपयच्चात्मरथं महा
त्मा भृशं परिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास च शत्रुमध्ये ३९ भ्रातॄनथोपेत्य तवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे महसाभ्युवाच अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पु
त्रः समागतो भीमसेनेन सार्धं ४० तं यात सर्वे सहिता निहंतुं मा वो रिपुः प्रार्थयतामनीकं श्रुत्वार्थवाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिता धार्तराष्ट्राः
४१ वधाय निष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकंपयंतः ४२ सोरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं पर्यां
बुदा भूधरं वारिजालैः निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णैर्न विव्यथे समरे चित्रयोधी ४३ समभ्युदीर्णांश्च तवात्मजांस्तथा निशाम्य वीरानभितः स्थितान्र

एम०
२५०

गोजिघांसुस्त्वं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयुजे महारथः ४४ क्रुद्धो भृशं तव पुत्रेषु राजन्दैत्येषु यद्वत्समरे महेन्द्रः ततो व्यमुह्यंत रणे नृवीराः
प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्वाः ४५ प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव सर्वे सवाजिनागाः सरथाः समंतात् परीतकालानिव नष्टसंज्ञान्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निशम्य ४६
एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः शस्त्रभृतां वरः द्रुपदं त्रिभिरासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ४७ सोतिविद्धस्तदा राजन्रणे द्रोणेन पार्थिवः अपयाद्द्रुपदो रा
जन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ४८ जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शंखं दध्मौ प्रतापवान् तस्य शंखस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ४९ अथ शुश्राव तेजस्वी
द्रोणः शस्त्रभृतां वरः प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ५० ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोभ्याययौ रणात् तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वा
जः प्रतापवान् ५१ धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरंतौ महारणे मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानपश्यत्स महारथः ५२ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रं व्य
शातयत् अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः ५३ पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ ततो युधिष्ठिरः प्राह समाहूय स्वसैनिकान्
५४ गच्छंतु पदवीं शक्त्या भीमपार्षतयोर्युधि सौभद्रप्रमुखा वीरा रथा द्वादश दंशिताः ५५ प्रवृत्तिमधिगच्छंतु नहि शुध्यति मे मनः त एवं समनु
ज्ञाताः शूरा विक्रांतयोधिनः ५६ बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे पुरुषमानिनः मध्यंदिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ५७ कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टके
तुश्च वीर्यवान् अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ५८ ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः विभिदुर्धार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ५९
तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् भीमसेनभयाविष्टा धृष्टद्युम्नविमोहिताः ६० न संधारयितुं शक्ता तव सेना नराधिप मदमूर्छा
न्वितात्मा हि प्रमदेवाध्वनि स्थिता ६१ तेभियाय महेष्वासाः स्वर्णचित्रध्वजाः परीप्संतोभ्यधावंत धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ६२ तौ च दृष्ट्वा महे
ष्वासानभिमन्युपुरोगमान् बभूवतुर्मुदा युक्तौ निघ्नंतौ तव वाहिनीं ६३ दृष्ट्वा च सहसा यांतं पांचाल्यो गुरुमात्मनः नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां

भी०
२५१

तव पार्थतः ६४ ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धो द्रोणमिषस्त्रपाणां ६५ तस्यापि पततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् कु
ऊचिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ६६ अन्यांश्च शतशो बाणान्प्रेषयामास पार्षते दुर्योधनहितार्थाय भर्तुः पिंडमनुस्मरन् ६७ अथान्यद्धनु
रादाय पार्षतः परवीरहा द्रोणं विव्याध सप्तत्या रुक्मपुंखैः शिलाशितैः ६८ तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः हयांश्च चतुरस्तस्य चतुर्भिः
सायकोत्तमैः ६९ वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास मृत्यवे ७० हताश्वात्स रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः आ
रुरोह महाबाहुरभिमन्योर्महारथं ७१ ततः सरथनागाश्वा समकंपत वाहिनी पश्यतो भीमसेनस्य पार्षतस्य च पश्यतः ७२ तत्प्रभग्नं ब
लं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथाः ७३ वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः व्यभ्रमत्तत्र तत्रैव क्षु
भ्यमान इवार्णवः ७४ तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं तपंतं रिपुवाहिनीं ७५ चुक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति
भारत इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा शरवर्षैः पुनर्भीमं प्रत्यवारयदच्युतं १ एकीभूताः पुनश्चैव
तव पुत्रा महारथाः समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः २ भीमसेनोपि समरे संप्राप्य स्वरथं पुनः समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ३
प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढं चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतं ४ ततो दुर्योधनो राजन्भीमसेनं महाबलं नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं
मर्मण्यताडयत् ५ सोतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्विना संरक्तनयनः क्रोधाद्वेगेनोत्क्षिप्य कार्मुकं ६ दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि
चार्पयत् स तथाभिहतो राजन्नाचलद्गिरिराडिव ७ तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नंतौ परस्परं दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संत्यक्तजीविताः ८ संस्म
त्य मंत्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः निश्चयं परमं कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ९ तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः अभ्युपेयो महाराज ग

भा०
२५२

जं प्रतिगर्ज्जिव १० स शंकुंश्चतेजस्वी नाराचेन समर्पयत चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ११ तथेतरांस्तव सुतांस्ताडयामास भारत शरैर्बहुविधैः
संख्ये रुक्मपुंखैः सुवेगितैः १२ ततः संख्याम समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः अभिमन्युप्रमुखस्ते घादशमहारथाः १३ प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदा
नुगाः प्रत्युद्ययुर्महाराज पुत्रान्महारथान १४ दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान्सूर्याग्निसमतेजसः सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानान्श्रियावृतान् १५ महाहवे
दीप्यमानान्सुवर्णविकचोज्वलान् तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबलाः १६ तान्नामृष्यत कौंतेयो जीवमानान्गतानिति इति भीष्मपर्वणि सं० ३
वाच अवीपद्युनः सर्वास्तव पुत्रानपीडयत अभिमन्युश्च समरे भीमसेनेन संवृतः १ पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तव सैन्ये महारथाः दुर्योधनप्रभृती तिश्रा
शसनाः २ भश शम श्रवेः प्रजविनैः प्रययुस्ते रथाः अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्त्तत महान्रणः ३ तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत अभिमन्युर्वि
कर्णस्य हयान्हत्वा महाहवे ४ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकानां समार्पयत हता[illegible]श्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महारथः ५ आरुरोह रथं राजंश्चि
त्रसेनस्य भास्वरं स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ६ आर्ज्जुनिः शरवर्षेणाच्छादयामास भारत दुर्ज्जयोथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पंचभिरायसैः ७ विव्य
धते न चाकंपत्कार्ष्णिर्मेरुरिव स्थितः दुःशासनस्तु समरे केकेयान्पंच मारिष ८ योधयामास राजेंद्र तदद्भुतमिवाभवत द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवार
यन ९ एकैकं त्रिभिरानर्छत्पुत्रं तव विशांपते पुत्रोपि तव दुर्धर्षो द्रौपद्यास्तनयान्रणे १० सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक् पृथक् तैश्चापि नि
र्भिन्नदेहस्तु रुधिरेण समुक्षितः ११ गिरिः प्रस्रवणैर्यद्वद्गैरिकादिविमिश्रितैः भीष्मोपि समरे राजन्पांडवानां वरूथिनीम् १२ कालयामास बल
वान्पालः पशुगणानिव ततो गांडीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्विशांपते १३ दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्निनिघ्नतः उत्तस्थुः समरे तत्र कबंधानि स
हस्रशः १४ कुरूणां चापि सैन्येषु पांडवानां च भारत शोणितोदं शिरावर्त्तं गजद्वीपं हयोर्मिणं १५ रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसागरं छित्त्वाहस्ता

विकवचाविरेजुस्तु नरोत्तमाः १६ पतितास्तत्र दृश्यंते शतशोथसहस्रशः निहतैर्मत्तमातंगैः शोणितौघपरिप्लुतैः १७ भूमिर्भरतश्रेष्ठ पर्वतैरा
चिता यथा तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत १८ न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो योद्धुं नाभिकांक्षते एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः १९ तावकाः पांडवैः सा
र्द्धं कांक्षमाणा जयं युधि इति भीष्मपर्वणि । संजय उवाच ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे संग्रामरभसो भीमं हंतुकामोभ्यधावत १ तमायांत
मभिप्रेक्ष्य नृवीरं दृढवैरिणं भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत् २ अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकांक्षितः अद्य त्वां निहनिष्यामि य
दि नोत्सृजसे रणं ३ अद्य कुंत्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि ४ यत्त्वया मत्सरो भूत्वा पांडवानवमन्य
से तस्य पापस्य गांधारे पश्य व्यसनमागतं ५ कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा अचिंत्य पांडवान्कामाद्यथेष्टं कृतवानसि ६ याच
मानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे उलूकस्य समादेशं यद्ददासि च हृष्टवत् ७ तेन त्वां निहनिष्यामि सानुबंधं सबांधवं शमीकरिष्ये तत्पापं य
त्पुरा कृतवानसि ८ एवमुक्त्वा धनुर्घोरं विकृष्योद्भ्राम्य चासकृत् समादाय शरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान् ९ षड्विंशत्तरसा क्रुद्धो मुमो
चाशु सुयोधने ज्वलिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान् १० ततोस्य कार्मुकं द्वाभ्यां सूतं द्वाभ्यां च विव्यधे चतुर्भिर्जवनानश्वानन
यद्यमसादनं ११ द्वाभ्यां च सुविकृष्टाभ्यां [illegible] शराभ्यामरिमर्दनः चिच्छेद समरे छत्रं राज्ञस्तस्य रथोत्तमात् १२ त्रिभिश्च तस्य चिच्छेद ज्वलंतं ध्व
जमुत्तमं छित्वा तच्च ननादोच्चैस्तव पुत्रस्य पश्यतः १३ रथाच्च स ध्वजः श्रीमान्नानारत्नविभूषितः पपात सहसा भूमौ विद्युज्जलधरादिव १४
ज्वलंतं सूर्यसंकाशं नागं मणिमयं शुभं ध्वजं कुरुपतेश्छिन्नं ददृशुः सर्वपार्थिवाः १५ अथैनं दशभिर्बाणैस्तोत्त्रैरिव महागजं आजघान रणे
भीमः स्मयन्निव महारथः १६ ततस्तु राजा सिंधूनां रथश्रेष्ठो महाबलः दुर्योधनस्य [illegible] जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैः सह १७ कृपश्च र

थिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसंआरोपयद्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणं १८ समग्रंविद्धोव्यथितोभीमसेनेनसंयुगे निषसादरथोपस्थेराजन्दुर्योधन
स्तदा १९ परिवार्यरणेभीमंहस्तिकाम्बोजयष्टयः रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः २० धृष्टकेतुस्ततोराजन्नभिमन्युश्चवीर्यवान् कैकेया
द्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयन् २१ चित्रसेनःसुचित्रश्चचित्राङ्गश्चित्रदर्शनः सुचारुश्चारुचित्रश्चतथानंदोपनंदकौ २२ अष्टावेतेमहे
ष्वासाःसुकुमारायशस्विनः अभिमन्युरथंराजन्समंतात्पर्यवारयन् २३ आजघानततस्तूर्णमभिमन्युर्महात्मना एकैकंपंचभिर्विध्याशरैः
सन्नतपर्वभिः २४ वज्रमृत्युप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःसृतैः अमृष्यमाणास्तेसर्वेसौभद्रंरथसत्तमं २५ ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिंमेरु
मिवांबुदाः सपीड्यमानःसमरेकृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः २६ अभिमन्युर्महाराजतावकान्समकंपयत् यथादेवासुरेयुद्धेवज्रपाणिर्महासुरा
न् २७ विकर्णायततोभल्लान्प्रेषयामासभारत चतुर्दशरथश्रेष्ठोघोरानाशीविषोपमान् २८ सतैर्विकर्णस्यरथात्पातयामासवीर्यवा
न् ध्वजंसूतं [illegible] हयांश्चापंनृत्यमानइवाहवे २९ ततश्चान्यांश्छरान्पीतानकुंठाग्रानजिह्मगान् प्रेषयामाससौभद्रोविकर्णायमहाबलः ३०
तेविकर्णंसमासाद्यकंकबर्हिणवाससः भित्वादेहंगताभूमिंज्वलंतइवपन्नगाः ३१ तेशराहेमपुंखाग्राव्यदृश्यंतमहीतले विकर्णरुधि
राक्लिन्नावमंतइवशोणितं ३२ विकर्णंवीक्ष्यनिर्भिन्नंतस्यैवान्येसहोदराः अभ्यद्रवंतसमरेसौभद्रप्रमुखान्रथान् ३३ अभिलायतथैवा
[illegible]स्रस्थांस्तान्सूर्यवर्चसः अविध्यन्तसमरेन्योन्यंसंरब्धायुद्धदुर्मदाः ३४ दुर्मुखःश्रुतकर्माणंविध्वासप्तभिराशुगैः ध्वजमेकेनचिच्छेदसा
रथिंचास्यसप्तभिः ३५ अश्वाञ्जांबूनदैर्जालैःप्रच्छन्नान्वातरंहसः जघानषड्भिरासाद्यसारथिंचाभ्यपातयत् ३६ सहताश्वेरथेतिष्ठ
न्श्रुतकर्मामहाबलः शक्तिंचिक्षेपसंक्रुद्धो [illegible] महोल्कांज्वलितामिव ३७ सादुर्मुखस्यविपुलंवर्मभित्वायशस्विनः विदार्यप्रावि

श्रुतसोमो भीमसेनसुतः

भी० २५३

शार्दूलेनेव मातङ्गस्तेजसा ३८ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सुतसोमो महाबलः पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकं ३९ श्रुतकीर्तिर्महावीरो जयसेनं
सुतं तव अभ्ययात्समरे राजन्हन्तुकामो यशस्विनं ४० तस्य विक्षिपतश्चापं श्रुतकीर्तेर्महात्मनः चिच्छेद समरे राजन् जयसेनः सुतस्तव ४१ क्षु
रप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत तं दृष्ट्वा छिन्नधन्वानं शतानीकः सहोदरं ४२ अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः शतानीकस्य समरे
दृढं विस्फार्य कार्मुकं ४३ विव्याध दशभिस्तूर्णं जयसेनं शिलीमुखैः अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ४४ जयसेनं शतानीको
विव्याध समरे भृशं तथा तस्मिन्वर्तमाने दुष्कर्णो भ्रातुरन्तिके ४५ चिच्छेद समरे चापं नाकुलेः क्रोधमूर्छितः अथान्यद्धनुरादाय भार
साहनमुत्तमं ४६ समादत्त शरान्घोराञ्छतानीको महाबलः तिष्ठ तिष्ठेति चामन्त्र्य दुष्कर्णं भ्रातुरग्रतः ४७ मुमोच निशितान्बाणान्ज्व
लितान्पन्नगानिव ततोऽस्य धनुरेकेन द्वाभ्यां सूतं च मारिष ४८ चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्माषा
न्वीतकल्मषः ४९ जघान निशितैस्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः अथापरेण भल्लेन सुमुक्तेनाशुपातिना ५० दुष्कर्णं समरे राजन्हृदि वि
व्याध पत्रिणा स पपात ततो भूमौ वज्ररुग्ण इव द्रुमः ५१ दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पञ्च राजन्महारथाः जिघांसन्तः शतानीकं सर्वतः पर्य
वारयन् ५२ छाद्यमानं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनं अभ्यधावन्त संक्रुद्धाः केकयाः पञ्च सोदराः ५३ तानभ्यापततः प्रेक्ष्य त
व पुत्रा महारथान् प्रत्युद्ययुर्महाराज गजा इव महागजान् ५४ दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्धर्षणो युवा शत्रुंजयः शत्रुसहः सर्वे क्रुद्धा
यशस्विनः ५५ प्रत्युद्याता महाराज केकयान्भ्रातरः समं रथैर्नगराकारैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ५६ नानावर्णविचित्राभिः
पताकाभिरलंकृतैः वरचापधरा वीरा विचित्रकवचध्वजाः ५७ विविशुस्ते परं सैन्यं सिंहा इव वनाद्वनं तेषां सुतुमुलं युद्धमतिष

श्व

उ दुष्कर्णो दुःशासनपुत्रः

कारपहृपं ५८ अवर्त्तत महारौद्रं निघ्नताममितरेतरं अन्योन्यागस्कृतां राजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनं ५९ मुहूर्त्तोस्तमिते सूर्ये चक्रुर्यु
द्धं सुदारुणं रथिनः सादिनश्चात्रव्यकीर्यंत सहस्रशः ६० ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः नाशयामास तां सेनां भीष्मस्ते
षां महात्मनां ६१ पांचालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयं एवं भित्वा महेष्वासः पांडवानामनीकिनीं ६२ कृत्वावहारं सैन्या
नां ययौ स्वशिबिरं प्रति धर्मराजोपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ६३ मूर्द्धि चैतावुपाघ्राय प्रविष्टः शिबिरं ययौ इति श्री भीष्मप
र्वणि षष्ठदिवसयुद्धं समाप्तं ॥ ॥ संजय उवाच ॥ ॥ अथ ते तु महाराज परस्परकृतागसः जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधि
रेण समुक्षिताः १ विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परं सन्नद्धाः समदृश्यंत भूयो युद्धचिकीर्षया २ ततस्तव सुतो राजंश्चिं
तयाभिपरिप्लुतः विस्रवच्छोणितांगः पप्रच्छेदं पितामहं ३ सैन्यानि घोराणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि विद्रा
र्य हत्वा च निपीड्य शूरास्ते पांडवानां त्वरिता महारथाः ४ संमोह्य सर्वान्युधि कीर्त्तिमंतो व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पं प्रविश्य भीमेन
निबर्हितोस्मि घोरैः शरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ५ क्रुद्धं समुद्वीक्ष्य भयेन राजन्संमूर्छितो नालभं शांतिमद्य इच्छे प्रसादात्तव सत्य
संध प्राप्तुं जयं पांडवेयांश्च हंतुं ६ तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा दुर्योधनं ज्ञातमन्युं विदित्वा तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी गंगासु
तः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ७ परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र इच्छामि दातुं विजयं सुखं च न चात्मानं छादये
यं त्वदर्थे ८ एते तु रौद्रा बहवो महारथा यशस्विनः शूरतमाः कृतास्त्राः ये पांडवानां समरे सहाया जितक्लमाः क्रोधविषं वमं

ततः ९ नेनेहशक्याः सहसाविजेतुंवीर्योन्नताः कृतवैराश्चपाच अहंह्येतान्प्रतियोत्स्यामिराजन्सर्वान्मनाजौविजितंत्वज्ज्यवी
रः १० रणेतवार्घ्यायमहानुभावंजीवितंरक्षितव्यंमयाद्य सर्वास्तवार्घ्योपमदेवदेत्यांल्लोकान्देहियंकिमुशत्रूंस्तवेह तान्पांडु
वान्योधयिष्यामिराजन्प्रियंचतेसर्वमहंकरिष्ये श्रुत्वैवचैतत्परमप्रतीतोदुर्योधनःशांतनवेबभूव ११ सर्वाणिसैन्यानि
ततःप्रहृष्टोमिर्गीच्छतेसाहन्पांश्चसर्वान् तदाजपातातविनिर्ययुर्द्रुतंरथास्वपादातगजाभुतानि १२ प्रहर्षयुक्तानितुता
निराजन्महांतिनानाविधशस्त्रवंति स्थितानिनागाश्वपदातिमंतिविरेजुराजन्बलानि १४ वृंदैः स्थिताश्चापिसुसंप्रयुक्ता
श्चकाशिरेदंतिगणाःसमंतात् शस्त्रास्त्रविद्भिर्नरदेवयोधैरधिष्ठिताःसैन्यगणास्त्वदीयाः १५ तथाश्वपादातगजाश्चस
घैः प्रयास्तिराजौविधिवत्प्रणुन्नैः समुद्धतेवैतरुणार्कवर्णरजोबभौछादयदर्करश्मीन् १६ रेजुःपताकारथदंतिसंस्था
वातेरिताभ्राम्यमाणाःसमंतात् नानारंगाःसमरेतत्रराजन्मेघैर्युक्ताविद्युतःखेयथैव १७ धनूंषिविस्फारयतांनृपाणांबभू
वशब्दस्तुमुलोतिघोरः विमथ्यतोदेवमहासुराघैर्यथार्णवस्यादियुगेतदानीं १८ तदुग्रनादंबहुवर्णरूपंतवात्मजानांस
मुदीर्णवर्णंबभूवसैन्यंरिपुसैन्यहंतृयुगांतमेघौघनिभंतदानीं १९ इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच तथात्मजंतववपु
र्नगोपोध्यानमास्थितं अब्रवीद्भरतश्रेष्ठसंप्रहर्षकरंवचः अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः अश्वत्थामाविकर्णश्च
श्चभगदत्तश्चसौबलः २ विंदानुविंदावावंत्यौबाह्लीकःसहबाह्लीकैः त्रिगर्तराजश्चबलीमागधश्चसुदुर्जयः ३ बृहद्बल

द

श्चकौशल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः रथाश्चबहुसाहस्राः शोभमानामहाध्वजाः ४ नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोद्धुमुद्यताः
एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः ५ देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः अवश्यंतुमयाराजंस्तववाच्यंहितंसदा ६
अशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः । वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः ७ सर्वथाहंतुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव पांडवा
न्वारणेजेष्यामिमांवाजेष्यंतिपांडवाः ८ एवमुक्त्वाददौचास्मैविशल्यकरणींशुभां ओषधींवीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा ९
ततःप्रभातेविमलेस्वेनानीकेनवीर्यवान् अव्यूहतस्वयंवीरोव्यूहंव्यूहविशारदः १० मंडलंभरतश्रेष्ठनानाशस्त्रसमाकुलं सं
पूर्णंयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदातिभिः ११ रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्परिवारितं अश्ववृंदैर्महद्भिश्चप्रासतोमरधारिभिः १२
नागेनागेरथाःसप्तसप्तचाश्वारथेरथे अन्वश्वेश्वेचर्मिणः सप्तधानुष्काःसप्तचर्मिणः १३ एवंव्यूहंमहाराजतवसैन्यंमहारथैः
स्थितंरणायमहतेभीष्मेणपरिवारितं १४ दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच रथानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः
१५ चित्रसेनादयःशूराअभ्यरक्षन्पितामहं रक्षमाणाश्चतेःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते १६ सन्नद्धाःसमदृश्यंतराजानश्चमहा
बलाः दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः १७ व्यराजतश्रियायुक्तोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतव
भारत १८ रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिःस्वनः भीष्मेणधार्तराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोययौ १९ मंडलःसुमहाना
सीद्दुर्भेद्योऽमित्रघातिना सर्वतःशुशुभेराजन्रणेऽरीणांदुरासदः २० मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदारुणं स्वयंयुधिष्ठिरोरा

जायहं वज्रमथाकरोत्तदा २१ तथा क्रुद्धेष्वनीकेषु यथास्थानमवस्थिताः रथिनः सादिनश्चैव सिंहनादमथानदन् २२ विभिन्न
तो व्यूहं निर्ययुर्युद्धकाङ्क्षिणः इतरेतरतः शूराः सहसेनाः प्रहारिणः २३ भारद्वाजो ययौ मत्स्यं द्रौणिश्चापि शिखण्डिनं स्वयं दुर्योध
नो राजा पार्षतं समुपाद्रवत् २४ नकुलं सहदेवश्च राजन्मद्रेशमीयतुः विन्दानुविन्दावावन्त्यो युधामन्युमभिद्रुतौ २५ सर्वे नृपास्तु स
मरे धनंजयमयोधयन् भीमसेनं रणे यत्तो हार्दिक्यः समवारयत् २६ चित्रसेनं विकर्णं च तथा दुर्मर्षणं विभो आर्जुनिः समरे राज
न्नतव पुत्रानयोधयत् २७ प्राग्ज्योतिषं तु राजानं हैडिम्बो राक्षसोत्तमः अभिदुद्राव वेगेन मत्तो मत्तमिव द्विपं २८ अलम्बुषस्ततो राजन्
सात्यकिं युद्धदुर्मदं ससैन्यं समरे क्रुद्धो राक्षसः समभिद्रवत् २९ भूरिश्रवा रणे यत्तो धृष्टकेतुमयोधयत् श्रुतायुषं तु राजानं
धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ३० चेकितानस्तु समरे कृपमेवान्वयोधयत् शेषाः प्रतियुयुर्यत्ता भीमसेनं महारथं ३१ ततो राजसहस्राणि
परिवव्रुर्धनंजयं शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ३२ अर्जुनस्तु भृशं क्रुद्धो वार्ष्णेयमिदमब्रवीत् पश्य माधव सैन्यानि धार्त
राष्ट्रस्य संयुगे ३३ व्यूढानि व्यूहविदुषा गाङ्गेयेन महात्मना युद्धाभिकामान् शूरांश्च पश्य माधव दंशितान् ३४ त्रिगर्त्तराजसहितं
भ्रातृभिः पश्य केशव अद्यैतान् घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन ३५ य इमे मां यदुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे एतावदुक्त्वा कौन्तेयो
धनुर्ज्यामवमृज्य च ३६ ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणान् प्रति तेऽपि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन् ३७ तडागमिव धाराभिर्य
था प्रावृषि तोयदाः हाहाकारो महानासीत्तव सैन्ये विशांपते ३८ छाद्यमानौ भृशं कृष्णौ शरैर्दृष्ट्वा महारणे देवा देवर्षयश्चैव गं
धर्वाश्च महोरगाः ३९ विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ तथाचितौ ततः क्रुद्धोऽर्जुनो राजन्नैन्द्रमस्त्रमुदीरयत् ४० तत्राद्भुतमप

रणामिविजयस्यपराक्रमं शस्त्रवृष्टिपरैर्मुक्ताशरौघैर्यदवारयत ३१ नचशस्त्रैरनिर्भिन्नंकश्चिदासीद्विशांपते एषांराजसहस्राणांहयानांदन्तिनां
तथा ३२ ह्यभ्यांशरौस्त्रिभिन्नास्तानात्यर्थाविव्याधमारिष तेहन्यमानाः पार्थेनभीष्मंशान्तनवंययुः ३३ अगाधेमज्जमानानांभीष्मस्त्राता
ह्यभवत् आपतन्स्त्रिस्थैतेसत्त्वप्रभग्नंतावकंबलं ३४ संचुक्षुभेमहाराजवातैरिवमहार्णवः इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि ॥ ॥

संजयउवाच तथाप्रवृत्तेसंग्रामेनिवृत्तेचसुशर्मणि प्रभग्नेषुचवीरेषुपाण्डवेनमहात्मना १ क्षुभ्यमाणेबलेतूर्णंसागरप्रतिमेनव प्रत्युद्या
तेचगांगेयेत्वरितंविजयंप्रति २ दृष्ट्वातुदुर्योधनोराजन्रणेपार्थस्यविक्रमं त्वरमाणाः समभ्येत्यसर्वांस्तानब्रवीन्नृपान् ३ तेषांचप्र
मुखेशूरंसुशर्माणंमहाबलः मध्येसर्वस्यसैन्यस्यभृशंसंहर्षयन्वचः ४ एषभीष्मःशान्तनवोयोद्धुकामोधनंजयं सर्वात्मनाकुरु
श्रेष्ठस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः ५ तंप्रयान्तंपरानीकंसर्वसैन्येनभारत संयत्ताः समरेसर्वेपालयध्वंपितामहं ६ बाढमित्येवमु
क्त्वातुतान्यनीकानिसर्वशः नरेन्द्राणांमहाराजसमाजग्मुःपितामहं ७ ततःप्रयातःसहसाभीष्मःशान्तनवोर्जुनं रणेभारतमा
यान्तमाससादमहाबलं ८ महाश्वेताश्वयुक्तेनभीमवानरकेतुना महतामेघनादेनरथेनातिविराजता ९ समरेसर्वसैन्यानां
मुपयान्तंधनंजयं अभवत्तुमुलोनादोभयाद्दृष्ट्वाकिरीटिनं १० अभीषुहस्तंकृष्णंचदृष्ट्वादित्यमिवापरं मध्यंदिनगतंसंख्येनशेकुः
रभिवीक्षितुं ११ तथाशान्तनवंभीष्मंश्वेताश्वंश्वेतकार्मुकं नशेकुःपाण्डवाद्रष्टुंश्वेतंग्रहमिवोदितम् १२ ससर्वतःपरिवृतस्त्रिगर्तैः
सुमहात्मभिः भ्रातृभिस्तवपुत्रैश्चतथान्यैश्चमहारथैः १३ भारद्वाजस्तुसमरेमत्स्यंविव्याधपत्रिणा ध्वजंचास्यशरेणाजौधनु
श्चैकेनचिच्छिदे तदपास्यधनुश्छिन्नंविराटोवाहिनीपतिः अन्यदादत्तवेगेनधनुर्भारसहंदृढं १४ शरांश्चाशीविषाकारान्ज्व

स्य ४

लितान्पन्नगानिव द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः १६ ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य पंचभिः धनुश्चैकेषुणा विध्य ननादाक्रुद्धा द्विजर्ष
भः १७ तस्य द्रोणोवधीदश्वांश्छरैः सन्नतपर्वभिः अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमेकेन पत्रिणा १८ सहताश्वाद्रवप्लुत्य स्यंदनाद्धतसारथिः आ
रुरोह रथं तूर्णं [illegible] पुत्रस्यापि नांवरः १९ ततः स्तनौपिता पुत्रौ भारद्वाजं रथस्थितौ महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् २० भर
द्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमं चिक्षेप समरे तूर्णं शंखं प्रति जनेश्वर २१ स तस्य हृदयं भित्त्वा पीत्वा शोणितमाहवे जगाम धरणीं बाणो लोहिता
र्द्रः कृतच्छविः २२ स पपात रथात्तूर्णं भारद्वाजशराहतः हित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समीपतः २३ हतं स्वमात्मजं दृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्भयात्
उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवांतकं २४ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पांडवानां महाचमूं वारयामास समरे शतशोथ सहस्रशः २५ शिखंड्यपि
महाराज द्रोणिमासाद्य संयुगे आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः २६ स बभौ नरशार्दूलो ललाटे संस्थितैस्त्रिभिः शिखरैः कांचनमयै
र्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः २७ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषार्धाच्छिखंडिनः सूतं रथमथो राजंस्तुरगानायुधं ध्वजं २८ शरैर्बहुभिरुद्दिश्य पात
यामास संयुगे स हताश्वाद्रथात्तूर्णमवप्लुत्य रथिनां वरः २९ खड्गमादाय निशितं विमलं च शरावरं श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखंडी शत्रुतापनः
३० सखड्गस्य महाराज चरतस्तस्य संयुगे नांतरं ददृशे द्रोणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ३१ ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ प्रेषयामास समरे द्रौ
णिः परमकोपनः ३२ तामापततीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणां असिना तीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः ३३ ततोस्य विमलं द्रौणिः
[illegible] शतचंद्रं मनोरमं चर्म चिच्छेद निस्त्रिंशं चास्य खंडयामास संयुगे ३४ शरैश्च बहुशो राजंस्तं च विव्या
ध पत्रिभिः शिखंडी तु ततः खड्गं खंडितं तेन सायकैः ३५ आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलंतमिव पन्नगं तमापतंतं सहसा वज्राशनिसमं

त्वनं ३६ चिच्छेद समरे द्रौणिर्दर्शयन्पाणिलाघवं शिखंडिनं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः ३७ शिखंडी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः
आरोहयंतरंगी माधवस्य महात्मनः ३८ सात्यकिश्चापि संक्रुद्धो राक्षसं तं महाहवे अलंबुषं शरैर्घोरैर्विव्याध बलिनं बली ३९ राक्षसेंद्र
स्ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद भारत अर्धचंद्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ४० मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत् तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य प
राक्रमं ४१ नासंभ्रमद्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ऐंद्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ४२ विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन महात्मना तदस्त्र
भस्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ४३ अलंबुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव बलाहकः ४४ तत्तथा पीडितं तेन माध
वेन यशस्विना प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ४५ तमजेयं राक्षसेंद्रं संख्ये मघवतापि च शैनेयः प्राणदज्जित्वा योधानां तव पश्यतां
४६ अवधीत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः निशितैर्बहुभिर्बाणैस्तेऽद्रवंत भयार्दिताः ४७ एतस्मिन्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो बली धृ
ष्टद्युम्नं च समरे तरंगी विव्याध पत्रिणा ५० षष्ट्या च त्रिंशता चैव तत्र द्रुतमिवाभवत् तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ५१ हयांश्च
तुरः शीघ्रं निजघान महाबलः शरैश्चैनं सुनिशितैः क्षिप्रं विव्याध सप्तभिः ५२ स हताश्वान्महाबाहुरवप्लुत्य रथाद्बली पदातिरसिमुद्यम्य प्राधा
वत्पार्षतं प्रति ५३ शकुनिस्तमभ्येत्य राजगृध्री महाबलः राजानं सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वकं ५४ ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीर
हा निजघ्ने तावकं सैन्यं वज्रपाणिरिवासुरान् ५५ कृतवर्मा रणे भीमं शरैराच्छन्महारथं प्रच्छादयामास च तं महामेघो रविं यथा ५६ त
तः प्रहस्य समरे भीमसेनः परंतपः प्रेषयामास संक्रुद्धः सायकान्कृतवर्मणे ५७ तैर्हन्यमानो विप्रः सात्वतः शस्त्रकोविदः नाकंपत म
हाराज भीममार्छच्छितैः शरैः ५८ तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा भीमसेनो महाबलः सारथिं पातयामास ध्वजं च सुपरिष्कृतं ५९ शरैर्बहुविधै

एनेदुर्योधनस्य ५

४१ दुर्योधनधृष्टद्युम्नयोर्युद्धं

श्चैवमाचिनोत्परवीरहा शकलीकृतसर्वांगः न्यपतद्विहृत्समदृश्यत ३० हताश्वाच्चरथात्तूर्णं वृषकस्परथंययौ शृगालस्यतेमहाराजतव
पुत्रस्यपश्यतः ३१ भीमसेनोपिसंक्रुद्धः स्तवसैन्यंसमाद्रवत् निजघानचसंक्रुद्धो दंडपाणिरिवांतकः इतिभीष्मपर्वणि धृतराष्ट्र उवा
सुबहूनिविचित्राणिद्वैरथानिचसंजय पांडूनाममकैः सार्द्धमश्रौषंततजल्पतः १ नचैवमामकंकिंचिद्हृष्टंशंससिसंजय नित्यंपां
डुसुतान्हृष्टानभग्नांश्चैवशंससि २ जीयमानान्विमनसोमामकान्विगतौजसः वदसेसंयुगेसूतदिष्टमेवनसंशयः ३ संजयउवाच
यथाशक्तियथोत्साहंयुद्धेचेष्टंतितावकाः दर्शयंतःपरंशक्त्यापौरुषंपुरुषर्षभाः ४ गंगायाःसुरनद्यावैस्वादुभूतंयथोदकं महोदधिगुणा
भ्याशाल्लवणत्वंनियच्छति ५ तथातत्पौरुषंराजंस्तावकानांमहात्मनां प्राप्यपांडुसुतान्वीरान्व्यर्थीभवतिसंयुगे ६ घटमानान्यथाश
क्तिकुर्वाणान्कर्मदुष्करं नदोषेणकुरुश्रेष्ठतान्योधानांतुमर्हसि ७ तवापराधात्सुमहान्सपुत्रस्यविशांपते पृथिव्याःप्रक्षयोघोरो
यमराष्ट्रविवर्द्धनः ८ आत्मदोषसमुत्पन्नंशोचितुंनार्हसेनृप नहिरक्षंतिराजानःसर्वथात्रापिजीवितं ९ युद्धेनसुकृतान्लो
कानिच्छंतिवसुधाधिपाः चमूंविगाह्ययुध्यंतेनित्यंस्वर्गपरायणाः १० पूर्वाह्णेतुमहाराजप्रावर्त्ततजनक्षयः तन्ममैकमनाभूत्वा
शृणुदेवासुरोपमं ११ आवंत्यौतुमहेष्वासौमहात्मानौमहाद्युती इरावंतमभिप्रेक्ष्यसमेयातांरणोत्कटौ १२ तेषांप्रववृतेयुद्धंतु
मुलंलोमहर्षणं इरावांस्तुसंक्रुद्धोभ्रातरौदेवरूपिणौ १३ विव्याधनिशितैस्तूर्णंशरैःसन्नतपर्वभिः तावेनंप्रत्यविध्येतांसमरेचित्रयो
धिनौ १४ युध्यतांहितयोराजन्विशेषोनस्मदृश्यते यततांशत्रुनाशायकृतप्रतिकृतैषिणां १५ इरावांस्तुततोराजन्ननुविंदस्यसायकैः
चतुर्भिश्चतुरोवाहाननयद्यमसादनं १६ भल्लाभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांधनुःकेतुंचमारिष चिच्छेदसमरेराजंस्तदद्भुतमिवाभवत् १७ त्यक्त्वानुविंदो

७१ ६१

थरथंविंदस्यरथमास्थितः धनुर्गृहीत्वासुदृढंभारसाहमनुत्तमं १८ तावेकस्थौरणेवीरावावंत्यौबलिनांवरौ शरान्मुमुचतुस्तूर्णंगिरावतिमहा
त्मनि १९ ताभ्यांमुक्तामहावेगाः शराः कनकभूषणाः दिवाकररथंप्राप्यछादयामासुरंबरं २० इरावांस्तुरणेक्रुद्धोभ्रातरौतौमहारथौ
ववर्षशरवर्षेणसारथिंचाभ्यपातयत् २१ तस्मिन्निपतितेराजन्नानमत्वेथसारथौ रथः प्रदुद्रावदिशः समुद्भ्रांतहयस्ततः २२ तौसजित्वा
महाराजनागराजसुतासुतः पौरुषंख्यापयंस्तूर्णंव्यधमत्तववाहिनीं २३ साबध्यमानासमरेधार्तराष्ट्रीमहाचमूः वेगान्बहुविधां
श्चक्रेविषंपीत्वेवमानवः २४ हैडिंबोराक्षसेंद्रस्तुभगदत्तंसमाद्रवत् रथेनादित्यवर्णेनसध्वजेनमहाबलः २५ ततः प्राग्ज्योतिषो
राजानागराजंसमास्थितः यथावज्रधरः पूर्वंसंग्रामेतारकामये २६ तत्रदेवाः सगंधर्वाऋषयश्चसमागताः विशेषंनस्मविविदुर्है
डिंबभगदत्तयोः २७ यथासुरपतिः शक्रस्त्रासयामासदानवान् तथैवसमरेराजन्द्रावयामासपांडवान् २८ तेनविद्राव्यमाणा
स्तेपांडवाः सर्वतोदिशं त्रातारंनाभ्यविंदंतस्वेष्वनीकेषुभारत २९ भैमसेनिंरथस्थंतुतत्रापश्याममभारत शेषाविमनसोभूत्वाप्राद्रवंत
तमहारथाः ३० निवृत्तेषुतुपांडूनांपुनः सैन्येषुभारत आसीन्निष्टानकोघोरस्तवसैन्यस्यसंयुगे ३१ घटोत्कचस्ततोराजन्भगदत्तंमहा
रणे शरैः प्रछादयामाससमेरुंगिरिमिवांबुदः ३२ निहत्यतांछरान्राजाराक्षसस्यधनुश्च्युतान् भैमसेनिंरणेतूर्णंसर्वमर्मस्वताडय
त ३३ सताड्यमानोबहुभिः शरैः सन्नतपर्वभिः नविव्यथेराक्षसेंद्रोभिद्यमानइवाचलः ३४ तस्यप्राग्ज्योतिषः क्रुद्धस्तोमरान्सच
तुर्दश प्रेषयामाससमरेतांश्चचिछेदराक्षसः ३५ सतांछित्वामहाबाहुस्तोमरान्निशितैः शरैः भगदत्तंचविव्याधसप्तत्याकंकपत्रि
भिः ३६ ततः प्राग्ज्योतिषोराजाप्रहसन्निवभारत तस्याश्वांश्चतुरोराजन्पातयामाससायकैः ३७ सहताश्वेरथेतिष्ठन्राक्षसेंद्रः प्रतापवान्

शक्तिंचिक्षेपवेगेनप्राग्ज्योतिषगजंप्रति ३८ तामापतंतींसहसाशरैस्तांप्रवेगितां त्रिधाचिच्छेदरनपतिः सात्वकीर्पत्तमेदिनी ३९ श
क्तिंविनिहतांदृष्ट्वाहैडिंवःमाद्रवमत्पात यथेंद्रेणरणेषवंनमुचिर्देवसत्तमः ४० तंविजित्यरणेशत्रुंविक्रांतंख्यातपौरुषं अजे
यंसमरेराजन्यमेनवरुणेनच ४१ पांडवीसमरेसेनांसममर्दससकुंजरः यथावनगजोराजन्मृद्नन्रतिपद्मिनीं ४२ मद्रेश्वरश्च
समरेयमाभ्यांसहसंगतः स्वस्त्रीयौछादयांचक्रेशरौघैःपांडुनंदनौ ४३ सहदेवस्तुसमरेमातुलंदृश्यसंगतं अवारयच्छरौघेण
मेघोयद्वद्दिवाकरं ४४ छाद्यमानःशरौघेणहृष्टरूपतरोभवत् तयोश्चाप्यभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात् ४५ ततःप्रहस्यसमरेन
कुलस्यमहारथः अश्वान्वैचतुरोराजंश्चतुर्भिःसायकोत्तमैः ४६ मेषयामाससमद्रेशोयमस्यसदनंप्रति हताश्वात्तुरथात्तूर्णमवप्लुत्य
महारथः ४७ आरुरोहततोयानंभ्रातुरेवयशस्विनः एकस्थौतुरणोशूरौदृढेविक्षिप्यकार्मुके ४८ मद्रराजरथंक्रुद्धौछादयामास
तुःक्षणात् सछाद्यमानोवहुभिःशरैःसन्नतपर्वभिः ४९ स्वस्त्रीयाभ्यांनरव्याघ्रोनाकंपतयथाचलः प्रहसन्निवतांचापिश
रवृष्टिंजघानह ५० सहदेवस्ततःक्रुद्धःशरमुद्यम्यवीर्यवान् मद्रराजमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामासभारत ५१ सशरःप्रेषितस्तेनगरुत्मा
निववेगवान् मद्रराजंविनिर्भिद्यनिपपातमहीतले ५२ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थेमहारथः निषसादमहाराजकश्मलंच
जगामह ५३ तंविसंज्ञंनिपतितंसूतः संप्रेक्ष्यसंयुगे अपोवाहरथेनाजौयमाभ्यामभिपीडितं ५४ दृष्ट्वामद्रेश्वररथंधार्तराष्ट्राःपरा
ङ्मुखं सर्वेविमनसोभूत्वानेदमस्तीत्यचिंतयन् ५५ निर्जित्यमातुलंसंख्येमाद्रीपुत्रौमहारथौ दध्मतुर्मुदितौशंखौसिंहनादंविनेदतुः
५६ अभ्यद्रवेतांसंहृष्टौतवसैन्यंविशांपते यथादैत्यचमूंराजन्निंद्रोपेंद्राविवामरौ ५७ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि ॥ ॥

नू५ ना

संजयउ० ततोयुधिष्ठिरोराजामध्यंप्राप्तेदिवाकरे श्रुतायुधमभिप्रेक्ष्य चोदयामासवाजिनः १ अभ्यधावत्ततोराजाश्रुतायुधमरिंदमं विनि
घ्नन्सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः २ ससंवार्यरणोराजन्प्रेषितोधर्मसूनुना शरान्सप्तमहेष्वासः कौंतेयायसमार्पयत् ३ ततस्सकवचं
भित्वापपुःशोणितमाहवे असूनिवविचिन्वंतोदेहेतस्यमहात्मनः ४ पांडवस्तुभृशंविद्धस्तेनराज्ञामहात्मना रणेवराहकर्णेनराजानंहृदिविव्याधे
५ अथापरेणभल्लेनकेतुंतस्यमहात्मनः रथश्रेष्ठोरथात्तूर्णंभूमौपार्थोन्यपातयत् ६ केतुंनिपतितंदृष्ट्वाश्रुतायुःसतुपार्थिवः पांडवंनिशितै
स्तीक्ष्णैराजन्विव्याधसप्तभिः ७ ततःक्रोधात्प्रजज्वालधर्मराजोयुधिष्ठिरः यथायुगांतेभूतानिधक्ष्यन्निव हुताशनः ८ क्रुद्धंतुपांडवं
दृष्ट्वादेवगंधर्वराक्षसाः प्रविव्यथुर्महाराजव्याकुलंचाप्यभूज्जगत् ९ सर्वेषांचैवभूतानामिदमासीन्मनोगतं त्रींल्लोकानद्यसंक्रुद्धोनृपो
यंधक्ष्यतीतिवै १० ऋषयश्चैवदेवाश्चचक्रुःस्वस्त्ययनंमहत् लोकानांन्नपशांत्यर्थंक्रोधितेपांडवेतदा ११ सचक्रोधसमाविष्टः
सृक्किणीपरिसंलिहन् दधारात्मवपुर्घोरंयुगांतादित्यसंनिभं १२ ततस्सर्वाणिसैन्यानितावकानिविशांपते निराशान्यभवंस्तत्रजीवि
तंप्रतिभारत १३ सतुधैर्येणतंकोपंसन्निवार्यविशांपते श्रुतायुषःप्रचिच्छेदमुष्टिदेशेमहद्धनुः १४ अथैनंछिन्नधन्वानंनाराचे
नस्तनांतरे निर्बिभेदरणेराजासर्वसैन्यस्यपश्यतः १५ सत्वरंचरणेराजंस्तस्यवाहनमात्मनः निजघानशरैःक्षिप्रंसूतंचसुमहा
बलः १६ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वादृष्ट्वाराज्ञश्चपौरुषं विप्रदुद्रावबेगेनश्रुतायुःसमरेतदा १७ तस्मिन्जितेमहेष्वासेधर्मपुत्रेणा
संयुगे दुर्योधनबलंराजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखं १८ एतत्कृत्वामहाराजधर्मराजोयुधिष्ठिरः व्यात्ताननोयथाकालस्तवसैन्यंजघा
नह १९ चेकितानस्तुवार्ष्णेयोगौतमंरथिनांवरं प्रेक्षतांसर्वसैन्यानांछादयामाससायकैः २० सन्निवार्यशरांस्तांस्तुकृपःशारद्वतोयुधि चे

कितानं रणे यत्तं राजन्विव्याध पत्रिभिः २१ अथापरेण भल्लेन धनुश्छित्वा मारिष सारथिं चास्य समरे छित्वा प्रहसन्नभ्यपातयत् २२ हृ
योश्वान्सावधीद्राजन्नुभौ तौ पार्ष्णिसारथी सोवप्लुत्य रथात्तूर्णं गदां जग्राह सात्वतः २३ स तया वीरघातिन्या गदया गदिनां वरः गौतमस्य
हयान्हत्वा सारथिं चाप्यपातयत् २४ भूमिष्ठो गौतमस्तस्य शरांश्चिक्षेप षोडश ते शराः सात्वतं भित्वा प्राविशंत धरातले २५ चेकितानस्ततः क्रु
द्धः पुनश्चिक्षेप तां गदां गौतमस्य वधाकांक्षी वृत्रस्येव पुरंदरः २६ तमापतंतीं विपुलामश्मगर्भां महागदां शरैरनेकसाहस्रैर्वारयामास गौ
तमः २७ चेकितानस्ततः खड्गं कोषादुद्धृत्य भारत लाघवं परमास्थाय गौतमं समुपाद्रवत् २८ गौतमोपि धनुस्त्यक्त्वा प्रगृह्यासिं सुसंयतः
वेगेन सुमहाराज चेकितानमुपाद्रवत् २९ तावुभौ वलसंपन्नौ निस्त्रिंशवरधारिणौ निस्त्रिंशाभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यं संततक्षतुः ३० नि
स्त्रिंशवेगाभिहतौ ततस्तौ पुरुषर्षभौ धरणीमनुसंप्राप्तौ सर्वभूतनिषेवितौ ३१ मूर्छयाभिपरीतांगौ व्यायामेन विमोहितौ ततोभ्यधावद्वे
गेन करकर्षः सुहृत्तया ३२ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्जयं रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः ३३ तथैव शकुनिः शूरः श्याल
स्तव विशांपते आरोपयद्रथं तूर्णं गौतमं रथिनां वरं ३४ सौमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महावलः नवत्या निशितैर्वीरो राजन्विव्या
ध वक्षसि ३५ सौमदत्तिरुरस्थैस्तैः रथं सायकोत्तमैः विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिः ३६ महता सरवर्षेण छादयामास सं
युगे स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महात्मनाः ३७ आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष चित्रसेनो विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा ३८
रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः अभिमन्योस्ततस्तैस्तु घोरं युद्धमवर्तत ३९ शरीरस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः विरथां
स्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे ४० न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा ततो राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथयायिभिः ४१ संवृतं समरे भीष्मं

दैवेपि दुरासदं प्रायांतं शीघ्रमुद्वीक्ष्य परिवातुं सुतांस्तव ४२ अभिमन्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं वासुदेवमुवाचेदं कौंतेयः श्वे
तवाहनः ४३ चोदयाश्वान् हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः एते हि बहुलैः सं कृता युद्धदुर्मदाः ४४ यथा हन्युर्न नः सेनां तथा माधव चोदय ए
वमुक्तः स वार्ष्णेयः कौंतेयेनामितौजसा ४५ रथं श्वेतहयैर्युक्तं प्रेषयामास संयुगे निष्टानको महानासीत्तव सैन्यस्य मारिष ४६ यद
र्जुनो रणे क्रुद्धः संयातस्तावकान्प्रति समासाद्य तु कौंतेयो राजंस्तान्भीष्मरक्षिणः ४७ सुशर्माणं महाराज इदं वचनमब्रवीत् जाना
मि त्वां युधि श्रेष्ठमत्यंतं पूर्ववैरिणं ४८ अनयस्याद्य संप्राप्तं फलं पश्य सुदारुणं अद्य त्वां दर्शयिष्यामि पूर्वप्रेतान्पितामहान् ४९ एवं प्रजल्प
तस्तस्य बीभत्सोः शत्रुतापन श्रुत्वापि परुषं वाक्यं सुशर्मा रथयूथपः ५० न चैनमब्रवीत्किंचिच्छुभं वा यदि वाशुभं अभिगत्यार्जुनं वीरं राजभि
र्बहुभिर्वृतः ५१ पुरस्तात्पृष्ठतश्चैव पार्श्वतश्चैव सर्वतः परिवार्यार्जुनं संख्ये तव पुत्रा महारथाः ५२ शरैः संछादयामासुर्मेघा इव दिवा
करं ततः प्रववृते घोरः संग्रामः शोणितोदकः ५३ तावकानां च समरे पांडवानां च भारत ५४ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वाणि संजय उ०
स तुद्यमानस्तु शरैर्धनंजयः पदाहतो नागर इव श्वसन्बली बाणेन बाणेन महारथानां चिच्छेद चापानि रणे प्रसह्य १ चिच्छेद चापा
नि च तानि राज्ञां तेषां रणे वीर्यवतां क्षणेन विव्याध बाणैर्युगपन्महात्मा निःशेषतां तेष्वथ मन्यमानः २ निपेतुराजौ रुधिरप्रदिग्धास्ते
ताडिताः शक्रसुतेन राजन् विभिन्नगात्राः पतितोत्तमांगा गतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः ३ महीं गताः पार्थबलाभिभूता विचित्ररू
पा युगपद्विनेशुः दृष्ट्वा हतांस्तान्युधि राजपुत्रांस्त्रिगर्तराजः प्रययौ रथेन ४ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपा द्वात्रिंशदन्येऽभ्यपतंत पा
र्थं तथैव ते तं परिवार्य पार्थं विकृष्य चापानि महारवाणि ५ अवीवृषन्बाणमहौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः संपीड्यमानस्तु

भा २

शरौघवृष्ट्याधनंजयस्तांयुधिजातरोषः ६ षष्ट्याशरैःसंयतितैलधौतैर्जघानतानप्यथपृष्ठगोपान् युधिष्ठिरस्यार्जुनमभिजित्यसंख्येधनंजयः
प्रीतिमानायशस्वी ७ अथात्तरम्भीष्मवधायजिष्णुर्वलानिराज्ञांसमरेनिहत्य त्रिगर्त्तराज्ञोनिहतौभीष्मसमहात्मनातानथवंधुवर्गान् ८ रणेषु
रक्तस्तनराधिपांस्तान्जगामपार्थस्त्वरितोवधाय अभिद्रुतंचास्त्रविदांवरिष्ठंधनंजयंवीक्ष्यशिखंडिमुख्याः ९ अभ्युद्ययुस्तेशितशस्त्रहस्तारिर
क्षिषंतोरथमर्जुनस्य पार्थोपितानापततःसमीक्ष्यत्रिगर्तराज्ञासहितान्नवीरान् १० विध्वंसयित्वासमहाधनुष्मान्गांडीवमुक्तैर्निशितैः
पृषत्कैः भीष्मायियासुर्युधिसंददर्शदुर्योधनंसैंधवराजीश्वराज्ञः ११ आवारयिष्यन्नथसंप्रयायमुहूर्त्तमायोध्यरथेनवीरः उत्सृज्यराजा
नमनंतवीर्योजयद्रथादींश्चनृपान्महौजाः १२ ययौततोभीमबलोमनस्वीगांगेयमाजौशरचापपाणिः युधिष्ठिरश्चोग्रबलोमहात्मासमा
ययौत्वरितोजातकोपः १३ मद्राधिपंसमभिसृज्यसंख्येस्वभागमाप्तंतमनंतकीर्तिः सार्द्धंसमाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मंययौशांतनवंरणा
य १४ तैःसंप्रयुक्तःसमहारथाग्र्यैर्गंगासुतःसमरेचित्रयोधी नविव्यथेशांतनवोमहात्मासमागतैःपांडुसुतैःसमस्तैः १५ अथैत्य
राजायुधिसत्यसंधोजयद्रथोत्युग्रबलोमनस्वी चिच्छेदचापानिमहारथानांप्रसह्यतेषांधनुषावरेण १६ युधिष्ठिरंभीमसेनंयमौचकृ
ष्णंचपार्थंयुधिजातकोपः दुर्योधनोवैरविषोमहात्माजघानवाणैरनलप्रकाशैः १७ कृपेनशल्येनशलेनचैवतथाविभोचित्रसेनेनचा
जौ विद्धःशरैरभिविवृद्धकोपैर्देवायथादैत्यगणैःसमेतैः १८ छिन्नायुधंशांतनवेनराजाशिखंडिनंप्रेक्ष्यचजातकोपः अजातशत्रुः
समरेमहात्माशिखंडिनंक्रुद्धमुवाचवाक्यं १९ उक्त्वातथात्वंपितुरग्रतोमामहंहनिष्यामिमहाव्रतंतंभीष्मंशरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यंव
दामीतिकृताप्रतिज्ञा २० त्वयानचैनांसफलांकरोषिदेवव्रतंयन्ननिहंसियुद्धे मिथ्याप्रतिज्ञोभवमानवीररक्षस्वधर्मयशःकुलंच २१

नंद्यपि ४

प्रेक्ष्य त्वमीक्षं युधि भीमवेगं सर्वान्निपंतं मम सेन्यसंघान् शरौघजालैरिव तिग्मतेजाः कालो यथा कालकृतः क्रमेण २२ निकृत्तचापः स
मरेऽन्येः स पराजितः शान्तनवेन राज्ञा विहाय वध्वं धनयश्च मेरो रणांश्च कृपास्य सेनानुमुखं तेवर्षं २३ दृष्ट्वा हि भीष्मं तमनन्तवीर्यं भग्नं च सैन्यं द्रवमा
णमेतत् भीतोऽसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तत्याहि ते मुखवर्णो प्रहृष्टः २४ अज्ञायमानेन धनंजयेन महाहवे पश्य युक्तेन वीर कथं हि भीष्मा
दपि यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर २५ स धर्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापपविद्धं प्रत्यादेशं मन्यमानो महात्मा प्रतत्वरे भीष्म
वधाय राजन् २६ तमापतंतं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तं आवारयामास हि शल्य एनं शस्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन २७
स चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रकाशं नासंभ्रमुह्यद् द्रुपदस्य पुत्रो राजन्महेन्द्रप्रतिमप्रभावः २८ तस्थौ च तत्रै
व महाधनुष्मान् शरैः स तदस्त्रं प्रतिबाधमानः अथाददे वारुणमन्यदस्त्रमुग्रं शिखण्डी प्रतिघातमस्य तदस्त्रमस्त्रेण निवार्य
माणं खस्थाः सुराद्ददृशुः पार्थिवाश्च भीष्मस्तु राजन् समरे महात्मा धनुः सचित्रं ध्वजमेव चापि छित्वानदत्पाण्डुसुतस्य वीरो
युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ३० ततः समुत्सृज्य धनुः सबाणं युधिष्ठिरं वीक्ष्य भयाभिभूतं ३१ गदां प्रगृह्याभ्यपतत्संख्ये जय
द्रथं भीमसेनः पदातिः तमापतंतं महता जवेन जयद्रथः सगदं भीमसेनं ३२ विव्याध घोरैर्यमदण्डकल्पैः शितैः शरैर्नवभिः
समन्तात् अचिन्तयित्वा स शरांस्तरस्वी वृकोदरः क्रोधपरीतचेताः ३३ जघान वाहान् समरे समस्तान् पराशजान् सिन्धुराजस्य संख्ये ततो
भिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणो रथेन ३४ अभ्याययौ भीमसेनं निहन्तुं समुद्यतास्त्रः सुरराजकल्पः भीमोऽप्यथैनं सहसा
विनद्य प्रत्युद्ययौ गदयाऽतर्जमानः ३५ समुद्यतां तां यमदण्डकल्पां दृष्ट्वा गदां ते कुरवः समन्तात् विहाय सर्वे तव पुत्रमुग्रं भे मीग सं

तांपरिहर्त्तुकामाः ३६ अपक्रांतास्तु मुले संविमर्दे सुदारुणेभारतमोहनीये अमृष्टचेतास्त्वथ चित्रसेनोमहागदामापततींनिरीक्ष्य ३७
रथंसमुत्सृज्यपदातिराजौ प्रगृह्यखड्गंविपुलंचचर्म अवप्लुतः सिंहइवाचलाग्रात्जगामतंभूमिपभूमिदेशं ३८ गदापिसा प्राप्यरथंसुचि
त्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये जगामभूमिंज्वलितामहोल्काभ्रष्टांबराद्गामिवसंचरंती आश्चर्यरूपंसुमहत्त्वदीयादृष्ट्वैवतद्भारतरः
संप्रहृष्टाः ३९ सर्वेविनेदुःसहिताःसमंतात्सपूजिरेतवपुत्रंससैन्यं। इतिभीष्मपर्वणि संजयउ० विरथंतुसमासाद्यचित्रसेनंमनस्विनं
रथमारोपयामासविकर्णस्तनयस्तव १ तस्मिंस्तथावर्तमानेतुमुलेशंकुलेभृशं भीष्मंशांतनवस्तूर्णंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत् २ ततःसर
थनागाश्वाःसमकंपंतसृंजयाः मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमेनिरेचयुधिष्ठिरं ३ युधिष्ठिरोपिकौरव्योयमाभ्यांसहितःप्रभुः महेष्वासंनरव्या
घ्रंभीष्मंशांतनवंययौ ४ ततःशरसहस्राणिप्रमुंचन्पांडवोयुधि भीष्मंसंछादयामासयथामे[illegible]दिवाकरं ५ तेनसम्यक्प्रणीतानि
शरजालानिभागशः प्रतिजग्राहगांगेयःशतशोथसहस्रशः ६ तथैवशरजालानिभीष्मेणास्तानिमारिष आकाशेसमदृश्यं
तखगमानांव्रजाइव ७ निमेषार्द्धाच्चकौंतेयंभीष्मःशांतनवोयुधि अदृश्यंसमरेचक्रेशरजालानिभागशः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजा
कौरव्यस्यमहात्मनः नाराचंप्रेषयामासक्रुद्धआशीविषोपमं ९ असंप्राप्तंतुतंतत्रक्षुरप्रेणमहारथः चिच्छेदसमरेराजन्भीष्मस्तस्य
धनुश्च्युतं १० तंतुछित्वारणेभीष्मोनाराचंकालसंमितं निजघ्नेकौरवेंद्रस्यहयान्कांचनभूषणान् ११ हताश्वंतुरथंत्यक्त्वाधर्मपुत्रो
युधिष्ठिरः आरोहरथंतूर्णंनकुलस्यमहात्मनः १२ यमावपिचसंक्रुद्धःसमासाद्यरणेतदा शरैःसंछादयामासभीष्मःपरपुरंजयः १३
तौतुदृष्ट्वामहाराजभीष्मबाणप्रपीडितौ जगामाथपरांचिंतांभीष्मस्यवधकांक्षया ततोयुधिष्ठिरोवश्यान्राज्ञस्तान्समचोदयत् भीष्मं

शांतनवंसंरब्धेनिहितेतिसुहृद्गणान् १५ ततस्तेपार्थिवाः सर्वेश्रुत्वापार्थिवभाषितं। महतारथवंशेनपरिवव्रुःपितामहं १६
ससमंतात्परिवृतः पितादेवव्रतस्तव चिक्रीडधनुषाराजन्पातयानोमहारथान् १७ तंचरंतंरणेपार्थादद्दृशुःकौरवंयुधि मृग
मध्यंप्रविश्यैवयथासिंहंमहावने १८ तर्जयानंनरव्याघ्रान्स्त्रासयानंचसायकैः दृष्ट्वावित्रेसुर्महाराजसिंहंमृगगणाइव १९
रणेभरतसिंहस्यरदृशुः क्षत्रियागतिं अग्नेर्वायुसहायस्ययथाकक्षंदिधक्षतः २० शिरांशिरथिनांभीष्मःपातयामाससंयु
गे तालेभ्यइवपक्कानिफलानिकुशलोनरः २१ पतद्भिश्चमहाराजशिरोभिर्धरणीतले बभूवतुमुलःशब्दःपततामश्मनामि
व २२ तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेभयानके सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान् २३ भिन्नेषुतेषुव्यूहेषुक्षत्रियास्तेरतरंएक
मेकंसमाहूययुद्धायैवोपतस्थिरे २४ शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहं अभिदुद्राववेगेनतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् २५ अ
नादृत्यततोभीष्मस्तंशिखंडिनमाहवे प्रययौसंजयान्क्रुद्धः स्त्रीत्वंचिंत्यशिखंडिनः २६ संजयास्ततोहृष्टाभीष्मंमहारथं
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शंखविमिश्रितान् २७ ततः प्रववृतेयुद्धंव्यतिषिक्तरथद्विपं अपरांदिशमास्थायस्थितेसवितरिप्र
भो २८ धृष्टद्युम्नोथपांचाल्यः सात्यकिश्चमहारथः पीडयंतौभृशंसैन्यंशक्तितोमरवृष्टिभिः २९ शरैर्बहुविधैराजन्याजघ्नु
स्तावकान्रणे तेहन्यमानाः समरेतावकाःपुरुषर्षभ ३० आर्यांयुद्धेमतिंकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगं यथोत्साहंचसमरेजघ्नुर्लो
कंमहारथाः ३१ तत्राक्रंदोमहानासीत्तावकानांमहात्मनां वध्यतांसमरेराजन्पार्षतेनमहात्मना ३२ तंश्रुत्वाविनदंघोरंता
वकानांमहारथौ विंदानुविंदावावंत्यौपार्षतंप्रत्युपस्थितौ ३३ तौतस्यतुरगान्हत्वात्वरमाणौमहारथौ छादयामासतुरुभौशरव

षेणपार्षतं ३४ अवप्लुत्यायपांत्योरथात्तरंगमहावलः आरोहरथंतत्तरांसात्यकेःसुमहात्मनः ३५ ततोयुधिष्ठिरोराजाप्रमह
त्या सेनयावृत्त आवंत्यौसमरेक्रुद्धावधावत्तपरंतपौ ३६ तथैवतत्वयुत्त्रोपि सर्वोद्योगेनमारिष विंदानुविंदौसमरेपरिवार्याव
तस्थिरे ३७ अर्जुनश्चापिसंक्रुद्धः क्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ अयोधयतसंग्राममेव [illegible] पाणिरिवासुरान् ३८ द्रोणश्चसमरेक्रुद्धः पुत्रस्य
प्रियकृत्तव व्यधमत्सर्वपांचालांस्तूलराशिमिवानलः ३९ दुर्योधनपुरोगास्तु पुत्रास्तवविशांपते परिवार्यरणेभीष्मंयुयुधुःपांड
वैःसह ४० ततोदुर्योधनोराजालोहितायतिभास्करे अब्रवीत्तावकान्सर्वान्त्वरध्वमितिभारत ४१ युध्यतांतुतथातेषांकुर्वतांकर्मदुष्करं
अस्तंगिरिमथारूढेनप्रकाशतिभास्करे ४२ प्रावर्ततनदीघोराशोणितौघतरंगिणी गोमायुशतसंकीर्णाद्रशोनत्तरंगदामुखे ४३
शिवाभिरशिवाभिश्चश्रूयंतीभिःसमंततः घोरमायोधनंजज्ञेभत[illegible]संकुसुमाकुलं ४४ राक्षसाश्चपिशाचाश्चतथान्येपिशिता
शनाःसमंततोव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः ४५ अर्जुनोथसुशर्मादीन्राज्ञस्सहपदानुगान् विजित्यपृतनामध्येययौस्वशिविरं
प्रति ४६ युधिष्ठिरोपिकौरव्योभ्रातृभ्यांसहितस्तदा ययौस्वशिविरंराजन्निशायां [illegible] सेनयावृतः ४७ भीमसेनोपिराजेंद्रदु
र्योधनमुखान्रथान् अवजित्यततःसंख्येययौस्वशिविरंप्रति ४८ दुर्योधनोपिनृपतिःपरिवार्यनिवारणे भीष्मंशांतनवंतूर्णंप्र
यातःशिविरंप्रति ४९ द्रोणोद्रौणिःकृपःशल्यःकृतवर्माचसात्वतः परिवार्यचमूंसर्वेप्रययुःशिविरंप्रति ५० तथैवसात्यकी
राजे[illegible] धृष्टद्युम्नश्चपार्षतः परिवार्यरणेयोधान्ययुःशिविरंप्रति ५१ एवमेतेमहाराजतावकाःपांडवैःसह पर्यवर्त्तंतसहिता
निशाकालेपरंतप ५२ ततःस्वशिविरंगत्वापांडवाःकुरुभिःसह अविशंतमहाराजपूजयंतःपरस्परं ५३ रक्षांकृत्वात्मनःशूराः

हृष्टाः गुल्मान्यथाविधि अपनीयत शल्यांस्ते स्नात्वा च विविधैर्जलैः २४ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे संस्तूयमाना बन्दिभिः गीतवादि
त्रशब्देन च क्रीडुस्ते यशस्विनः २५ मुहूर्तादिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंमितं नहि युद्धकथां काचित्तत्र चक्रुर्महारथाः २६ ते प्रसु
प्तेबले तत्र परिश्रान्तजने नृप हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः २७ इति भीष्मपर्वणि सप्तमदिवसयुद्धसमाप्तं ॥ ॥
सञ्जय उवाच परिणाम्य निशां तां तु सुखं सुप्त्वा जनेश्वराः कुरवः पाण्डवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः १ ततः शब्दो महानासीत्सैन्ययोरुभयो
रपि निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान् २ ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंशतिः भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजश्च वै द्विजः
३ एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महारथाः व्यूहाय निर्दध्र राजन्पाण्डवान्प्रति दंशिताः ४ भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पितातव विशां
पते सागरप्रतिमं घोरं वानोर्मिहतरङ्गिणं ५ अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शान्तनवो ययौ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवन्त्यैश्च समन्वितः
६ ततोऽनन्तरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान् पुलिन्दैः पारदैश्चापि तथा क्षुद्रकमालवैः ७ द्रोणादनन्तरो यत्तो भगदत्तः प्रतापवा
न् मागधैश्च कलिङ्गैश्च पिशाचैश्च विशांपते ८ प्राग्ज्योतिषादनु नृपः कौशल्योऽथ बृहद्बलः मेकलैस्त्रैपुरैश्चैव चिचुकैश्च
समन्वितः ९ बृहद्बलात्ततः शूरस्त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः काम्बोजैर्बहुभिः सार्द्धं यवनैश्च सहस्रशः १० द्रौणिस्तु रभसः शू
रः त्रिगर्तादनु भारत प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलं ११ तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्तदा द्रौणेरनन्तरं प्रा
यात्सोदरैः परिवारितः १२ दुर्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः १३ रेजुस्तत्र पता
काश्च श्वेतच्छत्राणि चाविभो अङ्गदान्यथ चित्राणि तोमराणि धनूंषि च १४ तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः युधिष्ठि

भ

भैं वाणोर्मि
हयतरंगिणी
५

१२

रोऽब्रवीत्तूर्णं पार्षतं पृतनापतिं १५ पश्य व्यूहं महेष्वासं निर्मितं सागरोपमं प्रतिव्यूहं त्वमपि हि कुरु पार्षत मा चिरं १६ [illegible]
[illegible] ततः स पार्षतः क्रूरं व्यूहं चक्रे सुदारुणं शृंगाटकं महाराज परव्यूहविनाशकं १७ शृंगाभ्यां भीम
सेनश्च सात्यकिश्च महारथः रथैरनेकसाहस्रैस्तथा हयपदातिभिः १८ नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः मध्ये यु
धिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ १९ तथेतरे महेष्वासाः सहसेना महा[illegible] रथाः व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्र
विशारदाः २० अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः द्रौपदेयाश्च संहृष्टा राक्षसश्च घटोत्कचः २१ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भार
त पाण्डवाः अतिष्ठन्समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः २२ भेरीशब्दाश्च तुमुला विमिश्राः शंखनिस्वनैः क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैः सुभी
माः सर्वतो दिशः २३ ततः शूराः समासाद्य समरे ते परस्परं नेत्रैरनिमिषै राजन्नवैक्षन्त परस्परं २४ नामभिस्ते मनुष्येन्द्राः पूर्वं योधाः प
रस्परं युद्धाय समवर्तन्त समाहूयेतरेतरं २५ ततः प्रववृते युद्धं घोररूपं भयानकं तावकानां परेषां च निघ्नतामितरेतरं २६ नारा
चा निशिताः संख्ये संपतन्ति स्म भारत व्यात्ताननाभयकरा उरगा इव सर्वशः २७ निष्पेतुर्विमलाः शक्त्यस्तैलधौताः समंततः अंबुदे
भ्यो यथा राजन्भ्राजमानाः शतह्रदाः २८ गदाश्च विमलैः पट्टैः हेमवद्भिर्विभूषिताः पतन्त्यस्तत्र दृश्यन्ते गिरिशृंगोपमाः शुभाः
२९ निस्त्रिंशाश्च व्यराजन्त विमलांबरसन्निभाः आर्षभाणि च चर्माणि शतचंद्राणि भारत ३० अशोभन्त रणे राजन्पतमानानि
सर्वशः तेनोभं [illegible] समरे सैन्ये युध्यमाने नराधिप ३१ अशोभेतां यथा दैवे सैन्ये समुद्यते अभ्यद्रवन्त समरे ते अन्योन्यं सम
ततः ३२ रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ३३ दंतिनां युध्यमानानां संघर्षा

क्वचिदुद्ययोधाः समन्ततः १४

तावकोभवत् दंतेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतोदिशः ३४ प्रासैरभिहताः पतमानाः स्मदृश्यंते गिरिशृंगाणि नागाश्च ३५ पादाताश्चा
प्यदृश्यंत निघ्नंतो हि परस्परं चित्ररूपधराः शूराः नखरप्रासयोधिनः ३६ अन्योन्यंते समासाद्य कुरुपांडवसेनकाः शरैर्नानाविधैर्घो
रैरणे निन्युर्यमक्षयं ३७ ततः शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नादयन् अभ्यागमद्रणे पांडून्धनुःशब्देन मोहयन् ३८ पांडवानां रथाश्चा
पि नदंतो भैरवं रवं अभ्यद्रवंत संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोगमाः ३९ ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत नराश्वरथनागानां व्यतिषक्तं परस्परं ४०
इति भीष्मपर्वणि [illegible] संजय उवाच भीष्मं तु समरे क्रुद्धं तपंतं समंततः न शेकुः पांडवा द्रष्टुं तपंतमिव भास्करं १ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्म
पुत्रस्य शासनात् अभ्यधावंत गांगेयं मर्दयंतं शितैः शरैः २ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृंजयान् पांचालांश्च महेष्वासान्पा
तयामास सायकैः ३ ते वध्यमाना भीष्मेण पांचालाः सोमकैः सह भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयं ४ स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः
शांतनवो बली चिच्छेद समरे राजन्बाहूनथ शिरांसि च ५ विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव तत्रासीत्सुमहान्कश्चित्सादिनां च विशां
पते अन्येत्र रथिनां श्रेष्ठ दृष्ट्वा भीमसेनान्महाबलात् ८ स हि भीष्मं समासाद्य घातयामास संयुगे ततो निष्टानको घोरो भीष्मभीमसमागमे
बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः तथैव पांडवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् १० ततो दुर्योधनो राजा सोदर्यैः प परिवारितः भीष्मं जुगो
प समरे वर्तमाने महाक्षये ११ भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वरः प्रद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्रवमाणे समंततः १२ सुनाभस्य शरे
णाशु शिरश्चिच्छेद भारत क्षुरेणापतद्विसृष्टेन महता न्यपतद्भुवि १३ हते तस्मिन्महाराज तव पुत्रे महारथे नामृष्यंत रणे शूराः सोदराः

भी०

२६४

मसमंयुगे १४ आदित्यकेतुर्बहुकाशी रथोमहोदरः अपराजितः पंडितको विशालाक्षश्च दुर्जयः १५ यांस्त्वं चित्रसन्नाहा विचित्रक
वचायुधाः अभ्यद्रवंतसंग्रामे योद्धुकामा अरिंदमं १६ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः नवभिर्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा १७
आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पंचभिः नवत्या कुंडधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः १८ अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः
शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलं १९ रणे पंडितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समार्पयत् स तन्न ममृषे वीरः शत्रुभिर्वधमाहवे २० धनुः प्र
पीड्य वामेन करेणामित्रकर्शनः शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा २१ अपराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे पराजितस्य
भीमेन निपपात शिरो महीं २२ अथापरेण भल्लेन कुंडधारं महारथं प्राहिणोन्मृत्युलोकाय सर्वलोकस्य पश्यतः २३ ततः पुनरमे
यात्मा संधाय विशिखं मृधे प्रेषयामास समरे पंडितं प्रति भारत २४ स शरः पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलं यथा नरं निहत्य भुज
गः कालचोदितः २५ विशालाक्षशिरश्छित्वा पातयामास भूतले त्रिभिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनं २६ महोदरं महेष्वासं
नाराचेन स्तनांतरे भीमः शरेणानतपर्वणा विव्याधामास समरे क्रुद्धो यमसदनं प्रति २७ प्रहृष्टः पुत्रास्तव विशांपते समस्मान्
हितस्तं संप्रभायां तस्य भाषितं ३० ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्शितः अब्रवीत्तावकान्सर्वान्भीमो यं युधि वध्यतां ३१ एवमेते महेष्वासाः पु
त्रास्तव विशांपते भ्रातॄन्संदृश्य निहतान्स्मरंतो हितं वचः ३२ युद्धकवान्महाप्राज्ञः क्षत्ता हितमनामयं तदिदं समनुप्राप्तं वचनं सत्यवादि
नः ३३ लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्या जनाधिप न बुध्यसे पुरा यत्तत्तथ्यमुक्तं हितं वचः ३४ तथैव च वधार्थाय पुत्राणां पांडवो बली नू

नानारे विव्याध समरे एजन सहतो न्यपतद्भुवि ३२ आदित्यकेतोः प्रच्छुरं वाच्छित्वा बाणेन संयुगे भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत २८ बह्वाशि

राम०

४ X २६४

नेजातोसिमहाबाहुर्यथाहंभीष्मकौरवान ३५ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममासाद्यमारिष द्रोणे नमहताविष्टोविललापातुरः स्थितः ३६ निह
ताश्चातरः शूराभीष्मद्रोणेनमेयुधि येयतमानास्तथा सेपिहताः सर्वेसैनिकाः ३७ भवान्मम्प्रस्थितस्तयानिघ्नन्नस्मान्नोपेक्षते सोहंकापथमारूढः
पश्यदैवमिदंमम ३८ राज्ञस्तुतद्वचः क्रूरंपितास्तेवत्रनन्दत दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनं ३९ उक्तोमेतन्मयापूर्वंद्रोणेनविदुरे
णच गांधार्याचयशस्विन्यातत्वंतातनबुद्धवान ४० समयश्चमयापूर्वंकृतेयं शत्रुसूदन नाहंयुधिविमोक्तव्योनाप्याचार्यः कथंचन ४१
पंर्यहिधार्त्तराष्ट्राणांभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे हनिष्यतिरणेतंतंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ४२ सत्वराजन्स्थिरोभूत्वादृढांकृत्वारणेमतिं योधयस्वरणे
पार्थान्स्वर्गंकृत्वापरायणं ४३ नशक्याः पांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः तस्माद्युद्धेस्थिरांकृत्वामतिंयुद्धस्वभारत ४४ इतिभीष्मपर्वणि
धृतराष्ट्रउवाच दृष्ट्वाममहतान्पुत्रान्बहूनेकेनसंजय भीष्मद्रोणाः कृपश्चैवकिमकुर्वतसंयुगे १ अहन्यहनिमेपुत्राः क्षयंगच्छंति
संयुगे मन्येहंसर्वथासूतदैवेनोपहतोभृशं २ यत्रमेतनयाः सर्वेहीयंतेनजयंत्युत यत्रभीष्मस्यद्रोणस्यकृपस्यचमहात्मनः ३ सौ
मदत्तेश्चवीरस्यभागदत्तस्यचोभयोः अश्वत्थाम्नस्तथाताततथाशूराणांसुमहात्मनां ४ अन्येषांचैवशूराणांमध्यगास्तनयामम यदहन्य
न्तसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः ५ नहिदुर्योधनोमंदः पुराप्रोक्तमबुध्यत वार्यमाणोमयातातभीष्मेणविदुरेणच ६ गांधार्याचैवदुर्मेधाः
सततंहितकाम्यया नावबुध्यत्पुरामोहात्तस्यप्राप्तमिदंफलं ७ यद्भीमसेनः समरेपुत्रान्ममविशेषतः अहन्यहनिसंक्रुद्धोनयतेयमसा
दनं ८ संजयउवाच इदंतत्समनुप्राप्तंक्षत्तुर्वचनमुत्तमं नबुद्धवानसिविभोप्रोच्यमानंहितंतदा ९ निवारयसुतान्द्यूतात्पांडवा
न्माद्रुहेतिच सुहृदांहितकामानांब्रुवतांतत्तदेवच १० नशुश्रूषसित्वद्वाक्यमार्त्तः पथ्यमिवौषधं तदेवत्वामनुप्राप्तंवचनंसाधुभाषि

ख

भी०

३६५

२१

तं ११ विद्रुद्रुवुर्भीष्मं बाणांस्तथा मेघांशितैः ... विशदां अकृत्वा वचनं पथ्यं क्षयं गच्छंति कौरवाः १२ तेषां स्वसमनुप्राप्तं पूर्वमेव विशांपते त
स्मान्मध्यरात्तलेन पथा युद्धमवर्त्तत १३ मध्याह्ने सुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत लोकक्षयकरो राजंस्तन्मे निगदतः शृणु १४ ततः सर्वा
णि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् संरब्धान्यभ्यधावंत भीष्ममेव जिघांसया १५ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च सात्यकिश्च महारथः युक्तानीका
महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः १६ विराटो द्रुपदश्चैव सहितौ सर्वसोमकैः अभ्यद्रवंत संग्रामे भीष्ममेव महारथाः १७ कैकेया धृष्टकेतुश्च
कुंतिभोजश्च दंशितः युक्तानीका महाराज भीष्ममेव समभ्ययुः १८ अर्जुनो द्रौपदेयाश्च चेकितानश्च वीर्यवान् दुर्योधनसमादिष्टान्राज्ञः
सर्वान्समभ्ययुः १९ अभिमन्युस्तथा वीरो हैडिंबश्च महारथः भीमसेनश्च संक्रुद्धस्त्वभ्यधावंत कौरवान् २० त्रिधाभूतैरवध्यंत पांडवैः
कौरवा युधि तथैव कौरवै राजन्नवध्यंत परे रणे २१ द्रोणस्तु रथिनां श्रेष्ठः सोमकान्संजयैः सह अभ्यद्रवत संक्रुद्धः प्रेषयिष्यन्यमक्षयं
२२ तत्राक्रंदो महानासीत्संजयानां महात्मनां वध्यतां समरे राजन्भारद्वाजेन धन्विना २३ द्रोणेनाभिहतास्तत्र क्षत्रिया बहवो रणे वि
चेष्टंतो व्यदृश्यंत व्याधिक्लिष्टा नरा इव २४ कूजतां क्रंदतां चैव स्तनतां चैव संयुगे अभिसंश्रूयते शब्दः क्षुत्क्लिष्टानां नृणामिव २५ तथैव
कौरवेयाणां भीमसेनो महाबलः चकार कदनं घोरं क्रुद्धः काल इवापरः २६ वध्यतां समरे सैन्यानामन्योन्येन महाहवे प्रावर्त्तत नदी
घोरा रुधिरौघतरंगिणी २७ स संग्रामो महाराज घोररूपोऽभवन्महान् कुरूणां पांडवानां च यमराष्ट्रविवर्द्धनः २८ ततो भीमो रणे क्रु
द्धो रभसश्च विशेषतः गजानीकं समासाद्य प्रेषयामास मृत्यवे २९ तत्र भारत भीमेन नाराचाभिहता गजाः पेतुः सेदुश्च नेदुश्च दिशः संपरि
बभ्रमुः ३० छिन्नहस्ता महानागाः छिन्नगात्राश्च मारिष क्रौंचवद्व्यनदंस्तत्र पृथिवीमधिशिश्यिरे ३१ नकुलः सहदेवश्च हयानीकमभि

रा०

३६५

[illegible] इत्येते हयाः कांचनापीडा रुक्मभांडपरिच्छदाः ३२ वध्यमानाश्च दृश्यंत शत
शोथ सहस्रशः पतद्भिस्तैर्हयै राजन्समाकीर्यत मेदिनी ३३ निस्तनद्भिश्च श्वसद्भिश्च कूजद्भिश्च गतासुभिः हयैर्बभौ नरश्रेष्ठ नानारूपधरैः क्षिता
३४ अर्जुनेन हतैः संख्ये तथा भारत राजभिः प्रबभौ वसुधा घोरा तत्र तत्र विशांपते ३५ रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृत्तैश्च महायुधैः हारैर्निष्कैः
सकेयूरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ३६ उष्णीषैरपविद्धैश्च पताकाभिश्च सर्वशः अनुकर्षैः शुभै राजन्योक्त्रैश्च सहरश्मिभिः ३७ संछन्ना व
सुधा भाति वसंते कुसुमैरिव एवमेष क्षयो वृत्तः पांडवानामभिभारत ३८ क्रुद्धे शांतनवे भीष्मे द्रोणे च रथसत्तमे अश्वत्थाम्नि कृपे चैव तथै
व कृतवर्मणि ३९ तथेतरेषु क्रुद्धेषु तावकानामपि क्षयः इति भीष्मपर्वणि संजय उ० वर्तमाने तथा रौद्रे राजन्वीरवरक्षये शकुनिः
सौबलः श्रीमान्पांडवान्समुपाद्रवत् १ तथैव सात्वतो राजन्हार्दिक्यः परवीरहा अभ्यद्रवत संग्रामे पांडवानां वरूथिनीं २ ततः कां
बोजमुख्यानां नदीजानां च वाजिनां आरट्टानां महीजानां सिंधुजानां च सर्वशः ३ वनायुजानां शुभ्राणां तथा पर्वतवासिनां वाजिनां ब
हुभिः संख्ये समंतात्पर्यवारयन् ४ तथापरैस्तित्तिरजैर्जवनैर्वातरंहसैः सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मवद्भिः सुकल्पितैः हयैर्वातजवैर्मुख्यैः
पांडवस्य सुतो बली अभ्यवर्तत तत्सैन्यं हृष्टरूपः परंतप ६ अर्जुनस्य सुतः श्रीमानिरावान्नाम वीर्यवान् सुतायां नागराजस्य जातः पार्थेन
धीमता ७ ऐरावतेन सा दत्ता ह्यनपत्या महात्मना पत्यौ हते सुपर्णेन कृपणा दीनचेतना ८ भार्यार्थं तां च जग्राह पार्थः कामवशानुगां
एवमेष समुत्पन्नः परक्षेत्रेर्जुनात्मजः ९ स नागलोके संवृद्धो मात्रा च परिरक्षितः पितृव्येण परित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना १० रूपवान्

भी० २६६ वै ५

त्समं पूर्णेन गुणवान्सत्यविक्रमः इंद्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतं ११ सोभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः अभ्यवादयदव्यग्रो विनये
न कृतांजलिः १२ सोवेदयत चात्मानमर्जुनस्य महात्मनः इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो १३ मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेदयत त
च्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पांडवः १४ परिष्वज्य सुतं चापि सोत्मनः सदृशं गुणैः प्रीतिमानभवत्पार्थो देवराजनिवेशने १५ सोर्जुनेन समा
दिष्टो देवलोके तदा नृप प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत १६ युद्धकाले त्वयास्माकं साह्यं देयमिति प्रभो बाढमित्येवमुक्त्वा च युद्ध
काल उपागतः १७ कामवर्णजवैरश्वैः संवृतो बहुभिर्नृप ते हयाः कांचनापीडा नानावर्णा मनोजवाः १८ उत्पेतुः सहसा राजन्हंसा इ
व महोदधौ ते त्वदीयान्समासाद्य हयसंघान्महाजवान् १९ क्रोडैः क्रोडानभिघ्नंतो घोणाभिश्च परस्परं निपेतुः सहसा राजन्सुवेगाभि
हता भुवि २० निपतद्भिस्तथा तैश्च हयसंघैः परस्परं शुशुभे दारुणः शब्दः सुपर्णपतने यथा २१ तथैव च महाराज समेत्यान्योन्यमाहवे परस्प
रवधं घोरं चक्रुस्ते हयसादिनः २२ तस्मिंस्तथा महाघोरे संकुले तुमुले भृशं उभयोरपि संभ्रांता हयसंघाः समंततः २३ प्रक्षीणसायकाः
शूरा निहताश्वाः समाहताः विलयं समनुप्राप्तास्तक्ष्यमाणाः परस्परं २४ ततः क्षीणे ह [illegible]
[illegible] यानीके किंचिच्छिष्टे च संयुगे सौबलस्यानुजाः शूरा निर्गता रणमूर्धनि २५ वायु
वेगसमस्पर्शा जवे वायुसमास्तथा आरुह्य शीलसंपन्नान्वयस्थांस्तुरगोत्तमान् २६ गजो गवाक्षो वृषभश्चर्मवानार्जवः शुकः षडेते
बलसंपन्ना निर्ययुर्महतो बलात् २७ वार्यमाणाः शकुनिना स्वैश्च योधैर्महाबलैः सन्नद्धा युद्धकुशला रौद्ररूपा महाबलाः २८
तदनीकं महाबाहो भित्त्वा परमदुर्जयं बलेन महता युक्ताः स्वर्गाय विजयैषिणः २९ विविशुस्ते तदा हृष्टा गांधारा युद्धदुर्मदाः तान्

मे १

पै १

राम० २६६

विशंस्तरान्दृष्ट्वा इरावानपि वीर्यवान् ३० अब्रवीत्समरे योधान्विचित्राभरणायुधान् यथैते धार्तराष्ट्रस्य योधाः सानुगवाहनाः ३१
हन्यंते समरे सर्वे तथा नीतिर्विधीयतां बाढमित्येवमुक्त्वा ते सैन्या योधा इरावतः ३२ जघ्नुस्तेषां बलानीकं दुर्जयं समरे परैः तदनीकमनीकेन
समरे वीक्ष्य पातितं ३३ अमृष्यमाणास्ते सर्वे सुबलस्यात्मजास्तदा इरावंतमभिद्रुत्य सर्वतः पर्यवारयन् ३४ ताडयंतः शितैः प्रासैश्चोदयंतः
परस्परं ते शूराः पर्यधावंत कुर्वंतो महदाकुलं ३५ इरावानपि निर्विद्धः प्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः स्रवता रुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्ध इव द्विपः
३६ उरस्यपि च पृष्ठे च पार्श्वयोश्च भृशाहतः एको बहुभिरत्यर्थं धैर्याद्राजन्न विव्यथे ३७ इरावानथ संक्रुद्धः सर्वांस्तान्निशितैः शरैः
मोहयामास समरे विद्ध्वा परपुरंजयः ३८ प्रासानुद्धृत्य सर्वांश्च स्वशरीरादरिंदमः तैरेव ताडयामास सुबलस्यात्मजान्रणे ३९ निकृष्य च
शितं खड्गं गृहीत्वा च शरावरं पदातिस्तूर्णमागच्छज्जिघांसुः सौबलान्युधि ४० ततः प्रत्यागतप्राणाः सर्वे ते सुबलात्मजाः भूयः क्रोध
समाविष्टा इरावंतमथाद्रवन् ४१ इरावानथ खड्गेन दर्शयन्पाणिलाघवं अभ्यधावत तान्सर्वान्सौबलान्बलदर्पितः ४२ लाघवेनाथ चरतः
सर्वे ते सुबलात्मजाः अंतरं नाभ्यगच्छंत चरंतः शीघ्रगामिनः ४३ भूमिष्ठमथ तं संख्ये संप्रदृश्य ततः पुनः परिवार्य भृशं सर्वे ग्रहीतुमुपच
क्रमुः ४४ अथाभ्याशगतानां स खड्गेनामित्रकर्शनः असिहस्तापहस्ताभ्यां तेषां गात्राण्यकृन्तत ४५ आयुधानि च सर्वेषां बाहूनपि
विभूषितान् अपतंत निकृत्तांगा गता भूमिं गतासवः ४६ वृषभस्तु महाराज बहुधा परिविक्षतः अमुच्यत महारौद्रात्तस्माद्वीरावकर्तनात्

 श

मो० २६७

नात ४७ तान्सर्वोन्मतितान्दृष्ट्वा सुतो दुर्योधनस्तव अभ्यभाषत संक्रुद्धो राक्षसं घोरदर्शनं ४८ आर्ष्यशृंगिं महेष्वासं मायाविनम
रिंदमं वैरिणां भीमसेनस्य पूर्वं बककृतं प्रति ४९ पश्य वीर यथा ह्येष फाल्गुनस्य सुतो बली मायावी विप्रियं घोरमस्माकं कार्यान्वल
स्थ्यं ५० त्वं च कामगमस्तात मायास्त्रे च विशारदः कृतवैरश्च पार्थेन तस्मादेनं रणे जहि ५१ बाढमि सेवमुक्त्वा तु राक्षसो घो
रदर्शनः प्रययौ सिंहनादेन यत्रार्जुनसुतो युवा ५२ सादिभिर्युद्धकुशलैर्विमलप्रासयोधिभिः वीरैः प्रहारिभिर्युक्तैः स्वैरनीकैः
समावृतः ५३ हतशेषैर्महाराज हि साहस्रैर्हयोत्तमैः निहंतुकामः सम [illegible] रेरा
वतं महाबलं ५४ इरावानपि संक्रुद्धस्त्वरमाणः पराक्रमी हंतुकाममभित्रघ्नो राक्षसं प्रत्यवारयत ५५ तमापतंतं संप्रेक्ष्य रा
क्षसः सुमहाबलः त्वरमाणस्ततो मायां प्रयोक्तुमुपचक्रमे ५६ तेन मायामयाः सृष्टा हयास्तावंत एव हि स्वारूढा राक्षसैर्घोरैः
शूलपट्टिशपाणिभिः ५७ ते संरब्धाः समागम्य द्विशाहस्राः प्रहारिणः अचिराद्गमयामासुः प्रेतलोकं परस्परं ५८ तस्मिंस्तु
निहते सैन्ये तावुभौ युद्धदुर्मदौ संग्रामे समतिष्ठेतां यथा वै वृत्रवासवौ ५९ आद्रवंतमभि [illegible] दुर्मदं इरावान्क्रो
धसंरब्धः प्रत्यधावन्महाबलः ६० समभ्याशगतस्याजौ तस्य खड्गेन दुर्मदः चिच्छेद कार्मुकं दीप्तं शरावापं च पंचधा ६१ स निकृत्तं ध
नुर्दृष्ट्वा खं जवेन समाविशत इरावंतमभिक्रुद्धं मोहयन्मायया तदा ६२ ततोऽन्तरिक्षमुत्पत्य इरावानपि राक्षसं विमोहयित्वा मायाभि

प्रेस्याद्दसं पृ ६३ पं २

रा० २६७

पुनः ३

स्तस्यगात्राणिसंयुगे ६३ चिच्छेदसर्वमर्मज्ञः कामरूपोदुरासदः तथासंराक्षसः अच्छेद्यः च्छेद्योपुनःपुनः ६४ संबभूवमहाराजसमयुगपत्पु
योऽभवं मायाहिसहजातेषांवैयोरूपंचकाममं ६५ एवंतद्राक्षसस्यांगछिन्नंभिन्नमजायत रावणोपिराजेंद्रराक्षसंतंमहाबलं ६६ परस्परधनंतौ
ज्ञानविच्छेदस्य पुनः सेतेनवलिनावीक्षिद्यमानस्वयुद्धमः ६७ राक्षसोप्यनरघोरंसहशब्दस्तमुलोभवत परस्परवधकांक्षौ सुसावदृधि
रंवहु ६८ ततस्तुक्रोधसंलवौत्वेकेअंगेचसंयुगे स्वार्थमर्गिततोदृष्टाममरेशत्रुमूर्च्छितः ६९ कृत्वाघोरंमहद्रूपंविश्वरीतुमचक्रमे अर्जुन
समस्तेवीरमिरावंतेयशस्विनं ७० संग्रामशिरसोमध्येसर्वेषांतत्रपश्यतां तांदृष्ट्वातादृशींमायांराक्षसस्यदुरात्मनः ७१ इरावानपिसंक्रुद्धो
मायांस्रष्टुंप्रचक्रमे तस्यक्रोधाभिभूतस्यसंयुगेष्वनिवर्तिनः ७२ योऽन्वयोमातृकस्तस्यसएनमभिपेदिवान सनागैर्बहुभिर्गोरराजन्सर्वतः संवृ
तोरणे ७३ दधाररूपमहद्रूपमनंतस्वभोगवान ततोबहुविधैर्नागैः छादयामासराक्षसं ७४ छाद्यमानेस्तुनागैः सध्यात्वाराक्षसपुंगवः
सौपर्णरूपमास्थायभक्षयामासपन्नगान ७५ माययाभक्षितेतस्मिन्नन्वयेतस्यमातृके विमोहितमिरावंतंमरन्स्राक्षसोऽसिना
७६ सकुंडलंसमुकुटंपद्मेंदुसदृशप्रभं इरावतः शिरोरक्षः पातयामासभूतले ७७ तस्मिंस्तुनिहतेवीरेराक्षसेनार्जुनात्मजे वि
शोकाः समपद्यंतधार्तराष्ट्राः सराजकाः ७८ तस्मिन्महतिसंग्रामेतादृशेभैरवेपुनः महानव्यतिकरोघोरः सेनयोः समपद्यत ७९
गजाह्वयापरातास्यविमिर्हताः रथाश्चाश्वैतिनैश्चैवपत्तिभिस्तत्रसूदिताः ८० तथापदातिसंघाश्चहयाश्चबहवोरणे रथिभिर्निहतौरा
स्तवैतेषांचसंकुले ८१ अजानन्वार्जुनश्चापिनिहतंपुत्रमौरसं जघानसमरेशूरान्राज्ञस्तान्भीष्मरक्षिणः ८१ तथैवतावकाराजन्संजया

लना १ पन २

ए

मिश्रादन्ति २

भी०

२६८

श्वमहस्रशः संकृतः समरे मारणां त्रिसृष्टिरैरतरं २३ मुक्तकेशा विकवचा विरथाश्छिन्नकार्मुकाः बाहुभिः समयुध्यंत समवेताः प्रस्प
रं २४ तथा मम तिगैर्भीष्मो निजघान महारथान कंपयन्समरे सेनां पांडवानां परंतपः २५ तेन ये धिष्ठिरे सैन्ये हन्यमाना वाहताः इति
नः सादिनश्चैव रथिनो हयास्तथा २६ तत्र भारत भीष्मस्य रणे दृष्ट्वा पराक्रमं अस्महतम पश्याम शक्रस्येव पराक्रमं २७ तथैव
व भीमसेनस्य पार्षतस्य च भारत रौद्रमासीद्रणे पातेः सात्वकस्य च धन्विनः २८ दृष्ट्वा द्रोणस्य विक्रांतं पांडवान्भयमाविशत् एक एव रणो
मेको निहंतुं सर्वे समनिकान २९ किं पुनः पृथिवी शूरैर्योधव्रातैः समावृतः इत्यब्रुवन्महाराज रणे द्रोणेन पीडिताः ३० वर्तमाने
तथा रौद्रे संग्रामे भरतर्षभ उभयोः सेनयोः शूरा नामर्षितं परस्परं ३१ आविष्टा इव युध्यंते रक्षोभूता महाबलाः तावकाः पांडवेयाश्च
संरब्धास्तात धन्विनः ३२ न स्म पश्यामहे कंचिद्यः प्राणान्परिरक्षति संग्रामे दैत्यसंकाशे तस्मिन्वीरवरक्षये ३३ इति भीष्मपर्व
णि रात्रिवधः धृतराष्ट्र उवाच एवं तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्थेन महारथाः संग्रामे किमकुर्वंत मम मामाचक्ष्व संजय [illegible] संजय उवाच एवं तं
तु निहते संग्रामे वीरे भीमपराक्रमे मनदंस्तु महानादं भीमसेनो निर्घोषोत्कचः २ नरसिंहस्य शब्देन पृथिवी सागरा [illegible] सपर्वतवना राजंश्चचा
लमुमुशं तदा ३ अंतरिक्षं दिशश्चैव सर्वाश्च प्रदिशस्तथा तं श्रुत्वा सुमहानादं तवैवमभवद्भारत ४ ततस्तेभ्यः समभवद्विपुलः स्वर
एव च सर्व एव महात्मानस्तावकाः स्रस्तचेतसः ५ सर्वतः समवेक्षंतः सिंहभीता गजा इव विदित्वा सुमहानादं निर्घोषमिव राक्षसैः ६
ज्वलितं शूलमुद्यम्य रूपं कृत्वा विभीषणं नानारूपमहाघोरैर्वृतो राक्षसपुंगवैः ७ आजगाम सुसंक्रुद्धः कालांतकयमोपमः तेषा

२६५

एक०

६१

पतंतं भीमसेनस्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं ८ स्वबलं च भयात्त्रस्तमायशो विमुखीकृतं ततो दुर्योधनो राजा घटोत्कचमुपाद्रवत् ९ प्रगृह्य विपु-
लं चापं सिंहवद्विनदन्मुहुः पृष्ठतोनुययौ चैनं स्रवद्भिः पर्वतोपमैः १० कुंजरैर्दशसाहस्रैर्वंगानामधिपः स्वयं तमापतंतं संप्रेक्ष्य गजानी-
केन संवृतः ११ पुत्रं तव महाराज चुकोप स निशाचरः ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं १२ राक्षसानां च राजेन्द्र दुर्योधनबलस्य च
गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृन्दमिवोद्यतं १३ अभ्यधावंत संक्रुद्धा राक्षसा [illegible] शस्त्रपाणयः नदंतो विविधान्ना-
दान्मेघा इव सविद्युतः १४ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नंतो गजयोधिभिः भिंदिपालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरश्वधैः १५ पर्वताग्रैश्च वृक्षै-
श्च निजघ्नुस्ते महागजान् भिन्नकुंभान्विरुधिरान्निर्भिन्नांश्च वारणान् १६ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः तेषु प्रक्षी-
यमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु १७ दुर्योधनो महाराज राक्षसान्समुपाद्रवत् अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः १८ मुमो-
च निशितान्बाणान्राक्षसेषु परंतपः जघान च महेष्वासः प्रधानांस्तत्र राक्षसान् १९ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव वेगवंतं
महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं २० शरैश्चतुर्भिश्चतुरो निर्जघान महाबलः ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदं २१ मुमोच भर-
तश्रेष्ठ निशाचरबलं प्रति तद्दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्रस्य तव मारिष २२ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महाबलः स विस्फार्य महच्चापमिं-
द्राशनिसमस्वनं २३ अभिदुद्राव वेगेन दुर्योधनमरिंदमं तमापतंतं संप्रेक्ष्य कालसृष्टमिवांतकं २४ न विव्यथे महाराज पुत्रो
दुर्योधनस्तव अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः क्रूरः संरक्तलोचनः २५ अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितॄणां मातुरेव च ये त्वया सुनृशंसेन दी-

भी०

२६९

८ जै

घेकालंमवाशिताः २६ यच्चैतेपांस्काराजंश्छलघृतेपराजिताः याचैवद्रौपदीक्लिष्टाएकवस्त्रारजस्वला २७ समामध्येनीयपुत्रैस्तैर्बहुधाक्षे
शिता त्वया तच्चाप्रियकामेन साश्रमस्याद्गुरात्मना २८ गंधर्वैनपरामृष्टापरिभूयपितृन्मम एतेषामपमानानाममेषांचकुलाधम २९
अंतमद्यगमिष्यामियस्तिष्ठेस्त्वंजमेरणे एवमुक्त्वातुहैडिंबाम हर्षेस्फार्यकार्मुकं ३० संदृश्यदशनैरोष्ठंसृक्किणीपरिसंलिहन् शरवर्षे
णमहतादुर्योधनमवाकिरत् ३१ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच ततस्तद्बाणवर्षंतु दुःसहं दानवै
रपि दृष्ट्वायुधिरोद्रोपथावर्षंमहीपः १ ततःक्रोधसमाविष्टोनिःश्वसन्निवपन्नगः संशयंपरमंप्राप्तः पुनस्तेभरतर्षभ २ मुमोचनि
शितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पंचविंशति तेपतन्सहसाराजंस्तस्मिन्राक्षसपुंगवे ३ आशीविषाइवक्रुद्धाः पर्वतंगंधमादने सतैर्विद्धः स्रव
न्रक्तंप्रभिन्नइवकुंजरः ४ दध्रेमतिंविनाशायराज्ञः सुपिशिताशनः जग्राहचमहाशक्तिंगिरीणामपिदारणीं ५ संप्रदीप्तांमहो
ल्काभामशनिंज्वलितामिव समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघांसुस्तनयंतव ६ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्यनागानामधिपस्त्वरन् कुंजरंगिरिसंका
शंराक्षसंप्रत्यचोदयत् ७ सनागप्रवरेणाजौवलिना शीघ्रगामिना ततोदुर्योधनरथस्तंमार्गंप्रत्यपद्यत ८ रथंचवारयामासकुंजरेणा
सुतस्यते मार्गमावारितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधीमता ९ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः उद्यतांतांमहाशक्तिंतस्मिंश्चिक्षेपवारणे
१० सतयाभिहतोराजंस्तेनबाहुप्रमुक्तया संजातरुधिरोत्पीडः पपातचममारच [illegible] ११ पतत्यथगजेचापिवंगानामीश्वरोबलीज
वेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलं १२ दुर्योधनोपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणं प्रभग्नंचबलंदृष्ट्वाजगामपरमांव्यथां १३ क्षत्रधर्मंपुरस्कृत्य

रम०

२६९

स्मनुग्राभिमानितं मामेयक्रमयोगेराजातस्थो गिरिरिवाचलः १४ संधायचाशितं बाणं कालाग्निसमतेजसं मुमोच परम क्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनि
शाचरे १५ तमापतंतं संप्रेक्ष्य बाणमिन्द्राशनिप्रभं लाघवान्मोचयामास महास्त्रविद्घटोत्कचः १६ भूयश्चाविनकारोषं क्रोधसंरक्तलोचनः
त्रासयामास सैन्यानि युगांते जलदो यथा १७ तं श्रुत्वा नीनिदं घोरं तस्य भीमस्य रक्षसः आचार्यमुपसंगम्य भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत १८ यत्रैष
निनदो घोरः श्रूयते राक्षसेरितः हिडिंबो युध्यते नूनं नराजाहृद्योधनेन हः १९ नेष शक्यो हि संग्रामे विजेतुं भूतले न केनचित् तं गच्छत भद्रं वो राजानं परिर
क्षत २० अभिद्रुतो महाभागो राक्षसेन महात्मना एतद्धियः परं ह्य संमेवे घोनः परंतपाः २१ पितामहवचः श्रुत्वा त्वरमाणा महीपाः ततो मं
[illegible]स्त्वमाच्छायमभ्युपेत्यैको रवः २२ द्रोणाश्च सोमदत्तश्च बाल्हीकोथ जयद्रथः २४ अभिद्रुतं परीप्संतः पुत्रं दुर्योधनं तदा तस्थीकमना
धर्म्यं पालितं तु महारथैः २५ आगतानपि तान्दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रोऽसंभ्रमः नाकंपत महाबाहुर्मैनाक इव पर्वतः २६ प्रगृह्य विपुलं चापं ज्ञा
तिभिः परिवारितः शूलमुद्गरहस्तैश्च नानाप्रहरणैरपि २७ ततः समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं राक्षसानां च मुख्यस्य दुर्योधनबलस्य च
२८ धनुषां कूजतां शब्दः सर्वतस्तुमुलोऽभवत् अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव २९ अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणां श
ब्दः समभवद्राजन्गिरीणामिव भिद्यतां ३० वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशांपते रूपमासीद्वियत्स्थानां सर्पाणामिव सर्पतां ३१
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनदन्भैरवं रवं ३२ आचार्यस्यार्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकं सोमदत्त
स्य भल्लेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ३३ बाल्हीकं च त्रिभिर्बाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः शरैः ३४ पूर्णायत

विसृष्टेन सुमहता कूर्मरागोहितेन च जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णोऽस्य ताड्यत ३५ ततो यतं तूरयोधस्ते रश्मीन्कुरुस्य वाजिनां सिंधुराजोर्द्दयंश्चैव गात्रा
गाहंसवरांभूषितं ३६ अन्यमाथ्यमहाराज द्वितीयेनाच्छिनद्धनुः चतुर्भिरश्वेनाशैश्च रावेतस्य महात्मनः ३७ अथानन्यतुरोवाक्को ध्वसंगर्क
लोचनः भूयापतन्विसृष्टेन पीतेन निशितेन च ३८ निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं बृहद्बलं सगाढविद्धो व्यथितो भूत्थोपस्थ उपाविशत ३९ म
शं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णाँस्तुराना शीविषोपमान् ४० विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदं
इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच विमुखीकृत्य सर्वांस्तु तावकान्युधि राक्षसः जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् १ तमापतंतं संप्रेक्ष्य रा
जानं प्रति वेगितं अभ्यधावन्जिघांसंतस्तावका युद्धदुर्मदाः २ तालमात्राणि चापानि विकर्षंतो महारथाः तमेकमभ्यधावंत नदंतः
सिंहसंघवत् ३ अथैनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवाकिरन् पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकाः ४ सगाढविद्धो व्यथितस्तोत्रा
र्दित इव द्विपः उत्पपात तदाकाशं समंताद्वैनतेयवत् ५ व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्नै
रवस्वनः ६ राक्षसस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिंदम ७ युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः
यथास्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वनं ८ अतिभारं च पश्यामि तत्र तात समाहितं पितामहश्च संक्रुद्धः पांचालान्हंतुमुद्यतः ९ तेषां
च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः एतच्छ्रुत्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितं १० गच्छ रक्षस्व हैडिंबं संशयं परमं गतं भ्रातुर्वचनमा
ज्ञाय तरसा भीमो वृकोदरः ११ प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोदधिः १२ तमन्वगात्सत्यधृतिः सौ

विनिर्युद्धर्मरः श्रीरीमान्नस्नुरानश्रापुत्रः काश्यमभवाविभुः १३ अभिमन्युसुतश्चैवचैद्योपरथामहारथाः कृतेरेवस्थविक्रांतः कृत
धर्मातथैवच १४ अनूपाधिपतिश्चैवनीलः स्वबलमाश्रितः महतारथवंशेनहैडिंबंपर्यवारयन् १५ कुंतीश्चमत्तमत्तैः षट्सहस्रैः महा
रिभिः आमसंनसहितारात्रौमेहंघटोत्कचं १६ सिंहनादेनमहतानेमिघोषेणचैवह क्रूरशब्दनिघोषैश्चकंपयंतोवसुंधरां १७ तेषा
मापततांश्रुत्वाशब्दंतंतावकेबले भीमसेनमपोह्यद्रोणिर्बाणैरभ्यवर्ततया १८ परिवृत्तेमहाराजपरिसजघटोत्कचं ततः प्रववृतेयुद्धंतत्र
तेषांमहात्मनां १९ तावकानांपरेषांचसंग्रामेषुनिवर्तिनां नानारूपाणिशस्त्राणिविसृजंतोमहारथाः २० अन्योन्यमभिधावंतः
संप्रहारंप्रचक्रिरे व्यतिषिक्तंमहारौद्रंयुद्धंभीरुभयावहं २१ हयागजैः समाजग्मुः पादातारथिभिः सह अन्योन्यंसमरेराजन्प्रार्थ
यानाः समभ्ययुः २२ सहसाचाभवत्तीव्रंसन्निपातान्महद्रजः गजाश्वरथपत्तीनांपदनेमिसमुद्धतं २३ धूम्रारुणंरजस्तीव्रंर
णभूमिंसमावृणोत् नैवस्वेनपरेराजन्समजानन्परस्परं २४ पितापुत्रंनजानीतेपुत्रोवापितरंतथा निर्मर्यादेतथाभूतेवैशसेलोम
हर्षणे २५ शस्त्राणांभरतश्रेष्ठमनुष्याणांचगर्जतां सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिवभारत २६ गजवाजिमनुष्याणांशोणितांबुतरं
गिणी प्रावर्ततनदीतत्रकेशशैवलशाद्वला २७ नराणांचैवकायेभ्यः शिरसांपततांरणे सुमहानभवच्छब्दः पततामश्मनामिव
२८ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्चछिन्नगात्रैश्चवारणैः अश्वैः संभिन्नदेहैश्चसंकीर्णाभूद्वसुंधरा २९ नानाविधानिशस्त्राणिविसृजंतो
महारथाः अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारार्थमुद्यताः ३० हयाहयान्समासाद्यप्रेषिताहयसादिभिः समाहत्यरणेऽन्योन्यंनिपेतुर्गतजी

प्या४ म५ मा ६१

दिनास्य

भी०
२७१

विताः ३१ नरान्नरान्समासाद्य क्रोधरक्तेक्षणा भृशं उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निपिष्पिरे ३२ प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः
अभ्यघ्नंत विषाणाग्रैर्वारणानेव संयुगे ३३ ते जातरुधिरोत्पीडाः पताकाभिरलंकृताः संसक्ताः प्रत्यदृश्यंत मेघा इव सविद्युतः ३४ केचि
द्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्नकुंभाश्च तोमरैः विनदंतोभ्यधावंत गर्जंतो जलदा इव ३५ केचिद्धस्तैर्द्विधाच्छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे निपेतुस्तुमुले
तस्मिंश्छिन्नपक्षा इवाद्रयः ३६ पार्श्वैस्तु दारितैरन्ये वारणैर्वरवारणाः मुमुचुः शोणितं भूरि धातूनिव महीधराः ३७ नाराचनिहतास्त्वन्ये त
था विद्धाश्च तोमरैः विनदंतोभ्यधावंत विशृंगा इव पर्वताः ३८ केचित्क्रोधसमाविष्टा मदांधा निरवग्रहाः रथान्हयान्पदातींश्च ममृदुः शतशो
रणे ३९ तथा हया हयारोहैः प्रासैस्तोमरैः तेनैव तेनाभ्यवर्तंत कुर्वंतो व्याकुला दिशः ४० रथिनो रथिभिः सार्द्धं कुलपुत्रास्तनुत्यजः
परां शक्तिं समास्थाय चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ४१ स्वयंवर इवामर्दे प्रजह्रुरितरेतरं प्रार्थयाना यशो राजन्स्वर्गं वा युद्धशालिनः ४२ तस्मिं
स्तथा वर्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे धार्तराष्ट्रं महत्सैन्यं प्रायशो विमुखीकृतं ४३ इति भीष्मपर्वणि संजय उ० स्वसैन्यं निहतं दृष्ट्वा
राजा दुर्योधनः स्वयं अभ्यधावत संक्रुद्धो भीमसेनमरिंदमं १ प्रगृह्य सुमहच्चापमिंद्राशनिसमस्वनं महता शरवर्षेण पांडवं समवा
किरत् २ अर्द्धचंद्रं च संधाय सुतीक्ष्णं लोमवाहिनं भीमसेनस्य चिच्छेद चापं क्रोधसमन्वितः ३ तदंतरं च संप्रेक्ष्य त्वरमाणो महारथः संद
धे निशितं बाणं गिरीणामपि दारणं ४ तेनोरसि महाबाहुं भीमसेनमताडयत् स गाढविद्धो व्यथितः सृक्किणी परिसंलिहन् ५ समाल
लंबे ततस्तेजो ध्वजं हेमपरिष्कृतं तथा विमनसं दृष्ट्वा भीमसेनं घटोत्कचः ६ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल दिधक्षन्निव पावकः अभिमन्युमुखा

भी०
२७१

भ१

अभिपाण्डवानां महारथाः ७ समभ्यधावन् क्रोशन्तो राजानं जातसंभ्रमाः संप्रेक्ष्यैतानापततः संक्रुद्धान् जातसंभ्रमान् ८ भारद्वाजस्ततस्तांस्ता
वकानां महारथाः क्षिप्रं गच्छत भद्रं वो राजानं परिरक्षत ९ संशयं परमं प्राप्तं मज्जन्तं व्यसनार्णवे एते क्रुद्धा महेष्वासाः पाण्डवानां महा
रथाः १० भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपाद्रवन् नानाविधानि शस्त्राणि विसृजन्तो जयैषिणः ११ नदन्तो भैरवान्नादांस्त्रासयन्तश्च भू
मिपान् तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः १२ तावकाः समवर्तन्त पाण्डवानामनीकिनीं कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो
विविंशतिः १३ चित्रसेनो विकर्णश्च सैन्धवो बाह्लिकस्तथा आवन्त्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवारयन् १४ ते विंशतिपदं गत्वा संप्रहारं प्र
चक्रिरे पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः १५ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकं भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंश
[illegible] सा समर्पयत् १६ भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत् पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव बलाहकः १७ तं
प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः त्वरमाणो महेष्वासः सव्ये पार्श्वे महाबलः १८ स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत प्रन
ष्टसंज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत् १९ गुरुं व्यथितं दृष्ट्वा राजा दुर्योधनः स्वयं द्रौणायनिश्च संक्रुद्धौ भीमसेनमभिद्रुतौ २० तावा
पतन्तौ संप्रेक्ष्य कालान्तकयमोपमौ भीमसेनो महाबाहुर्गदामादाय सत्वरं २१ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तस्थौ गिरिरिवाचलः समुद्यम्य गदां गुर्वीं
यमदण्डोपमां रणे २२ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृङ्गिणं कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां २३ तावापतन्तौ सहितौ त्वरि

मादा

तौवलिनां वरैः अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः २४ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं समभ्यधावत्संरब्धाः कौरवाणां महारथाः
:२५ भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनं जिघांसया नानाविधानि शस्त्राणि भीमसेनरथे पातयन् २६ सहिताः पाण्डवं सर्वे पीडयन्तः समन्ततः तं दृ
ष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथं २७ अभिमन्युप्रभृतयः पाण्डवानां महारथाः अभ्यधावन्परीप्सन्तः प्राणान्स्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् २८ अ
नूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा नीलो नीलाम्बुदप्रख्यः संक्रुद्धो द्रौणिमभ्ययात् २९ स्पर्धते हि महेष्वासो नित्यं द्रोणसुतेन सः स
[illegible] स विस्फार्य महच्चापं द्रौणिं विव्याध पत्रिणा
३० यथा शक्रो महाराज पुरा विव्याध दानवं विप्रचित्तिं दुराधर्षं देवतानां भयंकरं ३१ येन लोकत्रयं क्रोधात्त्रासितं स्वेन तेजसा तथा नीले
न निर्भिन्नः सुमुक्तेन पतत्रिणा ३२ संजातरुधिरोत्पीडो द्रौणिः क्रोधसमन्वितः स विस्फार्य धनुश्चित्रमिन्द्राशनिसमस्वनं ३३ दध्रे
नीलविनाशाय मतिं मतिमतां वरः ततः संधाय विमलान्भल्लान्कर्मारधावितान् ३४ जघान चतुरो वाहान्पातयामास च ध्वजं सप्तमेन च
भल्लेन नीलं विव्याध वक्षसि ३५ स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् मोहितं वीक्ष्य राजानं नीलमभ्रचयोपमं ३६ घटोत्कचोऽभिसंक्रुद्धो
भ्रातृभिः परिवारितः अभिदुद्राव वेगेन द्रौणिमाहवशोभिनं ३७ तथेतरे चाभ्यधावन्राक्षसा युद्धदुर्मदाः तमापतन्तं संप्रेक्ष्य राक्षसं घोरदर्शनं ३८
अभ्यधावत तेजस्वी भारद्वाजात्मजस्त्वरन् निजघान च संक्रुद्धो राक्षसान्भीमदर्शनान् ३९ येऽभवन्नग्रतः क्रुद्धा राक्षसस्य पुरःसराः विमु राम०

स्वांश्चैव तान्दृष्ट्वा द्रौणिश्चापच्युतं शरैः ४० अक्रुध्यत महाकायो भीमसेनिर्घटोत्कचः प्रादुश्चक्रे ततो मायां घोररूपां सुदारुणां ४१
मोहयन्समरे द्रौणिं मायया वीरराट्स्म साधिपः ततस्ते तावकाः सर्वे मायया विमुखीकृताः ४२ अन्योन्यं समपश्यंत निकृत्तान्मेदिनी
तले विचेष्टमानाः कृपणाः शोणितेन परिप्लुताः ४३ द्रोणं दुर्योधनं शल्यमश्वत्थामानमेव च प्रायशश्च महेष्वासा ये प्रधानाः स
कौरवाः ४४ विध्वस्ता रथिनः सर्वे राजानश्च निपातिताः हयाश्च व हयारोहाः सन्निकृत्ताः सहस्रशः ४५ तद्दृष्ट्वा तावकं सैन्यं
विद्रुतं शिबिरं प्रति मम प्राक्रोशतो राजंस्तथा देवव्रतस्य च ४६ युध्यध्वं मा पलायध्वं मायेषा राक्षसी रणे घटोत्कचप्रयुक्तेति नाति
ष्ठंत विमोहिताः ४७ नैव ते श्रद्दधुर्भीता वदतोरावयोर्वचः तांश्च प्रद्रवतो दृष्ट्वा जयं प्राप्तास्त्र पाण्डवाः ४८ घटोत्कचेन सहिताः सिं
हनादान्प्रचक्रिरे शंखदुन्दुभिनिर्घोषैः समंतान्नेदिरे भृशं ४९ एवं तव बलं सर्वं हैडिम्बेन दुरात्मना सूर्यास्तमनवेलायां प्रभग्नं विद्रुतं दि
शः ५० इति भीष्मपर्वणि संजय उ० तस्मिन्महति संक्रंदे राजा दुर्योधनस्तदा गांगेयमुपसंगम्य विनयेनाभिवाद्य च १ तस्य सर्वं
यथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे घटोत्कचस्य विजयमात्मनश्च पराजयं २ कथयामास दुर्धर्षो विनिःश्वस्य पुनः पुनः अब्रवीच्च तदा राजन्भी
ष्मं कुरुपितामहं ३ भवंतं समुपाश्रित्य वासुदेवं यथा परैः पाण्डवैर्विग्रहो घोरः समारब्धो मया प्रभो ४ एकादश समाख्याता अक्षौहि
[illegible] एयस्त्रयाणाम निदेश
तवतिष्ठंति मया सार्धं परंतप ५ सोऽहं भरतशार्दूल भीमसेनपुरोगमैः घटोत्कचं समाश्रित्य पाण्डवैर्युधि निर्जितः ६ तन्मे दहति गा

पुनः २

मो०

२७३

त म ४ कृपो द्रौणिः ४

त्रासितः शुष्ककक्षमिवानलः तदिच्छामि महाभाग त्वत्तस्तात परंतप ७ राक्षसापसदं हंतुं स्वयमेव पितामह त्वमेमाश्रित्य दुर्द्धर्षं त
न्मे कर्तुं त्वमर्हसि ८ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं राज्ञो भरतसत्तमः दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत ९ शृणु राजन्मम वचो यत्त्वां वक्ष्यामि कौ
रव यथा त्वया महाराज वर्तितव्यं परंतप १० आत्मा रक्ष्यो रणे तात सर्वावस्थास्वरिंदम धर्मराजेन संग्रामस्त्वया कार्यः सदानघ ११
अर्जुनेन यमाभ्यां वा भीमसेनेन वा पुनः धर्मराजं पुरस्कृत्य राजा राजानमृच्छति १२ अहं द्रोणः कृतवर्मा च सात्वतः शल्यश्च सौमदत्तिश्च
विकर्णश्च महारथः १३ तव च भ्रातरः शूराः दुःशासनपुरोगमाः त्वदर्थं प्रतियोत्स्यामो राक्षसं तं महाबलं १४ रौद्रे तस्मिन्राक्षसेंद्रे
द्रयस्थिते संशयो महान् अयं वा गच्छतु रणे तस्य युद्धाय दुर्मतेः १५ भगदत्तो महीपालः पुरंदरसमो युधि एतावदुक्त्वा राजानं
भगदत्तमथाब्रवीत १६ समक्षं पार्थिवेंद्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः गच्छ शीघ्रं महाराज हैडिंबं युद्धदुर्मदं १७ वारयस्व रणे यत्तो मि
षतां सर्वधन्विनां राक्षसं क्रूरकर्माणं यथेंद्रस्तारकं पुरा १८ तव दिव्यानि चास्त्राणि विक्रमश्च परंतप समागमश्च बहुभिः पुराभूदरि
भिः सह १९ त्वं तस्य नृपशार्दूल प्रतियोद्धा महाहवे स्वबलेनाश्रितो राजन् जहि रक्षः पुंगवं २० एतच्छ्रुत्वा तु वचनं भीष्मस्य पृतनापतेः
प्रययौ सिंहनादेन परानभिमुखो द्रुतं २१ तमाद्रवंतं संप्रेक्ष्य गर्जंतमिव तोयदं अभ्यवर्तंत संक्रुद्धाः पांडवानां महारथाः २२ भीम
सेनोऽभिमन्युश्च राक्षसश्च घटोत्कचः द्रौपदेयाः सत्यधृतिः क्षत्रदेवश्च मारिष २३ चेदिपो वसुदानश्च दशार्णाधिपतिस्तथा सुप्र
तीकेन तांश्चापि भगदत्तोऽप्युपाद्रवत २४ ततः समभवद्युद्धं घोररूपं भयानकं पांडूनां भगदत्तेन यमराष्ट्रविवर्धनं २५ प्रयुक्ता रथिभि

ले१

२७३

राम०

तेजना: १४ ६५३

वीराणामीभिवारणाः सं[illegible]
ते निपेतुर्महाराज नागा भुवि सवैष्णवः २६ प्रभिन्नाश्च महानागा विनीता हस्तिसादिभिः परस्परं समासाद्य संनिपेतुरभीतवत् २७ म
रीचारोष संरब्धा विषाणाग्रैर्महाहवे बिभिदुर्[illegible] मुसलैः समसाद्य परस्परं २८ हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः
चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरं २९ पादाताश्च पदातीसैर्घे स्ताडिताः शक्तितोमरैः [illegible]
[illegible] न्यपतंस्तत्र भूमौ शतशोऽथ सह
स्रशः ३० रथिनश्च रथैस्तत्र कर्णिनालीकसायकैः निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान्विनेदिरे ३१ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने संग्रामे लो
महर्षणे भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाब्रवीत् ३२ कुंजरेणाप्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता मदं पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ३३
किरन्शरसहस्राणि स्थितोऽक्षि ऐरावतस्थो मघवान् वारिधारा इवानघ ३४ स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिवः पर्वतं वा
रिधाराभिर्जलदो यथा ३५ भीमसेनस्तु संक्रुद्धः पादरक्षान् परः शतान् निजघान महेष्वासः संरब्धः शरवृष्टिभिः ३६ ता
न्दृष्ट्वा निहतान्क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् चोदयामास नागेन्द्रं भीमसेन रथं प्रति ३७ स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा अ
भ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिन्दमं ३८ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य पाण्डवानां महारथाः अभ्यवर्त्तन्त वेगेन भीमसेनपुरोगमाः ३९ केकयाश्चा
भिमन्युश्च द्रौ[illegible]पदेयाश्च सर्वशः दशार्णाधिपतिः शूरः क्षत्रदेवश्च मारिष ४० चेदिपश्चित्रकेतुश्च संरब्धाः सर्व एव ते उत्तमास्त्रा

६२

सै ६

गिरिस्था निरशयंतो महाबलाः ४१ ते मेकं कुंजरं संक्रुद्धाः समंतात्पर्यवारयन् स विद्धो बहुभिर्बाणैर्गजेंद्रस्तैर्महाद्विपः ४२ संग्रा
तस्य विरेसी ते धातुचित्र इवाद्रिराट् दशग्रीवाधिपतिश्चापि गजं भूमिधरोपमं ४३ समा तो भिद्रावयन् गरुत्मान्वारणं तमापते
ते समरे गजेंद्रपतिः सम ४४ रथा रसमती कोपि विपेलेन मकरालयं धारितैस्तु नागेंद्रैर्दशग्रीवस्य महात्मनः ४५ साधु साधुरिति
सेनानिपांरवेया [illegible] मप्तजयन् ततः प्राग्ज्योतिषः कु
द्धस्तो मरान्वितर्दशः ४६ प्राहिणोत्तस्य नागस्य प्रमुखे क्लपेसत्तमः उपाहृत्य मधः क्षिप्रमप्रवल्गत वेगितः ४७ स प्रद्रुद्राव वेगेन प्रा
स्थैर्य रवं संप्रहृष्यातः स बलं वायुपृष्ठेस्थैर्निघोरस्ता ४८ तस्मिन्पतति तेनागो पांडवानां मृहारयाः सिंहनादं विनेदोच्चैर्यद्वापेवा
पतत्क्षितेः ४९ ततोभीमं पुरस्कृत्य सम देतमुपाद्रवन् किंरतो विविधान्नाराणां छत्राणि विविधानि च ५० ते घामापततां गजेन संक्रु
द्धानाममर्षिणां श्रुत्वामनिनदं घोरम मप्रोद्धामा द्रुमः ५१ मगस्तोमहे धासः स्वनागं समचोदयत् अंकुशांगुष्ठनुन्नेः स मगरके
रेयुधि ५२ तस्मिन्नकुरोसमभवत्संवर्तकरवानलः रथसंघांस्तथा नागान्हयांश्च हयसादिभिः ५३ पादातांश्च ससंक्रुद्धः
शतशोथ सहस्रशः समतु नंतर्मे रेनागः संप्रधावन्ततस्ततः ५४ तेन संक्षोभ्यमाने तु पांडवानां बले महत् संचुकोच महाप
जनवं भी सेना समाहितं ५५ भग्नं तु स्वबलं दृष्ट्वा भास्करेन धीमता घटोत्कचो थ संक्रुद्धो भगदत्तमुपाद्रवत् ५६ विकट पुरुषोत्
दीप्तास्यो दीप्तलोचनः रूपं विभीषणं कृत्वा रोषेण प्रज्वलन्निव ५७ जग्राह विमलं शूलं गिरीणामपि दारुणं नागांतिकं वधं समुः स ह

साचित्रसेनस्य महाबलः पर सविस्फुलिंगमालाभिः समंतात्परिवेष्टितः तमापतंतं सहसा दृष्ट्वा प्राग्ज्योतिषोत्तमः पार्थ चित्रसेनप
चिरंतो ह्यस्य महेंद्रं सुसंरब्धः चिच्छेद तं महच्छूलं तेन बाणेन वीर्यवान् ६० स पपात द्विधा छिन्नं शूलं हेमपरिष्कृतं महाशनिर्यथा प्र
द्योतयंती नभोगता ६१ शूलं निपतितं दृष्ट्वा द्विधा कृत्तं च पार्थिव रुक्मदंडां महाशक्तिं जग्राह ज्वलितशिखोपमां ६२ चित्रसेनस्तां
रुक्मसंकाशां तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् तमापतंतीं सहसा वियत्स्थामशनीमिव ६३ उत्ससर्ज स राजेंद्रो जग्राह हननाय च बभंज चैनां लघितो जान
मोऽप्यभवत् ६४ पश्यतः पार्थिवेंद्रस्य तदद्भुतमिवाभवत् तस्यैव संक्रांतकर्मराज्ञे सेनबलीयसा ६५ द्विविदर्वा मगधवामनयश्चापि
विस्मिताः पांडवाश्च महाराज भीमसेनपुरोगमाः ६६ साधु साध्विति ते नादं पृथिवीमनुनादयन् तं तु श्रुत्वा महानादं समर्हष्टानां म
हात्मनां ६७ नामृष्यत महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान् सविस्फार्य महच्चापं मिंद्राशनिसमप्रभं ६८ तेनैव पार्थमेवाजौ पांडवानां
महारथान् विससर्ज विमलान् शरांस्ततो नाराचान्वह्निसमप्रभान् ६९ भीमसेनं केकयानां विद्याधराणां सेनबलिभिः शरैः अभिमन्युं त्रिभिश्चैव चे
केयान् पंचभिस्तथा ७० पूरयित्वा विसृष्टेन शरेणानतपर्वणा बिभेद दक्षिणं बाहुं क्षत्रदेवस्य चाहवे ७१ पपात सहसा तस्य
सशरं धनुरुत्तमं द्रौपदेयांस्ततः पंचपंचभिः समताडयत् भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान् ध्वजं केसरिणं चास्य चिच्छेद
विशिखैस्त्रिभिः ७३ निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ७४ विशोको

भगदत्तश्च समरे तेन नागेन भारत ताभ्यां द्रुतः पांडवपक्षसंयुधि छिन्नमुपाद्रवत तदासीत् सुमहद्युद्धं भगदत्तस्य मारिष पांचालैः पांडवैः सह ५

क्ष१ ध१

भी॰ २८५

भरतश्रेष्ठ मार्गणैस्तेन संयुगे ततो भीष्मो महाबाहुर्विरथो रथिनां वरः ७५ गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कंद रथोत्तमात् तमॅ तं गदं दृष्ट्वा समग्रांग
मिव पर्वतं ७६ तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत एतस्मिन्नेव काले तु पांडवः कृष्णसारथिः ७७ अर्जुनो महाराज निघ्नं छत्रून् समंततः
पुत्रैस्तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महाबलौ ७८ आस्मातिषेणसंयुक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ दृष्ट्वा च पांडवो भ्रातस्तु ध्मानानान्महारथं ७ एवं
रितो भरतश्रेष्ठ तत्रापु धनिकिंरस्थरान ततो दुर्योधनो राजा लक्ष्मणो महारथः ८ सेनामध्ये स्थितस्त्रिसंरथनागाश्वसंकुलां तामापतंतीं
सहसा कौरवाणां महाचमूं ८१ अभिदुद्राव वेगेन पांडवः श्वेतवाहनः केकयैश्चाधतायुधैः भीमसेनोपि समरे त्याधु मोकेशवार्जुनौ
८४ आघ्राव प्रयधयास्तेमिराव ऋषमुत्तमं इति भीष्मपर्वणि संजय ३० नैविष्टे हृष्ट्वामुरा २ कुरूणां पांडवानां च रूपं घोरं महा
मतिः सततो निवारितवान् धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ३ अमे चैव हवो वीराः संग्रामे मधुसूदन निहताः कौरवैः संख्ये तथास्माभिश्च कौरवाः
४ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठ कियं तेत कर्म कुत्सितं ५ धिगर्थान् मत्कृते ह्येवं क्रियते ज्ञातिसंक्षयः अधनस्य मृतं श्रेयो न तु ज्ञातिवधाद्धनं ७
किं नु प्राप्स्यामहे कृष्ण हत्वा ज्ञातीन् समागतान् दुर्योधनापराधेन शकुनेः सौबलस्य च क्षत्रियाणि धनं यांति कर्णदुर्मंत्रितेन च ३
राजानं च विजानामि सम्यक्कृतं मधुसूदन ए कृतं राज्ञा महाबाहो याचमानं सुयोधनं राज्यार्धं पंच वा ग्रामान्नाकार्षीत्स दुर्मतिः १०
दृष्ट्वा हि क्षत्रियांछूरान् शयानान्धरणीतले निंदामि भृशमात्मानं धिगस्तु क्षत्रजीविकां ११ अशक्तमिति मामेते ज्ञास्यंते क्षत्रिया रणे यु

राम॰ २८५

पत्रं विनितं श्रुत्वा इत्यावं धनंजय दुःखेन महता विष्टो निःश्वसन् पन्नगो यथा १ अब्रवीत् समये राजन् बाहुदेवमिदं वचः ४ इदं नूनं महाप्रा

न१

२८

हंतुमेनरुचितंज्ञातिभिर्मधुसूदन १२ सोवरुह्यरथात्तूर्णंधार्तराष्ट्रचमूपतिं प्रतिष्ठेमहापार्श्वमुद्यम्यमहतींगदां १३ नायंयापयितुंका
लोविधिसेमाधवचिंतित एवमुक्तस्तुपार्थेनकेशवःपरवीरहा १४ चोदयामासतानश्वान्दुरान्वाजिरहसः अथशब्दोमहानासीत्तवसै
न्यस्यभारत १५ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि अपराह्णेमहाराजसंग्रामःसमपद्यत १६ पर्जन्यसमनिर्घोषोभीष्मस्यसहपांडवैः
ततोराजंस्तवसुताभीमसेनमुपाद्रवन् १७ परिवार्यरणेद्रोणंवसवोवासवंयथा ततःशांतनवोभीष्मःकृपश्चरथिनांवरः १८ भगद
त्तःसुशर्माचधनंजयमुपाद्रवन् हार्दिक्योबाह्लिकश्चैवसात्यकिंसमभिद्रुतौ १९ अंबष्ठकस्तुनृपतिरभिमन्युमवस्थितः शेषास्त्वन्ये
महाराजशेषानेवमहारथान् २० ततःप्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयावहं भीमसेनस्तुसंप्रेक्ष्यपुत्रांस्तवजनेश्वर २१ प्रजज्वालरणेक्रु
द्धोहविषाहव्यवाडिव पुत्रास्तुतवकौंतेयंछादयांचक्रिरेशरैः २२ प्रावृषीवमहाराजजलदाःपर्वतंतं छाद्यमानोबहुधापुत्रैस्तवविः
शांपते २३ सृक्किणीसंलिहन्वीरःशार्दूलइवदर्पितः क्षुरेणस्कंधंततोभीमःपातयामासभारत २४ अपरेणसुतोद्योनःसोभवद्गत
जीवितः अपरेणतुभल्लेनपीतेननिशितेनतु २५ अपातयत्कुंडलिनंसिंहःक्षुद्रमृगंयथा ततःसुनिशितान्बाणान्समादत्तशिलीमु
खान् २६ ससंक्रुद्धस्त्वरायुक्तःपुत्रांस्तेप्राप्यमारिष प्रेषिताभीमसेनेनशरास्तेदृढधन्विना २७ अपातयंतपुत्रांस्तेरथेभ्यःसुमहारथा
न् अनाधृष्टिंकुंडभेदिंविराटंदीर्घलोचनं २८ दीर्घबाहुंसुबाहुंचतथैवकनकध्वजं प्रपेततंस्मवीरास्तेविरेजुर्भरतर्षभ २९ वसंतेपुष्पशव

का ८२ ५५

लाश्च्युताः संपतितास्तत्र ततः प्रसुसुवुः शेषास्तत्रपुत्रामहाहवे ३० तं कालमिव संप्रेक्ष्य भीमसेनं महाबलं द्रोणस्तु समरे वीरं निर्दहंतं सुतांस्तव
३१ यथाद्रिं वारिधाराभिः समंताद्व्याकिरं छरैः तत्राद्भुतमपश्याम कुंतीपुत्रस्य पौरुषं ३२ द्रोणेन वार्यमाणोपि निजघ्ने पसृतान्ता
स्तव यथा गोवृषभो वर्षं संधारयति खात्पतत् ३३ भीमस्तथा द्रोणमुक्तं शरवर्षमधारयत् अद्भुतं च महाराज तत्र चक्रे वृकोदरः
३४ यत्पुत्रांस्तव धीमान्सो द्रोणं चैव न्यवारयत् पुत्रेषु तव वीरेषु चिक्रीडार्जुनपूर्वजः ३५ मृगेष्विव महाराज चरन्व्याघ्रो महाबलः यथा
हि पशुमध्यस्थो द्रावयेत पशून्वृकः ३६ वृकोदरस्तव सुतांस्तथा व्यद्रावयद्रणे गांगेयो भागदत्तश्च गौतमश्च महारथाः ३७ पांडवं स
मं युद्धे वारयामासुरर्जुनं अस्त्रैरस्त्राणि संवार्य तेषां सोतिरथो रणे ३८ प्रवीरांस्तव सैन्येषु प्रेषयामास मृत्यवे अभिमन्युस्तु राजानम
म्बष्ठं लोकविश्रुतं ३९ विरथं रथिनां श्रेष्ठं कारयामास सायकैः विरथो वध्यमानस्तु सौभद्रेण यशस्विना ४० अवप्लुत्य रथात्तूर्ण
मंबष्ठो वसुधाधिपः असिं चिक्षेप समरे सौभद्रस्य महात्मनः ४१ आरुरोह रथं चैव हार्दिक्यस्य महाबलः आपतंतं तु निस्त्रिंशं यु
द्धमार्गविशारदः ४२ लाघवाद्व्यंसयामास सौभद्रः परवीरहा व्यंसितं वीक्ष्य निस्त्रिंशं सौभद्रेण रणे सदा ४३ साधु साध्विति सै
न्यानां प्रणादो भूदिशांपते धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्ये तव सैन्यमयोधयन् ४४ तथैव तावकाः सर्वे पांडुसैन्यमयोधयन् तत्राक्रंदो महा
नासीत्तव तेषां च भारत ४५ निघ्नतां दृढमन्योन्यं कुर्वतां कर्म दुष्करं अन्योन्यं हि रणे शूराः केशेष्वाक्षिप्य मारिषः ४६ नखैर्दंतैरयुध्यंत मु
ष्टिभिर्जानुभिस्तथा तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसंस्थितैः ४७ विवरं प्राप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनं न्यहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा
४८ व्याकुलीकृतसर्वांगा युयुधुस्तत्र मानवाः रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष ४९ हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः
जातरूपमयैः पुंखै राजतैर्निशिताः शराः ५० तैलधौतान्व्यराजंत निर्मुक्तभुजगोपमाः हस्तिदंतत्सरून्खड्गान्जातरूपपरिष्कृतान् ५१ चर्मा

विधांश्चापाश्चित्रहेमपरिष्कृतान् ५४ कृपाश्च बहुविधाकाराश्चमरान्व्यजनानि च नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्यपतितान्नरः ५५ जीवंतश्च बहवः पेते गजमत्ताम
हारथाः गदाविमथितैर्गात्रैर्मुसलैर्भिन्नमस्तकाः ५६ गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते नृपते क्षितौ तथैवाश्वनृनागानां शरीरैर्विबभौ तदा ५७ संछन्ना वसुधा
राजन्पर्वतैरिव सर्वशः समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः ५८ निस्त्रिंशैः पट्टिशैः प्रासैरयस्कुंतैः परश्वधैः परिघैर्भिंडिपालैश्च शतघ्नीभिश्च मारिष ५९
शरीरैः शस्त्रनिर्भिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी विशब्दैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः ६० गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ निचिता मही सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहु
भिश्चंदनोक्षितैः ६१ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनां बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ६२ पातितैरृषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी क
वचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च कांचनैः ६३ रराज सुभृशं भूमिः शांतार्चिभिरिवानलैः विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ६४ विप्रकीर्णैः शरै
श्चैव रुक्मपुंखैः समंततः रथैश्च सर्वतो भग्नैः किंकिणीजालभूषितैः ६५ वाजिभिश्च हतैर्वीरैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः अनुकर्षैः पताकाभिरुपासं
गैर्ध्वजैरपि ६६ प्रवीराणां महाशंखैर्विप्रकीर्णैश्च पांडुरैः स्रस्तहस्तैश्च मातंगैः शयानैर्विबभौ मही ६७ नानारूपैरलंकारैः प्रमदेवाभ्यलंकृता दंतिभिश्चाप
रैस्तत्र सप्रासैर्गाढवेदनैः ६८ करैः शब्दं विमुंचद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः विबभौ नरशार्दूल स्पंदमानैरिवाचलैः ६९ नानारागैः कंबलैश्च परिस्तोमैश्च दं
तिनां वैदूर्यमणिदंडैश्च पतितैरंकुशैः शुभैः ७० घंटाभिश्च गजेंद्राणां पतिताभिः समंततः विपाटितविचित्राभिः [illegible] कुथाभिरंकुशैस्तथा ७१ ग्रैवे
वेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्षाभिरेव च यंत्रैश्चैव बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्चापि कांचनैः ७२ अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छन्नैरुरश्छदैः सादिनां भुजगैश्छिन्नैः

श्रीराम

२

भी०
२२६

गैष्किलैःपतितैःसांगदैस्तथा ७३ प्रासैश्चविमलैःस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः उष्णीषैश्चतथाचित्रैर्विप्रविद्धैस्ततस्ततः ७४ विचित्रैर्वाणवर्षैश्चजातरूपप
रिष्कृतैः अश्वास्तरपरिस्तोमैरांकवैर्मृदितैस्तथा ७५ नरेंद्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्चमहाधनैः छत्रैस्तथापविद्धैश्चचामरैर्व्यजनैरपि ७६ पद्मेंदुद्युतिभिश्चैववद
नैश्चारुकुंडलैः क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थंवीराणांसमलंकृतैः ७७ अपविद्धैर्महाराजसुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः ग्रहनक्षत्रशवलाद्यौरिवासीद्वसुंधरा ७८ एवमे
तेमहासेनेमृदितेतत्रभारत परस्परंसमासाद्यतवतेषांचसंयुगे ७९ तेषुश्रांतेषुभग्नेषुमृदितेषुचभारत रात्रिः समभवत्तत्रनापश्यामततोनुगान् ८०
ततोवहारंसैन्यानांप्रचक्रुःकुरुपांडवाः रजनीमुखेसुरौद्रेतुवर्तमानेमहाभये ८१ अवहारंततःकृत्वासहिताःकुरुपांडवाः न्यविशंतयथाकालंगत्वा
स्वशिविरंतदा ८२ इतिभीष्मपर्वणिअष्टमदिवसंयुद्धंसमाप्तं॥ ॥संजयउवाच ततोदुर्योधनोराजाशकुनिश्चापिसौवलः दुःशासनश्चपुत्रस्तेसू
तपुत्रश्चदुर्जयः १ समागम्यमहाराजमंत्रंचक्रुर्विवक्षितं कथंपांडुसुताःसंख्येजेतव्याःसगणाइति २ ततोदुर्योधनोराजासर्वांस्तानाहमंत्रिणः सूत
पुत्रंसमाभाष्यसौवलंचमहावलं ३ द्रोणोभीष्मःकृपःशल्यःसौमदत्तिश्चसंयुगे नपार्थान्प्रतिबाधंतेनजानेतच्चकारणं ४ अवध्यमानास्तेचापिक्ष
पयंतिवलंमम सोस्मिक्षीणवलःकर्णक्षीणशस्त्रश्चसंयुगे ५ निकृतःपांडवैःशूरैरवध्यैर्दैवतैरपि सोहंसंशयमापन्नःप्रहरिष्येकथंरणे ६ कर्ण
उवाच माशोचभरतश्रेष्ठकरिष्येहंप्रियंतव भीष्मःशांतनवस्तूर्णमपयातुमहारणात् ७ निवृत्तेयुधिगांगेयेन्यस्तशस्त्रेचभारत अहंपार्थान्हनिष्या
मिसहितान्सर्वसोमकैः ८ पश्यतोयुधिभीष्मस्यशपेसत्येनतेनघ पांडवेषुदयांनित्यंसहिभीष्मःकरोतिवै ९ अशक्तश्चरणेभीष्मोजेतुमेतान्महा

रा

राम०
२२६

न् अभिमानीरणेभीष्मोनित्यंचापिरणप्रियः १० सकथंपांडवान्युद्धेजेष्यतेतातसंगतान् सत्वंशीघ्रमितोगत्वाभीष्मस्यशि
विरंप्रति ११ अनुमान्यगुरुंवृद्धंशस्त्रंन्यासायभारत नस्तशस्त्रेततोभीष्मेनिहतान्पश्यपांडवान् १२ मयैकेनरणेराजन्सबं ८२
धुगणबांधवान् एवमुक्तस्तुकर्णेनपुत्रोदुर्योधनस्तव १३ अब्रवीद्भ्रातरं तत्रदुःशासनमिदंवचः अनुमान्यरणे भीष्म
मेषोहंद्विपदांवरं १४ आगमिष्यततःक्षिप्रंत्वंसकाशमरिंदम अपयातेततोभीष्मेप्रहरिष्यामिसंयुगे १५ निष्पपाततततस्तू
र्णंपुत्रस्तवविशांपते सहितोभ्रातृभिःसर्वैर्देवैरिवशतक्रतुः ततस्तंनृपशार्दूलंशार्दूलसमविक्रमं आरोहयद्रथंतूर्णंभ्रा
तादुःशासनस्तव १७ अंगदीबद्धमुकुटोहस्ताभरणवान्नृप धार्तराष्ट्रोमहाराजविबभौसपथिव्रजन् १८ भंडीपुष्पनिकाशे
नपतनीयनिभेनच अनुलिप्तःपरार्ध्येनचंदनेनसुगंधिना १९ अरजोंबरसंवीतःसिंहखेलगतिर्नृप शुशुभेविमलार्चि
ष्मान्नभसीवदिवाकरः २० तंप्रयांतंनरव्याघ्रंभीष्मस्यशिविरंप्रति अनुजग्मुःमहेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः २१ भ्रात

रथश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवं हयानन्येसमारूढागजानन्येचभारत २२ रथैरन्येनरश्रेष्ठंपरिवव्रुः समंततः आत्तशस्त्रास्त्रसंन्
द्धारक्षणार्थंमहीपतेः२३ प्रादुर्बभूवुः सहिताः शक्रस्येवामरादिवि सपूज्यमानः कुरुभिः कौरवाणांमहाबलः २४ प्रययौसद
नंराजागांगेयस्ययशस्विनः आनीयमानः सततंसोदरैः परिवारितः २५ दक्षिणादक्षिणाः कालेसंहृत्यस्वभुजेनतदा हस्तिह
स्तोपमंशैक्यंसर्वशत्रुनिबर्हणं २६ प्रगृह्यांजलीन्नृणामुद्यतान्सर्वतोदिशः शुश्राववमधुरावाचोनानादेशनिवासिनां २७
संस्तूयमानः सूतैश्चमागधैश्चमहायशाः पूजयानश्चतान्सर्वान्सर्वलोकेश्वरेश्वरः २८ प्रदीपैः कांचनैस्तत्रगंधतैलावसेचितैः
परिवव्रुर्महात्मनः प्रज्वलद्भिः समंततः २९ सतैः परिवृतोराजाप्रदीपैः कांचनैर्ज्वलन् सुशुभेचंद्रमायुक्तोदीप्तैरिवमहाग्र
हैः३० कांचनोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः प्रोत्सारयंतः शनकैस्तंजनंसर्वतोदिशं ३१ संप्राप्यततोराजाभीष्मस्य
सदनंशुभं अवतीर्यहयाच्चापिभीष्मंप्राप्यजनेश्वरः ३२ अभिवाद्यततोभीष्मंनिषण्णः परमासने कांचनेसर्वतोभद्रेस्पर्ध्या

भ्र

स्तरणसंहते ३३ उवाचप्रांजलिर्भीष्मंबाष्पकंठोश्रुलोचनः त्वांवयंहिसमाश्रित्यसंयुगेशत्रुसूदन ३४ उत्सहेमरणेजेतुंसेंद्रानपिसु
रासुरान् किमुपांडुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबांधवान् ३५ तस्मादर्हसिगांगेयकृपांकर्तुंमयिप्रभो जहिपांडुसुतान्वीरान्महेंद्र ६
वदानवान् ३६ अहंसर्वान्महाराजनिहनिष्यामिसोमकान् पांचालान्कैकयैःसार्धंकरूषांश्चेतिभारत ३७ त्वद्वचःसत्यमेवा
स्तुजहिपार्थान्समागतान् सोमकांश्चमहेष्वासान्सत्यवाग्भवभारत ३८ दययायदिवाराजन्द्वेष्यभावान्ममप्रभो मंदभाग्य
तयावापिममरक्षसिपांडवान् ३९ अनुजानीहिसमरेकर्णमाहवशोभिनं सजेष्यतिरणेपार्थान्ससुहृद्गणबांधवान् ४०
सएवमुक्त्वानृपतिःपुत्रोदुर्योधनस्तव नोवाचवचनंकिंचिद्भीष्मंसत्यपराक्रमं ४१ इतिभीष्मपर्वणि॥ ॥संजयउ० वाक्
शल्यैस्तवपुत्रेणासोत्तविद्धोमहात्मनाः दुःखेनमहताविष्टोनोवाचप्रियमण्वपि १ सध्यात्वासुचिरंकालंदुःखरोषसमन्वि
तः श्वासमानोयथानागः प्रणुन्नोवाक्शलाकया २ उद्वृत्यचक्षुषीकोपान्निर्दहन्निवभारत सदेवासुरगंधर्वंलोकंलोक
विदांवरः ३ अब्रवीत्तवपुत्रंससामपूर्वमिदंवचः किंत्वंदुर्योधनैवंमांवाक्शल्यैरपकृंतसि ४ घटमानंयथाशक्तिकुर्वाणंच
तवप्रियं जुह्वानंसमरेप्राणांस्तवैवप्रियकाम्यया ५ यदातुपांडवःशूरःखांडवेग्निमतर्पयत् पराजित्यरणेशक्रंपर्याप्तंतन्नि

पदस्वत्यांमताभ्याहोगन्धर्वैर्हतमोजसा अमोघयत्वाराकृतःपर्याप्तंतन्निदर्शनम् ६ ।१७

सर्वेषु१ स२

दर्शनं ७ इवमाराोषुं सोदरेषुतवप्रभो सूतपुत्रेचराधेयेपर्यासंतन्निदर्शनं ८ यच्चनंसहितान्सर्वान्विराटनगरेतदा एकएवसमुद्यातःप
र्यासंतन्निदर्शनं ९ द्रोणंचपृथिवींरङ्गंमाद्यनिर्जित्यसंयुगे वासांसिसमादत्तपर्यासंतन्निदर्शनं १० यथाद्रौणिंमहेष्वासंशारद्व
तमथापिच गोग्रहेजितवान्पूर्वंपर्यासंतन्निदर्शनं ११ विजित्यचपराकर्णंसदापुरुषमानिनं उत्तरायैददौवस्त्रंपर्यासंतन्निदर्शनं
१२ निवातकवचान्युद्धेवासवेनापिदुर्जयान् जितवान्समरेपार्थःपर्यासंतन्निदर्शनं १३ कोहिशक्तोरणेजेतुंपांडवंरभसंतदा त्वंतुमोहा
न्नजानीषेवाच्यावाच्यंसुयोधन १४ मुमूर्षुर्हिनरःसर्वान्वृक्षान्पश्यतिकांचनान् तथात्वमपिगांधारेविपरीतानिपश्यसि १५ स्व
यंवैरंमहत्कृत्वापांडवैःसहसृंजयैः युध्यस्वतानद्यरणेपश्यामःपुरुषोभव १६ अहंतुसोमकान्सर्वान्पांचालांश्चसमागतान् निहनि
ष्येनरव्याघ्रवर्जयित्वाशिखंडिनं १७ तैर्वाहंनिहतःसंख्येगमिष्येयमसादनं तान्वानिहत्यसमरेप्रीतिंदास्याम्यहंतव १८ पूर्वंहि
स्त्रीसमुत्पन्नाशिखंडीराजवेश्मनि वरदानात्पुमान्जातःसैषावैस्त्रीशिखंडिनी १९ तमहंनहनिष्यामिप्राणत्यागेपिभारत यो
सौप्राङ्निर्मिताधात्रासैषावैस्त्रीशिखंडिनी २० सुखंस्वपिहिगांधारेश्वोस्मिकर्तामहारणं यंजनाःकथयिष्यंतियावत्स्थास्यति
मेदिनी २१ एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगामजनेश्वरः अभिवाद्यगुरुंमूर्ध्नाप्रययौस्वंनिवेशनं २२ आगम्यतुततोराजाविसृज्यचमहाज

सर्वध्यानु १

ने। प्रविवेश ततस्तूर्णं क्रूपंकरः २३ प्रविष्टः स निशां तां च गमयामास पार्थिवः प्रभातायां च शर्वर्यां प्रातरुत्थाय तान्नृपः २४ राज्ञः समाज्ञापयत सेनां योजयतेति ह अद्य भीष्मो रणे क्रुद्धो निहनिष्यति सोमकान् २५ दुर्योधनस्ततः श्रुत्वा रात्रौ विलपितं बहु मन्यमानः स तं राजन्प्रत्यादेशमिवात्मना २६ निर्वेदं परमं गत्वा विनिंद्य परवाच्यतां दीर्घं दध्यौ शांतनवो योद्धुकामोऽर्जुनं रणे २७ इंगितेन तु तज्ज्ञात्वा गांगेयेन विचिंतितं दुर्योधनमहाराजदुःशासनमचोदयत् दुःशासन रथास्तूर्णं युज्यंतां भीष्मरक्षिणः द्वाविंशतिमनीकानि सर्वाण्येवाभिचोदय २९ इदं हि समनुप्राप्तं वर्षपूगाभिचिंतितं पांडवानां ससैन्यानां वधो राज्यस्य चागमः ३० तत्र कार्यतमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं स नो गुप्तः सहायः स्याद्धन्यात्पार्थांश्च संयुगे ३१ अब्रवीद्धि विशुद्धात्मा नाहं हन्यां शिखंडिनं स्त्रीपूर्वको ह्यसौ राजंस्तस्माद्वर्ज्यो मया रणे ३२ लोकस्तद्वेद यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ३३ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन हन्यां युधि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ३४ अयं स्त्रीपूर्वको राजन्शिखंडी यदि ते श्रुतः उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखंडिनी ३५ कन्या भूत्वा पुमाञ्जातः स च मां योधयिष्यति तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुंचेयं कथंचन ३६ युद्धे हि क्षत्रियांस्तात पांडवानां जयैषिणः सर्वानन्यान्हनिष्यामि संप्राप्तान्रणमूर्धनि ३७ एवं मां भरतश्रेष्ठ गांगेयः प्राह शास्त्रवित् तत्र सर्वात्मना मन्ये गांगेयस्यैव पालनं ३८ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात्सिंहं महाहवे मा वृकेणेव गांगेयं घातयेम शिखंडिना ३९

मात्तलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंशतिः यत्तारक्षंतु गांगेयं तस्मिन् गुप्ते ध्रुवो जयः ४० एतच्छ्रुत्वा ततः सर्वे दुर्योधनवचस्तदा सर्वतो
रथवंशेन गांगेयं पर्यवारयन् प्रमुदा ४१ कंपयंतो भुवं द्यां च क्षोभयंतश्च पांडवान् तै रथैः सुसंयुक्तैर्दंतिभिश्च महारथाः ४२ परिवार्य रणे
यो भीष्मं दंशिताः समवस्थिताः यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणं ४३ सर्वे ते स्म व्यतिष्ठंत रक्षंतस्तं महारथं सव्यं चक्रं युधामन्यु
रुत्तमौजाश्च दक्षिणं ४४ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोऽपि शिखंडिनः रक्ष्यमाणः स पार्थेन तथास्माभिर्विवर्जितः ४५ यथा भीष्मं न नो
हन्याद्दुःशासन तथा कुरु भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ४६ भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया भीष्मं तु रथवंशेन
न दृष्ट्वा समभिसंवृतं ४७ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह शिखंडिनं नरव्याघ्रं भीष्मस्य प्रमुखे नृप ४८ स्थापयस्वाद्य पांचाल्य
तस्य गोप्ताहमित्युत इति भीष्मपर्वणि॥ ॥ संजय उ० ततः शांतनवो भीष्मो निर्ययौ सह सेनया व्यूहं चाव्यूहत महत्सर्वतोभद्रमात्म
ना १ कृपश्च कृतवर्मा च शैब्यश्चैव महारथः शकुनिः सैंधवश्चैव कांबोजश्च सुदक्षिणः २ भीष्मेण सहिताः सर्वे पुत्रैश्च तव भारत
अग्रतः सर्वसैन्यानां व्यूहस्य प्रमुखे स्थिताः ३ द्रोणो भूरिश्रवाः शल्यो भगदत्तश्च मारिष दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूह
स्य दंशिताः ४ अश्वत्थामा सोमदत्तश्चावंत्यौ च महारथौ महत्या सेनया युक्ता वामं पक्षमपालयन् ५ दुर्योधनो महाराज त्रिगर्तैः
सर्वतो वृतः व्यूहमध्ये स्थितो राजन् पांडवान्प्रति भारत ६ अलंबुषो रथश्रेष्ठः श्रुतायुश्च महारथः पृष्ठतः सर्वसैन्यानां स्थितौ व्यूहस्य ते

शितो ७ एवंचैतेतदाराजन्व्यूहंकृत्वाभारततावकाः सन्नद्धाः समदृश्यंतप्रतपंतस्वाग्नयः ८ ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः नकुलः सहदेवश्चमा
द्रीपुत्रावुभावपि ९ अग्रतः सर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्यदंशिताः १० धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः स्थिताः सैन्येनमहतापरानीकविनाश
नाः ११ शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटोत्कचः चेकितानोमहाबाहुःकुंतीभोजश्चवीर्यवान् १२ स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः अभिम
न्युर्महेष्वासोद्रुपदश्चमहाबलः १३ केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः एवंतेपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयं १४ पांडवाः समरेशूराः स्थितायुद्धायदं
शिताः तावकास्तुरणोयत्ताः सहसेनानराधिपाः १५ अभ्ययुःपुरतोपार्थान्भीष्मंकृत्वाग्रतोनृपः तथैवपांडवाराजन्भीमसेनपुरोगमाः १६ भीष्मंयोद्धुम
भिप्रेक्ष्य संग्रामेविजयैषिणः क्ष्वेडाः किलकिलाशब्दाः क्रकचागोविषाणिकाः १७ भेरीमृदंगपणवान्नादयंतश्चकुंजरान् पांडवास्त्वभ्यवर्ततनदंतो
भैरवान्रवान् १८ भेरीमृदंगशंखानांदुंदुभीनांचनिःस्वनैः उत्कृष्टसिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः १९ वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छामसमन्विताः सह
सैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलंमहत् २० ततोन्योन्यंप्रधावंतः संप्रहारंप्रचक्रिरे ततः शब्देनमहताप्रचकंपेववसुंधरा २१ पक्षिणश्चमहाघोरंव्याहरंतोवि
बभ्रमुः सप्रभश्चोदितः सूर्योनिष्प्रभः समपद्यत ववुश्चवातास्तुमुलाः शंसंतः सुमहद्भयम् घोराश्चघोरनिर्ह्रादाः शिवास्तत्रववाशिरे २३ वेदयंतो
महाराजमहद्वैशसमागतं दिशः प्रज्वलिताराजन्पांसुवर्षंपपातच २४ रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यः प्रापतज्ज
लं २५ सस्रुवुश्चासकृन्मूत्रंपुरीषंचविशांपते अंतर्हितामहानादाः श्रूयंतेभरतर्षभ २६ रक्षसांपुरुषादानांनदतांभैरवान्रवान् संपतंतश्चदृश्यं
तेगोमायुबलवायसाः २७ श्वानश्चविविधैर्नादैर्वाशंतस्तत्रमारिष ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्यदिवाकरं २८ निपेतुः सहसाभूमौवेदयंतोमहद्भयं
महत्सनीकानिमहासमुत्क्षुब्धानितत्रयोः पांडवधार्तराष्ट्रयोः २९ प्रकंपिरेशंखमृदंगनिःस्वनैः प्रकंपितानीववनानिवायुना नरेंद्रनागाश्वसमाकुला
नामभ्यायतीनामशिवेमुहूर्ते ३० बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धुतानामिवसागराणां इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच अभिमन्युरथोदारःपिशं

धै ३

म३

मी० द्रो०

२०

गैस्तरगीन्नैमैः अभिदुद्रावतेनानीकं पौरवंबलंमहत् १ विकिरंछरवर्षाणिवारिधाराइवांबुदः नशेकुः समरेक्रुद्धंसौभद्रमरिसूदनं २ शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासा
गरमक्षयं निवारयितुमप्याजौत्वदीयाः कुरुनंदन ३ तेनमुक्तारणेराजंछराः शत्रुनिवर्हणाः कृत्वाविपानयंछूरान्प्रेतराजनिवेशनं ४ यमदंडोपमान्घोरान्ज्व
लिताशीविषोपमान् सौभद्रः समरेक्रुद्धः प्रेषयामासपावकान् ५ सरथान्रथिनस्तूर्णंहयांश्चैवससादिनः गजारोहांश्चसगजान्दारयामासफाल्गुनिः ६
तस्यतत्कुर्वतः कर्ममहत्संख्येमहीभृतः पूजयांचक्रिरेहृष्टाः प्रशशंसुश्चफाल्गुनिं ७ तान्यनीकानिसौभद्रोद्रावयामासभारत तूलराशीनिवाकाशेमारु
तः सर्वतोदिशं ८ तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकेमग्नाइवद्विपाः ९ विद्राव्यसर्वसैन्यानितावकानिनरोत्तम अभिमन्युः
स्थितोराजन्विधूमोग्निरिवज्वलन् १० नचैनंतावकाराजन्विषेहुररिघातिनं प्रदीप्तंपावकंयद्वत्पतंगाः कालचोदिताः ११ प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यः पांडवानां
महारथः अदृश्यतमहेष्वासः सवज्रइववासवः १२ हेमपृष्ठंधनुश्चास्यददृशेविचरद्दिशः तोयदेषुयथाराजन्भ्राजमानाशतह्रदा १३ शराश्चनिशिताः पी
तानिश्चरंतिस्मसंयुगे वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिवव्रजाः १४ तथैवचरतस्तस्यसौभद्रस्यमहात्मनः रथेनकांचनांगेनददृशुर्नांतरंजनाः १५ मो
हयित्वाकृपंद्रोणंद्रौणिंचसबृहद्बलं सैंधवंचमहेष्वासंव्यचरल्लघुसुष्ठुच १६ मंडलीकृतमेवास्यधनुः पश्यामभारत सूर्यमंडलसंकाशंदहतस्तववा
हिनीं १७ तंदृष्ट्वाक्षत्रियाः शूराः प्रतपंतंशरार्चिभिः द्विफाल्गुनमिमंलोकंमेनिरेतस्यकर्मभिः १८ तेनार्दितामहाराजभारतीसामहाचमूः बभ्रामतत्र
तत्रैवयोषिन्मदवशादिव १९ द्रावयित्वामहासैन्यंकंपयित्वामहारथान् नंदयामाससुहृदोमयंजित्वेववासवः २० तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्या
निसंयुगे चक्रुरार्तस्वनंघोरंपर्जन्यनिनदोपमं २१ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतवसैन्यस्यभारत मारुतोद्धूतवेगस्यसमुद्रस्येवपर्वणि २२ दुर्योधनस्तदाराजन्ना
र्ष्यश्रृंगमभाषत एषकार्ष्णिर्महाबाहोद्वितीयइवफाल्गुनः २३ चमूंद्रावयतेक्रोधाद्वृत्रोदेवचमूमिव तस्यचान्यंनपश्यामिसंयुगेभेषजंमहत् २४
ऋतेत्वांराक्षसश्रेष्ठसर्वविद्यासुपारगं सगत्वाजहितंवीरंसौभद्रमाहवे २५ वयंपार्थंहनिष्यामोभीष्मद्रोणपुरोगमाः सएवमुक्तोबलवान्राक्षसें

राम०

२८०

भि: ४

रुः प्रतापवान् २६ उभयोः समरे तस्मिन्तत्पुत्रस्य शासनात् नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः २७ तस्य शब्देन महता पांडवानां बलं महत् प्रचचाल सर्वतो राजन्वा
तोद्धूत इवार्णवः २८ बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः प्रियान्प्राणान्परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले २९ कार्ष्णिश्चापि मुदायुक्तः प्रगृह्य सशरं धनुः नृत्य
न्निव रथोपस्थे तद्रक्षः समुपाद्रवत् ३० ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्यैवार्जुनिं रणे नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै चमूं ३१ तां वध्यमानां च तथा पां
डवानां महाचमूं प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बलः ३२ विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारिष रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ३३ ततः शरसह
स्रैस्तां पांडवानां महाचमूं अद्रावयद्घोरो रक्षो दर्शयन्स्वपराक्रमं ३४ सा वध्यमाना च तथा पांडवानामनीकिनी रक्षसा घोररूपेण प्रदुद्राव रणे भयात् ३५ प्र
मृद्य च रणे तां पद्मिनीं वारणो यथा ततोऽभिदुद्राव रणे द्रौपदेयान्महाबलान् ३६ ते तु क्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः राक्षसं दुद्रुवुः संख्ये ग्रहाः
पंच रविं यथा ३७ वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीडितो राक्षसोत्तमः यथा युगक्षये घोरे चंद्रमाः पंचभिर्ग्रहैः ३८ प्रतिविंध्यस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः सर्व
पारशवैस्तूर्णमकुंठाग्रैर्महाबलैः ३९ स तैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः मरीचिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ४० विशक्तैः स शरैश्चापि तप
नीयपरिच्छदैः आर्श्यशृंगिर्बभौ राजन्दीप्तशृंग इवाचलः ४१ ततस्ते भ्रातरः पंच राक्षसेंद्रं महाहवे विव्यधुर्निशितैर्बाणैस्तपनीयविभूषितैः ४२ स निर्भि
न्नः शरैर्घोरैर्भुजगैः कोपितैरिव अलंबुषो भृशं राजन्नागेंद्र इव चुक्रुधे ४३ सोऽतिविद्धो महाराज मुहूर्तमथ मारिष प्रविवेश तमो दीर्घं पीडितस्तैर्महारथैः ४४
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः चिच्छेद सायकांस्तेषां ध्वजांश्चैव धनूंषि च ४५ एकैकं पंचभिर्बाणैराजघान स्मयन्निव अलंबुषो रथोपस्थे नृ
त्यन्निव महारथः ४६ त्वरमाणः सुसंरब्धो हयांस्तेषां महात्मनां जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महाबलः ४७ बिभेद च सुसंरब्धः पुनश्चैनान्सुसंशितैः श
रैर्बहुविधाकारैः शतशोऽथ सहस्रशः ४८ विरथांश्च महेष्वासान्कृत्वा तत्र स राक्षसः अभिदुद्राव वेगेन हंतुकामो निशाचरः ४९ तानर्दितान्रणे ते
न राक्षसेन दुरात्मना दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ५० तयोः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ददृशुस्तावकाः सर्वे पांडवाश्च महारथाः

५ सोभद्रस्य

ष १ के

५१ तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परं महाबलौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ५२ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ५३
यथा देवासुरे युद्धे शक्रशंबरयोः पुरा इति भीष्मपर्वणि ॥ ॥धृतराष्ट्र उ० आर्जुनिं समरे शूरं विनिघ्नंतं महारथान् अलंबुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत १
आर्ष्यशृंगिं कथं चैव सौभद्रः परवीरहा तन्ममाचक्ष्व तत्वेन यथा वृत्तं स्म संयुगे २ धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्येषु संयुगे भीमो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घ
टोत्कचः ३ नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः एतदाचक्ष्व मे सत्यं कुशलो ह्यसि संजय ४ संजय उवाच हंत तेहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणं यथा
[illegible]भूद्राक्षसेंद्रस्य च मारिष ५ अर्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनश्च पांडवः नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ६ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरः सराः अ
द्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माण्यभीतवत् ७ अलंबुषस्तु समरे ह्यभिमन्युं महारथं विनद्य सुमहानादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ८ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत् अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ९ आर्ष्यशृंगिं महेष्वासं पितुरत्यंतवैरिणं ततः समीयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ १० रथाभ्यां र
थिनौ श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञश्च फाल्गुनिः ११ ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः आर्ष्यशृंगिं रणे विध्वा पु
विव्याध पंचभिः १२ अलंबुषोपि संक्रुद्धः कार्ष्णिं नवभिराशुगैः हृदि विव्याध वेगेन तोत्रैरिव महाद्विपं १३ ततः शरसहस्रेण क्षिप्रकारी निशाचरः अ
र्जुनस्य सुतं संख्ये पीडयामास भारत १४ अभिमन्युस्ततः क्रुद्धो नवभिर्नतपर्वभिः बिभेद निशितैर्बाणै राक्षसेंद्रं महोरसि १५ ते तस्य विविशुस्तूर्णं
कायं निर्भिद्य मर्माणि स तैर्विभिन्नसर्वांगः शुशुभे राक्षसोत्तमः १६ पुष्पितैः किंशुकै राजन्संस्तीर्ण इव पर्वतः संधारयानश्च शरान्हेमपुंखान्महाबलः
१७ विबभौ राक्षसः श्रेष्ठः सज्वाल इव पर्वतः ततः क्रुद्धो महाराज आर्ष्यशृंगिरमर्षणः १८ महेंद्रप्रतिमं कार्ष्णिं छादयामास पत्रिभिः तेन ते विशिखा मुक्ता
यमदंडोपमाः शिताः १९ अभिमन्युं विनिर्भिद्य प्रविशंत धरातलं तथैवार्जुनिना मुक्ताः शराः कनकभूषणाः २० अलंबुषं विनिर्भिद्य प्रविशंत धरातलं
सौभद्रस्तु रणे रक्षः शरैः सन्नतपर्वभिः २१ चक्रे विमुखमासाद्य मयं शक्र इवाहवे विमुखं च रणे रक्षो वध्यमानं रणेरिणा २२ प्रादुश्चक्रे महामायां ताम

तिष्ठ २

न

सीपरतापनः ततस्तेतमसासर्वैहतााश्वासन्महीपते २४ नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरान्रणे अभिमन्युस्तुतदृष्ट्वाघोररूपंमहत्तमः २४ प्रादुश्चक्रेस्त्रम
स्त्रमुग्रंभास्करंकुरुनंदनः ततः प्रकाशमभवज्जगत्सर्वंमहीपते २५ तांचाभिजघ्निवान्मायांराक्षसस्यदुरात्मनः संक्रुद्धश्चमहावीर्योराक्षसेंद्रंनरोत्तमः
२६ छादयामाससमरेशरैः सन्नतपर्वभिः बह्वीस्तथान्यामायाश्चप्रयुक्तास्तेनरक्षसा २७ सर्वास्त्रविदमेयात्मावारयामासफाल्गुनिः हतमायंततोर
क्षोवध्यमानंचसायकैः २८ रथंतत्रैवसंत्यज्यप्राद्रवन्महतोभयात् तस्मिन्विनिर्जितेतूर्णंकूटयोधिनिराक्षसे २९ आर्जुनिः समरेसैन्यंतावकंसमम
र्दह मदांधं गंधनागेंद्रः सपद्मांपद्मिनीमिव ३० ततः शांतनवोभीष्मःसैन्यंदृष्ट्वाभिविद्रुतं महताशरवर्षेणसौभद्रंपर्यवारयत् ३१ कोष्ठीकृत्यचतंवीरं
धार्तराष्ट्रामहारथाः एकंसुबहवोयुद्धेततक्षुः सायकैर्दृढं ३२ सतैस्तथारथिनांवीरः पितुस्तुल्यपराक्रमः सदृशोवासुदेवस्यविक्रमेणबलेनच ३३ उभयोः स
दृशंकर्मसपितुर्मातुलस्यच रणेबहुविधंचक्रेसर्वशस्त्रभृतांवरः ३४ ततोधनंजयोविरोविनिघ्नंस्तवसैनिकान् आससादरणेभीष्मंपुत्रप्रेप्सुरमर्षणः ३५ त
थैवसमरेवीरास्पितादेवव्रतस्तव आससादरणेपार्थंस्वर्भानुरिवभास्करं ३६ ततः सरथनागाश्वाः पुत्रास्तवजनेश्वर परिवव्रूरणेभीष्मंजुगुपुश्चसमंततः ३७ तथैव
पांडवाराजन्परिवार्यधनंजयं रणायमहतेयुक्तादंशिताभरतर्षभ ३८ शारद्वतस्ततोराजन्भीष्मस्यप्रमुखेस्थितं अर्जुनं पंचविंशत्यासायकानांसमाचि
नोत् ३९ प्रत्युद्गम्याथविव्याधसात्यकिस्तंशितैः शरैः पांडवप्रियकामार्थंशार्दूलइवकुंजरं ४० गौतमोपित्वरायुक्तोमाधवंनवभिः शरैः हृदिविव्याधसं
क्रुद्धः कंकपत्रपरिच्छदैः ४१ शैनेयोपिततः क्रुद्धश्चापमानम्यवेगवान् गौतमांतकरंतूर्णंसमाधत्तशिलीमुखं ४२ तमापतंतंवेगेनशक्राशनिसमद्युतिं द्वि
धाचिच्छेदसंक्रुद्धोद्रौणिः परमकोपनः ४३ समुत्सृज्याथशैनेयोगौतमंरथिनांवरः अभ्यद्रवद्रणेद्रौणिंराहुःखेशशिनंयथा ४४ तस्यद्रोणसुतश्चापंद्विधाचिच्छे
दभारत अथैनंछिन्नधन्वानंताडयामाससायकैः ४५ सोन्यत्कार्मुकमादायशत्रुघ्नंभारसाधनं द्रौणिंषष्ट्यामहाराजबाह्वोरुरसिचार्पयत् ४६ सविद्धोव्य
थितश्चैवमुहूर्तंकश्मलायुतः निषसादरथोपस्थेध्वजयष्टिंसमाश्रितः ४७ प्रतिलभ्यततः संज्ञांद्रोणपुत्रः प्रतापवान् वार्ष्णेयंसमर्पयत् ४८ शैनेयंसतु

समरेक्रुद्धोनाराचेन

ने३

भि०
९८

निमिषप्रविश्यद्रुरणीतलं वसंतकाले बलवान्बिलं सर्प्पं शिशुर्यथा ४९ अथापरेणभल्लेनमाधवस्याग्रजो नमं चिच्छेद समरे द्रौणिः सिंहनादं मुमोचह ५० पुनश्चैनं शरैः
घोरैश्छादयामास भारत निदाघांते महाराज यथा मेघो दिवाकरं ५१ सात्यकोपि महाराज शरजालं निहत्य तत् द्रौणिमभ्यकिरत्तूर्णं शरजालैरनेकधा ५२ ता
पयामास च द्रौणिं शैनेयः परवीरहा विमुक्तो मेघजालेन यथैव तपनस्तथा ५३ शराणां च सहस्रेण पुनरेव समुद्यतः सात्यकिश्छादयामास ननाद च महाबलः ५४
दृष्ट्वा पुत्रं च तं ग्रस्तं राहुणेव निशाकरं अभ्यद्रवत शैनेयं भारद्वाजः प्रतापवान् ५५ विव्याध च सुतीक्ष्णेन पृषत्केन महामृधे परीप्सन्स्वसुतं राजन्वार्ष्णेयेनाभिपीडि
तं ५६ सात्यकिस्तु रणे हित्वा गुरुपुत्रं महारथं द्रोणं विव्याध विंशत्या सर्वपारशवैः शरैः ५७ तदंतरममेयात्मा कौंतेयः शत्रुतापनः अभ्यद्रवद्रणे क्रुद्धो द्रोणं प्रति
महारथः ५८ ततो द्रोणश्च पार्थश्च समेयातां महामृधे यथा बुधश्च शुक्रश्च महाराज नभस्तले ५९ इति भीष्मपर्वणि ॥ ॥धृतराष्ट्र उ० कथं द्रोणो महेष्वासः
पांडवश्च धनंजयः समीयतू रणे यत्तौ तावुभौ पुरुषर्षभौ १ प्रियो हि पांडवो नित्यं भारद्वाजस्य धीमतः आचार्यश्च रणे नित्यं प्रियः पार्थस्य संजय २ तावुभौ र
थिनौ संख्ये दृप्तौ सिंहाविवोत्कटौ कथं समीयतुर्यत्तौ भारद्वाजधनंजयौ ३ संजय उवाच न द्रोणः समरे पार्थं जानीते प्रियमात्मनः क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो
वा गुरुमाहवे ४ न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयंति परस्परं निर्मर्यादं हि युध्यंते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ५ रणे भारत पार्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः नाचिंतयच्च तान्बा
णान्पार्थचापच्युतान्मृधे ६ शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे प्रजज्वाल च रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ७ ततोर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः
छादयामास राजेंद्र नचिरादेव भारत ८ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ९ त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमा
[illegible]यम्य कार्मुकं छादयामास समरे पार्थं वाणैरयोमुखैः १० ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नंतरिक्षे विरेजिरे हंसा इव महाराज शरत्काले
नभस्तले ११ ते शराः प्राप्य कौंतेयं समंताद्विविशुः प्रभो फलभारनतं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमाः १२ अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः त्रिगर्तराजं समरे

सौ २ रि

सपत्रैर्विशिखैर्घोरैः १३ ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये पार्थमेवाभ्यवर्त्तन्त मरणे कृतनिश्चयाः ४ मुमुचुः शरवृष्टिं च पांडवस्य रथं प्रति स वृष्टिं
ततस्तां तु शरौघैः समंततः १५ प्रतिजग्राह राजेंद्र तोयवृष्टिमिवाचलः तत्राद्भुतमपश्याम बिभत्सोर्हस्तलाघवं १६ विमुक्तां बहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं
दुरासदं यदेको वारयामास मारुतोभ्रगणानिव १७ कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्देवदानवाः अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्त्तान्प्रति भारत १८ मुमो
चास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयानो नभस्तलं १९ पातयन्वै तरुगणान्विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ततो द्रोणोभिवीक्ष्यै
व वायव्यास्त्रं सुदारुणं २० शैलमन्यन्महाराज घोरमस्त्रं मुमोच ह द्रोणेन युधि निर्मुक्ते तस्मिन्नस्त्रे नराधिप २१ प्रशशाम ततो वायुः प्रसन्नाश्च दिशोद
श ततः पांडुसुतो वीरस्त्रिगर्त्तस्य रथव्रजान् २२ निरुत्साहान्रणे चक्रे विमुखान्विपराक्रमान् ततो दुर्योधनश्चैव कृपश्च रथिनां वरः २३ अश्वत्थामा
तथा शल्यः कांबोजश्च सुदक्षिणः विंदानुविंदावावंत्यौ बाह्लिकैः २४ महता रथवंशेन पार्थस्यावारयद्दिशः तथैव भगदत्तश्च श्रुतायुश्च महाबलः
२५ गजानीकेन भीमस्य ताववारयतां दिशः भूरिश्रवाः शलश्चैव सौबलश्च विशांपते २६ शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्राववारयत् भीष्म
स्तु संहतः संख्ये धार्तराष्ट्रैः ससैनिकैः २७ युधिष्ठिरं समासाद्य सर्वतः पर्यवारयत् आपतंतं गजानीकं दृष्ट्वा पार्थो वृकोदरः २८ लेलिहन्सृक्किणी
वीरो मृगराडिव कानने भीमस्तु रथिनां श्रेष्ठो गदां गृह्य महाहवे २९ अवप्लुत्य रथात्तूर्णं तव सैन्यान्यभीषयत् तमुद्वीक्ष्य गदाहस्तं ततस्ते गज
सादिनः ३० परिवव्रू रणे यत्ता भीमसेनं समंततः गजमध्यमनुप्राप्तः पांडवः स व्यराजत ३१ मेघजालस्य महतो यथा मध्यगतो रविः व्यधमत्स
गजानीकं गदया पांडवर्षभः ३२ महाभ्रजालमतुलं मातरिश्वेव संततं ते वध्यमाना बलिना भीमसेनेन दंतिनः ३३ आर्त्तनादं रणे चक्रुर्गर्जं

८१

तोजलदाइव वृक्षधारितश्चैव विषाणोस्तत्र दंतिभिः ३४ फुल्लाशोकनिभः पार्थः शुशुभे रणमूर्द्धनि विषाणे दंतिनं गत्वा निर्विषाणमथाकरोत् ३५
विषाणेन च तेनैव कुंभेभ्याहत्य दंतिनं पातयामास समरे दंडहस्त इवांतकः ३६ शोणिताक्तां गदां बिभ्रन्मेदोमज्जाकृतच्छविः कृतांगदः शोणितेन रुद्र
वत्स्म दृश्यत ३७ एवं ते वध्यमानास्तु हतशेषा महागजाः प्राद्रवंत दिशो राजन्विमृद्नंतः स्वकं बलं ३८ द्रवद्भिस्तैर्महानागैः समंताद्भरतर्षभ दुर्योधन
बलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं ३९ इति भीष्मपर्वणि संजय उ० मध्यंदिने महाराज संग्रामः समपद्यत लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः १
गांगेयो रथिनां श्रेष्ठः पांडवानामनीकिनीं व्यधमन्निशितैर्बाणैः शतशोथ सहस्रशः २ सममर्दच्च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव धान्यानामिव लूनानां प्रका
रं गोगणा इव ३ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च विराटो द्रुपदस्तथा भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथं ४ धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा विराटं च शरैस्त्रिभिः द्रुपदस्य
च नाराचं प्रेषयामास भारत ५ तेन विद्धा महेष्वासा भीष्मेणामित्रकर्षिणा चक्रुधुः समरे राजन्पादस्पृष्टा इवोरगाः ६ शिखंडी तं च विव्याध भर
तानां पितामहं स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युतः ७ धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरिव ज्वलन् पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्
८ द्रुपदः पंचविंशत्या विराटो दशभिः शरैः शिखंडी पंचविंशत्या भीष्मं विव्याध सायकैः ९ सोतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिप्लुतः वसंते पुष्पशबलो
रक्ताशोक इवाबभौ १० तान्प्रत्यविध्यद्गांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ११ सोन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पंचभिः
सारथिं च त्रिभिर्बाणैः सुशितै रणमूर्द्धनि १२ तथा भीमो महाराज द्रौपद्याः पंच चात्मजाः कैकेया भ्रातरः पंच सात्यकिश्चैव सात्वतः १३
अभ्यद्रवंत गांगेयं युधिष्ठिरपुरोगमाः रिरक्षिषंतः पांचाल्यं धृष्टद्युम्नपुरोगमाः १४ तथैव तावकाः सर्वे भीष्मरक्षार्थमुद्यताः प्रत्यु

द्युभि

ग्रा ५ ५३

धुपुः पांडुसेनां सह सैन्या नराधिप २५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं तव तेषां च संकुलं नराश्वरथनागानां यमराष्ट्रविवर्द्धनं २६ रथी रथिनमासा
द्य प्राहिणोद्यमसादनं तथैव तान्समासाद्य नरनागाश्वसादिनः २७ अनयन्मरतो काय शरैः सन्नतपर्वभिः शरैश्च विविधैर्घोरैस्तत्र तत्र वि
शांपते २८ रथाश्च रथिभिर्हीना हतसारथयस्तथा विद्रुताश्च समरे दिक्षो जग्मुः समंततः २९ मृद्यमाना महाराज हयांश्च सुबहून्रणे वाता
यमानान्दृश्यंते गंधर्वनगरोपमाः २० रथिनश्चापरे हीना वीर्यवंतो जसायुताः कुंडलोष्णीषिणः सर्वे निष्कांगदविभूषणाः २१ देवपुत्रसमाः
सर्वे शौर्ये शक्रसमा युधि कुबेरतो वरुणो वाधिनतेय नववाहनस्थानि २२ सर्वलोकेश्वराः शूरास्तत्र तत्र विशांपते विमदद्रावद्दृश्यंते मोहनास्वभा
नवाः २३ रतिनश्च नरश्रेष्ठ हीनपरमसारथिः मृदुना स्वामनी कानि निपेतुः सर्वशात्रवाः २४ चर्मभिश्चामरैश्चापि पताकाभिश्च मारिष छ
त्रैश्चैव हेमदंडैश्चापरैश्च समंततः २५ विप्रकीर्णा विमधावंतो दृश्यंते स्म हि मारिष नवमेघसमानीकाशा जलदोपमनिस्वनाः २६ तथैव
रजिहीना गजारोहा विशांपते प्रधावंतोन्वदृश्यंत तव तेषां च संकुले २७ नानारंगसमुत्सांश्च तुरगान्हेमभूषितान् वातायमनान
श्च शतशो यस हस्वशः २८ अश्वारोहान्नरश्रेष्ठ हीनान्सीमंततः ध्रुवमाणानपश्याम द्रावमाणांश्च संयुगे २९ गजो गजं समासा
द्य द्रवमाणं महाहवे ... समद्यन्तरसा पारातान् वाजिनस्तथा ३० तथैव च रथान्राजन्सममर्दरणे गजाः रथाश्चैव समासाद्य ...
... पातितो स्म रणाद्भुवि ३१ व्यमर्दन्समरे राजन्नस्करगाश्च नराभुवे एवं तदा महाराजन्नासमयुद्धं परस्परं ३२ तस्मिन्नौद्रे तथा युद्धे वर्तमा
ने महाभये प्रावर्तत नदी घोरा शोणितौघतरंगिणी ३३ अस्थिसंघातसंबाधा केशशैवलशाद्वला रथह्रदा शरावर्ता हयमीनादुरा
सदा ३४ शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला केयूरा रूपीकवैपल्का धनुर्वेगासिकच्छपा ३५ पताकाध्वजवृक्षाद्या मर्त्यकूलापहा

नि ५

भी०
२८४

शिरांसि कायाद्दृतसंकीर्णापमराप्तुविवर्द्धनी ३६ तानंदी क्षत्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः प्रतेरुर्बहवो राजन्भयं त्यक्त्वा महारथाः ३७ अयो
गाहरणे भीरून्कश्मलेनाभिसंवृतान् पृष्ठावेतरणी प्रेतान्प्रेतराजपुरं प्रति ३८ प्राक्रोशन्क्षत्रियास्तत्र दृष्ट्वा तद्वैशसं महत् ते दुर्योधनापराधेन
गच्छन्ति क्षत्रियाः क्षयं ३९ गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः कृतवान्पाण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ४० एवं बहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्म प
रस्परं पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ४१ तां निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ४२
भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत युध्यध्वमनहंकाराः किं चिरं कुरुतेति च ४३ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पाण्डवैः सह अक्षद्यूतकृतं राजन्सु
रवैशसं तदा ४४ यमुनैनिगरहृत्तासिवार्यमाणो महात्मभिः वैचित्रवीर्य तस्येदं फलं पश्य सुदारुणं ४५ नहि पाण्डुसुता राजन्ससैन्याः सपदानुगाः
रक्षन्ति समरे प्राणान्कौरवा वापि संयुगे ४६ एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्त्तते स्वजनक्षयः दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ४७ इति श्री भी
पर्वणि संजय ३० अर्जुनस्त्वाग्रसुशर्मानुचरान्नृपान् अनयत्प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः १ सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं
विद्ध्वा संयुगे वासुदेवं च सप्तभिः पार्थं नवभिः पुनः २ तान्निवार्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसा
दनं ३ ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये व्यद्रवन्त रणे राजन्भये जाते महारथाः ४ उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष गजा
नन्ये समुत्सृज्य प्राद्रवन्त दिशो दश ५ अपरे तु नरा राजन्वाजिनागरथाद्रणे त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवन्त विशांपते ६ पादाताश्चापि श
स्त्राणि समुत्सृज्य महारणे निरपेक्षा व्यधावन्त तेन तेन स्म भारत ७ वार्यमाणाः स्म बहुशस्त्रैगर्त्तेन सुशर्मणा तथान्यैः पार्थिवश्रेष्ठैर्न
व्यतिष्ठन्त संयुगे ८ तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः ९ सर्वोद्योगेन महता धनंजयमुपाद्रवत् त्रिगर्त्ता

भी०
२८४

७५ २५२

क्षिपतेर्यर्ज्जीवितस्य विशांपते १० स एकः समरे तस्थौ किरन्बहुविधाञ्छरान् आत्ताभिः सहितः सर्वैश्शोभाहिसङ्कुता नराः ११ तथैव पाण्डवा राजन्स
र्वे योगेन रक्षिताः प्रययुः फाल्गुनार्थे पयत्र भीष्मो व्यतिष्ठत १२ त्रायमाना रणे वीर्यं गाण्डीवधन्वनः हाहाकारकृतोत्साहा भीष्मं जग्मुः
समन्ततः १३ ततस्तालध्वजः शूरः पाण्डवानामनीकिनीं छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः १४ एकीभूतास्ततः सर्वे कुरवः सह पाण्डवैः अ
युध्यन्त महाराज मध्यं प्राप्ते दिवाकरे १५ सात्यकिः कृतवर्माणं विध्वा पञ्चभिराशुगैः अतिष्ठदाहवे शूरः किरन्बाणान्सहस्रशः १६ तथैव द्रु
पदो राजा द्रोणं विध्वा शितैः शरैः पुनर्विव्याध सप्तत्या सारथिं चास्य पञ्चभिः १७ भीमसेनस्तु राजानं बाह्लीकं प्रपितामहं विध्वानदन्महाना
दं शार्दूल इव कानने १८ आर्जुनिश्चित्रसेनेन विद्धो बहुभिराशुगैः चित्रसेनं त्रिभिर्बाणैर्विव्याध समरे भृशं १९ समागतौ तौ तु रणे म
हामात्रौ व्यरोचतां यथा दिवि महाघोरौ राजन्बुधशनैश्चरौ २० तस्याश्वांश्चतुरो हत्वा सूतं च नवभिः शरैः ननाद बलवान्नादं सौभद्रः प
रवीरहा २१ हताश्वात्तु रथात्तूर्णं सोऽवप्लुत्य महारथः आरुरोह रथं तूर्णं दुर्मुखस्य विशांपते २२ द्रोणश्च द्रुपदं भित्वा शरैः सन्नतपर्वभिः सा
रथिं चास्य विव्याध त्वरमाणः पराक्रमी २३ पीड्यमानस्ततो राजा द्रुपदो वाहिनीमुखे अपायाज्जवनैरश्वैः पूर्ववैरमनुस्मरन् २४ भीम
सेनस्तु राजानं मुहूर्तादिव बाह्लिकं व्यश्वसूतरथं चक्रे सर्वसैन्यस्य पश्यतः २५ ससंभ्रमो महाराज संशयं परमं गतः अवप्लुत्य ततो वाहा
द्बाह्लीकः पुरुषोत्तमः २६ आरुरोह रथं तूर्णं लक्ष्मणस्य महारणे सात्यकिः कृतवर्माणं वारयित्वा महारणे २७ शरैर्बहुविधै राजन्नास
साद पितामहं स विध्वा भारतं षष्ट्या निशितैर्लोमवाहिभिः २८ ननर्तेव रथोपस्थे विधुन्वानो महद्धनुः तस्यायसीं महाशक्तिं चिक्षेपाथ
पितामहः २९ हेमचित्रां महावेगां नागकन्योपमां शुभां तामापतन्तीं सहसा मृत्युकल्पां सुदुर्जयां ३० व्यंसयामास वार्ष्णेयो लाघवेन महा

पशाः अनासाषत्तु वार्ष्णेयं शक्तिः परमदारुणा ३१ मपतन्द्रुरणी दृष्टे महोल्केव महाप्रभा वार्ष्णेयस्य ततो राजन्स्वां शक्तिं कनकप्रभां
३२ वेगवद्भुत्स्य चिच्छेद पितामहः रथं प्रति वार्ष्णेयभुजवेगेन प्रगृह्णा सा महाहवे ३३ अभिद्रुत्य वेगेन कालरात्रिर्यथा नरं तमापतन्तीं
सह सा द्विधा चिच्छेद भारत ३४ क्षुरप्राभ्यां सुतीक्ष्णाभ्यां सा व्यशीर्यत मेदिनी छित्वा शक्तिं तु गांगेयः सात्यकिं नवभिः शरैः ३५ आ
जघानोरसि संक्रुद्धः प्रहसञ्छत्रुकर्शनः ततः सरथनागाश्वाः पाण्डवाः पाण्डुपूर्वज ३६ परिवव्रू रणे भीष्मं माधवत्राणकारणात् ततः प्रववृ
ते युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं ३७ पाण्डवानां कुरूणां च समरे विजयैषिणां इति भीष्मपर्वणि संजय ८० दृष्ट्वा भीष्मं रणे क्रुद्धं पाण्डवैरभिसं
वृतं यथा मेघैर्महाराज तपान्ते दिवि भास्करं १ दुर्योधनो महाराज दुःशासनमभाषत एष शूरो महेष्वासो भीष्मः शूरनिषूदनः २
छादितः पाण्डवैः शूरैः समन्ताद्भरतर्षभ तस्य कार्यं त्वया वीर रक्षणं सुमहात्मनः ३ रक्ष्यमाणो हि समरे भीष्मोस्माकं पितामहः
निहन्यात्समरे यत्तो पाञ्चालान्पाण्डवैः सह ४ तत्र कार्यं तमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोस्माकं महा
व्रतः ५ स भवान्सर्वसैन्येन परिवार्य पितामहं समरे कर्म कुर्वाणं दुष्करं परिरक्षतु ६ स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव परि
वार्य स्थितः भीष्मं सैन्येन महता वृतः ७ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः विमलप्रासहस्तानां ऋष्टितोमरधारिणां ८
दर्पितानां सुवेषाणां बलस्थानां पताकिनां शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ९ नकुलं सहदेवं च धर्मराजं च पाण्डवं न्यवार
यन्नरश्रेष्ठान्परिवार्य समन्ततः १० ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनां अयुतं प्रेषयामास पाण्डवानां निवारणे ११ तैः प्रविष्टैर्म

सु१

हावेगैर्गहित्माहरिवाहवे खुरैर्हत्वा तवाराजंश्रक्रैपेचनन्नाश्च १२ खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा महान्वै शब्दस्य वर्त्तमानस्य पृत
ते १३ उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं महद्रजः दिवाकरपथं प्राप्य छादयामास भास्करं १४ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु सोभिता पांडवीचमूः निपतद्भि
र्महावेगैर्हंसैरिव महत्सरः १५ हेषतां चैव शब्देन न प्रज्ञायत किंचन ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ १६ प्रत्यगृह्णन् रसा वेगं समरे
हयसादिनां उद्धृतस्य महाराज प्रावृट्काले तिपूर्यतः १७ पौर्णमास्यामंबुवेगं यथा वेला महोदधेः ततस्ते रथिनो राजंश्छरैः सन्नतपर्वभिः
१८ न्यकृंतन्नुत्तमांगानि शरीरात् हयसादिनां ते निपेतुर्महाराज निहता दृढधन्विभिः १९ नागैरिव महानागा यथा वा गिरिगह्वरे तेपि प्रासैः
सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्वभिः २० न्यकृंतन्नुत्तमांगानि विचरंतो दिशो दिश अभ्याहता हया राजन्नृष्टिभिर्भरतर्षभ २१ अत्यजन्नुत्तमांगा
नि फलानीव महाद्रुमाः ससादिनो हया राजंस्तत्र तत्र निसूदिताः २२ पातिताः पात्यमानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः वध्यमाना हयाश्चै
व प्राद्रवंत भयार्दिताः २३ यथा सिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः पांडवांश्च महाराज सिंहवच्चः एष पांडुसुतो ज्येष्ठो प मामभ्यार
हितो रणे २६ पश्यतो वो महाबाहो भीमेनाद्रवपाति प्रभो तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयं २७ सं हि संक्षयसेनार्थं मनस्तबलविक्रमः
पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् २८ सययौ रथवंशेन यत्र राजा युधिष्ठिरः तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलं २९
महौघवेगं समरे वारयामास पांडवः मद्रराजं च समरे धर्मराजो महारथः ३० दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघान स्तनांतरे नकुलः सहदे
वश्च तं सप्तभिर्जिह्मगैः ३१ मद्रराजोऽपि तान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याध निशितैः शरैः ३२ माद्रीपुत्रौ च संभ्रांतौ
द्वाभ्यां द्वाभ्यामताडयत ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे ३३ मद्रराजरथं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा अभिपद्यत संग्रामे युधिष्ठि

त्रिभिः२

श्च महाराज [illegible] जित्वा शत्रून्महामृधे दध्मुः शंखांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ततो दुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितम् अब्रवीद्भारत ६

भी०
२८६

पृ१

रममित्रजित ३४ ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणं अपरांहि शमास्थ्यायं तमाने दिवाकरे ३५ इति श्रीभीष्मपर्व्वणि सेनयुद्धवार्त्ता ततः पि
तामहः क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः अर्जुनं च रणे पार्थान् सहसेनान् समंततः १ भीमं द्वादशभिर्विद्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः नकुलं च त्रिभिर्विद्ध्वा
सहदेवं च सप्तभिः २ युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् धृष्टद्युम्नं ततो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः ३ तं द्वादशाक्षैर्नकुलो माधवश्च त्रि
भिः शरैः धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः ४ युधिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत्पितामहं द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत
५ एकैकं पंचभिर्वीरो यमदंडोपमैः शितैः तौ च तं प्रतिविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ६ सौवीराः कित
वाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ७ अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोथ वसातयः संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः ८ तथैवान्ये म
हीपाला नानादेशसमागताः पांडवानभ्यवर्त्तंत विविधायुधपाणयः ९ तथैव पांडवा राजन्परिवव्रुः पितामहं समंतात्परिवत्तो रथौ
घैरपराजितः १० गहनेग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान् रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ११ शरस्फुलिंगो भीष्माग्निर्ददाह क्ष
त्रियर्षभान् सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्ध्रपक्षैः सुतेजनैः १२ कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामास तद्बलं अपातयद्ध्वजांश्चैव रथिनश्चापि शि
तैः शरैः १३ मुंडतालवनानीव चकार स रथव्रजान् निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे १४ अकरोत्स महाबाहुः सर्वशस्त्रभृ
तां वरः तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः १५ निशम्य सर्वभूतानि समकंपंत भारत अमोघा ह्यपतन्बाणाः पितुस्ते भरतर्षभ
१६ नासज्जंत तनुत्रेषु भीष्मचापच्युताः शराः हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः १७ अपश्याम महाराज ह्रियमाणान्रणा
जिरे चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश १८ महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः अपरावर्त्तिनः सर्वे सुवर्णविकृतध्व

त्रिभिः ५

एम०
२८६

न४

नाः १९ संग्रामे भीष्ममासाद्य व्यादितास्यमिवांतकं निमग्नाः परलोकाय समाजिरथकुंजराः २० भग्नाक्षोपस्करान्कोश्चिद्रथवक्रांश्च भारत
अपश्याम महाराज शतशोथ सहस्रशः २१ सवरूथै रथैर्भग्नैरथिभिश्च निपातितैः शरैः सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्च विशांपते २२ गदाभिर्भिंडिपालै
श्च निशितैश्च शिलीमुखैः अनुकर्षैरुपासंगैश्चक्रैर्भग्नैश्च मारिष २३ बाहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्च सकुंडलैः तलत्रैरंगुलित्रैश्च ध्वजैश्च विनिपा
तितैः २४ चापैश्च बहुधाछिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी हतारोहा गजा राजन्हयाश्च हतसादिनः २५ न्यपतंत गतप्राणाः शतशोथ सहस्रशः
यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् २६ नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् महेंद्रसमवीर्येण वध्यमाना महाचमूः २७
अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजसंकुलं २८ अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं जघाना
त्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा २९ प्रियं सखायं चाक्रंदे सखा दैवबलात्कृतः विमुच्य कवचानन्ये पांडुपुत्रस्य सैनिकाः ३० प्रकीर्य के
शान्धावतः प्रत्यदृश्यंत सर्वशः तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथकूबरं ३१ ददृशे पांडुपुत्रस्य सैन्यमार्तस्वरं तदा प्रभज्यमानं सैन्यं तु दृष्ट्वा या
दवनंदनः ३२ उवाच पार्थं बीभत्सुं निगृह्य रथमुत्तमं अयं स कालः संप्राप्तः पार्थ यः कांक्षितस्तव ३३ प्रहरास्मै नरव्याघ्र न चेन्मोहाद्विमु
ह्यसे यत्पुरा कथितं वीर त्वया राज्ञां समागमे ३४ विराटनगरे तात संजयस्य समीपतः भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान्
३५ सानुबंधान्हनिष्यामि ये मां योत्स्यंति संगरे इति तत्कुरु कौंतेय सत्यं वाक्यमरिंदम ३६ क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य युध्यस्व विगतज्वरः इत्युक्तो
वासुदेवेन तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ३७ अकाम इव बीभत्सुरिदं वचनमब्रवीत् अवध्यानां वधं कृत्वा राज्यं वा नरकोत्तरं ३८ दुःखानि वन
वासे वा किं नु मे सुकृतं भवेत् चोदयाश्वान्यतो भीष्मः करिष्ये वचनं तव ३९ पातयिष्यामि दुर्द्धर्षं वृद्धं कुरुपितामहं स चाश्वान्रजत

मा १ हर ४

प्रत्यांश्वासयामासमाधवः ४० यतोभीष्मःततोराजन्नुःप्रेत्सोरश्मिवानिव ततस्तसुनराकर्तुंयुधिष्ठिरबलंमहत् ४१ दृष्ट्वायार्थंमहाबाहुंभीष्मायो
द्यतमाहवे ततोभीष्मःकुलश्रेष्ठःसिंहवद्विनदन्मुहुः ४२ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत् क्षणेनसरथस्तस्मिन्सहयःसहसारथिः ४३ शरव
र्षेणमहतानप्राज्ञायतभारत वासुदेवस्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्वरः ४४ चोदयामासतानश्वान्वितुन्नान्भीष्मसायकैः ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंज
लदनिस्वनं ४५ पातयामासभीष्मस्यधनुश्छित्वाशितैःशरैः सछिन्नधन्वाकौरव्यपुनरन्यन्महद्धनुः ४६ निमेषांतरमात्रेणसज्यंचक्रेपितातव
चकर्षचततोदोर्भ्यांधनुर्जलदनिस्वनं ४७ अथास्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ४८ साधुसाधुम
हाबाहोसाधुकुंतीसुतेतिच समाभाष्यैवमपरंप्रगृह्यरुचिरंधनुः ४९ मुमोचसमरेभीष्मःशरान्पार्थरथंप्रति अदर्शयद्वासुदेवोहययाने परंबलं ५०
मोघोकुर्वंछरांस्तस्यमंडलानिनिदर्शयन् तथाभातेनरव्याघ्रौभीष्मशरविक्षतौ ५१ गोवृषाविवसंरब्धौविषाणोल्लिखितांकितौ वासुदेवस्तुसं
प्रेक्ष्यपार्थस्यमृदुयुद्धतां ५२ भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ५३ वरान्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्य
सैनिकान् युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले ५४ नामृष्यतमहाबाहुर्माधवःपरवीरहा उत्सृज्यरजतप्रख्यान्हयान्पार्थस्यमारिष ५५ वासु
देवस्ततोयोगीप्रचस्कन्दमहारथात् अभिदुद्रावभीष्मंसभुजप्रहरणोबली ५६ प्रतोदपाणिस्तेजस्वीसिंहवद्विनदन्मुहुः दारयन्निवपद्भ्यांसज
गतींजगदीश्वरः ५७ क्रोधताम्रेक्षणःकृष्णोजिघांसुरमितद्युतिः ग्रसन्निवचचेतांसितावकानांमहाहवे ५८ दृष्ट्वामाधवमाक्रंदेभीष्मायो
द्यतमंतिके हतोभीष्मोहतोभीष्मस्तत्रतत्रस्वनोमहान् ५९ अश्रूयतमहाराजवासुदेवभयान्नरा पीतकौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्द
नः ६० शुशुभेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीयथांबुदः ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभं ६१ अभिदुद्राववेगेनविनदन्यादवर्षभः तमापतंतंसंप्रे

पु ष्टि ५ ध ६

सपुंडरीकाक्षमाहवे ६२ असंभ्रमं रणे भीष्मो विचकर्ष महद्धनुः उवाच चैव गोविंदं असंभ्रांतेन चेतसा ६३ एह्येहि पुंडरीकाक्ष देवदेव नमोस्तु
ते मामद्य सात्वतश्रेष्ठ पातयस्व महाहवे ६४ त्वया हि देव संग्रामे हतस्यापि ममानघ श्रेय एव परं कृष्ण लोके भवति सर्वतः ६५ संभावितोस्मि
गोविंद त्रैलोक्येनाद्य संयुगे अन्वगेव ततः पार्थः समभिद्रुत्य केशवं ६६ निजग्राह महाबाहुर्बाहुभ्यां परिगृह्य वै निगृह्यमाणः पार्थेन कृ
ष्णो राजीवलोचनः ६७ जगामैवैनमादाय वेगेन पुरुषोत्तमः पार्थस्तु विष्टभ्य बलाच्चरणौ परवीरहा ६८ निजग्राह हृषीकेशं कथंचिद्
दशमे पदे तत एवमुवाचार्तः क्रोधपर्याकुलेक्षणं ६९ निश्वसंतं यथा नागं अर्जुनः प्रणयात्सखा निवर्तस्व महाबाहो नानृतं कर्तुमर्हसि ७०
यत्त्वया कथितं पूर्वं न योत्स्यामीति केशव मिथ्यावादीति लोकस्त्वां कथयिष्यति माधव ७१ ममैष भारः सर्वो हि हनिष्यामि पितामहं शपे के
शव शस्त्रेण सत्येन सुकृतेन च ७२ अंतं यथा गमिष्यामि शत्रूणां शत्रुसूदन अद्यैव पश्य दुर्द्धर्षं पात्यमानं महारथं ७३ नाणपतिमि
वापूर्णं मेनकालेयदृच्छया माधव एतद्वचः श्रुत्वा फाल्गुनस्य महात्मनः ७४ अकिंचिदुक्त्वा सक्रोध आरुरोह रथं पुनः तौ रथस्थौ नरव्याघ्रौ भी
ष्मः शांतनवः पुनः ७५ ववर्ष शरवर्षेण मेघो वृष्ट्या यथाचलौ प्राणानादत्त योधानां पिता देवव्रतस्तव ७६ गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजां
सि शिशिरात्यये यथा कुरूणां सैन्यानि बभंजुर्युधि पांडवाः ७७ तथा पांडवसैन्यानि बभंज युधि ते पिता हतविद्रुतसैन्यास्तु निरुत्सा
हा विचेतसः ७८ निरीक्षितुं न शेकुस्ते भीष्ममप्रतिमं रणे मध्यंगतमिवादित्यं प्रतपंतं स्वतेजसा ७९ ते वध्यमाना भीष्मे

रणशतशोऽथ सहस्रशः वीक्षांचक्रुर्महाराज पांडवा भयपीडिताः ८० तथा पांडवसैन्यानि द्रवमाणानि भारत त्रातारं नाध्यगच्छंत गावः पंक
गता इव ८१ पिपीलिका इव क्षुण्णा दुर्बला बलिना रणे महारथं भारत दुःप्रकंपं शरौघिणः प्रतपंतं नरेंद्रान् ८२ भीष्मं न शेकुः
प्रतिवीक्षितुं ते शरार्चिषं सूर्यमिवातपंतं विमृद्नतस्तस्य तु पांडुसेनामस्तंजगामाथ सहस्ररश्मिः ८३ ततो बलानां श्रमकर्शितानां मनो
ऽवहारं प्रति संबभूव इति भीष्मपर्वणि नवमदिवसयुद्धं समाप्तं शुभमस्तु संजय उवाच युध्यतामेव तेषां तु भास्करेऽस्तमुपागते
संध्या समभवद्घोरा नापश्याम ततो रणं १ ततो युधिष्ठिरो राजा संध्यां संदृश्य भारत वध्यमानं च भीष्मेण त्यक्तास्त्रं भयविह्वलं २ स्वसै
न्यं च पराभग्नं पलायनपरायणं भीष्मं च युधि संरब्धं पीडयंतं महारथं ३ सोमकांश्च जितान्दृष्ट्वा निरुत्साहान्महारथान् चिंतयित्वा ततो
राजा ऽवहारमरोचयत् ४ ततोऽवहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः तथैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ५ ततोऽवहारं सैन्यानां कृ
त्वा तत्र महारथाः न्यविशंत कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ६ भीष्मस्य समरे कर्म चिंतयाना स्म पांडवाः नालभंत तदा शांतिं भी
ष्मबाणप्रपीडिताः ७ भीष्मोऽपि समरे जित्वा पांडवान्सह सृंजयान् पूज्यमानस्तव सुतैर्वंद्यमानश्च भारत ८ न्यविशत्कुरुभिः
सार्द्धं हृष्टरूपैः समंततः ततो रात्रिः समभवत्सर्वभूतप्रमोहिनी ९ तस्मिन्रात्रिमुखे घोरे पांडवा वृष्णिभिः सह सृंजयाश्च

दुराधर्षां मंत्रायस्तमुपाविशन् १० आत्मनिःश्रेयसे सर्वे शान्तकालं महाबलाः मंत्रयामासुरव्यया मंत्रनिश्चयकोविदाः ११ ततो युधिष्ठि
रो राजा मंत्रयित्वा चिरं नृप वासुदेवं समुद्दीश्य वचनं चेदमाददे १२ कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्मं भीमपराक्रमं गजं नलवनानीव समृद्धं तं ब
लं मम १३ नचैवैनं महात्मानः मुत्सहामो निरीक्षितुं लेलीह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पावकं १४ यथा घोरो महानागस्तक्षको
वै विषोल्बणः तथा भीष्मः शरैः क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रः प्रतापवान् १५ गृहीतचापः समरे प्रमुंचन्निशितांश्छरान् शक्यो जेतुं यमः क्रु
द्धो वज्रपाणिश्च देवराट् १६ वरुणः पाशभृच्चापि सगदो वा धनेश्वरः नतु भीष्मः सुसंक्रुद्धः शक्यो जेतुं महाहवे १७ सोह
मेवं गते कृष्ण विमग्नः शोकसागरे आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे १८ वनं यास्यामि दुर्धर्ष श्रेयो वै तत्र मे गतं न युद्धं
रोचते कृष्ण हंति भीष्मो हि नः सदा १९ यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रवन् एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्ममीयिवान् २०
क्षयं नीतोस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः २१ मत्कृते भ्रातृसौहार्दाद्राज्यभ्रष्टा वनं गताः
परिक्लिष्टा तथा कृष्णा मत्कृते मधुसूदन २२ जीवितं बहु मन्येहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमं २३
यदि तेहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशव स्वधर्मस्याविरोधेन हितं आहर केशव २४ एवं श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरं प्र
त्युवाच ततः कृष्णः सांत्वयानो युधिष्ठिरं २५ धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसंगर यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रु

भीष्म०
२८९

चै

म

सूदनः २६ अर्जुनोभीमसेनश्चवाप्यग्निसमतेजसौ माद्रीपुत्रौचविक्रांतौत्रिदशानामिवेश्वरौ २७ मांवानियुंक्ष्वसौहार्द्दाद्यो
त्स्येभीष्मेणपांडव त्वत्प्रयुक्तोमहाराजकिंनकुर्यांमहाहवे २८ हनिष्यामिरणेभीष्ममाहूयभरतर्षभं पश्यतांधार्तराष्ट्रा
णांयदिनेच्छतिफाल्गुनः २९ यदिभीष्मेहतेवीरेजयंपश्यसिपांडव हंतास्म्येकरथेनाद्यकुरुवृद्धंपितामहं ३० पश्य
मेविक्रमंराजन्महेंद्रस्येवसंयुगे विमुंचंतंमहास्त्राणिपातयिष्यामितंरथात् ३१ यःशत्रुःपांडुपुत्राणांमच्छत्रुःसनसंशयः
मदर्थाभवदीयायेयेमदीयास्तवैवते ३२ तवभ्राताममसखासंबंधीशिष्यएवच मांसान्युत्कृत्यदास्यामिफाल्गुनार्थेमहीपते ३३
एषचापिनरव्याघ्रोमत्कृतेजीवितंत्यजेत् एषनःसमयस्ताततारयेमपरस्परं ३४ समांनियुंक्ष्वराजेंद्रयथायोद्धाभवाम्यहं
प्रतिश्रुतमुपप्लव्येयत्पार्थेनपूर्वतः ३५ घातयिष्यामिगांगेयमितिलोकस्यसन्निधौ परिरक्ष्यमिदंतावद्वचःपार्थस्यधीमतः
३६ अनुज्ञातंतुपार्थेनमयाकार्यंनसंशयः अथवाफाल्गुनस्यैषभारःपरिमितोरणे ३७ सहनिष्यतिसंग्रामेभीष्मंपरपु
रंजयं अशक्यमपिकुर्याद्धिरणेपार्थःसमुद्यतः ३८ त्रिदशान्वासमुद्युक्तान्सहितान्दैत्यदानवैः निहन्यादर्जुनःसंख्ये कि
मुभीष्मंनराधिप ३९ विपरीतोमहावीर्योगतसत्वोल्पजीवनः भीष्मःशांतनवोनूनंकर्तव्यंनावबुध्यते ४० युधिष्ठिर
उवाच एवमेतन्महाबाहोयथावदसिमाधव सर्वेप्येतेनपर्याप्तास्तववेगविधारणे ४१ नियतंसमवाप्स्यामिसर्वमेतद्य

का

भी०
२८९

येप्सितं यस्मे पुत्रप्याप्रभवान्क्षेमवस्थित: ४२ संग्रामेपिपरोदेवाञ्जयेयंजयतांवर त्वयानाथेनगोविंदकिमुभीष्मंमहारथं ४३
नतुत्वामनृतंकर्तुमुत्सहेस्वात्मगौरवात् अयुध्यमान: साहाय्यंयथोक्तंकुरुमाधव ४४ समयस्तुकृत:कश्चिन्ममभीष्मेणसंयुगे
मंत्रयिष्येतवार्थायनतुयोत्स्येकथंचन ४५ दुर्योधनार्थेयोत्स्यामिसत्यमेतदितिप्रभो सहिराज्यस्यमेदातामंत्रस्यैवचमाधव ४६
तस्माद्देवव्रतंभूयोवधोपायार्थमात्मन: भवतासहिता:सर्वेपृच्छाममधुसूदन ४७ तद्वयंसहितागत्वाभीष्ममाशुनरोत्तमं न
चिरात्सर्वेवार्ष्णेयमंत्रंपृच्छामकौरवं ४८ सवक्ष्यतिहितंवाक्यंसत्यमस्माञ्जनार्दन यथाचवक्ष्यतेकृष्णतथाकर्तास्मिसंयुगे ४९
सनोजयस्यदाताचमंत्रस्यचधृतव्रत: बाला:पित्राविहीनाश्चतेनसंवर्द्धितावयं ५० तंचेत्पितामहंवृद्धंहंतुमिच्छामिमाधव
पितु:पितरमिष्टंवैधिगस्तुक्षत्रजीविकां ५१ संजयउवाच ततोब्रवीन्महाराजवार्ष्णेय:कुरुनंदनं रोचतेमेमहाप्राज्ञराजेंद्रत
वभाषितं ५२ देवव्रत:कृतीभीष्म:प्रेक्षितेनापिनिर्दहेत् गम्यतांसवधोपायंप्रष्टुंसागरगासुत: ५३ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्व
याष्टष्टोविशेषत: तेवयंतत्रगच्छामप्रष्टुंकुरुपितामहं ५४ गत्वाशांतनवंवृद्धंमंत्रंपृच्छामभारत सनोदास्यतिमंत्रंयंतेनयो
त्स्यामहेपरान् ५५ एवमामंत्र्यतेवीरा:पांडवा:पांडुपूर्वज जग्मुस्तेसहिता:सर्वेवासुदेवश्चवीर्यवान् ५६ विमुक्तशस्त्रक
वचाभीष्मसदनंप्रति प्रविश्यचतदाभीष्मंशिरोभि:प्रतिपेदिरे ५७ पूजयंतोमहाराजपांडवाभरतर्षभं प्रणम्यशिरसाचै

६५

नंभीष्मंशरणंगामप्रभुः ५८ तानुवाचमहाबाहुर्भीष्मःकुरुपितामहः स्वागतंतववार्ष्णेयस्वागतंतेधनंजय ५९ स्वागतंधर्मपु
त्रायभीमाययमयोस्तथा किंवाकार्यंकरोम्यद्ययुष्माकंप्रीतिवर्द्धनं ६० सर्वात्मनापिकर्तास्मियद्यपिस्यात्सुदुष्करं तथाब्रुवा
णंगांगेयंप्रीतियुक्तंपुनःपुनः ६१ उवाचराजादीनात्माप्रीतियुक्तमिदंवचः कथंजयेमसर्वज्ञकथंराज्यंलभेमहि ६२ प्र
जानांसंशयोनस्यात्कथंतन्मेवदप्रभो भवान्हिनोवधोपायंब्रवीतुस्वयमात्मनः ६३ भवंतंसमरेवीरविषहेमकथंवयं न
हितेसूक्ष्ममप्यस्तिरंध्रंकुरुपितामह ६४ मंडलेनैवधनुषादृश्यसेसंयुगेसदा आददानंसंदधानंविकर्षंतंधनुर्नच ६५ पश्यामस्त्वांमहाबा
होरथेसूर्यमिवापरं रथाश्वनरनागानांहंतारंपरवीरहन् ६६ कोयत्नोत्सहतेजेतुंत्वांपुमान्भरतर्षभ वर्षताशरवर्षाणिसंयुगेवैशसंकृतं
६७ क्षपितंनोबलंहित्वंनानासंयुगेमहतोमम यथायुधिजयेमत्वांयथाराज्यंभवेन्मम ६८ ममसैन्यस्यक्षेमंचतन्मेब्रूहिपितामह
ततोऽब्रवीच्छांतनवःपांडवान्पांडुपूर्वज ६९ नकथंचनकौंतेयमयिजीवतिसंयुगे जयोभवतिसर्वज्ञसत्यमेतद्ब्रवीमिते ७०
निर्जितेमयियुद्धेनरणेजेष्यथपांडवाः क्षिप्रंमयिप्रहरध्वंयदीच्छथरणेजयं ७१ अनुजानामिवःपार्थाःप्रहरध्वंयथासुखं ए
वंहिसुकृतंमन्येभवतांविदितोह्यहं ७२ हतेमयिहतंसर्वंतस्माद्देवंविधीयतां युधिष्ठिरउवाच ब्रूहितस्मादुपायंनोयथायुद्धे
जयेमहि ७३ भवंतंसमरेक्रुद्धंदंडहस्तमिवांतकं शक्रोवज्रधरोऽप्येतंनचवरुणोयमस्तथा ७४ नभवान्समरेशक्यःसेंद्रै

रपि सुरासुरैः भीष्म उवाच सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव ७५ नाहं जेतुं रणे शक्यः सेन्द्रैरपि सुरासुरैः आत्तशस्त्रो रणे यत्तो
गृहीतवरकार्मुकः ७६ ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्तुं महारथाः निक्षिप्तशस्त्रं पतितं विमुक्तकवचध्वजं ७७ द्रवमाणं च भी
तं च तवास्मीति च वादिनं स्त्रियं स्त्रीनामधेयं च विकलं चैकपुत्रिणं ७८ अप्रशस्तं नरं चैव न युद्धं रोचते मम इमं मे शृणु रा
जेन्द्र संकल्पं पूर्वचिंतितं ७९ अमंगलध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन य एष द्रौपदो राजंस्तव सैन्ये महारथः ८० शिखंडी सम
रामर्षी शूरश्च समितिंजयः यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वं समागतः ८१ जानंति च भवंतोपि सर्वमेतद्यथातथं अर्जुनः स
मरे शूरः पुरस्कृत्य शिखंडिनं ८२ मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः अमंगलध्वजे तस्मिं स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ८३
न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषु कथंचन तदंतरं समासाद्य पांडवो मां धनंजयः ८४ शरैर्घातयतु क्षिप्रं समंताद्भरतर्षभ न तं प
श्यामि लोकेषु मां हन्याद्यः समुद्यतं ८५ ऋते कृष्णान्महाभागात्पांडवाद्वा धनंजयात् एष तस्मात्पुरोधाय किंचिदन्यं ममाय
नः ८६ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो ध्रुवं ८७ एतत्कुरुष्व कौंतेय यथोक्तं मम
सुव्रत संग्रामे धार्तराष्ट्रांश्च हन्याः सर्वान्समागतान् ८८ संजय उवाच तेनुज्ञातास्ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति अ

भिवाद्यमहात्मानंभीष्मंकुरुपितामहं ८९ तथोक्तवतिगांगेयेपरलोकायदीक्षिते अर्जुनोदुःखसंतप्तःसव्रीडमिदमब्रवीत् ९०
गुरुणांकुलवृद्धेनकृतप्रज्ञेनधीमता पितामहेनसंग्रामेकथंयोत्स्यामिमाधव ९१ क्रीडताहिमयाबाल्येवासुदेवमहात्मना यो
सुहृषितगात्रेणमहात्मापांसुरीकृतः ९२ यथाहमधिरुह्यांकंबालःकिलगदाग्रजः तातेत्यवोचंपितरंपितुःपाण्डोर्महात्मनः ९३
नाहंतातस्तवपितुस्तातोस्मितवभारत इतिमामब्रवीद्बाल्येयःसवध्यःकथंमया ९४ कामंवध्यतुमेसैन्यंनाहंयोत्स्येमहात्मना
जयोवास्तुवधोवामेकथंवाकृष्णमन्यसे ९५ वासुदेवउवाच प्रतिज्ञायवधंजिष्णोपुराभीष्मस्यसंयुगे क्षत्रधर्मेस्थितःपार्थक
थंनैनंहनिष्यसि ९६ पातयैनंरथात्पार्थक्षत्रियंयुद्धदुर्मदं नाहत्वायुधिगांगेयंविजयस्तेभविष्यति ९७ दृष्टमेतत्पुरादेवैर्ग
मिष्यति यमक्षयं यद्दृष्टंहिपुरापार्थतत्तथाननदन्यथा ९८ नहिभीष्मंदुराधर्षंव्यात्ताननमिवांतकं त्वदन्यःशक्नुयाद्यो
द्धुमपिवज्रधरःस्वयं ९९ जहिभीष्मंस्थिरोभूत्वाशृणुचेदंवचोममयथोवाचपुराशक्रंमहाबुद्धिर्बृहस्पतिः १०० ज्या
यांसमपिचेद्वृद्धंगुणैःरपिसमन्वितं आततायिनमायांतंहन्याद्घातकमात्मनः १०१ शाश्वतोयंस्थितोधर्मःक्षत्रि
याणांधनंजय योद्धव्यंरक्षितव्यंचयष्टव्यंचानसूयुभिः १०२ अर्जुनउवाच शिखंडीनिधनंकृष्णभीष्मस्यभविता

म ७

ध्रुवं दृष्ट्वैव संहितशरो भीष्मः पांचाल्यं विनिवर्तते १०३ तेनैवं प्रमुखेनत्त्सु पुरस्कृत्य शिखंडिनं गांगेयं पातयिष्याम उपायेनेति मे मतिः
१०४ अहं त्वान्यान्महेष्वासान्वारयिष्यामि सायकैः शिखंडी अपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयत् १०५ श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हं
न्यां शिखंडिनं कन्या ह्येषा पुरा भूत्वा पुरुषः समपद्यत १०६ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सहमाधवाः अनुमान्य महा
त्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः १०७ इति भीष्मपर्वणि धृतराष्ट्र उवाच कथं शिखंडी गांगेयमभ्यवर्तत संयुगे पांडवाश्च कथं भी
ष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय १ संजय उवाच ततस्ते पांडवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति ताड्यमानासु भेरीषु मृदंगेष्वानकेषु च २ ध्मा
यत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समंततः शिखंडिनं पुरस्कृत्य निर्याताः पांडवा युधि ३ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणं शि
खंडी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशांपते ४ चक्ररक्षौ ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ५
सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथः धृष्टद्युम्नः ततः पश्चात्पांचालैरभिरक्षितः ६ ततो युधिष्ठिरो राजा यमाभ्यां स
हितः प्रभुः प्रययौ सिंहनादेन नादयन्भरतर्षभ ७ विराटस्तु ततः पश्चात्स्वेन सैन्येन संवृतः उपप्रयान्महाबाहो ततः
पश्चाद्द्रुपदोऽभ्यवर्तत ८ कैकेया भ्रातरः पंच धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् जघनं पालयामासुः पांडुसैन्यस्य भारत ९ ए

भि०
२९२

व्यूह्यमहासैन्यंपांडवास्तववाहिनीं अभ्यद्रवंतसंग्रामेत्यक्त्वाजीवितमात्मनः १० तथैवकुरवोराजन्भीष्मंकृत्वामहारथं अग्र
तः सर्वसैन्यानांप्रययुः पांडवान्प्रति ११ पुत्रैस्तवदुराधर्षैरक्षितःसुमहाबलैः ततोद्रोणोमहेष्वासःस्ततश्शल्योमहाबलः
१२ भगदत्तस्ततः पश्चाद्गजानीकेनसंवृतः कृपश्चकृतवर्माचभगदत्तमनुव्रतौ १३ कांबोजराजोबलवांस्ततः पश्चा
त्सुदक्षिणः मागधश्चजयत्सेनः सौबलश्चबृहद्बलः १४ तथैवान्येमहेष्वासाः सुशर्मप्रमुखानृपाः जघनंपाल
यामासुस्तवसैन्यस्यभारत १५ दिवसेदिवसेप्राप्तेभीष्मःशांतनवोयुधि आसुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथराक्षसान्
१६ ततः प्रववृतेयुद्धंतवतेषांचभारत अन्योन्यंनिघ्नतांराजन्यमराष्ट्रविवर्द्धनम् १७ अर्जुनप्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृ
त्यशिखंडिनं भीष्मंयुद्धेभ्यवर्त्तंतकिरंतोविविधाञ्छरान् १८ तत्रभारतभीमेनताडिताः तावकाः शरैः रुधिरौघपरि
क्लिन्नाः परलोकंययुस्तदा १९ नकुलः सहदेवश्चसात्यकिश्चमहारथः तवसैन्यंसमासाद्यपीडयामासुरोजसा २०
तेवध्यमानाः समरेतावकाभरतर्षभ नाशक्नुवन्वारयितुंपांडवानांमहद्बलं २१ ततस्तत्तावकंसैन्यंवध्यमानंसमंततः
संप्राद्रवद्दशदिशः कालयमानंमहारथैः २२ त्रातारंनाध्यगच्छंततावकाभरतर्षभ वध्यमानाः शितैर्बाणैः

गम०
२९२

रा२

पांडवैःसहसृंजयैः २३ धृतराष्ट्रउवाच पीड्यमानंबलंदृष्ट्वापार्थैर्भीष्मःपराक्रमी २४ यदकार्षीद्रणेक्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्वसंजय कथंवापांडवान्युद्धे
प्रत्युद्यातःपरंतपः २५ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तदाचक्ष्वममानघ संजयउ० आचक्षेतेमहाराजयदकार्षीत्पितातव २६ पीडितेतवपुत्रस्यसैन्ये
पांडवसृंजयैः प्रहृष्टमनसःशूराःपांडवाःपांडुपूर्वज २७ अभ्यवर्तन्तनिघ्नन्तस्तवपुत्रस्यवाहिनीं तंविनाशंमनुष्येंद्रनरवारणवाजिनां २८
नामृष्यततदाभीष्मःसैन्यघातंरणेपरैः सपांडवान्महेष्वासान्पांचालांश्चससृंजयान् २९ नाराचैर्वत्सदंतैश्चशितैरंजलिकैस्तथा अभ्यव
र्षतदुर्द्धर्षस्त्यक्त्वाजीवितमात्मनः ३० सपांडवानांप्रवरान्पंचराजन्महारथान् आत्तशस्त्रान्रणेयत्तान्वारयामाससायकैः ३१ नानाशस्त्रा
स्त्रवर्षैस्तान्वीर्यामर्षप्रचोदितैः निजघ्नेसमरेक्रुद्धोहस्त्यश्वंचामितंबहु ३२ रथिनोऽपातयद्राजन्रथेभ्यःपुरुषर्षभ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यः
पादातांश्चसमागतान् ३३ गजारोहान्गजेभ्यश्चपरेषांजयकारिणः तमेकंसमरेभीष्मंत्वरमाणंमहारथं ३४ पांडवाःसमवर्तन्तवज्रह
स्तमिवासुराः शक्राशनिसमस्पर्शान्विमुंचन्विशिखाञ्छरान् ३५ दिक्ष्वदृश्यतसर्वासुघोरंसंधारयन्वपुः मंडलीभूतमेवास्यनित्यंधनुरदृश्य
त ३६ संग्रामेयुध्यमानस्यशक्रचापोपमंमहत् तदृष्ट्वासमरेकर्मपुत्रास्तवविशांपते ३७ विस्मयंपरमंगत्वापितामहमपूजयन् पार्था
विमनसोभूत्वाप्रैक्षन्तपितरंतव ३८ युध्यमानंरणेशूरंविप्रचित्तिमिवामराः नचैनंवारयामासुर्व्यात्ताननमिवांतकं ३९ दशमेऽहनिसंप्रा
प्तेरथानीकंशिखंडिनः अदहन्निशितैर्बाणैःकृष्णवर्त्मेवकाननं ४० तंशिखंडीत्रिभिर्बाणैरभ्यविध्यत्स्तनांतरे आशीविषमिव

कुद्धंकालमसृष्टमिवांतकं ४१ अभिद्रुद्रावकुद्धः प्रहसन्निदमब्रवीत् काममममममांबालेनत्वांपोस्मिकथंचन ४२ येवहितंकृत्वाधात्रासेव
हितंशिखंडिनो तस्यतद्वचनंश्रुत्वाशिखंडीक्रोधमूर्छितः ४३ उवाचेनंतथाभीष्मंसृक्कणीपरिसंलिहन् जानामित्वांमहाबाहोक्षत्रियाणां
भयंकरं ४४ मयाश्रुतंचतेयुद्धंजामदग्न्येनवैसह दिव्यश्चतेप्रभावोयंमयाचबहुशः श्रुतः ४५ जानन्नपिप्रभावंतेयोत्स्येद्याहंत्वयासह पांडवा
नांप्रियंकुर्वन्नात्मनश्चनरोत्तम ४६ अद्यत्वांयोधयिष्यामिरणेपुरुषसत्तम ध्रुवंचत्वांहनिष्यामिशपेसत्येनतेऽग्रतः ४७ एतच्छ्रुत्वाचमद्वा
क्यंयत्कृत्यंतत्समाचर काममम्यसमावानमेजीवन्मोक्ष्यसे ४८ सुदृष्टः क्रियतांभीष्मलोकोयंसमितिंजय संजयउवाच एवमुक्तस्ततो
भीष्मंपंचभिर्नतपर्वभिः ४९ अविध्यत्रणेभीष्मंसत्रुद्धंवाक्सायकैः तस्यतद्वचनंश्रुत्वासव्यसाचीमहारथः ५० कालोयमितिसंचिंत्यशि
खंडिनमचोदयत् अहंत्वामनुयास्यामिपरान्विद्रावयंछरैः ५१ अभिद्रवसुसंरब्धोभीष्मंभीमपराक्रमं नहितेसंयुगेपीडांशक्तः कर्तुंमहाबलः
५२ तस्मादद्यमहाबाहोयत्नाद्भीष्ममभिद्रव अहत्वासमरेभीष्मंयदियास्यसिमारिष ५३ अवहास्योस्यलोकस्यभविष्यसिमयासह नाव
हास्यथावीरभवेमपरमाहवे ५४ तथाकुरुरणेयत्नंसाधयस्वपितामहं अहंतेरक्षणंयुद्धेकरिष्यामिमहाबल ५५ वारयन्रथिनः सर्वान्सा
धयस्वपितामहं द्रोणंचद्रोणपुत्रंचकृपंचाथसुयोधनं ५६ चित्रसेनंविकर्णंचसैंधवंचजयद्रथं विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजंचसुदक्षिणं ५७
भगदत्तंतथाशूरंमागधंचमहाबलं सोमदत्तिंतथाशूरमार्ष्यशृंगिंचराक्षसं ५८ त्रिगर्तराजंचरणेसहसर्वैर्महारथैः अहमावारयि

ध्यामि वेलेव मकरालयं ५९ कुरून् समहितान् सर्वान् युध्यमानान् महाबलान् निवारयिष्यामि रणे साधयस्व पितामहं ६० इति भी
ष्मपर्वणि धृतराष्ट्र उवाच कथं शिखंडी गांगेयम् अभ्यधावत् पितामहं पांचाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतं १ के रक्षन् पांडवानी
के शिखंडिनम् उद्यतायुधाः त्वरमाणास् त्वराकाले जिगीषंतो महारथाः २ कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन् दशमेहनि अयुध्यत महावीर्यः
पांडवैः सह सृंजयैः ३ न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखंडिना कच्चिन्न रथभंगोस्य धनुर्वाशीर्यतास्यतः ४ संजय उवाच नाशी
र्यत धनुस् तस्य रथभंगो न चाप्यभूत् युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ ५ निघ्नतः समरे शत्रून् शरैः सन्नतपर्वभिः अनेकश
तसाहस्रास् तावकानां महारथाः ६ तथा दंतिगणा राजन् हयाश्चैव सुसज्जिताः अभ्यवर्तंत युद्धाय पुरस्कृत्य पितामहं ७ यथा
प्रतिज्ञं कौरव्य स चापि समितिंजयः पार्थानाम् अकरोद् भीष्मः सततं समितिक्षयं ८ युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नंतं परान् शरैः पांचालाः पां
डवैः सार्धं सर्वे ते नाभ्यधारयन् ९ दशमेहनि संप्राप्ते ततां तां रिपुवाहिनीं कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतशोथ सहस्रशः १० न हि
भीष्मं महेष्वासं पांडवाः पांडुपूर्वज अशक्नुवन् रणे जेतुं पाशहस्तम् इवांतकं ११ अथोपायान् महाराज सव्यसाची धनंजयः त्रासयन्
रथिनः सर्वान् बीभत्सुर् अपराजितः १२ सिंहवद् विनदन्न् उच्चैर् धनुर्ज्यां विक्षिपन् मुहुः शरौघान् विसृजन् पार्थो व्यचरत् कालवद् रणे १३
तस्य शब्देन वित्रस्तास् तावका भरतर्षभ सिंहस्येव मृगा राजन् व्यद्रवंत महाभयात् १४ जयंतं पांडवं दृष्ट्वा त्वत्सैन्यं चाभिपी

भि०
२९४

डितं दुर्योधनोत्ततोभीष्ममब्रवीद्दुःखपीडितः १५ एषपांडुसुतस्तातम्बेनाम्बःकृष्णसारथिः दहतेमामकान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेवकाननं
१६ पश्यत्वेमानिगांगेयद्रवमाणानिसर्वशः पांडवेनयुधांश्रेष्ठकालमानानिसंयुगे १७ यथापशुगणान्पालः संकालयतिका
नने नयेदंमामकंसैन्यंकालयतेशत्रुतापन १८ धनंजयशरैर्भग्नंद्रवमाणंततस्ततः भीमोप्येवंदुराधर्षोविद्रावयतिमेबलं १९
सात्यकिश्चेकितानश्चमाद्रीपुत्रौचपांडवौ अभिमन्युःसविक्रांतोवाहिनींद्रवतेमम २० धृष्टद्युम्नस्तथाशूरोराक्षसश्चघटोत्कचः
व्यद्रावयेतांसहसासैन्यंममहारणे २१ वध्यमानस्यसैन्यस्यसर्वैरेतैर्महारथैः नान्यांगतिंप्रपश्यामिस्थानेयुद्धेचभारत २२ ऋ
तेत्वांपुरुषव्याघ्रदेवतुल्यपराक्रमं पर्याप्तस्तुभवान्क्षिप्रंपीडितानांगतिर्भव २३ एवमुक्तोमहाराजपितादेवव्रतस्तव चिंतयि
त्वामुहूर्तंतुकृत्वानिश्चयमात्मनः २४ तवसंधारयन्पुत्रमब्रवीच्छांतनोःसुतः दुर्योधनविजानीहिस्थिरोभूत्वाविशांपते २५
पूर्वकालंतवमयाप्रतिज्ञातंमहाबलं हत्वादशसहस्राणिक्षत्रियाणांमहात्मनां २६ संग्रामाद्व्यपयातव्यमेतत्कर्मममाह्नि
कं इतितत्कृतवांश्चाहंयथोक्तंभरतर्षभ २७ अद्यचापिमहत्कर्मप्रकरिष्येमहाबलः अहंवानिहतःशेष्येहनिष्येवाद्यपां
डवान् २८ अद्यतेपुरुषव्याघ्रप्रतिमोक्ष्येऋणंतवभर्तृपिंडकृतंराजन्निहतःपृतनामुखे २९ इत्युक्त्वाभरतश्रेष्ठःक्षत्रि
यान्प्रवपञ्छरैः आससाददुराधर्षःपांडवानामनीकिनीं ३० अनीकमध्येतिष्ठंतंगांगेयंभरतर्षभ आशीविषमिवक्रुद्धंपां

राप०
२९४

ङ्वाःपर्यवारयन् ३१ दशमेहनिभीष्मस्तुदर्शयंछक्तिमात्मनः राजंछतसहस्राणिसोवधीत्कुरुनंदन ३२ पांचालानांचयेश्रेष्ठाराजपु

त्रामहारथाः तेषामादत्ततेजांसिजलंसूर्यइवांशुभिः ३३ हत्वादशसहस्राणिकुंजराणांतरस्विनां सारोहाणांमहाराजहया

नांचायुतंतथा ३४ पूर्णेशतसहस्रेद्वेपादातानांनरोत्तम प्रजज्वालरणेभीष्मोविधूमइवपावकः ३५ नचैनंपाण्डवे

यानांकेचिच्छेकुर्निरीक्षितुं उत्तरंमार्गमास्थायतपंतमिवभास्करं ३६ तेपांडवेयाःसंरब्धामहेष्वासेनपीडिताः व

धायाभ्यद्रवन्भीष्मंसृंजयाश्चमहारथाः ३७ संयुध्यमानोबहुभिर्भीष्मःशांतनवस्तदा अवकीर्णोमहामेरुःशैलोमे

घैरिवावृतः ३८ पुत्रास्तुतवगांगेयंसमंतात्पर्यवारयन् महत्यासेनयासार्द्धंततोयुद्धमवर्त्तत ३९ इतिभीष्मपर्वणि

संजयउवाच अर्जुनस्तुरणेराजन्दृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं शिखंडिनमथोवाचसमभ्येहिपितामहं १ नचापिभीस्त्वयाका

र्याभीष्मादद्यकथंचन अहमेनंशरैस्तीक्ष्णैःपातयिष्येरथोत्तमात् २ एवमुक्तस्तुपार्थेनशिखंडीभरतर्षभ अभ्यद्रव

तगांगेयंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ३ धृष्टद्युम्नस्तथाराजन्सौभद्रश्चमहारथः हृष्टावाद्रवतांभीष्मंश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ४

विराटद्रुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः अभ्यद्रवंतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः ५ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजश्च

वीर्यवान् तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ६ समाद्रवंतगांगेयंपुत्रस्यतवपश्यतः नकुलःसहदे

भी० २९५

वक्रुश्चसमेतान्तां १

वचश्रुत्वापार्थस्यभाषितं ८ यतुयत्तान्महारथान् यथाशक्तियथोत्साहंतन्मेनिगदतःश्रृणु ९ चित्रसेनोमहाराजचेकिता
नंसमभ्ययात् भीष्मप्रेप्सुंरणेयांतंवृषंआकांक्षिशुर्यथा ९ धृष्टद्युम्नंमहाराजभीष्मांतिकमुपागतं त्वरमाणोरणेयत्तंकृतवर्मा
न्यवारयत् १० भीमसेनंतुसंक्रुद्धंगांगेयस्यवधैषिणं त्वरमाणोमहाराजसौमदत्तिर्न्यवारयत् ११ तथैवनकुलंशूरंकिरंतं
सायकान्बहून् विकर्णोवारयामासइच्छन्भीष्मस्यजीवितं १२ सहदेवंतथाराजन्यांतंभीष्मरथंप्रति वारयामाससंक्रुद्धःकृ
पःशारद्वतोयुधि १३ राक्षसंक्रूरकर्माणंभैमसेनिंमहाबलं भीष्मस्यनिधनप्रेप्सुंदुर्मुखोभ्यद्रवद्बली १४ सात्यकिंस
मरेयांततवपुत्रोन्यवारयत् अभिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मरथंप्रति १५ सुदक्षिणोमहाराजकांबोजःप्रत्यवारयत् वि
राटद्रुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ १६ अश्वत्थामाततःक्रुद्धोवारयामासभारत तथापांडुसुतंज्येष्ठंभीष्मस्यवधकांक्षि
णं १७ भारद्वाजोरणेयत्तोधर्मपुत्रमवारयत् अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनं १८ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदि
शोदश दुःशासनोमहेष्वासोवारयिष्यामसंयुगे १९ अन्येचतावकायोधाःपांडवानांमहारथान् भीष्मस्याभिमु
खान्यातान्वारयामासुराहवे २० धृष्टद्युम्नस्तुसैन्यानिप्राक्रोशत्पुनःपुनः अभिद्रवतसंरब्धाभीष्ममेकंमहारथाः २१
एषोर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः अभिद्रवतमाभैष्टभीष्मोहिप्राप्स्यतेनवः २२ अर्जुनंसमरेयोद्धुंनोत्स

भी० २९५

हितापिवास्य: किमुभीष्मोरणेवीर: गतसत्वोऽल्पजीवित: २३ इतिसेनापते: श्रुत्वापांडवानांमहारथा: अभ्यद्रवंतसंहृष्टागां
गेयस्यरथंप्रति २४ आगच्छमानानमरैर्वीर्योघानसवलानिव अवारयंतसंहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभा: २५ दु:शासनोमहारा
जभयंत्यक्त्वामहारथ: भीष्मस्यजीविताकांक्षीधनंजयमुपाद्रवत् २६ तथैवपांडवा: शूरागांगेयस्यरथंप्रति अभ्यद्रवंतसंग्रा
मेतवपुत्रान्महारथा: २७ तत्राद्भुतमपश्यामचित्ररूपंविशांपते दु:शासनरथंप्राप्यपतपार्थोनातिवर्तत २८ यथावेलांसमासाद्य
वेलांसुब्धतोयेमहार्णवं तथैवपांडवंक्रुद्धंतवपुत्रोन्यवारयत् २९ उभौतौरथिनांश्रेष्टावुभौभारतदुर्जयौ उभौचंद्रार्कसदृशौ
कांत्यादीप्त्याचभारत ३० तथातौजातसंरंभावन्योन्यंवधकांक्षिणौ समीयतुर्महासंख्येमयशक्रौयथापुरा ३१ दु:शासनो
महाराजपांडवंविशिखैस्त्रिभि: वासुदेवंचविंशत्याताडयामाससंयुगे ३२ ततोर्जुनोजातमन्युर्वार्ष्णेयंवीक्ष्यपीडितं दु:शास
नंशतेनाजौनाराचानांसमार्पयत् ३३ तेतस्यकवचंभित्त्वापपु: शोणितमाहवे दु:शासनस्त्रिभि: क्रुद्ध: पार्थंविव्याधपत्रि
भि: ३४ ललाटेभरतश्रेष्ठ: शरै: सन्नतपर्वभि: ललाटस्थैस्ततैर्बाणै: शुशुभेपांडवोरणे ३५ यथामेरुर्महाराजशृंगैरत्यर्थ
मुच्छ्रितै: सोतिविद्धोमहेष्वास: पुत्रेणतवधन्विना ३६ अराजतरणेपार्थ: किंशुक: पुष्पवानिव दु:शासनंतत: क्रु
द्ध: पीडयामासपांडव: ३७ पर्वणीवसुसंक्रुद्धोराहु: शूर्णंनिशाकरं पीड्यमानोवलवतापुत्रस्तवविशांपते ३८ विव्या

धसमरेपार्थंकंकपत्रैःशिलाशितैः तस्यपार्थोधनुश्छित्वारथंवास्त्रिभिःशरैः ३९ आजघानततःपश्चात्तत्वंतैर्निशितैःशरैः
सोन्यत्कार्मुकमादायभीष्मस्यप्रमुखेस्थितः ४० अर्जुनंपंचविंशत्यावाह्वोरुरसिचार्पयत् तस्यक्रुद्धोमहाराजपांडवःशत्रुतापनः
४१ व्यसृजद्विशिखान्घोरान्समदंडोपमान्बहून् अप्राप्तानेवतान्बाणांश्चिच्छेदतनयस्तव ४२ यतमानस्यपार्थस्यतदद्भुतमिवा
भवत् पार्थंचनिशितैर्बाणैरविध्यत्तनयस्तव ४३ ततःक्रुद्धोरणेपार्थःशरान्संधायकार्मुके प्रेषयामाससमरेस्वर्णपुंखाञ्छिला
शितान् ४४ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः यथाहंसामहाराजतडागंप्राप्यभारत ४५ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपांडवेनम
हात्मना हित्वापार्थंरणेतूर्णंभीष्मस्यरथमाव्रजत् ४६ अगाधेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोऽभवत्तदा प्रतिलभ्यततःसंज्ञांपुत्रस्तव
विशांपते ४७ अवारयत्ततःशूरोभूयएवपराक्रमी शरैःसुनिशितैःपार्थंयथावृत्रंपुरंदरः ४८ निर्बिभेदमहाकायोविव्यथे
नैवचार्जुनः इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच सात्यकिंदंशितंयुद्धेभीष्मायाभ्युद्यतंरणे आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासोवारयामाससंयुगे १
माधवस्तुसुसंक्रुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः आजघानरणेराजन्प्रहसन्निवभारत २ तथैवराक्षसोराजन्माधवंनवभिःशरैः अ
र्दयामासराजेंद्रसंक्रुद्धःशिनिपुंगवं ३ शैनेयःशरसंघंतुप्रेषयामाससंयुगे राक्षसायसुसंक्रुद्धोमाधवंपरवीरहा ४
ततोरक्षोमहाबाहुःसात्यकिंसत्यविक्रमं विव्याधविशिखैस्तीक्ष्णैःसिंहनादंननादच ५ माधवस्तुभृशंविद्धोराक्षसेनरणेत

रा वार्यमाणास्तु ते नैव जहुस्तं तव नारद ६ भगदत्तस्ततः क्रुद्धो माधवं निशितैः शरैः ताडयामास समरे तोत्रैरिव महागजं ७ विहायसा
क्षत्रंपुंद्रैरनेयो रथिनां वरः प्राप्नोति पार्थ विक्षेप शरान्सन्नतपर्वणः ८ तस्य प्राग्ज्योतिषो राजा माधवस्य महद्धनुः चिच्छेद शतधारेण भल्ले
न कृतहस्तवत् ९ अथान्यद्धनुरादाय वेगवत्सर्ववीरहा भगदत्तं रणे क्रुद्धं विव्याध निशितैः शरैः १० सोतिविद्धो महेष्वासः सृक्कणी प
रिसंलिहन् शक्तिं कनकवैडूर्यमायसीं भूषितां दृढां ११ यमदण्डोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे तामापतंतीं सहसा तस्य बाहुबलेरितां
१२ सात्यकिः समरे राजन्द्विधा चिच्छेद सायकैः ततः पपात सहसा महोल्केव हतप्रभा १३ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्तव विशां
पते महता रथवंशेन वारयामास माधवं १४ तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां महारथं दुर्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन्सर्वानुवाच ह १५
तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि न जीवन्प्रतिनिर्याति महतोस्माद्रथव्रजात् १६ तस्मिन्हते हतं मन्ये पाण्डवानां महद्ब
लं तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः १७ शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्याभ्युद्यतं रणे कांबोजराजो बलवान्वारयामास संयुगे
१८ आर्जुनिं नृपतिर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः पुनरेव चतुःषष्ट्या राजन्विव्याध तं नृप १९ सुदक्षिणात्क समरे पुनर्विव्याध पं
चभिः सारथिं चास्य नवभिरिच्छन्भीष्मस्य जीवितं २० तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे यदभ्यधावद्गांगेयं शिखंडी शत्रुकर्शनः

भि०
२९७

२१ विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयंतौ महाचमूं भीष्मं च युधि संरब्धौ विद्रवंतौ महारथौ २२ अश्वत्थामा रणे क्रुद्धः समियाद्रथसत्तम ततः श्वेतहयेनयुद्धं
नपालस्यभारत २३ विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतप यतमानं महेष्वासं रौणमाहवशोभिनं २४ द्रुपदश्च त्रिभिर्बाणैर्विव्याध नि
शितैस्तदा गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरंतौ महाबलौ २५ अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध बहुभिः शरैः विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्मं प्रति समुद्यतौ
२६ तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् यद्द्रौणिसायकान्घोरान्प्रत्यवारयतां युधि २७ सहदेवं तथायांतं कृपः शारद्वतोऽभ्ययात्
यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् २८ कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं महारथं आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मभूषणैः २९ त
स्य माद्रीसुतस्तस्य धनुर्द्विधा चिच्छेद सायकैः अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ३० सोन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनं माद्री
पुत्रं सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ३१ आजघानोरसि क्रुद्ध इच्छन्भीष्मस्य जीवितं तथैव पांडवो राजंश्छारद्वतममर्षणं ३२ आजघा
नोरसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकांक्षया तयोर्युद्धं समभवद्घोररूपं भयावहं ३३ नकुलं तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः विव्याध सायकैः षष्ट्या रक्षन्
भीष्मं महाबलं ३४ नकुलोपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धीमता विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ३५ तत्र तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परं
तौ अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ३६ घटोत्कचं रणे यांतं निघ्नंतं तव वाहिनीं दुर्मुखः समरे प्रायाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ३७ है
डिंबस्तु रणे राजन्दुर्मुखं शत्रुतापनं आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ३८ भीमसेनसुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः षष्ट्या वी

राम०
२९७

ऽनद्न्हेलेविद्याधरगणमहेषि ३९ धृष्टद्युम्नंतथायांतंभीष्मस्यवधकांक्षिणं हार्दिक्योवारयामासरथेनैवमहारथः ४० हार्दिक्यं
पार्षतस्त्वापिविध्वापंचभिरायसैः पुनः पंचाशताशरैस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ४१ अजघ्नानमहाबाहुः पार्षतंतंमहारथं तंचैवपा
र्षतोराजन्हार्दिक्यंनवभिः शरैः ४२ विव्याधनिशितैःस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैरजिह्मगैः तयोःसमभवद्युद्धंभीष्महेतोर्महाहवे ४३
अन्योन्यातिशयेयुक्तंयथावृत्रमहेन्द्रयोः भीमसेनंतथायांतंभीष्मप्रतिमहारथं ४४ भूरिश्रवाभ्ययात्तूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्
सौमदत्तिरथोभीममाजघानस्तनान्तरे ४५ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे उरस्थेनबभौतेनभीमसेनः प्रतापवान् ४६
स्कंदशक्त्यायथाक्रौंचः पुरानृपतिसत्तम तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान् ४७ अन्योन्यस्यरणेक्रुद्धौचिक्षिपाते
नरर्षभौ भीमोभीष्मवधाकांक्षीसौमदत्तिंमहारथं ४८ तथाभीष्मजयेगृध्नुःसौमदत्तिश्चपांडवं कृतप्रतिकृतेयत्तौयोधयामा
सतूरणे ४९ युधिष्ठिरंतुकौंतेयंमहत्यासेनयावृतं भीष्माभिमुखमायांतंभारद्वाजोन्यवारयत् ५० द्रोणस्यरथनिर्घोषंपर्ज
न्यनिनदोपमं श्रुत्वाप्रभद्रकाराजन्समकंपंतमारिष ५१ सासेनामहतीराजन्पांडुपुत्रस्यसंयुगे द्रोणेनवारितायत्तानचचाल
पदात्पदं ५२ चेकितानंरणेयत्तंभीष्मंप्रतिजनेश्वरं चित्रसेनस्तवसुतः क्रुद्धरूपमवारयत् ५३ भीष्महेतोः पराक्रांतश्चित्र
सेनः पराक्रमीचेकितानंपरंशक्त्यायोधयामासभारत ५४ तथैवचेकितानोपिचित्रसेनमवारयत् तद्युद्धमासीत्सुमहत्तयोस्त
त्रसमागमे ५५ अर्जुनोवार्यमाणस्तुबहुशस्तवभारत विमुखीकृत्यपुत्रंतेसेनांतवममर्दह ५६ दुःशासनोपिपरयाशक्त्या

पार्थमवारयत् कथं भीष्मेनेनो हन्याद् इति निश्चित्य भारत १७ सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी लोड्यते रथिभिः श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत १८ इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः समादाय महच्चापं मत्तवारणवारणं १
विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीं पृतनां पाण्डवेयानां गाहमानो महाबलः २ निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वीक्ष्य वीर्यवान्
प्रतपन्तमनीकानि द्रोणः पुत्रमभाषत ३ अयं हि दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ४
उत्पतन्ति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव च योगमस्त्राणि नेच्छन्ति क्रूरं मे वर्तते मतिः ५ दिक्ष्वशान्तानि घोराणि व्याहरन्ति मृगद्विजाः
नीचैर्गृध्रा निलीयन्ते भारतानां चमूं प्रति ६ नष्टप्रभ इवादित्यः सर्वतो लोहिता दिशः रसते व्यथते भूमिः कम्पतीव च सर्वशः
७ कङ्काः गृध्रा बलाकाश्च व्याहरन्ति मुहुर्मुहुः शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयन्त्यो महद्भयम् ८ पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमण्डलात् सकबन्धश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठति ९ परिवेषस्तथा घोरश्चन्द्रभास्करयोरभूत् वेदयानो भयं घोरं राज्ञां देहावकर्तनं १० देवतायतनस्थाश्च कौरवेन्द्रस्य देवताः कम्पन्ते च हसन्ते च नृत्यन्ति च रुदन्ति च ११ अपसव्यं ग्रहाश्चक्रुरलक्षणं दिवाकरं अवाक्शिराश्च भगवानुपातिष्ठत चन्द्रमाः १२ वपूंषि च नरेन्द्राणां विगतानीव लक्षये धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु न च भ्राजन्ति दंशिताः १३ सेनयोरुभयोश्चापि समन्ताच्छ्रूयते महान् पाञ्चजन्यस्य निर्घोषो गाण्डीवस्य च निःस्वनः १४ ध्रुवमास्थाय बीभत्सुरुत्तमास्त्राणि संयुगे अपास्यान्यान् रणे योधानभ्येष्यति पितामहं १५ हृष्यन्ति रोमकूपाणि सीदतीव च मे मनः चिन्तयित्वा

महाबाहो भीष्मार्जुनसमागमं १६ तं चेद्धनिकृतप्रज्ञं पांचाल्यः पापचेतसं पुरस्कृत्य रणे पार्थो भीष्मस्यायोधनं गतः १७
अब्रवीच्च पुरा भीष्मो नाहं हन्यां शिखंडिनं स्त्री ह्येषा विहिता धात्रा दैवाच्च स पुनः पुमान् १८ अमंगल्यध्वजश्चैव याज्ञसेनि
महाबलः न चामंगलिके तस्मिन्प्रहरेयं आपगासुतः १९ एतद्धि चिंतयानस्य प्रज्ञा सीदति मे भृशं अभ्युद्यतो रणे क्रुद्धः कुरुवृ
द्धस्तु पाण्डवान् २० युधिष्ठिरस्य च क्रोधो भीष्मस्यार्जुनसंगतः मम चात्र समारंभः प्रजानामशिवं ध्रुवं २१ मनस्वी बलवाञ्छूरः कृ
तास्त्रो लघुविक्रमः हरत्यतीव दृढेषुश्च निमित्तज्ञश्च पाण्डवः २२ अजेयः समरे चापि देवैरपि सवासवैः बलवान्बुद्धिमांश्चैव
जितक्लेशो युधांवरः २३ विजयी च रणे नित्यं भैरवास्त्रश्च पाण्डवः तस्य मार्गं परिहरन्द्रुतं गच्छ यतव्रत २४ पश्यैतत्त्वं महाघो
रं संयुगे वैशसं महत् हेमचित्राणि शूराणां महान्ति च शुभानि च २५ कवचान्यवदीर्यन्ते शरैः सन्नतपर्वभिः छिद्यन्ते च ध्व
जाग्राणि तोमराणश्च धनूंषि च २६ प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शक्त्यश्च कनकोज्ज्वलाः वैजयन्त्यश्च नागानां संक्रुद्धेन किरीटि
ना २७ नायं संरक्षितुं कालः प्राणान्पुत्रोपजीविभिः याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य यशसे विजयाय च २८ रथनागहयावर्तां महा
घोरां सुदुर्गमां रथेन संग्रामनदीं तरत्येष कपिध्वजः २९ ब्रह्मण्यता दमो दानं तपश्च चरितं महत् इहैव दृश्यते [illegible] भ्राता
यस्य धनंजयः ३० भीमसेनश्च बलवान्माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ वासुदेवश्च वार्ष्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः ३१ तस्यैष
मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः तपोदग्धशरीरस्य कोपो दहति भारतीं ३२ एष संदृश्यते पार्थो वासुदेवव्यपाश्रयः दारय

पार्थे

स्सर्वसैन्यानिधार्तराष्ट्राणिसर्वशः ३३ एतद्दृष्ट्वाकृतेसैन्यंक्षोभ्यमाणंकिरीटिना महोर्मिनद्धंसुमहत्तिमिनेवसमाकुलं
३४ हाहाकिलकिलाशब्दाः श्रूयन्तेचचमूमुखे याहिपाञ्चालदायादमहेष्वासेयुधिष्ठिरे ३५ दुर्गमेतत्तरंराज्ञोव्यूहस्यामि
तौजसः समुद्रकुक्षिप्रतिमंसर्वतोतिरथैः स्थितैः ३६ सात्यकिश्चाभिमन्युश्चधृष्टकेतुर्महावृकोदरो पर्यरक्षन्तराजानं
यमौचमनुजेश्वरं ३७ उपेन्द्रसदृशःश्यामोमहाशालइवोद्गतः एवंगच्छत्वनीकाग्रेद्वितीयइवफाल्गुनः ३८ उत्तमास्त्रा
णिचाधत्स्वगृहीत्वाचमहद्धनुः पार्षतंयाहिराजानंयुष्मस्चवृकोदरं ३९ कोहिनेच्छतियंपुत्रंजीवितंशाश्वतीः समाः
क्षत्रधर्मंतुसंप्रेक्ष्यततस्त्वांनियुनज्म्यहं ४० एवंचातिरथोभीष्माद्दह्यतेवैमहाचमूं युद्धेषुसदृशस्तातयमस्यवरुणस्य
च ४१ इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच भगदत्तः कृपः शल्यः कृतवर्मातथैव च विन्दानुविन्दावावंत्यौसैंधवश्चजयद्रथः
१ चित्रसेनोविकर्णश्चतथादुर्मर्षणादयः दशैतेतावकायोधाभीमसेनमयोधयन् २ महत्यासेनयायुक्तानानादेशस
मुत्थया भीष्मस्यसमरेराजन्प्रार्थयानामहद्यशः ३ शल्यस्तुनवभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् कृतवर्मात्रिभिर्बाणैर्भी
मसेनमताडयत् ४ कृतवर्मात्रिभिर्बाणैः कृपश्चनवभिः शरैः चित्रसेनोविकर्णश्चभगदत्तश्चमारिष ५ दशभिर्दशभिर्बा
णैर्भीमसेनमताडयत् सैंधवश्चत्रिभिर्बाणैर्भीमसेनमताडयत् ६ विन्दानुविन्दावावंत्यौपंचभिः पंचभिःशरैः दुर्मर्षणस्तुविं
शत्यापाण्डवंनिशितैः शरैः ७ सतान्सर्वान्महाराजराजमानान्पृथक्पृथक् प्रवीरान्सर्वलोकस्यधार्तराष्ट्रान्महारथान् ८
जघानसमरेवीरः पाण्डवः परवीरहा ॥ ॥

ना२

च १

हा सप्तभिः शल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः ९ कृपस्य सशरं चापं मध्ये चिच्छेद भारत अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ११
विकर्णं दशभिर्बाणैः पंचभिश्च जयद्रथं विद्धाभीमानदहृष्टः सैंधवं पुनरंतरात्रिभिः १२ अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः भीमं विव्याध संरब्धो
दशभिर्निशितैः शरैः १३ सविद्धो दशभिर्बाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपः ततः क्रुद्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् १४ गौतमं ताडयामास शरै
र्बहुभिराहवे सैंधवस्य तथाश्वांश्च सारथिं च त्रिभिः शरैः १५ प्राहिणोन्मृत्युलोकाय कालांतकसमद्युतिः हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लु
त्य महारथः १६ शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वाभ्यां चिच्छेद मारिष १७ भल्लाभ्यां भरतश्रेष्ठ सैंधव
स्य महात्मनः सच्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः १८ चित्रसेनरथं राजन्नारुरोह त्वरान्वितः अत्यद्भुतं रणे कर्म कृतवां
स्तत्र पाण्डवः १९ महारथाञ्छरैर्विद्ध्वा वारयित्वा च मारिष विरथं सैंधवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः २० तदा न ममृषे शल्यो भीम
सेनस्य विक्रमं स संधाय शरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्ज्जितान् २१ भीमं विव्याध समरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् कृपश्च कृतवर्मा च
भगदत्तश्च वीर्यवान् २२ विंदानुविंदावावंत्यौ चित्रसेनश्च संयुगे दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिंधुराजश्च वीर्यवान् २३ भीमं ते विव्य
धुस्तूर्णं शल्यहेतोररिंदमाः स च तान्प्रतिविव्याध पंचभिः पंचभिः शरैः २४ शल्यं विव्याध सप्तत्या पुनश्च दशभिः शरैः तं शल्यो नवभि
र्भित्वा पुनर्विव्याध पंचभिः २५ सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् २६ मद्रा

भी ४

मि०
३००

जंत्रिभिर्वीरोर्वीद्धोरुरसि चार्पयत तं यतमानं महेष्वासास्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः २७ ताडयामासुः समरे सिंहवद्विननादच ते हि यत्ता महेष्वासाः पांडवं युद्धकोविदं २८ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठाग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् सोतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे २९ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः स तु क्रोधसमाविष्टः पांडवानां महारथः ३० महेष्वासं त्रिभिर्वाणैर्भृशं विव्याध महायशाः प्राग्ज्योतिषं शतैराजौ राजन् विव्याध सायकैः ३१ ततस्तु सशरं चापं सात्वतस्य महात्मनः क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन चिछेद कृतहस्तवत् ३२ तथान्यद्धनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरं आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतपः ३३ भीमस्तु समरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ३४ द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन् रथान् तेपि तं समरे राजन् विव्यधुर्निशितैः शरैः ३५ स तथा पीड्यमानोपि सर्वशस्त्रैर्महारथैः मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान् विचचार गतव्यथः ३६ ते चापि रथिनां श्रेष्ठा भीमाय निशितान् शरान् प्रेषयामासुरव्यग्राः शतशोथ सहस्रशः ३७ तस्य शक्तिं महावेगां भगदत्तो महासुरः चिक्षेप समरे वीरः स्वर्णदंडां महामते ३८ तोमरं सैंधवो राजा पट्टिशं च महाभुजः शतघ्नीं च कृपो राजन् शरं शल्यश्च संयुगे ३९ अथेतरे महेष्वासाः पंच पंच शिलीमुखान् भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ४० तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रेणानिलात्मजः पट्टिशं च त्रिभिर्वाणैश्चिछेद तिलकांडवत् ४१ स बिभेद शतघ्नीं च नवभिः कंकपत्रिभिः मद्रराजप्रयुक्तं च शरं छित्वा महारथः ४२ शक्तिं चिछेद

म मद्रेश्वरं ३

राम०
३००

भि

सहसा भगदत्तेरितां रणे तथेतरां छादयन्घोरां छौः सन्नतपर्वभिः ४३ भीमसेनो रणश्लाघी त्रिधैकैकं समाछिनत तांश्च
सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथं
४४ निघ्नंतं समरे शत्रून्योधयानं च सायकैः तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पांडवौ ४५ नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः
पुरुषर्षभाः अथार्जुनो रणे भीमं योधयंतं महारथान ४६ भीष्मस्य निधनाकांक्षी पुरस्कृत्य शिखंडिनं आस
सादरणे वीरांस्तावकान्दश भारत ४७ ये स्म भीमं रणे राजन्योधयंतो व्यवस्थिताः बीभत्सुस्तानथाविध्यद्भीमस्य
प्रियकाम्यया ४८ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चाभयोः ४९
सुशर्मन्गच्छ शीघ्रं त्वं बलौघैः परिवारितः जहि पांडुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ५० तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्त्तः
प्रस्थलाधिपः अभिद्रुत्य रणे भीममर्जुनं चैव धन्विनौ ५१ रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयत ततः प्रववृते
युद्धमर्जुनस्य परैः सह ५२ इति महाभारते भीष्मपर्वणि संजय उवाच अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथं
छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः १ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत प्राग्ज्योतिषं च समरे सैंध
वं च जयद्रथं २ चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च दुर्मर्षणं च राजेंद्र आवंत्यौ च महारथौ ३ एकैकं त्रि
भिरानर्छत्कंकबर्हिणवाजितैः शरैरतिरथो युद्धे पीडयान्वाहिनीं तव ४ जयद्रथो रणे पार्थं विध्वा भरत सायकैः

भीमंविव्याधतरसाचित्रसेनरथेस्थितः ५ शल्यश्चसमरेजिष्णुंकृपश्चरथिनांवरः विव्याधतेमहाराजबहुधाममर्म
भेदिभिः ६ चित्रसेनादयश्चैवपुत्रास्तवविशांपते पंचभिःपंचभिस्तूर्णंसंयुगेनिशितैःशरैः ७ आजघ्नुरर्जुनंसंख्येभी
मसेनंचमारिष तौतत्ररथिनांश्रेष्ठौकौंतेयौभरतर्षभौ ८ अपीडयेतांसमरेत्रिगर्त्तानांमहद्बलं सुशर्मापिरणेपा
र्थंशरैर्नवभिराशुगैः ९ ननादबलवान्नादंत्रासयानोमहद्बलं अन्येचरथिनःशूराभीमसेनधनंजयौ १० विव्य
धुर्निशितैर्बाणैरुक्मपुंखैरजिह्मगैः तेषांचरथिनांमध्येकौंतेयौभरतर्षभौ ११ क्रीडमानौरथोदारौचित्ररूपौव्य
दृश्यतां आमिषेप्सूगवांमध्येसिंहाविवमदोत्कटौ १२ छित्वाधनूंषिशूराणांशरांश्चबहुधारणे पातयामासतुर्वी
रौशिरांसिशतशोभृशं १३ रथाश्चबहवोभग्नाहयाश्चशतशोहताः गजाश्चसगजारोहाःपेतुरुर्व्यांमहाहवे १४
रथिनःसादिनश्चापितत्रतत्रनिसूदिताः दृश्यंतेबहवोराजन्वेपमानाःसमंततः १५ हतैर्गजपदात्योघैर्वाजिभि
श्चनिसूदितैः रथैश्चबहुधाभग्नैःसमास्तीर्यतमेदिनी १६ छत्रैश्चबहुधाछिन्नैर्ध्वजैश्चविनिपातितैः अंकुशै
रपविद्धैश्चपरिस्तोमैश्चभारत १७ केयूरैरंगदैर्हारैरांकवैर्मृदितैस्तथा उष्णीषैश्चर्ष्टिभिश्चैवचामरव्यजनैरपि १८
तत्रतत्रापविद्धैश्चबाहुभिश्चंदनोक्षितैः ऊरुभिश्चनरेंद्राणांसमास्तीर्यतमेदिनी १९ तत्राद्भुतमपश्यामरणेपा
र्थस्यविक्रमं शरैःसंवार्यतान्वीरान्जघानमहाबलः २० पुत्रस्तुतवतंदृष्ट्वाभीमार्जुनपराक्रमं गांगेयस्यर

पार्थ्या समुपजग्मे महाबलः २१ कृपश्च कृतवर्मा च सैंधवश्च जयद्रथः विंदानुविंदावावंत्यौ राजा हि संयुगं तदा २२ ततो भी
मो महेष्वासः फाल्गुनश्च महारथः कौरवाणां चमूं घोरां भृशं द्रुद्रुवतू रणे २३ ततो बर्हिणवाजीनामयुतान्यर्बुदानि च धनंजयर
थं तूर्णं पातयंति स्म भूमिपाः २४ ततस्तान्शरजालेन संनिवार्य महारथान् पार्थः समंतात्समरे प्रेषयामास मृत्यवे २५ श
ल्यस्तु समरे जिष्णुं क्रीडन्निव महारथः आजघानोरसि क्रुद्धो भल्लैः सन्नतपर्वभिः २६ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावापं
च पंचभिः अथ पत्रैः सायकैस्तीक्ष्णैर्भृशं विव्याध मर्मणि २७ अथान्यद्धनुरादाय समरे भारसाधनं मद्रेश्वरो रणे जिष्णुं ता
डयामास रोषितः २८ त्रिभिः शरैर्महाराज वासुदेवं च पंचभिः भीमसेनं च नवभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् २९ ततो द्रोणो म
हाराज मागधश्च महारथः दुर्योधनसमादिष्टौ तं देशमुपजग्मतुः ३० यत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पांडवः कौरव्यस्य महासेनां जघ्
नतुः सुमहारथौ ३१ जयत्सेनस्तु समरे भीमं भीमायुधं युधि विव्याध निशितैर्बाणैरष्टाभिर्भरतर्षभ ३२ तं भीमो दशभिर्विध्वा पुनर्विव्याध
पंचभिः सारथिं चास्य भल्लेन रथनीडादपातयत् ३३ उद्भ्रांतैस्तुरगैः सोऽपद्रवमाणः समंततः मागधापक्रमो राजा सर्वसैन्यस्य प
श्यतः ३४ द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमुखैः विव्याध बाणैर्निशितैः पंचषष्टिभिरायसैः ३५ तं भीमः समरश्लाघी गु
रुं पितृसमं रणे विव्याध पंचभिर्भल्लैस्तथा षष्ट्या च भारत ३६ अर्जुनस्तु सुशर्माणं विध्वा बहुभिरायसैः व्यधमत्तस्य तत्सैन्यं महा
भ्राणि यथानिलः ३७ ततो भीष्मश्च राजा च कौशल्यश्च बृहद्बलः समवर्तंत संक्रुद्धा भीमसेनधनंजयौ ३८ तथैव पां

तथैव हस्तावापन

उवाःसराजेंद्रधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः अभिद्रवत्तगांगेयंभीष्मंयादितानुमिवांतकं ३९ शिखंडीतुसमासाद्यभारतानांपितामहं अभि
द्रवतसंहृष्टोभयंत्यक्त्वामहारथात ४० युधिष्ठिरमुखाःपार्थाःपुरस्कृत्यशिखंडिनं अयोधयंत्रणेभीष्मंसहिताःसर्वसृंज
यैः ४१ तथैवतावकाःसर्वेपुरस्कृत्ययतव्रतम शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयुगे ४२ ततःप्रववृतेयुद्धंकौरवा
णांभयावहं तत्रपांडुसुतैःसार्द्धंभीष्मस्यविजयंप्रति ४३ तावकानांजयेभीष्मोग्लहआसीद्विशांपते तत्रहिद्यूतमासी
त्कविजयायेतरायवा ४३ धृष्टद्युम्नस्तुराजेंद्रसर्वसैन्यान्यचोदयत अभिद्रवतगांगेयंमाभैष्टरथसत्तमाः ४४ से
नापतिवचःश्रुत्वापांडवानांवरूथिनी भीष्मंसमभ्ययात्तूर्णंप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे ४५ भीष्मोपिरथिनांश्रेष्ठः
प्रतिजग्राहतांचमूं आपतंतींमहाराजवेलामिवमहोदधिः ४६ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि धृतराष्ट्रउवाच क
थंशांतनवोभीष्मोदशमेहनिसंजय अयुध्यतमहावीर्यैःपांडवैःसहसृंजयैः १ कुरवश्चकथंयुद्धेपांडवान्प्रत्यवारयन
आचक्ष्वमेमहायुद्धंभीष्मस्याहवशोभिनः २ संजयउवाच कुरवःपांडवैःसार्द्धंयथायुध्यंतभारत यथाचतदभूद्युद्धंतत्तु
वक्ष्यामिसांप्रतं ३ गमिताःपरलोकायपरमास्त्रैःकिरीटिनः अहन्यहनिसंक्रुद्धास्तावकानांमहारथाः ४ यथा
प्रतिज्ञंकौरव्यःसचापिसमितिंजयः पार्थानामकरोद्भीष्मःसततंसमितिक्षयं ५ कुरुभिःसहितंभीष्मंयुध्यमानंपरंतप
अर्जुनंचसपांचाल्यंसंशयोविजयेभवत ६ दशमेहनितस्मिंस्तुभीष्मार्जुनसमागमे अवर्त्तत ॥ ॥ ॥

कुल्लानि २

महारौद्रः सततं समितिक्षयः ७ तस्मिन्नयुतशो राजन्नक्षयशस्त्रपरंतपः भीष्मः शांतनवो योधान्ह्याघानपरमास्त्रवि
त् ८ येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि पार्थिव ते हतास्तत्र भीष्मेण शूराः सर्वे निवर्त्तिनः ९ दशाहानि ततस्त
प्त्वा भीष्मः पांडववाहिनीं निरविद्यत धर्मात्मा जीवितेन परंतप १० स क्षिप्रं वधमन्विच्छन्नात्मनोभिमुखो रणे
न हन्यां मानवश्रेष्ठान्संग्रामे सुबहूनिति ११ चिंतयित्वा महाबाहुः पिता देवव्रतस्तव अभ्यासस्थं महाराज
पांडवं वाक्यमब्रवीत् १२ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद शृणुष्व वचनं तात ध[illegible]
र्म्यं स्वर्ग्यं च जल्पतः १३ निर्विण्णोस्मि भृशं तात देहेनानेन भारत घ्नतश्च मे गतः कालः सुबहून्प्राणिनो रणे
१४ तस्मात्पार्थं पुरोधाय पांचालान्सृंजयांस्तथा मद्वधे क्रियतां यत्नो मम चेदिच्छसि प्रियं १५ तस्य तन्मतमाज्ञा
य पांडवः सत्यदर्शनः भीष्मं प्रतिययौ राजा संग्रामे सृंजयैः सह १६ धृष्टद्युम्नस्ततो राजन्पांडवश्च युधिष्ठिरः
श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामासतुर्बलं १७ अभिद्रवध्वं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे रक्षिताः सत्यसंधेन जि
ष्णुना रिपुजिष्णुना १८ अयं चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवं १९
न वो भीष्माद्भयं किंचिदस्त्यद्य युधि सृंजयाः ध्रुवं भीष्मं विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखंडिनं २० ते तथा समयं कृत्वा द
शमेहनि पांडवाः ब्रह्मलोकपरा भूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः २१ शिखंडिनं पुरस्कृत्य पांडवं च धनंजयं भीष्म

सपातनेयत्तेपरमंतेसमास्थिताः २१ ततस्तवसुतादिष्टानानाजनपदेश्वराः द्रोणेनसहपुत्रेणसहसेनोमहा
बलः २३ दुःशासनस्त्वबलवान्सहसर्वैःसहोदरैः भीष्मंसमरमध्यस्थंपालयांचक्रिरेतदा २४ ततस्तेतावकाः
शूराः पुरस्कृत्यमहाव्रतं शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंतिस्मसंयुगे २५ चेदिभिस्तुसपांचालैःसहितोवानरध्वजः य
योशांतनवंभीष्मंपुरस्कृत्यशिखंडिनं २६ द्रोणपुत्रंशिनेर्नप्ताधृष्टकेतुस्तुकौरवं अभिमन्युःसहामात्योदुर्य्योधनम
योधयत् २७ विराटस्तुमहानीकःसहसेनोजयद्रथं वार्द्धक्षत्रिंततःकदायादमाससादपरंतप २८ मद्रराजंमहेष्वा
संसहसैन्यंयुधिष्ठिरः भीमसेनोभिगुप्तस्तुनागानीकमुपाद्रवत् २९ अप्रधृष्यमनावीर्य्यंसर्वशस्त्रभृतांवरं
द्रोणिंप्रतिययौमत्तःपांचाल्यःसहसोदरैः ३० कर्णिकारध्वजंचैवसिंहकेतुररिंदमः प्रत्युज्जगामसौभद्रंराज
पुत्रोबृहद्बलः ३१ शिखंडिनंपुरस्तात्तुपांडवंचधनंजयं राजभिःसमरेपार्थमभिपेतुर्जिघांसवः ३२ त
स्मिन्नतिमहाभीमसेनयोर्वैपराक्रमे संप्रधावत्स्वनीकेषुमेदिनीसमकंपत ३३ तान्यनीकान्यनीकेषुसमस
ज्जंतभारत तावकानांपरेषांचदृष्ट्वाशांतनवंरणे ३४ ततस्तेषांप्रयततामन्योन्यमभिधावतां प्रादुरासीन्महाश
ब्दोदिक्षुसर्वासुभारत ३५ शंखदुंदुभिघोषैश्चवारणानांचबृंहितैः सिंहनादैश्चसैन्यानांदारुणःसमपद्यत ३६
साचसर्वनरेंद्राणांचंद्रार्कसदृशीप्रभा वीरांगदकिरीटेषुनिःप्रभासमपद्यत ३७ रजोमेघाःसमुत्तस्थुःशस्त्रविद्यु
न्दिराहताः धनुषांचापिनिर्घोषोदारुणःसमपद्यत ३८ वाणशंखप्रणादाश्चभेरीणांचमहास्वनाः रथघोषश्च

संजज्ञेसेनयोरुभयोरपि ३९ पाशशक्त्यृष्टिसंघैश्च वाणौघैश्च समाकुलं निःप्रकाशमिवाकाशं सेनयोः समपद्यत ॥
४० अन्योन्यं स्पर्धिनः पूर्वं विजिगीषूणां महाहवे कुंजराः कुंजरा राजन्पदाताश्च पदातयः ४१ तत्रासीत्सुमहद्युद्धं कुरूणां पां
डवैः सह भीष्महेतोर्नरव्याघ्र श्येनयोरामिषेयथा ४२ तयोः समागमो घोरो बभूव युधि संगतः अन्योन्यस्य वधार्थाय
जिगीषूणां महाहवे ४३ इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच अभिमन्युर्महाराज तव पुत्रमयोधयत् महत्या सेनया युक्तो
भीष्महेतोः पराक्रमी १ दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः आजघानोरसि क्रुद्धः पुनश्चैनं त्रिभिः शरैः २ तस्य
शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरां स्वसामिव प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ३ तामापतन्तीं सहसा घोररूपां विशांप
ते द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ४ तां शक्तिं पतितां दृष्ट्वा कार्ष्णिः परमकोपनः दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वो
रुरसि चार्पयत् ५ पुनश्चैनं शरैर्घोरैराजघान स्तनान्तरे दशभिर्भरतश्रेष्ठ भरतानां महारथः ६ तद्युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं
च भारत ईक्षितृप्रीतिजननं सर्वपार्थिवपूजितं ७ भीष्मस्य निधनार्थाय पार्थस्य विजयाय च युयुधाते रणे वीरौ सौभद्रकुरु
पुंगवौ ८ सात्यकिं रभसं युद्धे द्रौणिर्ब्राह्मणपुंगवः आजघानोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतपः ९ शैनेयोपि गुरोः पुत्रं सर्व
मर्मसु भारत अताडयदमेयात्मा नवभिः कंकवाजितैः १० अश्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभिः शरैः त्रिंशता च पुनस्तूर्णं
बाह्वोरुरसि चार्पयत् ११ वहुधा दारपांचक्रे महेष्वासं महारथः तं पैवपौरवं युद्धे धृष्टकेतुर्महारथः १२ त्रिंशतानि

शितैर्बाणैर्विव्याधाशुमहाभुजः पौरवस्तु धनुश्छित्वा धृष्टकेतोर्महारथः १३ ननादबलवन्नादंविव्याधचशितैःश
रैः सोन्यत्कार्मुकमादायपौरवंनिशितैःशरैः १४ आजघानमहाराजत्रिसप्तत्याशिलीमुखैः तौतुतत्रमहेष्वासौम
हामात्रौमहारथौ १५ महताशरवर्षेणपरस्परमविध्यतां अन्योन्यस्यधनुश्छित्वाहयान्हत्वाचभारत १६ विर
थावसियुद्धायसमीयतुरमर्षणौ आर्षभेचर्मणीचित्रेशतचंद्रपरिष्कृते १७ तारकाशतचित्रेचनिस्त्रिं
शौसुमहाप्रभौ प्रगृह्यविमलौराजंस्तावन्योन्यमभिद्रुतौ १८ वासितासंगमेयत्तौसिंहाविवमहावने मण्डला
निविचित्राणिगतप्रत्यागतानिच १९ चेरतुर्दर्शयन्तौचप्रार्थयन्तौपरस्परं पौरवोधृष्टकेतुंतुशंखदेशेमहासिना
२० ताडयामाससंक्रुद्धस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत चेदिराजोपिसमरेपौरवंपुरुषर्षभं २१ आजघानशिताग्रेण
जत्रुदेशेमहासिना तावन्योन्यंमहाराजसमासाद्यमहाहवे २२ अन्योन्यवेगाभिहतौनिपेततुररिंदमौ ततःस्वर
थमारोप्यपौरवंतनयस्तव २३ जयत्सेनोरथेनाजावपोवाहरणाजिरात धृष्टकेतुंतुसमरेमाद्रीपुत्रःप्रतापवान
२४ अपोवाहरणेक्रुद्धः सहदेवःपराक्रमी चित्रसेनःसुशर्माणंविध्वाबहुभिरायसैः २५ पुनर्विव्याधतंषष्ट्या
पुनश्चनवभिः शरैःसुशर्मातुरणेक्रुद्धस्तवपुत्रंविशांपते २६ दशभिर्दशभिश्चैवविव्याधनिशितैःशरैः चित्रसे
नश्चतंराजंस्त्रिंशतानतपर्वभिः २७ आजघानरणेक्रुद्धःसचतंप्रत्यविध्यत भीष्मस्यसमरेराजन्यशोमानंच

वर्षयत २८ सौभद्रोराजपुत्रंतुबृहद्बलमयोधयत् पार्थहेतोःपराक्रांतोभीष्मस्यायोधनंप्रति २९ आर्जुनिंको
शलेंद्रस्तुविध्वापंचभिरायसैः पुनर्विव्याधविंशत्याशरैःसन्नतपर्वभिः ३० सौभद्रःकौशलेंद्रंतुविव्याधाष्टभिरायसैः ना
कंपयतसंग्रामेविव्याधचपुनःशरैः ३१ कौशल्यस्यधनुश्चापिपुनश्चिच्छेदफाल्गुनिः आजघ्नानशरैश्चापित्रिंशताकं
कपत्रिभिः ३२ सोन्यत्कार्मुकमादायराजपुत्रोबृहद्बलः फाल्गुनिंसमरेक्रुद्धोविव्याधबहुभिःशरैः ३३ तयोर्युद्धंस
मभवद्भीष्महेतोःपरंतप संरब्धयोर्महाराजसमरेचित्रयोधिनोः ३४ यथादेवासुरेयुद्धेबलिवासवयोरभूत् भी
मसेनोरथानीकंयोधयन्बहुशोभत ३५ यथाशक्रोवज्रपाणिर्दारयन्पर्वतोत्तमान् तेवध्यमानाभीमेनमातंगागि
रिसन्निभाः ३६ निपेतुरुर्व्यांसहितानादयंतोवसुंधरां गिरिमात्राहितेनागाभिन्नांजनचयोपमाः ३७ विरेजुर्वसुधां
प्राप्ताविकीर्णाइवपर्वताः युधिष्ठिरोमहेष्वासोमद्रराजानमाहवे ३८ महत्यासेनयागुप्तंपीडयामाससंगते मद्रे
श्वरश्चसमरेधर्मपुत्रंमहारथं ३९ पीडयामाससंरब्धोभीष्महेतोःपराक्रमी विराटंसैंधवोराजाविद्ध्वासन्नतपर्वभिः ४०
नवभिःसायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशतापुनरार्पयत् विराटश्चमहाराजसैंधवंवाहिनीपतिः ४१ त्रिंशद्भिर्निशितैर्वाणैराज
घानस्तनांतरे चित्रकार्मुकनिस्त्रिंशौचित्रवर्मायुधध्वजौ ४२ रेजतुश्चित्ररूपौतौसंग्रामेमत्स्यसैंधवौ द्रोणःपंचा
लपुत्रेणसमागम्यमहारणे ४३ महासमुदयंचक्रेशरैःसन्नतपर्वभिः ततोद्रोणोमहाराजपार्षतस्यमहद्धनुः ४४
छित्वापंचाशतेषूणांपार्षतंसमविध्यत सोन्यत्कार्मुकमादायपार्षतःपरवीरहा ४५ द्रोणस्यमिषतोयुद्धेप्रेषया

मासमायकान् तांछरांछरघातेनचिछेदसमहायशः ४६ द्रोणोद्रुपदपुत्रायप्राहिणोत्सं चसायकान् ततःक्रुद्धोमहारा
जपार्षतःपरवीरहा ४७ द्रोणायाचिक्षेपगदांयमदंडोपमांरणे तामापतंतींसहसाहेमपट्टविभूषितां ४८ शरैःपंचाश
ताद्रोणोवारयामाससंयुगे साछिन्नाबहुधाराजन्द्रोणचापच्युतैःशरैः ४९ चूर्णीकृताविशीर्यंतीपपातवसुधातले
गदांविनिहतांदृष्ट्वापार्षतःशत्रुतापनः ५० द्रोणायशक्तिंचिक्षेपसर्वपारशवींशुभां तांद्रोणोनवभिर्बाणैश्चिछेदयुधि
भारत ५१ पार्षतंचमहेष्वासंपीडयामाससंयुगे एवमेतन्महायुद्धंद्रोणपार्षतयोरभूत् ५२ भीष्मंप्रतिमहाराजघोर
रूपंभयानकं अर्जुनःप्राप्यगांगेयंपीडयन्निशितैःशरैः ५३ अभ्यद्रवतसंमत्तोवनेमत्तमिवद्विपं प्रत्युद्ययौचतंरा
जाभगदत्तःप्रतापवान् ५४ त्रिधाभिन्नेननागेनमदांधेनमहाबलः तमापतंतंसहसामहेंद्रगजसन्निभं ५५ परंयत्नं
समास्थायबीभत्सुःप्रत्यपद्यत ततोगजगतोराजाभगदत्तःप्रतापवान् ५६ अर्जुनंशरवर्षेणवारयामाससंयुगे अ
र्जुनस्तुततोनागमायांतंरजतोपमैः ५७ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यतमहारणे शिखंडिनंचकौंतेययाहियाही
त्यचोदयत् ५८ भीष्मंप्रतिमहाराजजह्येनमितिचाब्रवीत् प्राग्ज्योतिषस्ततोहित्वापांडवंपांडुपूर्वज ५९ प्रययौ
त्वरितोराजन्द्रुपदस्यरथंप्रति ततोर्जुनोमहाराजभीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतं ६० शिखंडिनंपुरस्कृत्यततोयुद्धमवर्तत ततस्ते
तावकाःशूराःपांडवंरभसंयुधि ६१ समभ्यधावन्क्रोशंतस्तदद्भुतमिवाभवत् नानाविधान्यनीकानिपुत्राणांतेजना
धिप ६२ अर्जुनोव्यधमत्कालेदिवीवाभ्राणिमारुतः शिखंडीतुसमासाद्यभरतानांपितामहं ६३ इषुभिस्तूर्णमव्य

ग्रोवहुभिःसममाचिनोत् रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ६४ शरसंघमहाज्वलः क्षत्रियान्समरेदहत् यथाग्निः॥
सुमहानिद्धः कक्षेचरतिसानिलः ६५ तथाजज्वालभीष्मोपिदिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् सोमकांश्चरणेभीष्मोजघ्नेपार्थपदानुगान्
६६ न्यवारयतततस्तैन्यंपांडवस्यमहारथः सुवर्णपुंखैरिषुभिःशितैःसन्नतपर्वभिः ६७ नादयन्सदिशोभीष्मः प्रदिशश्चमहा
हवे पातयन्रथिनोराजन्हयांश्चसहसादिभिः ६८ मुंडतालवनानीवचकारसरथव्रजान् निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गग
जान्वाजिनश्चसंयुगे ६९ चकारसमरेभीष्मः सर्वशस्त्रभृतांवरः तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्ज्जितमिवाशनेः ७० निशम्य
सर्वतोराजन्समकंपंतसैनिकाः अमोघान्यपतन्बाणाः पितुस्तेमनुजेश्वर ७१ नासज्जंतशरीरेषुभीष्मचापच्युताःशराः निर्मनुष्या
न्रथान्राजन्सुयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ७२ वातायमानानद्राक्षंह्रियमाणान्विशांपते चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश ७३
महारथाःसमाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः अपरावर्त्तिनःशूराःसुवर्णविकृतध्वजाः ७४ संग्रामेभीष्ममासाद्यसवाजिरथकुं
जराः जग्मुस्तेपरलोकायव्यादितास्यमिवांतकं ७५ नतत्रासीद्रणेराजन्सोमकानांमहारथः यःसंप्राप्यरणेभीष्मंजीविते
स्ममनोदधे ७६ तांश्चसर्वान्रणेयोधान्प्रेतराजपुरंप्रति नीतानमन्यंतजनादृष्ट्वाभीष्मस्यविक्रमं ७७ नकश्चिदेनंसमरेप्रत्युद्या
तिमहारथः ऋतेपांडुसुतंवीरंश्वेताश्वंकृष्णसारथिं ७८ शिखंडिनंचसमरेपांचाल्यममितौजसं इतिभीष्मपर्वणि॥ ॥संज
यउवाच शिखंडीतुरणेभीष्ममासाद्यपुरुषर्षभं दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघानस्तनांतरे १ शिखंडिनंतुगांगेयः क्रोधदीप्तेन

चक्षुषा संप्रेक्ष्य तं क्रोधान्निर्दहन्निव भारत २ स्मीत्वं तस्य समरे राजन्सर्वलोकस्य पश्यतः नाजघान रणे भीष्मः स च तेनावबु
द्धवान् ३ अर्जुनस्तु महाराज शिखंडिनमभाषत अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहं ४ किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं पि
तामहं न ह्यन्यमनुपश्यामि कंचिद्यो धिष्ठिरे बले ५ यः शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे स ते तं पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद् ब्रवी
मि ते ६ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखंडी भरतर्षभ शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवाकिरत ७ अचिंतयित्वा तान्बाणान्पिता देवव्र
तस्तव अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ८ तथैव च चमूं सर्वां पांडवानां महारथः अप्रैषीत्स शरैस्तीक्ष्णैः परलोका
य मारिष ९ तथैव पांडवा राजन्सैन्येन महता वृताः भीष्मं संछादयामासुर्मेघा इव दिवाकरं १० स समंतात्परिवृ
तो भारत भरतर्षभ निर्ददाह रणे शूरान्वनं वह्निरिव ज्वलन् ११ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं अयोधयच्च
यत्पार्थं जुगोप च पितामहं १२ कर्मणा तेन समरे तव पुत्रस्य धन्विनः दुःशासनस्य तुतुषुः सर्वलोका महात्मनः १३
यदेकः समरे पार्थान्सार्जुनान्समयोधयत् न चैनं पांडवा युद्धे वारयामासुरुल्बणं १४ दुःशासनेन समरे रथिनो विर
थीकृताः सादिनश्च महेष्वासा हस्तिनश्च महाबलाः १५ विनिर्भिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले शरातुरास्तथैवा
न्ये दंतिनो विद्रुता दिशः १६ यथाग्निरिंधनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्तार्चिरुल्बणः तथा जज्वाल पुत्रस्ते पांडुसेनां विनिर्दहन् १७
तं भारत महामात्रं पांडवानां महारथः जेतुं नोत्सहते कश्चिन्नाप्युद्यातुं कथंचन १८ ऋते महेंद्रतनयाच्छ्वेताश्वात्कृष्णसार

ये: सहितंसमरेराजन्निर्जितस्त्वविजयोर्ज्जुनः १९ भीष्ममेवाभिदुद्रावसर्वसैन्यस्यपश्यतः विजितस्तवपुत्रोपिभीष्म
बाहुव्यपाश्रयः २० पुनःपुनःसमाश्वस्यप्रायुध्यतमदोत्कटः अर्ज्जुनस्तुरणेराजन्योधयन्सर्वराजत २१ शिखंडी
तुरणेराजन्विव्याधैवपितामहं शरैरशनिसंस्पर्शैस्तथासर्पविषोपमैः २२ नचस्मतेरुजंचक्रुःपितुस्तवजनेश्वर
स्मयमानस्तुगांगेयस्तान्वाणान्जगृहेतदा २३ उष्मार्त्तोहिनरोयद्वज्जलधाराःप्रतीछतितथाजग्राहगांगेयः
शरधाराःशिखंडिनः २४ तंक्षत्रियामहाराजदहृशुर्घोरमाहवे भीष्मंदहंतंसैन्यानिपांडवानांमहात्मनां २५
ततोब्रवीत्तवसुतःसर्वसैन्यानिमारिष अभिद्रवतसंग्रामेफाल्गुनंसर्वतोरणे २६ भीष्मोवःसमरेसर्वान्पाल
यिष्यतिधर्मवित् तेभयंसुमहत्त्यक्त्वापांडवान्प्रतियुध्यत २७ हेमतालेनमहताभीष्मस्तिष्ठतिपालयन् सर्वेषांधा
र्त्तराष्ट्राणांसमरेशर्म्मवर्म्मच २८ त्रिदशापिसमुद्युक्तानालंभीष्मंसमासितुं किमुपार्थोमहात्मानंमर्त्यभूतामहाब
लाः २९ तस्माद्द्रवतहेयोधाःफाल्गुनंप्राप्यसंयुगे अहमद्यरणेयत्तोयोधयिष्यामिपांडवं ३० सहिताःसर्वतो
यत्तैर्भवद्भिर्वसुधाधिपैः तच्छ्रुत्वातुवचोराजंस्तवपुत्रस्यधन्विनः ३१ सर्वेयोधाःसुसंरब्धाबलवंतोमहाबलाः
तेविदेहाःकलिंगाश्चदासेरकगणाश्चह ३२ अभिपेतुर्न्निषादाश्चसौवीराश्चमहारणे वाह्लीकादरदाश्चैवप्रतीच्यो
दीच्यमालवाः ३३ अभिषाहाःशूरसेनाःशिवयोथवसातयः शाल्वाःशकास्त्रिगर्त्ताश्चअंबष्ठाः [illegible] कैकेये

मि०
३०७

३४

सह अभिपेतूरणे पार्थं पतंगाइवपावकं शल्यमाइवराजेंद्रपार्थमप्रतिमंरणे ३५ सतान्सर्वान्महानीकान्महाराजमहारथान् दि
व्यान्यस्त्राणिसंचिंत्यप्रसंधायधनंजयः ३६ सैतेरस्त्रैर्महावेगैर्ददाहासुमहावलः शरप्रतापैर्वीभत्सुःपतंगानिवपावकः ३७
तस्यबाणसहस्राणिसृजतोदृढधन्विनः दीप्यमानमिवाकाशेगांडिवंसमदृश्यत ३८ तेशरार्त्तामहाराजविप्रकीर्णम
हाध्वजाः नाभ्यवर्त्तंतराजानःसहितावानरध्वजं ३९ सध्वजारथिनःपेतुर्हयारोहाहयैः सह सगजाश्चगजारोहाःकिरीटि
शरताडिताः ४० ततोर्जुनभुजोत्सृष्टैराहृतासीद्वसुंधरा विद्रवद्भिश्चबलैराज्ञांसमंततः ४१ अथपार्थोमहारा
जद्रावयित्वावरूथिनीं दुःशासनायसुबहून्प्रेषयामाससायकान् ४२ तेतुभित्वातवसुतंदुःशासनमयोमुखाः धरणीं
विविशुःसर्वेवल्मीकमिवपन्नगाः ४३ हयांश्चास्याततोजघ्नेसारथिंचन्यपातयत् विविंशतिंचविंशत्याविरथंकृतवा
न्प्रभुः ४४ अजघानभृशंचैवपंचभिर्नतपर्वभिः रूपंविकर्णंशल्यंचविद्धावहुभिरायसैः ४५ चकारविरथांश्चैवकौंते
यःश्वेतवाहनः एवंतेविरथाःसर्वेकृपःशल्यश्चमारिष ४६ दुःशासनोविकर्णश्चतथैवचविविंशतिः संप्राद्रवंतसम
रेनिर्जिताःसव्यसाचिना ४७ पूर्वाह्णेभरतश्रेष्ठापराजित्यमहारथान् प्रजज्वालरणेपार्थोविधूमइवपावकः ४८ तथै
वशरवर्षेणभास्करोरश्मिवानिव अन्यानपिमहाराजतापयामासपार्थिवान् ४९ पराङ्मुखीकृत्यतथाशरवर्षैर्महारथा
न् प्रावर्त्तयत संग्रामेशोणितोदांमहानदीं ५० मध्येनकुरुसैन्यानांपांडवानांचभारत गजाश्वरथसंघाश्चबहुधारथि
भिर्हताः ५१ रथाश्चनिहितानागैर्हयाश्चैवपदातिभिः अंतराछिद्यमानानिशरीराणिशिरांसिच ५२ निपेतुर्दिक्षुसर्वा

राम०
३०७

सुगजाश्वरथयोधिनांछन्नमायोधनंराजन्कुंडलांगदधारिभिः ५३ पतितैःपात्यमानैश्चराजपुत्रैर्महारथैः रथनेमिनिकृत्तैश्च
गजैश्चैवावपोथितैः ५४ पादातास्त्वाप्यधावंतसाश्वाश्चहययोधिनः गजाश्चरथयोधाश्चपरिपेतुःसमंततः ५५ विकीर्णा
श्चरथाभूमौभग्नचक्रयुगध्वजाः तद्गजाश्वरथौघानांरुधिरेणसमुक्षितं ५६ छन्नमायोधनंरेजेरक्ताभ्रमिवशारदं श्वानः
काकाश्चगृध्राश्चवृकागोमायुभिःसह ५७ प्रणेदुर्भक्ष्यमासाद्यविकृताश्चमृगद्विजाः ववुर्बहुविधाश्चैवदिक्षुसर्वासुमा
रुताः ५८ दृश्यमानेषुरक्षःसुभूतेषुविनदत्सुच कांचनानिचदामानिपताकाश्चमहाधनाः धूयमानाव्यदृश्यंतसहसामा
रुतेरिताः श्वेतच्छत्रसहस्राणिसध्वजाश्चमहारथाः ६० विकीर्णाःसमदृश्यंतशतशोथसहस्रशः सपताकाश्चमातं
गादिशोजग्मुःशरातुराः ६१ क्षत्रियाश्चमनुष्येंद्रगदाशक्तिधनुर्द्धराः समंततस्त्वदृश्यंतपतिताधरणीतले ६२ ततो
भीष्मोमहाराजदिव्यमस्त्रमुदीरयन् अभ्यधावतकौंतेयंमिषतांसर्वधन्विनां ६३ तंशिखंडीरणेयांतमभ्यद्रवतदंशि
तः ततःसमाहरद्भीष्मस्तदस्त्रंपावकोपमं ६४ त्वरितंपांडवोराजन्मध्यमःश्वेतवाहनः निजघ्नेतावकंसैन्यंमोहयित्वा
पितामहं ६५ इतिभीष्मपर्व्वणि संजयउवाच समंव्यूढेष्वनीकेषुभूयिष्ठेष्वनिवर्त्तिनः ब्रह्मलोकपराःसर्वेसमपद्यंत
भारत १ नह्यनीकमनीकेनसमसज्जतसंकुले रथिनोरथिभिःसार्द्धंपादाताश्चपदातिभिः २ अश्वाश्चाश्वैरयुध्यंतगा
जाश्चगजयोधिभिः उन्मत्तवन्महाराजयुध्यंतेतत्रभारते ३ महान्व्यतिकरोरौद्रःसेनयोःसमपद्यत नरनागगणेष्वेवंव्य

वकीर्णेषुसर्व्वशः ४ ऽस्मिंस्तस्मिन्महारौद्रेनिर्विशेषमजायत ततः शल्यः कृपश्चैवचित्रसेनश्चभारत ५ दुःशासनोविकर्ण
श्चरथानास्थायभास्वरान् पांडवानांरणेशूराध्वजिनींसमकंपयन् ६ सावध्यमानासमरेपांडुसेनामहात्मभिः भ्राम्य
तेबहुधाराजन्मारुतेनेवनौर्जले ७ यथाहिशैशिरःकालोगवांमर्माणिकृंतति तथापांडुसुतानांवैभीष्मोमर्माणिकृंतति
८ अतीवतवसैन्यस्यपार्थेनचमहात्मना नवमेघप्रतीकाशाःपातिताबहुधागजाः ९ मृद्यमानाश्चदृश्यंतेपार्थेननन
रयूथपाः इषुभिस्ताड्यमानाश्चनाराचैश्चसहस्रशः १० पेतुरार्त्तस्वरंघोरंकृत्वातत्रमहागजाः आनद्धाभरणैःकायैर्नि
हतानांमहात्मनां ११ छन्नमायोधनंरेजेशिरोभिश्चसकुंडलैः तस्मिन्नेवमहाराजमहावीरवरक्षये १२ भीष्मेचयुधि
विक्रांतेपांडवेचधनंजये तेपराक्रांतमालोक्यराजन्युधिपितामहं १३ अभ्यवर्त्तंततेपुत्राःसर्वसैन्यपुरस्कृताः इच्छंतो
निधनंयुद्धेस्वर्गंकृत्वापरायणं १४ पांडवानभ्यवर्त्तंततस्मिन्वीरवरक्षये पांडवापिमहाराजस्मरंतोविविधान्बहून्
१५ क्लेशान्कृतान्सपुत्रेणत्वयापूर्वंनराधिप भयंत्यक्त्वारणेशूराब्रह्मलोकायतत्पराः १६ तावकांस्तवपुत्रांश्चयो
धयेतिप्रहृष्टवत्सेनापतिस्तुसमरेप्राहसेनांमहारथः १७ अभिद्रवतगांगेयंसोमकाःसृंजयैःसह सेनापतिवचः
श्रुत्वासोमकाःसृंजयाश्चते १८ अभ्यद्रवंतगांगेयंशस्त्रवृष्ट्यासमाहताः वध्यमानस्ततोराजन्पिताशांतनवस्तव १९
अमर्षवशमापन्नोयोधयामाससृंजयान् तस्यकीर्त्तिमतस्तातपुरारामेणधीमता २० संप्रदत्तास्त्रशिक्षावैपरानीक

विनाशनी मतां शिक्षांमधिष्ठाय कुर्वन्परबलक्षयं २१ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः भीष्मो दश सहस्राणि ज
घान परवीरहा २२ तस्मिंस्तु दशमे प्राप्ते दिवसे भरतर्षभ भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पांचालेषु च संयुगे २३ गजाश्वमयुतं ह
त्वा हताः सप्त महारथाः हत्वा पंच सहस्राणि रथानां प्रपितामहः २४ नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश दंतिनां
च सहस्राणि हयानामयुतं पुनः २५ शिक्षाबलेन निहतं पित्रा तव विशांपते ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरू
थिनी २६ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान २७ सहस्राणि
महाराज राज्ञो भल्लैरपातयत ये च के च न पार्थानामभियाता धनंजयं २८ राजानो भीष्ममासाद्य गतास्ते यमसा
दनं एवं दश दिशो भीष्मः शरजालैः समंततः २९ अतीत्य सेनां पार्थानामवतस्थे चमूमुखे स कृत्वा सुमहत्कर्म
तस्मिन्वै दशमेहनि ३० सेनयोरंतरे तिष्ठन प्रगृहीतशरासनः न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता निरीक्षितुं रणे ३१ म
ध्ये प्राप्तं यथा भीष्मं तपंतं भास्करं दिवि यथा दैत्यचमूं शक्रस्तापयामास संयुगे ३२ तथा भीष्मः पांडवेयांस्ता
पयामास भारत तथा चैनं पराक्रांतमालोक्य मधुसूदनः ३३ उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयं एष शां
तनवो भीष्मः सैन्ययोरंतरे स्थितः ३४ संनिहत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति बलात्संस्तंभयस्वैनं यत्रैषा भिद्यते च

न१

न्तः ३५ नहिभीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहतेविभो ततस्तस्मिन्क्षणेराजंश्चोदितोवानरध्वजः ३६ सध्वजंसरथंसाश्वंभी
ष्ममंतर्दधेशरैः सचापिकुरुमुख्यानामृषभःपांडवेरितान् ३७ शरव्रातैःशरव्रातान्बहुधाविदुधाववतान् ततःपां
चालराजश्चधृष्टकेतुश्चवीर्यवान् ३८ पांडवोभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः यमौचचेकितानश्चकेकयाः
पंचचैवह ३९ सात्यकिश्चमहाबाहुःसौभद्रोथघटोत्कचः सौभद्र्याःशिखंडीचकुंतिभोजश्चवीर्यवान् ४०
सुशर्माचविराटश्चपांडवेयाःमहाबलाः एतेचान्येचबहवःपीडिताभीष्मसायकैः ४१ समुद्धृताःफा
ल्गुनेननिमग्नाःशोकसागरे ततःशिखंडीवेगेनप्रगृह्यपरमायुधं ४२ भीष्ममेवाभिदुद्राववरक्ष्यमाणः
किरीटिना ततोस्यानुचरान्हत्वासर्वान्रणविभागवित् ४३ भीष्ममेवाभिदुद्राववीभत्सुरपराजितः सात्यकिश्चे
कितानश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ४४ विराटोद्रुपदश्चैवमाद्रीपुत्रौचपांडवौ दुद्रुवुर्भीष्ममेवाजौरक्षितादृढधन्वि
ना ४५ अभिमन्युश्चसमरेद्रौपद्याःपंचचात्मजाः दुद्रुवुःसमरेभीष्मंसमुद्यतमहायुधाः ४६ तेसर्वेदृढधन्वानः
संयुगेष्वपलायिनः बहुधाभीष्ममानर्छुर्मार्गणैःक्षतमार्गणैः ४७ विधूयतान्बाणगणान्येमुक्ताःपार्थि
वोत्तमैः पांडवानामदीनात्माव्यगाहतवरूथिनी ४८ चक्रेशरविघातंचक्रीडन्निवपितामहः नाभिसंधत्त
पांचाल्येस्मयमानोमुहुर्मुहुः ४९ स्त्रीत्वंतस्यानुसंस्मृत्यभीष्मोबाणांशिखंडिने ॥ ॥ ॥

घ्नामद्रुपदानीकिरथान्सप्तमहारथः ५० ततः किलकिलाशब्दः क्षणेनसमभूत्तदा मत्स्यपांचालचेदीनांतमेकमभिधावतां ५१
तेनराश्वरथव्रातैर्मार्गणैश्चपरंतप तमेकंछादयामासुर्मेघाइवदिवाकरं ५२ भीष्मंभागीरथीपुत्रंप्रतपंतंरणेरिपून ततस्तस्य
चतैर्घोरयुद्धेदेवासुरोपमे ५३ किरीटीभीष्ममानर्छत्पुरस्कृत्यशिखंडिनं इतिभीष्मपर्वणि संजयउवाच एवंतेपांडवाःस
र्वेपुरस्कृत्यशिखंडिनं विव्यधुः समरेभीष्मंपरिवार्यसमंततः १ शतघ्नीभिः सुघोराभिः परिघैश्चपरश्वधैः मुद्गरैर्मुसलैःप्रासैः
क्षेपणीयैश्चसर्वशः २ शरैःकनकपुंखैश्चशक्तितोमरकंपनैः नाराचैर्वत्सदंतैश्चभुशुंडीभिश्चसर्वशः ३ अताडयन्रणे
भीष्मंसहिताः सर्वसृंजयाः सविशीर्णतनुत्राणः पीडितोबहुभिस्तदा ४ नविव्यथेतदाभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु सदी
प्तशरचापाग्निरस्त्रप्रसृतमारुतः ५ नेमिनिर्ह्रादसंतापोमहास्त्रोदयपावकः चित्रचापमहाज्वालोवीरक्षयमहेंधनः
६ युगांताग्निसमप्रख्यः परेषांसमपद्यत विवृत्यरथसंघानामंतरेणविनिःसृतः ७ दृश्यतेस्मनरेंद्राणांपुनर्मध्यग
तश्चरन् ततःपंचालराजंचधृष्टकेतुमतीत्यच ८ पांडवानीकिनीमध्यमाससादविशांपते ततःसात्यकिंभीमंचपां
डवंचधनंजयं ९ द्रुपदंचविराटंचधृष्टद्युम्नंचपार्षतं भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावरणभेदिभिः १० षडेतान्निशितै
र्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः तस्यतेनिशितान्बाणान्संनिवार्यमहारथाः ११ दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोज
सा शिखंडीतुमहाबाणान्यान्मुमोचमहारथः १२ तेभीष्मंविविशुस्तूर्णंस्वर्णपुंखाः शिलाशिताः ततः किरी

दीप्तं रक्षो भीष्ममेवाभ्यधावत् १३ शिखंडिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत् भीष्मस्य धनुषश्छेदं नामृष्यंत महारथाः १४
द्रोणश्च कृतवर्मा च सैंधवश्च जयद्रथः भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तस्तथैव च १५ सप्तैते परमक्रुद्धाः किरीटिनमभिद्रु
ताः तत्र शस्त्राणि दिव्यानि दर्शयंतो महारथाः १६ अभिपेतुर्भृशं क्रुद्धाश्छादयंतश्च पांडवं तेषामापततां शब्दः शुश्रु
वे फाल्गुनं प्रति १७ उद्धूतानां यथा शब्दः समुद्राणां युगक्षये हतानयत गृह्णीत विध्यध्वमवकृंतत १८ इत्यासीत्तु
मुलः शब्दः फाल्गुनस्य रथं प्रति तं शब्दं तुमुलं श्रुत्वा पांडवानां महारथाः १९ अभ्यधावन्परीप्संतः फाल्गुनं भरतर्ष
भ सात्यकिर्भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः २० विराटद्रुपदौ चोभौ राक्षसश्च घटोत्कचः अभिमन्युश्च संक्रुद्धः सप्तैते क्रो
धमूर्छिताः २१ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः तेषां समभवद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं २२ संग्रामे भरतश्रे
ष्ठ देवानां दानवैरिव शिखंडी तु रथश्रेष्ठो रक्ष्यमाणः किरीटिना २३ अविध्यद्दशभिर्भीष्मं छिन्नधन्वानमाहवे
सारथिं दशभिश्चास्य ध्वजं चैकेन चिच्छिदे २४ सोन्यत्कार्मुकमादाय गांगेयो वेगवत्तरं तदप्यस्य शितैर्बाणैस्त्रिभिश्चि
च्छेद फाल्गुनः २५ एवं स पांडवः क्रुद्ध आत्तमात्तं पुनः पुनः धनुश्चिच्छेद भीष्मस्य सव्यसाची परंतपः २६ स छिन्न
धन्वा संक्रुद्धः सृक्किणी परिसंलिहन् शक्तिं जग्राह तरसा गिरीणामपि दारणीं २७ तां च चिक्षेप संक्रुद्धः फाल्गुनस्य
रथं प्रति तामापतंतीं संप्रेक्ष्य ज्वलंतीमशनीमिव २८ समादत्त शितान्भल्लान्पंच पांडवनंदनः तस्य चिच्छेद तांश

किंपंचधापंचभिंशरैः २९ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ भीष्मबाहुप्रवेरितां सापपातरथाछिन्ना संक्रुद्धेनकिरीटिना ३० मेघवृंदप
रिभ्रष्टाविछिन्नेवशतह्रदा छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मः क्रोधसमन्वितः ३१ अचिंतयद्रणेवीरोबुद्ध्यापरपुरंजयः श
क्तोहंधनुषैकेननिहंतुंसर्वपांडवान् ३२ यद्येषांनभवेद्गोप्ताविष्वक्सेनोमहाबलः कारणमहद्वास्थायनाहंयोत्स्यामिपां
डवान् ३३ अवध्यत्वाच्चपांडूनांस्त्रीभावाच्चशिखंडिनः पित्रातुष्टेनमेपूर्वंयदाकालीमुदावहम् ३४ स्वछंदमरणंदत्तम
वध्यत्वंरणेतथा तस्मान्मृत्युमहंमन्येप्राप्तकालमिवात्मनः ३५ एवंज्ञात्वाव्यवसितंभीष्मस्यामिततेजसः ऋषयोवसवश्चै
ववियत्स्थाभीष्ममब्रुवन् ३६ यत्तेव्यवसितंताततदस्माकमपिप्रियं तत्कुरुष्वमहाराजयुद्धेमानुनिवर्त्तय ३७ अस्यवा
क्यस्यनिधनेप्रादुरासीच्छिवोनिलः अनुलोमः सुगंधीचपृषतैश्चसमन्वितः ३८ देवदुंदुभयश्चैवसंप्रणेदुर्महात्मनः पपा
तपुष्पवृष्टिश्चभीष्मस्योपरिमारिष ३९ नचतच्छुश्रुवेकश्चित्तेषांसंवदतांनृप ऋतेभीष्मंमहाबाहुंमांचापिमुनितेजसा
४० संभ्रमश्चमहानासीत्त्रिदशानांविशांपते पतिष्यतिरथाद्भीष्मेसर्वलोकप्रियेतदा ४१ इतिदेवगणानांचवाक्यं
श्रुत्वामहातपाः ततः शांतनवोभीष्मोबीभत्सुंनाभ्यवर्त्तत ४२ भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः शिखंडी
तुमहाराजभरतानांपितामहं ४३ आजघानोरसिक्रुद्धोनवभिर्निशितैःशरैः सतेनाभिहतः संख्येभीष्मः कुरुपिता
महः ४४ नाकंपतमहाराजक्षितिकंपेयथाचलः ततः प्रहस्यबीभत्सुर्व्याक्षिपन्गांडिवंधनुः ४५ गांगेयंपंचविंशत्या

रुद्रकाणांसमर्प्पयत पुनःपुनः शरैरेनंत्वरमाणोधनंजयः ४६ सर्वगात्रेषुसंक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत एवमन्यैरपि
भृशंविध्यमानः सहस्रशः ४७ तानप्याशुशरैर्भीष्मः प्रविव्याधमहारथः तैश्चमुक्ताञ्छरान्भीष्मोयुधिसत्यपराक्रमः ४८
निवारयामासशरैः समंसन्नतपर्वभिः शिखंडीतुरणेबाणान्यान्मुमोचमहारथः ४९ नचक्रुस्तेरुजंतस्यरुक्मपुंखाः शिला
शिताः ततः किरीटीसंक्रुद्धोभीष्ममेवाभ्यवर्त्तत ५० शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चास्यसमाच्छिनत सारथिंविशिखैश्चास्यद
शभिः समकंपयत ५१ सोन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोबलवत्तरं पार्थस्तुनिशितैर्भल्लैस्त्रिधात्रिभिरघातयत ५२ निमेषार्द्धेनकौं
तेयश्चात्तमात्तंमहारणे एवमस्यधनूंष्याजौचिच्छेदसुबहून्युत ५३ ततः शांतनवोभीष्मोबीभत्सुंनात्यवर्त्तत अथैनंपंच
विंशत्याक्षुद्रकाणांसमर्प्पयत ५४ सोतिविद्धोमहेष्वासोदुःशासनमभाषत एषपार्थोरणेक्रुद्धः पांडवानांमहारथः
५५ शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे नचैषसमरेशक्योजेतुंवज्रभृताअपि ५६ नचापिसहितावीरादेवदानवराक्ष
साः मांचापिशक्तानिर्जेतुंकिमुमर्त्त्यामहारथाः ५७ एवंतयोः संवदतोः फाल्गुनोनिशितैः शरैः शिखंडिनंपुरस्कृत्यभी
ष्मंविव्याधसंयुगे ५८ ततोदुःशासनंभूयः स्मयमानइवाब्रवीत अतिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशंगांडीवधन्वना ५९ वज्राश
निसमस्पर्शाअर्जुनेनशरायुधि मुक्ताः सर्वेत्वविच्छिन्नानेमेबाणाः शिखंडिनः ६० निकृंतमानामर्माणिदृढावरणभेदि
नः मुसलाइवमेघ्नंतिनेमेबाणाः शिखंडिनः ६१ ब्रह्मदंडसमस्पर्शावज्रवेगदुरासदाः ममप्राणानारुजंतिनेमेबाणाः

शिखंडिनः ६२ नाशयंतीवमेप्राणान्यमदूताइवाहिताः गदापरिघसंस्पर्शानेमेवाणाः शिखंडिनः ६३ भुजगाइ
वसंक्रुद्धालेलिहानाविषोल्बणाः समाविशंतिममेर्माणिनेमेबाणाः शिखंडिनः ६४ अर्जुनस्यइमेवाणा नेमेवाणा
: शिखंडिनः कृंतंतिममगात्राणिमाघमासेगवाइव ६५ सर्वेह्यपिनमेदुःखं कुर्युरन्येनराधिपाः वीरंगांडीवधन्वान
मृतेजिष्णुंकपिध्वजं ६६ इतिब्रुवंछांतनवोदिधक्षुरिवपांडवान् शक्तिंभीष्मःसपार्थायपातयामासभारत ६७ तामस्य
विशिखैश्छित्वात्रिधात्रिभिरपातयत् पश्यतांकुरुवीराणांसर्वेषांतवभारत ६८ चर्माथाददेगांगेयोजातरूपपरिष्कृतं
खड्गंचान्यतरंप्रेप्सुर्मृत्योरग्रेजयायवा ६९ तस्यतच्छतधाचर्मव्यधमत्सायकैस्तथा रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत्
७० ततोयुधिष्ठिरोराजास्वान्यनीकान्यचोदयत् अभिद्रवतगांगेयंमावोस्तुभयमण्वपि ७१ अथतेतोमरैःप्रासै
र्बाणौघैश्चसमंततः पट्टिशैश्चसुनिस्त्रिंशैर्नाराचैश्चतथाशितैः ७२ वत्सदंतैश्चभल्लैश्चतमेकमभिदुद्रुवुः सिंहनादस्त
तोघोरःपांडवानामभूत्तदा ७३ तथैवतवपुत्राश्चराजन्भीष्मजयैषिणः तमेकंपर्यरक्षंतसिंहनादांश्चचक्रिरे ७४
तत्रासीत्तुमुलंयुद्धंतावकानांपरैःसह दशमेहनिराजेंद्रभीष्मार्जुनसमागमे ७५ आसीद्गांगइवावर्त्तोमुहूर्त्तमुदधे
रिव सैन्यानांयुध्यमानानांनिघ्नतामितरेतरं ७६ असौम्यरूपापृथिवीशोणिताक्ताभवत्तदा समंचविषमंचैवनप्रा
ज्ञायतकिंचन ७७ योधानामयुतंहत्वातस्मिन्सदशमेहनि अतिष्ठदाहवेभीष्मोभिद्यमानेषुमर्मसु ७८ ततःसेनामु

५४

खेतस्मिन्नस्थितः पार्थोधनुर्द्धरः मध्येनकुरुसेनानांद्रावयामासवाहिनीं ७९ वयंश्वेतहयात्भीताः कुंतीपुत्राद्धनंजयात् पी
ड्यमानाः शितैः शल्यैः प्राद्रवामरणेतदा ८० सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः अभिषाहाः शूरसेनाः शि
वयोथवशातयः ८१ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्चअंबष्टाः केकयैः सह सर्व्वएतेमहात्मानः शरार्त्ताव्रणपीडिताः ८२ संग्रा
मेनजहुर्भीष्मंयुध्यमानंकिरीटिना ततस्तमेकंबहवः परिवार्य्यसमंततः ८३ परिकाल्यकुरून्सर्वान्शरवर्षैरवाकिरन् निपा
तयतगृह्णीतयुध्यध्वमनुकृंतत ८४ इत्यासीत्तुमुलः शब्दोराजन्भीष्मरथंप्रति निहत्यसमरेराजन्शतशोथसहस्रशः ८५
नतस्यासीदनिर्भिन्नंगात्रेद्व्यंगुलमंतरं एवंभूतस्तवपिताशरैर्विशकलीकृतः ८६ शिताग्रैः फाल्गुनेनाजौप्राक्शिराः प्राप
तद्रथात् किंचिच्छेषेदिनकरेपुत्राणांतवपश्यतां ८७ हाहेतिदिविदेवानांपार्थिवानांचभारत पतमानेरथाद्भीष्मे बभू
वसुमहास्वनः ८८ संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहं सहभीष्मेणसर्वेषांप्रापतन्हृदयानिनः ८९ सपपातम
हाबाहुर्वसुधामनुकंपयन् इंद्रध्वजइवोत्सृष्टः केतुः सर्वधनुष्मतां ९० धरणींनसपस्पर्शशरसंघैः समावृतः शरतल्पे
महेष्वासंशयानंपुरुषर्षभं ९१ रथात्प्रपतितंचैनंदिव्योभावः समाविशत् अभ्यवर्षच्चपर्जन्यः प्राकंपतचमेदिनी ९२
पतन्सदृष्टश्चापिदक्षिणेनदिवाकरं संज्ञांचोपालभद्वीरः कालंसंचिंत्यभारत ९३ अंतरिक्षेचशुश्रावदिव्यावाचः समं
ततः कथंमहात्मागांगेयः सर्वशस्त्रभृतांवरः ९४ कालंकर्त्तानरव्याघ्रः संप्राप्तेदक्षिणायनेस्थितोस्मीतिचगांगेय

त्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत् ९५ धारयामासचप्राणान्पतितोपिमहीतले उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः कुरुपितामहः ९६ तस्य
तन्मतमाज्ञायगंगाहिमवतःसुता महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै ९७ ततः संपातिनोहंसाः त्वरितामानसौकसः आ
जग्मुःसहितादृष्टुंभीष्मंकुरुपितामहं ९८ यत्रशेतेनरश्रेष्ठः शरतल्पेपितामहः तेतुभीष्मंसमासाद्यऋषयोहंसरूपिणः ९९
अपश्यंछरतल्पस्थंभीष्मंकुरुकुलोद्वहं तेतंदृष्ट्वामहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं १०० गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणे [illegible]
नचभास्करे इतरेतरमामंत्र्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः १०१ भीष्मःकथंमहात्मासन्संस्थातादक्षिणायने इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणा
मभितोदिशं १०२ संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिश्चिंतयित्वाचभारत तानब्रवीच्छांतनवोनाहंगंताकथंचन १०३ दक्षिणावर्त्तआदित्येएतन्
मेमनसिस्थितं गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनं १०४ उदगायनआदित्येहंसाःसत्यंब्रवीमिवः धारयिष्याम्यहंप्राणा
नुत्तरायणकांक्षया १०५ ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गेहिपतेमम तस्मात्प्राणान्धारयिष्येमुमूर्षुरुदगायने ६ यश्चद
त्तोवरोमह्यंपित्रातेनमहात्मना छंदतोमृत्युरित्येवंतस्यचास्तुवरस्तथा ७ धारयिष्येततःप्राणानुत्सर्गेनियतेसति इत्युक्त्वा
तांस्तदाहंसान्सशेतेशरतल्पगः ८ एवंकुरूणांपतितेशृंगेभीष्मेमहौजसि पांडवाःसृंजयाश्चैवसिंहनादंप्रचक्रिरे ९
तस्मिन्हतेमहासत्त्वेभरतानांपितामहे नकिंचित्प्रत्यपद्यंतपुत्रास्तेभरतर्षभ १० संमोहश्चैवतुमुलःकुरूणामभवत्तदा कृ
पदुर्योधनमुखानिःश्वस्यरुरुदुस्ततः ११ विषादाच्चचिरंकालमतिष्ठन्विगतेंद्रियाः दध्युश्चैवमहाराजनयुद्धेदधिरेमनः १२

ऊरुग्राहगृहीतांश्च नाभ्यधावंत पांडवान् स्थवधे शांतनोः पुत्रे हते भीष्मे महौजसि १३ अभावः सहसा राजन्कुरुराजस्य तर्कितः ह
तप्रवीरास्तावयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः १४ कर्त्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना पांडवाश्च जयं लब्ध्वा परत्र च परां गतिं १५
सर्वे दध्मुर्महाशंखान् शूराः परिघबाहवः सोमकाश्च सपांचालाः प्राहृष्यंत जनेश्वर १६ ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु सुमहाबलः
आस्फोटयामास भृशं भीमसेनो ननाद च १७ सेनयोरुभयोश्चापि गांगेये निहते विभो संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायंत समं
ततः १८ प्राक्रोशन्प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथापरे क्षत्रं चान्ये भ्यनिंदंत भीष्मं चाभ्यपूजयन् १९ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसु
सुर्महाव्रतं भारतानां च ये पूर्वे ते चैनं प्रशशंसिरे २० महोपनिषदं चैव योगमास्थाय वीर्यवान् जपञ्शांतनवो धीमान्का
लाकांक्षी स्थितोभवत् २१ इति भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मेण संजय बलिना देवकल्पे
न गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा १ तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पांडवैः न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजे २ ततो दुःखत
तरं मन्ये किमन्यत्प्रभविष्यति अद्याहं पितरं श्रुत्वा निहतं स्म सुदुर्मतिः ३ अश्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय श्रुत्वा वि
निहतं भीष्मं शतधा यन्न दीर्यते ४ यदन्यन्निहते तस्मिन्गांगेये जयमिच्छता चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ५

पुनः पुनर्नमृष्यामि हतं देवव्रतं रणे नहतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः सयं पुरा ६ सहतो द्रौपदेयेन पांचाल्येन शिखंडिना संजय उवाच
सायाह्ने निहतो भूमौ धार्त्तराष्ट्रान्विषादयन् ७ पांचालानां ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः सशेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्त
दा ८ भीष्मे रथात्प्रपतिते प्रच्युते धरणीतले हाहेति तुमुलः शब्दो भूतानां समपद्यत ९ सीमावृक्षे निपतिते कुरूणां समितिंजये
सेनयोरुभयो राजन्क्षत्रियान्भयमाविशत् १० भीष्मं शान्तनवं दृष्ट्वा विशीर्णकवचध्वजं कुरवः पर्य्यवर्त्तन्त पाण्डवाश्च विशां
पते ११ खं तमः संवृतमभूदासीद्भानुर्गतप्रभः ररास पृथिवी चैव भीष्मे शान्तनवे हते १२ अयं ब्रह्मविदां श्रेष्ठो ऽयं ब्रह्मविदां व
रः इत्यभाषन्त भूतानि शयानं पुरुषर्षभं १३ अयं पितरमाज्ञाय कामार्त्तं शान्तनुं पुरा ऊर्द्ध्वरेतसमात्मानं चकार पुरुषर्षभः १४
इति स्म शरतल्पस्थं भरतानां महत्तमं ऋषयः स्वभ्यभाषन्त सहिताः सिद्धचारणैः १५ हते शान्तनवे भीष्मे भरतानां पितामहे न
किंचित्प्रत्यपद्यन्त पुत्रास्तव हि मारिष १६ विषण्णवदनाश्चासन्हतश्रीकाश्च भारत अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया युक्ता ह्यधोमुखाः
१७ पाण्डवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः सर्वे दध्मुर्महाशंखान्हेमजालपरिष्कृतान् १८ हर्षात्तूर्यसहस्रेषु वाद्यमानेषु
चानघ अपश्याम महाराज भीमसेनं महाबलं १९ विक्रीडमानं कौन्तेयं हर्षेण महतायुतं निहत्य तरसा शत्रुं सुमहाबलसमन्वि
तं २० संमोहश्चापि तुमुलः कुरूणामभवत्ततः कर्णदुर्योधनौ चापि निश्वसेतां मुहुर्मुहुः २१ तथा निपतिते भीष्मे कौरवाणामपि

भि०
३१४

तस्मिन्हते हाहाभूतमभूत्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत २२ दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुःशासनस्तव उत्तमं जवमास्थाय द्रोणानीकमुपाद्रव
त २३ भ्रात्रा प्रस्थापितो वीरः स्वेनानीकेन दंशितः प्रययौ पुरुषव्याघ्रः स्वसैन्यं सविषादयन् २४ तमायान्तमभिप्रेक्ष्य कुरवः प
र्यवारयन् दुःशासनं महाराज किमयं वक्ष्यतीति च २५ ततो द्रोणाय निहतं भीष्ममाचष्ट कौरवः द्रोणस्तत्राप्रियं श्रुत्वा मुमोह भर
तर्षभ २६ स संज्ञामुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् निवारयामास तदा स्वान्यनीकानि मारिष २७ विनिवृत्तान्कुरून्दृष्ट्वा पा
ण्डवापि स्वसैनिकान् दूतैः शीघ्राश्वसंयुक्तैः समन्तात्पर्यवारयन् २८ निवृत्तेषु च सैन्येषु पारंपर्येण सर्वशः निर्मुक्तकवचाः सर्वे
भीष्ममीयुर्नराधिपाः २९ व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधाः शतसहस्रशः उपतस्थुर्महात्मानं प्रजापतिमिवामराः ३० ते तु भीष्मं
समासाद्य शयानं भरतर्षभ अभिवाद्यावतिष्ठन्त पाण्डवाः कुरुभिः सह ३१ अथ पाण्डून्कुरूंश्चैव प्रणिपत्याग्रतः स्थितान् अ
भ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शान्तनवस्तदा ३२ स्वागतं वो महाभागाः स्वागतं वो महारथाः तुष्यामि दर्शनाद्वोऽहं युष्माकममरो
पमाः ३३ अभिमंत्र्याथ तानेवं शिरसा लंबताब्रवीत् शिरो मे लंबतेऽत्यर्थमुपधानं प्रदीयतां ३४ ततो नृपाः समाजह्रुस्त
नूनि च मृदूनि च उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ३५ अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपान् नैतानि वीर
शय्यासु युक्तानि पार्थिवाः ३६ ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पाण्डवं धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोकमहारथं ३७ धनं

राम०
३१४

जयमहाबाहोशिरोमेतातलंबते शेयतामुपधानंवैयद्युक्तमिहमन्यसे ३८ संजयउवाच समारोप्यमहच्चापमभिवाद्यपितामहं
नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यामिदंवचनमब्रवीत् ३९ आज्ञापयकुरुश्रेष्ठसर्वशस्त्रभृतांवर प्रेष्योहंतवदुर्धर्षक्रियतांकिंपितामह ४०
तमब्रवीच्छांतनवः शिरोमेतातलंबते उपधानंकुरुश्रेष्ठफाल्गुनोपदधत्स्वमे ४१ शयनस्यानुरूपंवैशीघ्रंवीरप्रयच्छमेत्वंहिपार्थस
मर्थोवैश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां ४२ क्षत्रधर्मस्यवेत्ताचबुद्धिसत्वगुणान्वितः फाल्गुनोपितथेत्युक्त्वाव्यवसायमरोचयत ४२ गृहीत्वा
नुमंत्र्यगांडीवंशरान्सन्नतपर्वणः अनुमान्यमहात्मानंभरतानांमहारथं ४३ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरन्वगृह्णाच्छिरःशरैः अभिप्रा
येतुविदितेधर्मात्मासव्यसाचिना ४३ अतुष्यद्भरतश्रेष्ठोभीष्मोधर्मार्थतत्ववित् उपधानेनदत्तेनप्रत्यनंदद्धनंजयं ४४ प्राहस
र्वान्समुद्वीक्ष्यभरतान्भारतंप्रति कुंतीपुत्रंयुधांश्रेष्ठंसुहृदांप्रीतिवर्द्धनं ४५ शयनस्यानुरूपंमेपांडवोपहितंत्वया यद्यन्यथा
प्रपद्येथाः शपेयंत्वामहंरुषा ४६ एवमेवमहाबाहोधर्मेषुपरितिष्ठता स्वप्तव्यंक्षत्रियेणाजौशरतल्पगतेनवै ४७ एवमु
क्त्वातुबीभत्सुंसर्वांस्तानब्रवीद्वचः राज्ञश्चराजपुत्रांश्चसंगतान्भिमस्थितान् ४८ पश्यध्वमुपधानंमेपांडवेनाभिसंधितं
शेष्येहमस्यांशय्यायांयावदावर्तनंरवेः ४९ येतदामांगमिष्यंतितेचप्रेक्ष्यंतिमांनृपाः दिशंवैश्रवणाक्रांतांयदागंतादिवाकरः
५० नूनंसप्ताश्वयुक्तेनरथेनोत्तमतेजसा विमोक्ष्येहंतदाप्राणान्सुहृदःसुप्रियाणिच ५१ परिखाःखन्यतामत्रममावसदने

भि०
३१५

नृपाः उपाशिष्येविवर्स्वतमेवंशरशतानितः ५१ उपारमध्वंसंग्रामोद्देस्मुत्तत्पार्थिवाः संजयउवाच उपातिष्ठन्नथोवैद्याः
शल्योद्धरणकोविदाः ५२ सर्वोपकरणैर्युक्ताः कुशलैः साधुशिक्षिताः तान्दृष्ट्वाजाह्नवीपुत्रः प्रोवाचतनयंतव ५३ दानंदत्वा
विसर्ज्यंतांपूजयित्वाचिकित्सकाः एवंगतेमयेदानींवैद्यैः कार्यमिहास्तिकिं ५४ क्षत्रधर्मप्रशस्तांहिप्राप्तोस्मिपरमांगतिं नैष
धर्मोमहीपालाः शरतल्पगतस्यमे ५५ एभिरेवशरैश्चाहंदग्धव्योस्मिनराधिपाः तच्छ्रुत्वावचनंतस्यपुत्रोदुर्योधनस्तव ५६ वैद्या
न्विसर्जयामासपूजयित्वायथार्हतः ततस्तेविस्मयंजग्मुर्नानाजनपदेश्वराः ५७ स्थितिंधर्मेपरांदृष्ट्वाभीष्मस्यामिततेजसः उप
धानंततोदत्वापितुस्तेमनुजेश्वराः ५८ सहितापांडवाः सर्वेकुरवश्चमहारथाः उपगम्यमहात्मानंशयानंशयनेशुभे ५९ ते
भिवाद्यततोभीष्मंकृत्वाचत्रिःप्रदक्षिणं विधायरक्षांभीष्मस्यसर्वएवसमंततः ६० वीराः स्वशिबिराण्येवध्यायंतः परमातु
राः निवेशायाभ्युपागच्छन्सायाह्नेरुधिरोक्षिताः ६१ निविष्टान्पांडवांश्चैवप्रीयमाणान्महारथान् भीष्मस्यपतनेहृष्टानुपग
म्यमहाबलः ६२ उवाचमाधवः कालेधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं दिष्ट्याजयसिकौरव्यदिष्ट्याभीष्मोनिपातितः ६३ अवध्योमानुषै
रेषसत्यसंधोमहारथः अथवादैवतैः सार्द्धंसर्वशास्त्रस्यपारगः ६४ त्वांतुचक्षुर्हणंप्राप्यदग्धोघोरेणचक्षुषा एवमुक्तोध
र्मराजः प्रत्युवाचजनार्दनं ६५ तवप्रसादाद्विजयः क्रोधात्तवपराजयः त्वंहिनः शरणंकृष्णभक्तानामभयंकरं ६६ अनाश्चर्योजयस्ते
षांयेषां

राम०
३१५

त्वमसि केशव रक्षिता समरे नित्यमितिस्य चापि हिते रतः ६७ सर्वथा तां समासाद्य नास्म्यप्यमिति मे मतिः एवमुक्तः प्रभुर्वाचस्म
यमानो जनार्द्दनः ६८ नैवैवेतद्युक्तं नृपवचनं पार्थिवोत्तम इति भीष्मपर्वणि संजय उवाच व्युष्टायां तु महाराज शर्व्वर्यां स
र्वपार्थिवाः पांडवा धार्तराष्ट्राश्च उपातिष्ठन्पितामहं १ ते वीरशयने वीरं शयानं कुरुसत्तम अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रि
याः क्षत्रियर्षभं २ कन्याश्चंदनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः अवाकिरंश्छांतनवं तत्र गत्वा सहस्रशः ३ स्त्रियो वृद्धास्त
था बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदं ४ तूर्याणि समसंख्यानि तथैव नटनर्त्तकाः शि
ल्पिनश्च तथाजग्मुः कुरुवृद्धं पितामहं ५ उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान्विप्रमुच्य ते आयुधानि निक्षिप्य सहिताः कुरुपांडवाः ६
अन्वासत दुराधर्षं देवव्रतमरिंदमं अन्योन्यं प्रीतिमंतस्ते यथापूर्वं यथावयः ७ सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशो
भिता शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमंडले ८ विबभौ च नृपाणां सा गंगासुतमुपासतां देवानामिव देवेशं पितामहमु
पासतां ९ भीष्मस्तु वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ अभितप्तः शरैश्चैव निश्वसन्नुरगो यथा १० शराभितप्तकायोपि श
स्त्रसंपातमूर्छितः पानीयमिति संप्रेक्ष्य राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ११ ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समंततः भक्ष्यानुच्चा
वचान्राजन्वारिकुंभांश्च शीतलान् १२ उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शांतनवोब्रवीत् नाद्य तात मया शक्या भोगाः केचन मा
नुषाः १३ अपक्रांतो मनुष्येभ्यः शरशय्यागतो ह्यहं प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तिं शशिसूर्ययोः १४ ॥

पनिः ६

एवमुक्त्वाशान्तनवोविनिर्गत्याकेनपार्थिवान् अर्जुनंद्रष्टुमिच्छामिइत्यभाषतभारत १५ अथोपेत्यमहाबाहुरभिवाद्यपितामहं अतिष्ठत्प्राञ्जलिःप्रह्वःकिंकरोमीतिचाब्रवीत् १६ तंदृष्ट्वापाण्डवंराजन्नभिवाद्याग्रतःस्थितं अभ्यभाषतधर्मात्माभीष्मःप्रीतोधनंजयं १७ दह्यतीवशरीरंमेसंवृतस्यतवेषुभिः मर्माणिपरिदूयन्तेमुखंचपरिशुष्यति १८ वेदनार्त्तशरीरस्यप्रयच्छापोममार्जुन त्वंहिशक्तोमहेष्वासदातुमापोयथाविधि १९ अर्जुनस्तुतथेत्युक्त्वारथमारुह्यवीर्यवान् अधिज्यंबलवत्कृत्वागाण्डीवंव्याक्षिपद्धनुः २० तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः वित्रेसुःसर्वभूतानिसर्वेश्रुत्वाचपार्थिवाः २१ ततःप्रदक्षिणंकृत्वारथेनरथिनांवरः शयानंभरतश्रेष्ठंसर्वशस्त्रभृतांवरं २२ संधायचशरंदीप्तमभिमन्त्र्यसपाण्डवः पर्जन्यास्त्रेणसंयोज्यसर्वलोकस्यपश्यतः २३ अविध्यत्पृथिवींपार्थःपार्श्वेभीष्मस्यदक्षिणे उत्पपाततत्तोधारावारिणोविमलाशुभा २४ शीतस्यामृतकल्पस्यदिव्यगन्धरसस्यच अतर्पयत्ततःपार्थःशीतयाजलधारया २५ भीष्मंकुरूणामृषभंदिव्यकर्मपराक्रमं [illegible] कर्मणातेनपार्थस्यशक्रस्येवविकुर्वतः २६ विस्मयंपरमंजग्मुस्ततस्तेवसुधाधिपाः तत्कर्मप्रेक्ष्यबीभत्सोरतिमानुषविक्रमं २७ संप्रावेपन्तकुरवोगावःशीतार्दिताइव विस्मयाच्चोत्तरीयाणिव्याविध्यन्सर्वतोनृपाः २८ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषस्तुमुलःसर्वतोऽभवत् ततःशान्तनवस्तृप्तोराजन्बीभत्सुमब्रवीत् २९ सर्वपार्थिववीराणांसन्निधौपूजयन्निव नैतच्चित्रंमहाबाहोत्वयिकौरवनन्दन ३० कथितोनारदेनासि

पूर्वापरमिमंयुधे वासुदेवसहायस्त्वंमहत्कर्मकरिष्यसि ३१ यंचात्महन्तिदेवेन्द्रः सहदेवैरपिध्रुवं विदुस्त्वांनिधनंपार्थसर्वक्षत्रस्यतद्विदः
३२ धनुर्धराणामेकस्त्वंपृथिव्यांप्रवरोनघ मनुष्याजगतिश्रेष्ठाः पक्षिणांपतगेश्वरः ३३ सरितांसागरश्रेष्ठः श्रेष्ठस्त्वमसिधन्विनां
नैवश्रुतंत्वधार्त्तराष्ट्रणवाक्यंमयाश्रमानेविदुरस्यचैव ३४ द्रोणानरामेणजनार्द्दनेनमुक्तः संजयेनापिवाक्यं प्रीतबुद्धिर्हिविमन्त्रक
स्वोदुर्योधनेनानचतच्छ्रद्दधाति ३५ संशप्यतेचैनिहतन्क्षिरायशाख्यातिगोभीमबलाभिभूतः एतत्कृतान्तहवः कौरवेन्द्रोदुर्योधनोदी
नमनाबभूव ३६ तमब्रवीद्धातनवेक्षिवोक्ष्यनिबोधराजन्नभवदीनमन्युः दृष्टंदुर्योधनेनैतत्त्रयथापार्थेनधीमता ३७ जलसुधा
राजनिताशीतस्यामृतगंधिनः एतस्यकर्त्तालोकेस्मिन्नान्यः कश्चनविद्यते ३८ आग्नेयंवारुणंसौम्यंवायव्यमथवैष्णवं ऐन्द्रंपाशु
पतंब्राह्मंपरमेष्ठिप्रजापतेः ३९ धातुस्त्वष्टुश्चसवितुर्वैवस्वतमथापिच सर्वस्मिन्मानुषेलोकेवेत्सैकोहिधनंजयः ४० कृष्णोवादेवकी
पुत्रोनान्योवेदहकश्चन अशक्यः पाण्डवस्तातयुद्धेजेतुंकथंचन ४१ अमानुषाणिकर्माणियस्यैतानिमहात्मनः तेनसत्त्ववतासं
ख्येशूरेणाहवशोभिना ४२ कृतिनासमरेराजन्संधिर्भवतुमाचिरं यावत्कृष्णोमहाबाहुः स्वाधीनः कुरुसत्तम ४३ तावत्पार्थेनसं
ग्रामंधिस्त्वतातयुज्यतां यावन्नतेचमूः सर्वाः शरैः सन्नतपर्वभिः ४४ नाशयत्यर्जुनस्तावत्संधिस्तेतातयुज्यतां यावत्तिष्ठन्ति
समरेहतशेषाः सहोदराः ४५ नृपाश्चबहवोराजंस्तावत्संधिः प्रयुज्यतां नानिर्दहतितेयावत्क्रोधदीप्तेक्षणश्चमूं ४६ युधिष्ठिरो

भी०
३१७

रोतावत्संधिस्तिनात्तयुज्यतां नकुलः सहदेवश्च भीमसेनश्च पांडवः ४७ यावच्चमूं महाराज नाशयंति न सर्वशः तावत्ते पांडवैर्वीरैः
सौहार्दं मम रोचते ४८ युद्धं मदंतमेवास्तु तात संसाम्य पांडवैः एतत्ते रोचतां वाक्यं यदुक्तोसि मयानघ ४९ एतत्क्षमं मदं मन्ये तव वै चै
व कुलस्य च त्यक्त्वा मन्युमुपशाम्यस्व पार्थैः पर्याप्तमेतद्धत्तं तत्फाल्गुनेन ५० भीष्मस्यांतादस्तु वः सौहृदं च जीवंतु शेषाः
साधु राजन्प्रसीद राज्यस्यार्द्धं दीयतां पांडवानामिंद्रप्रस्थं धर्मराजोभिपातु ५१ मामित्रध्रुक्पार्थिवानां जघन्यः पापां कीर्त्तिं प्रा
प्स्यसे कौरवेंद्र ममावसानाच्छांतिरस्तु प्रजानां संगच्छंतां पार्थिवाः प्रीतिमंतः ५२ पिता पुत्रं मातुलं भागिनेयो भ्राता चैव भ्रातरं मैतु
राजन् नचेदेवं प्राप्तकालं वचो मे मोहाविष्टः प्रतिपत्स्यसे बुध्या ५३ तप्स्यसे त्वं तदंताः स्थ सर्वे समामेतां भारतीमीरयन् मिथ
तद्वाक्यं सोत्सृज्य दायादोयं मध्ये राज्ञां भारतोप्येव पित्वा ५४ तूष्णीमासीदुत्सृष्य संतमर्माण्यात्मानं वेदनां संनियम्य संजय उवाच
धर्मार्थसहितं वाक्यं श्रुत्वा हितमनामयं ५५ नारोचयत पुत्रस्ते मुमूर्षुरिव भेषजं इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ततस्ते पार्थि
वाः सर्वे जग्मुः स्वान्यालयान्पुनः तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शांतनुनंदने १ श्रुत्वा तु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः ईषदागत
संत्रासः सत्वरः सोपजगाम ह २ स ददर्श महात्मानं शरतल्पगतं तदा जन्मशय्यागतं वीरं कार्तिकेयमिव प्रभुं ३ निमीलिताक्षं तं
वीरं साश्रुकंठस्तदा वृषः भीष्म भीष्म महाबाहो इत्युवाच महाद्युतिः ४ राधेयोहं कुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव द्वेष्योहं ते

राम०
३१७

वसस्वेत्शितिचैनमुवाचह ५ ततःकृत्वाकुरुवृद्धोहिबलिसन्नतलोचनः शनैरुद्वीक्ष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत् ६ एहितेविस्मा
लोकास्समुत्सार्यचरक्षिणः पितेवपुत्रंगांगेयः परिरभ्यैकपाणिना ७ एह्येहिमेविप्रतीपस्पर्द्धसेत्वंमयासह यदिमांनाधिग
छेथानतेश्रेयोध्रुवंभवेत् ८ कौंतेयस्त्वंनराधेयोनतवाधिरथःपिता कृतस्त्वंहिमहाबाहोविदितोनारदान्मया ९ कृष्णद्वैपा
यनाच्चैवतच्चसत्यंनसंशयः नचद्वेषोस्तिमेतातत्वयिसत्यंब्रवीमिते १० तेजोवधनिमित्तंतुपरुषंत्वाहमब्रुवं अकस्मात्पां
डवान्सर्वानावंक्षिपसिसुव्रत ११ येनासिबहुशोराजंश्चोदितःसूतनंदन जातोसिधर्मलोपेनततस्तेबुद्धिरीदृशी १२ नी
चाश्रयान्मत्सरात्द्वेषिणीगुणिनामपि तेनासिबहुशोरूक्षंश्रावितःकुरुसंसदि १३ जानामिसमरेवीर्यंशत्रुभिर्दुःसहंभुवि
ब्रह्मण्यतांचशौर्यंचदानेचपरमांस्थितिं १४ नत्वयासदृशःकश्चित्पुरुषेष्वमरोपमः कुलभेदभयाच्चाहंसदापरुषमुक्तवा
न् १५ इष्वस्त्रेचास्त्रसंधानेलाघवेस्त्रबलेतथा सदृशःफाल्गुनेनासिकृष्णेनचमहात्मना १६ कर्णकाशिपुरंगत्वात्वयैके
नधनुष्मता कन्यार्थेकुरुराजस्यराजानोमर्दितायुधि १७ तथाचबलवान्राजाजरासंधोदुरासदः समरेसमरश्लाघीत्वया
सदृशोभवत् १८ ब्रह्मण्यःसत्ययोधीचतेजसाचबलेनच देवगर्भसमःसंख्येमनुष्यैरधिकोयुधि १९ व्यपनीतोद्यमन्युर्मे
यस्त्वांप्रतिपुराकृतः दैवंपुरुषकारेणनशक्यमतिवर्तितुं २० सोदर्याःपांडवावीराभ्रातरस्तेरिसूदन संगच्छतैर्महाबाहो
ममचेदिच्छसिप्रियं २१ मयाभवतुनिर्वृत्तंवैरमादित्यनंदन पृथिव्यांसर्वराजानोभवंत्वद्यनिरामयाः २२ कर्णउवाच

जानाम्येवमहाबाहोसर्वमेतन्नसंशयः यथावदसिमेभीष्मकौंतेयोहंनसत्तमः २३ अवकीर्णोस्त्वहंकुंत्यास्तेनचविवर्द्धि-
तः सुस्कादुर्योधनैश्वर्येननमिथ्याकर्त्तुमुत्सहे २४ वसुदेवसुतोयद्वत्पांडवायदृढव्रतः वसुचैवशरीरंचपुत्रदारंतथायशः
२५ सर्वेदुर्योधनस्यार्थेत्यक्तंमेभूरिदक्षिण मांचैनव्याधिमरणंक्षत्रस्यादितिकौरव २६ कोपिताःपांडवाःनित्यंसमा-
श्रित्यसुयोधनं अवश्यंभावीह्यर्थोयंयोनशक्योनिवर्त्तितुं २७ दैवंपुरुषकारेणकोनिवर्त्तितुमुत्सहेत् पृथिवीक्षय-
शंसीनिनिमित्तानिपितामह २८ भवद्भिरुपलब्धानिकथितानिचसंसदि पांडवावासुदेवश्चविदितामममसंशयः २९
कौंतेयाः पुरुषैरन्यैरितितांश्चोत्सहामहे विजेष्यथरणेपांडूनितिमेनिश्चितंमनः ३० नेच्छकमवस्त्यहंवैरमेतत्सुदारुणं
धनंजयेनयोत्स्येहंस्वधर्मप्रीतमानसः ३१ अनुजानीष्वमांतातयुद्धायकृतनिश्चयं अनुज्ञातस्त्वयावीरयुद्ध्येयमितिमेमतिः
३२ दुरुक्तंविप्रतीपंवारभसाचापलात्तथा यन्मयेहकृतंकिंचित्तन्मेत्वंक्षंतुमर्हसि ३३ भीष्मउवाच नेच्छकमवस्त्य-
हुंवैरमेतत्सुदारुणं अनुजानामिकर्णत्वांयुध्यस्वस्वर्गकाम्यया ३४ विमन्युर्गतसंरंभः कृतकर्मारणेस्मह यथाशक्तिय-
थोत्साहंसतांवृत्तेषुवृत्तवान् ३५ अहंत्वामनुजानामियदिच्छसितदाप्नुहि क्षत्रधर्मजितांलोकानवाप्स्यसिधनंजयात् ३६
युध्यस्वनिरहंकारोवलवीर्यव्यपाश्रयः धर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्यनविद्यते ३७ प्रशमेहिकृतोयत्नः सुमहान्सुचि-
रंमया नचैवशकितः कर्तुंकर्णसत्यंब्रवीमिते ३८ संजयउवाच इत्युक्तवतिगांगेयेअभिवाद्यमहारथः राधेयोरथमा-

भी०

३१९

हृद्यप्रायान्नवसुंतंप्रति ३९ इतिश्रीमहाभारतेशतसहस्रांसंहितायांवैय्यासिक्यांभीष्मपर्वणिभीष्मपर्वसमाप्तं

शुभमस्तु ॥ ॥ संवत १८ ३० मीतिवैशाषसुदि ६ वासरे भौमपुस्तकिसमाप्तः लिषतंचीमनलालकायथ

८८

एम०

३१९

